GIFT OF
Charles Atwood Kofoid

GESCHRIFTEN

VAN

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

I.

ACADEMIEREIS.

—

DE GODSDIENST.

Snelpersdruk van SURINGAR.

GESCHRIFTEN

VAN

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

D. J. Sluyter sculps.

Pacific School of Religion
Berkeley, Calif.

Leeuwarden.

G. T. N. SURINGAR.

B275
H672

HERINNERINGEN

VAN

MIJNE ACADEMIEREIS

IN 1843,

DOOR

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

TWEEDE DRUK.

HOLBROOK LIBRARY
PACIFIC SCHOOL
OF RELIGION

LEEUWARDEN.
G. T. N. SURINGAR.
1857.

BX75
H672

VOORBERIGT

VOOR DEN EERSTEN DRUK.

De bezigheden van het eerste ambtsjaar hebben de uitgave dezer Herinneringen *eenigen tijd vertraagd. Toch vleije ik mij dat ze nog versch genoeg zijn, om voegzaam onder de oogen van het publiek gebragt te worden. Vraagt men, welk doel ik met de uitgave heb? Liefst laat ik het boek-zelf op die vraag het antwoord geven. Onder het reizen had ik niet de minste gedachte aan 't schrijven van een reisverhaal. Later eerst heb ik uit mijn zorgvuldig bijgehouden journaal deze brieven zaamgesteld. Mogt mijn boeksken een gunstig en inschikkelijk onthaal*

vinden! Mogt de geleerde lezer niet aanstonds zeggen: „Daar zijn mij te veel beuzelingen in," — noch de ongeleerde: „en mij te veel wetenschap." Leze veelmeer gene tot uitspanning, deze tot kennis — niemand tot ergernis!

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN Jr.

UTRECHT,
10 September 1845.

INHOUD.

EERSTE BRIEF. **Bonn** . . . . *Bladz.* 1.

TWEEDE BRIEF. **Heidelberg** . . . . — 17.

DERDE BRIEF. **Giessen** . . . . — 37.

VIERDE BRIEF. **Göttingen** . . . . — 51.

VIJFDE BRIEF. **Gotha en Jena** . . . . . . — 66.

ZESDE BRIEF. **Halle** . . . . — 78.

ZEVENDE BRIEF. **Leipzig** . . . . — 93.

ACHTSTE BRIEF. **Dresden** . . . . — 114.

NEGENDE BRIEF. **Berlijn** . . . . — 145.

TIENDE BRIEF. **Kiel en de t'huisreis** . . — 174.

EERSTE BRIEF.

BONN.

In uw laatste schrijven, mijn vriend, spreekt gij van „eenige mededeelingen aangaande mijn Duitsche reis," maar op een toon, die mij onzeker laat of gij ze al dan niet verlangt. Ik ken u. Gij hebt gaarne dat men u iets verhaalt, van natuur of kunst, van kerk of staat, of zelfs van wetenschap; gij zijt in alles *dilettant;* gij hebt hart voor al het menschelijke, en zwak voor al het vreemde; maar men moet iets degelijks hebben opgedaan en bovenal slag hebben van het te verhalen, of men verveelt u ligt. En gij kent mij. Met een hart voor de natuur, een oog voor de kunst, een oor voor de wetenschap, eene bestemming voor de kerk, ging ik op weg; ik heb de kronkelingen van den Rhijn, den Neckar en de Elbe gevolgd, Dresden en Berlijn gezien, aan de voeten der oudsten en vorsten in het rijk der Letteren en der Godgeleerdheid gezeten, met Luthers volgelingen in Saksen en met de vrome broeders van Zinzendorf te Herrnhut omgegaan. Maar goed te reizen is een groote kunst, goed te verhalen ook. In beiden ben ik onbedreven. Wilt gij het echter met mij wagen? Verwacht niets uitstekends, ik zal trachten iets dragelijks te leveren. Misschien zal het reizen u goed doen. Misschien — al vindt ge geen stof om mij te danken of te prijzen — keert gij weder, min ontevreden met ons vaderland en de vaderlandsche inrig-

tingen, meer overtuigd welligt dat de Geest van Christus, die de wereld draagt en de wereld hernieuwt, werkt waar Hij wil en hoe Hij wil, en zich nog in andere vormen openbaart *then are dreamt of in your theology.*

Ik verliet het ouderlijk huis en Amsterdam en het vaderland — klein plekjen! welhaast onder de spoorwegtraliën slechts weinig uren breed, maar naar de wijze der vaderen met den heroverden bodem der Haarlemmermeer verrijkt — ik verliet ze op den 13en Julij des jaars 1843. 't Was al wat laat in den tijd voor het hoofddoel mijner reize, het bezoeken der Duitsche Academiën, wier herfstvacantie met September aanvangt. Daarom liet ik mij ook te Kleef niet ophouden door de dubbelzinnige verzekering van den kastelein, dat elk, die het ophanden zijnde schuttersfeest had bijgewoond, de stad met groote tevredenheid zou verlaten. *Ik* was zeer tevreden dat ik plaats kon krijgen in de cabriolet van den koninklijken postwagen, bij den conducteur, die welhaast boven al de zorgen aan zijn ambt verbonden door een diepen slaap verheven was, waaruit hij op elke station wakker schrikte, om zoodra wij verder reden weêr in te sluimeren. Ik, minder aan dit rollend bed gewoon, had het volle genot van den zomernacht bij maneschijn en vriendelijke koelte, en van een wakend droomen, 't welk misschien niet veel geregelder en verstandiger was dan de nachtgezigten van den slapende. Een nacht, althans een zomernacht met lichte maan, op den postwagen, heeft voor mij niets afschrikkends; integendeel, er is poëzij in het betooverd landschap, waar elke boom en iedere grasscheut leeft, en in die slapende dorpen en steden, waar ook de huizen staan te sluimeren; maar de morgen, eer de benedenste luchtlage is doorwarmd, eer men zich gewasschen, eer men ontbeten heeft, is onuitstaanbaar, is proza van de koudste en waterigste soort. Misschien vond ik daarom te Crefeld niets interessant, buiten het ontbijttafeltjen. Na een paar uren poozens ging het in éénen rid verder tot Keulen, waar ik tegen den middag aankwam, en tijd vond om te eten en den Dom te bezoeken. Of het voornemen tot dit laatste op mijn gelaat te lezen stond, weet ik niet; maar naauwelijks had ik tien schreden gedaan in die rigting, waar ik vroeger het statig gebouw had opgemerkt, of een gids drong zich aan mij op, met de

nederige betuiging, dat ik het geluk had in hem den fatsoenlijksten, den alleen fatsoenlijken onder alle gidsen aan te treffen. Waarom liet ik, onervaren reiziger, mij overhalen van dat geluk gebruik te maken? Gedienstig was de man, en van ijver blakende, en met een stalen geheugen begaafd, zoodat hij mij de hoogte der tempelzuilen en de lengte van het koor en de kosten van den bouw wist voor te rekenen met eene naauwkeurigheid, die mij wanhoopig maakte. Waarom was het mij, die zoo zelden den moed heb om een vriendelijken indringer kort af te wijzen, waarom was het mij niet vergund een kwartieruurs in de eenzaamheid daar door te brengen, om mij te verdiepen in dien grootschen bouwtrant, die bestemd was om tot de wolken te steigeren, in die steenen hymne der middeneeuwsche Christenheid, die kon worden aangeheven toen aller stemmen zamensmolten naar het maatslaan van ééne hand, maar niet volzongen zal worden door nakomelingen, die elk op eigen wijs, zoo als het hart hen leert, den Vader en den Zoon verheerlijken?

Tegen zes ure des avonds was ik te Bonn, waar ik begon met een bad te nemen. Na den vermoeijenden rid was het mij een ongewone verkwikking; als een nieuw mensch kwam ik uit het water op; en van mij-zelven *à plus forte raison* tot den Oosterschen reiziger besluitende, gevoelde ik meer dan ooit hoe gepast een zinnebeeld der geestelijke wedergeboorte de doop bij onderdompeling is. En tevens vroeg ik mij-zelven: wanneer zullen wij Hollanders, die, waar het onze trappen en vloeren en vensterglazen geldt, met onvermoeide vlijt een, zoo 't schijnt, onbereikbaar ideaal van zindelijkheid najagen, eindelijk eens voor overvloedige en onkostbare gelegenheid tot reiniging van de woning onzes geestes zorgen?

Nog denzelfden avond bragt ik een bezoek aan Prof. Nitzsch, dien ik niet te huis vond. Van zijne woning (buiten het Coblentzer Thor, tegenover den Schlossgarten van het voormalig keurvorstelijk paleis, thans Universiteitsgebouw) begaf ik mij, een weinig verder de chaussée op, naar die van den Heer Nasse, professor in de medicijnen, en director van een krankzinnigengesticht. Het doet mij leed, dat ik den beroemden man slechts weinige oogenblikken heb mogen spreken. Hij vroeg mij met belangstelling naar zijn hooggeschatten vriend,

den Heer W. H. Suringar, van wien ik hem een woord ter aanbeveling overbragt, en met christelijken ernst naar mijne studiën en aanstaande betrekking. In Holland, vanwaar hij eerst sinds weinig dagen was wedergekeerd, scheen hij aangaande den toestand onzer kerk en theologie min juiste, vrij éénzijdige inlichtingen ontvangen te hebben. Toen ik de poort weder binnentrad was het niet ver meer van negen ure; mij nog te vroeg om naar mijn logement te gaan. Een student, dien ik ontmoette, vroeg ik naar de woning van Prof. Bleek. Hij duidde mij het huis aan van den Heer *Consistorialrath.* Sinds een paar dagen droeg hij dien titel, en een titel is voor een Duitscher nooit iets onverschilligs; vraag aan de meid van een Geheimerrath, in uwe onwetendheid: „*ist der Herr Professor zu Hause?*" en het zal niet missen, dat zij u met eenigen nadruk ten antwoord geeft: „*der Herr Rath sind zu Hause.*" De student wees mij het huis van Prof. Bleek, „maar" voegde hij er bij, „hij zal nu te bed zijn; 't is nacht; ga gij toch ook naar bed; wie maakt nu nog bezoeken?" Ik was eigenwijs genoeg dien raad niet te volgen, maar liet mij bij den Hoogleeraar aandienen, die nog niet te bed was, en juist van een anderen bezoeker afscheid nam. Ik overhandigde hem een kaartjen van Prof. Roijaards, 't geen aan hem en aan Nitzsch gerigt was. „Hé collega!" riep hij aan den trap tot hem die daar even zijne kamer had verlaten, „hier is een aanbeveling die ook u geldt." En Nitzsch — want hij was het — keerde terug; maar zonder zich lang op te houden verzocht hij mij den volgenden morgen vóór negen ure bij hem te komen. Met Bleek mogt ik mij nog een halfuur in de schemering onderhouden. Daar hij als Bijbelverklaarder grooten naam heeft, verheugde het mij van hem den lof der oude Remonstrantsche Professoren Clericus en Limborch te hooren. Later heb ik nog verscheiden malen zijne lessen (Inleiding op het Oude Testament en verklaring van den Brief aan de Hebreën) bijgewoond. Hij is een man van een niet meer dan middelmatige, tamelijk breede, gestalte; zijn gelaat getuigt van geleerdheid en onvermoeide studie; zijn voordragt in de gehoorzaal is droog, zelfs voor een Duitschen hoogleeraar.

Een avond in een logement, waar men geen enkelen bekende aantreft, is niet om op te inviteren. Ik sla u dus

voor, den nacht met mij voor genoten te houden, en met klokslag van half negen bij Oberconsistorialrath Nitzsch aan te schellen. Een geheel ander man dan de collega, bij wien wij hem gisteren aantroffen! Alles in Nitzsch teekent den denker; dat diepgegroefde voorhoofd; dat starend oog, 't welk in de wolken die uit de Duitsche pijp opdampen, gedachten najaagt; die langzaam bewogen hand, die denkbeelden zift en bepalingen in de lucht teekent, of in den diepen vestzak naar den snuifdoos zoekt; wanneer hij wandelt dat regtuit gaan, zonder om te zien ter regter- noch ter linkerhand; die zachte, gelijkmatige druppeling der rede, die als een langen draad, woorden aan woorden, perioden aan perioden, uitspint, — alles denkt bij Nitzsch. Maar hij is niet de heldere denker, voor 't minst niet de duidelijke spreker; terwijl hij spreekt rijzen de gedachten als nevelgestalten voor zijn geest; daar hij ze mededeelt is het als begonnen ze eerst hem-zelven klaar te worden; het kost inspanning hem te volgen, men moet zich daartoe in contact met hem weten te stellen; gij hoort een boek spreken; ik heb hem collegie hooren geven, het was als toen hij sprak; ik heb hem hooren prediken, — een bijbeloefening voor het altaar, — het was als toen hij collegie gaf. Bij dit eerste bezoek moest ik hem veel van de Nederlandsche theologie verhalen, van mijn vader, wien hij zich herinnerde voor eenige jaren op dezelfde sofa naast zich te hebben doen plaats nemen, en van de godgeleerde faculteit te Groningen vooral, wier rigting zoo als hij die nu door mijne mededeelingen leerde kennen, al kon hij haar niet in allen deele goedkeuren, naar zijn inzien bijzonder voor Nederland weldadig werken zou.

De toenemende bevolking van Bonn heeft de stad in de laatste jaren zeer doen uitleggen, en twee schoone voorsteden prijken ter wederzijde van den Schlossgarten; de eene aan de Coblentzer chaussée, waar we zoo even Nitzsch bezochten, de andere aan de kastanjenlaan, die op het Poppelsdorfer Schloss uitloopt. Naar deze laatste begeven we ons thans, wanneer ge lust gevoelt om twee beroemde hoogleeraren in de letteren namens Prof. Geel te gaan begroeten; een groet uit Leiden zou ons ook bij den stugsten philoloog in Duitschland toegang verschaffen, en Welcker

en Ritschl zijn de heuschheid en humaniteit in persoon. Den eersten vond ik in *profond négligé;* hij zeide mij met een paar woorden om den hoek van zijn kamerdeur, dat hij nu in de onmogelijkheid was van mij te spreken, maar dat ik hem een paar uren later in de Bibliotheek zou aantreffen. De laatste wandelde een poos in zijn tuin met mij rond, onuitputtelijk in vragen omtrent den arbeid onzer oudere en jongere literatoren, en in het prijzen zijner bloemen, van van welke hij inderdaad een aardige verzameling had. Later op den dag bragt ik een geruimen tijd door met het bezigtigen der Bibliotheek, die in eenige bovenzalen van het Academiepaleis geplaatst is, en door de keurige inrigting het oog des bezoekers boeit, dat anders zoo ligt door de hooge vensters naar het prachtig Zevengebergte zou afdwalen. Ik vond er vrij wat werken tot de Nederlandsche kerkgeschiedenis betrekkelijk; overigens is deze boekverzameling bij lange niet de rijkste die ik bezocht heb. Ik had er nog niet lang vertoefd toen Professor Welcker binnenkwam, met wien ik een aangenaam onderhoud had. Hij sprak met hooge ingenomenheid van onzen landgenoot, den Heer Cobet, dien hij te Rome had ontmoet.

Bonn is u uit tal van reisbeschrijvingen, en uit eigene aanschouwing, te zeer bekend, dan dat ik u in de stad of hare omstreken zou behoeven rond te leiden. De herinnering van mijn Keulschen gids benam mij allen lust om mij door een leidsman te doen vergezellen. Door dit steunen op eigen krachten heb ik zeker een paar merkwaardigheden gemist. Zoo geloof ik niet, dat ik met kennis het huis gezien heb waar L. van Beethoven geboren is, of liever de huizen (men sprak er van twee); want het schijnt een zwak der moeders van alle beroemde mannen te zijn, hare kinderen steeds op meer dan ééne plaats te gelijk ter wereld te brengen. Zeven steden betwisten elkander Homerus; twee straten strijden om van Beethoven; en ik vermeerderde de verwarring door, ik weet niet meer op wiens gezag, te beweren dat hij ergens in Holland geboren was. Men had plan den grooten componist op een plein, 't welk zich onzijdig had gehouden, een standbeeld op te rigten. Ook een paar bezienswaardige kerken heb ik niet gezien, omdat ik vooruit wist dat, wilde ik alles zien wat overal waar ik

komen zou te zien was, ik binnen veertien dagen het reizen moede zou wezen; omdat ik van nature sympathiseer met dien *gentilhomme de province*, die, toen hij drie weken lang door zijne vrienden de straten van Parijs was rondgesleept, aan den avond van den eersten rustdag dien hij mogt smaken, in stede van de breede lijst van bezochte merkwaarheden die anders de bladen van zijn dagboek vulde, uit een vol gemoed ter neder schreef: „*Dieu merci! aujourd'hui je n'ai rien vû!*" — met dien Engelschman, die op zijne Duitsche reize alles moest zien omdat hij een Engelschman was en het fatsoen der natie wilde ophouden, al had hij er voor zichzelf geen smaak in, en toen hij eindelijk — ik weet niet waar, zeker niet in een stad die ik bezocht heb — op zijne vraag: „wat hier te zien was?" van den Kellner na eenig bedenken het ongehoorde antwoord ontving: „*Nichts! gar Nichts!*" in vervoering uitriep: „Span uit! pak af! ik huur een kamer voor een maand!" — Maar wat ik dan wèl gezien heb? Op goed geluk de prachtige kastanjenlaan inslaande, kwam ik te Poppelsdorf, en de chaussée volgende, langzaam stijgende, kwam ik tegenover het Zevengebergte, en den straatweg verlatende, zonder dien uit het oog te verliezen, beklom ik de ter zijde liggende hoogten, totdat het voetpad stuitte; omziende bemerkte ik in het aardappelland een kleinen Poppelsdorfer, die mij wees hoe ik verder kon klimmen, en die zelf achterna klauterde, totdat ik bovengekomen het heerlijkst panorama genoot. Nadat ik nog een weinig had rondgedoold, vroeg ik mijnen kleinen makker, die zeer bescheiden zweeg: waar ik was? en uit zijn antwoord, dat hier de Kreuzberg en Venusberg waren, maakte ik op dat ik vrijheid had niet slechts om het uitzigt schoon te vinden, maar ook om er voor uit te komen (want het stond overal gedrukt te lezen) dat ik op het oogenblik *die schönste Ansicht von Bonn* had. Het knaapjen vroeg mij, of ik ook niet de mooije monnikenmummies in de nabijgelegen kapel wilde zien, of misschien liever kersen wou gaan eten aan den voet van den berg? Ik koos het laatste, waarbij ik weder een moeijelijke keus had tusschen een harde en een zure soort; ik proefde van beiden, de jongen at ze op. Hollandsche meikersen en Hollandsche zomergroenten, wat heb ik u in Duitschland gemist!

De vierde dag mijner reize was een zondag. Nadat ik in de kleine maar nette Universitäts-Kirche de godsdienstoefening onder het gehoor van Prof. Kling had bijgewoond, voegde ik mij bij de groote menigte van Bonner ingezetenen en studenten, die zich met de gierbrug voor vier Pfennige naar den regter Rhijn-oever lieten overzetten; daar bragt ik het grootste gedeelte van den rustdag door, dwalende door de omstreken van Beuel, mediterende en opteekenende. De streek herinnerde mij, Rotterdammer die ik ben, het Overmaasland, al geef ik ongevergd toe dat ze veel schooner is. 's Namiddags bezocht ik het Bonnsche Leesmuseum, waar men zich door een der medeleden laat introduceren, en alle mogelijke dagbladen vindt, behalven de Hollandsche.

Met den maandag morgen begon ik de academische lessen bij te wonen, met een ijver, die mij mijn eerste studiejaar te binnen bragt. Ik hield dit bijna de geheele week vol. 's Morgens van zeven tot tien, of ook wel tot elf ure was ik in de gehoorzalen; in de tusschenkwartieren wandelde ik in den Schlossgarten, 't zij alleen, of in gezelschap van den professor of docent die gelezen had. Met de studenten kennis te maken had veel moeite in; ze zijn, ook onder elkander, veel minder fideel dan mijne Hollandsche academiemakkers; op hun costuum passen bijna alle bijvoegelijke naamwoorden, vooral dat van *phantastisch*, alleen niet die van *mooi* en *smaakvol;* toch school onder de Absalomische lokken hier en daar een geniale kop. Vóór den maaltijd — Bonn eet te één ure — ging ik gewoonlijk naar den post, het Leesmuseum, of den alten Zoll, vanwaar men een schoon uitzigt langs den Rhijn heeft. Van drie tot zes, soms tot zeven ure, ging ik weder in de Academie te gast, om 's avonds, verzadigd van voedsel voor den geest, te besluiten met een wandeling, meest zonder doel, nooit zonder genot. Het dorp Kessenich vooral heugt mij goed, met dien schoonen wijnberg — mij te schooner omdat het de eerste was dien ik zag — welks helder groen zoo schilderachtig afstak tegen de zwarte onweêrslucht er achter en het graauwe kerkdak ter zijde. Op elken viersprong in de omstreken van Bonn vindt men een ruw ineengeslagen kruis opgerigt. De katholieke voorbijganger neemt er den hoed vcor af; ik liet mij daarvan niet terughouden door de bedenking van Rückert:

Ob Katholiken in der Näh'
Sind, oder Protestanten?

Ik zie ze gaarne, die opgerigte teekenen des heils, al maakt het slavenhout een sterk contrast met de golvende korenzeeën en suizende boschaadjes; ons natuurgenot loopt zoo ligt gevaar heidensch te worden; en vreest ge aan het bijgeloof voedsel te geven, schrijf er dan bij, wat ik elders onder een kruispaal las:

Nicht das Kreuzholz bete an,
Sondern Den, Der gehangen dran.

Wie weet hoe menig oog en hart het van de aarde tot den hemel zal leiden! —

Ik bragt ook nog een paar muzikale avonden te Bonn door. In den tuin van 't Hôtel zur schönen Aussicht hoorde ik tamelijk goede harmoniemuzijk; in het locaal der Lese-Gesellschaft woonde ik het concert van Monsr. Herman-Leon en Mad^e^. Duflot-Maillard van Brussel bij. Het Bonnsch publiek was in ecstase, vooral over een paar bravour-ariaas, welke mij veel minder behaagden dan het *Ave Maria* van Schubert en een romance *Brise du soir* van eigen compositie, beiden door Mad^e^. Duflot-Maillard voorgedragen. 't Was er vol studenten en dames. Verlangt gij bij deze gelegenheid mijn oordeel over de Duitsche schoonen te weten? Ik geef zonder eenig bedenken aan de Nederlandsche de voorkeur. 't Is waar, ik heb in Duitschland niet veel leelijke vrouwen gezien, maar al zeer weinige van meer dan alledaagsch mooi. Meest allen zijn door de natuur met een weelderigen haargroei begunstigd; maar zij weten er geen partij van te trekken; de lokken, bestemd om in zachte golving te vloeijen, worden tot een stijven klomp inééngeward, welk *multum in minimo*, aan het achterhoofd vastgehecht, meer als een vracht dan als een sieraad wordt gedragen. Gelijk ons vaderland in meer dan één opzigt tusschen Engeland en Duitschland het midden houdt, zoo vindt men, als ik wel zie, bij de Hollandsche vrouw den gelukkigen overgang van de volle trekken en breede vormen der Duitsche schoone, tot de al te fijne, dikwijls scherpe, teekening van het Engelsche gelaat.

Maar ik verlaat dit glibberig terrein, en noodig u uit mij in de gehoorzalen der Universiteit te volgen. Ten geleidelijken overgang doe ik u opmerken dat gij er de tafels vol vindt van lieve, zangerige vrouwennamen: *Amaliaas*, *Mariaas*, *Augustaas*, en hoe de liefjens der studenten meer mogen heeten. Wij zijn in het collegie van Nitzsch. Vóór de komst van den Professor is er onder de studenten groote stilte; er wordt weinig, en niet dan zachtkens gesproken; er wordt zelfs niet gerookt; de jongelieden vermaken hunne pennen, openen hunne inktkokers, voorzien hunne armen van morsmouwen; 't is er fatsoenlijker dan bij ons, maar veel minder vrolijk en opwekkend. Nitzsch treedt in zijn langen jas binnen, bestijgt de katheder en ontvouwt zijn *Heft;* pen en oog zijn bij al de toehoorders, mij alleen uitgezonderd, op het papier gerigt, en dwalen er voor het geheele uur niet of naauwelijks van af. Ik heb Nitzsch vele malen over verscheiden vakken collegie hooren geven, over *neuere Dogmengeschichte*, over het Boek der Wijsheid, en over zijn *System der christl. Lehre.* Ten opzigte van dit laatste onderwerp was mijne verwachting het hoogste gespannen; maar die het werk van Nitzsch gelezen heeft kan zijn collegie wel missen; — met deze weinige woorden heb ik u mijn oordeel gezegd over nagenoeg alle professoren en alle collegies die ik op mijne Duitsche reize bezocht heb. Zijn de hoogleeraren die gij wenscht te hooren mannen van naam, die grage uitgevers voor hunne schriften vinden, heb dan een halfjaar geduld; wat zij nu aan hunne studenten dicteren of voorlezen, kunt gij na afloop van den cursus in hun nieuw werk of in de nieuwe uitgave van het oude op uw kamer lezen. Zoo had ik terstond na mijne tehuiskomst opgeteekend 't geen ik Nitzsch over den noodleugen had hooren zeggen. 't Was met meer — met zeer weinig meer — woorden volmaakt hetzelfde wat ge in de derde uitgave van zijn *System* s. 291 fg. leest, niet schooner althans of juister; gelijk het ook, naar mijn gevoelen, niet wel juister en schooner kan worden uitgedrukt. Maar moet de hoogleeraar op zijn collegie dan een sprekend boek zijn? Hier geen ondervragingen, geen antwoorden, geen zweem van de initiatieve methode; zelfs de dialogische, dramatische vorm in de voordragt niet; hoeveel minder gedachtenwisseling en

redetwist van de studenten onderling! Een professor die een boek voorleest, en studenten die het naschrijven — ziedaar eene karakteristiek van verreweg de meeste collegies, die ik in Duitschland heb bijgewoond. Op enkele uitzonderingen hoop ik u later opmerkzaam te maken. Ééne vindt reeds hier hare plaats, daar zij van alle universiteiten, die ik bezocht, evenzeer geldt. De jongelieden, welke een zeker aantal semesters in de letteren (of, zoo als men het in Duitschland noemt, in de philosophie) en in de theologie gestudeerd hebben, worden kweekelingen van het Philologisch of Theologisch Seminarium. Of voor de andere faculteiten eene dergelijke inrigting bestaat, weet ik niet. Deze seminaristen oefenen zich, onder opzigt en leiding van één der professoren, een paar uren in de week, in alles wat tot de praktijk van hun vak betrekking heeft; de theologanten in het prediken, niet bepaald in de uiterlijke voordragt, wel hier en daar in 't maken van schetsen, volstrekt niet, zoover ik weet, in het herderlijk werk, daarentegen met veel zorg in 't catechizeren. De aanstaande docenten der philosophie ..... zoo ge wilt leid ik u het auditorium van Professor Ritschl binnen. Hier *spreken* de studenten, en — ze spreken *Latijn*, zoo het Latijn mag heeten; overigens wordt het onderwijs, ook het philologische, in 't Duitsch gegeven. Één der toehoorders heeft de vriendelijkheid mij een exemplaar van Horatius aan te bieden. De held van den dag leest en verklaart de eerste Ode van het Tweede Boek, v. 21 en verv. Zijne verklaring getuigt van ijver, maar ook van zucht naar het diepe, en van 't verlangen om met eenige philosophische vederen te pronken; heel duidelijk is ze niet. Dat is ook het oordeel der opponenten; maar hunne opvattingen hebben evenzeer iets onbegrijpelijks. Er wordt gesproken — eventjens gesproken — van emendatie; maar 't is alleen om aanhankelijkheid aan de handschriften te betuigen. Zelfs Professor Ritschl oordeelt de conjectuur van Peerlkamp te dezer plaatse gevaarlijk. Ronduit gesproken — liever dan het slecht Latijn zijner seminaristen, hoor ik hem een koor van Aristophanes in heerlijk Duitsch proza wedergeven; wanneer eene vertaling met zooveel rythmus, zoo naauw aan het oorspronkelijke zich aansluitende, nog proza heeten mag. Even welluidend, even

getrouw, en ook even los en ongedwongen, was de vertaling van een koor uit den Oedipus Coloneus, die ik van Professor Schopen hoorde. Welcker hield voorlezingen over de Mythologie; ik hoorde hem op keurigen trant de fabelleer aangaande Dionysos-Bacchus ontwikkelen. Eigenlijk gezegde philosophen heb ik te Bonn niet bezocht. Fichte, die sinds eenigen tijd te Tübingen was, waar hij, zoo men mij verhaalde, een zwaren strijd te strijden heeft met den Hegelianer Reiff, had hier, naar 't mij voorkwam, weinig indruk gemaakt of achtergelaten. Over 't geheel heb ik onder de Duitsche studenten niet veel sympathie voor hem of zijne stellingen gevonden. De meesten zweren bij Hegel, die ook onder de privaatdocenten en professoren vele aanhangers heeft.

En nu wordt het tijd dat ik tot de theologen wederkeere, of gij zoudt meenen dat ik mijn eigen vak voor vreemde liefhebberijen verwaarloosd had. Ik doe u echter opmerken dat ik op letteren en philosophie eenigzins nadere betrekking heb; en met uitzondering van deze was het bijna uitsluitend theologische wijsheid, die ik zocht. Want dat ik driemaal — en driemaal te vergeefs — een visite maakte op het Poppelsdorfer Schloss, gold minder Treviranus den beroemden physioloog, dan Treviranus den vriend van mijn oom J. van der Hoeven. En van mijn bezoek bij Professor Lassen was het doel niet zoozeer om hem over het Sanscrit te hooren, waarvoor hij aan de Bonnsche Universiteit slechts twee liefhebbers vindt, dan om hem 't een en ander aangaande zijn vriend, den Hoogleeraar T. Roorda, mede te deelen.

Professor Sack, die sinds eenigen tijd met Nitzsch een tijdschrift uitgeeft, gewijd aan de kerkelijke belangen der protestanten in de Rhijnprovincien en Westphalen, was in Engeland; ik kon hem dus de groete mijns Vaders, die hem gedurende zijn verblijf te Bonn, in 't jaar 1836, had leeren kennen, niet overbrengen. Van den vierden Professor ordinarius aan de Bonnsche Universiteit, Kling, hoorde ik weinig spreken, en ik zou de stad bijna verlaten hebben zonder hem te bezoeken. Dan had ik de kennismaking gemist met een zeer humaan en vriendelijk geleerde, die mij omtrent de academies, welke ik verder dacht te bezoeken, vele niet onbelangrijke inlichtingen gaf. — Meer uit nieuws-

gierigheid, dan met eenige bepaalde verwachting, trad ik het auditorium van den Prof. extraord. Hasse binnen, en bragt daardoor het getal zijner toehoorders tot drie. Hij handelde over de opkomst der Hervorming in de Nederlanden; naar 't mij voorkwam met veel juistheid, en in zoo onderhoudenden stijl, dat het mij bevreemdde de banken niet beter bezet te zien. Maar men schijnt in Duitschland over 't geheel een vooroordeel tegen *ausserordentliche* professoren te hebben. Welk denkbeeld oningewijden aan dien titel verbinden weet ik niet. Nante geeft op de vraag: welk onderscheid er zij tusschen een *ordentlichen* en een *ausserordentlichen* professor? ten antwoord: „*der ausserordentliche weiss nichts Ordentliches und der ordentliche weiss nichts Ausserordentliches.*" Ik nam de vrijheid, bij het verlaten der gehoorzaal, Hasse aan te spreken, en hem te betuigen, hoe aangenaam het mij geweest was hem juist over dit onderwerp te hooren. Hij noodigde mij uit hem in zijne woning aan de Coblentzer chaussée te bezoeken, 't geen ik een paar dagen later deed. Ik had toen een lang en aangenaam onderhoud met hem, dat voornamelijk over de geschiedenis der Godgeleerdheid in Nederland liep. Hij verklaarde mij, altijd veel neiging tot de strengere theorie der prædestinatie gevoeld te hebben, ofschoon de onoplosbare zwarigheden, die er uit voortvloeijen, hem steeds weder tot de denkbeelden van Arminius deden overhellen. Dat de begrippen van Calvijn en Gomarus in Noord-Nederland zooveel opgang hadden gemaakt, was, naar zijn inzien, aan het karakter van ons volk en aan de tijdsomstandigheden toe te schrijven. Eene natie godsdienstig en vroom van zin, die haar land aan de golven ontwoekerd, haar volksbestaan in een strijd op leven en dood tegen een overmagtigen dwingeland gewonnen had, steeds met groote handelsondernemingen bezig, lijf en have wagende op den oceaan, moest behoefte gevoelen om zich geheel en onvoorwaardelijk aan het oppermagtig Albestuur over te geven, moest sympathiseren met eene leer, welke bij uitnemendheid die strekking scheen te hebben. Ik geloof dat er waarheid is in deze opmerking. Van zijnen kant stemde Hasse mij gaarne toe, dat men den invloed der vreemden niet over 't hoofd moet zien, en over 't geheel scheen hij zich wel te kunnen vereenigen met de

denkbeelden van Prof. Hofstede de Groot over den gang der Godgeleerdheid in ons vaderland, welke ik hem in vlugtig overzigt mededeelde.

Reeds spoedig na mijne aankomst te Bonn had ik Nitzsch verzocht, mij met eenige zijner beste leerlingen bekend te willen maken. „Ja — was zijn antwoord — leerlingen in dien zin, waarin gij, Hollander, dat woord neemt, hebben de Duitsche professoren schaars of nooit; wij hebben alleen toehoorders. De studenten blijven één of twee, hoogstens drie, semesters aan ééne en dezelfde universiteit. Elk, wiens omstandigheden het maar eenigzins toelaten, wil al de beroemde theologen in Duitschland hooren; en zoo komt men dan ook te Bonn, om mijne voorlezingen en die mijner collegaas bij te wonen. Maar, wilt ge, kom dan heden avond bij mij; ik wacht mijne seminaristen, en den Heer Fontanès, Protestantsch Evangeliedienaar te Nismes, met een zijner ouderlingen." Ik nam de uitnoodiging gaarne aan, en werd tegen acht ure in een ruime voorkamer ontvangen, waar ik, behalve Nitzsch, ook de Frau Oberconsistorialräthin met eene harer vriendinnen, een Hollandsche dame, aantrof. Allengs kwamen de seminaristen bijeen; eenigen van hen kende Nitzsch bij name, anderen moest hij verzoeken zijn geheugen te hulp te komen; daar waren er bij de twintig, zoo ik meen; de Fransche Heeren lieten zich nog wachten. We zaten *en cercle*, en de thee ging rond. Het gesprek was vrij levendig, maar had iets zeer eigens. Één der studenten deed Nitzsch een vraag, welke men duidelijk zag dat met zorg overdacht was. Nitzsch antwoordde daarop met een kleine verhandeling, die vijf, tien minuten, of een kwartieruurs duurde. Was die ten einde, dan wierp een ander een nieuwe vraag op. Mij ten gevalle deelde Nitzsch het plan mede zijner *neuern Dogmengeschichte*. Zoo kwamen we te spreken over ketters en rationalisten. Een der seminaristen gewaagde nu van Bretschneiders nieuwe *Glaubenslehre*, en de vrij scherpe toon, op welken Nitzsch zich tegen die rigting uitliet, gaf een ander aanleiding om zijn gevoelen te vragen aangaande de grenzen, buiten welke de dwalende ophoudt Christen te zijn; Nitzsch trok ze voor mijn gevoel te naauw, en ik waagde eene bescheidene oppositie, welke hij goed opnam. Intusschen kwam Monsieur

Fontanès, en hij, met zijn ouderling, pakten den Oberconsistorialrath voor 't overig gedeelte van den avond zoo geheel in, dat ik niets beters te doen had dan een gesprek met mijn linkerbuurman aan te knoopen, die evenwel niet zeer spraakzaam scheen. Nitzsch had mij aangaande Fontanès gezegd, dat hij aan 't hoofd stond eener partij, welke de scherpe spitsen der oude leerstukken wilde afbreken, en het geheele stelsel der christelijke godsdienstleer naar de behoeften van de negentiende eeuw omwerken; dit plan droeg, naar 't mij voorkwam, zijne goedkeuring weg. Fontanès sprak geen Duitsch: „*je l'entends même assez mal*," had hij tot de Frau Räthin gezegd, „*parceque mon oreille n'y est pas accoutumée.*" Ik meende te bemerken dat Nitzsch niet zonder eenige moeite in 't Fransch disputeerde, vooral daar hij den vreemdeling eerst op de hoogte der Duitsche wetenschap brengen moest. Tegen tien ure ging het gezelschap uitéén. Ik begeleidde Fontanès tot aan het Hôtel zum Sterne, waar hij zijn intrek had genomen; ons gesprek liep over den toestand der Protestantsche Kerk in Frankrijk. Een zijner laatste woorden was: „*Je crains que chez nous l'orthodoxie ne soit plutôt de mode que de conviction.*"

„'t Spijt mij" — had een der professoren mij gezegd — „dat ik u den meest begaafden van onze twee privaatdocenten niet met volle ruimte kan aanbevelen; Dr. Kinkel is meer dichter en redenaar dan theoloog." Ik woonde één zijner exegetische collegies bij, en maakte na den afloop der voorlezing, die mij niet bijzonder geboeid had, kennis met hem. Hij verhaalde mij al spoedig dat hij een geslagen rationalist was; — „maar," voegde hij er bij — en 't was duidelijk dat hij vreesde met de *gemeene rationalisten* gelijk gesteld te worden — „maar een speculatief rationalist. Weet ge, ik geloof niets wat ik niet begrijpen kan." — „Ja, Heer Doctor, maar ik kan niets begrijpen wat ik niet geloof." — Hij noodigde mij uit, zijne voorlezing over de geschiedenis der christelijke kunst bij te wonen, 't welk zijn lievelingsvak scheen te zijn. Hij had daartoe de ruimste van al de gehoorzalen noodig, en een schaar van zeker meer dan honderd studenten hing aan zijne lippen. Zijn voordragt was ook meer bezield en boeijend dan die van één' der andere docenten welke ik te Bonn gehoord heb; en

daar hij een keurig en smaakvol teekenaar is, kon hij door het vertoonen van afbeeldingen der kunstwerken, welke hij beschreef, de belangstelling zijner toehoorders nog meer gaande houden. Er lag veel poëzij in zijn donker gelaat en schitterend oog.

Het werd tijd dat ik Bonn verliet en mijne reis voortzette. Mijn Vader kwam het mij herinneren; hij had de goedheid gehad zijn eigen reis zóó in te rigten dat ik er nog een paar dagen met hem wezen kon. Na zijn vertrek, op den 23sten Julij, nam ik afscheid van de Bonnsche Universiteit, het laatst van Professor Ritschl, die mij juist wilde uitnoodigen om den avond met hem en zijne studenten te komen doorbrengen, waarvan ik tot mijn leedwezen moest afzien.

TWEEDE BRIEF.

HEIDELBERG.

De stoomboot Queen Victoria van de Cölnische Gesellschaft, die in den namiddag van den 24sten een talrijke schare uit allerlei natien van Königswinter naar Coblentz vervoerde, had mijne tegenwoordigheid alleen te danken aan het ongunstige weder. Mijn tijd was te bepaald dan dat ik lijdzaam zonniger dagen had kunnen afwachten; alle hoop om het Aarthal te doorkruisen had ik vaarwel gezegd; een dwaze poging om dwars door wind- en regenvlagen den Drachenfels te beklimmen moest ik welhaast opgeven; wat bleef mij over dan verder te trekken? Den volgenden morgen evenwel, toen we onze legplaats voor Coblentz verlieten, was het helder genoeg om Ehrenbreitstein in al zijn pracht, en de beide Rhijnoevers en het Lahnthal, en Stolzenfels daartegenover, in al hunne schoonheid te zien. Het was een heerlijke vaart! Ingesloten door steile rotsen schijnt de boot een bergmeir te bevaren en zoo straks te zullen stuiten op dat dorp, op die stad, welke zij tegenstroomt. Maar de roerpen wendt zich; bij het omgieren van een nieuwen bogt vertoont zich een nieuwe rotskom, omzoomd met villaas en dorpen, omgroend met wingerden, gekroond met burgten, welke zich nu in de schaduw van een wolkgevaarte als in een slepend rouwkleed hullen, dan weêr hoog en heerlijk glinsteren in het zonnelicht, terwijl de rivier en de gehuch-

ten aan hunnen voet schuilen onder het graauw gordijn dat in breede plooijen van de rotsen op hen wordt neêrgelaten. En de boot vindt altoos weêr een nieuwen doortogt en stoomt andere dorpen en steden voorbij, de geheele rivier langs begroet met belgeklingel, terwijl de sloepen af en aanvaren en oude kennissen weghalen, oude kennissen van weinige uren, en nieuwe vrienden toevoeren, vrienden voor het overige van den dag. En nog een bogt, en nog een, en daar ligt weêr een stad, en bij het naderkomen is het of zij een deel van zichzelve losmaakt en ons een drijvend kasteel te gemoet zendt, dat ons midden op den stroom ligt af te wachten. Het is Caub, het is de Pfalz. Held VOORWAARTS trok er in 't jaar 14 den Rhijn over. En weêr verder gaat het den Rheingau in, en de kenners van den edelen Rhijnwijn toonen aan elkander om strijd Rüdesheim en den Joannesberg en den Markebrun. Wij komen te Maintz, en van nu af heeft de reis weinig belangrijks meer. Ik begin mijne aandacht meer bepaald en onverdeeld op mijn reisgezelschap te vestigen; ik maak kennis met een Candidaat in de theologie. Hij vraagde mij al spoedig aangaande het doel mijner reize. „Uw Rhijn is heerlijk schoon" zeide ik; „van daag was mijn doel geen ander dan te zien, en ik verheug mij dat de weêrsgesteldheid het toeliet; maar hoofdzakelijk is het mij te doen om uwe theologie, om Heidelberg, om Ullmann." — „Ei," was zijn antwoord, „ei, gij buitenlanders vormt u veel te verheven denkbeelden van de Duitsche universiteiten. Ullmann zal u tegenvallen; te Heidelberg is Rothe de groote man." Deze Candidaat was niet de eenige die zoo sprak. Ullmann is den Duitschers te gematigd en te verstaanbaar; zij hebben achting voor zijn persoon en voor zijne geleerdheid; maar ik heb bijna niemand van hem hooren spreken met dat enthusiasme, 't welk alleen partijhoofden en de vrienden van het *Helldunkel* schijnen te kunnen inboezemen. — Daar ligt Worms ter regterzijde; eere den man die daar voor den Keizer stond; *Gott hat ihn geholfen!* — Tegen het vallen van den avond zijn wij te Mannheim. Waar ik heen wil? Breng mij met uw omnibus naar den spoorweg; ik wil nog dezen nacht te Heidelberg slapen. En ik sliep er goed na de reize. Vergeef het mij als de snelle togt u te zeer vermoeid heeft. Ik beloof u eenige dagen rust.

Den volgenden morgen was het mijn eerste werk de Heeren boekhandelaren Mohr te bezoeken. De Heer Johannes Müller van Amsterdam had de goedheid gehad mij een circulaire ter aanbeveling aan zijne correspondenten in de Duitsche academiesteden mede te geven, van welke ik zeer veel nut en genoegen gehad heb. De Heeren Mohr gaven mij met de meeste voorkomendheid inlichting en aanwijzing omtrent alles wat ik te weten noodig had, onder anderen ook aangaande de munt van Zuid-Duitschland. Ik heb steeds met Hollandsch goud gereisd, en ben er overal zonder noemenswaardig verlies, soms met winst, mede teregt gekomen; alleen aan de postkantoren moest ik zorgen van de *Landesmünze* voorzien te wezen. Daarna liet ik mijn pas door de Grossherzogliche Polizey viseren; ik geloof dat ik hierin naauwkeuriger ben geweest dan noodig was; zelden of nooit is mij daarnaar gevraagd; intusschen, de moeite is gering, men wordt meestal met veel beleefdheid geholpen, en een geviseerden pas in de porte-feuille op het hart te dragen geeft een bijzondere vrijmoedigheid om in het vreemde land als burger te verkeeren en met opgerigten hoofde rond te wandelen. Tegen tien ure was ik in het studeervertrek van Kirchenrath Ullmann. Gij kent hem, den Biograaph van *Gregorius van Nazianze*, van *Wessel Gansfort*, van *de Hervormers vóór de Hervorming;* den getuige der waarheid en verdediger des geloofs tegen Strauss, — wie meer dan hij heeft overwinningen behaald en lauweren bevochten in dien heiligen strijd? Wie onder de Duitsche godgeleerden weet als hij de gulden appelen der wijsheid in de zilveren schalen van een gekuischten, vloeijenden, klaren, stijl voor te dienen? — is, als hij, een man van het ware midden, vol ijver en toch gematigd, zeer *positief* en toch vrijzinnig, van een zeer *geprononceerde* rigting en toch bereid het goede aan te nemen waar en in wat vormen hij het vinde, eclecticus en toch zelfdenker? Ge zoudt het niet zoeken bij dien eenvoudigen man, klein en tenger van gestalte, zonder iets in houding of gelaat dat terstond uwe aandacht trekt, het levendig oog alleen uitgezonderd, en, bij nadere beschouwing, ook het fijn besneden *profil*, 't welk van hooger geestesgaven tuigt. Ik vond Ullmann lezende in het tijdschrift: *Waarheid in Liefde*, en arbeidende aan een opstel, dat hij

ons sinds lang beloofd en nu onlangs medegedeeld heeft, *over den toestand der Hervormde Kerk in Nederland.* „Waarom" — vroeg hij mij — „waarom laten uwe godgeleerden ons toch zoo lang op eenig zamenhangend berigt nopens den toestand hunner kerk en theologie wachten? Uw Vader heeft ons omtrent de Remonstranten inlichting gegeven; maar overigens schijnen uwe landgenooten op dit punt niet zeer mededeelzaam." Ullmann is een vriend der Nederlanders; hij behoort tot de zeer weinige Duitsche geleerden die Nederduitsch lezen; wederkeerig weet men hem, naar 't mij voorkomt, in ons vaderland beter te waarderen dan over 't algemeen in Duitschland het geval is; 't gaat hem als den *Wandsbecker Boten.* Te Heidelberg zeide men mij in de voornaamste boekwinkels, wier vensterglazen met portretten der professoren bedekt waren, dat er van Ullmann geen bestond. Later vraagde ik hemzelf daarnaar; hij lachte en zeide: „er zijn hier maar dertig studenten in de theologie; men meent dus dat er geen aftrek van zou wezen; misschien kunt gij te Halle, waar ik vroeger stond, mijn conterfeitsel bekomen." Te Halle zeide men mij dat het uitverkocht was, naardien men er slechts zeer weinig exemplaren van had opgelegd. Mijn ochtendbezoek bij Ullmann duurde niet lang; daar hij zich nog voor eenige collegies had voor te bereiden. Van elf tot twaalf ure hoorde ik hem lezen over Melanchthon. Zijn voordragt is levendiger dan die van Nitzsch en ligter te volgen; ook heeft hij in groote mate de gave der welbespraaktheid; nooit, ook niet in het levendig twistgesprek, hoorde ik hem aarzelen of stuiten, of zijne gedachten anders mededeelen dan in ronde en welluidende volzinnen. Na de *Stunde* had hij de vriendelijkheid mij in het Leesmuseum binnen te leiden, waar de beschaafde klasse der Heidelbergers zich niet slechts tot het lezen van tijdschriften en brochures, maar ook, in andere zalen, tot gezellig onderhoud, en soms tot bal en concert, vereenigt. Het behoort tot de schoonste gebouwen der kleine stad; dat der Universiteit is van binnen minder somber dan het zich van buiten vertoont; beide staan tegenover elkander op den Ludwigplatz. Ullmann had mij dringend aangemaand dat ik vooral niet verzuimen zou Professor Rothe, Director van het Theologisch Seminarium, te bezoeken, die

voor eenige dagen van de synode te Carlsruhe was teruggekomen, welke hij met een uitmuntende redevoering gesloten had. „Ge treft het heerlijk" had hij mij gezegd, „dat Rothe juist aanstaanden zondag zal prediken." Nog had hij mij opmerkzaam gemaakt op de familie van Dr. Reitz, van Hollandsche afkomst, vroeger aan de Kaap, daarna te Leiden, en sinds eenige jaren te Heidelberg met der woon gevestigd; hij beloofde mij daar een gul onthaal. Ik vond het er ook, schoon ik geen andere aanbeveling had dan den Hollandschen groet waarmede ik Mevrouw Reitz aansprak (Mijnheer was op een badreis afwezig) en, bij nadere kennismaking, mijn familienaam, dien zij zich uit den tijd van haar verblijf te Leiden herinnerde. Den oudsten zoon zou ik te Berlijn aantreffen, waar hij in de theologie studeerde. Ik verhaalde van mijn bezoek bij Kirchenrath Ullmann. „Maar hebt ge Director Rothe al bezocht? Er is geen *liebenswürdiger* man in Heidelberg dan Rothe." Ik werd zeer verlangend den man te ontmoeten, van wiens lof ieders mond overvloeide; ik kende hem alleen als den voorstander dier zonderlinge meeningen over het verband van Kerk en Staat, welke de Hoogleeraar Kist bestreden heeft. Toen ik een kwartieruurs met hem had mogen spreken, deelde ik reeds in de algemeene ingenomenheid met zijn persoon, al zou het mij moeite kosten en welligt onmogelijk zijn, mij zelven en anderen rekenschap te geven van den aangenamen indruk, dien hij op mij maakte. Was het de vriendelijke gulheid, waarmede hij den jongen vreemdeling ontving? „Het is wèl van u gedaan dat gij mij bezoekt en mij in de gelegenheid stelt eenig nieuws uit Holland te hooren." Of zijne innemende zedigheid, die ik voor al te zedig zou gehouden hebben, wanneer gelaat en stem niet alle gedachte aan onopregtheid hadden weggenomen? „En komt gij in Duitschland godgeleerde kennis opdoen? Uw vaderland zelf heeft in dat vak een schoone, rijke en zelfstandige literatuur. Maar nu ge eenmaal te Heidelberg zijt, moet ge Ullmann vooral bezoeken en Umbreit. Kan ik u welligt van dienst zijn door u bij hen in te leiden?" — „Kirchenrath Ullmann heeft mij gezegd dat ik u aanstaanden zondag zal kunnen hooren prediken." — „Gij moet er niet veel bijzonders van verwachten. Ik spreek altijd voor de

vuist; niet omdat ik dit voor het beste houde; de preek te schrijven en te memoriseren is, naar mijn inzien, veel meer aan te prijzen; ik heb het vroeger ook gedaan; maar wat ik schreef was altijd houterig en stijf, en wanneer ik zondags optrad en de gemeente voor mij zag, gevoelde ik een onverwinlijken tegenzin tegen het geschrevene en van buiten geleerde; waagde ik het daarvan af te gaan, dan stroomden mij veel rijker beelden en vormen, veel hartelijker woorden toe. Dat heb ik langzamerhand als een wenk van den goeden God leeren beschouwen, dat *ik* mij zelven niet pijnigen moest met memoriseren, en, terwijl ik het meer volmaakte voor meer begaafden moet overlaten, wier verbeelding hen onder het stellen geheel op den kansel verplaatst, vergenoeg ik mij met het rijpelijk overdachte in die vormen en woorden te kleeden, welke het oogenblik mij ingeeft." Ik had op de *Series lectionum* gezien dat Rothe voorlezingen hield over de geschiedenis der kanselwelsprekendheid, en zeide hem nu dat ik er veel belang in zou stellen deze bij te wonen en, zoo 't niet te veel gevergd ware, het geheele beloop daarvan uit zijn mond te vernemen; „vooral" voegde ik er bij „om mijns Vaders wil, die zulk een geschiedenis voor de pers bewerkt en wien het zeker hoogst aangenaam zal wezen uwe wijze van behandeling van mij te vernemen." — „Willen wij aanstaanden maandagavond daarvoor bepalen? En wanneer gij mij dán wederkeerig iets van den arbeid uws Vaders mededeelt, ben ik zeker, dat de winst aan mijne zijde wezen zal." — Ik verliet Rothe, zoo als men de theologen niet altijd verlaat, in een echt theologische stemming. De donkere wolken, die 's morgens over de stad hingen, waren opgetrokken, en ik had bij mijn avondwandeling, langs den hoorbaar stroomenden Neckar, het vol genot der ondergaande zon, die de vensters van het oud kasteel met gouden en purperen glansen deed schitteren.

Hoe onmisbaar voor Heidelbergs ingezetenen, en meer nog voor den vreemdeling, die er zich ophoudt, het Leesmuseum als koffijhuis is, ondervond ik nog dien eigen avond. Daar ik er dien dag reeds tweemaal geweest was, maakte ik zwarigheid mij ten derdenmale in een gesloten gezelschap te vertoonen, waar ik niemand kende. Ik wan-

delde dus de hoofdstraat langs, naar een *Café* uitziende, waar ik nog rustig een cigaar zou kunnen rooken; want ik zit 's avonds niet gaarne in mijn logement. Ik vond er geen — kunt gij u een denkbeeld maken van zulk een stad, burgers van Amsterdam, 's Gravenhage, Rotterdam, Leiden? Ja, één vond ik er toch, en wel, gelijk het gevelopschrift vermeldde, een *privilegirtes Caffeehaus.* Men scheen er het privilegie te hebben van alle mogelijke ververschingen en lekkernijen op de *carte* te beloven, en niets daarvan te kunnen aanbieden dan bier en landwijn. Ik heb, bij later navragen, nooit van een ander koffijhuis in Heidelberg gehoord, maar wel van tallooze *Kneipen* = *kroegen*, waar de studenten 's avonds bijeenkomen en tot laat in den nacht bijeenblijven, om bier te drinken, een genot 't welk onder hen aan bepaalde wetten en voorschriften is gebonden, welks aantrekkelijkheid voor mij onverklaarbaar is, en dat aan de Duitsche academies de gezondheid van welligt evenveel slagtoffers verwoest, als bij ons de stroomen van vloeijend vuur, waartegen de afschaffingsgenootschappen dijk en dam trachten op te werpen. Over 't algemeen — ik deel mede wat mij van meer dan ééne zijde verzekerd werd — wordt er te Heidelberg weinig en slecht gestudeerd. De aangename ligging der stad, de gelegenheid tot uitstapjens, de goedkoopheid van leven, en het voorbeeld der burgers, wier Zuid-Duitsche natuur tot ligtzinnige vrolijkheid en volop genieten overhelt, verlokken menigeen, die kwam om wijsheid te zoeken, tot het betreden van een weg, die naar de domeinen der dwaasheid voert. Buitendien komen velen, na eerst elders gestudeerd te hebben, nog voor één of twee semesters te Heidelberg, met het bepaalde plan om zich al de genoegens van het vrije studentenleven te veroorloven, eer ze zich aan een betrekking in de maatschappij binden. Ik geloof niet alleen gaarne, dat hierop vele eervolle uitzonderingen zijn, maar des gevraagd zou ik ze kunnen noemen en aanwijzen. Ik spreek van de groote menigte der academieburgers, en wel zóó als ik er professoren, studenten en burgers over heb hooren spreken. De juridische faculteit van Heidelberg is beroemd en telt verreweg meer kweekelingen dan ééne der overigen, onder deze ook de zonen van den Groothertog, wier vorstelijke *équipage* ik dagelijks

meer dan eens de hoofdstraat langs zag rijden. Dan volgt de faculteit der medici; Professor Bischoff, den Physioloog en Anatoom, een vriend van mijn oom J. van der Hoeven, kon ik niet bezoeken; hij was juist naar Giessen beroepen. Het getal der studenten in de theologie is zeer gering; 't was in de laatste jaren eenigzins toegenomen en bedroeg nu meer dan dertig. Of het nog altijd de oude Paulus is, wiens wonderlijke uitlegkundige beginsels de faculteit in zulk een kwaden reuk doen blijven, weet ik niet. Ik heb dien patriarch der rationalisten niet bezocht, 't geen mij later zeer berouwd heeft, toen ik gansch Duitschland hoorde gewagen van den geduchten aanval door hem tegen Schelling gerigt. Wat eindelijk de literatoren betreft, — Professor Spengel, een vriend van Professor Geel, die mij een groete, en van Professor Ritschl, die mij een kaartjen aan hem had medegegeven, klaagde bitter over zijne studenten. „Er zijn naauwelijks drie jongelieden aan onze Universiteit die zich onverdeeld der philologie wijden, en van de drie zal slechts één iets degelijks worden. De meesten, die in de letteren studeren, nemen nog een ander vak daarbij waar, om zich een zeker aanzien te geven. Zoo dienen ze twee heeren en dienen beiden slecht!"

Maar ik vergeet dat ik pas één dag te Heidelberg ben. Ik heb u dat alles verhaald in het geprivilegieerde koffijhuis.

Den volgenden morgen bezocht ik Professor Dittenberger, een godgeleerde uit de school van Hegel en vriend van Marheineke. „Wat hebt gij in Holland zoo al voor theologie?" Ik verhaalde daarvan 't een en ander, en sprak natuurlijk ook van die rigting, welke aan de Groningsche Hoogeschool de heerschende is. „Dat is Schleiermacheriaansch!" riep hij terstond uit. „Wel dat verheugt mij, dat Schleiermacher toch eindelijk eenigen invloed op de Hollandsche godgeleerden heeft uitgeoefend." Hij liet mij geen tijd om zijne vreugde min of meer te temperen door de aanwijzing, dat die rigting niet zoo zuiver Schleiermacheriaansch is. „En zullen die Heeren ook een dogmatiek uitgeven? Dat is anders het vak der Hollanders niet; kerkgeschiedenis is hun *fort*. De leerlingen van Schleiermacher in Duitschland munten uit in alles, behalve in dogmatiek.

Nitzsch maakt een uitzondering, maar die wijkt ook tamelijk verre van den meester af." 't Gesprek kwam verder op den toestand der Duitsche philosophie; en ik deel u te liever het oordeel van Dittenberger daaromtrent mede, omdat de meesten er over spreken als hij. De jonge Fichte, van wien wij ons in Nederland nog al veel beloven, is naar zijn gevoelen in 't geheel de man niet om onzen tijd te geven wat noodig is; hij heeft geen scheppingskracht; van Schelling is nog minder te verwachten, en 't is onverklaarbaar, hoe Neander zooveel aan diens beloften kan hechten; de Hegelianen der linkerzijde eten elkander op; de meer gematigde aanhangers dier school zijn er van alle philosophen nog het best aan toe, en na hen de *eclectici*. „*Es ist eine herrenlose Zeit!*" zoo besloot Dittenberger zijn overzigt; en met deze laatste uitspraak kon ik mij volkomen vereenigen. Het kan zijn dat ik dwaal; maar wanneer ik de leidingen en wenken der Voorzienigheid, die ook de lotwisselingen der wetenschap bestuurt, regt begrijp, dan wil Zij ons in het tegenwoordig tijdperk, waarin Zij haren geest over velen en in geringe maten verdeelt, tot onafhankelijkheid van alle menschelijk gezag en tot zelfstandigheid opvoeden.

Ik woonde dien dag nog verscheiden voorlezingen bij. Die van Rothe, over de Christelijke Zedekunde, vond ik meer vreemd dan afdoende; wanneer ik niet anders geweten had zou ik gemeend hebben een voorlezing over psychologie te hooren, en nog wel over een zonderling systeem van psychologie. Er waren echter onder zijne hoorders die mij verzekerden dat het geheele stelsel, wanneer ik het in zamenhang hoorde voordragen, mij duidelijker zou zijn en beter zou bevallen; ik wil het gaarne gelooven. 's Middags was ik *im Badischen Hofe* de gast van den Heer Luden, van Amsterdam, wien ik het genoegen had met zijne familie te Heidelberg aan te treffen, en die mij, gedurende mijn verblijf daar ter stede, met vriendelijkheid overladen heeft. 's Avonds bezocht ik Professor Kayser, die mij 't een en ander mededeelde aangaande den Heer Cobet, van wien hij een brief ontvangen had. 't Is verkwikkelijk om te hooren, met hoeveel achting en ingenomenheid de Duitsche philologen nog altijd van hunne Hollandsche broeders spreken.

Ik vergezelde Professor Kayser naar de Universiteit en hoorde hem een koor uit de Choëphoren van Aeschylus expliceren. Want daar ik ook min of meer *twee heeren dien*, rekende ik mij gelukkig, den tijd, dien de theologie mij vrijliet, aan de letteren te kunnen wijden. Ook bij Professor Spengel hield ik met veel genoegen collegie; daar ging het levendig en aangenaam toe. Hij-zelf schijnt dan ook van een opgewonden gestel te zijn. Dit bleek mij den volgenden morgen, toen ik zeer in de vroegte een tegenbezoek van hem ontving, 't geen, naar hij mij zeide, slechts eenige oogenblikken zou duren. Hij bleef althans staan. Het gesprek kwam — ik weet niet meer hoe — op de woelingen der Ultramontaansche partij in de Roomsch-Katholieke kerk. „Ik ken ze" zeide Spengel met opbruisende drift; ik ken ze, want ik ben zelf Katholiek, en ik ben het uit overtuiging; maar deze Jezuiten en Ultramontanen — gij Protestanten kent ze niet, of gij zoudt meer op uw hoede zijn, en uwe regten met meer ijver verdedigen. Beijeren hebben ze reeds ingepakt, en zoo de Protestanten niet toezien zullen ze ook hier, in Baden, twist en onrust stooken, en het licht trachten uit te dooven." De waarschuwing en opwekking kwam mij merkwaardig genoeg voor. Ik antwoordde, dat ik behoorde tot een kerkgenootschap, 't welk altijd had moeten hooren dat het tot Katholicisme neigde; dat ik nogtans niet minder opregt Protestant was dan ik hem geloofde Katholiek te wezen, en dat ik de woelingen der Jezuiten en Ultramontanen, en de heerschzucht van Rome van ganscher harte verfoeide, dáárom vooral, omdat zij eene mogelijke toenadering tusschen Katholieken en Evangelischen, d. i. tusschen Christenen en Christenen, met alle kracht zochten te verhinderen.

Toen Spengel mij verlaten had, bragt ik een bezoek aan Kirchenrath Umbreit, bekend en beroemd als exegeet van 't Oude Testament en als mederedacteur der *Studien und Kritiken*. Hij heeft een eerwaardig en minzaam voorkomen; de kroon der grijsheid past uitnemend wel bij zijne diepgegraveerde trekken. Ik sprak met hem over zijne verhandeling: *der Knecht Gottes*, welke, na in de *Studien* geplaatst te zijn geweest, nu, vermeerderd en verbeterd, afzonderlijk in 't licht was gekomen. Hij gaf mij zijn eigen exemplaar

daarvan ten geschenke, en had de vriendelijkheid mijne bedenkingen tegen zijne meening geduldig aan te hooren en te wederleggen. Ik moest echter bekennen dat de zaak mij nog niet volkomen duidelijk was; hij-zelf klaagde dan ook over de moeite, die het hem kostte om helder uit te drukken, wat hij innig gevoelde. Beter beviel mij zijn antwoord op de vraag, die ik hem deed, of naar zijn inzien de onsterfelijkheid der ziel in 't Oude Testament geleerd werd? „De *leer* der onsterfelijkheid komt er niet in voor; de oude Godsregering was daar niet op aangelegd; hier en daar zou men eerder meenen de leer der sterfelijkheid te vinden. Maar wanneer de aartsvaders en de latere geloofshelden, in het bewustzijn hunner verwantschap, en in het vertrouwen op hun verbond met Jehova, aan hun sterven dachten, dan konden ze niet aan hunne sterfelijkheid gelooven, niet gelooven dat HIJ hen in den dood zou verlaten; dan was het de uitspraak van hun innigst gevoel: Bezwijkt mijn vleesch en mijn hart, zoo is God de rotssteen mijns harten, en mijn deel in eeuwigheid! Psalm 73, vers 26, — teeken de plaats op. — En" voegde hij er bij, „en wat is ons *Christelijk* geloof aan onsterfelijkheid anders, dan datzelfde vertrouwen op God, in Christus; dan het bewustzijn onzer gemeenschap met God, in Christus, den Verrezene?" — Daarop vraagde hij naar den toestand der Oostersche letterkunde in Holland, met welken hij, tot mijne bevreemding, niet zeer bekend scheen. Ik deelde hem het een en ander mede, vooral aangaande mijn hooggeschatten leermeester, Professor Roorda, en diens aanteekeningen op Jesaja, in de *Orientalia*, die hij ook al niet kende, maar welke hij zeide zich nu terstond te zullen aanschaffen.

In 't Leesmuseum trof ik Ullmann aan, die mij kennis deed maken met een privaatdocent uit Kopenhagen, Licentiaat Chr. Gad, een aangenaam mensch, omstreeks van mijnen leeftijd of iets ouder, met wien ik toen en later lange disputen had, van welke ik u zoo straks iets zal mededeelen. Verder bezocht ik dien dag Professor Lewald, van wien ik reeds den volgenden morgen een tegenbezoek ontving. Ik vond in hem denzelfden geest van echte gematigdheid, van warmen maar verstandigen ijver, die mij — het zij zonder eenige aanmatiging gezegd — met de Heidelbergsche theo-

logen meer dan met bijkans al de overigen deed sympathiseren. Professor Creuzer, de vriend van van Heusde, zou het mij misschien kwalijk genomen hebben dat ik hem in zijn middagslaapjen kwam storen, indien ik geen Hollander geweest ware. Nu ging het hart van den grijsaard open, bij de herinnering van vroeger dagen; ik kon niet te lang en niet te veel vertellen. 's Avonds woonde ik, in gezelschap van den Heer Luden, een concert bij in 't Leesmuseum; de uiterlijke inrigting *sentait un peu la province*, maar de zaal is er uitnemend toe geschikt, en 't geen we hoorden was zeer goed, soms voortreffelijk, en te meer allen lof waardig, daar de academieburgers en ingezetenen van Heidelberg, zonder eenige hulp van buiten, zich dit kunstgenot verschaften.

Ik was nu al verscheiden dagen te Heidelberg, en nog had ik het Slot niet gezien, zelfs het vat niet; ja — ik zal 't hier maar liever terstond zeggen, — het vat heb ik in 't geheel niet gezien. Eén ding troost mij: 't groote vat is stellig zóó groot niet als ik het mij verbeeld. Maar het Slot heb ik gezien en den Slottuin ook; en die beide waren interessanter en schooner, dan ik mij kon voorstellen. Ik bragt er het grootste gedeelte van den zaturdag door. 's Morgens kwam Candidaat Gumlich mij afhalen, een discipel van Ullmann, met welken ik kennis gemaakt had. Vroeger had hij te Jena gestudeerd, en terwijl we de heerlijke terrassen rondwandelden, en langs halfvervallen trappen de muren en zalen van het Kasteel beklommen, om te rusten in de vensterbogen, die het wijde uitzigt over de Neckaroevers, als in zooveel vakken verdeelen, in zooveel lijsten vatten, of in de schaduw der hangende tuinen die in de muren wortelen, — en terwijl we zoo wandelden en zaten, verhaalde mijn makker mij veel van Hase en van de onvergetelijke avonden aan zijn huis, in den engen kring van weinige, uitverkorene leerlingen, doorgebragt. Hase schijnt in hooge mate de gave te bezitten van menschen, en vooral jonge menschen, aan zich en zijne schriften te boeijen. Toen ik tamelijk vermoeid te huis kwam, vond ik een kaartjen van Umbreit, met een uitnoodiging om met hem en eenige vrienden boven, d. i. in de Schlosswirthschaft, te komen dineren. Ik droeg zorg er op den be-

paalden tijd te zijn. Behalve den gastheer en zijne familie vond ik er Professor Dittenberger met de zijnen, den Deenschen Licentitaat, en Consistorialrath von Oven uit Dusseldorp, met echtgenoote, zoon en dochter. Gij zijt te Heidelberg bekend, en ik behoef u dus de Schlosswirthschaft niet nader te beschrijven. Ge herinnert u het terras, en het waterbekken en den fontein, en het huis en de tent. Onder de beschutting dezer laatste was de disch geplaatst, waaraan Umbreit ons onthaalde. Wij hadden er een schoon vergezigt en, wat mij nog meer waard is, ook 't geen ons van nabij omringde zag er *riant* uit; geen wonder! 't was een der helderste zomerdagen van het voorverleden jaar. Zoo genoten wij dan onder het tentdak al de genoegens van een maaltijd in de vrije natuur, zonder de kwellingen die er soms meê gepaard gaan, als daar zijn: een windvlaag, die de tafelsprei vrolijk doet rondwapperen en eenige ligte schotels verlokt om zeer onbezonnen van den disch te huppelen, of die uwe spijzen kruidt met een laag stuifzand, — 't is de vrije lucht! Verder: bontgetijgerde rupsen of schoon gevlekte spinnetjens, die zich met beminnelijke losheid op schotel, bord en kleederen laten vallen, — louter onbedorven natuur! En allerliefste vogeltjens, die terwijl ze om u heen fladderen, in een vlaag van onschuld..... We bleven van dat alles verschoond, en 't was er niet minder vermakelijk, niet minder idyllisch om. Umbreit was regt in zijn schik, toen hij zijne gasten uit verschillende landen en natiën welkom heette. Ik had den geleerden grijsaard met vromen ernst hooren spreken; nu was zijn kinderlijke scherts het zout van ons tafelgesprek. Ik herinner mij zijne *Tischrede* over den invloed van verschillende dranken. „De wijn, zegt Salomo, is een spotter; met den kelk in de hand spreekt men menig woord waartegen men anders zou opzien; bier maakt twistziek; als voerlieden en schippers een glas bier op hunne vriendschap drinken, krijgen ze altoos ruzie; koffij scherpt het oordeel en maakt critisch....." „Men schenkt de koffij in Duitschland zeer goed" voegde ik er tusschen, „bijna al te goed." — „Thee" ging Umbreit voort „thee maakt *gemüthlich* en bedaard en uiterst kalm; uwe landgenooten drinken veel thee, niet waar? zeer veel?" kreeg ik terug. „En water?" vroeg ik, „want ik kan

mijne Nachbarinn niet overhalen iets anders te drinken." — „Water maakt poëtisch; water maakt den dichter." — „Ook de dichteres? Ei, *Fräulein Nachbarinn*, is het te onbescheiden gevraagd?" Mijne *Fräulein Nachbarinn* was de dochter van den Dusseldorpschen Consistorialrath. „Ik plaats u naast uwe landgenoote" had Umbreit mij gezegd, „eene Nederlandsche;" want zoo noemen de Zuid-Duitschers allen die lager aan den Rhijn wonen. Ofschoon beseffende dat ik hier mijn volk vertegenwoordigde, en niet alleen voor mijzelven sprak of handelde, aarzelde ik geen oogenblik om deze naauwe betrekking te laten gelden; ik verzeker u, mijn vriend! ge zoudt u die landgenoote niet geschaamd hebben. Mijn vraag had haar een oogenblik verlegen gemaakt; of liever, om niet verlegen te worden, besloot zij mij te plagen. „Als het water poëtisch maakt, *Herr Nachbar*, moet Holland overvloeijen van dichters." — „Dat doet het ook; ligt meer nog dan ge u voorstelt; één dichter op twintig Hollanders! Maar het water van den Rhijn....." „En hoe stellen die arme dichters het dan met hunne taal, die naauwelijks uitgesproken kan worden?" Op het punt der taal ben ik uiterst gevoelig; dat was de hiel van Achilles getroffen! — „*Aber, ich bitte Sie, mein Fräulein!.....*" „Gij geeft het niet toe, niet van ganscher harte toe?" vroeg zij met schijnbare verwondering. „Neen, zeker niet! zelfs u ten gevalle niet!" „Wilt gij mij één genoegen doen en te gelijk onzen twist beslechten?" — „Gij hebt het te bevelen." — „Ik zal het eerste couplet van het lied van Asmus aan de Maan reciteren; gij hebt daar straks gezegd dat het in 't Hollandsch vertaald is, en zult wel de goedheid hebben de eerste regels dier vertaling voor te dragen. Frau Kirchenrath Umbreit zal een vergelijkend vonnis vellen." „Gij spot er mede, *Fräulein*, en mishandelt mij!" Umbreit maakte een einde aan den twist. „'t Is jammer dat Dr. Züllig uit de stad is," zeide hij; „ge zoudt in hem een ijverigen helper vinden tegen Fräulein von Oven. Hij is een vriend der Hollanders en der Hollandsche poëzij, weet gansche brokken uit hunne beste dichters voor te dragen, en wordt boos op elk die 't niet zoetvloeijend vindt." — „Ik kende en achtte Dr. Züllig alleen als geleerde," was mijn antwoord; „naar 't geen ik hoor spijt het mij te meer

dat ik hem waarschijnlijk niet zal ontmoeten. *Fräulein Nachbarinn*, wees edelmoedig; laat ons een wapenstilstand sluiten, tot mijn bondgenoot is aangekomen." — „En intusschen reist gij over weinig dagen verder, en ik overmorgen naar Dusseldorp terug." — „Ik zal Heidelberg niet dan met tegenzin verlaten, *Fräulein;* verlangt gij terug naar uwe Nederlanden?" — „Ons Bergsland is ook wonderschoon." — „Het spijt mij dat ik er mij niet heb kunnen ophouden; onder anderen had ik gaarne Fliedner en zijne Diakonessen-Anstalt te Kaiserwerth bezocht. 't Moet eene interessante inrigting zijn en een interessant man, hoewel hij mijn vaderland zeer onbillijk heeft behandeld; hij deed er voor eenige jaren een collectenreis....." — „Hij doet nooit iets anders; zoodra hij gist dat ergens iets te halen is, vliegt hij er op af en collecteert; de man doet veel wèl, maar is als buurman nog al lastig; intusschen bloeit zijne Inrigting en de kranken in onze streken worden door niemand liever verpleegd dan door zijne diakonessen." — Het gesprek was over de geheele tafel even levendig en vrolijk, als hier in mijne buurt, en toen Umbreit nog eenige flesschen fijnen Rhijnwijn liet aanbrengen, begon ik mijn best te doen om te vergeten dat ik met Professor Lewald de Bibliotheek zou gaan bezigtigen en de verzameling van Palatijnsche handschriften en een afschrift van den Heidelberger Catechismus. Na den maaltijd ging men wandelen, „naar den Kaiserstuhl," proponeerden de Dames; — „dat 's wat hoog, na den eten," begrepen de Heeren; — „naar 't oude Slot? dat was uitmuntend!" meenden allen. Ik ging met den privaatdocent uit Kopenhagen vooruit, en hoorde veel van hem wat mij interesseerde. Hij was der school van Hegel toegedaan, die, gelijk hij mij zeide, in Denemarken zeer vele aanhangers telt; verreweg de meesten behooren tot die fractie der Hegelianen, welke hun philosophisch systeem in harmonie weten te brengen met de leer des Evangelies, of liever met die der Kerk, welke laatste, met hare half philosophische en scherp geteekende bepalingen en verklaringen, zich ook veel beter daartoe leent. Hij zelf doceerde de dogmatiek in dien geest, maar wenschte *Prediger* te worden, en 't geen hem te Heidelberg boeide was eigenlijk het onderwijs van Rothe over de *Geschichte der Predigt.* „En

voldoet het aan uwe verwachting?" „o Ja, schoon ik een andere wijze van behandeling zou verkiezen. Ik zou b. v. de predikers na de Hervorming naar de verschillende dogmatische systemen grouperen. Een prediker, die geen bepaald systeem heeft, kan niets goeds leveren." — „Ik vond *iets* waars en *iets* nieuws in deze opmerking, maar nog meer onwaars en éénzijdigs. „Hoezeer miskent gij onze roeping," zeide ik, „hoe kluistert gij de vrijheid, hoe verlaagt gij de hoogheid van den evangeliedienaar! En — hoe maakt gij het met Duitschlands eersten kanselredenaar, met Bischof Dräseke?" — Dat wist hij nog niet. Even uitéénloopend waren onze gevoelens omtrent de behandeling der dogmatiek, het gezag der formulieren, de waarde der leerstukken voor het christelijk leven. „Geloooft gij dan niet" vroeg hij ten slotte, „dat het de roeping van den mensch, van den godgeleerde is om te begrijpen, om tot helder inzigt te komen?" — „Zeer zeker geloof ik dat" was mijn antwoord; „ofschoon, wanneer ik er rond voor zal uitkomen, — zoolang de mensch op aarde leeft, geloof ik dat het nog meer zijne roeping is te handelen en tot reinheid des harten te komen. De Hemelsche Vader voedt ons op, als de oude Grieken hunne kinderen deden; eerst gymnastiek, dan wijsbegeerte! De eigenlijke hoogeschool der kennis zal ons eerst in een volgend bestaan ontsloten worden. Intusschen moeten wij hier een aanvang maken met leeren; en dat gij ons op den weg helpt, gij philosophen, dat eer ik in u; en dat gij aan de volkomen kennis niet wanhoopt, maar ze ons veeleer belooft, gij Hegelianen, dat doet mij hoogachting voor u koesteren; maar dat gij meent het alreede gegrepen te hebben — dat is verkeerd! hier is het punt waar wij elkaâr verlaten en elk zijns weegs gaan." Inderdaad, wij konden het daarover niet eens worden. Toen ik een paar dagen later den Licentiaat op zijn kamer bezocht, en weêr lang met hem gedisputeerd had, zeide ik bij 't afscheidnemen: „wij zullen omtrent deze punten wel verschillend blijven denken; waarschijnlijk zijn we nooit weêr in de gelegenheid er over te spreken; gij gaat naar Zwitserland en Italië en dan naar uw vaderland terug; ik ben over weinig maanden weêr in Holland; laat mij de overtuiging medenemen, dat wij het in de hoofdzaak eens

zijn, dat we elkander als broeders in Christus beschouwen, en, elk in zijnen kring en op zijne wijze, het rijk der waarheid zullen uitbreiden." — „Zeer zeker" was zijn antwoord, „wij werken in éénen geest; want deze is de hoofdzaak, dat men niet zijne eigene, willekeurig invallende gedachten volgt, maar zich laat besturen door de gedachten Gods in Christus, die hooger zijn dan de onze."

Ik ben ongemerkt van mijn gezelschap afgedwaald en zal het niet weder opzoeken; misschien ben ik reeds te uitvoerig geweest omtrent de dagen van mijn verblijf te Heidelberg, die tot de schoonste mijner reize behoorden; en ik heb nog veel te verhalen. Zondag morgen was ik onder het gehoor van Rothe. Zijn tekst was Matth. VI: 22 en 23. Zijn stijl was warm, bezield en krachtig; hij sprak uit het hart en tot het hart; en toch kon men niet zeggen dat het treffend, roerend, stichtelijk was — want het was niet verstaanbaar genoeg; men moest eerst nadenken, eer men voelen kon. Ik deelde deze opmerking aan Ullmann mede, die met de preek zeer was ingenomen. „Gij hebt misschien gelijk," zeide hij „maar 't is een academiepreek, die in de eerste plaats voor de studenten, en overigens alleen voor een zeer beschaafd gehoor berekend is en wordt uitgesproken. De eenvoudige burger en de landman weet vooruit wat hij te wachten heeft, en gaat niet „naar die geleerde beurten."" 't Was er dan ook vrij leeg; daarentegen werd mij verzekerd dat verscheiden studenten alleen bij Rothe ter kerk gaan.

's Middags was ik ter maaltijd bij Ullmann met den Deenschen Licentiaat, Cand. Gumlich, en vijf of zes studenten. Er werd aan tafel veel over politiek gesproken; de studenten behoorden meest allen tot het jonge Duitschland. Ullmann is ook in dit opzigt van zeer gematigde denkwijze. „En wie zijn tegenwoordig de beroemdste kanselredenaars in Holland?" vroeg Ullmann mij, het gesprek op een ander onderwerp willende brengen. „Ik weet dat van der Palm onder de eersten was; ik weet ook dat uw Vader onder de eersten is." Ik noemde de namen die elk mijner landgenooten het eerst genoemd zou hebben. Waarom ik u deze vraag van den Kirchenrath mededeel? Om u te doen zien, dat er ten minste één man van naam in Duitschland is,

die aan Nederduitsche kanselwelsprekendheid gelooft. Wij worden in geen opzigt door de Duitschers meer miskend, en toch is het, indien ik wagen zal mijn gevoelen te uiten, misschien dáárin dat we meest boven hen uitmunten. Toen wij na den maaltijd een kop koffij gedronken hadden, vertrokken de overige gasten; ik bleef; ik wilde deze gelegenheid om met Ullmann te spreken niet laten ontglippen. *Zijne* woorden had ik als motto geplaatst voor mijne theologische dissertatie; ik wilde weten of ik in zijn geest geschreven had, en waarlijk zijn weg bewandelde. Wat ik daarover met hem sprak, kan alleen voor mijzelven belangrijk zijn. Ik wenschte verder te hooren wat hij, de bedaarde en toch niet onverschillige opmerker, van den toestand der theologie, en der kerk van Christus dacht. „Het tegenwoordig oogenblik geeft weinig stof tot vreugde, mijn vriend! Maar gij zijt jong en hebt nog een toekomst voor u; en aan haar wanhoop ik niet. Ik vereenig mij gaarne" had hij de vriendelijkheid er bij te voegen, „ik vereenig mij gaarne met de geloofsbelijdenis welke gij aflegt in den brief die voor uwe dissertatie is geplaatst, en ik deel in uwe verwachting dat de gematigde bewegingspartij, als ik haar zoo noemen mag, zal zegevieren. Velen verwijten mij dit trachten naar bemiddeling; zij verstaan mij niet. Men zal er niet komen door te geven en te nemen. Maar — wij spraken er dezen middag van, — het is in de Kerk en met de theologie, als in den Staat. In Rusland ziet ge het principe der traagheid; in Frankrijk dat der buitensporige snelheid; Duitschland, 't welk tusschen die beiden in ligt, moet niet trachten het radicalisme met het absolutisme in één te smelten, of het één te temperen door het ander; maar, door zijn eigen volksgeest te ontwikkelen, ga het vóór op een nieuwen weg. Geen halve orthodoxie, geen halve vrijzinnigheid, maar dieper indringen in den geest des Christendoms is ons noodig, en een hooger ontwikkeling der onsterfelijke kiem; geen theologie der zeventiende eeuw, vermengd met die der achttiende, maar een theologie van onzen tijd, een opvatting en een prediking des Evangelies naar de behoeften der negentiende eeuw."

Des maandags bezocht ik de Bibliotheek en zag er met veel belangstelling de Palatijnsche handschriften, en het af-

schrift van den Heidelbergschen Catechismus, of juister van een uitvoerige verklaring van dat eerwaardig boek. Des namiddags had Mevrouw de Hofräthin Sebastian de goedheid mij langs den philosophenweg, een bergpad 't welk ik zonder de aanwijzing van haar en Mejufvrouw hare dochter hoogstwaarschijnlijk niet zou gevonden hebben, naar het Hörnchen te geleiden, een punt aan den regter Neckaroever, waar men het meest schilderachtige gezigt op de stad en het kasteel heeft. Na de wandeling bezocht ik Rothe, en ontving van hem, volgens belofte, uitvoerige mededeelingen aangaande zijne *Geschichte der Predigt.* Des avonds was er bal in 't Leesmuseum; ik voegde mij bij de toeschouwers op de gaanderij, en maakte er kennis met drie landgenooten, studenten in de medicijnen, die als ik — maar minder vlugtig — de Heidelbergsche Academie bezochten. Voor zoover ik zien kon — maar ik kan niet ver zien — was het bal zeer *comme il faut* en vrij geänimeerd. „Gij Hollanders, wonderlijk volk als ge zijt, hebt niet eens een nationalen dans!" hoorde ik Geheimerrath Naegeli, Professor in de Medicijnen, tot één mijner nieuwe kennissen zeggen. „Antwoord den Heer Professor dat wij ten minste een volkslied hebben" zeide ik; „de Duitschers hebben er geen." — Inderdaad, zij hebben er geen! Of zoudt ge dien verheven dreun: *Was ist des Deutschen Vaterland? u. s. w.* een lied, en nog wel een volkslied, noemen? *o Nein, nein, nein! Ein solches Lied soll schöner sein!*

„En gij blijft nog een poos te Heidelberg?" vroegen mijne landgenooten. „Tot morgen ochtend." — „Gij meent het niet." — „Ik meen het." — „Wij zullen u overtuigen dat gij het niet meent." En ik werd overtuigd, of liever ik liet mij overreden om mijn plan te veranderen en den volgenden dag in hun gezelschap een tour naar Neckarsteinach te maken. Het weder was ons gunstig; juist zoo als wandelaars het verlangen, van tijd tot tijd een gordijntjen voor de zon, een enkele maal zooveel regen als noodig was om 't stof neêr te slaan, verder heldere lucht, maar helder, zoo als wij haar in Nederland nooit of zelden zien. Over den Wolfsbrunnen en Neckargemund wandelden wij naar Dilsberg, een stad die zich van beneden allerliefst vertoont, maar niet meêvalt als men de moeite genomen heeft van

tot haar op te klouteren. Haar schoonst en belangrijkst gebouw is de burgruine. Een meisjen van vier of vijf jaren bragt ons den sleutel van den half inééngestorten toren; zij kwam ongeroepen op eens voor den dag; daarbij had haar gezigtjen zulk een schoone, ideale uitdrukking, dat ik in verzoeking kwam haar voor een kleine fee te houden, de beschermgodes van het vervallen slot. Boven gekomen hadden we een heerlijke schilderij voor ons. De Neckar schept er behagen in hier met breede en sierlijke kronkelingen te stroomen; juist tegenover ons ligt Neckarsteinach, waar een woudstroom zich met de rivier vereenigt, maar 't is een gedwongen huwelijk, want nog een lange streek ver teekent zich het zwarte bergwater met scherpe lijn af tegen de blonde Neckargolven. De bouwvallen van vier beruchte roofnesten hangen dreigend boven het vlek; daar loerden de Roofgraven op buit; de hand des tijds heeft het wèl gemaakt, dat hunne kasteelen tot puin geworden zijn, en der landstreek, die zij eens beheerschten, nu tot een sieraad te meer moeten strekken! Het afklimmen van den berg was nog vermoeijender dan het bestijgen; in korten galop, welken het onmogelijk was met bedaarder gang te verwisselen, hadden wij er een kwartieruurs toe noodig. Te Neckarsteinach vergaten we die bezwaren, onder een goeden maaltijd, dien onze vriendelijke gastvrouw wonderlijk snel improviseerde. Ik herinnerde mijnen landgenooten nog eens dat wij een volkslied hebben — de arme Duitschers hebben er geen; zij hebben ook geen Tollens! — en onvervalschte Liebefrauenmilch werd voor Vorst en Vaderland geplengd. Over Schönau wandelden we naar Heidelberg terug. Het Neckarthal behaagt mij veel meer dan het Rheinthal; het laatste wekte denkbeelden van grootheid en roem, het eerste droomen van geluk. Wanneer ik tijd en lust had om luchtkasteelen te bouwen, zouden zij zich spiegelen in den Neckar.

DERDE BRIEF.

GIESSEN.

Langs de heerlijke Bergstrasse kwam ik den volgenden dag te Darmstadt — een prachtige hoofdstad! maar waar zijn de menschen die haar bewonen zullen? Welke breede straten! Is het verboden ze te betreden? En waartoe die schildwachten? Waken zij voor de paleizen, dat men die niet roove? Het is hier akelig stil en doodsch; ik blijf niet langer dan noodig is om Dr. Zimmermann te bezoeken. Een *Lohnbedienter* — deze klasse van menschen heeft een eigen uitdrukking van gelaat, stem, houding en manieren, welke u niet toelaat één oogenblik te vergeten dat zij *dienen* en dat zij het doen *om loon* — een Lohnbedienter uit het Hôtel zur Traube geleidde mij naar de woning van Dr. Zimmermann, Hofprediger, Redacteur van de Allgemeine Kirchenzeitung en Stichter van het Gustav-Adolf-Verein. In deze laatste betrekking wenschte ik hem te leeren kennen. Ik begon met hem een aanbevelingskaartjen van Ullmann te overhandigen. „Ik heb uw naam, dunkt mij, op den een of anderen titel gezien" zeide hij. „Den naam mijns Vaders" was mijn antwoord. Daarop maakte ik hem met het doel van mijn bezoek bekend. „Ik heb vernomen dat er in 't laatst van September een algemeene vergadering van 't Gustav-Adolf-Verein te Frankfort gehouden zal worden en wenschte die bij te wonen." Gij weet, vriend, wat het Gus-

tav-Adolf-Verein is? Een vereeniging van protestanten voor protestanten, ter ondersteuning van behoeftige gemeenten; zij draagt haren naam naar den koninklijken held, die met zijn bloed het bestaan en de vrijheid der Evangelische Kerk in Duitschland kocht, en moet naar het oogmerk der stichters geheel Europa omvatten, ja, geheel de wereld zoover er protestanten gevonden worden. „Mij dunkt" voer ik voort, „het kan niet anders of op die vergadering moeten de meest belangrijke vraagpunten ter sprake komen, en de meest strijdige beginsels zich openbaren, althans wanneer het Verein, overeenkomstig den wensch van onzen *Friedrichstadtschen Pastor*, *Prediger* van Rhijn, een geloofsbelijdenis zal afleggen, en een, korter of langer, formulier opstellen." „Ik hoop en verwacht dat zoo iets niet geschieden zal," antwoordde Zimmermann. „Pogingen om langs zulk een weg tot éénigheid des geestes te komen, geven altijd aanleiding tot twist en verwijdering. En het doel van ons Verein is juist, eensgezindheid en toenadering te bevorderen. Wanneer menschen, die elkander tot nu toe van wederzijde voor ongeloovigen en dweepers hebben uitgekreten, tot zulk een werk der liefde de handen in één slaan, en elkander *ontmoeten* en *leeren kennen*, dan kan het niet anders of de veete moet worden weggenomen, al blijft het verschil van gevoelens bestaan. Ik geloof ook niet dat de vergadering in dit opzigt zeer belangrijk zijn zal; men zal meest over huishoudelijke zaken beraadslagen. Ik moet u dit vooraf waarschuwen, ofschoon 't mij hoogst aangenaam wezen zou wanneer ook Hollanders tegenwoordig waren; het heeft ons reeds bevreemd, dat Holland zich niet heeft aangesloten. Is daar geen ijver voor deze goede zaak?" „Ons volk heeft ijver genoeg voor elke goede zaak," was mijn antwoord, „maar eer het ijvert, weet het gaarne waarvoor en met welke redelijke verwachting. Er komt bij dat wij sinds lang zulke vereenigingen hebben". En ik verhaalde hem van onze Maatschappij van Welstand enz. Ik had alle reden om met de vriendelijke ontvangst van den Hofprediger te vreden te zijn; maar ik gevoelde geen sterke neiging om die *huishoudelijke beraadslagingen* bij te wonen, en, daar ik er het geheele plan mijner reize voor zou hebben moeten veranderen, heb ik de vergadering niet bezocht. Het berouwde mij, toen ik

later hoorde dat ik er Dr. de Wette uit Bazel, den doorluchtigen balling, zou hebben ontmoet.

„Rijdt gij terstond weg, dan rijd ik mede," zeide ik tot den voerman van een retourwagen naar Frankfort, één dier wagens die nooit anders dan retour rijden, maar beter dan de meesten van dat slag. „Terstond." En wij reden weg. Te Frankfort nam ik mijn intrek in 't Hof van Engeland. Den volgenden dag, die tevens de eerste en de laatste was van mijn verblijf in de Vrije Stad, had ik bestemd tot een uitstapjen naar Wiesbaden; want, schoon Frankfort mij uitstekend beviel, vooral in vergelijking met Darmstadt, er was niets dat mij bijzonder boeide. Alleen den Heer Pfarrer Kirchner wenschte ik een kort bezoek te brengen. Ullmann had mij aan hem geadresseerd, en mij gezegd dat ik van hem naauwkeurig berigt zou kunnen ontvangen aangaande een prijsvraag, die eerlang zou worden uitgeschreven. De Heer bankier Seufferheld had de som van acht duizend gulden uitgeloofd aan den schrijver van een afdoend wetenschappelijk werk over de regten der Evangelische Kerk in Duitschland, en twee duizend gulden aan hem, die hetzelfde onderwerp in populairen stijl voor het volk in 't licht zou stellen; hij-zelf had eenige theologen, en daaronder ook Ullmann, tot beoordeelaars gekozen. Men moet erkennen, dat er bij den Duitschen handelstand, en over 't algemeen bij de beschaafde klassen, veel belangstelling in het hooger, geestelijk leven, in kerk en wetenschap, gevonden wordt. 't Is ook hier zeker niet al goud wat er blinkt; velen pralen met halve kennis, en benadeelen zich-zelven door te jagen naar een schijn van wetenschap; maar — zouden wij niet mogen wenschen dat de dorst naar grondige kennis, de zucht naar ontwikkeling van 's menschen edelste vermogens, de geest die Felix Meritis gesticht heeft, zich in ons vaderland bij voortduring krachtiger openbaarde? 't Is maar een wensch, vriend! Vergeef dien aan den jongen reiziger, die het niet goed dragen kan, als zijne landgenooten ook maar in één eenig opzigt bij de naburen achterstaan. Ik bezocht dan Pfarrer Kirchner, maar vond hem niet te huis. Zijn zuster, welke mij voor hem te woord stond, verhaalde mij dat hij te Homburg was om de baden te gebruiken. „Kunt gij mijn broeder daar niet opzoeken?"

— „Ik wilde dezen dag besteden tot het zien van Wiesbaden.” — „Homburg is ook een badplaats, en gij kunt het op één dag bezoeken.” Ik liet mij door dit argument — hoe weinig klemmend het ware — overhalen, en spoedde mij naar het Postbureau. Daar gekomen vond ik er de diligence niet meer; in plaats daarvan een jong Heer, die even als ik teleurgesteld was, en een Jodin, die ook naar Homburg wenschte te gaan, schoon haar aan den tijd minder gelegen scheen. Ik stelde voor een eigen wagen te nemen. ’t Werd goedgevonden, en wij wandelden naar den Poststal, om te laten inspannen. Daar stond er juist een klaar, niet voor ons, maar voor vier dames, die extra-post naar Homburg hadden besteld. Zoodra zij van ons voornemen hoorden, boden ze met de meeste vriendelijkheid mij en den anderen Heer plaats in haar rijtuig aan; de Jodin had gezegd dat zij kon wachten. Maar de postmeester verklaarde, met al de koppigheid eigen aan de burgers van een Vrije Stad, dat hij slechts één van ons beiden in den wagen kon toelaten. Nu werd de zaak zeer moeijelijk en *piquant*. Mijn makker stelde zijn vertrouwen in een paar wel onderhouden snorren en een goed, militair voorkomen; hij trachtte zich bij de jongste der dames, die toch ook al niet heel jong meer was, aangenaam te maken. Ik bestormde den postmeester met treffende aanspraken en uitzigten op fooijen, om hem te bewegen ons beiden te laten instappen. Mijn vriend vorderde meer dan ik, en ik begon op *retraite* te denken. Intusschen is het rijtuig volkomen gereed om te vertrekken; mijn makker waagt nog een laatsten aanval op zijne schoone; ik tracht door een laatste aanbod den postmeester te vermurwen; — daar komt de Jodin aanstappen, in druk gesprek gewikkeld met de oudste der dames, die de chef van het gezelschap scheen, en neemt, al voortsprekende, de ledige zitplaats in. De andere dames laten het geschieden, en betuigen ons haar leedwezen; wij bedanken en groeten even beleefd alsof we al te Homburg waren, en de Jodin wenscht ons: „*glückliche Reise!*” — Mijn vriend keek op zijn snorren; ik naar den wegrollenden wagen. „De omnibus naar Homburg!” hoor ik roepen. „Hebt gij plaats?” was ons beider vraag. „o Ja!” — Wij bestormen het portier ..... „daar niet!” zegt de conduc-

teur. Wij schieten toe op den bok..... „hier niet!" zegt de voerman. „Waar dan?" — „Daar boven." — „Op de koffers? dankje wel!" was mijn eerste uitroep. „Waarom niet?" meende mijn makker; „er is geen andere gelegenheid; willen wij te Homburg nog eten, dan moeten wij geen oogenblik verliezen; wij hebben daarboven een ruim uitzigt, en 't is mooi weêr." — „Geweest;" voegde ik er bij, en zag met zorgelijken blik naar de betrokken lucht. Intusschen — wij stegen op; deze manier van reizen heeft hare eigenaardige aantrekkelijkheden; voor afvallen behoeft ge niet te vreezen, want gij zit geklemd tusschen kisten en pakken; gij ziet het land veel beter dan uwe min bevoorregte reisgezellen, die in den wagen zijn opgesloten; dat ge een stortbui op 't lijf krijgt, die u het kosteloos genot van een regenbad verschaft, is een buitenkansjen, 't welk *ons* te beurt viel; maar treft ge geen regen, de stof zal u schadeloos stellen. En Homburg? Is een badplaats; maar als men het in éénen adem met Wiesbaden noemt zegt men: een klein badplaatsjen. En Pfarrer Kirchner? Ik leerde een aangenaam man in hem kennen, met wien ik een zeer onderhoudend gesprek had, tot het tijd was om naar Frankfort terug te keeren. Om niet te veel op eens te genieten ging ik bij den terugrid *in*, niet *op*, den wagen zitten. Zoo liep mijn badreis af. Ik ga nu mijn academiereis voortzetten, opdat mijn geweten mij geene verwijtingen doe, wanneer ik in mijn logement, in 't *Fremdenbuch*, de kolom *Zweck der Reise* invulle met het woord: *wissenschaftlich*.

's Avonds te negen ure verliet ik Frankfort. Ik had een hoekjen in de cabriolet van den postwagen weten magtig te worden, maar, daar de conducteur twee wagens onder zijn opzigt had en in den anderen plaats nam, was aan mijne plaats de last verbonden van telkens, wanneer de postillon er het sein toe gaf, den *Hirschfuss* vast te draaijen, — een werktuig dat dient om bij 't afrijden der bergen de vaart van 't rijtuig tegen te houden, en waarop de veiligheid van 't reisgezelschap berust. Met een ambt van zoo zware verantwoordelijkheid bekleed, kon ik den ganschen nacht geen oog sluiten, en toen ik 's morgens tegen drie ure te Giessen aan 't Hôtel zum Einhorn afstapte, was mijn eerste bezigheid in die academiestad, het leed van den

dag en den nacht door een langen slaap te verzetten. Giessen is een leelijk stadjen, met kromme, naauwe, slecht geplaveide straten; alleen de voorstad, waar Credner en Fritzsche wonen, maakt een gunstige uitzondering. Zonder verder vertoef wil ik u derwaarts geleiden. Professor Credner ontving mij zeer vriendelijk. Stel u een man voor in de kracht des levens, eenigzins gezet, blozend van kleur; men kan hem wel aanzien dat hij studeert, ook al wist men het van elders niet, — zijn voorhoofd zegt het; maar men ziet ook dat hij zich niet afpijnt, — de uitdrukking van zijn gelaat is genoegelijk, joviaal. Wat zijne theologische meeningen betreft, weet gij, dat hij rationalist is. Hij verhaalde mij onder anderen, dat hij in drukke briefwisseling stond met de Engelsche en Noord-Amerikaansche vrijzinnigen en universalisten. Want, hoezeer de Duitsche theologen en philosophen meenen, — en wie zal 't hun tegenspreken? — dat zij de geleerden van alle andere natiën verre achter zich laten, en zich sinds lang de Hegemonie in die beide vakken toeeigenen, heeft het toch menigmaal mijne aandacht getrokken hoe zij, als in 't besef dat hun iets ontbreekt, in 't gevoel eener wetenschappelijke *malaise*, verlangend uitzien naar buiten, naar Frankrijk, Nederland, Engeland, Denemarken, en gretig alles aannemen, wat hun door de naburen wordt aangeboden. Doorgaans echter schijnt het niet aan hunne verwachting te voldoen.

Van Credner begaf ik mij naar Fritzsche, den hooggeleerden exegeet, die vroeger een sieraad was der Rostocksche Academie, een man, dien het alles behalve aangenaam is tot vijand te hebben. Gij behoeft hem slechts aan te zien om een van Duitschlands vinnigste geleerden in hem te erkennen. Zijn kleine, magere gestalte, zijn bril, zijn oogopslag, zijn smal gelaat, zijn neus en kin, zijn stem, alles is even scherp; of liever, ge kunt u begrijpen, hoe dat *ensemble* bij de minste aanleiding vreesselijk scherp zal worden; 't is een geladen geweer in rust, zoodra de haan wordt overgehaald, wenscht gij u mijlen ver. Daarentegen moet Professor Fritzsche jegens zijne vrienden en leerlingen zeer welwillend zijn; met hoeveel voorkomende gulheid hij den vreemdeling ontvangt, mogt ik ondervinden. De Duitsche geleerden zijn over 't geheel meer dan rondborstig

in hun wederzijdsch oordeelen over elkander; men leze slechts hunne recensies, grootendeels onderteekend; zij komen te zelden in persoonlijke aanraking met elkaâr om hiervan eenige onaangename gevolgen te duchten. „Gij Hollanders, die een klein land bewoont, zijt op dit punt nog niet genoeg „*abgehartet*" heeft mij meer dan een dier Heeren half schertsend gezegd. 't Valt intusschen niet te ontkennen. dat wij in dit opzigt in den laatsten tijd belangrijke vorderingen maken. Te Giessen, meer dan elders, schijnt bij de theologische faculteit een toon van scherpe beoordeeling en ongenadig vonnissen de heerschende te zijn; en — men zou bij liberalen ligt het tegendeel verwachten — wat niet rationalistisch is, heeft er weinig kans van opgang te maken. Daarentegen wordt er, voor zoover een verblijf van weinig dagen mij in staat stelt hierover te oordeelen, met meer dan gewone vlijt en lust gestudeerd; en de studenten, welke ik leerde kennen, schenen bijzonder aan hunne professoren gehecht te zijn.

Nog dienzelfden namiddag had Professor Credner de goedheid mij tot een avondwandeling te komen afhalen. Slechts een klein eind weegs volgden wij de chaussée naar Kassel; toen sloegen wij een pad ter linkerhand in, 't welk dwars door koornvelden naar de oevers van de Lahn voert. Het Lahnthal is hier zeer schoon; de rivier stroomt met breede bogten en kleine watervallen tusschen glooijende heuvels voort. Drie bouwvallen aan den regteroever en ter linkerzijde een schilderachtig gelegen molen, ditmaal het doel onzer wandeling, versieren de streek. Wij kwamen juist bij tijds onder het gastvrij dak van den molenaar om er voor een hevige onweêrsbui te schuilen, die langen tijd in het dal bleef hangen. 't Was laat in den avond toen wij huiswaarts keerden. Intusschen had Credner mij, die zeer gaarne naar hem luisterde, een kort overzigt van zijn godgeleerd stelsel gegeven. De dogmatiek, meende hij, moest eindelijk eens van het stof der schole en van de banden der kerkelijke overlevering worden vrijgemaakt. Om te weten wat het Evangelie is en wat het leert, moesten wij terugkeeren tot de schriften des N. Verbonds. „Maar" ging hij voort, „wachten we ons van te meenen, dat wij hun inhoud zoo aanstonds, zonder meer, als de leer van Jezus kunnen aan-

nemen! Wij vinden daar die leer, zoo als zij door de Apostelen werd opgevat, en er behoort veel studie en oordeel toe om te onderkennen wat Jezus heeft verkondigd, wat zijne discipelen er hebben bijgevoegd." — „Maar wij hebben dan toch in de Evangeliën den persoon en het leven en de woorden van den Heer?" „Ja, maar niet zuiver, niet onvervalscht." — „Hoe zullen wij dan weten wie Jezus was, wat Hij deed en sprak?" — „Dat kunnen we niet meer met zekerheid weten. Een leven van Jezus te schrijven zoo als Neander het gedaan heeft, is zelfbedrog; en het te doen op de wijze van Strauss is een ondankbaar werk." — „Hoe wordt dan aan de Giessensche Academie het leven van Jezus gedoceerd?" — „Wij zwijgen er liefst van. Wij sporen uit de Schriften des N. V. de kern op, die van Jezus zelf afkomstig is; 't is waar, we vinden niet veel, dat wij als zoodanig kunnen erkennen; eenige algemeene waarheden en zedelessen, meer niet; maar die, naar mijn gevoel, voldoende zijn om ons gedrag te besturen, en ons door dit leven tot hooger op te leiden. Waarlijk, die meer dan dit wil hebben, misleidt zichzelven." — Ziedaar Credner, den rationalist! Er worden velen in Duitschland gevonden, die zoo denken. Zullen wij van hen zeggen, dat ze geen Christenen zijn? Want of zij jammerlijk dwalen, zal bij u en mij wel geen vraag wezen. Maar zullen wij hun den naam van Christen, en alle deelgenootschap aan Christus ontzeggen? Vele orthodoxen in Duitschland doen het, en namen 't mij kwalijk af als ik aarzelde. Eigenlijk doet het zeer weinig *ter zake*, hoe wij, of eenig mensch, omtrent hen beslissen, en wij konden ons oordeel opschorten. Maar des gevraagd zijnde, daar men nu eenmaal over alles een meening heeft en die meening soms op onze gedragingen invloed kan hebben? Hef uwe oogen op omhoog! Zijn het alleen Mercurius en Venus, die tot ons planetenstelsel behooren, omdat zij het naast aan de zon hare banen beschrijven, en de volheid des lichts en der warmte genieten? Of rekenen wij niet ook Saturnus en Uranus daartoe, die op verren afstand een mat licht en een flaauwe koestering van het weldadig hemelligchaam ontleenen; ja, zelfs die nevelbollen, die in onregelmatige kringen den hemeloceaan doorkruisen, en soms na eeuwen tusschentijd der

zon naderkomen, wier magtige aantrekking hen, zoo het schijnt huns ondanks, van het andere uiterste des hemels doet wederkeeren? Zoo dan, voor wien Christus het licht der wereld is, het hoogste wat hij kent, de volheid van 't geen hij behoeft, — die is een Christen! Dit is geene onverschilligheid! Ik zeg niet dat planeet en staartstar gelijken rang bekleeden onder de hemelligchamen; ik beweer niet dat het om 't even is, wat iemand van Christus meent en aan Christus heeft. Maar het komt mij onbillijk voor, hem, wien Christus *iets* is, toe te voegen: „gij hebt geen deel hoegenaamd aan Hem."

Des zondags morgens kerkte ik onder het gehoor van Pfarrer Bonhard, die predikte over Matth. VII: 15—23, tegen de *Scheinfrömmigkeit.* De liturgie is hier weder anders dan te Heidelberg; ik herinner mij geen twee plaatsen in Duitschland, waar ik de uiterlijke inrigting der godsdienstoefening volkomen dezelfde vond. Des middags was ik met een Candidaat in de theologie de gast van Fritzsche. Zijn onderhoud was even gul als zijn onthaal. Hij schijnt het te Giessen zeer naar den zin te hebben, en beklaagde zich alleen dáárover, dat hij zijne uitlegkundige voorlezingen in 't Duitsch moest houden. Die, welke ik den volgenden dag bijwoonde, kenmerkten zich door dezelfde degelijkheid en fijnheid van opmerking, welke wij in zijne uitgegeven *Commentariën* bewonderen. Voorzeker geven zijne verdiensten hem het regt den arbeid van anderen streng te beoordeelen; maar toch bedroefden mij zijne scherpe uitvallen tegen Grammatici en Exegeten, wier namen ik nooit anders dan met eerbied op de lippen had genomen, terwijl ik van Fritzsche moest hooren, dat hunne reputatie, of geheel of grootendeels, geusurpeerd was. De rationalisten zijn in het wetenschappelijke dikwijls even onverdraagzaam als de orthodoxen in het kerkelijke.

„En waar zal ik best de vacantie doorbrengen?" vroeg ik mijn vriendelijken gastheer; „te Dresden of te Berlijn?"— „Kunt gij nog weifelen in uwe keus?" was zijne wedervraag. „Berlijn is gedurende de vacantie als uitgestorven; 't ligt bovendien midden in een barre zandwoestijn. Dresden vertoont zich juist dán levendig en vrolijk; en 't is het middelpunt van een heerlijken lusthof." Dat was het ge-

voelen der meesten die ik om raad vroeg. Credner, niet tevreden met de welwillendheid, welke hij-zelf mij bewezen had, gaf mij bij 't afscheidsbezoek verscheiden kaartjens van aanbeveling aan zijne vrienden door geheel Duitschland mede, „*damit*" zeide hij „*das rationalistische Element in Ihrer Reise nicht fehle.*"

Nog had ik den derden beroemden Theoloog van Giessen niet ontmoet, Professor Knobel, van wien men hoog opgaf, als zou hij Duitschland voor het verlies van Gesenius schadeloos stellen. Zijne voorlezing over Genesis XXIII, welke ik had bijgewoond, was, naar de wijze der meeste exegetische lessen aan de Duitsche academies, te cursorisch om mij tot eenig oordeel over zijne methode in staat te stellen. Den laatsten middag van mijn verblijf te Giessen, daar ik aan de table d'hôte zum Einhorn spijsde, hoorde ik dat Professor Knobel mede aanzat. Ik zocht en vond gelegenheid om met hem in gesprek te komen. Aangenaam verrastte het mij, dat de Hebreeuwsche Grammatica van Professor Roorda hem bekend was en door hem geraadpleegd werd; want zelden komen de werken onzer geleerden in Duitschland veel verder dan den Messcatalog, 't een of ander Repertorium, den boekwinkel, hoogstens de boekenkas onzer naburen. Giessen schijnt echter op dit punt over 't geheel uitzondering te maken; ik hoorde althans Credner met goedkeuring spreken over verscheiden dissertaties aan onze vaderlandsche hoogescholen verdedigd, en *ex cathedra*, voor zijne studenten, met uitstekenden lof van die des Heeren Dr. Blom gewagen. Knobel houdt ook voorlezingen over de moraal, welke hij streng en seherp van de dogmatiek afscheidt; even als Fritzsche en Credner, is hij geslagen rationalist.

Des namiddags tegen vier ure vertrok ik met de Schnellpost naar Kassel. Ik was eerst geheel alleen; te Marburg kreeg ik gezelschap, 't welk zich echter met mij tot slapen schikte. Ongeveer te middernacht kwam er nog een dametjen op den wagen; zij begon met ons te verzekeren, dat zij den geheelen nacht geen oog zou toedoen; en ik had een geheim voorgevoel, dat zij evenmin haar mond zou sluiten. Zij was nog spraakzamer, dan ik gevreesd had. Maar ik moet er bijvoegen, dat zij nog al aardig en onder-

houdend babbelde, en dat hare lofredenen op de *Kaltwasserkur* ons niet weinig vermaakten. 't Is koddig, hoe metaphysisch de Duitsche dames over zulk een onderwerp kunnen redeneren!

Het is zes ure in den morgen en wij zijn te Kassel. Zal ik er den dag overblijven en 's avonds met den nachtpost verder naar Göttingen reizen? Neen, ik wilde gaarne nog heden avond in de vermaarde Academiestad zijn; dus, voorwaarts! Maar de familiewagen of omnibus vertrekt eerst te tien ure. Dan hebben wij tijd om de stad te zien. Zij *was* de hoofdstad van het geimproviseerd koninkrijk Westphalen; zij *is* de hoofdstad van 't keurvorstendom Hessen; ziet gij het haar niet aan, dat zij een rang bekleedde, dien zij niet heeft kunnen handhaven? Hoe stil is het in die breede straten, hoe leêg op die ruime pleinen! Hoe verwaarloosd zien die paleizen er uit! Vervallen, eer ze nog voltooid waren! Het maakt een treurigen indruk! Deze bouwvallen zijn niet eerwaardig, als die, welke de hand des tijds of ook het geweld van den oorlog heeft gesloopt; ze zijn slordig, haveloos. Gaan wij naar den Augarten. Een schoone aanleg, en daar beneden de prachtige Oranjeriegebouwen, — spoeden we ons er heen! Maar hoe? ook hier schitterende armoede! de beelden bemorst en verminkt! de trotsche kroonlijst op 't instorten! de vensters met ruwe planken digtgespijkerd! de vloeren opgehaald! Alleen de Oranjeboomen staan nog hoog en heerlijk; 't zij dat daaraan eenige zorg besteed is, of dat de natuur trouw verpleegd heeft, wat de menschen verwaarloosden. Nergens zag ik ooit zulk een schoone verzameling van de boomen van ons Vorstenhuis. Maar heeft men dan hier zoo weinig begrip van 't geen voegzaam is, dat men deze paleizen niet of herstelt of onder den voet haalt? Moet de verarmde dan pronken met de lappen van den staatsiemantel, dien hij droeg, toen hij rijk en aanzienlijk was? Dat heet zijn ongeluk belagchelijk maken! Ik verlaat Kassel, hoe eer hoe liever. Het spijt mij dat ik geen tijd heb om de Wilhelmshöhe te zien, maar hare pracht zou mij bezwaarlijk verzoenen met een stad, die, wat zij wezen of bezitten moge, niet verstandig genoeg is om weg te doen wat ons een luister te binnenbrengt, dien zij niet meer kan ophouden.

Tegen tien ure stapte ik in den omnibus of familiewagen, een voertuig met twee lange zitbanken, waarop twaalf personen *vis à vis* een niet al te ruime plaats vinden. Ik had een der hoekjens ingenomen, die verst van het portier verwijderd waren. Mijn reisgezelschap was meer dan voltallig; 't was daarenboven een warme dag. Ik stond op het punt van weêr uit te stappen en met een *Philippica* afscheid te nemen van den conducteur, die voor alle vertoogen, hoe bescheiden of dringend ook, doof bleef, en geene andere wet scheen te kennen dan zijn eigenbelang. Maar er kwam beweging in het gevaarte, en het verlangen van bij tijds te Göttingen te zijn deed mij besluiten om mijn lot te dragen. Tegenover mij zat een familie uit den burgerstand, man, vrouw en zuigeling. De overige ruimte werd voor een goed deel door een andere familie ingenomen. die bestond uit grootmoeder, vader, dochter, zoon, en nog een vrouwelijke aanverwante, die ik eerst voor moeder, later met meer gronds voor tante hield. Ik bemerkte al spoedig dat beide huisgezinnen uit Zuid-Duitschland naar Hamburg reisden, om zich daar in te schepen naar Amerika. Landverhuizers! — Van het oogenblik dat ik die ontdekking gemaakt had. sloeg ik hen met belangstelling en medelijden gade. „*Bleibet im Lande, und nähret euch redlich!*" had ik hun met Rückert willen toeroepen. „Arme man," zoo sprak ik in gedachten tot hem, die over mij zat, „gij ziet er bleek en afgewerkt uit. Uw blik rust met welgevallen op vrouw en kind; het voorkomen van moeder en zuigeling is gezond en bloeijend. Gij hebt in uw vaderland geen werk of geen belooning genoeg kunnen vinden om het leven aan die beiden zoo aangenaam te maken als gij wenscht. En gij hebt gedacht: aan de overzijde der zee zal ik mij een onafhankelijk bestaan verschaffen, en met weinig moeite onkostbare akkers in een lusthof herscheppen. Maar wat gij in uw vaderland, bij uwe maagschap en betrekkingen niet vondt, kunt gij het van vreemden verwachten? En wanneer uwe reeds wankele gezondheid tegen luchtgestel of arbeid niet bestand is, en gij, over de spade gebogen, die een grond moet ontginnen nog niet gewoon den mensch te dienen, uw eigen graf delft, wat zal er van vrouw en kind, van wees en weduw worden?" — „En gij" dacht ik, mij in den geest tot het

ander gezin wendende, „gij hebt beter dagen beleefd; gij hadt een ruim bestaan; men ziet u aan dat gij niet tot den geringen stand behoort. Maar de tijdsomstandigheden hebben u doen achteruitgaan, en vader, die eens een welgezeten burger was, wil niet langer in de stad zijner geboorte met medelijden worden aangezien. In Amerika zal hij zijn fortuin herstellen; dan mag de zoon eens wederkeeren, en zijn geslachtsnaam tot de oude eere brengen. Grootmoeder had wel gewenscht dat men haar in 't vaderland had laten sterven; 't zou toch spoedig geweest zijn; nu volgt zij, versuft en onverschillig omtrent alles wat haar omringt; men mag met haar handelen zoo men wil; zij laat zich leiden als een kind; zij begrijpt niet wat er eigenlijk met haar geschieden moet. En *uw* hair, hoofd des huizes, is ook al grijs gekleurd; en ligt, eer gij dien zoon van vijftien jaren tot een man gevormd hebt, eer gij die dochter van zestien lenten vrouw en moeder ziet, is uw tijdglas leêggeloopen. Van tante hebben uwe kinderen niet veel goeds te wachten; zij gaat mede, niet om te dienen, maar om gediend te worden.

„Bleibet im Lande, und nähret euch redlich!
. . . .
„Meinet ihr, draussen sei's besser auf Erden?
„Ueberall ist es auf Erden jetzt schlimm.
„Nicht an dem Land, dass es besser soll werden,
„Liegt es, am Menschen, es liegt nur an ihm."

„Onbezorgd, opgeruimd, met blijde hope, trekken deze menschen huns weegs, de zee, en het onbekende land te gemoet! Zelfvertrouwen en Godvertrouwen genoeg, om zich aan de luimen van den oceaan en aan de herbergzaamheid van vreemden te wagen; geen moed en geen geloof, om het op de hun aangewezen plek te harden! Zie, zij hebben elkaâr reeds leeren kennen en vrienschap gesloten. Zij deelen met elkander al wat ze tot hunne nooddruft of tot het gemak der reize hebben medegenomen. Hadden zij dat te huis niet kunnen doen met hunne buren en verwanten? Het slapend kind wordt door de vliegen gestoord; Marie ontbindt haar sluijer en spreidt dien uit over den zuigeling der burgervrouw, en tilt met onvermoeide hand het gaas

omhoog om 't kind meer lucht te laten. Er is kieschheid en hartelijkheid in de geringe diensten, die de leden der beide huisgezinnen elkander bewijzen. *Bleibet im Lande!* Gij kunt er in die gemoedsstemming niet ongelukkig wezen, niet verlaten blijven. — God geleide u, arme ballingen, die u-zelf verbant, en doe u vinden wat gij zoekt, of iets beters dan gij zoekt. Hij had het u hier willen geven; gij wilt het langs verren omweg halen. Zoo scheppen wij onszelven onrust en kwelling, en klagen dan ons leed aan God, als ware de moeite ons van Hem gekomen!"

VIERDE BRIEF.

GÖTTINGEN.

Ik had van Göttingen veel verwacht en werd niet teleurgesteld. De stad is ruim en luchtig gebouwd, en rijk aan schoone huizen en statige kerken. Hare vermaarde Hoogeschool heeft in de laatste jaren zoo vele en smartelijke verliezen geleden, dat men naauwelijks begrijpt hoe de zwaar bezochte nog steeds haar rang en roem weet op te houden. De theologische faculteit is rijk genoeg, zoolang zij Gieseler en Lücke onder hare leden mag tellen. Wanneer ik uit mijne ervaring een algemeen besluit mag trekken, moet Consistorialrath Gieseler — opdat ik u 't eerst van hem spreke, dien ik 't eerst bezocht — een man zijn die bij nadere kennismaking telkens wint. Bij een eerste ontmoeting zal zijne beleefdheid u misschien wat stil en stijf voorkomen; 't is ligt te verklaren in den geleerde, bij wien het koel en scherp verstand heerscht, 't welk hem zelfs min of meer tot het rationalisme doet overhellen, maar daarentegen in zijne kerkgeschiedenis den lezer op het onafzienbaar veld met vasten tred langs helder lichten weg doet voortgaan. 't Moet u daarom ook niet bevreemden, dat Gieseler met de jongste ontwikkeling der godgeleerdheid niet altijd sympathiseert. Ik heb hem meer dan eens met afkeuring hooren spreken van „die gevoelstheologie, uit welke men maken kan wat men wil.” Ook zijne voorlezingen zouden misschien slechts

ten deele aan uwe verwachting voldoen; ik woonde zijne lessen over dogmatiek en kerkgeschiedenis bij, en 't scheen mij toe dat zijne meeningen en ontdekkingen liever te huis gelezen en bestudeerd dan als vrije voordragt gehoord willen zijn. In zijne volle waarde leerde ik den beroemden man eerst kennen, toen ik mij later langer en meer vertrouwelijk met hem mogt onderhouden.

Consistorialrath Lücke is in aard en uiterlijk zeer van Gieseler verschillend. Zijne gestalte is breed en gezet, zijn gelaat open en minzaam; in zijn spreken en in zijne bewegingen is hij uiterst levendig, meer dan ik het van den diepzinnigen verklaarder van Joannes gewacht zou hebben: toch is de grondtoon van zijn karakter en gesprek hoogernstig. Reeds bij mijn eerste bezoek had hij bijna een vol uur voor mij ten beste, en doorliep ik aan zijne hand het geheele gebied van godgeleerdheid en wijsbegeerte. „Daar heerscht een schadelijk bijgeloof in onzen tijd" zeide hij onder anderen, „als had de theologie haar heil van de philosophie te wachten. Wij willen die bondgenoote wel niet missen; maar de theologie heeft haar eigen rijkdom, en nog iets *à part*, waar de philosophie niet bij kan, het diepste *reservoir*, om 't zoo eens te noemen, 't welk voor de philosophie *te* diep is. Ook moet de philosophie in de eerste plaats weder eens hervormd worden; zij houdt zich niet binnen hare grenzen: *ein neuer Kant thut Noth!* De wijsgeeren zijn niet meer tevreden met de wereld en haren grond en haar ontstaan en wezen aan 't licht te brengen; zij willen ook het wezen en den grond van 't Hoogste Wezen-zelf peilen. Ik zeide nog onlangs tot Neander: *Schelling will doch auch hinter den lieben Gott gucken, und das geht ein- für allemal nicht.*" Met uitstekend genoegen ging ik verscheiden malen op de collegies van Lücke te gast. In zijn voordragt is alles geest en leven; nu en dan, in de drift van 't spreken, komt hij van de katheder af en wandelt tusschen de tafels door. Ik hoorde hem, voor de exegese over de gelijkenis van den Zaaijer, voor de Christelijke moraal over de vraag: „wanneer is 't geoorloofd en kan 't zelfs pligt wezen, dat men zijn kerkgenootschap verlate en een nieuw stichte?" „De Hervorming" zeide hij, „is in dit opzigt *Normalfall*, naar 't welk alle soortgelijke verschijnsels beoordeeld moeten

worden. Zoo b. v., toen de Synode van Dordrecht *durchaus keine Raison verstehen wollte*, hadden de aanhangers van Arminius volkomen regt, dat zij zich tot een bijzonder kerkgenootschap vereenigden." Het voorbeeld was zeer verpligtend gekozen; maar ik had, ware 't mij vergund geweest, toch gaarne doen opmerken, dat de Remonstranten niet uitgegaan maar uitgestooten zijn; gelijk dan ook, naar mijne innige overtuiging, het stichten van een nieuw kerkgenootschap, wanneer men er niet door uitbanning toe gedwongen wordt, in geen geval geoorloofd is. Ik weet, dat men op dit punt geheel anders pleegt te denken; dat zelfs gematigde en vrijzinnige godgeleerden 't voortdurend bestaan van verschillende kerkgenootschappen in de ééne Christelijke kerk voor noodig, nuttig, wenschelijk houden. Op deze mijne Duitsche reize heb ik veel en met velen daarover gesproken, maar niemand aangetroffen wiens denkbeelden in dezen met het Remonstrantsch beginsel overeenkomen, behalve Ullmann, Neander en Dräseke. Zeker drie namen, die tal van anderen opwegen! Om niet telkens op dit punt terug te komen zal ik de zaak, zoo ik hoop met uw goedvinden, hier afhandelen, en door de bescheidene uiteenzetting mijner gevoelens tegenbedenkingen en teregtwijzingen of welwillende goedkeuring trachten uit te lokken.

Ik wil eerst doen opmerken dat de verschillende kerkgenootschappen, in hunnen oorsprong en aard, geheel iets anders zijn, dan waarvoor de verdedigers van hun bestaan ze willen laten doorgaan. Vervolgens zal ik pogen te bewijzen dat, al ware hunne voorstelling der zaak juist en historisch, toch het voortdurend afzonderlijk bestaan dier kerkgenootschappen verkeerd en schadelijk is. Men beweert, dat het ontstaan en voortdurend bestaan van verschillende kerkgenootschappen natuurlijk is, even natuurlijk als het verschil van nationaliteit; ja, zegt men, voor een goed deel is het eerste verschijnsel een uitvloeisel van het tweede; en daarbij wijst men op de groote scheuring tusschen de Oostersche en Westersche kerk, op het voorspoedig gedijen der Hervorming onder de Germaansche, en op hare onderdrukking bij de Romanistische volkstammen. Andere luchtstreek, andere zeden, ander volkskarakter vorderen een anderen vorm van eerdienst, en brengen een andere opvatting des Chris-

tendoms mede. Ik ben er verre van, dit alles tegen te spreken. Ik erken zelfs gaarne dat vele scheuringen zich op deze wijze laten verklaren. Maar is daarmede iets voor de noodzakelijkheid, of nuttigheid, of zelfs, streng genomen, natuurlijkheid van 't bestaan van verschillende genootschappen in de ééne kerk bewezen? Neen! Men kan het langs dezen weg nooit verder brengen dan tot nationaal- of, wil men, landskerken, tegen wier bestaan ik niets heb in te brengen, en die ten naauwste vereenigd kunnen zijn. De Gallicaansche kerk b. v. kenmerkt zich sinds eeuwen door een vrij sterk geprononceerden, eigenen tint, zonder zich daarom van de Moederkerk af te scheiden. Hetzelfde is 't geval met de Maronieten en andere gemeenten in 't Oosten, en zal welligt het geval worden met de kerken van Spanje en Portugal. Leden van het Hervormd kerkgenootschap vindt men, niet zonder nuances van leer en kerkgebruiken, in Nederland, Schotland, Frankrijk en Duitschland; Lutherschen, met merkelijk verschil van eerdienst althans, in Nederland, Duitschland, elders. Het onderscheid van herkomst en gevestigd volkskarakter is dus noch de eenige, noch de noodwendige oorzaak van 't ontstaan en voortdurend bestaan der verschillende kerkgenootschappen. „Neen," zegt men, „maar het Christendom openbaart juist in die veelzijdigheid zijne kracht en heerlijkheid." Voorzeker, door veelzijdigheid van *opvatting* en dus ook van *ontwikkeling* openbaart zich eerst de volle kracht en heerlijkheid van 't Christelijk levensbeginsel; de typen daarvan vindt men in Paulus, Jacobus, Petrus, Joannes. Maar weet gij *wie* deze verscheidenheid, waarin de heerlijkheid van het Christendom zich openbaart, *niet* gewild hebben? Juist *al* die kerkgenootschappen, welke zich van elkander afscheidden. Want men stelt het wel voor — en 't is een gunstig teeken des tijds dat men liefst *die* kleur aan de zaak geeft — men stelt het wel voor alsof de Christenen, wanneer ze over 't een of ander punt in leer of eerdienst verschil kregen, tot elkander gezegd hadden, wat Abraham tot Lot zeide (Genesis XIII): „Broeders, wij kunnen 't hieromtrent niet eens worden; laat ons vrienden scheiden. Wie 't met u houdt, voege zich aan uwe zijde; wie in ons gevoelen deelt, schare zich aan onzen kant." Maar zoo is het niet

toegegaan. En ook later was 't niet een *te ver gaan* van *sommigen*, 't welk hen deed zeggen: „waar *ik* ben, dáár en daar alléén is de ware kerk." Neen, dit was juist in den geest, dit was het *principium exsistendi*, de *conditio sine quâ non* der verschillende kerkgenootschappen; en zij, die er in onze dagen zóó over denken: „het kenmerkende van ons genootschap is juist niet de hoofdzaak; elk Christelijk genootschap heeft zijne eigene roeping," — zij zouden nooit stichters van een afzonderlijk kerkgenootschap geworden zijn; ja, ik sta er niet voor in wat zulke *latitudinarii* al in vroeger dagen van de ware regtzinnigen zouden hebben moeten hooren en dulden. Zegt de Katholieke kerk tot de Arianen en andere ketters: „gaat gij uwes weegs; gij dwaalt; maar slaat u een woning op naast de onze; wij willen als broeders naast — indien niet met — elkander wonen"? Neen! „*die dan wil zalig worden, moet alzoo van de Drieéénheid gelooven.*" Dit zeide niet een enkel heethoofd, maar de eene partij tot de andere. Calvijn wil dat men de ketters *vinculis, poenis etc.* („*nonne et rogis?*" vraagt Dr. D. F. Strauss) zal beteugelen. Luther weigert aan Zwingli de broederhand; en nog lange daarna wil het Luthersche kerkgenootschap niets van 't Hervormde weten. En komt er allengs meer matiging, leeren zij elkander als broeders erkennen, dan is dit niet, omdat zij nu beter begrijpen, wat eigenlijk een kerkgenootschap is, maar omdat men beter inzigt heeft in den aard van het Christendom, omdat de geschillen slijten en de scheidsmuren wegbrokkelen, omdat Lutherschen en Hervormden spoedig zullen ophouden in twee verschillende kerkgenootschappen verdeeld te wezen, omdat zij in Duitschland rijp zijn voor de *Union*. Is daarmede de verscheidenheid opgeheven? Neen! alleen de scheuring is geheeld. Men kan ijverig aanhanger van den Lutherschen of Zwingliaanschen leertypus, en tevens lid der *unirten Kirche* zijn. Een ander voorbeeld van verscheidenheid in de opvatting en ontwikkeling van 't Christelijk levensbeginsel in eene en dezelfde kerk vindt gij bij de Scholastieken en Mystieken der middeneeuwen. Maar, zoodra men een afzonderlijk kerkgenootschap sticht, zegt men met de daad — en ik weet niet of het ook maar een enkele maal verzwegen is — „'t geen ons van u onderscheidt is de hoofdzaak, de kern

van het Christendom; 't is veel gewigtiger dan 't geen ons beiden gemeen is." En dit zeggen is consequent. Of is het niet dwaas om een bijzaak uiteen te gaan, en niet liever ter wille van de hoofdzaak bijeen te blijven? Daarom, nog eens: juist die verschillende kerkgenootschappen hebben geene verscheidenheid gewild. Rome had de Inquisitie ter hand, zoodra die verscheidenheid onder het bereik van haar verstand kwam en de belangen der Curie raakte; Luther waagde aan hare onderdrukking den voorspoed van zijn pas begonnen Hervormingswerk; Calvijn achtte het veilig haar óf te kluisteren óf des noods met den brandstapel te keer te gaan; Gomarus wilde er niet van hooren, toen Arminius beweerde dat zij zonder scheuring en verkettering mogelijk is, en de Dordsche Synode zeide niet tot de veroordeelden: „sticht u een afzonderlijk kerkgenootschap!" maar: „*non licet vobis esse, quia non creditis quod nos.*" Die voorstelling der zaak, met welke men het ontstaan en bestaan der verschillende kerkgenootschappen wil vergoêlijken is dus valsch; — sta mij toe dat ik rond voor mijne meening uitkome. Zij heeft haren grond in de waarheid: *dass auch in der Unvernunft Vernunft sey.* Maar overdrijven wij die waarheid niet uit piëteit jegens de *Unvernunft* van 't voorgeslacht. Vergeten wij niet dat in de kerkgeschiedenis bij den Geest van Christus ook de geest van den Overste dezer wereld zich openbaart, en nu en dan als leugengeest zelfs in de meest uitstekende geloofshelden en Godsmannen is gevaren. Verwarren we Gods *toelating* niet met Gods *bestel;* en heeft Hij ook hier uit het kwade veelzins het goede doen voortkomen, laat ons daarom het kwade niet goed noemen!

En al ware die voorstelling der zaak aannemelijk, dan zou ik nog meenen dat het bestaan van verschillende kerkgenootschappen in de éene Christelijke kerk nadeelig is voor haren bloei. „Ieder Christelijk kerkgenootschap" zegt men, „heeft zijne eigene roeping, en moet éene zijde der waarheid aan 't licht brengen." Soms doet men den Remonstranten de eere aan van er bij te voegen: „uw kerkgenootschap b. v. is geroepen om de hardheid der Hervormde kerk te temperen, welke 't natuurlijk gevolg is der strenge leerbegrippen van Calvijn." Was het dan daartoe noodig dat Remonstranten en Contra-Remonstranten uiteen gingen?

De beide seksen — vergun mij dit voorbeeld bij te brengen — hebben elk hare eigene roeping en bestemming, de vrouw om de hardheid des mans te temperen, de man om de weekheid der vrouw te sterken. Zal men nu die beiden vanéén rukken en zeggen: „Bewoon elk een afzonderlijke *étage*"? Neen, *daarom* juist zullen die twee één vleesch zijn. De scheuring en scheiding heeft wel tal van eenzijdigheden, maar nooit of nergens veelzijdigheid ten gevolge. Heeft Paulus ook den Corinthiërs aangeraden vier verschillende kerkgenootschappen te stichten, die, elk voor zich zelf, de Petrinische of Apollonische of Paulinische of Christinische leerwijze moesten ontwikkelen? Sinds wanneer mag het der Remonstrantsche Broederschap gelukt zijn de hardheid der Hervormden te matigen? Sinds hare uitstooting? Neen, de Hervormde kerk is nergens harder en onverdraagzamer geweest dan in Nederland. Wilde zij vroeger al niet veel van matiging hooren, later allerminst, nu les en voorbeeld van een gehate tegenpartij kwamen. Sinds wanneer heeft de Hervormde kerk weldadig op de Remonstrantsche Broederschap gewerkt? Sinds 1619? Neen, omdat hare vijanden en vervolgens orthodox waren, begreep de Remonstrantsche Broederschap, helaas! neologisch te moeten worden. Moest men zich dan ook van elkander verwijderen om van elkander te leeren? Tegenwoordig, ja, zal niemand dien wederzijdschen invloed miskennen. Maar 't is omdat Remonstranten met Gereformeerden en Gereformeerden met Remonstranten ter kerke en ter Nachtmaalstafel gaan, en omdat men nu en dan den gruwel aanschouwt, dat Evangeliedienaars van beide gezindten elkander hunne kansels inruimen. Houd mij ten goede dat ik er een weinig mede spot, mijn vriend! Paulus geeft er mij vrijheid toe waar hij het hoofd schudt over ons verdeeld zijn en het regt kinderachtig noemt (1 Cor. III: 1—4). — En het verschil tusschen Protestanten en Katholieken? 't Is zuiver Christelijk gevoel geweest, dat de Evangelische gemeenten, van den beginne aan, de Hervorming — niet de scheuring — der kerk, den 31sten October 1517, niet den 10den December 1520, met heilige feestvreugd deed vieren en herdenken. Ten slotte: zoo men in eenig geval kan spreken van een duidelijke en bepaalde roeping om ééne bijzondere zijde der

Evangelische waarheid of van 't Christelijk leven te openbaren, 't was bij Paulus, Jacobus, Petrus, Joannes. Ik ben bereid al het gezegde in te trekken, en mijne zwakke stem voor scheiding en verdeeling en afzondering uit te brengen, zoodra ik spoor of schaduw er van vinde, dat, naar den raad des Heeren, voor de ééne Christenkerk vier kerkgenootschappen, in den geest der vier Jongeren, het zout der aarde moesten zijn.

Vergeef mij deze lange uitweiding, die u een menigte van kortere zal besparen. Keeren wij tot Lücke weder, en tot zijne lessen over de Christelijke zedekunde. Belangrijk was mij 't geen hij zeide over de leiding der openlijke godsdienstoefening, uit een zedelijk oogpunt beschouwd. De voorganger moet zorgen dat alles geschiede in geest en in waarheid. *In geest:* iedere vorm die niet meer door gedachten en gevoelens bezield kan worden dient afgeschaft; maar zoolang men dien behoudt, is het de pligt des Dienaars hem telken keere als op nieuw te scheppen; niets is onzedelijker dan het afraffelen van een gebed of formulier. *In waarheid:* de uiterlijke eerdienst moet de uitdrukking zijn van de inwendige aandoeningen des harten, van die alleen, van die geheel; de Voorganger is de mond der gemeente: geen leugen bezoedele zijne lippen! — Altijd zal mij die avondwandeling door de hooge koornvelden onvergetelijk zijn, tot welke Lücke mij afhaalde. Ons onderhoud, of juister zijn onderwijs, liep meest over exegese. 't Kan zijn dat er niets volstrekt nieuws was in 't geen hij mij mededeelde, maar zijn stijl en stem en gebaren zouden ook aan 't oude en versletene den gloed van frischheid hebben bijgezet. Aangaande de Bergrede meende hij dat de Heer werkelijk zulk een redevoering had gehouden, maar dat Matthæus er veel had ingelascht 't geen bij andere gelegenheden was gesproken, onder anderen het *Onze Vader*, 't welk naar zijn oordeel dáár ter plaatse niet behoort. Tot de Bergrede moet zijns inziens worden gebragt, vooreerst 't geen Matthæus met Lucas gemeen heeft, ten anderen 't geen bij Matthæus in den zamenhang volkomen past. Over 't geheel schijnt Matthæus hem toe de gewoonte te hebben, niet slechts van te groeperen, maar ook van dezelfde geschiedenis of rede des Heilands tweemaal mede te deelen,

eens naar de kortere, eens naar de meer uitvoerige traditie. Overtuigend kwam mij zijne redenering voor ten bewijze dat Matth XII: 40 eene verklaring is van het voorgaande vers, niet door den Meester zelf, maar door een kantteekenaar daarbijgevoegd, een verklaring die zelfs niet juist is — (drie *nachten* zou de Zoon des Menschen in 't graf gelegen hebben) — en daarenboven in den zamenhang volstrekt niet past. Hoe? dit boos en overspelig geslacht wilde een teeken zien, maar was er geen waardig; en toch zou Jezus hun het grootste en heerlijkste van alle teekenen hebben toegezegd! Neen! hier zou geen teeken gegeven worden dan het teeken van Jona den Propheet, die onder de Ninevieten *geen* teeken gedaan had. Als godsgezant en boetprediker was Jona onder hen opgetreden. Die verschijning en prediking des Propheten was hun een teeken van God geweest, dat ze zich zouden bekeeren. Zij hadden zich bekeerd. Hier was meer dan Jona, hooger verschijning, krachtiger prediking — toch wilde dit geslacht zich niet bekeeren! — 't Verwondert mij dat Lücke mij bij deze gelegenheid niets heeft medegedeeld van zijn gewijzigd gevoelen omtrent het voorbestaan des Heeren, 't welk ik eerst later uit de nieuwe uitgave van zijn *Joanneischen Commentaar* leerde kennen.

Maar in mijn ijver om u van Gieseler en Lücke te verhalen, verwaarloos ik de tijdorde. Ik wil mijn verzuim goedmaken. 't Is de 11de Augustus. Tegen den avond van dien dag heb ik twee uitnoodigingen ontvangen, tot het bijwonen van twee onderscheiden letterkundige gezelschappen. De eerste kwam van Licentiaat Wieseler, aan wien Ullmann mij geadresseerd had, en die juist toen, als schrijver van de doorwrochte chronologische Synopse der Evangeliën, naam begon te maken. De latere, van Gieseler, moest ik tot mijn leedwezen afslaan. Lic. Wieseler haalde mij tegen zeven ure af, en bragt mij in een gezelschap van jonge docenten bij verschillende faculteiten. Een hunner gaf ons een belangrijk tafereel van geheime politiek en hofkabalen, ter beantwoording der vraag: welke de oorzaak zij dat Duitschland, bij het sluiten van den grooten vrede in 1815, het bezit van den Elzas en van Lotharingen niet bedongen hebbe? Bij die gelegenheid uitte hij den wensch,

dat Nederland zich aan den Duitschen Bond en aan het *Zollverein* mogt aansluiten. Dit verlangen is in Duitschland vrij sterk. En even algemeen zijn de klagten over de weinige sympathie, die Nederland voor Duitschland toont, over ons stelsel van uitsluiting en over onze verklaring der noodlottige woorden *jusqu'à la mer*. Professoren, boekhandelaars, menschen van allerlei stand, met welke ik in aanraking kwam, bestormden mij daarmede. Ik gaf gewoonlijk ten antwoord: „Duitschland heeft ons in den nood van 1830 tot 1840 niet zeer broederlijk behandeld; handelsvragen kan ik niet oplossen; maar vergun mij te klagen over uwe sympathie voor België en bovenal voor Napoleon, welke op ons volk een ongunstigen indruk *moet* maken. Hoe? met geestdrift zingt gij: „*Sie sollen ihn nicht haben, Den freien Deutschen Rhein!*" En de geweldenaar, die den vrijen Duitschen Rhijn *gehad heeft*, wordt hier nog altoos op ergerlijke wijs vergood!" — Prof. Luden van Jena, de schoonvader van Credner, — opdat ik dit te dezer plaatse invoege — ging zelfs zóóver van mij met ernstigen spot te zeggen, „de Hollanders moeten eindelijk de gekke phantasie van een eigen volksbestaan laten varen, en zich liever naauw aan Duitschland aansluiten, waartoe zij met lijf en ziel behooren." Hem antwoordde ik: dat de herkomst van ons volk mij bekend was, maar dat ik ook wist, hoe het in tachtigjarigen oorlog met eigen goed en bloed, zonder vreemde, zonder Duitsche hulp, zich een eigen volksbestaan bevochten heeft; dat wij een eigen taal en eigen landaard hadden, over welke wij niet behoefden te blozen, en, met de hulp van den God onzer Vaderen, die alleen van al onze bondgenooten trouw had gehouden in onzen jongsten strijd, nog lange onze plaats hoopten te bewaren, zelfstandig en niemands slaaf.

Den volgenden dag woonde ik in de Universitätskirche eene eerste studentenpreek bij. Professor Liebner — Göttingen heeft hem sedert aan Kiel moeten afstaan — zeide mij dat de jonge redenaar een zijner beste leerlingen was. Hiernaar te oordeelen zal de Göttingsche Hoogeschool vooreerst geen groote kanselredenaars leveren. En toch hebben hare kweekelingen uitmuntende voorbeelden, zoo in Liebner zelf, als in Superintendent Hildebrandt, van wien ik een

zeer stichtelijke en, naar mijn gevoel, ook zeer schoone rede hoorde over 1 Cor. X: 1—13. De stemmen waren te Göttingen tusschen die beiden verdeeld. Maar terwijl Liebner meer academieprediker is, schijnt Hildebrandt bijzonder uit te munten in den practisch-paraenetischen prediktrant. De Student, van wien ik sprak, had tot tekst Rom. XIV: 7 en 8. Zijne rede, welke hij niet scherp gememoriseerd had en zeer middelmatig voordroeg, was in twee deelen gesplitst: *wij leven den Heer; wij sterven den Heer*. In beide waarheden vond hij vermaning en troost. Maar er was veel ingeslopen, dat tot het onderwerp in geene of slechts zeer verwijderde betrekking stond; en de inleiding: *al wat geschreven staat is ons ter leering geschreven*, paste, naar de aanmerking van een zijner *commilitones*, voor iedere en juist daarom voor niet ééne preek. Overigens had de critiek der jongelieden niet veel om 't lijf. Liebner was zeer zacht in zijn oordeel, gul met lof, karig met berisping, uitmuntende in vriendelijke teregtwijzing. Toen de studenten vertrokken waren, sprak ik nog eenige oogenblikken met den heuschen Hoogleeraar over zijn opstel: *die praktische Theologie*, 't welk hij in de *Studien und Kritiken* heeft medegedeeld. Hij heeft het voornemen dit deel der wetenschap in denzelfden geest nog eens meer uitvoerig te bewerken. Later woonde ik zijne lessen over de predikkunde bij. Zijne opmerkingen en wenken kwamen mij zeer belangrijk voor, maar de tijd ontbrak hem om in bijzonderheden te komen. Vreemd klonk mij zijne lofspraak op den vorm onzer kansels, onder welks voordeelen hij noemde, dat de redenaar daarin ten halven lijve voor 't oog der hoorders verborgen is.

Van Liebners woning begaf ik mij naar de Bibliotheek. Ik zeg u liever niets dan weinig van hare keurige inrigting en haren rijken boekenschat, waaraan de naam en roem van Heine voor altoos zijn verbonden. Meestal kunt gij er eenige jonge docenten aantreffen, van welke sommigen met het toezigt over deze schatkameren zijn belast. Ik vond een vriendelijken leidsman in Repetent Wolde, wiens uitgebreide kennis, bijzonder van de Duitsche literatuur, mij de wandeling door de hooge boekenlanen dubbel aangenaam maakte.

Des namiddags, tegen drie ure, was ik bij Consistorialrath Gieseler op de thee genoodigd. Hij bragt mij in kennis met Professor Redepenning, bekend als uitlegger van de schriften des Ouden Verbonds. Jammer dat bij de lessen der meeste Duitsche exegeten de voorgestelde taak zoo groot, de tijd zoo beperkt is. Redepenning hoorde ik in één uur tijds het 29ste en een gedeelte van het 30ste Hoofdstuk van Jesaja verklaren; — maar de vacantie was ook ophanden! — Aan 't gesprek van dien namiddag nam Redepenning weinig deel; 't werd meest door Gieseler gevoerd. Hij bragt het op de woelingen der Ultramontaansche partij in Duitschland en Nederland. Toen ik daarbij iets verhaalde van de werkzaamheden mijns Vaders in de Staatscommissie betreffende het lager onderwijs, kwam hij voor zijne meening uit, dat men der kerk volstrekt het regt niet kan ontzeggen van ook daarover toezigt te houden. „Over 't geheel" zeide hij, „schrijf ik de vorderingen der Katholieken in Duitschland grootendeels toe aan de verkeerde maatregelen van 't Pruissisch gouvernement, 't welk ook de liberalen als 't ware gedwongen heeft om zich met de Pausgezinden te vereenigen. Laat elke vijandige houding varen, en het grooter deel der Katholieken zal tegen Rome opstaan, *denn es ist Keinem angenehm sich knechten zu lassen.* Ook erger ik mij ten hoogste aan de noodkreten, die om de minste beuzeling van den kant der Protestanten worden aangeheven, als zou hunne zaak met een koninklijke ordonnantie staan of vallen; die kleingeloovigheid maakt hen in de oogen der tegenpartij bespottelijk." Na 't vertrek van Redepenning bragt Gieseler mij in zijn tuin, even buiten de stad, waar ik tot laat in den avond met hem bleef. Allerbelangrijkst waren mij nu vooral zijne gesprekken, zijne opmerkingen over den tegenwoordigen toestand van Europa, de overbevolking van vele staten, en de telkens wijder gapende klove tusschen rijken en armen. „Mozes" zeide hij, en de opmerking was mij uit zijn mond dubbel verrassend, „Mozes alleen heeft door de instelling van 't Jubeljaar een vraagstuk opgelost, 't welk allen wetgevers en staatslieden, van Lycurgus en Solon tot op onze tijden, te zwaar is geweest." Eer ik afscheid nam, vroeg ik Gieseler, of er geen hoop was dat hij onze hoogescholen en

godgeleerden met een bezoek zou verblijden, gelijk Lücke daartoe het voornemen heeft opgevat. „Ik reis niet meer" was zijn antwoord, „sinds ik *zestien* kinderen heb." — „Dat is één voor elke eeuw der kerkgeschiedenis, welke hij behandeld heeft," merkte Kirchenrath Ullmann aan, toen ik hem dit later mededeelde. Een paar dagen vóór dit bezoek had ik Gieseler met een deel van zijn gezin in den Volksgarten ontmoet — geheel huisvader. Hij had mij toen uitgenoodigd plaats te nemen aan zijn tafeltjen, en mij verlof gegeven om voort te rooken uit de groote en grove Thonpfeife, welke ik daar had opgedaan. Bij die gelegenheid had hij mij tevens kennis doen maken met Professor Bartling, den physioloog, een vriend van ons land, ons volk en onze geleerden. Sinds ik Gieseler daar gezien had, kwam 't niet meer bij mij op hem stil of stroef te vinden.

Göttingen heeft zeer schoone omstreken, maar behalven den Volksgarten, die op een heuvel is aangelegd, van waar men een uitmuntend gezigt op de stad heeft, heb ik er weinig van gezien. De studenten ontwijken gaarne zoo dikwijls mogelijk de muren hunner academiestad en het bereik der politie, over wier streng en kinderachtig toezigt zij telkens luider klagen. Gelijk het rooken, zoo is ook het zingen op straat volstrekt verboden, waarbij men echter — niemand kan de reden gissen — voor kwartetten een gunstige uitzondering heeft gemaakt. Mij werd verhaald van een student, die 's avonds zijne schoone op een serenade onthaalde, en, daarover door een politiedienaar aangesproken, vrij barsch ten antwoord gaf: „*Ei was! Ich singe ja vierstimmig!*" — „*Ach, bitte, entschuldigen Sie!*" was nu het beleefde wederantwoord, en de waakzame man, omtrent de veiligheid van 't koninkrijk gerustgesteld, trok met een buiging af. — Dit alles zijn wel beuzelingen, maar zij strekken niet om Koning Ernst August bij de kern der jongelingschap bemind en gezien te maken. En ware er slechts geen andere, donkerder wolke van misnoegen tusschen den Koning van Hanover en zijne Hoogeschool!

Voor den zondagavond was ik genoodigd bij Consistorialrath Lücke, bij wien ik een talrijk gezelschap aantrof, Liebner, Bertheau, Wieseler den philosooph, en verscheiden

andere docenten. Men had mij verhaald — en ik wil 't gelooven — dat Lücke somber en droefgeestig van aard is; maar in den vriendenkring weet hij zich tot kinderlijke vrolijkheid op te winden. Met veel levendigheid van beweging en toon las hij ons geheele bladzijden voor uit het laatste werk van Bettina: *dieses Buch gehört dem Könige.* Hij liet volkomen regt wedervaren aan de gaven der Schrijfster, aan haar talent van schilderen, aan hare heerschappij over de taal en over de schatten eener hoogst weelderige phantasie, gaven, welke vooral in de eerste tafereelen van dit werk uitblinken: maar toen hij tot hare onbekookte redeneringen over staatkunde, geschiedenis, godsdienst en wat niet al, genaderd was, wierp hij het boek, met half gemeende, half gemaakte drift, dwars over de tafel weg, en riep uit: „*Das ist nun wieder Alles tolles, dummes Zeug!*" — Bettina is de *femme libre* van het jonge Duitschland; deze partij vereert haar als een prophetesse; later las ik in een der Journalen van die kleur een hoogst opgewonden lofspraak op haren jongsten arbeid, onder 't opschrift: *diese Kritik gehört Bettinen.* Zulke titels en opschriften gelden voor *objectief* — vergeef het modewoord!

Lücke liet mij daarop naast zich plaats nemen, en begon mij te ondervragen over de Remonstrantsche Broederschap en hare beginselen. Dat zij volstrekt geen geschreven of ongeschreven banden des geloofs wil dragen, en hare ledematen en leeraars alleen naar Gods Woord in de Heilige Schrift, als regel van geloof en wandel, verwijst, kwam hem en allen die het hoorden onbegrijpelijk voor. Men zat mij met open mond en oogen aan te staren, als had ik wat ongehoords gezegd. Ik heb op mijne reis ook over dit punt veel en met velen geredetwist; maar te liever bespaar ik u de mededeeling daarvan, dewijl onze Protestantsche gemeenten over 't geheel in dit opzigt hooger staan dan de Duitsche naburen, en meer en meer het beginsel der Evangelische vrijheid huldigen. Na den avondmaaltijd kwam het gesprek op Schlosser en Gervinus, twee der gebannen Hoogleeraren. Lücke was van oordeel dat beider standpunt zeer eenzijdig, beider toon zeer aanmatigend is. Hij-zelf behoort tot de behoudende partij, en de Koning van Pruissen, wiens vader in Lücke een uitstekenden onderdaan had,

heeft in den Göttingschen Hoogleeraar nog steeds een warmen vriend en voorspraak.

Den 14[den] Augustus, den laatsten dag van mijn verblijf te Göttingen, bragt ik voor een goed deel met afscheidsbezoeken door. Ik ben den Heeren Vandenhoeck en Ruprecht veel verpligt voor hunne vriendelijke aanwijzingen. De Heer van der Kolk, van Utrecht, die zich ten hunnent voor zijn vak bekwaamt, was mij meer dan eens een heusch en onderhoudend geleider. — „Te Göttingen kunt gij Schneidewin van mij groeten," had Professor Geel mij gezegd, toen ik hem om eenige commissies lastig viel. En toch had ik het bijna niet kunnen doen. Bij mijne twee eerste bezoeken vond ik Professor Schneidewin niet te huis, en toen hij daarop de goedheid had aan mijn logement naar mij te komen vragen, vergat men mij daarvan berigt te geven. Zoo mogt ik dan eerst heden, in de drukte des vertreks, een vlugtig onderhoud met hem hebben, en had in die weinige oogenblikken genoeg te doen met den vriendelijken, levendigen geleerde bescheid te geven op al zijne vragen betreffende de jongste lettervruchten der Nederlandsche philologen. „Wat wij in ons vak uit uw vaderland ontvangen is altijd goed" zeide hij, „vooral ook de inaugurele dissertaties." Daar hij mij mededeelde dat hij juist Plautus onder handen had, beloofde ik hem, bij mijn vriend den Heer Mr. S. Vissering aanzoek te doen om een exemplaar zijner *Quæstiones Plautinæ*, die ook in het Programma voor den zomercursus van 1843 aan de Hoogeschool te Bonn, vermeld en gebruikt zijn.

's Avonds vertrok ik met de post naar Gotha. Tegen twee ure in den morgen kwamen wij te Heiligenstadt, waar onze koffers werden nagezien en ik ter vlugt ontbeet. Hier beginne dus mijn nieuwe dag, en een nieuwe brief.

VIJFDE BRIEF.

GOTHA EN JENA.

Zal ik mijnen vriend ook van u verhalen, mijn spraakzame overbuurman gedurende dien nacht en den daaropvolgenden morgen, die zoo veel wist te vertellen van uwe drie vrouwen en zeventien kinderen, zoo aandoenlijk en naïf van uw oudste dochter, die na den dood uwer tweede gade, zelve u een derde had uitgezocht, en toen een kwaadaardige ontsteking u ook die derde dreigde te ontrooven, met vrouwelijken moed grooter dan mannendapperheid, haar in stilte het gif uit de aderen zoog, en een leven behield, waaraan de geneesmeesters wanhoopten? Hoe hebt gij mij verveeld met de onbarmhartige mededeeling van duizend huisselijke beuzelingen; hoe geroerd door het verhaal uwer ontmoetingen in gevangenissen en voor regtbanken; hoe gesticht en tot ernstig gepeins gestemd door uwe eenvoudige maar treffende opmerkingen omtrent het ambt des Evangeliedienaars! Gij waart mij een vreemd verschijnsel, en zijt mij een raadsel gebleven: een snapper, in wiens woorden wijsheid was, en geen van buiten geleerde wijsheid, maar wijsheid des harten en der ondervinding.

Gotha is alleraangenaamst gelegen en het slot *präsentirt sich sehr schön*, zoo als mijne reisgenooten het uitdrukten. Ik nam mijn intrek *zum Riesen* aan het marktplein. Een

hoogeschool is er te Gotha niet; slechts een gymnasium, waar de jongelieden ietwat verder gebragt worden dan op onze oude of gemoderniseerde Latijnsche scholen. Vooral wordt er gezorgd dat zij niet naar de universiteit vertrekken zonder een goede dosis logica te hebben ingenomen. Of zij echter bij deze inrigting winnen durf ik niet verzekeren, want de voorbereidende studiën, aan welke men op de vaderlandsche hoogescholen de twee eerste jaren pleegt te wijden, worden in Duitschland vrij algemeen verwaarloosd, en meer dan zes halfjarige cursussen bij te wonen geldt bij de meesten voor overdaad.

Ik begon met den General-Superintendent Bretschneider te bezoeken, een theoloog van grooten naam en uitgebreiden invloed, vooral bij de dilettanten in het vak. Hij had juist een nieuwe *Glaubenslehre* uitgegeven, welke men goedgevonden heeft ook in 't Neêrduitsch te vertalen; ik twijfel of ze aan onze schoonen evenzeer zal behagen als aan de Saksische dames, op wier toilettafels, naar men mij verzekerde, dit boek eene eereplaats inneemt. Binnen weinig weken was dan ook de eerste druk uitverkocht en kwam de tweede aan 't licht. Bretschneider ontving mij vriendelijk en beleefd. 't Kan aan mij-zelven of aan een min gelukkig oogenblik gelegen hebben, dat ik van zijn onderhond weinig mededroeg, ofschoon ik punten aanroerde, van welke ik niet anders denken kon dan dat hij er met belangstelling over zou spreken. Ik heb allen eerbied voor de veel omvattende geleerdheid van den werkzamen grijsaard; maar, evenmin als vroeger de lezing zijner schriften, was dit bezoek in staat mij met hem in contact te brengen of te doen sympathiseren.

Des te beter kon ik het met den Boekhandelaar Andreas Perthes vinden, bij wien ik den avond doorbragt. Hij is een zoon van Perthes *mit dem Breiten Giebel*, en dus van moeders zijde een kleinzoon van Matthias Claudius, mijn Asmus, den vaderlijken vriend mijner jeugd, die het blijven zal zoolang ik leef, en die ik hoop dat het ook zal willen zijn, wanneer ik hem na mijn dood mag ontmoeten. De jonge Perthes verhaalde mij veel van zijn zaligen vader en grootvader, en liet mij den *Wandsbecker Boten* in de oorspronkelijke gedaante, als dorpscourant, zien, uit welke

bladen Claudius later zijne werken voor een groot deel verzameld heeft. Ik vertelde op mijne beurt van Tollens en van zijne *Liedjes van Claudius.* Perthes vond den titel uitmuntend gekozen; *Gedichten* ware zeer verkeerd geweest. Met zijne vrouw en jong tweetal, zoon en dochter, was hij mij een voorbeeld van de vervulling der Oud-Testamentische belofte, dat God het geslacht des regtvaardigen zegent tot in het derde en vierde lid.

Den volgenden dag bragt ik in gezelschap van hem en eenige zijner bloedverwanten te Molsdorf door. Molsdorf is een nietig dorp, vier of vijf uren gaans van Gotha; 't heeft alleen eenige beteekenis door het Hertogelijk lustslot dat er staat; maar heden was het voor elken Thüringer en iederen vreemdeling veel belangrijker dan de residentie; want in den tuin van het slot zou het eerste groote feest van den *Thüringer Sängerbund* gevierd worden. 't Was een volksfeest in den schoonsten zin des woords; de vorst had er zijn park voor afgestaan, men zag er menschen uit alle rangen en standen, in aangename verwarring dooreengemengd, hoveling en landbouwer, minister en daglooner; de zaamgevloeide menigte werd, naar matige berekening, op twaalfduizend hoofden begroot. Daaronder waren zeshonderd zangers van verschillende Liedertafels, die 's morgens op omkranste wagens met wapperende vanen kwamen aangereden. Ook tot het lidmaatschap van deze zangvereenigingen werd noch een hoogere dan zeer burgerlijke geboorte, noch stand of zekere mate van gegoedheid, maar alleen een zuivere, krachtige stem vereischt. Vol en schoon klonken de liederen uit die zeshonderd mannenborsten, in de vrije lucht onder begunstiging der weersgesteldheid, aangeheven. Ze werden van tijd tot tijd afgewisseld door *Denksprüche* (ik weet niet regt wat dit woord beteekent, en ik kan er dus ook geen Neerduitsch woord voor vinden — 't waren *toespraken*) over allerlei onderwerpen in rijm of onrijm, welke de Heeren Dr. Bechstein, Dr. Storch en Prof. Dennhardt voordroegen. Daar ik niet tot de allernaast omstaanden behoorde, verstond ik er nagenoeg geen woord van. Er was gezorgd dat de aanwezigen althans de meest onontbeerlijke verfrisschingen voor matige prijzen konden bekomen; en later in den namiddag, toen 't minder

muzikaal gedeelte des volks genoeg had van den zang, werd het bezig gehouden door goochelaars en koordedansers. Ik maakte bij deze gelegenheid kennis met den Polizey-Director Eberhard, aan wien ik een aanbeveling had van den Heer W. H. Suringar. Ik bewonderde de wijsheid, waarmede hij, gedurende het geheele feest, de orde wist te handhaven, zonder door lastigen dwang de vreugde te vergallen. Ook sprak ik eenige oogenblikken met den Archidiaconus Hey, aan wien Prof. Credner mij een kaartjen had gegeven, en den Superintendent Hey, autheur dier alleraardigste kindergedichtjens, welke onder den titel *Hoe langer hoe liever* ook bij ons veel opgang hebben gemaakt.

Den 17^den^ Augustus besteedde ik tot een wandeling naar Reinhardsbrunnen en Schnepfenthal. Reinhardsbrunnen, een eind weegs het Thüringer Hochwald in gelegen, behoort tot het schoonste wat ik op mijne reize gezien heb. 't Wordt door vreemdelingen, althans door Hollanders en Engelschen, die zich meest tot den Rhijn en de badplaatsen bepalen, schaars bezocht. Thüringen is zeker ook meer afgelegen, maar overigens zou de keus tusschen deze streken en de oevers van Rhijn en Neckar mij inderdaad moeijelijk vallen. De streek die ik nu doorwandelde, herinnerde mij hier en daar den aanleg van 't Haagsche bosch; maar hier heeft de Natuur aangelegd, en zij deed het honderdmaal schooner en grooter dan wij 't immer kunnen nadoen. Te Schnepfenthal trof ik het min gelukkig, daar de Heer Hofrath Saltzmann juist zijn gewone middagwandeling deed. Men liet mij een poos in de spreekkamer wachten. Ik voelde mij hier geheel t' huis; hoe vele dagen mijner jeugd heb ik er ook niet in den geest doorgebragt! Ik wilde dat ik tijd had om op deze plek Zwartmantel en Haverveld te herlezen, hier, waar nog de geest van dien goeden en grooten kindervriend rondwaart. Ik vreeze dat hij bij velen niet meer in den smaak valt; ik heb hem hooren beschuldigen, dat hij niet Christelijk genoeg denkt en schrijft. Zou het ook daaraan liggen dat zijne beschuldigers hem niet Christelijk genoeg lezen? 't Is met Saltzmann als met Boz. De naam van onzen Heiland staat in beider schriften tusschen de regels. Bij de kinderkens in Christus, verbeelde ik mij, zal Saltzmann altoos in den smaak blijven. —

Maar, daar is zijne schoondochter, die mij in plaats en in naam van den Hofrath welkom heet. Aan een der meesters werd opgedragen, mij door 't gebouw en de plantsoenen rond te leiden. Hij liet mij ook de schoolkerk zien, waar de kweekelingen elken morgen zamenkomen om een godsdienstig lied te zingen, en 's zondags ter godsdienstoefening onder het gehoor van een der Meesters; alleen het H. Avondmaal vieren zij met de gemeente in de dorpskerk. Deze inrigting komt mij ten eenenmale verkeerd voor. Mij dunkt, de jongelieden moeten zich wel voorstellen, dat ze bij den Meester de zondagsles gaan bijwonen, die wat deftiger is ingerigt en in een grooter vertrek wordt gegeven dan de andere lessen. Mij ten minste zou elke gedachte aan openlijke, plegtige godsvereering vergaan. Gaarne had ik over dit punt en eenige andere met den Heer Hofrath willen spreken; doch ons onderhoud duurde, toen hij van de wandeling was teruggekomen, slechts kort, en liep — ik weet niet waar het bij toekwam — meest over landhuishoudkunde.

„Ik zal u een kaartjen voor Oberconsistorialrath Jacobi te Gotha medegeven" — had Lücke mij bij 't afscheid gezegd — „want ik wil niet dat gij daar niemand anders dan Bretschneider zult zien." Ik ben hem voor die kennismaking zeer verpligt. Ik vond in Jacobi een treffelijken man, die mij aangenaam en nuttig onderhield over de kerkelijke inrigtingen in Duitschland, bijzonder in deze streken. Hij gaf hoog op van de vruchten, die de geregelde persoonlijke kerkvisitatie oplevert voor de rust der gemeenten, van welke velen met de besmetting van het separatisme waren aangestoken, voor de aanmoediging der leeraars en voor beider Christelijken ijver. Nadat ik een poos met hem gesproken had, bragt hij mij bij Prof. Jacobs, den goeden, grijzen, dooven, maar nogtans vrolijken philoloog, die regt blijde was een Hollander te zien, en mij naast zich op de sofa deed plaats nemen, waar ik met hem sprak, als ware hij mijn grootvader geweest. Hij had nog onlangs — vertelde hij onder anderen — aan een Fürstinn von Reuss, die hem vroeg, waarom hij toch altoos uitweidde in den lof der Hollanders? ten antwoord gegeven: „Uwe Doorluchtigheid, 't zijn zulke voortreffelijke philologen." „Maar

't maakte weinig indruk" voegde hij er bij. Hij was nu bezig met Bretschneiders nieuwe *Glaubenslehre* te doorbladeren: „'t is tegenwoordig zoo moeijelijk om te weten wat men eigenlijk gelooven moet! Ik zal op mijn ouden dag nog deze laatste poging wagen." Tot Jacobi had hij onlangs gezegd: „*Meine Stunde wird wohl bald kommen; nun, ich bin bereit, aber pressirt bin ich nicht.*" — Jacobi had al verder de goedheid mij naar den Archidiaconus Hey te geleiden, die mij met Duitsche gulheid aanstonds ter maaltijd noodigde. Aan tafel deed hij mij plaats nemen naast zijne vrouw, die, zelve kinderloos, de moeder is van alle verlatene kinderen in Gotha, en verscheidene nuttige inrigtingen met echt Christelijken ijver bestuurt. De Archidiaconus gaf mij, als tot nageregt, een overzigt van zijne theologische meeningen, welke zich door eenvoudigheid en toenadering tot de leer des Bijbels kenmerken. Duitschland is het land der hooge bespiegelingen; elk beschaafd Duitscher, ook de schoone sekse, zweeft van tijd tot tijd op metaphysische vleugelen over alle vakken van wetenschap. Daarentegen heb ik enkelen, ook onder de godgeleerden, aangetroffen, die naar rust verlangden van al de vermoeijende en gevaarvolle luchtreizen. En is het hun kwalijk te nemen? Hegel heeft gezegd: „ik heb er u gebragt;" maar men zag duidelijk dat men er niet was. Schelling belooft sinds jaren: „ik zal er u brengen;" maar we komen er niet. En de philosophen die bescheidener zijn, en van proeven en pogingen sprenken, maken dáárom weinig opgang, omdat men ons nu eenmaal met schitterende beloften verwend heeft. Daarom is er gevaar, zelfs in Duitschland gevaar, dat velen, tegen de les van Socrates, misologen, vijanden van alle wijsgeerige bespiegeling worden, en na het uitwoeden der speculatieve koortsen kon wel een zeer gemoedelijke slaapziekte volgen. Archidiaconus Hey kwam mij voor tot hen te behooren, die zich voor de eene als voor de andere kwaal weten te hoeden.

Nadat ik een afscheidsbezoek aan Perthes gebragt had, dacht ik te zeven ure des avonds met de nachtpost naar Jena te vertrekken; maar men liet ons een groot uur wachten. In 't midden van den nacht kwam ik te Weimar aan, waar ik weêr een paar zeer verdrietige en slepende

uren doorbragt eer de wagen naar Jena gereed was. Ik had er over gedacht om mij een dag te Weimar op te houden en bij den Hofprediger Röhr mijne opwachting te maken. Hij is buiten twijfel een der meest uitstekende mannen van zijne partij, al is het mij niet mogelijk zijne kanselredenen verheven en schoon te vinden. Maar ik had nu pas Bretschneider gesproken, en te Halle zou ik Wegscheider ontmoeten — ik besloot door te reizen. Een student, met wien ik gedurende mijn nachtelijk oponthoud te Weimar kennis maakte, versterkte mij in dit voornemen, door mij mede te deelen dat de meeste collegies te Jena reeds gesloten waren. Even buiten Weimar zag ik het slot van den Erfgroothertog liggen, die, naar ik hoorde, met zijne gemalin afwezig was. Ik merkte met blijdschap op, dat men overal met de meeste hartelijkheid in den lof der Erfgroothertoginne uitweidde en erkende voor haar bezit veel dank aan Nederland en aan ons Vorstenhuis verschuldigd te zijn.

Met het opgaan der zon was ik te Jena. Ik kwam heden nog juist bij tijds in de Academiestad. Kirchenrath Hase zou den volgenden dag als gedeputeerde der Jenasche Hoogeschool naar Erlangen vertrekken ter viering van het Jubilæum; en hij was het dien ik te Jena voor alle anderen wenschte te bezoeken, Hase, die in zijne Gnosis zoo dichterlijk en wegslepend philosopheert, die zelfs de studie der dorre schoolsche dogmatiek piquant wist te maken, die de kerkgeschiedenis vooral zoo boeijend en schilderachtig weet te verhalen. „Ja maar, deze laatste ten minste kent en behandelt hij alles behalve grondig; zijn boek is gevaarlijk en verwent den smaak; de bronnen, welke hij aanhaalt, kent hij alleen uit de tweede of derde hand; hij schildert mooi, maar onnaauwkeurig en bedriegelijk.” Zoo spreken in Duitschland de meesters in ’t vak over zijne *Kirchengeschichte*. Ik ontken het niet, ik bevestig het niet, ik mag er niet over oordeelen; maar valt dan op het woord van Mephisto niets af te dingen: „*grau, liebster Freund, ist alle Theorie*”? *Moet* het zoo zijn en zoo blijven? ’t Schijnt wel. Erdmann te Halle behoort tot het klein getal dergenen, die de philosophie verstaanbaar en aangenaam weten voor te dragen. „Hij dringt niet door tot hare diepste diepten,

en hij verwent onze studenten," klagen zijne collegaas. En toch zullen Hase en Erdmann, en al die oppervlakkigen, gelezen en gehoord en toegejuicht worden, —

So lange
Eure Weisheit bange
Wird den Menschen machen.

Ik heb eerbied voor dorre, drooge, stroeve studie en geleerdheid; maar hoe deftig en vaderlijk men ons die aanbevele, ik kan niet gelooven dat de waarheid geen aanspraak zou hebben op het kleed der bevalligheid, en dat een wetenschap die nog niet weet te behagen reeds op het toppunt harer volmaking zou staan.

Ik durfde Hase, die zich voor de reis gereed maakte, niet lang ophouden. Toen ik hem mijn leedwezen betuigde dat zijne lessen, en ook die zijner ambtgenooten, reeds gesloten waren, gaf hij ten antwoord: „*Wir pflegen ziemlich frühe zu schliessen. Nun! Das ist aber den jungen Leuten in dieser Jahreszeit auch ganz recht. — Und*" voegde hij er na een oogenblik zwijgens bij — „*und mit unserm Baumgarten-Crusius hat der liebe Gott noch früher geschlossen.*" Daarop vraagde hij mij met veel belangstelling en kennis van zaken naar den toestand der theologie in Nederland, terwijl hij mij tevens uitnoodigde hem nu en dan voor de *Jenaische Literaturzeitung* eenig berigt te doen toekomen, aangaande de meest belangrijke theologische werken, die in ons vaderland het licht mogten zien.

Bij Superintendent Schwarz trof ik het even gelukkig, of ongelukkig, naar men 't nemen wil. Ook hij zou den volgenden dag op reis gaan naar Marienbad. Meer nog dan voor zijn vriendelijk maar vlugtig onderhoud ben ik hem verpligt voor de kennismaking met Dr. Stieren, privaatdocent bij de theologische faculteit van Jena. Onder diens aangenaam geleide deed ik 's namiddags een wandeling naar 't dorpjen Lebsted, de gewone plaats van vereeniging en uitspanning voor professoren en docenten. Ook nu trof ik er de Jenasche geleerden in getale aan, bij bierkruik of koffijkan, sommigen alleen, anderen met een vriend, enkelen met hun gezin; onder deze laatsten was

Hase. In 't gezelschap van eenige dier Heeren, aan welke Dr. Stieren mij had voorgesteld, keerde ik 's avonds huiswaarts.

Den volgenden dag — 't was zondag de 20ste — hoorde ik twee preken, ééne van Archidiaconus Klopffleisch, één van een student die op zijne beurt de namiddaggodsdienst in de Universitätskirche bestuurde. Van dezen laatsten zeide men mij dat hij een meester in den lande was. Noch de opkomst der hoorders noch de preek beantwoordde aan de verwachting, welke deze lofspraak mij had doen opvatten. Ik weet niet of 't hem als een verdienste werd toegerekend, dat hij den inhoud van elk deel zijner rede in een tweeregelig versjen opgaf, zoo als men ze wel onder kinderprenten leest, b. v.:

„Wenn Du es weisst und thust es nicht,
„Verdoppelt sich das Strafgericht."

Des avonds bragt Dr. Stieren mij *zur Rasenmühle*, een volkstuin, waar bier gedronken, muzijk gemaakt en luchtballons opgelaten werden. Ik trof er weder verscheiden professoren en docenten aan. Met één dier Heeren, zijn naam is mij ontschoten, geraakte ik in een vriendschappelijken redetwist over de waarde en onwaarde der negatieve kritiek. Hij noemde het hoogst onbillijk gehandeld, wanneer men de negatieve kritiek en haar betoog van de valschheid eener hypothese of traditie niet wil laten gelden, zoolang zij niet iets positiefs, iets beters, in de plaats kan geven. Ik meende dat voor die handelwijze nog al iets te zeggen viel, schoon ik haar niet onbepaald en in elk geval wil verdedigen. Maar 't is toch onder anderen volkomen waar, dat een verschijnsel de eene of andere oorzaak moet hebben, en dat iets 't welk gebeurd is op de eene of andere wijze gebeurd moet zijn. Weet nu de kritiek alleen twijfelingen tegen de algemeen geldende hypothese of het aangenomen verhaal in te brengen, dan blijft er wederkeerig, ook al kunnen wij de zwarigheden niet oplossen, twijfel aan de juistheid der kritiek over; en zij kan de onwaarheid niet zegevierend weêrleggen, dan door er de waarheid tegen over te stellen. Zoo ben ik niet ver af van het gevoelen,

dat de negatieve kritiek onzer hedendaagsche Bijbel- en Kerk- en Hemelbestormers door den allerjammerlijksten uitslag hunner eigene positieve pogingen volkomen is gebleken valsch te zijn. Hoe? de negatieve kritiek zal beweren, dat haar het regt toekomt deze en gene raadselen onopgelost te laten, en zij zal tevens onbescheiden genoeg zijn van ons dat regt te ontzeggen? — Evenmin kon ik het met mijn geleerden tegenstander over het doel der philosophie eens worden, van welke hij staande hield dat zij ons iets volstrekt nieuws leert, terwijl ik mijne meening verdedigde: dat zij ons alleen tot bewustzijn brengt 't geen we reeds weten, maar zonder te weten dat wij het weten.

Ik wandelde met Dr. Stieren naar huis; hij deelde mij nog het een en ander aangaande zijn onderwijs mede. 't Zij mij vergund bij deze gelegenheid een woord te zeggen ten voordeele eener buitenlandsche inrigting, die naar mijn inzien ook op de vaderlandsche hoogescholen met vrucht kon worden toegepast; ik bedoel het toelaten van privaatdocenten bij de verschillende faculteiten. Wanneer ik van *toelaten* spreek, heb ik de magt der openlijke meening en van het bestaande op 't oog; want de wet geeft al de vrijheid die ik verlang. Het voordeel dier toelating is velerlei. Zij maakt het mogelijk dat de verschillende vakken meer in bijzonderheden behandeld worden, waardoor en leeraar en leerlingen met minder moeite den snellen gang der wetenschap bijhouden; ja, zij geeft plaats aan de behandeling van onderdeelen, op welke de aandacht anders of niet of ter loops wordt gevestigd. Zij stelt jeugdige beoefenaars der wetenschap, die door hooger gaven uitmunten, in de gelegenheid om al aanstonds een loopbaan hunner waardig in te slaan. Daar is tegenwoordig in bijna elk vak een onaangename overvloed van practici; er zijn proponenten te veel, geneesheeren te veel, advokaten te veel, literatoren te veel. Bij voorkeur bepaal ik mij tot de eerst- en laatstgenoemden. Na lang, verdrietig wachten bekomen ze een werkkring, die althans voor sommigen hunner min geschikt is. Of is er bewijs noodig, dat men een goed, ja uitstekend theoloog of philoloog kan wezen, zonder voor den kansel of het schoolonderwijs berekend te zijn? En toch worden ook de zoodanigen gedwongen hunne beste jaren

in een dorpsgemeente of op een gymnasium door te brengen; want hoe zelden heeft het plaats en kan het plaats vinden, dat een hunner uit de promotiezaal terstond tot den hoogleeraarskatheder wordt geroepen. Verstoken veelal van de noodige hulpmiddelen tot voortzetting hunner studiën, verre verwijderd van bibliotheken en van den omgang met geleerden, moeten ze hun talent begraven, om 't naderhand, wanneer zij mogten worden uitgenoodigd om het te gebruiken, verroest in plaats van vermeerderd weêr op te delven. Hoeveel heeft in dit opzigt de jeugdige Duitsche geleerde vooruit! Hoe vrij kan hij zich bewegen in den kring waar hij te huis behoort! Hij kiest zich dat vak en dat gedeelte van zijn vak, waarvoor hij den meesten aanleg in zich bespeurt. Anderen leerende, niet de zwakke beginselen, maar het beste wat hij weet, wordt hij gedwongen zelf onvermoeid voort te gaan. Zijn ijver kan niet insluimeren. En heeft hij niet uit innerlijke roeping maar door eigenwaan verblind die loopbaan gekozen, de ledig staande banken van zijn auditorium, waar men niet gedwongen is op te komen om een testimonium magtig te worden, zullen hem straffen en tot inkeer brengen. Hij heeft geen landsbezolding; de interest van zijn vlijt en zijne kunde is zijn eenig inkomen. Meent men dat dit voor velen een onoverkomelijke hinderpaal is, ik antwoord dat gebrek aan tijdelijke middelen ook in andere gevallen in den weg kan staan; maar zoolang er zijn die hun onderhoud vinden met het inprenten van examina aan minkundigen, en het schrijven van dissertaties voor hen die op de hoogeschool een titel zoeken; zoolang er onder de vaderlandsche studenten gevonden worden, wien zilver en goud niet te dierbaar is, als zij er wetenschap en wijsheid voor kunnen inruilen; zoolang blijf ik gelooven dat de privaatdocent, die bij den schat van kundigheden de gave der mededeeling bezit, in de vrucht zijner lippen, gelijk Salomo het noemt, een toereikend en betamelijk onderhoud kan vinden. Eindelijk: men wordt door deze inrigting in staat gesteld steeds een geschikte keus te doen ter vervulling eener opengevallen hoogleeraarsplaats. Men heeft een voorraad van candidaten tot dat eerambt, van candidaten die men kent, die ook door de studenten reeds gekend en

gewaardeerd worden, over wier verdiensten men niet bij geruchte behoeft te oordeelen, noch naar hetgeen zij waren in hun academietijd en nu ligt niet meer zijn; de uitstekendste privaatdocent zal zeker ook de beste professor zijn. Ik reken het buiten mijne bevoegdheid hierover verder uit te weiden; mogt een stem van meer omvang en gezag dan de mijne ontwikkelen en aanprijzen 't geen ik waagde in bedenking te geven; mogt men althans kunnen goedvinden er niet over weg te stappen met die minstbeteekenende van alle recensies: dat is wat nieuws! dat is wat vreemds!

Die avond was de laatste van mijn verblijf te Jena; ik wilde mij nu naar Halle en Leipzig spoeden, eer soms ook daar de zomercursus was afgeloopen. Tegen 10 ure had ik plaats genomen in de nachtdiligence naar Halle.

ZESDE BRIEF.

HALLE.

'T Was mij een ware verkwikking toen ik te Naumburg den volgepakten Eilwagen mogt verlaten voor een zeer goede Beichaise, in welke een jong Hongaar, die te Jena in de theologie gestudeerd had, mijn reisgezel was. Ik had een aangenaam onderhoud met hem over den staatkundigen en kerkelijken toestand van zijn vaderland. Hij deelde mij onder anderen mede dat de drie millioenen Protestanten, die in Hongarijen gevonden worden, het voornemen hebben om, met ter zijde stelling hunner vroegere symbolen, zich tot één kerkgenootschap te verbinden, welks leden en leeraars geen anderen regel van geloof en wandel zullen erkennen dan de Heilige Schrift. 't Geen hij mij van het studentenleven te Jena verhaalde strekt dier Academie alles behalve tot eer. Daar heerscht, naar zijn zeggen, een geest van ruwheid en bandeloosheid onder de jongelieden, die zich vooral in drinkgelagen en in het duel lucht geeft. Zulk een tweekamp, om een beuzeling aangegaan, en niet zelden uit een onbegrijpelijk begrip van eer gezocht, brengt het leven der strijders, die met zware lederen rustingen ompantserd zijn, nooit in gevaar, maar eindigt daarmede dat één van beide een houw in 't aangezigt of voor de borst ontvangt. Nergens ziet men dan ook zooveel *balafrés*

als te Jena, en het Landsconsistorie heeft de bepaling moeten maken dat geen candidaat tot het heilig ambt zal worden toegelaten, wanneer hij zulk een schandteeken draagt.

Te Halle nam ik mijn intrek *zur Stadt Hamburg*, waar ik zeer goed gelogeerd was. Mijn eerste bezoek was bij den Heer Friedlaender, Professor in de Medicijnen, wien ik een brief van mijn oom Pruijs van der Hoeven overbragt; hij had juist diens *Historia Medicinæ* gerecenseerd, en zeide mij veel beleefds omtrent mijne verwantschap met den Schrijver. Vandaar ging ik naar de woning van Tholuck, maar vond hem niet te huis. Bij Wegscheider — ik vond het een aardig contrast om mij door het hoofd der rationalisten te laten schadeloos stellen voor 't geen ik bij den vaandrager der orthodoxen gemist had — bij Wegscheider was ik gelukkiger. Hij woont buiten de stad, op een schoone villa, vroeger het geliefkoosd verblijf van August de la Fontaine, wiens rustplaatsjens Wegscheider mij bij 't rondwandelen aanwees. Ik werd toen en later, bij een tweede bezoek, zeer vriendelijk door hem omvangen, gelijk hij ook de goedheid had mij den toegang tot het leesmuseum te verschaffen. En toch moest hij wel spoedig bemerken dat ik mij met zijne wijze van zien in geenen deele kon vereenigen. De oude man had iets neêrslagtigs en gedrukts in houding en toon van stem. De oorzaak was gemakkelijk te raden. Daar was een tijd — men wist er mij te Halle veel van te verhalen — toen Wegscheider als de Apostel der verlichting alom gevierd en bewierookt werd; door dorpen en steden hield hij zijne zegetogten en de studenten verdrongen elkander in zijn gehoorzaal. Thans hield hij voorlezingen voor tien tot twintig toehoorders — en Tholuck had er soms tweehonderd! Hij ziet het opkomend geslacht hem en zijn rationalisme vergeten en minachten. Er zijn er nog wel die ontkennen en verwerpen (*Wegschneiders* genoeg! om de Duitsche woordspeling over te nemen); maar zij doen het te speculatief en gaan er te ver mede naar zijn zin. „Had Feuerbach," hoorde ik hem van een der jongste bestrijders van ons Evangelie zeggen, „had Feuerbach ons ten minste God en de deugd en de onsterfelijkheid gelaten!" Alsof men een accoord kon aangaan! — Maar wie erkent niet dat er met dit al in het

oude, zuivere, platte rationalisme meer zedelijke ernst en ook meer grondige wetenschap stak, dan in deze jongste bespiegelingen eener dol geworden wijsbegeerte? Waarlijk, die Wegscheider uit modezucht den rug toekeeren, om zich voor het gouden kalf der formulierregtzinnigheid of voor den Moloch der antichristelijke philosophie neder te buigen, hebben weinig reden zichzelven, als geleerden of als menschen, met de ruiling geluk te wenschen.

Den voormiddag van den 22sten Augustus bragt ik, behalve op 't Leesmuseum, grootendeels op mijne kamer door, met het lezen van eenige boekskens betreffende de geschiedenis en inrigting der *Franckeschen Stiftungen*, welke ik nader wilde leeren kennen, eer ik ze bezocht. 's Namiddags werd ik door den Heer Boekhandelaar Schwetschke, aan wien ik een brief van aanbeveling had, ter wandeling afgehaald Hij liet mij al de schoonheden van Halle zien die men wandelende kon waarnemen. Ik kan niet zeggen dat de stad mij bij uitstek beviel; zij is zeer onregelmatig en eng gebouwd; alleen de promenade, met het posthuis en het universiteitsgebouw, maakt een gunstige uitzondering. En dan de ondragelijke stank, dien de zoutketen verspreiden, van welke Halle haar overouden naam ontleent! Elken morgen wanneer ik mijn venster openschoof kon ik ruiken waar ik was; en toch was mijn logement zeer verre verwijderd van die hatelijke reukfonteinen. De omstreken der stad hebben op sommige punten veel bekoorlijks; mijn gewone uitvlugt was het stationsgebouw van den spoorweg, aan den straatweg naar Leipzig gelegen, — een lieve wandeling en een alleraangenaamst koffijhuis.

Den derden morgen hoorde en zag en sprak ik nu toch eindelijk Consistorialrath Tholuck. Ik woonde zijne voorlezing over den 110den Psalm bij. Zijne exegese was meer historisch-dogmatisch dan grammatisch. Tegen 11 ure was ik aan zijne woning. Hij noodigde mij ter wandeling uit; deze is zijn gewone manier van vreemdelingen te zien. Elken voormiddag moet hij twee volle uren in beweging zijn; „anders" — zegt hij — „kan ik 's namiddags niet denken." Hij heeft daartoe den tijd van 11 tot 1 ure bepaald en pleegt dan eenige studenten mede te nemen, of één of meerdere van zijne collegaas, en verder allen

die verlangen kennis met hem te maken. Tot zulk een wandeling wordt men mondeling, ook wel schriftelijk, uitgenoodigd, en als men tegen 11 ure bij hem aanbelt en vraagt, of de Heer Rath te huis is, ontvangt men ten antwoord: „*der Herr Rath sind zu Hause; aber es ist Ihre Spazierstunde; oder sind Sie invitirt?* — De wandeling is dagelijks dezelfde; Tholuck heeft daartoe een beplante weide even buiten de stad uitgekozen; waar men met hem op en neder gaat; een academie met populieren voor platanen, en van echt-Hollandsche sloten omkabbeld. Ditmaal had Tholuck buiten mij eenige studenten medegenomen. Hij begon met mij naar den toestand van kerk en wetenschap in mijn vaderland te vragen. „Ik was er in het jaar 1825" zeide hij, „maar vond er toen veel slaperigheid en onverschilligheid; daar werd toen alleen gestreden tegen hen die beweerden dat vrede zonder voorafgaanden strijd onmogelijk was; 't verkwikt mij van u te hooren dat er nu meer strijd en leven is." Die verkwikking kon ik hem met volle handen toedienen. Hij vroeg mij naar eenige bijzondere vrienden; onder anderen naar den Heer da Costa. Ik verzuimde niet hem van diens *Rekenschap van gevoelens* te spreken; de beginselen van Evangelische vrijheid welke daarin, tegelijk met de oud-regtzinnige meening omtrent verscheiden hoofdpunten des Christendoms, worden verdedigd, schenen hem, den vriend der symbolen, niet regt te smaken. Ik verhaalde hem ook van het opgewekt Christelijk leven, dat zich aan de Groningsche Hoogeschool openbaart, en zich vandaar in wijden kring verbreidt. Hoewel ik niet verzweeg dat de gevoelens der Groninger Professoren in zijne oogen waarschijnlijk kettersch zouden zijn, had ik het genoegen te bespeuren dat hij zich over het goede verheugde, ook al ging het naar zijne overtuiging met dwaling gepaard. „De toon der regtzinnigen in Nederland" ging hij voort, „was mij te scherp en bitter; maar men heeft in dit opzigt van beide zijden gezondigd; ik heb nog in lateren tijd ook van zoogenaamde liberalen vele hevige uitvallen moeten hooren; en het verblijdt mij u een gematigder oordeel in zachter taal te hooren voordragen." — „Ik heb het voorregt als Remonstrant buiten gevecht te blijven, schoon ik den strijd daarom niet met te minder belangstelling gadesla;

want ook over de toekomst onzer Broederschap, en, 't geen meer zegt, over hare beginselen, moet beslist worden." — „En hoe stelt gij het in Nederland met de Roomschen? In 1825 waren uwe Protestanten ook ten hunnen opzigte veel te zeer geneigd om van vrede en geen gevaar te droomen." — Ik stelde Tholuck gerust met onze Tuenda en met den Evangelischen Kerkbode. Voor mij-zelven vind ik, zonder deze middelen gering te achten, nog hoogeren troost in de gedachte, dat de Koning des Heelals de Beschermheer der waarheid is, en dat de eeuw der bijbelverspreiding niet met de heerschappij van 't Jezuitisme kan eindigen.

Thans begon Tholuck een gesprek met zijne studenten over een examen 't welk hij onlangs had bijgewoond. Een der examinandi had op zijne vraag: „*Quid est fides?*" geantwoord: „*Est persuasio quædam de rei cujusdam veritate quadam.*" „Dat antwoord was nu ook zoo een *quoddam*" voegde Tholuck er bij; en ondervraagde toen zijne studenten eerst over 't geloof, daarna over 't inwendig getuigenis des Heiligen Geestes. Ik kan niet zeggen dat zij in de leere zeer vast stonden. Maar Tholucks wijze van vragen was ook wel geschikt om hen min of meer verlegen te maken. Of wie zal gaarne antwoord geven op een vraag als deze: „J. D. Michaëlis verklaart dat hij nooit het inwendig getuigenis des Heiligen Geestes heeft vernomen; hebt gij het wel eens in u-zelven ervaren, mijn waardste N.?" vooral wanneer nog niet bepaald is, wat men door den schoolterm te verstaan hebbe? Even lastig was de keus die Tholuck zijnen studenten voorstelde: „of zij liever rationalisten of papisten wilden zijn, of" — voegde hij er na een korte pauze bij — „tot levenslange kerkerstraf veroordeeld?" Ik weet niet meer wat van de drie meest naar hun smaak was; voor mij nam ik de vrijheid van te zeggen dat ik mij hoogst gelukkig rekende een zoon der 19de eeuw te zijn, waarin men zonder boeijen of straffen te duchten te hebben, van rationalisten en Katholieken kon overnemen wat ze goeds hadden, en verder geen partij behoefde te dienen. Wanneer gij het overigens daarvoor hieldt dat de wandeling van dien morgen en de gesprekken van Tholuck een minder aangenamen indruk op mij maakten, zoudt gij

u zeer bedriegen. Gelijk ik voor hem-zelf uitstekende hoogachting koester, zoo was ook zijn onderhoud en onderrigt mij allerbelangrijkst; maar wel beken ik dat in zijne meeningen en uitdrukkingen een en ander voorkwam 't welk mij vreemd en raauw klonk. Hoeveel hebben zijne studenten door dien vertrouwelijken omgang boven hunne makkers aan andere academies vooruit, en hoe laat het zich begrijpen dat ze zich naauw aan hunnen Leeraar hechten!

Na den maaltijd bezocht ik de *Franckeschen Stiftungen*, door welke de Rector, Dr. Eckstein, mij rondleidde. Verbeeld u een stad in de stad Halle, een stad van verscheiden straten, met een paar pleinen, met landerijen en waterbronnen; een stad welker gebouwen allen paleizen der weldadigheid zijn, armen- burger- en latijnsche scholen, spijs- en slaapzalen, 't locaal der Cansteinsche inrigting voor de bijbelverspreiding; een bidzaal — want ook hier heeft men de treurige gewoonte van de opgenomen kweekelingen slechts zelden met de gemeente ter kerk te laten gaan —; een stad, welke men begonnen is te stichten met een kapitaal van zeven gulden; en buig u dan met mij voor den man, die moeds genoeg had tot zulk een onderneming, voor den kindervriend, zoo als hij daar staat in metaal gegoten, met twee weesjens ter regter- en ter linkerhand, voor den geloofsheld, van wien het onderschrift zoo waar en eenvoudig zegt: *Er vertrauete Gott.* En erken hoe de mensch Gods evenbeeld kan wezen, en ook kan scheppen, zoodat de dingen die gezien worden niet ontstaan uit de dingen die men ziet, maar uit de onzigtbare krachten des geestes, uit magt met wijsheid en liefde gepaard. Ik twijfel of er nog een *Waisenhausparthey* te Halle bestaat; allerminst, geloof ik, moet men haar aan 't *Waisenhaus* zoeken, want de *Franckeschen Stiftungen* zijn in handen der rationalisten; maar dat is ook om 't even. Zoolang daar nog één steen op den anderen staat, zal het echte piëtisme, de innige vroomheid, die regtzinnig is meer in evangelische liefdewerken dan in schoolsche leerbepalingen, een gedenkstuk hebben aan te wijzen, 't welk in zijne soort onovertroffen is, en misschien nooit geëvenaard.

Nog dienzelfden namiddag hoorde ik in de Domkerk een student een tamelijk goede preek niet zeer gelukkig

voordragen. Met Professor J. Müller, aan wien Ullmann mij een kaartjen van aanbeveling had gegeven, wandelde ik naar de Academie, waar de critiek zou gehouden worden. Volgens gewoonte werd niet deze laatste, maar de vorige studentenpreek beoordeeld. Naar het scheen had haar opsteller getracht Hegels dialectische methode op zijn kanselarbeid toe te passen, 't geen aan sommige deelen van zijn voorstel een vreemden tint gaf. Hij had b. v. aangetoond dat Christus de geloovigen van de heerschappij der zonde verlost, en vervolgens, dat er toch zoo weinig Christenen gevonden worden die waarlijk vrij zijn. „Nu is de vraag" ging hij voort, „hoe zullen wij deze tegenstrijdigheid oplossen?" — Mij dunkt de toehoorders moeten zich bij zulk een predikwijze zeer op hun gemak gevoelen. Op de critiek werd deze zaak met de grootste deftigheid behandeld, maar achteraf lachten Professor en commilitonen over het jonge mensch met zijne *Anflüge von Hegeley*.

Men maakt te Halle veel werks van de studie der practische theologie. Behalven de uitvoerige lessen over de catechetiek door Prof. Müller, worden er onder leiding van Prof. Fritzsche, vader van den beroemden Exegeet, oefeningen in 't catechiseren gehouden. De kinderen der armenscholen of uit de godshuizen ontvangen in 't academiegebouw onderrigt van een der studenten; na hun vertrek volgt dan de beoordeeling van het onderwijs door makkers en hoogleeraar.

Een schetscollegie van Prof. Müller dankt zijn oorsprong aan den middeleeuwschen dwang onder welken de Luthersche predikers in Duitschland nog altijd gebukt gaan, van elken zondag des jaars over eene bepaalde afdeeling der Evangeliegeschiedenis of der Brieven te moeten prediken. Nu en dan veroorloven zich sommigen daarvan af te gaan; maar ik heb niemand ontmoet die zich geheel van dien band durfde ontslaan. Prof. Müller tracht nu, door voorbeeld en onderwijs, den studenten de onmisbare kunst eigen te maken van uit een gegeven tekst het grootst mogelijk aantal onderwerpen en schetsen op te delven. Toen ik hem hoorde, behandelde hij op die wijze de bruiloft te Cana; de gevonden themata waren allervernuftigst gevonden, maar niet zelden — kon het anders? — *zeer* gezocht.

Ik wil u niet vermoeijen met een lijst der verschillende voorlezingen, welke ik dagelijks bijwoonde. 't Komt mij voor dat er te Halle over 't geheel goed en grondig gestudeerd wordt. Meer dan aan eenige andere academie had ik er omgang met studenten. Bij de meesten vond ik veel wetenschappelijken ijver en ernst, gepaard met Duitsche *Munterkeit.* Bijna allen hadden de droomen van het jonge Duitschland in 't hoofd, en ze konden 't niet begrijpen, naauw vergeven, dat ik, vrije Nederlander, die de zegeningen eener constitutie uit aanschouwing en ervaring moest kennen, wat bedaarder en minder opgewonden sprak. De verschillende afdeelingen der Hegelsche School tellen te Halle vele aanhangers. Erdmann — wat was 't mij leed dat ik hem niet meer aantrof! — Erdmann vooral steelt de harten der studenten voor de dialectische methode. Onder de Theologen heeft Tholuck verreweg de meeste populariteit. En voor het vele 't welk ik u nog van hem heb mede te deelen schenkt gij mij wel het weinige dat ik van Niemeijer, Francke en andere Hoogleeraren zou kunnen verhalen. Van Rödiger spijt het mij dat ik niets van hem mogt hooren, dan een vlugtig overzigt der Mozaische spijswetten.

't Is de 24ste Augustus, de oude Koningsdag — hij was het ditmaal voor het laatst, maar levenslang zal ik hem in aandenken houden, den dag dien het Vaderland mij reeds als kind met feestelijke vreugde en vroom gebed heeft leeren vieren. Doch naauwelijks mag ik bij u op sympathie voor die herinneringen rekenen, vergezel mij liever naar de gehoorzaal van Tholuck; hij leest heden over het *Paulinisch Lehrbegriff*, en wel over 't hoofdstuk dat van de laatste dingen handelt. Tholuck kwam daarbij ook te spreken over Matth. XXIV, en hield vol dat de Heer kennelijk onderscheid maakt tusschen zijne wederkomst ten oordeel over Jeruzalem en zijne komst ten jongste dage. In vers 34 en 36 wordt de eene van de andere duidelijk afgescheiden, en zij, die dit ontkennen, mogen ons verklaren, vooreerst: wat den Heer kon bewegen om na de verzekering: „dit geslacht zal geenszins voorbijgaan totdat al deze dingen zullen geschied zijn," de opmerking te laten volgen: „den juisten dag evenwel en het juiste uur kan ik u niet mededeelen," daar de discipelen naar dag noch uur gevraagd

hadden, en het ook bezwaarlijk in hen kon opkomen den dag der weke en het uur van den dag te willen weten, waarop al deze ontzettende gebeurtenissen zouden plaats grijpen. Ten andere moge de voorstander dier meening ons reden geven, waarom in vers 36 van DIEN *dag* gesproken wordt, als in uitdrukkelijke tegenstelling met DIT *geslacht* en DEZE *dingen* in vers 34. — Eenige dagen later sprak Tholuck, ter voortzetting van dezelfde lessen, over de wederoprigting aller dingen, welke volgens hem door Paulus het duidelijkst geleerd wordt Rom. XI, vers 32 en verv. Intusschen voerde hij den volgenden dag een aantal gronden er tegen aan, en eindigde met een *non liquet*. Gelijk de eschatologie over 't geheel tot die hoofdstukken behoort, welke de nieuwere dogmatiek te zeer verwaarloosd, althans nog niet in helder licht gesteld heeft, zoo geloof ik dat inzonderheid omtrent dit punt de leer van Christus en de Apostelen nog niet vlijtig genoeg onderzocht is. Het aannemen of verwerpen van zulk een wederoprigting moet, dunkt mij, op het geheele systeem den wezenlijksten invloed hebben. De verwerping dier leer, opdat ik slechts dit éénc noeme, neemt het gevaar weg van ooit op de klip van 't pantheisme te verzeilen; maar, zoover ik zien kan, ook de mogelijkheid van ooit de raadselen van 't Godsbestuur bevredigend op te lossen. Aan Tholuck, om tot hem weder te keeren, wordt door velen een zekere dubbelhartigheid en weifelende zin te last gelegd. Maar 't is immers niet te vorderen dat hij stellig spreke, waar hij voor zich-zelven nog tot geen zeker resultaat gekomen is. Waar het zijne gemoedelijke overtuiging geldt, zou men eer over te sterke vasthoudendheid en al te naauwgezette consequentie bij hem kunnen klagen.

Des zondags, den 27sten, woonde ik onder zijn gehoor de academische godsdienstoefening in de Domkerk bij. Aan de deur ontvangt men een gedrukt blaadjen, een soort van programma van de eerdienst, 't geen tevens het medenemen van een gezangboek onnoodig maakt. De liturgie is inderdaad zeer schoon en stichtelijk. Na het voorgezang spreekt de voorganger aan 't altaar een kort gebed uit, waarop het orgel invalt en de gemeente Amen! Amen! zingt. Een koor van studenten heft daarop een loflied ter

eere van Christus aan; kort, statig, vol melodie, zonder overmatig sieraad. Vervolgens zegt de Voorganger: „de Heer zij met u!” De gemeente antwoordt zingende: „en met uwen geest.” Hierop volgt het eigenlijke voorgebed, ’t welk wederom door de gemeente met Amen! Amen! wordt bekrachtigd. Nadat het studentenkoor zich nogmaals heeft doen hooren, steeds in bijbelwoorden en met edel, waardig kerkgezang, spreekt de voorganger tot de gemeente: „verheft uwe harten.” Het opgezongen antwoord luidt: „wij hebben onze harten verheven tot den Heer.” Dan leest de voorganger de twaalf geloofsartikelen af, die staande worden aangehoord en van de gemeente met Amen! Amen! achtervolgd. Nog eens zingt het studentenkoor, ditmaal het „Heilig, Heilig, Heilig is de Heer,” enz. Dan volgt de gewone tusschenzang, de preek, de slotzang, de zegen. De gezangen en lofliederen zijn natuurlijk niet iederen zondag dezelfde, maar overigens is deze geheele inrigting der eerdienst de gewone. Men maakt in Duitschland veel meer werks van de liturgie dan bij ons; de gemeente is er meer handelend, min lijdelijk. Ik schroom niet voor mijne meening uit te komen, dat onze naburen in dit opzigt den aard en het doel onzer onderlinge bijeenkomsten beter in ’t oog houden dan wij. Daar heerscht bij ons een preekziekte, die aan de geheele godsdienstoefening een scheef en gebrekkig voorkomen geeft. Men komt alleen om de preek te hooren; gezang en gebed zijn toevoegsels die men missen kan, ja die men dikwijls op ergerlijke wijze ontloopt. Men hoort altoos vragen: „wat heeft Dominé gepreekt?” nooit: „wat is er gezongen, wat gebeden? hoe was ’t geheele beloop der godsdienstoefening?” En wat het ergste is, omdat de gemeente bijna niets doet en de voorganger alles, velt men, te huis gekomen, ook uitsluitend over hem een gunstig of ongunstig oordeel, en hoogst zelden vraagt men zich-zelven af: „wat hebt *gij* heden in Gods bedehuis gedaan? en deedt gij het naar behooren?”

Tholuck predikte, naar Pred. VII: 29, over het voortreffelijke der opregtheid en waarheidsliefde en het schandelijke van den leugen. Treffend en ontdekkend, opdat ik den ouden term gebruike, toonde hij aan hoeveel konsten en vonden en listen wij zoeken in den omgang met

anderen en — erger nog! — met ons-zelven. Klemmend en overtuigend bewees hij dat de geheime grond en oorzaak van elken leugen ongeloof is, wantrouwen aan Gods bestuur, twijfel dááraan, dat God zijne wereld naar de grondwet der waarheid bestuurt, en dat dus de waarheid ten laatste altijd zegevieren en haren standvastigen vriend met eer en voordeel kroonen moet. „Athanasius, in de woestijn vervolgd en achterhaald en gevraagd: of hij Athanasius is? antwoordt: „Neen!" omdat hij meent zijn leven voor de kerk te moeten behouden. En wie heeft u dan gezegd, Athanasius! dat uw leven, door een leugen gered, der kerk meer ten zegen zou gedijen dan uw dood voor de waarheid? Dat *neen* heeft Christus niet gesproken, toen zijne vijanden Jezus van Nazareth zochten; zulk een *neen* zou Luther niet gesproken hebben, die wist dat het voor God een ligte zaak was der kerk elken dag tien Doctors Maarten te geven. Ziedaar een proeve! Indien gij meer verlangt kunt gij de preek, die sedert is uitgekomen, in haar geheel lezen. Gelijk zij bij uitnemendheid populair is, was ook de voordragt goed en levendig; de talrijke schare hing aan de lippen des sprekers, en ik herinner mij niet ooit iets van Tholuck gelezen te hebben 't welk mij zoozeer trof en boeide als 't geen ik dezen morgen van hem hoorde.

Mijne meeste kennismakingen te Halle had ik aan Tholuck te danken. Toen ik dien zondag uit de godsdienstoefening te huis kwam, vond ik een briefjen van den Consistorialrath, waarin hij mij ter wandeling uitnoodigde in gezelschap van Prof. Bernhardy, den beroemden Philoloog, en van Prof. Ulrici, *eines christlichen Philosophen und Aesthetikers*, zoo als Tholuck hem noemde. Twee Noord-Amerikaansche Evangeliedienaars van de secte der Baptisten waren mede van de partij. Ulrici onderhield deze beide laatste Heeren en mij over den gang der Duitsche wijsbegeerte, en over zijn eigen systeem, 't welk eerlang in 't licht zou verschijnen. „Mogen wij weten van welk beginsel gij uitgaat?" vraagde ik. „Mijn beginsel is: *die dem Denken immanente Nothwendigkeit des Denkens.* Maar om u te doen verstaan 't geen ik daarmede bedoel, zou ik u mijn geheele stelsel moeten uitéénzetten." Inderdaad was het mij niet volkomen duidelijk;

zóóveel meende ik te bespeuren, dat het weder een stelsel zou worden, 't welk zich alleen met het denken en met den mensch alleen als denkend wezen bezig hield. — In 't gezelschap van Tholuck bevond zich ook een Berlijnsch Heer, Baurath von Quast, die de ruine op den Petersberg, een paar uren buiten Halle gelegen, moest gaan opnemen. Toen de Consistorialrath mij aan hem voorstelde had hij de vriendelijkheid mij tot dien togt uit te noodigen. Na den maaltijd reed ik dus met hem en Dr. Förstemann naar 't oude klooster, waar de tomben der Graven van Wettin, de aanheeren van het Saksisch vorstenhuis, ongeschonden bewaard zijn, en welks bouwvallen op last der Pruissische regering tot een protestantsche kerk zullen worden ingerigt. Reeds was tusschen de eeuwenheugende muren een noodkerk en sacristy opgeslagen, slechts door een traliewerk van de sarcophagen der edellieden afgescheiden. Nog voor weinig weken had de koning van Saksen de graven zijner voorouders bezocht en zich als Graaf von Wettin in 't *Fremdenbuch* ingeschreven. Overigens was er van binnen weinig merkwaardigs te zien; maar de streek en 't gezigt op de ruine is uitnemend schoon. Terwijl de Baurath bezig was met meeten en teekenen, zocht ik met Dr. Förstemann in den omtrek naar overblijfsels en sporen der oudheid. Wij vonden onder anderen twee fraai behouwen steenen, die blijkbaar tot de trotsche binnenpoort van 't klooster behoord hadden, en nu den opziener der bouwvallen tot integrerende deelen van zijn stoep en keldertrap dienden. 't Was laat in den avond toen wij naar Halle wederkeerden.

Ofschoon Tholuck, zoo als ik u verhaalde, zijne vrienden en gasten wandelende pleegt te zien en te ontvangen, is 't mij toch ook gebeurd, in gezelschap van Prof. Müller en van eenige *Pfarrer* en candidaten op een gul, eenvoudig *Abendbrot* door hem onthaald te worden. Hij schepte er dien avond vermaak in mij een weinig te plagen, door 't opdisschen van allerlei grollen betreffende ons Vaderland, gelijk er meestal, wanneer hij van de Nederlandsche kerk en wetenschap kwam te spreken, een vreemde mengeling van belangstelling en ironie in zijn toon was. „Toen ik mij in Holland bevond" — zeide hij — „heeft men mij voor waarheid verhaald dat men bij u noch over den Heiligen

Geest noch over den Duivel mag prediken." — „Ik verzeker u" was mijn antwoord „dat ik niets van een kerkelijk of ministerieel besluit weet waarin één van beiden wordt verboden. Overigens tracht men bij ons Christus te prediken, en zoo schiet er, althans voor den Duivel, niet veel meer dan een onderdeeltjen over." Met meer belangstelling luisterde ik naar 't geen Tholuck ons mededeelde van een zijner leerlingen, die den gevoelens van Dr. D. F. Strauss was toegedaan, en niettemin de evangeliebediening wenschte te aanvaarden. „Hoe kunt ge dat met goed geweten doen?" had de Consistorialrath hem gevraagd; „hoe zult gij den stervende troosten, gij die de leer der sterfelijkheid verkondigt?" — „Ik zal hem uit 's harten grond zeggen: wees welgemoed! gij gaat den besten weg. Want het is de Natuur die u leidt, en waar zij leidsvrouw is, gaan wij altoos veilig." — „Maar zoo bedriegt ge toch u-zelven en hem. En als hij verder vraagt naar dien besten weg, dan zal, 't geen gij goed noemt, hem vrees en afschuw aanjagen. Hij gevoelt den dorst des eeuwigen levens; gij zult tot hem zeggen: wees welgemoed! de Natuur wil dat ge sterft." Daarop had de ongeloovige verkondiger des geloofs gezwegen.

Gij moet evenwel niet meenen, dat ik te Halle alleen Tholuck en niemand dan Tholuck heb gezocht en gevonden. Ik meen, dat het Prof. Credner was, die mij een kaartjen van aanbeveling aan Dr. Pott had medegegeven. Na twee vruchtelooze bezoeken gelukte het mij eindelijk hem te huis te vinden, en naauwelijks had ik vijf minuten naast den vriendelijken geleerde gezeten, of ik was met hem verdiept in de doolhoven der algemeene Grammatica. Hij deelde mij de opmerking mede, dat de poëtische, zinnelijk-aanschouwelijke taalvormen, als daar zijn: de vocativus, de dualis, de verba anomala, en de volle, scherpe vocalen, langzamerhand uit elke taal verdwijnen, naarmate zij meer beschaafd en 't volk dat haar spreekt meer wijsgeerig wordt. Ik kon niet anders dan dit toestemmen, en nam er aanleiding uit tot een meer algemeene opmerking en klagte, hoe treurig het zij dat de langzaam gerijpte gedachte den schoonen, maar haast verbloeiden, woordvorm niet meer vindt; wanneer een volk juist heeft leeren denken, heeft

het allengs vergeten krachtig te spreken, en belangrijkheid van inhoud en bevalligheid van vorm staan doorgaans in omgekeerde rede. Dr. Pott had hiertegen nog al iets in te brengen, en ik had mij te sterk uitgedrukt om niet wat los te laten. Ons gesprek, allengs van rigting veranderende, kwam op het veelbesproken onderscheid tusschen de Ouden en de Nieuweren. Ik werd het met Dr. Pott eens in 't resultaat: dat de inhoud bij de dichters en schrijvers der Germaansch-Christelijke volken rijker, verhevener, reiner is, dan bij de oude Grieken en Romeinen; maar dat daarentegen, wat den vorm betreft, de eersten bij de laatsten achterstaan; 't geen zich daaruit laat verklaren, dat de Ouden den minderen rijkdom hunner denkbeelden volkomen magtig bleven, en de kracht van hunnen geest in schoone vormen konden uitputten, terwijl de Nieuweren, overheerscht en overstelpt door de veelheid en grootheid hunner gedachten, geen vormen meer vinden om het oneindige te omvatten en weêr te geven.

De Bibliotheek der Hoogeschool heb ik slechts éénmaal, op den voorlaatsten dag van mijn verblijf te Halle, bezocht. Zij is goed voorzien, maar noch door uitgebreidheid, noch door bijzondere schatten, boven andere merkwaardig. Dr. Förstemann, die mijn geleider was, maakte mij vooral op een keurige collectie van Kerkvaders, en middeleeuwsche Scholastieken en Mystieken opmerkzaam. Het deed hem goed mij met eerbied en belangstelling van die Ouden te hooren spreken, en ik moest hem beloven, dat ik, zoover mijn tijd strekte, hen vlijtig zou bestuderen. Dr. Förstemann is op de kerkelijke oudheid verliefd, hij leeft en ademt in haar; wat oud is — hoe zou het niet goed zijn? 't is deze liefde, die hem ook tot een voorstander der symbolen maakt; in Nederland zou hij zich voegen bij hen, die ze hoogachten en bestuderen, zonder ze als regel des geloofs te erkennen; maar deze *species* wordt in Duitschland schaars of niet gevonden. Ik bezocht hem op zijn vriendelijk verzoek in den vroegen morgen van den volgenden dag; hij toonde mij zijn archæologisch kabinet, en zijne handschriften van Luther, Melanchthon, Karel V en van hunne meest beroemde tijdgenooten; daarna plaatste hij zich voor zijn keurig accordeon-clavier en werd niet moede

mij de melodiën der oude kerkliederen met veel gevoel en talent voor te spelen, mij daarbij vragende of ik ze kende, en of ze nog in de Nederlandsche kerk gezongen werden? Ik werd evenmin moede hem te hooren, en mij met hem voor eenige uren twee, drie, meer eeuwen in 't verledene terug te denken. Zijn geestdrift was aanstekende, en het kostte mij ten slotte moeite om afscheid te nemen.

Ik had door studenten en burgers veel hooren spreken van Tholucks *Bibelstunden.* Den avond vóór mijn vertrek had ik gelegenheid de laatste van dit zomer-semester bij te wonen. In een daartoe afgehuurd locaal vond ik een vrij talrijk gehoor, talrijk vooral als men de warmte van den dag en den schoonen avond in aanmerking neemt, veel studenten, veel *beau monde*, zeer veel dames. Na 't zingen van een lied, — waarbij Tholuck telkens twee regels voorlas, welke dan door de toehoorders, die geen boeken hadden medegebragt, werden opgezongen, — hield de Consistorialrath een bijbeloefening over 't bezoek van Nicodemus bij den Heer. Er was veel waars en schoons en stichtelijks in 't geen hij zeide; schoon ik vrees dat de slotaanmerking: „Hoeveel Christenen stellen minder belang in de waarheid dan Nicodemus deed! *Wij* zijn nu wel opgekomen om Gods Woord te hooren; maar hoevelen onzer medeburgers" enz., — weinig geschikt was om den geestelijken hoogmoed te weren, die bij al zulke vergaderingen aan de deur pleegt te liggen.

Den volgenden morgen wandelde ik nog eens met Tholuck, — gij ziet, met hem moet ik dezen brief toch besluiten. Hij gaf mij goeden raad omtrent de inrigting mijner verdere reize. Onder anderen drong hij er op aan dat ik, van Dresden uit, Herrnhut bezoeken en daar Bischof Anders van hem groeten zou. Zijn hartelijk afscheid was: „ik hoop dat wij elkander nog in dit leven mogen wederzien." En ik, eerwaardig man, al kan ik er niet toe besluiten u op den voet te volgen, toch hoop ik dat er in mijn geestelijk leven steeds oogenblikken zullen zijn, in welke ik u ontmoeten en uwen weg den mijnen noemen mag.

ZEVENDE BRIEF.

LEIPZIG.

Leipzig — de stoomwagen brengt er ons in een oogenblik — Leipzig is een schoone stad; de Saksers noemen haar *klein Parijs*, en, zoover ik groot Parijs uit beschrijvingen ken, geloof ik dat zij dien naam verdient. De oude stad is niet groot, maar regelmatig en vrij ruim gebouwd; de huizen zijn er ontzaggelijk hoog, en van boven tot beneden met grillig geschilderde uithangborden bedekt. Een breede cirkelring van heerlijk aangelegde wandelingen, waarbij het zelfs niet aan waterpartijen ontbreekt, scheidt haar van de uitgestrekte voorsteden. In den laatsten tijd had men haar geheel met een houten muur of heining omsloten, zoo mij verhaald werd om het ontduiken der stedelijke belasting te weren. Is men deze linie van verdediging gepasseerd, dan vindt men op de meeste punten alleraangenaamste wandelingen, die echter veel meer aan de kunst dan aan de natuur te danken hebben. Meer dan één avond bragt ik in het *Rosenthal* door, waar ik geen rozen vond, maar wel smaakvol aangelegde publieke tuinen en digt belommerde wandelpaden. Men had mij gewaarschuwd — en 't was een goede raad — dat ik er mij niet zonder cigaar zou wagen, het eenig middel om zich tegen de muggen te beveiligen. Beter nog beviel mij *Buen Retiro*, een eiland

met kunstig opgeworpen heuvel, in een breede waterkom, die des zomers met roeischuitjens, 's winters met schaatsenrijders bedekt is. Het theater van Leipzig is klein maar wèl ingerigt; ik zag er de opera *Hans Heiling* en eenige vaudevilles ten tooneele voeren, voor welke het gezelschap juist berekend scheen. In de straten der binnenstad heerscht groote drukte; men ziet terstond dat hier veel handel gedreven wordt. Bovendien is Leipzig het middelpunt waar de Saksische, Pruissische en Beijersche spoorwegen te zamen komen. Wat de stad voor den Boekhandel is behoef ik u naauwelijks te herinneren; de fraaije *Buchhändler-Börse* heb ik slechts van buiten gezien. De Heeren Joannes Müller en Frederik Muller hadden 't mij vooral te Leipzig niet aan brieven van aanbeveling bij hunne correspondenten laten ontbreken. Van de Heeren Friedr. Fleischer en Rud. Weigel ondervond ik veel vriendschap, en mijne kennismaking met C. Christian Tauchnitz behoorde tot de meest aangename en belangrijke van mijne reize. Behalve de achting die ons wordt ingeboezemd door ieder die in zijn vak uitmunt, komt hem de eerbied toe, welken men aan strikte regtschapenheid en ongeveinsde vroomheid is verschuldigd. 't Is waar, ik moet hier afgaan op een omgang van weinig dagen of liever van enkele uren, en op het oordeel van anderen; maar 't zou te bejammeren zijn wanneer men daaruit in geen geval een gunstig besluit mogt trekken. Er komt bij dat Tauchnitz, hoewel hij zich veel inlaat met hetgeen op kerk en godsdienst betrekking heeft, tot geene der verschillende partijen behoort, maar zich boven die allen weet te verheffen. En wanneer nogtans zelfs de hardste orthodoxen met hoogachting van hem spreken, dan moet er bij dien man meer dan schijn van vroomheid en Christenzin gevonden worden. Hij deelt de gevoelens der Baptisten, zonder hun geest van uitsluiting goed te keuren. Sinds hij te Leipzig woont houdt hij zich liefst bij de strenge Alt-Lutheraner, schoon hij in vele punten anders denkt dan zij.

't Was dan ook door Tauchnitz en ten zijnen huize, dat ik reeds op een der eerste avonden van mijn verblijf te Leipzig kennis maakte met de Heeren Dr. Delitzsch en Dr. Gaspari, meer algemeen en meer gunstig bekend als uitleggers der kleine Profeten, dan als voorstanders eener lang

verjaarde orthodoxie. Ons onderhoud was van den beginne theologisch; 't moest wel spoedig polemisch worden. Schleiermachers naam werd genoemd; daar viel een woord over zijn stelsel. Dat het den beiden Doctoren niet naar den smaak zou wezen, had ik verwacht, maar dat zij den grooten denker op harden, bitteren toon veroordeelden, stuitte mij geweldig. „'t Is wel niet te denken dat hij in den staat van genade verkeerde" zuchtte Dr. Delitzsch. „Heeft hij niet door die laatste, willekeurige Avondmaalsviering de maat volgemeten?" voegde Dr. Gaspari er bij. De bijzonderheid op welke hij doelde was mij onbekend; Tauchnitz, die Schleiermacher en zijne naaste vrienden persoonlijk gekend heeft, verhaalde toen, ter opheldering en verontschuldiging van 't gebeurde, dat Schleiermacher in zijne laatste dagen aan een ongeneeslijke borstkwaal leed, zoodat hij niet de minste prikkeling kon verdragen; daar hij verlangde nog eens den dood zijns Heilands te verkondigen had hij het H. Avondmaal onder de teekenen van brood en water gevierd. „Het Sacrament zou hem niet gehinderd hebben" meende Dr. Delitzsch. Daar ontstond een vrij levendig twistgesprek; ik kon Schleiermacher niet hooren mishandelen. Tauchnitz wilde er een afleiding aan geven, en verlangde dat ik het een en ander zou mededeelen aangaande den toestand van kerk en theologie in Nederland; in 't bijzonder vraagde hij naar de Doopsgezinde Gemeenten. Hij scheen wel te vreden met hetgeen hij van mij hoorde. Maar de Alt-Lutheraner schudden menigmaal bedenkelijk het hoofd, zelfs als ik van de orthodoxen onder onze landgenooten sprak; want men moet uitnemend orthodox wezen, zal 't hun voldoen, en dan nog Luthersch-orthodox, 't geen bij ons zelden voorkomt. En nu ten slotte van de Symbolen gesproken! Ik had in Tauchnitz een wakkeren medestander voor de zaak der vrijheid; maar de tegenpartij gaf niets gewonnen en getroostte zich liever gevolgtrekkingen van welke ze zelve toegaf, dat zij naar Katholicisme, althans naar Puseyisme riekten. Tot uwe gerusstelling diene dat wij in vrede gescheiden zijn, al had Dr. Gaspari, toen ik liet blijken dat ik mij niet vereenigen kon met de Athanasiaansche voorstelling van het leerstuk der Drieëenheid, mij toegeduwd dat de zoodanigen *extra Ecclesiam* (buiten

de kerk) waren. Dr. Delitzsch was minder snel in 't verketteren; hij had over 't geheel iets milds en zachts in de *praxis*, dat vreemd afstak bij zijne harde, scherpe theoriën.

„Heeft het u niet geërgerd," vroeg ik aan Tauchnitz, toen hij mij den volgenden morgen een tegenbezoek bragt, „heeft het u niet geërgerd, aan Schleiermacher, den Hervormer der theologie, wiens denkbeelden we veranderd, verminkt, uitgewerkt, verbeterd, bij alle Christelijke Godgeleerden van naam in onze dagen wedervinden, wiens geest men wetend of onwetend, willens of onwillens, inademt zoodra men zich maar even op 't veld der Christelijke *Gnosis* waagt, aan *hem* den naam van Christen te hooren ontzeggen? Is 't denkbaar, dat de man die zulk een regtstreekschen en in de hoofdzaak zeker weldadigen invloed op het Christelijk leven en de Christelijke wetenschap heeft uitgeoefend, zelf van het Christelijk levensbeginsel des geloofs zou zijn verstoken geweest?" Tauchnitz stemde met mij in, schoon met zachter bewoordingen, en wij hielden een zeer vreedzame nalezing op den oogst van twistredenen. „Ik kwam u uitnoodigen" zeide hij ten slotte, „om dezen namiddag met mij het slagveld te bezoeken" Geen voorslag had mij aangenamer kunnen zijn. Tegen den bepaalden tijd haalde Tauchnitz mij af, *en équipage*, die ons een klein uur ver buiten de stad bragt, naar den kant van Dresden tot aan 't monument voor den vorst van Schwarzenberg. Daar liet Tauchnitz stil houden; wij stegen uit en begonnen onze wandeling. Mijn geleider was nagenoeg ooggetuige van den slag geweest; immers hij bevond zich in die bange dagen met zijne ouders te Leipzig, waar men uit de bovenste verdiepingen der huizen een groot deel van het slagveld kon overzien, 't welk hij bovendien nog denzelfden avond bezocht had, nadat de bondgenooten Leipzig waren binnengetrokken. Hij wist mij met den vinger aan te wijzen waar het hevigst gestreden, waar de kans der worsteling het langst weifelend was geweest, waar de beslissende zege werd bevochten; hij kon zich nog de verschillende tijdingen en geruchten herinneren, die telkens in de stad rondliepen, en den indruk dien zij maakten; hoe de Franschen den 17^den^ October breed opgaven van behaalde voordeelen; hoe den 18^den^ Napoleon ter naauwer-

nood aan de handen der Geälliëerden was ontsnapt. Ik luisterde met beide ooren naar 't geen hij mij verhaalde; en toch vergat ik die bijzonderheden weder, zoodra hij zweeg en mij tijd liet om den blik te laten weiden over de geheele uitgestrektheid van het slagveld. Hier werd over het lot van Europa en van mijn Nederland beslist! Hier kwam de Heer der heirscharen als in Zijn oorlogswagen neder om den dwingeland te verpletteren, die in Gods hand de roede der volkeren moest wezen, totdat zijn tijd vervuld en de beurt aan hem gekomen was.

Noch de veroordeeling noch de lof van Napoleon past in mijn mond; tot geen van beiden kan ook het betreden van dezen heiligen bodem opwekken; hier voegt alleen de dank aan God. Maar wel wordt mij een kreet van verontwaardiging afgeperst over dit jonge Duitschland, dat in stede van de rust en den vrede te maaijen, die met zulk een overmate van kogelzaad en menschenlijken in Leipzigs vlakten zijn gezaaid, nieuwe tweedragt stookt, en volken tegen vorsten, vorsten tegen volken ophitst, als moest de geschiedenis der herboren Staten een aanéénschakeling zijn van wederzijdsche plagerijen en magtsbeknibbelingen; dit jonge Duitschland, 't welk den van God geslagene uit het graf terugwenscht, en van de schaduw des dooden Keizers het heil van Europa verwacht; 't welk in verklaarden opstand tegen den Christus Gods, en tegen God-zelf, Hem schijnt uit te dagen tot nog zwaarder oordeelen dan op de eeuw des ongeloofs gevolgd zijn. Wordt de geschiedenis voor dit geslacht dan te vergeefs geschreven? Kan men of wil men dan niet in 't geheugen bewaren, 't geen in de laatste vijftig jaren is geschied? Het schijnt zoo. Waarom heb ik in Duitschland geen spoor gezien van feestelijk herdenken van den onvergetelijken slag? Is dit misschien grootmoedigheid, broederlijke gezindheid jegens een bevriende natie? Waarom konden dan de houders van herbergen en kroegen in Leipzig op den verjaardag van Napoleon speculeren en feesten en gelagen tegen dien dag aankondigen? Is dit ook edel, grootmoedig, verheven? Zijn het dan waarlijk zulke hooge, reine gedachten die de volken en de mogendheden in onze dagen leiden? Ik weet het niet, ik wil geen aanklager zijn; maar mij dunkt die de

omwentelingen in 't laatst der vorige en in 't begin van deze eeuw, die den nood en de uitredding, die het groote vredesverdrag en het Heilig verbond beleven en aanschouwen mogt, moet een edeler zin bij de volken, een eerlijker staatkunde bij de Mogendheden, een meer Christelijk Europa en een anderen gulden tijd verwacht hebben, dan wij aanschouwen en beleven.

Maar de stem van mijn hooggeachten leidsman roept mij van het veld der staatkundige bespiegelingen, waarop alleen de opgewelde drift mij een schrede deed wagen, en van het groote slagveld terug, waar ik gaarne langer had vertoefd. Ik reed met Tauchnitz nog een poos door Leipzigs omstreken rond, totdat wij met den vallenden avond huiswaarts keerden. Later hoop ik u nogmaals met hem in gezelschap te brengen; voor 't oogenblik wil ik u niet in den waan laten dat ik het hoofddoel mijner reis te Leipzig geheel uit het oog verloren, en mij met alles, uitgenomen de wetenschappen, heb bezig gehouden. Reeds den eersten dag na mijne aankomst in de vermaarde Academiestad had ik Kirchenrath Winer opgezocht, den man die de schatkamers der Grieksche philologen ten behoeve der uitleggers van 't Nieuwe Testament geplunderd heeft, en ons uit het Oosten van voorheen en thans alles heeft opgezameld wat tot de verklaring des Bijbels dienen kan. Ik vond zijne woning in den hoek van een paleis, waarin men wel langer kon dwalen en zoeken dan ik had gedaan. Een afzonderlijk huis te bewonen is een weelde die slechts weinige Duitsche gezinnen kennen; de meeste — ook aanzienlijke, zeer aanzienlijke families — behelpen zich met een geheele of halve verdieping, en men is nog bij lange na niet te regt, wanneer men de straat en het huisnommer heeft opgespoord van hem dien men wenscht te bezoeken. Wilt gij weten hoe ge verder dolen kunt? De groote poort staat ontzaggelijk wijd open; gij treedt binnen, en komt voor een glazen deur die met drie, vier schellen is voorzien, naar 't getal der *étages*. Gij tracht vruchteloos aan de knoppen te zien, welke van dezen correspondeert met de woning van den *Herr Rath*, en neemt dus het wanhopig besluit om op goed geluk aan één van allen te trekken, natuurlijk aan den verkeerden. Door een onzigtbare hand wordt de deur geopend,

en gij klimt naar boven; ééne verdieping — daar staat niemand; nog ééne, weder niemand; de derde, daar staat de meid met het touw dat de deurknip opentrok in de hand. „Woont hier *der Herr Rath N.?*" Een knorrig gezigt en een kort „neen" verzekeren u dat ge u vergist hebt. „Hij moet hier toch wonen, dat wil zeggen in dit huis;" en gij haalt een adres voor den dag. „Wel mogelijk." „Weet gij het dan niet?" — „Neen." — „Zoudt ge 't ook eens kunnen vragen?" — De meid gaat heen en laat u tien minuten in twijfel, of de mogelijkheid daartoe voor haar bestaat. Eindelijk komt zij terug; „een trap lager." Gij daalt af, en staat op een portaal voor drie gesloten deuren, aan twee van welke schellen uitsteken. Gij moet weder kiezen; gij denkt dat het die mooije knop zal wezen, maar omdat gij u straks vergist hebt trekt gij nederig aan den leelijken. Weder mis! Maar ditmaal is de meid vriendelijk, en zegt u uit eigen beweging dat gij een verdieping hooger moet gaan; gij staat op het punt van uw bezoek op te geven, als het dochtertjen des huizes te voorschijn schiet, de meid in 't aangezigt logenstraft, u naar den mooijen knop verwijst, met kinderlijke goedhartigheid er zelve op aanvliegt om voor u te schellen, en zoodra wordt opengedaan met vrouwelijke voorbarigheid voor u zegt: „Hier is een Heer die den *Herr Rath* wou spreken." *Nu* zijt gij te regt. — Zoo is het te Leipzig, Dresden, Berlijn, in al de groote Duitsche steden, welke ik bezocht heb.

Kirchenrath Winer ontving mij met de meeste welwillendheid. Ik vond hem druk bezig aan de bezorging eener nieuwe uitgave van zijne *Grammatik*, die reeds ten deele de pers had verlaten en sedert in 't licht is verschenen. Ook had hij eenig plan om zijn *Biblisches Real-Wörterbuch* nogmaals om te werken; van het lang beloofd en lang gewenscht *Neu-Testamentisches Lexicon* vreesde hij dat voorshands niet zou komen. Veel sprak hij van zijn kortstondig verblijf in Holland; 't speet hem vooral dat hij Leiden slechts vlugtig had kunnen bezoeken en hij hoopte gelegenheid te vinden tot een tweede reis. Winer is, dunkt mij, te Leipzig juist op zijne plaats. Ik heb in Saksen twee hoofdrigtingen in het kerkelijk en wetenschappelijk leven leeren kennen — (ik beweer daarom niet dat er slechts

twee zouden wezen) — éénc philologisch-critisch-rationalistische, éénc Luthersch-hyperorthodoxe; ik noem ze zoo, omdat ik voor geene van beiden juister termen vind. De philologie wordt door de Saksische theologen in hooge waarde gehouden; in dit opzigt vond ik overeenkomst tusschen hen en velen onzer beroemdste godgeleerden; en dit is het ook wat mij deed zeggen dat Winer te Leipzig goed geplaatst is. Hij moet er met genoegen en voldoening werkzaam zijn, gelijk men er wederkeerig hem in hooge waarde houdt. Bij grondige geleerdheid, over welke het vermetel zou wezen iets meer te zeggen, voegt hij een aangename en boeijende voordragt. Ik mogt hem hooren over *Biblische* Theologie, over Hermeneutiek en over den Brief van Paulus aan Titus. Deze laatste voorlezing bestond bijna uitsluitend in grammaticale verklaring. Maar in één uur — en zulk een uur heeft *tout comme chez nous* slechts drie kwartieren — moest ook meer dan een geheel hoofdstuk worden afgehandeld. Ik twijfel niet of Winer zou, indien de tijd het vergund en de gewoonte het had medegebragt, in veelzijdiger uitlegging en ontwikkeling zijn getreden. Evenwel wordt de Theologie in Saksen door niet weinigen misschien wat al te philologisch, niet genoeg theologisch behandeld. Hunne critiek en exegese houdt zich aan de letter, en wel aan de eerste en oppervlakkigste beteekenis van de letter; ja, bij de behandeling en verklaring van zulke plaatsen waar de hoogere zin al te duidelijk uitsteekt, wordt door sommigen ook de letter gemarteld en gedood, om den geest niet te laten leven; dit uiterste heb ik als rationalistisch aangeduid. Men verklaart volgens deze rigting den Bijbel eenvoudig, maar niet zelden doodeenvoudig, en soms gezocht eenvoudig. De hyperorthodoxen bekreunen zich weinig aan de critiek; zij behelpen zich liever met half-wijsgeerige bespiegelingen; de Bijbel wordt in hunne hand een verzameling of van bewijsplaatsen of van mottoos voor de verschillende geloofsartikelen hunner symbolen. Hun leus is *de kerk*, *hunne* kerk, zoo als die, naar *hunne* voorstelling der geschiedenis, eens was, zoo als die, door hunne onvermoeide pogingen, thans begint te worden, zoo als die, volgens hunne droomen en voorspellingen eens volkomen wezen zal, en dan omvatten al wat in waarheid Christelijk is. Voor *Christelijk* lezen zij overal

kerkelijk — kerkelijke zin, kerkelijk leven, kerkelijke wandel, enz. — en *kerkelijk* is *Luthersch*, en *Luthersch* is 't geen zij voor Luthersch uitgeven, al heeft er Luther niet het minste deel aan. Voor de wetenschap beteekent deze rigting, zoover mijne waarnemingen gaan, weinig of niets; voor de kerk en 't Christelijk leven iets, bij gebrek veelal van wat beters.

Na Winer lag Prof. Illgen mij het naast aan 't hart, om de bijzondere reden dat juist een vertaling van het *Gedenkschrift* onzer kweekschool in zijn *Zeitschrift für die historische Theologie* was verschenen. Ik vond een oud, eerwaardig man; 't speet hem slechts dat hij niet zooveel werk van mij zou kunnen maken als hij wenschte, daar zijne echtgenoote ernstig ziek lag. Hij-zelf was haar geneesheer en behandelde haar volgens de Homoeopathische methode, welke hij mij ten sterkste aanprees. Naar hij mij zeide zijn de Medici te Leipzig gewoon hunnen patienten in de keus te geven of zij *à la Hahnemann*, of naar de oude manier behandeld willen worden. Ik vind dit zeer in overeenstemming met den geest dezer constitutie-eeuw. Illgen was zeer tevreden met de door Ds. van Rhijn geleverde vertaling van mijns Vaders *Gedenkschrift*, en had van meer dan ééne zijde daarover veel goeds gehoord. Met de behandeling der kerkgeschiedenis voor de studenten was hij juist tot het begin der 17de eeuw gekomen, en ik woonde met veel genoegen zijne voorlezing bij over de opkomst en de kenmerkende gevoelens der Remonstrantsche Broederschap. 't Geen hij, vooral omtrent deze laatste, zeide was volkomen juist, en waardig om gehoord te worden door hen die geen onderscheid willen zien tusschen den Remonstrant en den Arminiaan, gelijk ze zich ook geen echten Hervormde kunnen denken die niet geheel Calvinist zou wezen. Ruim een jaar na mijn bezoek is Illgen door den dood aan Leipzigs Hoogeschool ontvallen, en aan de wetenschap, voor welke hij met jeugdigen ijver de zinkende krachten des ouderdoms inspande.

Van Illgen begaf ik mij naar den hoogvereerden veteraan Godfried Hermann, den roem der Duitsche philologen. Hij was juist van een badreis teruggekomen, en ontving mij, toen ik den naam van Prof. Geel noemde, met veel vrien-

Pacific School of Religion

delijkheid en drukte; alles aan den man is leven en beweging. Zijne voorlezingen heb ik niet kunnen bijwonen. Van de philosophen heb ik alleen Weisse gehoord; vreemder uiterlijk en voordragt is mij nooit voorgekomen: een breede, zonderlinge physiognomie, wild opstaand hair, groote wijdgeopende oogen, die onafgebroken op de zoldering van de gehoorzaal gevestigd zijn, en langs de balken heen en weder vliegen, als stond dáár te lezen wat hij mededeelt; daarbij meer een uitstooten dan uitspreken der woorden. Hij las over de psychologie, en wel bepaald over de verschillende ecstatische toestanden der ziel. Het kwam mij voor dat zijne denkbeelden daaromtrent niet nieuw waren; althans ik meende mij te herinneren dat ik het meer bijzondere bij Carus gelezen had, en het meer algemeene door den Hoogleeraar Roorda aangenamer en duidelijker had hooren voordragen.

Prof. Illgen had mij toen ik hem bezocht naar Prof. Krehl verwezen; ik zou in hem een geleerd theoloog, en een interessant man vinden; hij had er bij kunnen voegen: een vereerder der oude Remonstranten. Krehl stelt zich ten doel — en in zijn *Neu- Testamentisches Handwörterbuch* heeft hij zijn voornemen ten deele uitgevoerd — de Dogmatiek geheel te hervormen, en haar met de Moraal te hereenigen. De voorrede van zijn *Wörterbuch* vangt hij aan met de woorden: „'t Is onbetwistbaar dat hetgeen tegenwoordig Dogmatiek heet, niet de leer is des Nieuwen Verbonds." Hij deelde mij het schema van zijn eigen systeem mede, 't welk de woorden ten grondslag heeft 1 Joann. IV: 16: „God is liefde (Theologie), en die in de liefde blijft (Ethologie), blijft in God en God in hem (Soteriologie)." Een *Joanneisch* systeem dus; wij hebben ons ten minste lang genoeg bijna uitsluitend aan Paulus gehouden. Over dit punt en over vele andere had ik met Krehl een lang en aangenaam onderhoud. Ik hoorde hem daarna over het memoriseren en de uiterlijke voordragt der preek. Hij toonde zich zeer ontevreden met den vorm der hedendaagsche kansels, „welke nergens toe dienen dan om de verlegenheid van den ongeoefende te verbergen, die zich aan den rand krampachtig vastsluit, of er op beukt en hamert."

Het was mij wel geen teleurstellieg dat ik Tischendorf

niet te Leipzig aantrof, want ik had het lang te voren geweten, maar het deed mij toch leed den jeugdigen, ijverigen geleerde, dien ik in 't jaar 1841 te Amsterdam had leeren kennen, en die mij toen dringend tot de reis naar Leipzig uitnoodigde, thans niet te ontmoeten. Gaarne had ik hem-zelf opheldering gevraagd van 't geen mij vreemd was in zijn gedrag bij de uitgave van een Griekschen tekst der Vulgata. Zijn uitgever, Bernh. Tauchnitz, zeide mij daaromtrent, dat de geheele zaak een speculatie van Didot was, en hoe men 't algemeen betreurde dat Tischendorf zich tot zoo iets had laten gebruiken.

De 3[de] September — ik zal eindelijk weder eens de tijdorde bij mijn verhaal in acht gaan nemen — was een zondag. Ik kerkte des morgens bij Pfarrer Hensel, die eenvoudig en stichtelijk sprak over den Hoofdman Cornelius; hij was in wit ornaat; tot nu toe had ik niet dan zwarte togaas op den kansel gezien. Niet minder dan zijn preek stichtte mij de kerkmuzijk en het koorgezang, gevolgd door gebed en Bijbellezen, 't welk ik daarna in de Thomaskerk bijwoonde. — Neêrlands Erfprins viert zijn jaarfeest op één dag met de Saksische Constitutie, van welke men te Leipzig veel werks maakt. Vroeg in den morgen van den 4[den] blies de wachter van den toren het kerklied „*Nun danket Alle Gott.*" Daarna was in verscheiden kerken godsdienstoefening. Ik voegde mij bij het gehoor van Pfarrer Tempel, van wien mij veel goeds verhaald was. In vele opzigten onderscheidde hij zich gunstig van de meeste kanselredenaars, welke ik tot dusverre op mijne reis had gehoord; hij sprak minder preekachtig en bewoog zich minder houterig; de vrome keurmeesters brandmerken hem als comediant. Mij beviel vooral zijn aanhef: „Men spreekt veel, en dikwijls zeer ongeroepen en ongepast, over de pligten der regering jegens het volk; wij willen op ons *Constitutions-Fest* bedenken welke pligten een Christelijk volk jegens de regering heeft in acht te nemen." Zijn tekst was 1 Petr. II: 13—17; de geheele preek was fiksch en goed, schoon hier en daar wel iets voorkwam dat vreemd klonk van den kansel. Dienzelfden dag at ik aan de *table d'hôte* in mijn logement met een Katholieken professor uit Würzburg. Toen ik zijn naam, Schwab, met krijt op het bord

van den portier zag geschreven, meende ik het genoegen te zullen hebben van kennis te maken met Gustav Schwab, den dichter en lofredenaar van Schiller. Deze Professor was nu wel niet Gustav Schwab, maar toch een zeer aangenaam man, met wien ik een niet onbelangrijk onderhoud had over de Katholieke kerk in Duitschland, de Ultramontanen, de Jansenisten, en 't geen verder daarbij past. Daar hij van tijd tot tijd een zijdelingschen aanval op de Protestanten deed, begon ik hem te plagen met Angelus Silesius, een Pantheist, en naar den geest een aanverwant van Dr. D. F. Strauss, welken de Roomsche geestelijkheid met hooge hand beschermd en voor alle verkettering gevrijwaard heeft. „*Ei nun das ist Poësie!*" was zijn antwoord; „*da nimmt man 's nicht so genau.*" Waarom heeft Luther ook niet op rijm geschreven!

Gedurende de laatste dagen van mijn verblijf te Leipzig was ik in tweestrijd of ik er blijven zou om een *Prediger-Conferenz* van eenige *Alt-Lutheraner* bij te wonen, of aanstonds naar Dresden vertrekken, ten einde daar het *Missions-Fest* niet te verzuimen. De raad van den Heer C. Tauchnitz deed mij mijne keus tot het eerste bepalen. Aan hem had ik ook de kennismaking met Prof. Lindner te danken en met een paar andere leden der aanstaande vereeniging, die mijn verzoek om toegang zeer vriendelijk opnamen.

Den 7[den] September, des namiddags te twee ure, kwamen de Heeren in de *Aula* der Academie te zamen. Prof. Lindner stelde mij voor aan den President der vergadering, den Heer Consistorialrath, Superintendent, Dr. Rudelbach, van Glaucha. Ik trof verder eenige oudere en nieuwere kennissen aan, Dr. Delitzsch met zijn vriend Gaspari, een candidaat uit Tübingen, dien ik reeds te Halle bij Tholuck ontmoet had, zonder dat ik toen of nu zijn naam te weten ben gekomen, den Heer Tauchnitz, en anderen. Er waren, naar ik gis, omstreeks dertig *Prediger* en professoren die aan de *Conferenz* deel namen; daarenboven was er een vrij talrijk gehoor van studenten en burgers. Mijne kennismaking met Prof. Lindner en door hem met den President bezorgde mij een plaats bij en naast de eigenlijke leden der vergadering. Dr. Rudelbach heeft in de verschillende *Kirchenzeitungen* vrij uitvoerige verslagen omtrent het ver-

handelde in deze *Prediger-Conferenz* doen plaatsen; er is zelfs een bijzonder boeksken daarover in 't licht gekomen, en men heeft de goedheid gehad ook wel melding te willen maken van den Remonstrantschen Doctor uit Amsterdam, die 't een en ander omtrent de Avondmaalsviering en het huisbezoek in zijn vaderland had meêgedeeld. Daar ik evenwel niet weet of gij de *Kirchenzeitungen* geregeld bijhoudt, wil ik u op mijne wijze eenig verslag van die twee dagen geven, waarin zeker veel wetenswaardigs gemist, maar ook veel gevonden zal worden dat in geen *Zeitung* te lezen is. Ik noodig u de *Aula* binnen te treden. Dr. Rudelbach, een man van een eerwaardig voorkomen, opent de vergadering met het gebed en met een toespraak, waarin hij het doel dezer vereeniging aanwijst in de bevordering van de belangen der Luthersche kerk door gedachtenwisseling en het onderling mededeelen van ontmoetingen en opmerkingen, en tevens betoogt, dat zij niet separatistisch noch onkerkelijk is, noch iets gemeen heeft met de modezucht om alles door societeiten en vereenigingen teregt te brengen. Daarop leest hij de vraag voor, welke in deze sessie behandeld zal worden en wier inhoud hierop nederkwam: de Luthersche kerk (de echte, ware, zuivere) wil vasthouden aan de symbolen, aan 't geen haar als waarheid is overgeleverd en door haar als zoodanig wordt erkend; tevens wil zij het wetenschappelijk onderzoek voortzetten en steeds tot juister kennis der waarheid komen; hoe kan dat zamengaan? — „Hoogst moeijelijk!" was mijne eerste gedachte. Intusschen bewees Dr. Lindner, de eerste der drie sprekers, die hierover 't woord zouden voeren, dat dit in de Luthersche kerk altijd te zamen was gegaan; 't geen hij daarbij zeide van het onderscheid tusschen haar en de Hervormde kerk kwam mij goed gezien voor; volgens hem was één der hoofdpunten van verschil: dat de Hervormde kerk alles, immers het meeste, verwerpt, wat niet in de H. S. geboden of geleerd wordt, terwijl de Luthersche alles aanneemt wat niet dadelijk met de H. S. strijdt. De volgende spreker bewees speculatief, dat het een en ander, waarvan in de vraag sprake was, moest te zamen gaan, en niet anders kon dan zamengaan; zijne denkbeelden kwamen mij alles behalve helder voor, en ik was blijde toen

hij eindigde met te zeggen, dat hij bewezen had wat te bewijzen was. Hij kwam, onder anderen, tot dit zeer valsche resultaat, dat de boeken der H. S. geen getuigenis aangaande Jezus behelzen, maar voor de volheid (het *pleroma*) van het Woord-zelf gehouden moeten worden. Men vroeg hem later, bij de discussie over 't gehoorde, of dan b. v. het Evangelie van Joannes geen getuigenis aangaande den Christus bevat; hij bleef het even driest ontkennen. Zijn doel hiermede was overigens geheel onschuldig; hij wilde namelijk aan de symbolen een duurzame eereplaats verzekeren, want van dezen beweerde hij nu dat zij het getuigenis aangaande Christus behelzen. De derde spreker was Dr. Rudelbach zelf. Hij vermaande de broeders om beide beginsels, dat van vasthouden aan 't oude en dat van vooruitgaan op het veld van wetenschappelijk onderzoek, in eere te houden, en steeds voort te bouwen zonder af te breken. Mij kwam daarbij 1 Cor. III: 11—15 voor den geest; ik dacht aan de onmogelijkheid om op hooi en stoppelen met goud en marmer voort te bouwen, en ik kon mij niet met den geëerden spreker vereenigen. Daarop werd de discussie over het gehoorde geopend. Deze betrof alleen bijzaken, want het kwam in geen van de leden der conferentie op om het hoog gezag der symbolen, of de onvergelijkelijke waarde van de overlevering der Ouden, in twijfel te trekken. Alleen meende Prof. Schmieder van Wittenberg dat de vorm der formulieren, naar de behoeften van onzen tijd, eenige verandering kon ondergaan, zoodat b. v. het leerstuk van Gods bestaan en dat van het eeuwig leven meer op den voorgrond werden geplaatst; maar ook deze voorslag vond weinig bijval. Eindelijk kwam ter sprake, wat de kerk (d. i. de Evangelisch-Luthersche, of liever Oud-Luthersche kerk) zou antwoorden, wanneer een harer leeken, of een dissenter, eens in 't hoofd kreeg om haar te vragen: „hoe zij bewijzen wilde dat zij in 't uitsluitend bezit der volle waarheid is?" Nu, dacht ik, zal het oppergezag van Gods Woord in de H. S. volmondig erkend worden. Maar men wist de zaak te plooijen en te schikken, echter niet zoo behendig of het werd mij duidelijk dat de kerk met zulke vragen niet gediend zou wezen. Tegen zes ure werden de debatten gesloten; 's avonds

kwam men in een restauratie buiten de poort bijéén. Op weg derwaarts waagde ik tegen een der leden van de conferentie, een Pfarrer of candidaat, de opmerking: dat ik heden veel van de *kerk* had hooren spreken, zonder regt te begrijpen wat men daarmede bedoelde. „Wel, de Evangelisch-Luthersche kerk." — „Maar wanneer wij nu belijden te gelooven dat er is ééne, heilige, algemeene kerk?" — „Ja — eigenlijk is de Evangelisch-Luthersche de ware Christelijke kerk; de overige zijn 't slechts in zóóverre als zij deel aan de waarheid hebben." Dezelfde stijfzinnige Lutheraan verhaalde mij van een ketterschen leeraar onder zijne bekenden, die de opstanding des ligchaams loochende. „Dan dwaalt hij naar mijn gevoelen grootelijks," gaf ik ten antwoord; „maar misschien verwerpt hij alleen de kerkelijke uitdrukking *opstanding des vleesches*, die tegen de leer van Paulus strijdt." — „Ja" was het wederantwoord, „die ééne plaats welke daartegen schijnt te strijden (1 Cor. XV: 50) heb ik nooit regt begrepen," — „Misschien heeft hij geen vrede met de opstanding des ligchaams *numero talis*, gelijk de oude theologen leeren, alweder in strijd met Paulus." — „Ja, maar de orthodoxe theologen meenen dat in anderen zin, dan waarin Paulus het loochent." — Gij moet niet meenen dat het mij te doen is om mijn makker bespottelijk te maken; ik geef u, naar mijn beste weten, zijn eigen woorden weder. Ik voeg er bij, dat hij voor 't overige even degelijk in zijn spreken als hupsch in den omgang was. Erken met mij de magt van 't vooroordeel! — Met Dr. Rudelbach sprak ik over den toestand onzer vaderlandsche kerk. Hij had het boeksken van Lütkemuller gelezen, maar wel begrepen dat op diens mededeelingen weinig staat was te maken; over 't geheel schijnt Lütkemuller in Duitschland niet veel vertrouwen te genieten, ofschoon ligt nog meer dan hij verdient. Rudelbach vraagde mij in 't bijzonder of er niet veel godsdienstzin en godsdienstig leven in Amsterdam en in 's Hage gevonden werd; hij had daaromtrent van anderen iets gehoord. Ik antwoordde, dat zeker het tegenwoordig geslacht godsdienstiger gezind is dan het vorige, vooral wat de hoogere kringen en de aanzienlijken in de hoofdstad en in de residentie betreft; „maar 't is te bejammeren" voegde ik er bij, „dat die opgewekte

godsdienstzin iets bekrompens, uitsluitends, éénzijdigs heeft, en bij sommigen niet veel meer is dan modezucht. Wanneer gij in Holland komt," want daartoe scheen hij het voornemen te hebben opgevat, „moet gij vooral ook de provincie en de stad en de Hoogeschool van Groningen bezoeken; want de vreemdeling loopt gevaar dat men hem daarvan een valsch gekleurde teekening ophangt. Ik wil u vooraf gewaarschuwd hebben dat gij er heterodoxe meeningen zult hooren verkondigen, maar gij zult er ook veel Christenzin vinden en een schoone, rijke openbaring van het Christelijk levensbeginsel." Hij nam deze woorden goed op, en beloofde mijn raad in gedachten te zullen houden. Aangaande den Heer da Costa, een zijner meest vertrouwde vrienden in Holland, naar wien hij met veel belangstelling vraagde, zeide ik hem dat deze in zijn laatste geschrift, hoezeer vasthoudende aan de oude orthodoxie, nogtans het gezag der formulieren als geloofs- en leerregelen mannelijk bestreed; dit scheen hem weinig te smaken, want deze *Alt-Lutheraner* hechten meer dan alle andere menschen aan de symbolen, juist als banden van eenigheid.

Des avonds deed een der pfarrers den voorslag, dat men naar de rij ontmoetingen uit het herderlijk leven zou mededeelen, om daarover het oordeel der broeders te vernemen. Dit geschiedde. B. v.: „Eén der pfarrers heeft van den kansel gebeden, dat God het harte des konings tot de afschaffing der gruwelijke Farobanken leiden mogt. Is dat goed te keuren?" — 't Eenstemmig gevoelen was: „ja! maar hij had zich eerst tot de regering kunnen wenden." — „Eén der broeders heeft verscheiden ledematen, die in concubinaat leefden, op eigen gezag van 't Avondmaal uitgesloten. Is dat regt?" Antwoord: „neen! hij had in overleg met de gemeente moeten handelen." — „Maar de gemeente zou *hem* veeleer dan de schuldigen hebben geweerd." — „In dien treurigen staat van zaken mogt hij het dan bij wijze van uitzondering over zich nemen; maar in dat geval handelde hij als profeet, niet als *Pastor*."

De volgende ochtendzitting, die van acht tot twaalf uren duurde, was voor mij de belangrijkste. Nadat de President eenige brieven van afwezige broeders had medegedeeld, werd over de statuten van deze jaarlijksche *Pre-*

diger-Conferenz beraadslaagd. De hoofdquaestie was of de Luthersch-gezinde leden der *unirte* kerk als medeleden, of alleen als gasten zouden worden toegelaten. Na lange deliberatie werd door de groote meerderheid voor het eerste gestemd; de minderheid oordeelde dat men hierdoor het kerkelijk beginsel verloochende, en liet zich vrij heftig tegen de *Unirten* uit. Overigens begreep men eenstemmig dat elk, die als medelid aan deze conferente deel nam, reeds daardoor te kennen gaf, dat hij in de symbolische boeken der Evangelisch-Luthersche kerk den inhoud der H. S. volkomen juist en zonder eenige feil vond wedergegeven. Bijna alles wat gesproken werd was in dezen geest van uitsluiting en bekrompenheid. Alleen Dr. Harnisch, lid der *unirte* kerk, sprak vrijer, milder taal, en bad de broeders, dat zij wegens eenige punten van verschil toch de hoogere éénheid niet uit het oog zouden verliezen, die alle Protestanten onderling, ja ook de Katholieken met hen, verbindt. Na afloop der vergadering, toen wij weder in den tuin buiten de poort ter maaltijd bijeenkwamen, liet ik mij aan Prof. Schmieder, ook een lid der *unirte* kerk, voorstellen, een man van gevorderden leeftijd, wiens *Joanneisch* gelaat voor mij iets onweêrstaanbaar boeijends had. Ik betuigde hem mijn genoegen over 't geen ik Dr. Harnisch had hooren zeggen. Hij-zelf, die door de ijveraars niet gespaard was, sprak toen in zeer milden geest: „Ik voor mij vind de Evangelische waarheid in de Augsburgsche Confessie weder; maar eigenlijk behoor ik tot een kerk die nog eerst komen moet. Deze strenge Lutherschen kunnen op hun standpunt niet anders dan bitter jegens mij zijn, en jegens allen die de *Union* goedkeuren; ik draag het gaarne, omdat ik geloof dat Christus ook door hen veel goeds werkt." Dat geloof is ook het mijne, en 't was deze overtuiging, die het mij onder hen dragelijk en aangenaam maakte. Bij alle bekrompenheid vond ik bij hen vast geloof, welmeenenden ijver, en zelfs, wat de *praxis* betreft, een geest van mildheid. Zij dienen tot een tegengif voor alle onverschilligheid en elken slaapdrank; zij bereiden den weg voor een openbaring des Christelijken levens die beter, hooger, volkomener, meer Evangelisch wezen zal. Mild en toegeefelijk zijn ze, althans de mees-

ten; in den dagelijksehen omgang; maar hunne theorie is zoo hard en raauw als men zich ter naauwer nood kan voorstellen. Wat is er anders te wachten van menschen die beginnen met hunne formulieren, menschelijke opstellen uit lang vervlogen tijden her, voor de volkomen juiste en volledige uitdrukking der Goddelijke waarheid te verklaren, waarin geen feil gevonden wordt? Liet ik maar even de Remonstantsche vlag waaijen — aan den vriendschappelijken disch schepte ik daarin een enkele maal behagen — straks werd de afkeer van hare kleuren op de meest ondubbelzinnige wijs te kennen gegeven. „Een kerk zonder symbolen is een onding; wij, regtzinnige Lutherschen, staan in beginsel nader bij de Katholieken dan bij u, of bij de Hervormden. Maar wij wenschen toch ook eene *Union.*" — „En welke dan? En waarom deze niet die van Pruissen is uitgegaan?" — „Omdat zij in haar beginsel valsch en verkeerd is; maar die welke wij willen moet op Gods woord en de waarheid gegrond zijn." — „Duidelijker" hernam ik: „de Heeren verlangen dat de geheele Christenheid hunne symbolen zal onderteekenen." — Gij verschoont den vrijen toon der *Tischrede*, gelijk wij dien in elkander droegen. Overigens werd onze strijd, wel niet in scherts, maar toch onder de beste verstandhouding gevoerd. *Mijn* oordeel over deze drijvers heb ik u boven medegedeeld; *zij* scheenen niet ongaarne een vreemdeling bij hunne zamenkomst te zien; en herinnerden zich ook dat de leer van Arminius omtrent de praedestinatie veel meer met hunne formulieren strookt dan die van Gomarus. Bovendien, ik was een ketter; van mij was niets beters te verwachten. En, 't geen ik gaarne het hoogst in rekening breng, de geest van Christus, die in hunne vergadering woonde en werkte, liet niet toe, dat de geest der onverdraagzaamheid, die in hunne stellingen heerscht, zich ook in hunne handelwijze openbaarde. In de namiddagzitting, die van twee tot vijf uren duurde, werd over kerktucht, biecht, absolutie en Avondmaal gesproken. Nadat daaromtrent velerlei mededeelingen gedaan waren, verzocht de President ook mij, der vergadering in 't kort berigt te willen geven van de wijze waarop dit een en ander in mijn vaderland is ingerigt. Tot nog toe had ik

natuurlijk gezwegen; de uitnoodiging tot spreken was mij geheel onverwacht en daardoor min aangenaam. Ik stond echter op, vroeg verschooning voor min gebrekkig Hoogduitsch, en verhaalde wat mij in de gedachten kwam. Des avonds verzamelden zich de meeste Heeren tot een laatst vriendschappelijk onderhoud. Ook de Heer Tauchnitz, die al de zittingen had bijgewoond, en, zooveel zijn stemmig uiterlijk toeliet, blijken van levendige belangstelling had gegeven, was daarbij tegenwoordig. Naast hem koos ik mijne plaats, en al spoedig werd de doop het onderwerp van ons gesprek. Hij is verklaard voorstander van den doop der bejaarden, en verdedigde dien wakker tegen mijne bedenkingen. Ik, van mijnen kant, weerde zoo goed ik kon zijne aanvallen op den kinderdoop af. Het deed mij genoegen, bij alle verschil van gevoelen, toch ook weder zekere overeenstemming tusschen hem en mij-zelven te ontdekken; want, gelijk het nimmer in mij zal opkomen om den bejaarden doop voor onchristelijk of niet geldig te verklaren, al acht ik dien bij geboren Christenen min gepast, zoo gaf hij gaarne toe dat het overbodig en verkeerd is hen die als kinderen gedoopt zijn op rijperen leeftijd te herdoopen, als zij tot de gevoelens en de gemeenschap der Mennonieten overgaan. Op dit punt denkt hij dus eenstemmig met den waardigen Messchaert, in wien de Doopsgezinde gemeente van Rotterdam zoo uitstekend een voorganger verloor. Allengs werd het gesprek meer algemeen; 't liep hoofdzakelijk over de vrome oefeningen door leeken buiten den *Pfarrer* om gehouden, en over de wijze waarop deze zich daaromtrent heeft te gedragen; het algemeen resultaat was: „*der Pfarrer soll den Geist, wo Er sich regt, nie dämpfen, aber leiten.*" Daar ik des namiddags tegen mijn wensch en voornemen door de uitnoodiging van Dr. Rudelbach tot medespreken was gedrongen, wilde ik nu dezen broederkring ook niet verlaten zonder een woord van dank en afscheid. Ik verzocht en verkreeg van den President verlof tot een korte toespraak, welke ik zal trachten u woordelijk weder te geven. „*Hochverehrte Männer und Brüder im Herrn! Es hat mich ausserordentlich überrascht und erfreut, als ihr mir, dem fremden, dem dissentirenden Jüngling in eurer Versammlung eine so überaus freundliche*

*Aufnahme gewährtet. Ich kann dafür weiter nichts als meinen Dank erstatten; diesen aber auszusprechen, ist mir im jetzigen Augenblicke ein Bedürfniss. Zugleich jedoch fühle ich mich gedrungen, meine Hersenswünsche für das Wohl eurer Evangelisch-Lutherischen Kirche kund zu geben. Evangelisch-Lutherisch — zwei Namen, welche jedem Protestanten theuer sind! Wir erkennen keine Heiligen an in dem Sinne der römischen Kirche; allein wir verehren in Luther die göttliche Gnade, welche durch ihn Segen gewirkt hat für Millionen und für Jahrhunderte, auch für mein theures Vaterland. Evangelisch-Lutherisch — eure Kirche werde es mehr und mehr! Lutherisch — so gesinnt wie Luther war, der, keiner menschlichen Auctorität unterthan, nichts widerrufen und sich zu nichts bekennen wollte, es sey denn dass man ihn mit Gründen der Vernunft und der heiligen Schrift überzeuge. Evangelisch — voll des evangelischen Glaubens, der einzig Noth thut in unserer vom Unglauben und vom Aberglauben so jämmerlich zerrissenen Zeit; der evangelischen Liebe voll, welche der Brüder Schwäche trägt, und über die Differenzen nie die höhere Einheit vergisst; voll der evangelischen Hoffnung, die, wie Grosses auch in vorigen Zeiten geschehen sey, vom Herrn der Zukunft immer noch Grösseres und Herrlicheres erwartet. So, festhaltend an den Grundsätzen ihres Stifters, mögen die Mitglieder der Evangelisch-Lutherischen Kirche dazu mitwirken, dass, der Verheissung des Herrn gemäss, Eine Heerde werde, Ein Hirt. Dahin, Brüder, dahin soll es doch endlich kommen, dass eine Evangelisch-*Katholische *Kirche sey, deren Mitglieder, mögen sie immerhin über Manches verschiedener Ansicht seyn, übereinstimmen in dem Einen Bekenntnisse, dem grossen, dem apostolischen: dass Jesus ist der Christus, der Sohn Gottes; dass auch kein anderer Name gegeben, in welchen wir selig werden, dass aber auch gewiss selig werden* Alle, *welche diesen Namen gläubig anrufen. Der Herr und Heiland der Kirche, der sie erkauft hat mit seinem Blute, segne und behüte sie; Er segne und behüte auch eure Gemeinschaft. Und wie ich euch und euren freundlichen Empfang nie vergessen werde; so bitte ich, dass ihr mich und eure Remonstrantischen Brüder in den Niederlanden in freundlichem Andenken bewahren wollet, und in euren Gebeten uns einschliesset.*"

Men had mij met welwillende aandacht gehoord; toen ik geëindigd had en vertrekken wilde, kwamen velen naar mij toe om mij de hand te geven, of een woord van vriendschap met mij te wisselen; ook zulken, die zich vroeger niet met mij hadden ingelaten.

ACHTSTE BRIEF.

DRESDEN.

Het was mijn voornemen te Dresden gedurende een volle maand hoofdkwartier te houden; en het leven in de logementen sinds lang moede, had ik reeds uit Leipzig aan den heer Christian Müller geschreven, bij wien ik een aanbeveling had van zijn neef, den heer Frederik Muller, met verzoek dat hij naar een geschikt verblijf voor mij zou omzien. Toen ik na een stoomrid van drie uren in den morgen van den 9den September te Dresden aankwam, kon ik door zijne vriendelijke bezorging terstond bezit nemen van een ruime kamer, op de tweede verdieping van een huis bij het Plauische poorthek, wel wat afgelegen, maar daarvoor met een lagchend uitzigt tegen een zacht glooijenden heuvel, op welks top een dorpjen ligt, waarvan de naam mij ontschoten is. Over 't geheel heb ik in de schoone hoofdstad van Saksen alleraangenaamste dagen doorgebragt. 't Was niet de wetenschap, maar de natuur en de kunst welke mij daar boeiden en bezig hielden. De herinneringen dier dagen verdringen elkander in mijn geest, en ik weet naauwelijks hoe het mij mogelijk zijn zal eenige orde in mijn verhaal te bewaren.

Den eersten morgen bragt ik door met mijn nieuw verblijf zoo *comfortable* als mogelijk was in te rigten. Daarna

ging ik een maaltijd zoeken. Wilt gij te Dresden goed eten en in goed gezelschap, ga naar de restauratie van Carl Otto aan de Elbe; wilt gij keurig eten en in uitgelezen gezelschap, ga naar de restauratie op Belvedere, een vorstelijk koffijhuis op de Brühlsche Terrasse, met een ver en heerlijk uitzigt over de Neu- en de Antonstad en de Elbe met hare gondels en stoombooten en villaas en wijnbergen. Daar zult ge, vooral des zondags, de eerste families en de meeste vreemdelingen aantreffen. Drinkt gij na den maaltijd gaarne uitstekend goede koffij, gij vindt ze in de Conditorei, welke almede op de Brühlsche Terrasse gelegen is, en waar men u tevens alle nieuwspapieren ter lezing aanbiedt. Het eerste blad 't welk mij onder de oogen kwam, was de *Dresdner Anzeigner*, en daarin, midden onder geheel vreemdsoortige advertentiën, de aankondiging dat in de *Reformirte Kirche* heden — 't was een zaturdag — Voorbereiding en den volgenden dag *Communion* gehouden zou worden. Hoe vreemd de wijze van uitnoodiging mij ware, ik besloot haar aanstonds op te volgen, en vond al spoedig het nette kerkgebouw mijner Hervormde Broeders, waar de dienst om den anderen zondag in de Hoogduitsche en Fransche talen verrigt wordt. De Hervormde gemeente is klein, maar de kerk wordt doorgaans wèl bezocht; en nog hoort men te Dresden met lof gewagen van den overleden Pastor Girardet, die als kanselredenaar grooten naam had. Pastor Howard hield dezen namiddag een korte toespraak ter voorbereiding, waarbij hij geen tekst ten grondslag legde. Na den afloop der godsdienstoefening liet ik mij door den koster bij hem aandienen en had een kort onderhoud met hem aan de deur der sacristy. Ik gaf hem mijn kaartjen, en verzocht morgen tot de Bediening te worden toegelaten. „*Sie sind reformirter Confession?*" — „*Ja wohl, remonstrantisch-reformirter.*" Hij maakte verder geen zwarigheid. Aan de leden der gemeente wordt eenige dagen voor de viering des Avondmaals een bewijs van toegang uitgereikt, 't welk zij in persoon van den Pastor komen verzoeken. Den volgenden morgen was ik tegen half tien ure weder onder het gehoor van Pastor Howard. Hij had veel toehoorders maar weinig communicanten. Na een korte preek over Matth. VII: 21,

in welke een waarschuwing tegen de dwaalleer der consubstantiatie was ingevlochten, werd door de gansche gemeente een gezang aangeheven, dat tot het einde der communie voortduurde. Zingende, met het boek in de hand, gaan de communicanten de kerk rond; twee aan twee nadert men de Nachtmaalstafel, waar de dienstdoende Pastor het brood uitdeelt, daarbij tevens den communicant de woorden der instelling voor hem alleen verstaanbaar toesprekende, waarop men zich een paar schreden verder bij zijn ambtgenoot vervoegt, die op dezelfde wijze den kelk aanbiedt; onder voortgezet gezang maakt men plaats voor hen die in de rij volgen, totdat in den omgang elk weder zijne zitplaats bereikt heeft. Ik kan niet zeggen dat mij deze inrigting bijzonder gepast of stichtelijk voorkwam.

Het overige van den zondag bragt ik door in den tempel der natuur, onder welks gewelven zich uren in den omtrek aan weêrszijden van de Elbe een heerlijk landschap uitbreidt. Langs de Bautzner chaussée steeg ik, met mijnen vriendelijken geleider, den Heer Müller, ongemerkt hoog boven den waterspiegel, totdat wij één dier rustpunten bereikt hadden, welke de natuur zelve voor hare vrienden heeft aangelegd. Regts volgt uw oog den stroom tot waar de brug, die de Neu- en de Altstadt verbindt, den breeden, zilveren draad doorsnijdt; hoog en heerlijk verheffen zich de Frauenkirche en Belvedere en de Hofkirche en het Theater aan den tegenoverliggenden oever; maar zóó groot is hier de overmagt der natuur, dat de schoone hoofdstad zelve een deel schijnt van *hare* schepping, een parel aan *haar* kroon. Links doolt uw blik door heuvels en rotsen, overal rustende, zonder ergens te stuiten, te vergeefs gespannen om het Riesengebirge te zien blaauwen, ten laatste weêr afdalende met den stroom, om nu eerst aan de overzijde het dorp Blasewitz in 't lommer op te merken. Waar gij zijt? Ik geloof niet dat deze hoogte een naam heeft; Findlaters wijnberg, dien alle vreemdelingen bezoeken, — wij hebben hem regts laten liggen, — verdient in mijn oog den voorrang niet boven de weinig bekende plek, vanwaar ik u de Elbeoevers heb laten overzien. Thans willen wij langs het bergpad naar het dorpjen Loschwitz afdalen, opdat ik u in 't voorbijgaan Körners villa doe opmerken,

waar Schiller zijn *Don Carlos* heeft gedicht. Aan dat vensterraam geleend jaagde hij zijne idealen na; dáár, als hij zich had moegedroomd, rustte zijn oog op het lindenplein van het tegenoverliggend veerhuis, en volgde een oogenblik met welbehagen de schoone dochter des huizes, die haren vader uit de veerboot nieuwe gasten aan wal zet; hij belooft der gondelvoerster een plaats in de scheppingen van zijn geest; maar zij laat toe dat de ruiterhoofdman, die uit haar bootjen stapt, met de regterhand haar onbescheiden liefkoost, terwijl zijn linker haar geld biedt, — naar *Wallensteins Lager* met de marketentster! Nog voor weinig jaren kon men zich daar over een dronk laten reiken door *die Gustel aus Blasewitz.* — Gij vergeeft dat wij geen oog meer hadden voor het landschap, sinds Schiller ons voor den geest was gebragt. De natuur staat billijk achter bij haren koning, de schepping bij 't genie dat haar beheerscht. Ook doet zij het gewillig en gaarne, en mogt de mensch slechts even getrouw leenheer wezen, als *zij* bescheiden dienaresse is! „Wie van beiden, — vroegen wij elkander, en 't was misschien de zondag welke deze rigting gaf aan ons gesprek — „wie van beiden, Schiller of Goethe, was nader aan het Christendom?" Wat mij betreft ik zou meenen dat Goethe, de edele Heiden, met zijne grondige studie en waarachtige opvatting der natuur, ook der menschelijke natuur, eer tot het geloof zou zijn gekomen, dan Schiller, de edele dweeper, Schiller, de Kant onder de dichters, die veel te veel aan 't Christendom ontvreemd had om aan het overige behoefte te gevoelen. En waarom beiden niet, én bijna én geheel? Het Evangelie zal bij uitnemendheid voor de Germaansche volken geschikt en berekend zijn, en bij twee van Germaniaas edelste zonen wekt het geen sympathie, zelfs geen antipathie? — Aan het Evangelie ligt het niet; en de groote geesten, die voor Gods grootste wonderen koel en onverschillig blijven, hebben dikwijls minder schuld, dan hunne kleine tijdgenooten, die de waarheid in bekrompen vormen bannen en schuil houden. Geniën die van nature godsdienstig zijn, en door opvoeding en lotwisseling belang hebben leeren stellen in de kerk van Christus en in de reine Evangelieleer, worden kerkhervormers en voorstanders eener mildere, ruimere denkwijze. In het tegen-

overgesteld geval blijven zij vreemd aan ons verstelseld Christendom, om welligt later, in de reijen onzer oudere broeders, de knie te buigen voor den Éénige, wien elke tong belijden moet. Geen waarlijk groot man heeft ooit met het Christendom des Bijbels den spot gedreven; maar 't zijn niet allen zonen van den Antichrist, die zich over onze dogmatiekjens vrolijk maken. Ik laat mij de hoop niet ontnemen dat wij den dichter van den *Faust* en den dichter van *die Götter Griechenlands* als Christenbroeders wedervinden!

Met den maandag begon ik de kunstschatten van Dresden te bezigtigen. Ik ving aan met de *Kunstausstellung* op de Brühlsche Terrasse. Vestig met mij den blik op die groote schilderij; zij past bij ons gesprek van gisteren. Die jonkvrouw in antiek gewaad, onder den eikenboom, is Germania, Schillers en Goethes Germania, en ook een weinig de Germania van 't jonge Duitschland. Eere den dichter die haar schilderde! Hoeveel fierheid en moed heeft hij in gelaat en houding weten uit te drukken, zonder de vrouwelijke zachtheid te beleedigen, of de maagdelijke zedigheid en beschroomdheid te kwetsen; als die half nedergeslagen oogen gloeijen van toorn, hoe zal haar blik den vuigen belager doen terugdeinzen; waartoe speer en schild? zij is meer dan Minerva, ongewapend te duchten! En wat zal ze wezen voor den vriend! Hoe geheel de zijne, zonder zichzelve te vergeten! Wat spreekt er diep nadenken en hooge wijsgeerige vlugt uit haar voorhoofd! 't Is geen peinzen dat moeijelijke inspanning kost, maar een ontdekken van groote waarheden, die telkens helderder in 't licht komen en zich ongedwongen aan elkander schakelen. Maar, niet waar? *iets* mist gij; — den trek der vroomheid; daar is niets dat ons het *Christelijk* Duitschland herinnert. Hoe willen wij 't gebrek herstellen? Zij vouwe de handen, en uit haar oog spreke zielsverheffing tot het Hoogste Wezen. Wilt gij meer? Aan haar hals is plaats voor een eenvoudig crucifix, op hare knie voor een rol des heiligen Evangeliums; maar — wie ziet niet met ons dat er geen plaats is voor nonnenkap of rozenkrans, noch voor een gebedenboek, noch voor een Formula Concordiæ, noch — verbeeld u! — voor de .....*sche Dogmatik!*

Wie heeft die jeugdige stroomnymfe geschapen, welke zich daar even nedervlijt aan haren oeverzoom? Ik wist niet dat men marmer week kon beitelen; men hoort haar adem; men ziet hare aderen door de opperhuid heen zwellen; vooral de voeten en handen zijn onovertrefbaar teeder en schoon. O wie haar de losgesprongen vlecht mogt opbinden!

In het Japansche paleis is de beroemde *Antiken-Sammlung.* De genius der schoone oudheid vergeve mij dat ik weinig smaak vond in al het oude schoon! Of neen! De schuld ligt aan de nieuwe fragmenten, met welke men de oude heeft willen voltooijen. Dát zou mijne verbeelding wel gedaan hebben; en ik had mij dan voor eenige oogenblikken te Rome, te Athene, te Syracuse kunnen droomen. Maar die nieuwe neuzen op de oude aangezigten, die glinsterende handen en voeten aan de doffe armen en beenen, maken een vreemd, akelig contrast; 't is of men der oudheid heeft willen verwijten dat zij oud is.

Teleurgesteld, en dubbel misnoegd omdat ik twijfelde of de schuld der teleurstelling ook bij mij lag, in mijn gebrekkig abstractievermogen, begaf ik mij naar den anderen vleugel van 't paleis, waar de koninklijke bibliotheek koninklijk geherbergd is. Twee verdiepingen, te zamen met zeven-en-twintig kamers en zalen, zijn haar ingeruimd. 't Mogt mij al aanstonds gebeuren kennis te maken met den Oberbibliothekar Hofrath Falkenstein, een man van wien men twijfelt of zijne veelomvattende kennis dan wel zijn ijver en heuschheid hem meer geschikt maken voor dien post, welken hij sinds lang met roem bekleedt. Hij schijnt zich vooral toe te leggen op het verzamelen van autographa der meest beroemde mannen van alle tijden en volken; met de literatuur van ons vaderland, ook met de latere, was hij bij uitstek wel bekend; en zijne portefeuille was rijk voorzien van handschriften onzer beste dichters, schrijvers en staatslieden. „Ik zal u kennis doen maken" zeide hij ten slotte, „met een jongen geleerde uit Jena, die sinds een paar dagen op onze bibliotheek bezig is." — „Dien heb ik reeds het genoegen te kennen" was mijn antwoord, toen hij mij bij Dr. Stieren bragt. De ontmoeting was mij regt aangenaam, al kon ik den hupschen privaatdocent naauwe-

lijks vergeven, dat hij, zonder mij te waarschuwen, de Sächsische Schweiz reeds had doorreisd; ik had voor dien toer stellig op zijn gezelschap gerekend en half afspraak met hem gemaakt. Terwijl Dr. Stieren zijne nasporingen in eenige folianten voortzette, doorwandelde ik de ruime, luchtige boekenlanen. De zwaluwen, die ongestoord in de kapiteelen der zuilen nestelen, fladderden ook zoo vrij in 't rond, als ware de bibliotheek tot haar genoegen aangelegd. Ik bepaalde mij vooral tot de keurige verzameling van kerkvaders, met welke ik mij van dien dag af des morgens geregeld een paar uren bezig hield, totdat de booze schoonmaakgeest voor eenige weken aan de rust van lezers en zwaluwen een einde maakte.

Dr. Stieren zou nog een paar dagen te Dresden vertoeven; ik bragt die grootendeels in zijn gezelschap door. Te zamen bezochten wij een concert op de Brühlsche Terrasse, waar we voor een oogenblik Kirchenrath Hase ontmoetten, — het was voor 't geleerde Duitschland 't saizoen van reizen en uitstapjens; — te zamen zagen wij in het theater *die Hugenotten* ten tooneele voeren. Het theater van Dresden is niet groot, maar uitstekend schoon, en er wordt goed gespeeld. Het parterre is dan ook veel te klein voor de scharen van toeschouwers. Bij een vorige gelegenheid had men mij in de vorstelijke loge Prins Oscar van Zweden, den thans regerenden Koning, doen opmerken, een vorst wiens sprekend uiterlijk wel beantwoordt aan 't geen men van de gaven zijns geestes roemt. Later zag ik op ditzelfde tooneel *Wallensteins Tod* van Schiller, een weinig bijgewerkt uit *die Piccolomini*, naar ik meen door Tieck. Vooral de rol van Wallenstein werd, naar mijn oordeel, uitnemend waar en waardig vervuld; het publiek scheen echter meer behagen te scheppen in het spel van den geliefden Devrient, die mij in de rol van Max wat overdreven sentimenteel voorkwam.

Ik had het genoegen Dr. Stieren door de schoonste partijen van *den grossen Garten* rond te leiden, een wandeling die veel minder bezocht wordt dan zij verdient. Ik plagt het vorstelijk park, in de nabijheid van 't Plauische poorthek gelegen, als mijn buitenverblijf te beschouwen, en er de vroege morgenuren wandelende en lezende door te brengen. Dr. Stieren rees bij nadere kennismaking steeds in mijne

achting; hij is een voorstander der *beweging*, een zoon van 't *jonge* Duitschland, maar van het jonge Duitschland, zoo als Hase het in een meesterlijke rede heeft gewenscht en geschilderd, zoo als het worden zal wanneer in de vuurproef van den strijd onzer dagen het schuim zich van 't edel metaal heeft afgescheiden, zoo als het worden moet wanneer het niet zonder geleefd te hebben zal verouden en voorbijgaan. 't Geen mij het meest in de *jonge* Duitschers hindert is hun ongeloof aan het uitstekende, aan de magt der individualiteit, als kon het Gode niet behagen aan sommige uitverkorenen een driedubbele mate Zijns Geestes te verleenen.

„Der Ruhm des wahren Bürgerthumes
„Hält es für unerlaubt,
„Zu dulden einen Schein des Ruhmes
„Um eines Einzeln Haupt."

Ook tusschen Dr. Stieren en mij was dit het onderwerp van menig vriendschappelijk twistgesprek. „Waarom" vroeg ik, „waarom mag de Mozaische wetgeving, in haar geheel, en van bijzaken afgezien, het werk niet zijn van Mozes?" — „Omdat men daarmede aan één man te veel toekent. Reeds *a priori* is de waarschijnlijkheid er tegen." — „Maar in elk groot man en in ieder groot werk is en moet iets onwaarschijnlijks zijn. En veel onwaarschijnlijker blijft het, dat velen te zamen of dat een reeks van elkander opvolgende geslachten zulk een werk gedacht en tot stand gebragt hebben. Is niet alles één geheel?" — „Maar de volksgeest is ook één. En terwijl deze zich allengs ontwikkelt en met den tijdgeest medegaat, brengt hij door velen het groote werk tot stand; de geschiedenis getuigt het van iederen dergelijken arbeid." — „Omdat men in onze dagen de geschiedenis zoolang op de pijnbank pleegt te folteren, totdat haar zulke getuigenissen ontwrongen zijn. Maar uit zichzelve getuigt zij veel meer dat volksgeest en tijdgeest nooit iets voortreffelijks en duurzaams tot stand brengen, vooral niet waar het de hoogere scheppingen des geestes geldt, zoolang zij zich niet concentreren en openbaren in enkelen. En ook die bevoorregten zijn, wat ze zijn, niet alleen aan hun volk en tijd, maar aan zichzelven

verschuldigd, of, wilt ge, aan een oorspronkelijke, *onwaarschijnlijke* maar niettemin waarachtige, aanblazing des Goddelijken Geestes, die hun niet door de troebele atmospheer van volk en tijd, maar *van aangezigte tot aangezigte* tegenwaait. *Aus den Wolken muss es fallen!* Gij zijt te wetenschappelijk om het te gelooven; en toch moet het *geloofd* worden; ik althans ben niet wetenschappelijk genoeg om het u te bewijzen. Als ik de rigting van den jongeren Fichte wèl begrepen heb, zal het hem misschien gelukken." — Dit onderhoud was het laatste, 't welk ik met Dr. Stieren had; den dag daaraan moest hij, tot mijn leedwezen, naar Jena terugkeeren.

Ik was nu een week te Dresden geweest — gij vergt niet dat ik u elken dag voorreken — en begon er ernstig aan te denken om den toer door de Schweiz alleen te ondernemen, eer het saizoen verliep en de Aequinoctiaalvlagen kwamen opsteken. Dat was ook de raad van Dr. Blochmann, wien ik een aanbevelingsbrief van Prof. Linder uit Leipzig had overhandigd, en die mij heden, zondag den 17den September, aan zijn gastvrije tafel ontving. Buiten mij had hij nog een reizenden Mnemonicus uit Denemarken genoodigd, Lic. Reventlow, die later te Dresden openlijke voorlezingen over zijne kunst heeft gehouden, welke hij naar zijn zeggen volgens een splinternieuwe methode onderwees. Misschien verlangde Dr. Blochmann hem die af te luisteren, ten behoeve der uitgebreide en bloeijende *Erziehungs-Anstalt*, van welke hij Director is; althans beide Heeren bleven langen tijd in druk gesprek. „Mijn man zal van heden af zulk een onaangenaam sterke memorie hebben," zeide Mevrouw, met welke ik mij na den maaltijd onderhield, „dat ik geen raad met hem zal weten." — „Heb daarvoor geen vrees," was mijn antwoord; „want, als ik wèl hoor, zijn de Heeren het nog altijd oneens over de regte methode en de principes van het onderwijs." — „Zoo pleegt het althans met de mannen te gaan; gij Heeren strijdt zoolang over methode en principes, dat de zaak zelve meestal achterwege blijft."

Op mijn kamer teruggekeerd vond ik er Christian Müller. „Ik wacht u op, om u te zeggen, dat gij volstrekt niet langer moet dralen met onze Schweiz te bezoeken; liever

dezen avond nog op reis gegaan dan morgen." — „Maar bij den lagen stand der Elbe kan geen stoomboot varen. Hoe kom ik tot Pillnitz?" — „Gij kunt nog heden avond met de personenpost tot Pirna komen, en vandaar eerst de partijen aan den linkeroever der Elbe bezoeken." — „Maar ik heb geen gezelschap." — „Onderweg zult gij het aantreffen. — En zonder verder tegenspreken besloot ik tot den togt. Te Pirna vond ik nog dienzelfden nacht tamelijk goed logies, en den volgenden morgen — Müller had niet te veel beloofd — een reisgezelschap van drie jongelieden uit Leipzig, die mij gaarne voor vierden makker aannamen. Onze weg leidde ons eerst naar de vesting Königstein, op het plateau van een ontzagwekkend, vierkant rotsgevaarte gelegen. Na eenige onderhandelingen werden wij binnen gelaten. De sterkte zou tot modèl kunnen dienen, wanneer men der natuur naar believen hare hulp kon afdwingen. „Zij is nooit veroverd," verzekerde onze geleider, terwijl hij er na een korte poos bijvoegde: „maar men heeft haar ook nooit belegerd." Inderdaad, hare ligging moet alleen voldoende zijn om van elke poging tot vermeestering te doen afzien. Voeg er bij dat zij binnen hare muren een onuitputtelijke waterwel heeft en akkerland genoeg om de bezetting te voeden, terwijl men haar uit voorzorg steeds voor drie jaren geproviandeerd houdt. In oorlogstijd is zij de bewaarplaats van al de kostbaarheden der kroon; tegen een vijandelijken inval zou zij het land alleen in zóóver beschermen als haar geschut den Elbestroom bestrijkt. In de restauratiezaal der officieren en vreemdelingen vonden wij een afgrijsselijk leelijk houten beeld van Bacchus.

Ons tweede rustpunt was de *Schweizermühle*, waar we dien avond en nacht bleven. Ik weet de namen niet meer der heerlijke *Gründe*, door welke wij tot daartoe gewandeld zijn. Deze *Gründe* of dalen zijn eigenlijk breede spleten of kloven in den rotsgrond; de bodem is vruchtbaar; gras, heesters en boomen groeijen er welig. Ter wederzijde heeft men naakte, bijna loodregte rotswanden, uit wier spleten frissche festoenen en sierlijke guirlandes afhangen; op elk uitstekend punt prijken dennenboomen, die voor hunnen groei zoo weinig aarde noodig hebben dat hunne wortels niet zelden om de kale rotsen heenslingeren. Hier en daar

vertoont de rotsmuur meer afwisseling, en begoochelt het oog door het schouwspel van hooge, slanke zuilen, die nu in groepen vereenigd, dan geheel op zichzelven staan, en soms met een vervaarlijk rotsbrok als met een kapiteel gekroond zijn. Ik laat het voor de Geologen over de oorzaken na te vorschen uit welke zich de zeldzame vormen dezer rotsen en dalen laten verklaren. Op mij maakte de geheele Schweiz dien indruk, als ware zij oorspronkelijk ééne ontzaggelijke rots geweest, door welke de Elbe zich met geweld verscheiden uitgangen had gebaand, totdat eindelijk hare wateren zich in het breedste bed tot één stroom verzameld hebben. — Den volgenden morgen besloten twee mijner reisgezellen, 't voeteren moede, huiswaarts te keeren. Met den jongsten van de drie zette ik de wandeling voort naar den Schneeberg, die reeds in Bohemen ligt. Zoodra wij de grenzen waren overgetrokken viel ons het onderscheid van kleederdragt en physiognomie tusschen het Saksische en Boheemsche landvolk in 't oog, en sterker nog het verschil van beider godsdienst. Het Huis des Konings uitgenomen, is Saksen bijna geheel Protestantsch. In Bohemen troffen wij terstond een menigte van kruisen, en, erger, van Mariabeelden aan, die meestal zeer ruw en leelijk geschilderd of gebeeldhouwd waren. De hutjens, welke wij voorbij kwamen, zagen er uiterst armoedig en onzindelijk uit; het landvolk daarentegen had een welvarend en vrolijk, maar dom uiterlijk. Van den top des Schneebergs daalden wij af naar Tetschen, een lief stadjen aan de Elbe. Daar gebruikten wij het middagmaal en huurden een gondel, met welke wij ons de rivier lieten afzakken tot Hirnskretschen, dat weder Saksisch is; onderweg moest ik aan het keizerlijk grenskantoor mijn pas laten viseren. Dit watertogtjen, door heerlijk weder begunstigd, was alleraangenaamst. De steile rotsen aan beide zijden der rivier zijn tot een derde der hoogte meest met beukenhout, hooger op met dennen begroeid; daar boven steken de kale, vaal rood gekleurde, rotsbrokken en spitsen uit, die mij de bouwvallen aan de oevers van den Rhijn herinnerden. Te Hirnskretschen, aan den regter Elbeoever gelegen, begint de eigenlijke toer door de Sächsische Schweiz; de overzijde wordt door de meeste reizigers onbezocht gelaten. Van

hier af is alles den voetganger zóó gemakkelijk gemaakt, alles is zóó afgepast en in orde gebragt, dat men niet te denken heeft aan de mogelijkheid van verdwalen, en zich veilig zonder gids op weg kan begeven. Wij, die tot nu toe met een paarmaal vragen teregt waren gekomen, verkozen hier althans niet van hun gezelschap gediend te zijn. Deze gidsen, door het Gouvernement aangesteld, zijn overigens zeer beschaafde en gedienstige lieden. Over het Prebischthor, een majestueuze rotspoort, kwamen wij aan den grooten Winterberg, op welks top een zeer wel ingerigt logement staat. Wij bleven er dien nacht om er den volgenden morgen de zon te zien opgaan, een genot 't welk de kastelein onder de voorregten van zijn logement mederekent en *afficheert*. Van hier ging het, altoos over rotsen en door rotsdalen, naar den Kuhstall. In de bosschen om ons heen hoorden wij nu en dan het bulken der herten, welke hier vrij talrijk zijn, en in dezen tijd des jaars den eenzamen wandelaar geen duimbreed uit den weg gaan, zoo ze hem al niet aanvallen. In den Kuhstall vonden wij wat men er altijd vindt, muzijk, — een harpspeelster en twee violen, — een restauratie, en het *Fremdenbuch*, met de oude, overbekende aardigheid van dien snaak, die onder de uitboezeming *einer hochwohlgebornen Gräfinn von Ochs:*

Ich hab' ihn gesehen, ich hab' ihn gesehen,
Ich habe den herrlichen Kuhstall gesehen!

de volgende regels schreef:

Ich hab' es gelesen, ich hab' es gelesen,
Es ist ein Ochse im Kuhstall gewesen!

Al die inrigtingen van gemak en weelde, en vooral dat *Fremdenbuch*, 't welk aan het bezigtigen van een buitenplaats doet denken, waren mij hinderlijk. Wie verlangt nu ook op een voetreis zooveel *comfort!* Wij zetten de wandeling voort naar Schandau. Onderweg houdt men ons tegen: „mijne heeren, hier is de beroemde waterval." — „Zoo? waar dan toch?" — „Als de Heeren een kleinigheid gelieven te geven zal ik hem laten vallen. 't Water is in dezen tijd van 't jaar niet al te overvloedig; daarom

houden wij het op, tot er vreemdelingen komen." De man klom naar boven, trok een houten beschot weg en — daar kwam de waterval aan! — Te Schandau vroeg men ons of wij geen rijtuig zouden nemen naar de Bastey? „Wij doen een voetreis." — „Maar alle voetreizigers nemen hier rijtuig." — Ik zag mijn makker eens aan; wij besloten ons aan het gebruik te onderwerpen; de weg was ook vrij lang en de dag vrij heet. De Bastey..... men heeft er een heerlijk uitzigt over de Elbe en op den Königstein en Pfaffenstein, maar 't is toch weêr een groot koffijhuis. Beter beviel mij de Ottowalder Grund, waar de van weêrszijden overhangende rotsen soms elkander raken, of slechts een flaauw licht doorlaten. Deze partij behoort tot de schoonste en wildste van de Schweiz. Te Wehlen staken wij de Elbe over en kwamen tegen het vallen van den avond te Pirna. Ik zocht en vond er terstond gelegenheid om naar Dresden terug te keeren.

Daar ik nu toch eenmaal aan 't reizen was — in Dresden gevoelde ik mij zoo goed als te huis — besloot ik te wagen of het weder mij nog eenige dagen langer gunstig wilde zijn, en een tweeden uitstap, naar Herrnhut, te ondernemen. De raad van Tholuck, maar vooral mijn eigen verlangen dreef mij om nader kennis te maken met de vrome Broedergemeente. En zoo nam ik dan reeds den eersten dag na mijne terugkomst uit de Schweiz, des avonds ten negen ure, plaats in de cabriolet van den postwagen, welke mij na een rid van ongeveer elf uren in het zeer nette en Hollandsch zindelijke dorp bragt, dat aan den voet van den Hutberg ligt. Herrnhut heeft iets stils, eentoonigs, sombers, zoodat men er geheel op moet zijn ingeregt om hier vergenoegd te kunnen leven, 't geen toch met al de bewoners die ik leerde kennen het geval scheen. Na mij in 't *Gemeinlogis* wat verfrischt te hebben wandelde ik naar Berthelsdorf, een klein halfuur gaans van Herrnhut gelegen, en even als meer omliggende dorpen het eigendom der *Brüder-Unität*. 't Wordt evenwel niet door gemeenteleden bewoond; slechts een paar huizen dienen tot conferentiezalen en tot woning van eenige *Vorsteher*. Onder dezen waren er twee welke ik in de eerste plaats wenschte te bezoeken: Bischof Anders, aan wien ik een groet van

Tholuck had over te brengen, en de Heer Früauf, vroeger *Vorsteher* van de gemeente te Zeist, waar ik hem reeds voor verscheiden jaren had leeren kennen. De laatste was tot mijn groote spijt afwezig, en werd in de eerste dagen niet terug verwacht. Den Bisschop vond ik te huis, doch met zooveel bezigheden overhoopt dat hij mij naauwelijks te woord kon staan. Hij noodigde mij minzaam uit zondag namiddag weder te komen; en gaarne gaf ik dien ten gevolge eenige uitbreiding aan mijn reisplan, 't welk ik eerst zoo naauw mogelijk had beperkt. Naar Herrnhut teruggekeerd bezocht ik daar den Archivar Schweinitz, aan wien Tholuck mij almede een mondelinge aanbeveling had opgedragen. Hij heette mij hartelijk welkom, en bragt mij terstond in de boekerij, waar ik een uitgebreide verzameling van portretten en handschriften vond, die allen op de geschiedenis der Broedergemeente betrekking hebben. Onder de eersten deed de Archivar mij opmerken: die der familie von Zinzendorf, van Joannes Amos Comenius den laatsten Bisschop der Mährischen Brüder, van Dan. Ern. Jablonsky die den eersten Bisschop der *erneuerten Brüder-Unität* gewijd heeft, van dien eersten Bisschop zelven, Nischmann, en van verscheiden zendelingen, onder anderen van Egede, den Apostel der Groenlanders. Van hen allen wist de Heer Schweinitz zeer interessante anecdoten mede te deelen, welke door mondelinge overlevering bewaard schijnen te blijven. Verder toonde hij mij een Bijbel in folio, waarin de moeder van den Graaf von Zinzendorf een treffend schoon gebed voor hare kinderen geschreven heeft, en nog een Nieuw Testament, welks bladen de Graaf zelf uit elkander heeft laten nemen en zóó inbinden dat de Heilige Schriften elkander in die orde opvolgen, welke hij begreep de regte te zijn. Zeker een vrij zonderlinge orde! Oordeel zelf: 't Evangelie van Joannes, van Matthæus, van Marcus, van Lucas; Handelingen; 1ste en 2de Brief aan de gemeente van Thessalonica, 1ste en 2de aan die te Corinthen, te Rome, te Colossæ, Brief aan de Hebreën, de 1ste aan Timotheus, aan de Christenen in Galatiën, aan Titus, de 2de aan Timotheus, aan de gemeente te Philippi, aan Philemon, aan de gemeente te Ephesus, de 1ste Brief van Petrus, de 1ste van Joannes, de Apocalypse, de Brief van

Jacobus, de 2de van Petrus, de 2de en 3de van Joannes, die van Judas. In een brief aan een zijner vrienden schrijft von Zinzendorf hierover het volgende: „*Joannis Evangelium habe ich voran binden lassen, weil dasselbe ein Licht und ein Schlüssel zu den übrigen Büchern des N. T. gibt, und wie ein Index dazu dienen kann; die übrigen Bücher aber sind in der Ordnung gesetzt, darin sie probabiliter geschrieben sind.*" Overigens heeft hij overal op den rand met rood potlood aanmerkingen gekrabbeld, welke voor den oningewijde geheel, en voor den Heer Schweinitz zelven op vele plaatsen, onleesbaar zijn. Bij Joann. Ev. XIV: 30 volg. schrijft hij ter opheldering: „*Er hätte wohl eigentlich nichts von* MIR *zu prætendiren, damit aber doch die Welt sehe* — — — *so will ich ihn satisfaciren.*" Omtrent een andere aanmerking, aan den rand van I Cor. XV, was de Heer Schweinitz onzeker of zij bij vers. 28 of 29 behoorde. Zij luidde: „*das ist eine unintelligible Stelle; sie kommt mir interpolirt vor.*" — Ook onder de overige boeken vond ik velen, die althans voor de Broedergemeente en hare geschiedenis van belang zijn. Deze geheele *revue* duurde bijkans drie uren, een afmattende ligchaamsoefening voor iemand die den nacht in den postwagen heeft doorgebragt.

Des namiddags bezocht ik, bij buijig herfstweder, den *Gottesacker*, die zeer goed is aangelegd, net en groen, aan 't hangen van den Hutberg, zonder sentimentele slingerlaantjens en priëeltjens en treurwilgen. Ik vond er het graf van von Zinzendorfs gade; hij heeft op den steen laten beitelen: „*Hier ruht* für eine bestimmte Weile," *u. s. w.* — Op zijn eigen grafsteen staat, geheel overeenkomstig met de waarheid: „*Er war gesetzt Frucht zu bringen, und eine Frucht die da bleibet.*" — Des avonds, van zeven tot acht uren, hield een der broeders in de kerk of *Betsaal* voorlezing van berigten aangaande de Zendelingszaak, welke grootendeels de financies betroffen en zeer gunstig luidden; de bijdragen uit Holland werden daarbij in dank herdacht. Vooraf had ik de oude Bidzaal bezocht, waar een schilderij mijne aandacht trok, welke de toebrenging der eerstelingen uit de Heidenen aan den Heiland voorstelt. De beelden (van Negers, N. en Z. Amerikanen, Polynesiërs, Groenlanders enz.) zijn allen naar 't leven ge-

schilderd, en portretten van bekende personen. Door het *Schwesterhaus* had Broeder Enderlein mij rondgeleid, een oud, eerwaardig man, een dier menschen wien men terstond aanziet dat het hun een gewoonte is Christelijk te gevoelen, te denken, te spreken, te handelen; voeg daarbij eene zeldzame mate van bescheidenheid en echt evangelischen kinderzin, en gij zult met mij dezen grijzen dienaar des Heeren hoogachten en liefhebben.

Den volgenden morgen trof ik op de bibliotheek twee vreemdelingen aan, van welke de een als geordend Prediger in het Riesengebirge een soort van zendelingspost onder de bergbewoners ging waarnemen; de ander was candidaat in de theologie. In hun gezelschap wandelde ik naar Berthelsdorf, waar zij een bezoek wilden brengen aan den ouderling Breitel, een man die met zijne echtgenoote veel gereisd en nog voor een paar jaren met haar de broeders in de W. Indiën bezocht had. Hij heette mij met de beide andere Heeren welkom, en geleidde ons op hun verzoek in de *Unitäts-Aeltesten-Conferenzsaal*, eene kleine opperkamer, met een ronde tafel en tien stoelen voor ameublement, Hier wordt over vijf werelddeelen beraadslaagd; van dit punt uit wordt de wereld veroverd! Ik was doordrongen van heiligen eerbied; mij werd te moede als ware ik in de eerste Apostelgemeente verplaatst. Nog altoos vindt de heiligste zaak onder Zinzendorfs broeders hare martelaren. Op het eiland Antigoä is het klimaat voor den Europeër zoo ongezond, dat niet zelden ook sterke gestellen in de vaag des levens, na één of twee jaren arbeids, er voor bezwijken. De tien eerste zendelingen, die derwaarts gingen, stierven kort na elkander. Toen dichtte von Zinzendorf het lied dat nog gezongen wordt:

„Es wurden Viele ausgesä't
„Als wären sie verloren;
„Auf ihren Beeten aber steht:
„„Diess ist die Saat der Mohren.""

En nog nooit heeft het aan zendelingen voor dien gevaarlijken post ontbroken!

Breitel noodigde ons vervolgens in zijne woning, waar de theetafel bedekt lag met brieven van de Kaap, uit

Amerika, van elders, welke hij dezer dagen had ontvangen en bezig was te lezen. Ik wist het gesprek te brengen op de vraag: of men lang moet toeven met de bekeerlingen uit de Heidenen te doopen? Breitel was van oordeel dat men zich daarbij naar den aard der verschillende natiën te rigten heeft, en doorgaans den middenweg moet houden, maar dat het in alle gevallen verkeerd is met den Doop, d. i. met de opneming in de Kerk, te wachten, totdat er op de catechumenen weinig of niets meer valt aan te merken; het ernstig verlangen van hunne zijde beschouwde hij als voldoende.

Ik had mij bij 't reizen ten regel gesteld waar ik kwam zooveel mogelijk terstond den vreemdeling af te leggen, en overal, al was 't maar voor een paar dagen, burger te zijn. Wie in Duitschland geen Duitscher, aan de duitsche academies niet *tant soit peu* duitsch student, te Herrnhut niet een weinig Herrnhutter wil wezen, doet beter met t'huis te blijven. Overal meê te doen niet slechts, maar meê te denken, meê te voelen, in één woord meê te leven, is, naar mijn inzien, de ware kunst van reizen. Te Herrnhut viel 't mij ligt deze theorie in praktijk te brengen; op den duur zou het leven der Broeders misschien min aantrekkelijk voor mij zijn, maar voor weinige dagen kon ik van heeler harte als één hunner wezen. Ik heb niet ééne godsdienstoefening verzuimd; ik heb ze allen met stichting bijgewoond. Wel waren de beide preeken, welke ik des zondags hoorde, geene modellen van welsprekendheid; en dat de bewoners der omliggende dorpen op den dag des Heeren naar Herrnhut plegen op te komen om deze *Gemeinstunden* bij te wonen, geeft mij geen hoog denkbeeld van de redenaarstalenten der Luthersche predikers in den omtrek; maar 't geen werd voorgedragen — waarom met zoo eentoonigen, Duitschen kanseldreun, afwijkend, maar niet ten goede, van den Nederlandschen? — 't was toch hartelijk, innig- en tevens praktisch-evangelisch. En 's ochtends vroeg had de *Kirchenlitaney*, waarbij koor, gemeente en liturg elkander afwisselen, mij in een heerlijke zondagsstemming gebragt. Meest van alles behaagde mij de *Singstunde*, die des zaturdagavonds, als voorbereiding tot den rustdag, wordt gehouden. De gemeente zong treffend schoon, enkele verzen uit

verscheiden liederen, maar zóó gekozen dat er éénheid en gang in de godsdienstoefening bleef; zij zong uit het hoofd, de voorganger had slechts den eersten regel te noemen; zóó behoort het toch eigenlijk, zóó voor 't minst acht ik het wenschelijk; de gemeente verlangt van den prediker dat hij uit het hoofd spreke, zij zelve oefene zich om haar gezangboek ter zijde te kunnen leggen. Gebeden, lofliederen, heilige geloften uit een boek op te zingen is althans niet minder onnatuurlijk en *onwaar*, dan van 't papier te prediken.

Den tijd, die mij van 't kerkgaan overschoot, besteedde ik voor een goed deel met lezen van eenige boekskens mij door den Archivar van de Bibliotheek geleend: de Handelingen der laatste Synode, in 't jaar 1836 gehouden, de Geschiedenis der inrigting van de *Brüder-Unität*, en de *Vermischte Schriften* van von Zinzendorf. In dit laatste bundeltjen vond ik vele treffende opmerkingen, onder anderen dezen raad aan den Evangeliedienaar: „*Um recht zu predigen, thue vor jeder Predigt drei Blicke: einen auf die Tiefe deines Elends, einen andern auf die Tiefe des menschlichen Elends um dich her, und den dritten auf die göttliche Liebe in Jesu; damit du* leer *von dir, und* voll *des Erbarmens gegen deines Gleichen*, Gottes *Trost in die Menschenherzen legen kannst.*"

Des zondags na den middag wandelde ik met mijn vriend den Candidaat naar Berthelsdorf, waar we ditmaal Bischof Anders zouden bezoeken. Toen wij de dorpskerk voorbijgingen, welke der Luthersche gemeente toebehoort, werd juist op den Godsakker het lijkjen van een kind begraven. Daar het voor ons bezoek bij den Bisschop nog te vroeg was, voegden we ons op mijn verlangen bij den trein. Men bood ons een boek aan om het afscheidslied mede te zingen. Het ergerde mij dat de Pfarrer, die er bij tegenwoordig was, geen vrijheid of geen opgewektheid had om een woord uit het hart te spreken. De begrafenis van een kind, op een schoon gelegen kerkhof, op een zondagnamiddag, bij helder weder —

Der Himmel sah so feierlich,
So ganz als sollt' er öffnen sich —

hoe was daarbij het zwijgen mogelijk voor wie tot spreken

geroepen werd! De geheele dorpsjeugd om het graf geschaard, — welk een gelegenheid om de kinderkens te stichten! De kerk rondom met groen en bloemen getooid, wegens het oogstfeest dat 's morgens was gevierd — welk een aanleiding om de ouders te troosten! En in plaats daarvan een formuliergebed uit een versleten boek half gelezen, half gezongen, naar duitsch kerkgebruik!

Maar wij komen bij den Bisschop, een man met hoog voorhoofd en zilverwitte hairen. „Weest welkom! weest welkom!" riep hij ons toe; „heb ik eindelijk eens een Hollander in mijn bereik! *Alle Welt* bezoekt Herrnhut, de Hollanders alleen vergeten ons!" Daar kwam voor langen tijd geen einde aan zijn vragen, en dus evenmin aan mijn verhalen, omtrent het christelijk leven en de Christelijke wetenschap in Nederland. Ten slotte zeide hij: „'t Geen gij mij hebt medegedeeld komt mij over 't algemeen gunstig en verblijdend voor; inzonderheid wat ge verhaald hebt van de Groningsche Professoren; *das ist's eben was den Holländern bisher gefehlt hat;* ik heb altijd gevreesd dat uwe godgeleerden *te* verstandig waren, en de mystiek en de praktijk verwaarloosden. Zorgt nu maar dat ge u niet vergaapt aan subjectieve meeningen en invallen; maar gijl., mijn vriend," — tot den Lutherschen Candidaat — „ziet gij nog veel meer toe, dat ge u van de Kerk niet een kleinen afgod maakt, met uw *kerkelijk leven* en *kerkelijken zin!* Gij zoudt om het ligchaam het Hoofd wel vergeten! — En wat zegt gij nu" — de vraag was weder tot mij gerigt, — „wat zegt gij nu van Herrnhut?" Ik kon uit grond mijns harten uitweiden in den lof der Broedergemeente; tevens nam ik de vrijheid den Bisschop omtrent een paar punten opheldering te vragen. „Ik heb dezer dagen 't een en ander over de inrigting der *Brüder-Unität* gelezen, en gevoel te meer sympathie voor haar hoe ik haar nader leer kennen. Als Remonstrant las ik met hooge ingenomenheid hare verklaring: dat zij het onderzoek der H. S. haren leden geheel vrijlaat, en 't geen daarin verschillende opvatting duldt met geen menschelijk gezag nader wil bepalen. Maar moeijelijk kan ik hiermede overéénbrengen dat zij tevens verklaart: zich van den beginne af gehouden te hebben en nog steeds te houden aan de

Augsburgsche Confessie, en niet te gedoogen dat iets 't welk daarmede strijdt in hare kerken geleerd worde." — „De Augsburgsche Confessie stemt naar ons gevoelen geheel met de H. S. overéén." — „Maar men kan — verschoon mijne tegenwerping — men kan en wil zelfs toch niet ontkennen, dat zij vele punten nader vaststelt, welke in de H. S. onbepaald zijn gelaten." — „Mijn vriend! als kerkgenootschap moeten we toch een belijdenis hebben; en toch hadden wij er waarschijnlijk geen, wanneer men ons niet gedrongen had eene te kiezen; alleen op deze voorwaarde zijn wij in Saksen toegelaten. Ook willen we onze gemeenteleden daaraan zoo streng niet binden; en verlangt iemand tot onze gemeenschap toe te treden, wij zullen over afgetrokkene en betwiste leerstukken geen inquisitieraad spannen." — Daarna kwam een ander, nog teederder, punt ter sprake. De Herrnhutters plegen de keus hunner Opzieners en eenige andere gewigtige zaken na rijpe beraadslaging door 't heilig lot te beslissen. Ik had mij wel gewacht hieromtrent tegen één der Broeders de minste bedenking te opperen. Nu begon de Bisschop zelf er van te spreken; en op zulk een toon als wilde hij mijne meening uitlokken. Toen ik glimlachte, zeide hij: „daarmede kunt gij u welligt niet vereenigen?" — „Veroorlooft gij mij voor mijn gevoelen uit te komen? Ik eerbiedig het beginsel van wantrouwen aan eigen doorzigt en vast vertrouwen op de leiding van den Heer der Kerk, 't welk de grond dezer gewoonte is; maar ik betwijfel of de Broedergemeente 't ook op de juiste wijs heeft toegepast. Zij beroept zich wel op het voorbeeld der Apostelen (Handel. I); maar is niet later, toen de Heer-zelf een twaalfden getuige riep, gebleken dat deze geheele keus een overijlde stap van Petrus was? Na den Pinksterdag heeft zulk een beslissing door 't lot niet meer plaats gehad, zoodat zij meer tot den geest en de bedeeling des O. V. schijnt te behooren. Ook heeft de Heer nooit beloofd zijne Jongeren langs dezen weg te willen leiden, maar veel meer door den Geest die in hunne harten zou wonen en werken. Door den geest werkt het Hoofd des ligchaams op de leden, niet door een houten of steenen lot." — „Maar wij trachten op deze wijs te voorkomen dat uitstekende redenaarstalenten of

vleeschelijke inzigten den uitslag van ons overleg bepalen."— „Vergeef mij dat ik nog niet kan toestemmen. Zijn dan de uitstekende redenaarstalenten minder van den Heer? Reinigt Zijn Geest dan de harten niet van verkeerde bedoelingen? Maakt Hij niet ook het verkeerde dienstbaar aan Zijn raad?" — „Dit alles kan waar zijn, mijn vriend; maar, geloof mij, de ervaring is ook hier de beste leermeesteres; wij hebben ons altijd wèl bevonden bij ons lotwerpen; en waar zoovele hoogstbelangrijke zaken door onze handen gaan strekt het tot onze eigene bemoediging, en vooral tot geruststelling der *μικροὶ* in de gemeente, dat de Heer-zelf ons ook langs dezen weg wil besturen." — Ik bleef het hoofd schudden. „*Nun, lassen Sie das gut seyn*," zeide hij; *wir wollen uns darüber nicht streiten*." — „Inderdaad," was mijn antwoord, „'t is een verschil dat bij de hoofdzaak niet in aanmerking komt." — „Onlangs" ging de Bisschop voort, „heb ik een bezoek ontvangen van twee kwakers uit Engeland, die omtrent een ander punt minder verdraagzaam waren. Het doel hunner reize was geen ander dan ons te overreden, dat wij op onze Zendelingsposten alle slaven onverwijld in vrijheid zouden stellen. Toen wij hierin zwarigheid maakten hebben zij ons kortweg de broederhand geweigerd, en gezegd ons niet als Christenen te kunnen erkennen. De onvoorwaardelijke emancipatie der slaven zou voor onze Zendelingsposten hoogstverderfelijk wezen, en voor de slaven zelve wreed en noodlottig, want onze broeders dienen hen veelmeer dan dat ze door hen gediend worden. Is het nu volstrekt ongeoorloofd slaven te *houden* — ik spreek niet van slaven te *maken* — dan zouden deze bedenkingen van geen kracht zijn; maar daarvan vindt ik niets in de schriften des N. V. Wat dunkt u?" — Ik moest den Broeders in dit opzigt volkomen regt geven. — Gaarne zou ik u nog meer van Bisschop Anders mededeelen, van zijne milde, evangelische begrippen omtrent de heiliging van den Zondag — voor velen onzer medechristenen nog steeds een Joodsche Sabbath! — en van zijn min gunstig oordeel over de Afschaffings-genootschappen, wier strekking hem te wettisch, niet Christelijk genoeg voorkwam. Maar ik vrees dat ik u in mijne berigten omtrent de Broedergemeente reeds te omslagtig ben geweest.

Na een onderhoud van drie uren scheidden wij van den waardigen kerkvoogd met hartelijken groet, ik van mijnen kant met diep gevoel van hoogachting en liefde. Den volgenden morgen verlieten wij Herrnhut. Nog dikwijls heb ik er sinds dien tijd in den geest vertoefd. Hoe gaarne bragt ik er den Katholiek heen, die ons verwijt dat wij, Protestanten, geene kerk hebben, om hem te overtuigen dat de schuld daarvan niet in de evangelische waarheid welke wij belijden, niet in 't Protestantisme te zoeken is, maar in onze eigene laauwheid en verkeerdheid. In den Lausitz is eene protestantsche kerk, meer katholiek dan de uwe, en, in dit opzigt althans, meer evangelisch dan de onze!

De weken welke ik voor mijn verblijf te Dresden bestemd had begonnen reeds tot dagen weg te krimpen. Ik haastte mij daarom, na mijne terugkomst uit Herrnhut, met het bezoeken van twee beroemde Godgeleerden, wier heuschheid mij ook zonder brief van aanbeveling welkom heette, Kaeuffer en von Ammon. Hebt gij van den eersten zijne latijnsche verhandeling gelezen: *over het begrip des eeuwigen levens?* Zij was anders zeer geschikt om u, niet slechts den Schrijver, maar tevens een hoofdrigting der theologische wetenschap in Saksen te leeren kennen. *Eeuwig leven*, beweert Kaeuffer in 't zoo even genoemde werk, is gelijkluidend met *onsterfelijkheid*, het leven na den dood, of liever na de opstanding. Wat gij en ik gaarne in de eerste plaats onder die uitdrukking verstaan: het hooger, geestelijk leven des Christens, 't welk reeds op aarde aanvangt en in den hemel wordt voortgezet, de zaligheid, die wij er onafscheidelijk mede verbonden achten, zoodat dit eeuwig leven alleen den naam van *leven* verdient — dat alles, zegt Kaeuffer, en houdt het staande tegen Lücke, is schoon en stichtelijk, maar Bijbelsch is het niet; veelmeer is Schleiermacher de eerste geweest die zulk een diepen zin in 't woord gezocht en gelegd heeft. Op dergelijke wijs verklaart Kaeuffer alle woorden en uitdrukkingen in de Schriften des N. V., eenvoudig en doodeenvoudig, naar Joodsch en Nieuw-Grieksch taalgebruik, zonder te vragen of zij in den mond van Christus niet een dieper, rijker beteekenis hadden. Maar Christus-zelf is hem ook niet meer dan een

uitstekend godsdienst- en zedeleeraar, van wien 't alleen te betreuren valt, dat hij te hooge verwachting van zichzelven, als den beloofden Messias, koesterde en bij zijne jongeren opwekte. Daarom, bij al de achting die Kaeuffer den Heer toedraagt, kan hij niet gelooven, dat buiten Christus geen zaligheid zou wezen. „Ik dank God," zeide hij mij, aan 't slot van een gesprek dat meer dan één uur had geduurd, „ik dank God die *mij* den weg der zaligheid in Christus heeft gewezen; maar ik meen het daarvoor te moeten houden, dat Hij voor den Jood weêr een anderen weg, en een derden voor den Mohammedaan heeft beschikt." Hij beriep zich daarbij op den *Nathan* van Lessing, een stuk 't welk in Duitschland nog van tijd tot tijd ten tooneele wordt gevoerd, en ten doel heeft om de waarheid aanschouwelijk te maken door Petrus verkondigd (Hand. X: 35): „in allen volke die God vreest en geregtigheid werkt is Hem aangenaam;" evenwel niet in den geest des Apostels, die daarmede juist wil leeren dat God dezulken tot de zaligheid in Christus roept, maar in dien verkeerden zin: „'t is hetzelfde wat men gelooft zoo men maar wèl handelt." Welk Christen kan dat toegeven, die juist in 't geloof zijn hoogste goed, zijn één en alles vindt? Neen, zijn alle welgezinden in allen volke Gode aangenaam, en blijven ze niettemin buiten hunne schuld van de prediking des Evangelies verstoken, dan besluiten wij veelmeer — wederom naar 't getuigenis van Petrus (1 Petr. IV: 6) — „ook den dooden wordt het Evangelie verkondigd." Lessings *Nathan* heeft ongetwijfeld groote verdiensten, heeft ook in zeker opzigt regt, tegenover den bekrompen stelselgeest, die Socrates meêdoogenloos ter helle doemt; maar vergeleken met een meer zuivere en waardige opvatting der leer „dat de zaligheid in geen anderen is," schijnt mij weêr de *Nathan* zeer bekrompen toe, en *de nieuwe menschen* van Lessing staan toch oneindig verre achter bij *den nieuwen mensch* in Christus. Let slechts op hoe Saladin, Nathan en de tempelier, allen ééne zelfde sprake voeren, terwijl hun hoofddeugd bestaat in eene zekere vrijgevigheid, die meer zweemt naar doellooze verkwisting dan naar wijze, heilige, zelfverloochenende liefde. Ook weet ik naauwelijks of Lessing is vrij te pleiten van den blaam, dat hij de

waarheid met opzet verdonkerd heeft om er zijne beroemde fabel van de drie ringen voor in de plaats te stellen. Wat *fabel* en wat *waarheid* is, moet dunkt mij elken onbevooroordeelde in de oogen springen.

Ik behoef u niet te zeggen hoe Kaeuffers meeningen mij tegen de borst waren. En met dit al is hij een fijn exegeet, een treffelijk philoloog, en gij zoudt u zeer bedriegen wanneer gij hem voor een koel verstandsmensch hieldt. Nooit zal ik de hartelijke gulheid vergeten, met welke hij mij in zijn studeervertrek en huiselijken kring *bewirthete;* nooit de warmte en levendigheid, bijna hadde ik gezegd het enthusiasme, waarmede hij zijne gevoelens verdedigde, en die al zijne redenen bezielde. Weinig dagen na mijn eerste bezoek kwam hij mij uitnoodigen tot een wandeling naar het dorp Keiditz, en naar het gedenkteeken opgerigt ter plaatse waar Moreau sneuvelde, toen hij voor 't eerst na zijn afval van Napoleon tegenover het keizerlijk leger stond. Kaeuffer bragt het gesprek op Grotius; met klimmende warmte en drift weidde hij uit in zijn lof: „hij was een éénig man, een genie onder de Schriftverklaarders; de regelen die wij twee eeuwen later met veel studie moeten opsporen heeft hij als bij aanschouwing gekend en toegepast; ik gebruik weinig commentaren, maar ik reken geen plaats voor mij-zelven verklaard waarbij ik Grotius niet heb nageslagen. Mogt ik in zijn tijd geleefd en hem ontmoet hebben! Maar 't ware mij gegaan als Quistorp!" En zonder te bedenken dat de anecdote mij niet onbekend mogt wezen, stond hij op den weg stil en verhaalde: „Quistorp, de Rostocksche predikant, werd eens in den nacht gewekt om aan een vreemdeling, die op 't uiterste lag, den troost des Evangeliums te doen toekomen. Hij spoedt zich naar de aangewezen plaats, en tracht den onbekende door toespraak en gebed tot den dood voor te bereiden. Maar nu verlangt de stervende ook nog voor 't laatst de heilige bondzegelen te ontvangen. Daarop vraagt Quistorp, wie hij is, tot welke natie, tot welk kerkgenootschap hij behoort? *Ik ben Grotius*, is zijn antwoord. En Quistorp, verrast en ontroerd door de tegenwoordigheid van zulk een man, laat zonder een woord te uiten, het gebedenboek uit de bevende handen glippen. — *Sum Grotius!*" voer Kaeuf-

fer voort, en vervolgde zijn weg — „die twee woorden waren zijn reispas door de beschaafde wereld!”

En vraagt gij dan nu ten slotte welk denkbeeld gij u van Hofprediger Kacuffer maken moet? Ik denk niet slechts met uitstekende hoogachting, maar ook met sympathie aan hem terug. De ijskoude leer, welke hij met zooveel warmte verkondigt, is en blijft vreemd aan zijn inwendigen, anderen mensch; zij is bij hem een reactie tegen het orthodoxisme, een vrucht der tijden en omstandigheden in welke hij leeft; zij laat hem onbevredigd, hij wenscht haar te kunnen uitstooten en verloochenen; hij verlangt wederlegd te worden. Liefst zou ik hem met Jacobi vergelijken; wat de philosophie bij den een was, is de philologie bij den ander.

Oberhofprediger en Vicepresident des Oberconsistoriums von Ammon was mij beschreven als een ongenaakbaar aristocraat. Ik vond in hem een deftig geleerde, een statig kerkvoogd, maar tevens een zeer humaan en vriendelijk man. Hij begon het gesprek met eenige algemeene vragen en opmerkingen over het doel mijner reis, de kerkelijke en wetenschappelijke twisten in Duitschland, en de moeijelijkheid om in zoo bont gewoel en zoo heeten strijd niet den regten weg en zichzelven te verliezen. Toen hij van mij hoorde dat ik Remonstrant was, vloeide zijn mond over van den lof van Clericus, Limborch, Wetstein, en bovenal van de Groot. „Duitschland heeft geen man voortgebragt van de grootte van Grotius.” Komt u die lof overdreven voor? Bedenk dat het den geheelen Grotius, niet bepaald den Jurist, den Theoloog, den Philoloog, den Dichter, den Staatsman, maar den geheelen Mensch geldt. Overigens geef ik u slechts von Ammons woorden weder; mij dacht, onze landgenooten mogten ze wel hooren, in een tijd waarin sommigen zich niet ontzien de groote schim te vervolgen, en zelfs keurige bezoekers van 's rijks museum te Amsterdam dan het portret des mans onopgemerkt laten, wien Nederland sinds lang een standbeeld schuldig was.

„De eerste behoefte van onzen tijd” dus ging von Ammon voort, „is dat er een scherpe grenslijn getrokken worde tusschen *gelooven* en *weten;* 't gelooven vangt aan waar het weten ophoudt, en bewoont een ander gebied, een hoogere

étage, schoon hetgeen men gelooft niet minder zekerheid heeft dan 't geen men weet. B. v. ik *weet* dat ik een zelfbewusten geest heb, want hier kan ik mijne voorstelling met het voorwerp vergelijken; ik *geloof* dat God is, want hier is zulk een vergelijking onmogelijk." Deze theorie is zoo wijduitéénloopend met de denkbeelden omtrent de verhouding tusschen gelooven en weten welke mij, als resultaten der latere wetenschap, de aannemelijkste voorkomen, dat ik het niet raadzaam achtte tegenbedenkingen te maken. Alleen vroeg ik, verlangende het antwoord, dat ligt te raden viel, ook te hooren: „wat hebben wij dan naar uwe meening te denken van den vooruitgang der menschheid en de ontwikkeling des menschen, die toch medebrengen dat veel van 't geen eerst geloofd is later ook geweten wordt, en dat sommigen ook reeds weten 't geen anderen nog alleen gelooven?" Von Ammon gaf ronduit te kennen, dat hij zulk een vooruitgang en ontwikkeling voor een hersenschim hield.

De 1ste October was een zondag. Ik woonde eerst de godsdienstoefening in de Hervormde kerk bij, en bezocht daarna de Katholieke Hofkirche, waar ik schoone kerkmuzijk en een zeer mager preekjen over de ouderpligten hoorde. Bij 't uitgaan voel ik mij op den schouder tikken; ik zie om — en sta voor Kirchenrath Ullmann van Heidelberg. Geheel onverwacht was de ontmoeting mij niet, daar ik wist dat hij plan gemaakt had om Noord-Duitschland te bezoeken, en zijn zoon naar de Berlijnsche Universiteit te geleiden. Maar 't was mij een aangename verrassing toen ik van hem hoorde, dat hij nog eenige dagen te Dresden dacht te vertoeven, en hij mij gaarne toestond die in zijn gezelschap door te brengen. Van dien dag af was ik *habitué* aan de table d' hôte in 't Hôtel de France, waar Ullmann zijn intrek had genomen. Den eersten middag moest ik hem verslag geven van mijne reisontmoetingen. „En wat hebt gij hier te Dresden al gezien? Zeker reeds de *Gemälde-Gallerie* en het *grüne Gewölbe* en de *Rüstkammer?*" — „In de *Gemälde-Gallerie* heb ik menig uur doorgebragt; 't *grüne Gewölbe* en de *Rüstkammer* hadden minder aantrekkelijks voor mij." — „Wij zullen ze te zamen bezoeken; de *Gemälde-Gallerie* staat ook in mijne schatting bovenaan, maar al wat waarlijk schoon en belangrijk is

heeft aanspraak op onze opmerkzaamheid. En welke geleerden hebt gij hier leeren kennen?" Ik verhaalde van mijn bezoek bij von Ammon, en stortte mijn hart uit over de meeningen van Kaeuffer en over den *Nathan* van Lessing. Ullman lachte over mijne drift; „gij moet Lessing nemen zooals hij is; 't is eigenlijk zijn scherp verstand, waarmede hij alle menschelijke aandoeningen hairfijn ontleedt, 't welk hem tot dichter maakt. Maar het ontbreekt hem aan diepte van gevoel, en daarom is hij een even weinig bevoegd beoordeelaar van 't Christendom als Dr. Straus." — „Ik heb u al vroeger willen vragen of gij dezen laatsten antagonist ook persoonlijk kendet?" — „Wel zeker! Nadat onze strijd reeds een poos had geduurd, heb ik een bezoek van hem ontvangen. De zeloten hebben 't mij zelfs zeer ten kwade geduid, dat ik met hem aan ééne tafel heb gespijsd, gelijk zij mij ook niet vergeven, dat ik op gematigden toon tegen hem schrijf. Maar ik gevoel weinig roeping om, hun ten gevalle, mijn karakter en stijl geweld aan te doen." — „En is het u gelukt door mondeling onderhoud met Strauss de zaak verder te brengen?" — „Ik heb hem de bekentenis afgedwongen dat het naauwelijks denkbaar is, hoe de Jongeren zich de verschijningen des Verrezenen zouden hebben ingebeeld. Maar toen ik verder vraagde: of hij dan geneigd was 's Heeren opstanding uit de dooden als waarheid aan te nemen? was zijn antwoord: „Neen! Is de mythische verklaring onhoudbaar, dan zou ik overhellen tot de rationalistische." En toch heeft hij-zelf die in al hare naaktheid ten toon gesteld."

Ik zou u zeer uitvoerige mededeelingen kunnen doen aangaande het historisch museum of de *Rüstkammer*, eene rijke verzameling van wapenen, gereedschap en huisraad uit vroegeren en lateren tijd, en de koninklijke schatkamer, *das grüne Gewölbe*, waar het oog verblind wordt van den glans der edele metalen en gesteenten, het oor vermoeid van 't hooren noemen en waarderen der schatten, welke er bijéén liggen. Maar ik zou dan mijn toevlugt tot overschrijven uit gedrukte boekskens moeten nemen, mijn geheugen kon van al die heerlijkheid weinig bevatten of behouden, en, ware 't niet om het gezelschap van Ullmann geweest, ik had de bonte verzamelingen onbezocht

gelaten. Liever wil ik nog eenigen tijd met u in de *Gemälde-Gallerie* doorbrengen. Ik had haar bijna dagelijks bezocht, maar mij van lieverlede tot eenige weinige meesterstukken bepaald die ik telkens weder ging beschouwen en dieper in mijne verbeelding prenten. Deze laatste maal was Ullmann mijn geleider. Hij-zelf had zich vroeger op de schilderkunst toegelegd, en wist, naar 't mij voorkwam, niet slechts met warm gevoel en zuiveren smaak, maar ook met veel kennis over de onderscheidene scholen en stukken te spreken. Hij stond geruimen tijd stil voor een landschap van Ruijsdael, waarvan de opzigter, op zijn verzoek, de hinderlijke glasbedekking wegnam. „Ziedaar een stuk 't welk uw land en volk eere aandoet" zeide hij ten slotte. Nog langer boeide ons Rafaëls meesterstuk, de *Madonna di San Sisto.* Ik waag mij aan geene beschrijving. Daar is een wondere, onweêrstaanbare aantrekkingskracht in de oogen van het kind Jezus; zij dringen door merg en been, en zouden alleen voldoende zijn om den Zoon als hoofdpersoon te doen kennen. Ullmann deelde mij de volgende regels van Schwab mede:

Und welch ein Blick! Wie hehr und rein!
  Gewebt aus Gottes Feuerflammen!
Ein Blick der spricht: die Welt ist mein;
  Ich kann erlösen und verdammen!

„Hadden alle theologen" voegde hij er bij, „het goddelijke in het menschelijke zóó gevoeld en weêrgegeven als deze kunstenaar, 't zou met onze wetenschap beter staan!" Ik dacht daarbij aan Kaeuffer, en aan de gesprekken welke ik met hem gevoerd had.

„Gij moet mij bij den Hofprediger introduceren" had Ullmann gezegd. Ik voldeed in zoover aan dit verlangen dat ik den Kirchenrath naar Kaeuffers woning geleidde, waar hij, bij 't noemen van zijn naam, met opene armen en herhaald *Gott grüsse Euch!* ontvangen werd. „U heb ik sinds lang gewacht" voer Kaeuffer voort, terwijl hij Ullmann als in triumf naar zijn studeervertrek bragt, „van u verlang ik licht en uitkomst; gij moet oordeelen tusschen mij en mijne tegenstanders, wier *Nebeley und Schwebeley* ik niet dulden kan; gij zijt de eerlijke, bezadigde man van wien ik wederlegd wil wezen." Er volgde een lang twist-

gesprek, waarbij ik op nieuw Ullmanns meesterlijke wijs van disputeren bewonderde. Hoe juist en treffend wist hij de bewijzen welke van wederzijde werden aangevoerd te groeperen; hoe innemend den antagonist te winnen door de erkentenis van 't geen in zijne meening waar en aannemelijk was; hoe geleidelijk *ex concessis* hooger en hooger op te klimmen tot het standpunt vanwaar men de dwaling moet zien om te beseffen én dat zij dwaling is én dat zij waarheid schijnen kon. Dit laatste ontglipt veel te dikwijls onze aandacht. Zoolang de mensch niet inziet hoe het kwam dat hij dwaalde, is hij nooit ten volle overtuigd dat het hem mogelijk was te dwalen. Geen leugengeest zou iets tegen de waarheid vermogen, wanneer hij niet een Engel des lichts, als onder een tooverzegel gebannen, in zijne magt had. Eerst als de Engel verlost is kan men den leugengeest bezweren, en roemen:

„Gerettet ist das gute Glied
„Der Geisterwelt vom Bösen."

Bij 't huiswaarts keeren hield ik met Ullmann nog een korte nabetrachting. „Gij kunt u in Holland bezwaarlijk een denkbeeld maken" zeide hij „van den schok dien het Christelijk geloof, dien alle godsdienstige overtuiging in Duitschland geleden heeft. Nog onlangs werd ik geroepen aan 't sterfbed eener beschaafde vrouw, welke niet slechts voor 't uitwendige Christelijk geleefd had, maar ook van der jeugd aan met hart en ziel in den Heer had geloofd. Intusschen was zij bekend geraakt met de twijfelingen en drieste ontkenningen des ongeloofs, en thans, in de stervensure, ontzonk haar eensklaps de moed en begaf haar de hope des levens. Zulke verschijnselen duiden een algemeene kwijning des Christelijken levens aan, een epidemie des ongeloofs." — „En waar zoekt gij de oorzaken dier vreesselijke krankte?" — „Ten deele in de nawerking van het tijdvak der zoogenaamde verlichting, die zich nu eerst in wijderen kring openbaart; ten deele in de schriften van Strauss, Feuerbach, anderen, die onze eeuw bestormen met al de twijfelingen en ontkenningen, welke vroeger over achttien eeuwen verdeeld waren; maar bovenal in 't gebrek aan godsdienstig onderrigt en aan de echte, zuivere evan-

geliepprediking. Nog voor weinig tijds, opdat ik u een staaltjen geve van de heerschende onkunde, heeft een Evangelische gemeente haar Pastor beschuldigd van 't prediken van ongehoorde en onverstaanbare nieuwigheden, omdat hij de regtvaardiging uit den geloove verkondigd had. Waar de evangelieprediking gezond en krachtig is, openbaart zich allerwege een nieuw leven, 't welk zich ook meer en meer zal uitbreiden en doen gelden." — Zoo blijft dan Coquerels gezegde waarheid: „*On croit qu'il y a des incrédules; on se trompe, il n'y a que des ignorans.*" Geldt het zelfs niet van de mannen der wetenschap?

Den dag na dit gesprek nam ik afscheid van Ullmann, die ook Leipzig en Halle wilde bezoeken. Ik bragt nog eenige dagen te Dresden door, welke mij echter, buiten het genot der schoone omstreken en van rustig nadenken over mijne reisontmoetingen, niet veel opleverden. Hebt gij lust om nog een examen bij te wonen, 't welk door het Consistorium aan vijf candidaten tot de evangeliebediening wordt afgenomen? Gij zoudt er de examinatoren, elk op zijne beurt, met nut en leering hooren spreken, en vooral genoegen vinden in het keurig en geestig Latijn van von Ammon; maar 't zou u, als mij, bevreemden, dat zij de examinandi naauwelijks aan 't woord laten komen, dan om kortelijk te antwoorden op zeer lastige en beuzelachtige vragen, of om uit hun mond den weêrklank van eigen geliefkoosde stellingen te vernemen. 't Was *mij* althans niet mogelijk over de gaven der candidaten te oordeelen. Het kwam mij voor, dat van de vijf heeren één zeer goed, twee tamelijk wel, twee min gelukkig, de onaangename proef doorstonden.

Een belangrijke kennismaking was mij te Dresden nog voor 't laatst bespaard. Nadat ik reeds een paar malen, eerst in gezelschap van Ullmann, later alleen, vruchteloos een bezoek had trachten te brengen aan Diaconus Thenius, mogt het mij eindelijk gebeuren hem te huis en in een rustuur aan te treffen, 't welk hij gaarne voor mij ten beste had. Thenius is vooral bekend als exegeet van het Oude Verbond; zijn studeervertrek was rijkelijk versierd met kaarten en afbeeldingen van 't Heilige Land, onder welke laatsten er velen waren die voorkomen in het prachtwerk

door mijn Vader uitgegeven.*) Overigens zijn de opstellen van Thenius grootendeels in onderscheiden tijdschriften verspreid, enkele slechts heeft hij afzonderlijk uitgegeven. Onder de Saksische godgeleerden komt hij mij voor geheel op zich zelf te staan, en de rigting van het ware, hoogere midden te vertegenwoordigen. Maar of hij iets meer doet dan haar *vertegenwoordigen*, of hij in ruimen kring voor haar werkt en haar vrienden en voorstanders wint, durf ik niet beslissen; gebleken is mij daarvan niets, en 's mans stil-bescheiden, bijna hadde ik gezegd schuchtere, toon zou er mij aan doen twijfelen. Nogtans heeft hij zich in zijn geschrift: *das Evangelium ohne die Evangelien* krachtig genoeg tegen Bruno Bauers ongeloovige onkritiek doen hooren. Mogt Saksen vele zulke theologen rijk zijn! Hofprediger Kaeuffer vroeg mij: welk mijn oordeel was omtrent den godsdienstigen toestand des lands? Het viel mij toen moeijelijk daarop terstond te antwoorden. Wanneer gij mij thans dezelfde vraag voorlegt zou ik zeggen: — maar ik bid u daarbij indachtig te zijn, dat ik afga op 't weinige dat een reiziger in weinig weken kan opmerken, — den boventoon voert de partij van het zoogenaamd gezond verstand; daartegen laat zich met scherp geluid een klein, woelig, getal van Oud-Lutherschen hooren die bij de kerk en bij de formulieren zweren; de zuivere prediking des Evangelies in den geest der vrijheid is er vreemd, of kan zich althans naauwelijks doen verstaan. Wanneer ik Saksen bij ons Vaderland zal vergelijken, en daarbij de schets ten grondslag leg, welke Ullmann onlangs van den toestand onzer kerk en theologie gegeven heeft, zou ik dus oordeelen: in plaats van onze supra-naturalisten vind ik in Saksen de rationalisten; voor onze ultra-Gereformeerden dáár de ultra-Lutherschgezinden; de derde rigting, die der hoogere éénheid en ontwikkeling, heb ik in Saksen slechts bij zeer enkelen aangetroffen. Maar, ik herhaal het, vertrouw niet te vast op het oordeel van den reiziger, waaraan hij-zelf niet veel durft hechten.

*) *Bijbelsche Landschappen*, naar afbeeldingen op de plaats zelve vervaardigd. Twee Deelen, met 96 staalgravuren. (Leeuwarden, Suringar.)

NEGENDE BRIEF.

BERLIJN.

De spoorwegen, mijn vriend, gaven mij gelegenheid om u in mijne laatste brieven met de snelheid der gedachte van de eene stad naar de andere over te brengen. Zoo kort en ligt kan ik u echter de reize van Dresden naar Berlijn niet maken. Wel is zij op éénen dag te doen over Leipzig, Halle, Cöthen en Wittenberg; maar, behalven dat ik u in laatstgenoemde stad een poos denk op te houden, moet ik van uw medelijden vergen, dat gij u voorstelt wat het zegt van 's morgens zes ure tot 's namiddags vier in éénen adem voort te stoomen, zonder aan de tusschenstations eenige andere noemenswaardige verkwikking of verpoozing te genieten dan een frissche regenbui, een zorgelijk overdragen en overpakken van den reiskoffer, en 't uitreiken van ontelbare fooitjens. Waarlijk, aan sentimenteel, aan humoristisch, aan dichterlijk, aan wetenschappelijk noch aan *comfortable* reizen valt op deze ijzeren wegen te denken, en Yorick-zelf zou, naar zijn eigen uitdrukking, het land van Dan tot Berseba doorvliegen, zonder iets te zien of ergens zijn hart aan te hechten.

Te Wittenberg had ik aanvankelijk niets dan tegenspoed. Ik zou er Prof. Schmieder bezoeken, dien ge u nog van de Leipziger *Prediger-Conferenz* herinnert. Hébt gij lust

om mij na den vermoeijenden rid terstond op een stadswandeling te vergezellen? Wij leenen van den waard *zur goldenen Traube* een doorluchtig regenscherm, gaan in een stortbui uit, begroeten op de markt met ontblooten hoofde, Luthers standbeeld, en, na het gansche stedeken doorwaad te hebben, treden wij het laatste huis, 't voormalig Augustijnerklooster, binnen. Hier verdwalen wij in een kunstig verwarden bouw van gangen, trappen, kelders en kamers, trekken eindelijk wanhopig aan een schel, en vernemen dat Prof. Schmieder wel te huis maar nog niet te spreken is. — dat heet: we mogen nog een halfuur in den regen rondwandelen. Wij snellen terug naar de markt, en vinden er de wedergade van 't Augustijnerdoolhof, verheerlijkt met den naam van raadhuis, en voorzien van een gids, die zich aanbiedt om ons daarin rond te leiden. In een kwartieruurs — langer kunnen we ons niet ophouden — laat men ons een gansche rij portretten van Luther, Melanchthon en anderen, door Lucas Cranach geschilderd, bezigtigen, onder faveur van zooveel schemerlicht als wij behoeven om ons te verbeelden dat ze over dag zeer bezienswaardig zullen wezen; en met een naauwgezetheid, die zelfs geen woordeken te kort wil doen, raffelt men ons daarbij een verklaring af, waarin veel voorkomt van keizers en koningen, die op deze zelfde plaats deze zelfde zaken gezien en gehoord hebben. Meer dan voldaan verlaten wij raadhuis en geleider, spoeden ons andermaal door regen en wind naar het Augusteum, en worden daar in 't eind door Prof. Schmieder verwelkomd, aan wiens gastvrijen haard de avond ons den dag vergoedt.

Moede als ik was nam ik toch volgaarne het geleide van mijn gastheer aan, om voor den donker Luthers studeervertrek te bezoeken, 't welk slechts door een trap en gang van Schmieders woning gescheiden is. Men heeft het zooveel mogelijk in zijn geheel bewaard, met de oude meubelen op de oude plaats; sinds eenigen tijd had men de bouwvallige zoldering moeten stutten. Onwillekeurig kwamen mij de *Alt-Lutheraner* voor den geest; Luthers oude, vervallen en geschoorde cel is geen ongepast symbool hunner kerkgemeenschap. Misschien hielden op dat oogenblik Schmieders gedachten éénzelfden gang met de mijne; althans

bij 't heengaan zeide hij met een glimlach: „gij ziet, Luthers gebouw wordt oud en staat op 't instorten." Welnu, het zij zoo! Hebt gij wel opgemerkt — het geldt van de meeste Vaders en Leeraars der kerk — dat niet het goud en marmer waarmede zij op den éénen grondslag, Christus, hebben voortgebouwd, maar veelmeer wat ze er van hout en stoppelen tusschenvoegden, dat juist dit gebrekkige en vergankelijke door de nakomelingschap met hun naam bestempeld wordt? Wat Luthersch en Calvijnsch heet is van Luther en Calvijn het dwaze en zwakke; 't geen ze groots en heerlijks waren en dachten en deden wordt niet naar hen benoemd.

Schmieder is Hoogleeraar aan het *Prediger-Seminar*, 't welk van de Universiteit te Wittenberg is overgebleven. Toen ik hem naar zijne voorlezingen vroeg, deelde hij mij met kennelijke voorliefde 't een en ander van zijne lessen over de geschiedenis der kanselwelsprekendheid mede. 't Is de taal, meent hij, welke bij hare behandeling eerst en meest in aanmerking komt; hare verdeeling moet noch chronologisch noch ethnographisch maar linguistisch zijn, en gereedelijk laat zij zich in drie hoofdafdeelingen splitsen: Grieksche, Latijnsche en Germaansche kanselwelsprekendheid. Schmieder houdt het voor waarschijnlijk dat de godsdienstoefeningen der Christengemeenten te Rome en in andere hoofdplaatsen der Latijnsche wereld, in de vroegste tijden b. v. gedurende de eerste eeuw onzer jaartelling, in de Grieksche taal gehouden zijn; een omstandigheid welke op de Latijnsche kanselwelsprekendheid niet zonder invloed is gebleven. De tijd ontbrak hem voor de verdere ontwikkeling dezer meeningen. Ons gesprek kwam daarna, ik weet niet meer door welke wending, op de Consubstantiatie, welk leerstuk Schmieder ondernam mij te verklaren. „Maar ik moet u daartoe," zeide hij, „eerst en vooral mijne gedachten uitéénzetten over 't geen ik door *ligchaam* en *ligchamelijk* versta. Ik neem die uitdrukkingen in zeer wijden zin, zoodat ik b. v. het *woord* als het ligchaam der *gedachte* beschouw. In dezen zin nu meen ik dat Christus door de almagt van zijn wil zich ligchamelijk aan de zijnen mededeelt, niet slechts in 't Sacrament, maar zoo dikwijls zij in den geloove brood eten en wijn drinken; het heerlijkst en volkomenst nogtans in het Sacrament, waartoe

wij den ouwel, het *verheerlijkt brood*, wijden, gelijk wij het *verheerlijkt ligchaam* des Heilands genieten. Uwe geestelijke Nachtmaalsviering is eenzijdig en half; zal Christus zich aan ons, die ook ligchamelijke wezens zijn, volkomen mededeelen; dan moet Hij zich ook beligchamen." Gij zult opmerken dat deze theorie, welke zich schoon genoeg voordoet, niet meer orthodox Luthersch is, gelijk Schmieder haar ook niet op Marc. XIV: 22 en 24, maar op 1 Cor. X: 16 bouwt. — Het was mij van harte leed dat ik de uitnoodiging van mijn gastheer om een dag langer te Wittenberg te vertoeven niet kon involgen.

Den volgenden morgen stoomde ik naar Berlijn. Terwijl de eerste dag in een groote, onbekende stad anders min aangenaam pleegt te zijn, was ik, door een zamenloop van gunstige omstandigheden, hier aanstonds zoo volkomen te huis als 't in den vreemde mogelijk is. Candidaat Woltmann, een vriend van mijn vriend Wieseler te Göttingen, aan wien ik reeds uit Dresden had geschreven, bezorgde mij binnen een paar uren twee zeer goede kamers in de *Taubenstrasse;* de Heer Reitz van Heidelberg — ge herinnert u zijne familie — onthaalde mij met Hollandsche gulheid op een Neêrduitsch gesprek en een vaderlandschen kop thee, en de eerste avondwandeling, welke ik in zijn gezelschap *onder de Linden* maakte, deed mij Kirchenrath Ullmann ontmoeten, die zoo even van Halle was aangekomen. Zoo bevind ik mij dan op eenmaal onder bekenden en vrienden, en voor eenige weken ben ik burger in de hoofdstad van Pruissen, die voor den beoefenaar der wetenschappen de hoofdstad van heel Duitschland is. Gij vergt mij geene opzettelijke beschrijvingen van stad, gebouwen en omstreken. Berlijn, zoo als het is, werd ons in den laatsten tijd in zeer vermakelijken stijl geschilderd; er ware een zeer sombere tegenhanger van te geven. In het eerste stedelijk nieuwsblad 't welk mij onder de oogen kwam, vond ik berigt van *vier* zelfmoorden, binnen den tijd van ééne week; op een bevolking van weinig meer dan driemaalhonderdduizend zielen; en naar men mij verzekerde is de verhouding dooréêngenomen nog ongunstiger. Wie huivert niet op de bloote gedachte aan verborgenheden die zich zoo schrikkelijk openbaren! Voor mij, den vreemde-

ling, vertoonde Berlijn zich enkel van de lichtzijde: een stad vol paleizen, en kunst en geleerdheid.

Mijn eerste bezoek bragt ik den volgenden morgen aan Professor Hengstenberg. Tenger van gestalte, goedig van gelaatstrekken, innemend van toon en gebaar, kwam mij de Redacteur der *Evangelische Kirchenzeitung* veel minder vreesselijk voor, dan ik hem mij gedacht had. „Ik heb geen andere aanbeveling aan u;" begon ik, „dan een mondelingen groet van den Heer da Costa, die uit Christelijke belangstelling, voor welke ik hem hoogst dankbaar ben, in mij den Remonstrant over 't hoofd ziet." Hengstenberg heette mij glimlagchend welkom; en ving van zijn kant het gesprek aan met te vragen naar den toestand der Remonstrantsche Broederschap en der Nederlandsche kerk. „Toen ik-zelf voor eenige jaren mij in Holland bevond," voer hij voort, „heb ik mij zeer bedroefd over het indifferentisme en het Pelagianisme, welke er heerschende waren. Dat dus, naar gij verklaart, het vraagstuk der onvoorwaardelijke voorbeschikking achter de bank geschoven wordt door godgeleerden, die aan de hoofdwaarheden des Christendoms niet veel hechten, en dat er toenadering merkbaar is tusschen de Remonstranten en hen die van ouds Contra-Remonstranten waren, verwondert mij niet; maar 't is de vraag of dat van duur zal wezen; zeker is het bevreemdend dat nog geen godgeleerden van naam zich aan de zijde der orthodoxen scharen. 't Is zonderling hoe gij, Hollanders, die toch onze Duitsche theologie vlijtig bijhoudt, steeds een twintig of meer jaren wacht met onze meeningen en rigtingen over te nemen. Tijdens mijn verblijf in Holland was er het rationalisme aan de orde van den dag, en in uwen van der Palm vond ik onzen Michaëlis weder; tegenwoordig, naar 't geen ik omtrent de Groninger School verneem, schijnt Schleiermacher, die bij ons haast weêr vergeten is, bij u eerst zijn opgang te maken." — 't Ligt misschien ten deele aan ons volkskarakter" gaf ik ten antwoord; want ik voelde dat er iets waars was in Hengstenbergs opmerking. — „Ja, aan uwe..... hoe noemt gij 't ook? aan uwe *bedaardheid.* Een uwer godgeleerden heeft immers als een karaktertrek van den Heer Jezus opgegeven dat Hij de *bedaardste* aller menschen was!" — Prof. Heng-

stenberg werd toch scherper dan zijn voorkomen mij had doen verwachten. „Laat mij u verder mogen antwoorden," hernam ik, ook wat warmer, „dat onze geleerden hunne theologie, onze natie hare godsdienstige gevoelens, niet zoo maar van de naburen plegen over te nemen. Wij trachten wel van hen te leeren, onder anderen ook te leeren dat men niet altijd grootelijks vordert door het vliegend *Ueberschlagen ins Extrem;* maar overigens, ook waar vreemden ons voorlichten, gaan wij onzen eigen weg; en — vergeef mij dat ik u moet tegenspreken — van der Palm heeft zich evenmin naar Michaëlis gevormd als de Groninger Hoogleeraren aan den leiband van Schleiermacher loopen." De Duitschers hebben, onder ons gezegd, mijn vriend! het zwak der oude Grieken; zij willen overal hunne eigene goden wedervinden! — Hengstenberg gaf weder een wending aan 't gesprek. „Nog een woord van uw Remonstrantsch kerkgenootschap. De schriften van Arminius heb ik steeds op hoogen prijs gesteld, en naar mijn inzien heeft hij met volle regt bestreden 't geen in de leer van Calvijn overdreven en onbijbelsch is; Episcopius en zijne naaste opvolgers zijn van den goeden weg tot de doolpaden van 't Socinianisme en rationalisme afgeweken; in Limborchs theologie vind ik een praktisch-vromen zin, die mij bijkans met zijne dwalingen verzoent, en gaarne hoop ik dat deze rigting door de latere Remonstranten weêr gevolgd wordt; maar 't moet u, dunkt mij, ondragelijk wezen in zulk een enghesloten broederschap te leven en te werken, waar immers geen omloop des bloeds kan zijn!" — „Waarom niet, Professor? Men heeft de Remonstranten kunnen dwingen om zich tot een afzonderlijke broederschap te vereenigen; maar geen synodaal besluit vermogt ons af te snijden van het ondeelbaar ligchaam des Heeren, noch kan beletten dat wij ons leden weten der éene, algemeene kerk. *Christiani sumus; nihil quod Christi est a nobis alienum putamus.*" Hengstenberg glimlachte weder; hij scheen wel niet volkomen met ons tevreden, maar ik geloof toch dat hetgeen hij vernam hem niet tegenviel; toen hij mij door zijn boekenlabyrinth uitgeleide deed, had hij de goedheid mij tot een tweede bezoek uit te noodigen, waarvan echter tot mijn spijt niet gekomen is.

Ik had het te Berlijn druk met visites, vooral daar ik de geleerden wier kennismaking ik zocht dikwijls niet te huis vond, of zoozeer met bezigheden overladen, dat ze mij bij een eerste bezoek slechts een oogenblik te woord konden staan, om mij dag en uur te bepalen, waarop zij mij gaarne zouden ontvangen. Enkelen geven dagelijks slechts één uur audientie, en kondigen dit in het *Berliner Adress-Buch* aan. Tot deze laatsten behoort Neander, om wien 't mij boven allen te doen was, — Neander, wel in waarheid, naar de beteekenis van zijn naam, een *nieuw* man, van wien niet slechts een nieuwe kerkgeschiedenis, maar een nieuwe geest in de Kerk van Christus uitgaat. Ik werd door mijne vrienden niet zeer bemoedigd om een bezoek bij hem te wagen: Neander kon zeer stil en stroef zijn, in allen gevalle zou *ik* het gesprek aan den gang moeten houden, zijn geheugen voor personen was zwak en bij een tweede ontmoeting zou ik hem even vreemd wezen als de eerste maal. Hoe alles mij medeviel! „*Nur herein!*" hoorde ik mij uit de verte toeroepen, toen de dienstmaagd mijn kaartjen had overgegeven. „'t Is mij aangenaam u te zien; ik heb nog altijd verzuimd u voor het toegezonden exemplaar uwer dissertaties mijn dank te betuigen," waren de woorden met welke ik ontvangen werd. Juist den dag na mijn vertrek van Hernnhut had Neander zijn vriend, Bischof Anders, bezocht; dien mogt ik waarschijnlijk dank weten dat mijn naam den Oberconsistorialrath versch in 't geheugen lag. „Voor eenige jaren" ging Neander voort „heeft uw Vader de goedheid gehad mij zijn Gedenkschrift benevens eenige dissertaties van zijne beste leerlingen te doen toekomen; met groot genoegen heb ik daaruit bespeurd dat de Remonstranten tot den Bijbelschen, praktischen zin hunner voorvaderen, tot het oude en echte Remonstrantisme, zijn teruggekeerd." Met bijzondere belangstelling vraagde hij naar alles wat de Nederlandsche kerk en theologie betrof; en dit ééne scheen hem voornamelijk ter harte te gaan: of Hegel onder ons ook aanhangers had gevonden? 't Was hem blijkbaar eene geruststelling toen ik antwoordde: „Zoover ik weet volstrekt geene! Deze philosophie heeft reeds dáárom weinig kans van opgang bij ons te maken omdat zij ons niet klaar

en duidelijk genoeg is.” — „Ja; dat ligt intusschen meer aan Hegels stijl en eigen wijs van zich uit te drukken; zijn systeem is dat van den natuurlijken mensch; zijne gevoelens hoort men uit den mond van voerlieden en lakkeijen.” ’t Is zonderling hoe Neander laag valt op deze school; verwonderlijk hoe sterk die antipathie bij hem werkt. Men had mij reeds gezegd dat, wanneer alle middelen om het gesprek gaande te houden zonder gevolg bleven, de naam van Hegel nooit zijne werking miste. Inderdaad hoorde ik Neander ook later, schier bij elke gelegenheid, hevig tegen den grooten wijsgeer en zijn systeem uitvaren. Geen wetenschap, beweert hij, kan met goed gevolg beoefend worden, zoolang men niet geheel van dezen verderfelijken dwaalweg is teruggekomen. En ’t geen Neander aan Schelling hecht, schijnt niet zoozeer innige overeenstemming dan gemeenschappelijke oppositie tegen Hegel te zijn. Om met aangenamer indruk te scheiden bragt ik het gesprek nog eens op de vaderlandsche kerk terug. „Naar ’t geen gij mij verhaalt zijt gijl. op den goeden weg,” zeide Neander ten slotte. Ik werd zeer minzaam tot een tweede bezoek en tot het bijwonen van zijn studentengezelschap uitgenoodigd. Toch moet ik bekennen dat mijn onderhoud met den Oberconsistorialrath iets eigens, iets plegtigs, iets van een koninklijke audiëntie had; ’t werd staande gevoerd, van zijn kant met zeer bepaalde vragen, van mijne zijde natuurlijk met niet te breede antwoorden; nu en dan werd het door een korte pauze afgebroken. Maar al wat naar het koninklijke zweemt voegt ook Neander wel.

’t Was toeval, geen opzet, dat ik mij van zijne woning regelregt begaf naar die van den Hegelschen Godgeleerde Prof. Marheineke, wien ik een brief van Professor Bake had ter hand te stellen. Hij ontving mij vriendelijk; maar was het mij bij Neander een aanbeveling geweest dat ik hem uit mijn vaderland niets van Hegelsche theologie wist mede te deelen, diezelfde bekentenis moest mij wel vrij laag doen zinken in de schatting eens Godgeleerden, die geen ware wetenschap erkent buiten de school *des Meesters*. Over ’t geheel vond ik Marheineke stil en afgetrokken. ’t Hindert hem, naar ik hoor, meer dan hij-zelf wil weten, dat de philosophie van Hegel, vroeger vooral te Berlijn

door de regering beschermd, bij de aanzienlijken in de mode, en onder de studenten hoog gevierd, thans achterligt bij „die valsche wijsheid welke Schelling uitkraamt." Mijns inziens — en ik waag te eer voor mijne meening uit te komen daar ik het oordeel van hooggeplaatste, vroede en vrome mannen voor mij heb — valt het niet te ontkennen, dat de Pruissische regering soms ontijdig ijvert in 't beschermen en voorstaan van 't geen bij haar voor waarheid geldt. Niet lang geleden was het te Berlijn een aanbeveling wanneer men tot de school van Hegel behoorde; tegenwoordig is het een reden van achterstelling. Geen staat, geen Christelijke staat kan het verspreiden van antisociale en anti-christelijke leeringen gedoogen; maar het maakt een vreemden, nadeeligen indruk wanneer koning en ministers voor 't een of ander systeem van Christelijke wijsbegeerte, voor deze of gene rigting van Christelijke vroomheid partij kiezen. Ook waar de bedoeling zuiver en de zaak heilig is, heeft het middel een verkeerd gevolg. Ullmann zeide er van, even juist als kort: „*mann will zu Berlin zuviel* machen."

Nu ik eens *en train* ben moet gij nog meer bezoeken met mij afleggen. Hofprediker Strauss ontvangt zijne gasten in de namiddagure van drie tot vier, en pleegt hen, even als Tholuck, op een wandeling te onthalen. Ik mogt er op rekenen dat althans mijn naam hem niet vreemd was; want voor eenige jaren had hij, schoon te vergeefs, te Amsterdam de kennismaking met mijn Vader gezocht, en ik wist dat zijn vriend Schwarz van Heidelberg hem meer dan eens van mijne zalige moeder had gesproken. De *Kerkkloks-toonen* behoorden tot hare lievelingslectuur, en tot de boeken waaruit zij mij reeds in vroege jeugd voor de Evangeliebediening opleidde. Strauss heette mij hartelijk welkom; 't was wel natuurlijk dat bij den man van rijpen leeftijd het voorkomen weinig geleek op het portret 't welk ik mij-zelven van den jeugdigen Idyllendichter had gedroomd, maar ik herkende dien in zijn levendigen toon en opgewekten, vromen zin. Uit zijne gesprekken bleek mij al spoedig dat hij in de geschiedenis der Nederlandsche kerk en in onze godgeleerde literatuur bij uitstek bedreven is; hij had die naar zijn zeggen vooral vroeger bestudeerd, toen hij te Elberfeld

als Luthersche voorpost in de buurschap der Gereformeerden stond. Ook Strauss heeft zich, even als Neander, met overgroote verwachting aan den verjongden Schelling gehecht. In 't algemeen heb ik te Berlijn weinig geleerden of mannen van smaak ontmoet die niet met ingenomenheid van den dichterlijken wijsgeer spraken; 't kwam mij daarbij opmerkelijk voor dat geen zijner hoorders mij een geregeld overzigt van zijn stelsel wist te geven, maar elk uit zijne voordragt de eene of andere treffende gedachte had opgevangen. Zoo was Strauss bijzonder bekoord door het denkbeeld: dat het ligchaam van vleesch en bloed, wel verre van een oorzaak der zonde te zijn, door de *vis inertiæ* een hinderpaal is voor den verkeerden wil, en in menig geval den mensch bewaart, dat hij geen duivel wordt. Later eerst heb ik een leerling van Schelling ontmoet, die mij den ondoorgrondelijken man ten deele verklaarde. Schelling, zeide hij, is de dichter onder de philosophen, en heeft in hooge mate de *Intuitionsgabe;* hij aanschouwt de waarheid, vandaar zijn zelfvertrouwen in 't beweren; haar te doorzien en te ontleden is hem niet gegeven, vandaar zijn gevoel van onvermogen waar 't op de bewijsvoering aankomt. Hij heeft meer dan genoeg om zijne vrienden van hem te doen spreken, niet genoeg om zijne vijanden tot zwijgen, te brengen; daarom wil hij niet ophouden met doceren, en den aanvang niet maken met uitgeven.

Na de wandeling met Strauss wachtte mij nog een *Abendstunde* bij Theremin. In een ziekenstoel, achter het groene lichtscherm, vond ik een bejaard man van lijvige gestalte en verflenste gelaatstrekken. Ach, is dit de *Prediker zonder vrees*, gewapend met het levend woord als Jupiter met zijn bliksem? De tijd is een spotter, en bitter is de ironie die 't leven met ons drijft! Maar de geest is het leven en den tijd te sterk. Terwijl het ligchaam bij den grooten redenaar veroudert en verzwakt, is zijn inwendige mensch nog jeugdig en krachtvol, en soms — hoe zelden ook — hoort Berlijn en het Hof hem nog met al het magtbetoon van vroeger dagen de woorden des levens verkondigen. Hij laat den Koning aanzeggen wanneer hij gereed is met een nieuwe preek en zich sterk genoeg gevoelt om haar uit te spreken. Voor elke kanselrede heeft hij een voorbereiding

van ten minste drie weken noodig, verscheiden dagen alleen voor 't memoriseren, 't welk hem uiterst moeijelijk valt. De keus van een enkel woord kan hem soms uren kwellen; — een naauwgezetheid die zich, ten deele voor 't minst, uit zijne *Theorie der Beredsamkeit* laat verklaren. Mij mogt het niet gebeuren hem te hooren prediken te belangrijker waren mij de gesprekken welke ik met hem voerde. Bij de eerste gelegenheid bragt ik zijn geliefkoosde stelling ter sprake: *orator est vir bonus dicendi peritus* (een redenaar is een braaf man die wèl kan spreken). 't Was hem zeer aangenaam van mij te vernemen, dat deze stelling en de wijze waarop zij door hem ontwikkeld is in zijn geschrift: *die Beredsamkeit eine Tugend*, in mijn Vader een warmen voorstander vindt. „Met mijne landgenooten" zeide Theremin „ben ik minder gelukkig. Mijn boek wordt door hen algemeen met afkeuring en tegenspraak bejegend. Het schijnt dat men mij kwalijk begrepen heeft. Voorzeker is 't in den redenaar geen vereischte dat hij rein zij van alle kwaad, of ook van alle grove gebreken; hoe weinigen van het klein getal redenaars zouden voor dien eisch bestand zijn! Neen, maar de redenaar moet het wèl meenen; als redenaar moet hij een regtschapen, eerlijk man wezen, zelf innig overtuigd van 't geen waarvan hij anderen wil overtuigen. Bij deze redelijke verklaring van den regel maakt zelfs Mirabeau, wien mijne bestrijders altijd in den mond voeren, geen uitzondering; maar gij moet hem meten aan zijne tijdgenooten; Robespierre kon geen redenaar zijn als hij!" — Toen het gesprek vervolgens op Hollands en Duitschlands beroemde kanselredenaars kwam, vroeg ik Theremin wien ik hier te Berlijn moest gaan hooren, nu hij-zelf zijn kansel ledig liet? „De predikers" was zijn antwoord „welke hier den meesten naam hebben zijn meest allen leerlingen van Schleiermacher; en naar 't mij voorkomt is de invloed van Schleiermacher op de preekmethode niet gunstig geweest. Bij al zijne jongeren is de leertoon de heerschende; zij houden het daarvoor dat de kanselredenaar niets anders heeft te doen dan 't godsdienstig bewustzijn der gemeente klaar en duidelijk uit te spreken, om haar op die wijs een geestelijke verkwikking te verschaffen, maar dit onderstelt bij de gemeente een mate van volwassenheid

welke zij in waarheid niet bereikt heeft; de evangeliedienaar moet haar geloof niet slechts uitspreken maar toetsen en louteren, haar niet slechts naar den geest verkwikken maar stichten en verder brengen." — „Men schijnt in Duitschland vrij algemeen van oordeel te zijn dat de prediker, als prediker, partij moet kiezen tusschen de verschillende stelsels der godgeleerden. Is dat ook uwe meening?" — „Neen; ik geloof veelmeer dat hij vóór alles zorgen moet zich de handen niet te binden, opdat hij zooveel mogelijk allen alles zij. De verzoeningsdood van Christus, b. v., wordt in de H. S. onder verschillende beelden en uit onderscheidene oogpunten voorgesteld; elk Christen heeft naar mijn inzien regt om zich bij voorkeur aan die wijze van beschouwing te houden, welke hem het weldadigst is; diezelfde vrijheid moet de kanselredenaar zich voorbehouden, om haar telkens naar eisch van tijd en omstandigheden te gebruiken." Het gesprek liep verder over de liturgie en over de geheele inrigting der godsdienstoefening. „En met welken naam of op welke wijze pleegt men in Holland de gemeente van den kansel toe te spreken? Misschien ligt het aan mijne vroegere opleiding tot Fransch predikant, dat de toespraak *mijne broeders en zusters* mij niet regt wil behagen. Apostolisch is zij niet; ook komt het mij voor, dat men de zusters daardoor wat al te zeer op den voorgrond plaatst, en te veel aan haar bijzijn toont te hechten. Zij hebben buitendien reeds te grooten invloed op den redenaar, omdat ze trouwer ter kerke plegen te komen en aandachtiger luisteren dan de broeders. Daarenboven beslist in den regel haar oordeel over het lot des predikers; althans zoo gaat het hier; en menig predikant, die dit maar al te goed weet, preekt haar ten gevalle wat minder degelijk, of legt zich toe op 't roeren en week maken en tot tranen bewegen zijner teedere hoorderessen." Theremin heeft zich anders over de zusters niet te beklagen, want zij volgen hem trouw en hooren hem gaarne. Toen ik ten slotte bij 't afscheidnemen vroeg of men binnen kort eenigen nieuwen letterarbeid van hem mogt wachten, deelde hij mij mede dat hij zich bezig hield met twee monographiën over Demosthenes en Massillon, in zijne schatting de twee grootste redenaars van ouderen en nieuweren tijd.

Reeds den eersten dag na mijn bezoek bij Neander had hij de goedheid mij ter maaltijd te noodigen. Toen ik op den bepaalden tijd aan 't huis van mijn gastheer kwam, vond ik hem alleen met zijne zuster, een vrolijke, geestige dame, die haren broeder met de meeste trouw en zorg verpleegt. 't Geen men van Neanders zonderlinge manieren en geleerde distracties verhaalt, is, naar alles wat ik van hem gehoord en gezien heb, niet overdreven. Zijn zwak gestel en slecht gezigt maken hem bovendien zeer afhankelijk van de oppassing zijner verwanten en vrienden. Wanneer hij wandelt, 't geen zelden geschiedt, of ter kerke gaat, gelijk hij elken zondag pleegt te doen, laat hij zich door een of twee zijner studenten geleiden. Den weg naar 't Universiteitsgebouw weet hij alleen te vinden. Men verhaalde mij daaromtrent de volgende anecdote. Niet lang geleden hield de Koning op het plein voor de Academie inspectie van de bezetting zijner hoofdstad; te midden der wapenschouwing komt Neander aan, den arm vol boeken en dictaten, het hoofd vol gepeinzen, vlak tegen het voetvolk in; een der adjudanten roept hem toe dat hij zal uitwijken; maar op dit oogenblik wordt de Koning hem gewaar; op het vorstelijk commando openen zich de gelederen, en Neander, die van de geheele zaak weinig of niets bespeurde, gaat midden door hen heen, terwijl de omstanders een luid hurrah! aanheffen voor den man die zulk een onderscheiding verdiende, en voor den Koning die in zulk een onderdaan zich-zelven eerde.

Ik bleef nogtans niet lang in het denkbeeld dat ik dien middag de eenige gast van den Oberconsistorialrath zou wezen. Achtervolgens kwamen binnen Professor Rheinwald — gij kent zijn Repertorium, — Professor Piper, docent in de kerkgeschiedenis, Hofprediger Strauss met zijn zoon, een jeugdig talentvol prediker, Kirchenrath Ullmann met den zijnen, en Consistorialrath Twesten met echtgenoote en dochter. Neander had de goedheid mij met al deze Heeren, zoovelen ik hen voor 't eerst ontmoette, in kennis te brengen. Terwijl ik een gesprek aanknoop met Strauss den zoon, die met zijn Vader voor eenige jaren Holland had doorreisd, staat Neander weder naast mij: „kom mede, dat ik u aan Geheimerrath Schelling voorstel.” Waarlijk,

daar stond ik voor den heros der philosophie, die beloofd heeft de raadselen der negentiende eeuw te zullen oplossen en hare kwalen te genezen. Daar men mij gezegd had dat hij hooghartig en ongenaakbaar is en zich zelden in gezelschap vertoont, had ik de hoop van hem te ontmoeten reeds opgegeven. Ook gevoelde ik dat ik van genoegen en verrassing kleurde toen Schelling mij aansprak; — gij moogt het kinderachtig noemen, zoo ge wilt, en te meer kinderachtig omdat de weinige woorden welke hij met mij wisselde weinig om 't lijf hadden. Gij moogt het onbegrijpelijk dwaas vinden, dat ik er stil en ingetrokken van werd, toen ik hen daar naast elkander aan den disch zag plaats nemen, Neander aan 't hoofdeinde, hem ter regterhand Schelling, ter linker Strauss, naast die beiden Ullmann en Twesten. En ik verbeelde mij dat Mevrouw Twesten zich later met hare dochter zal hebben vrolijk gemaakt over den houterigen Hollander, die voor beide dames een even weinig onderhoudend buurman was geweest. Want mijne gedachten speelden onophoudelijk op dien kring van geleerden met welken ik aanzat. Hoeveel wijsheid en wetenschap legt God in menschenhoofden! En konden deze allen hunne gaven inéénsmelten, en de stroomen hunner inzigten en ervaringen doen te zamenvlieten, die ze nu bij druppelen aan elkander mededeelen, wat zouden zij ver gevorderd zijn in de kennis der waarheid! En wederom, neem hun aller kennis en wetenschap te zamen — wat is het meer dan een klein stuksken der zake! — 't Gezelschap werd allengs regt vrolijk; *Fräulein* Neander bragt aan Ullmann te binnen, hoe zij hem vele jaren geleden, toen hij zijn leermeester Neander over het onderwerp zijner doctorale dissertatie kwam raadplegen, daartoe had aan de hand gedaan: *der Conditor Josty und sein Jahrhundert;* zij-zelve moest hooren dat de wetenschap der kerkgeschiedenis meer aan haar verpligt was dan tijdgenoot of nakomeling ooit zou vermoeden, en dat men haar meer dan eens op heeter daad had betrapt, terwijl zij bezig was een foliant voor haren broeder te raadplegen. Een heildronk aan *de jonge theologie en de jonge kerk* besloot den maaltijd, waarbij 't ook niet aan ernstige gesprekken ontbroken had.

Des zondags — den 15en October — kerkte ik bij Pfarrer

Hossbach, een leerling van Schleiermacher die te Berlijn grooten naam heeft. Intusschen vond ik in Hossbachs preek over Matth. XXII: 34—40 ten volle bewaarheid 't geen Theremin mij omtrent de Homileten uit deze school had medegedeeld; 't was een godgeleerde verhandeling welke voor mijn gevoel zeer koud en droog werd voorgedragen.

Onder de overige Berlijnsche predikers is Arndt de meest beroemde. Zijne kerken zijn opgepropt vol, en Neander en Schelling missen zelden onder zijn gehoor. De preek welke ik van hem hoorde over de wederkeerige liefde van Christus en de Gemeente, als van bruidegom en bruid, naar Matth. IX: 15[a], was in mystieken, sentimentelen toon, doorweven met teksten uit het Hooglied en met geschiedenissen van kluizenaars en nonnen, aan 't slot gekroond met eene aanhaling uit Bernhard van Clairvaux. Voor de groote meerderheid onzer vaderlandsche kerkgemeenten zou Arndts rede, naar ik mij verbeeld, *kaum geniessbar* zijn geweest; *zijne* hoorders boeit hij voornamelijk door een beeldrijken, blinkenden stijl, en een levendige, meêslepende voordragt. Meer stichting droeg ik voor mijzelven weg van een preek van Gerlach, dien Theremin mij bijzonder had aanbevolen: zijn toespraak, over Matth. XXII: 1—14, was kort en krachtig, en greep den hoorder in 't hart. — Nog verscheiden redenaars, buiten de genoemden, werden mij aangeprezen; sommigen met den vreemdklinkenden lof: dat zij tekst en onderwerp eerst in de sacristy plagten te kiezen. En 't waren beschaafde, Christelijk-gezinde menschen, uit wier mond ik zulk een aanbeveling moest hooren! In welken pleitbezorger, in welken spreker over 's Lands belangen zou men zulk een driest zelfvertrouwen, zulk een onachtzame traagheid gedoogen? Demosthenes verklaarde dat hij zich schamen zou zijne onbekookte invallen den volke voor te dragen. En men zal deze kwakzalverij aanmoedigen wanneer zij den kansel ontheiligt? Die zonder eenige voorbereiding naar eisch tot de gemeente kan spreken moet een man wezen vol des Heiligen Geestes, maar hij zal tevens de laatste zijn die buiten dringende noodzakelijkheid 's Heeren wondergave misbruikt. Ik plagt op dergelijke aanbevelingen te antwoorden: dat ik bij voorkeur iemand hoor bij wien men

onderstellen kan dat hij de moeite heeft genomen van na te denken over 't geen hij zeggen zal.

Intusschen had ik de kennismaking nog te goed met den Vorst der Duitsche kanselredenaars, Bischof Dräseke. Uitgenoodigd door zijnen Koning, die hoogen prijs stelt op een troonwacht van uitstekende mannen, had hij zich sedert eenigen tijd te Potsdam met der woon gevestigd. De residentie van den ouden Frits is een voorstad van Berlijn geworden, sinds langs den spoorweg de afstand tusschen beide plaatsen tot driekwartieruurs is ingekrompen. Ik kan niet ontveinzen dat ik weinig sympathie gevoel voor de herinneringen van Sanssouci; en daar ik slechts een enkelen dag te Potsdam wilde vertoeven, heb ik geen tijd overgehouden om mij-zelven in dit opzigt min of meer geweld aan te doen. Daar is ligt geen trek waar ik meer of liever aan toegeef, dan aan 't verlangen om in alle dwaling naar iets waars, in al 't verkeerde naar iets goeds te vorschen; met het oog op den Gever heb ik eerbied voor elke gave Gods, 't zij vernuft of kracht, of ook geluk en voorspoed. Maar als geslacht aan geslacht zich laat verlokken om diep ontzag te betoonen voor leugens omdat ze schitteren, voor ongeloof omdat het karakter, voor den man des gewelds omdat hij talenten en fortuin heeft, dan wordt er iets in mij wakker dat met Asmus getuigt: „niets is groot wat niet goed is," en mijn eigenzin port mij om dēn hoed op den staak — ook de driepunt van Napoleon — met ongebogen hoofde voorbij te gaan.

Na eenig zoeken vond ik de woning van Bischof Dräseke. Schoon ambteloos en aan 't gewoel der wereld vreemd leeft hij nog steeds op den voet zijner hooge kerkelijke waardigheid, en laat zich *Magnificenz* noemen, gelijk mij bleek uit het opschrift van den aanbevelingsbrief, dien Oberconsistorialrath Jacobi van Gotha mij voor hem had ter hand gesteld. Een livereibediende leidde mij door een reeks van keurig gemeubleerde kamers in die van den eerwaardigen prelaat, een man van hooge gestalte en sprekende zachtvrome gelaatstrekken, die mij allerminzaamst ontving. Zoo spoedig de loop van 't onderhoud het toeliet, vroeg ik den Bisschop of er gelegenheid zou zijn hem te hooren, en of 't waar was, 't geen men in Holland verhaalde, dat

hij de koninklijke roeping tot Hofprediker had ingevolgd? „Neen" was zijn antwoord, „neen; ik gevoel mij voor de naauwgezette waarneming van ieder ambt te zwak. Ik ben meer dan zeventig jaren oud, en vooral in den laatsten tijd had elk der dagen mijns levens zijn eigen kwaad en moeite; wat ik ondervonden heb is mij door merg en been gegaan; nog een korte poos van stille afzondering is mijn wensch en behoefte. Daarvoor alleen heb ik ook mijn ambt te Maagdenburg nedergelegd, schoon ik door een gezegenden arbeid van veertien jaren naauw aan die gemeente gehecht was; soms kan 't mij nog berouwen; *das Amt ist das Leben; und mit dem Amte habe ich die Blüthe des Lebens verloren.*" — „Maar mag men niet hopen dat gij voor 't minst nu en dan te Potsdam zult optreden?" — „Tot heden toe heb ik het niet gedaan. De koning heeft er mij meermalen toe aangezocht, — onder de hand, niet in persoon, daarvoor is hij een te goed en genadig Heer; wanneer hij vóór zijn aanstaand vertrek naar Berlijn dien wensch herhaalt, zal ik er waarschijnlijk toe besluiten, maar dan verzoeken dat mij vergund worde in de kleinste kerk van Potsdam te prediken." — Toen wij over den tegenwoordigen toestand van kerk en wetenschap kwamen te spreken, bemoedigde hij mij: „Gij moet den strijd onzer dagen wakker medestrijden; en gij behoeft daarom niet te vreezen dat gij als 't ware u-zelven zult verliezen; wie op den éénen waren rotsgrond staat, heeft midden in de worsteling rust en vrede." Ik betuigde den Bisschop mijn leedwezen, dat ik in Duitschland bij de warmste vrienden des Christendoms zoo luttel geloof aan de kracht der waarheid en van Gods Woord, en zooveel bijgeloof aan de kracht der formulieren had aangetroffen. „In dit stuk" zeide hij, „ben ik het volkomen met u eens; ik ben een vijand van allen dwang, en meer dan van eenigen anderen van formulierdwang. Ik heb voor de Christelijke vrijheid naar mijn vermogen getuigenis afgelegd in mijne rede *eine Heerde, ein Hirt*, welke ik ook in 't Gedenkboek van uwen Vader heb vermeld gevonden." Hij gaf mij daarop zijne beide lijkredenen op Friedrich Wilhelm III ter lezing mede, en schonk mij een exemplaar van zijn laatst gedrukte preek: *die Bibel das Buch des Fortschritts.* Bij 't afscheid ontving

ik een hartelijken Bisschoppelijken zegen en den Broederkus. Erasmus verhaalt dat deze laatste begroeting in zijn tijd bij de Italianen gebruikelijk was, maar dat men haar in Duitschland als onmannelijk afkeurde. Zoo veranderen de zeden met de tijden! Intusschen is deze groet bij de Duitschers toch alleen gebruikelijk onder zeer goede bekenden, of als blijk van bijzondere toegenegenheid.

In de lijkredenen van Dräseke op Friedrich Wilhelm III vond ik vele schoone plaatsen; éóne trof mij bijzonder na 't onderhoud van dezen morgen: „de koning voelde zijn einde naderen, want hij was zeventig jaren oud; de mensch leeft zeventig jaren, en zich-zelven te overleven is geen voorregt." — Nadat ik het geleende exemplaar aan den Bisschop had terugbezorgd, gebruikte ik den tijd, die mij vóór 't vertrek van den laatsten wagentrein nog overschoot, om den koster der Hofkerk op te zoeken, en hem dringend aan te bevelen dat hij mij toch aanstonds berigt zou zenden, zoodra hij mogt vernemen dat Bischof Dräseke voor den koning zou prediken. Den eerstvolgenden zaturdag ontving ik reeds een brief van den tempelwachter met berigt dat de Bisschop dien zondag *niet* zou optreden. Gerustgesteld door 's mans overdreven ijver om mij te believen, verzuimde ik elders rond te hooren. De week daaraan kwam er geen brief, en — 's maandags wist men mij te verhalen dat Dräseke gepredikt *had*. Ik heb op mijn geheele reis geen tweede teleurstelling ondervonden die mij zoozeer smartte.

Onder mijne aangenaamste kennismakingen behoorde die met onzen zendeling Roettger, die zich tot herstel zijner gezondheid eenigen tijd in Europa heeft opgehouden, en juist toen te Berlijn bezig was met zijn *Tienjarig verblijf in de Oost-Indiën* voor de pers te bewerken. Naar al 't geen ik van onderscheiden kanten hoorde of ook zelf opmerkte, heeft het Nederlandsch Zendelinggenootschap met en door dezen dienaar te Berlijn veel eer ingelegd. Hij was er algemeen geacht en bemind, gaarne gezien ten Hove en in verscheidene geleerde en aanzienlijke kringen, maar ook evenzeer in de gast- en weeshuizen en in de woningen der armen. Met volkomen goedvinden der Berlijnsche predikers had hij zelfs een rijkelijk deel van de herderlijke zorg op zich genomen, welke bij de talrijke kudde maar

al te zeer verwaarloosd werd. Hij bragt mij in kennis met verscheiden predikanten en met de Directeuren van 't *Missionshaus*, waar ik een vergadering van vrienden en voorstanders der Zendelingszaak bijwoonde. Ik werd te Berlijn zeer gesterkt in mijne overtuiging, dat naauwelijks eenig werk tot hen die het in den geloove werken met zoo overvloedigen zegen wederkeert, als de arbeid ter uitbreiding van het Godsrijk onder de Heidenen. Van het Zendelinggenootschap zal voor de geheele gemeente een wedergeboorte uitgaan tot beteren zin; tot dit heilig werk vereenigd leert zij beseffen dat zij een gemeente, dat zij de kerk van Christus is, bestemd om de wereld te overwinnen; de Geest des Heeren blaast de papieren scheidsmuren weg, waarachter zich de kerkgenootschappen verschansen; zij vergaan voor den reinen gloed des ijvers en der liefde; het verheerlijkt Hoofd der Kerk ziet met welgevallen neder op zulk een *auto-da-fé;* en, hoe vele dingen Hij moge hebben tegen de gemeente der negentiende eeuw, mij dunkt bij dien aanblik spaart Hij het zwaard Zijns monds, en zegt tot haren Engel: „Ik weet uwe werken, en liefde, en dienst en geloove, en uwe volharding, en dat uwe laatste werken meer zijn dan de eerste."

Onder geleide van Roettger bragt ik ook een bezoek bij Pfarrer Gossner, die vroeger Katholiek priester is geweest, en te Berlijn veel hoorders trekt en sticht door preeken zweemend naar den trant van Pater Abraham van St. Clara. Zijn hospitaal voor vrouwelijke kranken is een inrigting niet ongelijk aan die van Fliedner, maar welke in minder uitgebreiden kring en meer in bescheiden stilte werkt. Zestien jonge meisjens uit den burgerstand verplegen er de kranken, en bereiden de geneesmiddelen naar de latijnsche recepten des doctors; deze diakonessen ontvangen geen ander wereldsch loon dan voedsel en kleeding. Roettger werd er bij 't binnenkomen door al de zieken als een engel der vertroosting begroet. In de *Speisezimmer* van dit krankengesticht vond ik een zonderlinge reliquie — Hegels schrijftafel, met laden en loketten tot een provisiekas ingerigt! 't Is, naar men mij zeide, een geschenk zijner weduwe. Hoe menigeen ware er gelukkig meê te maken!

Mij dunkt, ik ben u na al deze geleerde en kerkelijke bezoeken eenige uitspanning schuldig. Berlijn biedt ze aan,

allerlei en voor allen en te aller tijd en plaatse. Op de theateraffiches had ik sinds mijne komst vruchteloos naar een belangrijk stuk uitgezien; ten laatste vond ik aan den koninklijken schouwburg aangeslagen: *de Medea van Euripides, het Grieksch trouw gevolgd.* Al de Berlijnsche literatoren waren te pas gekomen aan de vertimmering van het tooneel naar de wijze der Ouden. Men was er beter in geslaagd dan vroeger bij de opvoering der Antigone, waarvan het moedwillig publiek gezegd had: „*Antik? o ne!* — 't Kwam mij voor dat men inderdaad zeer gelukkig was geweest zoo in 't bewaren van den classieken tint en toon, als in de poging om 't stuk voor niet classieke toeschouwers *geniessbar* te maken. Op mij voor 't minst, die den Griekschen dichter had medegebragt, maakte het geheel een zeer goeden, zuiveren indruk. Medea en Jason beiden werden voortreffelijk weêrgegeven; de koren voldeden boven verwachting, en de componist Taubert, die er de muzijk voor had gemaakt, verdiende waarlijk niet dat men in de *Zeitungen* den spot met hem dreef: „*er gäbe gerne Kopf und Fuss, dass er* Auber *wäre.*" Van tijd tot tijd was het publiek blijkbaar getroffen; en bij 't heengaan was het mij meer dan ooit begrijpelijk hoe *zulk* een tooneelvoorstelling door de Grieken tot hunne eerdienst betrokken werd.

Nog hooger genot smaakte ik in de *Singakademie*, een gesloten gezelschap, welks leden tot den hoogerèn burgerstand, ten deele tot de *noblesse* van Berlijn behooren. De zang werd alleen door een piano-forte begeleid. De aanvang werd gemaakt met het schoone koraal, *der Herr ist Gott, und Keiner mehr*, het vierde van onze Evangelische gezangen; daarna volgde een *Domine, salvum fac regem.* Van een *Hymnus an Gott* klinken mij sommige passages nog in de ooren, die ééne vooral *Du bist uns nah!* onder wier toonen de hoofden van al de toehoorders zich bogen, als ging de Heer, de Heilige, voorbij. En bij het heengaan, geroerd en gesticht als ik was, kwam de wensch bij mij op, dien ik elders heb uitgesproken: „och of zulk gezang tot *onze* eerdienst betrokken wierd!"

In de *Gemälde-Gallerie* zal ik u niet lang ophouden. Zij is, ook door hare voortreffelijke inrigting, inzonderheid voor de geschiedenis der schilderkunst van groot belang,

en wint het in dit opzigt misschien zelfs van de *Dresdner Gemäldesammlung*, bij welke zij overigens in tal en waarde van kunststukken verre achterstaat. — Van de Bibliotheek kan ik u niet veel meer berigten. Ik had te Berlijn te veel omgang met menschen om mij lang met boeken op te houden; en de weinige uren welke ik op de Bibliotheek doorbragt, vlogen mij om in 't gezelschap van Dr. Buschmann, den Oosterling, die met zooveel vuur en drift van zijne studiën en geleerde twisten verhaalde, dat hij mij met belangstelling deed luisteren naar zaken waarvan ik weinig of niets versta.

Zelden liet ik te Berlijn een dag voorbijgaan zonder de eene of andere Conditorei te bezoeken. Gij moet u van deze Salons geen verkeerd denkbeeld vormen; 't kan zijn dat men er zich als toegift eenige lekkernij laat welgevallen, maar men komt er alleen om voedsel voor den geest te halen; 't zijn de koffijhuizen, juister nog de Leesmuseums van Berlijn; gij moogt er niet praten, zelfs niets rooken; gij zijt er altijd in zeer fatsoenlijk, soms in hooggeleerd gezelschap. Een enkele maal ging ik bij Josty om 't Handelsblad in te zien, of, wanneer het in handen was, kennis te maken met den landgenoot die mij was voor geweest. Voor 't overige verdient Stehely de voorkeur boven al zijne confraters; bij hem heeft elke klasse van lezers haar eigen hoek en tafel en lectuur; hier vindt ge tot *Hippologische Blätter* toe, die met uitvoerige netheid eener betere zaak waardig register houden van alle wedrennen, paardenmarkten en diergelijken; verder een overvloed van dagbladen en tijdschriften in den geest van de Hegelianen der linkerzijde, — lees ze niet; zij kraaijen op ondragelijk schellen toon de gruwelijkste dwaasheden en de dwaaste gruwelen uit. Ik had Tholuck hooren zeggen, en bij het doorbladeren dezer geschriften erkende ik de waarheid van zijn woord: „daar gaat een Godsgerigt over dezen aanhang. En gelijk het hun niet heeft goedgedacht God in erkentenis te houden, zoo geeft ook God hen over in een verkeerden zin." Niet tevreden met den mensch van God afkeerig te maken, trachten zij ook elke hoogere, menschelijke gezindheid in hem te dooden. Een hunner nieuwste leeringen is — of was tijdens mijn verblijf te Berlijn — dat bij het huwelijk alle bedenkingen mogen wegen, *nur keine Liebe!* gelijk de Novelle betiteld

was, in welke zij deze gedrochtelijke stelling ontwikkelden. Het moet een hel zijn in hunne *moderne Welt* te leven!

Door Dr. Remak, een jong ijverig natuuronderzoeker, aan wien mijn oom J. van der Hoeven mij een groet had opgedragen, maakte ik kennis met Dr. Michelet, den bekenden voorstander van deze zelfde Hegelsche school der linkerzijde. Hij wist zich echter, naar 't geen ik bij mijn bezoek en later als gast op zijn collegie van hem hoorde, binnen de grenzen van wetenschappelijke redenering te houden. Michelet heeft een aangenaam, scherpzinnig uiterlijk, veel *flux de bouche*, en een klaren, bevalligen stijl; gelijk zijn naam Fransch is, zoo ligt over den geheelen man een Fransche tint. Hij ontving mij zeer beleefd, maar 't viel ons van weêrszijde moeijelijk een geregeld gesprek te voeren. 't Geen ik hem op zijn vragen omtrent de beoefening der wijsbegeerte in ons vaderland mededeelde kwam hem reeds vreemd — en zeer waarschijnlijk hoogst deerniswaardig voor; maar toen ik, bij verdere navraag aangaande mijne denkwijze, van de Remonstranten begon te spreken, klom zijne verwondering ten top. Hij scheen dit menschenslag zelfs niet bij naam te kennen; „hoe?" riep hij uit, „een kerkgenootschap dat zich aan geen belijdenis wil binden! Een hoogst merkwaardig standpunt, dat ik moet *construiren!* 't Is het consequente Protestantismus, maar 't is geen godsdienst meer! En gij moet predikant wordén? Wat zult gij dan prediken, zonder de overtuiging dat gij de volle waarheid kent en bezit? Zult gij uwe hoorders waarschuwen dat uwe meening ook wel valsch kan zijn?" — „Gij moet mij wèl verstaan," gaf ik ten antwoord. „Ik ben overtuigd dat de Geest van Christus mij in de volle waarheid leidt, en dat ik in Christus alle dingen weet; maar evenzeer houd ik mij verzekerd dat onze kennis niet volkomen is, zoolang onze gemeenschap met Christus onvolkomen blijft; van mijn geloof ben ik zeker als van mijn leven, mijne geloofsbegrippen houd ik met elken dag voor verbetering vatbaar." Ik twijfel of mijne onderscheiding den Hegelschen wijze voldeed. En wie kan ontkennen dat er in het leven des Christens iets onvoldoends, iets raadselachtigs en tweeslagtigs is? Zoo bidt hij dagelijks om vergeving van zonden, hij die niet meer zondigen kan, want hij is uit God

geboren! Maar de zonde te *negeren*, is dat verlost te zijn? En te roemen op onfeilbaarheid, zal dat wijsheid heeten?

Ik zal maar niet beproeven u het gesprek weêr te geven, 't welk ik verder met Michelet voerde, over de individuatie, 't persoonlijk voortbestaan na den dood, en den oorsprong van het booze. Het was, zooveel heugt mij, voor zulk een verslag niet geregeld en, misschien door mijne schuld, niet wetenschappelijk genoeg; schoon het mij voorkwam dat ook Michelet de dialectiek meer als aardigheid dan als methode te pas bragt. Later heb ik hem zijne voorlezingen over de Encyclopædie hooren openen. Hij begon met de vraag: wat philosophie eigenlijk is, en welke plaats zij inneemt in de rij der menschelijke wetenschappen? Hij vergeleek haar bij den poëet uit Schillers gedicht; toen al wat in het bereik onzer kennis ligt onder de verschillende wetenschappen verdeeld werd, is de philosophie te laat gekomen; zij moet zich haar gebied eerst veroveren. Voorloopig kwamen wij toch reeds te weten, dat de philosophie zich ten doel stelt het Wezen der Wezens te doorgronden; tegen de bewering van Jacobi dat zulk een poging goddeloos is, stelde Michelet met veel gevatheid de waarheid over: dat het goddeloos is God niet te kennen; en zeer uit de hoogte verwierp hij de onderscheiding, welke zeker niet tot de gelukkigste mag gerekend worden: men kan weten *dat* God is, maar niet *wat* Hij is.

Toen ik mijn eerste bezoek bij Neander aflegde had hij mij uitgenoodigd tot het bijwonen van het studentengezelschap, dat elken zaturdagavond aan zijn huis vergadert. Eerst in de tweede week van mijn verblijf te Berlijn vond ik daartoe gelegenheid. Bij mijne komst liep het gesprek over het zalig en christelijk ontslapen van een mij onbekend persoon. Neander had de vriendelijkheid het zoo spoedig mogelijk op de Remonstranten en hunne geschiedenis te brengen. Zelfs begon hij, tegen zijne gewoonte, een aaneengeschakelde toespraak te houden, welke hij als 't ware van de tafel aflas, en slechts nu en dan door een korte verpoozing, als door een *Gedankenstrich*, afbrak. „Daar moet nog een leven van Arminius naar de behoefte van onzen tijd worden geschreven; men weet dien man niet naar waarde te schatten. — Het doet mij onbegrijpelijk veel genoegen, dat de Remonstranten wederkeeren tot de

beginselen hunner voorvaderen, en zich hebben vrij gemaakt van het rationalisme 't welk hun een tijdlang aankleefde; bij gelegenheid dat ik het Gedenkschrift uws Vaders ontving heb ik daaromtrent aan mijne hoorders het een en ander medegedeeld. — De Remonstrantsche kerkgemeenschap heeft in deze dagen een gewigtige roeping te vervullen; dezelfde waarvan ze zich reeds eenmaal gekweten heeft. In een tijd als de onze, nu de geloovigen, van de doolpaden der valschelijk zoogenaamde wetenschap teruggekeerd, met al de éénzijdigheid en stijfzinnigheid van vroeger dagen het gezag der kerk en der symbolen verdedigen, moet het Remonstrantsch beginsel zich als tegengif doen gelden; immers, wanneer we vooruit willen gaan, en niet twee eeuwen achteruit, wanneer wij de goede vruchten willen plukken, die Gods voorzienig bestuur ook aan den boozen stam van het rationalisme heeft doen rijpen. Niet in de kerk, in Christus alleen is heil; waar Christus is zal ook wel een kerk komen. Geen letterdienst, geen papieren paus; Gods Woord en dat alléén! — Ook omtrent de Groninger Hoogleeraren zijn uwe mededeelingen mij hoogst welkom geweest; vroeger had een Candidaat uit Oost-Friesland, de Heer v. B., mij zoo in 't algemeen van deze school gezegd, dat zij rationalistisch is; nu. beter onderrigt, vind ik in deze rigting een gezonde, krachtige levenskiem." — Neander sprak nog een tijdlang voort, en kwam ten slotte weder op Hegel te huis, en op den verderfelijken invloed dien hij, vooral bij jonge menschen, op wetenschap en studie en stijl en karakter heeft. Daarentegen sprak hij met hooge ingenomenheid van Ullmans *Aphorismen*, van welke de eersten toen reeds in de *Studien und Kritiken* het licht hadden gezien; hij beval ze aan als lessen der wijsheid en modellen van kuischen schrijftrant; „'t zijn niet altijd nieuwe opmerkingen; maar niemand verstaat beter dan Ullman de kunst om jonge harten voor de oude waarheid te winnen."

Acht dagen later bezocht ik andermaal denzelfden vriendenkring; en zie, eer ik het wist, had Neander mij naast den Oost-Frieschen Candidaat, den Heer v. B., doen plaats nemen. „Ik hoor" — begon de Consistorialrath tot mijn buurman, en 't was blijkbaar dat hij ons met elkander in gesprek wilde brengen, — „ik hoor dat de Hollandsche

taal ook voor poëzij uitnemend geschikt is." — „Ja," was het antwoord, „wat wij, Duitschers, poëzij noemen moet men in de Hollandsche literatuur volstrekt niet zoeken. Het beste wat zij uit den laatsten tijd op het gebied der dichtkunst heeft aan te wijzen, is, behalve eenige navolgingen van Schiller en Goethe, een enkel aardig versjen van Bilderdijk, en een epos van Tollens, waarin een zeer ondichterlijke stof hier en daar niet ongelukkig wordt bezongen. 't Schoonste vers in de Hollandsche taal is Borgers gedicht aan den Rhijn, maar dat is slaafs den trant van Schiller nagebootst." — Toen ik op dit fraai verslag het stilzwijgen hield, vroeg Neander mij: „kunt ge u met die schets vereenigen en tevreden stellen?" — „Wat zal ik zeggen, *Herr Rath?* Ik weet niet wat de Heer v B. bedoelt met hetgeen hij, Duitscher, poëzij noemt. Ik heb altijd gemeend dat elk volk zijn eigen poëzij had, en ons volk inzonderheid even goed een eigen poëzij als een eigen schilderschool; 't zou mij zelfs niet moeijelijk vallen tusschen die beiden vele punten van overeenkomst aan te wijzen. Maar ik wil niet pronken met namen welke bij u — en zoo 't schijnt ook bij den Heer v. B. — niet bekend zijn; ik erken dat onze dichters dikwijls aan den leiband van vreemden loopen, in den laatsten tijd misschien het meest aan dien der Engelschen; navolgers van Schiller en Goethe weet ik mij niet voor den geest te roepen; — maar Borger onder 't gild der navolgers te rekenen is majesteitschennis. Overigens is het van den Heer v. B. niet te vergen, dat hij, Duitscher, ons in dit opzigt regt laat wedervaren." — Neander bragt nu het gesprek op onze theologie, bijzonder op de rigting der Groninger Godgeleerden. Aanstonds was de Heer v. B. met zijne *invective* gereed: hij had te Groningen niets gevonden dan een flaauw rationalisme, doormengd met enkele kwalijk begrepen stellingen van Schleiermacher. De beurt was weder aan mij: „ik ben geen kweekeling dezer school: in menig opzigt kan ik mij niet met haar vereenigen; maar ik ben haar te veel verpligt om zulke beschuldigingen te laten gelden. Van haar is in onze wetenschap en over ons geheele Vaderland een nieuw christelijk leven uitgegaan, zoo als het rationalisme nooit gekend heeft, en dat menig Duitsch ge-

west, Berlijn niet het minst, ons mag benijden." Het gelukte mij verder met weinig moeite Neander te overtuigen, dat godgeleerden die het persoonlijk voorbestaan, de bovenmenschelijke geboorte, de wonderen en de opstanding van den Heer erkennen, bezwaarlijk rationalisten kunnen heeten; en dat zij die de openbaring Gods in Christus, en de verzoening met God in Christus, en het levend geloof in Christus overal op den voorgrond plaatsen, voor 't minst — zeer Christelijke ketters moeten zijn. Neander eindigde met mij volkomen in 't gelijk te stellen, en toen ik hem kort daarop mijn afscheidsbezoek bragt, had ik het genoegen te bespeuren dat de Heer v. B., wat zijne berigten omtrent Nederland betrof, bij hem geen onbepaald vertrouwen meer zou vinden.

De tijd van mijn verblijf te Berlijn spoedde ten einde, en nog had ik Twesten niet bezocht. Wanneer ik een godgeleerd systeem onveranderd moest overnemen zou ik na dat van Nitzsch misschien het zijne kiezen; en toch heb ik het nooit zonder eenigen tegenzin kunnen lezen. Gij vraagt mij de reden? 't Is omdat Twesten mij voorkomt — zal ik zeggen de kerkleer boven de waarheid te stellen? Neen! ik wil gelooven en erkennen dat hij enkel waarheid zoekt; maar 't is toch vreemd dat hij haar altijd en alleen in de oude kerkleer vindt. Ook waar de ouden zeer eigenlijk onregt hadden, tracht hij te bewijzen dat zij allereigenlijkst gelijk hebben. En, ik bidde u, waarom of waartoe? Komt dan het heil van de dooden? Ik gevoel de kracht van Schillers fijne ironie: „*der Lebende hat Recht.*" Maar is daarom het tegenovergestelde minder onwaar? 't Mag wel een vrome bede zijn: *o Dieu, ramène-nous les jours d'autrefois!* maar echt evangelisch klinkt zij mij niet, en — mij dunkt, zij kan een man als Twesten toch niet regt van 't hart noch glad van de lippen gaan. Met één woord: ik begrijp niet regt wat hij wil noch waarom hij het wil; en het uur van onderhoud, dat hij de goedheid had mij te schenken, bragt mij in dit opzigt niet verder en den scherpzinnigen dogmaticus niet nader.

Onder de mannen van naam, tot welke ik door aanbeveling of gunstige omstandigheden den toegang had, behoorde ook de Zweedsche Minister Baron d'Ohsson, een

staatsman van zeer veelzijdige beschaving en kennis. Een pijnlijke krankte had hem een tijdlang verhinderd mij te ontvangen, en den groet aan te nemen dien ik hem van zijn vriend van der Hoeven, den Zoöloog, overbragt. Zijn onderhoud over Kerk en Staat en Wetenschap was zeer boeijend en belangrijk. Het is niet zeldzaam den *Weltmann* over zulke onderwerpen te hooren spreken; en zelfs dat de Baron d'Ohsson Schellings voorlezingen had bijgewoond kon schijnen niet meer dan inschikkelijk huldigen der mode te zijn; maar zeldzaam is het, en 't maakt een weldadigen, ik zou bijkans zeggen stichtelijken, indruk, wanneer men den vertegenwoordiger eener aanzienlijke mogendheid als mensch en christen deel ziet nemen in elke beweging en omwenteling op het gebied des geestes; wanneer hij tijd en hart overig heeft om de hoogere geschiedenis der menschheid meê te leven, die zoo dikwijls — en niet slechts aan de Hoven — achterstaat bij de oorlogen en geruchten van oorlogen.

Bij den Nederlandschen Minister, Baron Schimmelpenninck van der Oije, had ik reeds vroeger mijne opwachting gemaakt. Dezer dagen met zijn gezin van Potsdam in de hoofdstad teruggekeerd liet hij mij ter maaltijd noodigen. Mijne vrienden, zoovelen zij het voorregt hadden bij den Minister bekend te zijn, voorspelden mij, bij een welwillend onthaal, een aangenaam en degelijk onderhoud. En toch was het mij een ware verrassing hier midden in den vreemde een Hollandsch-huisselijken kring te ontmoeten, die met voorkomende gulheid mij voor eenige uren als huis- en dischgenoot opnam. Vroeger dacht ik mij den Gezant alleen als vertegenwoordiger der belangen van zijn Vorst en volk; de Baron Schimmelpenninck en zijne familie hebben mij juister leeren oordeelen; want te Berlijn vond ik Nederland-zelf vertegenwoordigd en Neêrlands taal en goede, gulle zeden.

Ten huize van Professor Lichtenstein, den beroemden Natuurkenner, verkeerde ik in een half-Hollandschen kring. Lichtenstein zelf, die langen tijd aan de Kaap heeft doorgebragt, spreekt zeer vlug Neêrduitsch, en toont bij elke gelegenheid dat hij voor onzen landaard gunstig is ingenomen. Met Roettger en diens familie heb ik een aangenamen avond bij hem doorgebragt. Onder de gasten was ook een Candidaat in de theologie uit Curland, die mij

belangrijke mededeelingen gaf omtrent deze provincie van het ontzaggelijk rijk der Czaren. De protestantsche bevolking, die gebukt gaat onder de heerschappij der Staatskerk, bestaat uit Duitsche grondbezitters, en een Lettischen volkstam; deze laatste is nog weinig ontwikkeld, maar van zeer goeden aanleg, godsdienstig en praktisch van aard en bijzonder gehecht aan zijne christenleeraars; bij den druk der omstandigheden kan men naauwelijks voor elke tienduizend zielen één Herder rekenen. Met de theologische studiën aan de Hoogeschool te Dorpat moet het over 't algemeen treurig zijn gesteld. Mijn vriend de Candidaat meende dat de zaken een veel gunstiger wending zouden nemen, wanneer men alleen van den Keizer, wanneer deze zelf niet van zijne Rijksgrooten afhankelijk was. De magtige Autokraat schijnt een zwaren strijd te strijden met de nog magtiger vooroordeelen zijner onderdanen; en, naar 't geen ik te Berlijn van onderscheiden kanten hoorde, is zijn deel en lot niet te benijden. Men verhaalde mij onder anderen, — ik durf niet voor de waarheid instaan, — dat het den Keizer aller Russen eene ware verkwikking is, wanneer hij zich eenigen tijd in de hoofdstad van Pruissen mag verpoozen. Onlangs, — werd mij verteld, — toen hij er met den Grootvorst troonopvolger verblijf hield, had de Czaar dezen eens in 't holle van den nacht gewekt, en, geheel onverzeld, de afgelegenste wijken der stad met hem doorkruist. Te huis gekomen wilde de zoon van den vader weten, waartoe die nachtelijke wandeling gediend zou hebben? „Om u te doen zien" was het antwoord, „welk een voorregt het zij onder een beschaafd, trouw en vrij volk te leven. Mogt gij, mijn zoon, eenmaal even veilig en zeker des nachts door Petersburg kunnen wandelen!"

Eindelijk, vrij wat later dan op de *Series* was aangekondigd, werden de academische gehoorzalen opengesteld. De tijd drong mij om in goeden ernst aan de t'huisreis te denken; slechts enkele voorlezingen kon ik ter vlugt bijwonen. Bij Neander kostte het mij moeite plaats te vinden. Hij zou in dit semester den Brief aan de Romeinen en de Dogmatiek behandelen. 't Geen hij voorleest is voortreffelijk, en boeit zoo geheel de aandacht, dat eerst na de *Stunde* 's mans zonderlinge voordragt en wonderlijke

manieren bij de herinnering stof tot lagchen geven. Marheineke, de Hegeliaan, is Neanders tegenbeeld. Ook hij leest — want de Duitsche docenten schijnen er een gewetenszaak van te maken om de *venia legendi* in zeer strikten zin te nemen, ten koste zelfs van de natuurlijke *facultas loquendi;* — maar Marheineke zit ter neder en leest *mit Würde und Hoheit angethan*, zoodat inderdaad zijn welluidende stem en statig gebaar aan zijne woorden gezag bijzetten. Von Raumer leest ook, maar zoo gemakkelijk en natuurlijk alsof hij sprak; hij gaf zijnen hoorders in dit eerste uur een vlugtig overzigt der nieuwere geschiedenis, rijk en sprekend, zelfs hier en daar uitvoerig, overal net en keurig geschetst. Hengstenberg handelde over de bronnen waaruit de drie eerste Evangelisten hun, soms gelijkluidend, soms afwijkend, verhaal geput hebben. Hij bestreed met alle magt de meening van sommigen, die in onze dagen vooral door Gieseler is gehandhaafd, dat beide, de overeenstemming en het verschil tusschen de berigten van Matthæus, Marcus en Lucas, zich laten verklaren uit de onderstelling, dat alle drie geput hebben uit de mondelinge overlevering, welke van lieverlede een staanden vorm had aangenomen. Hengstenberg verklaarde niet te begrijpen, hoe zelfs de vrienden des Christendoms zonder erg berusten in eene hypothese, die — hierop kwam zijne redenering eigenlijk neder — te gevaarlijk is om waar te kunnen zijn. Hij-zelf houdt het met Grotius daarvoor, dat Marcus het Evangelie van Matthæus, Lucas de schriften zijner beide voorgangers, gekend en gebruikt heeft.

En nu, mijn vriend, het is reeds November; die niet in den vreemde wil overwinteren schikke zich tot de t'huisreis. 't Is wel wat hard Berlijn te verlaten op het oogenblik als de wereldberoemde Hoogeschool den mond opent om wijsheid te verkondigen. Wáár overvloediger dan hier zullen wij wetenschap en waarheid vinden? De volken wachten ze van Europa, en Europa wacht ze van Duitschland, en Duitschland van Berlijn. Maar *de* waarheid en *de* wetenschap, waarom het ons toch eigenlijk te doen is? Daarvoor zullen wij een anderen, verderen reistogt moeten ondernemen; — ook Berlijn heeft ze niet. Voerman, rij in Godsnaam voort!

TIENDE BRIEF.

KIEL EN DE THUISREIS.

Het verlangen om de Nederduitsch-Hervormde gemeente te Frederikstad aan de Eider te bezoeken, — een volkplanting der oude Remonstranten uit de tijden der vervolging, thans, in de tijden der verzoening, door een Evangeliedienaar van Contra-Remonstrantschen geslachte, mijn hooggeschatten vriend van Rhijn, uit haar vervallen toestand hersteld en opgebouwd, — het verlangen om hem en zijne gemeente te bezoeken deed mij besluiten Berlijn wat vroeger te verlaten en wat later te huis te komen, dan ik mij eerst had voorgesteld. Die lust was mij den last der reize dubbel waardig, en toch was de last niet gering. Eerst een rid van volle veertig uren met de *Fahrpost* van Berlijn naar Hamburg, een treurspel in meer dan vijf bedrijven; het tooneel een straatweg, waar het uitzigt, althans in dien tijd des jaars, vrij eentoonig is; de vertooners, na den eersten slapeloozen nacht, voortdurend dommelig en lusteloos, en aan het einde van den togt, na twee nachten te hebben doorgereisd, op zulk een verheven standpunt van vermoeijenis, dat het mij voor 't minst vrij onverschillig ware geweest als de conducteur ons te Petersburg in plaats van te Hamburg had welkom geheeten. De *entreactes* alleen waren soms vrij vermakelijk. Onder mijne reisgenooten was

een Ier, een dikke, vrolijke snaak, ijverig Katholiek, hevig voorstander van de *Repeal*, maar geen discipel van Pater Matthew. Zijn plaats was in een andere afdeeling van den wagen dan de mijne, maar reeds bij de eerste halte maakten wij kennis, daar ik de eenige van 't gezelschap was die Engelsch met hem spreken, en hem bij de overigen voor tolk kon dienen. Zijn Duitsch bepaalde zich tot weinige jammerlijke mishandelde woorden, die hij besteedde tot het opwerpen van allerlei handelsvragen; met klimmende opgewondenheid schreeuwde een Hamburgsch kantoorheertjen hem de antwoorden toe, als lag het aan doofheid dat hij ze niet verstond; ik vertaalde zoo goed ik vermogt; maar ik durf niet verzekeren dat ik den man volkomen juiste begrippen van den Duitschen handel heb bijgebragt. 's Nachts te vier of vijf ure, toen we weder een oogenblik poosden, geraakte ik met hem in twistgesprek over Jansenius en Augustinus. Voor een leek was hij al zeer vast in de leere, en met de bewijzen en uitvlugten zijner kerk wonder wèl bekend. Den volgenden morgen lokte ik hem uit tot voorspraak en verdediging van O'Connell. Hij liet mij toen een brief lezen over de laatste *meeting*, dien hij voor een paar dagen van zijne dochter ontvangen had, welke op dit punt even opgewonden schreef als vader er van sprak. Toen ik met een woord gewaagde van de geregtelijke vervolging waarmeê de Ministers den Ierschen volksmenner dreigden, zeide hij, met de meeste fierheid van houding en op bijna plegtigen toon: „*Mark my words, Sir! They 'll not dare to lay a finger on him!*"

't Was vroeg in den morgen van den 4den November toen ik te Hamburg aankwam; 's avonds laat zou de nachtdiligence naar Kiel vertrekken. Gij begrijpt en vergeeft gaarne dat ik weinig trek gevoelde, om mij in dien tusschentijd met het opsporen en bezigtigen van de merkwaardigheden der magtige vrijstad te vermoeijen. Niettemin bood zij in die dagen een hoogstmerkwaardig schouwspel aan, 't welk ook den lusteloozen reiziger niet ontgaan kon. De sporen van den brand die haar in 1842 voor een derde deel had in de asch gelegd, waren hier en daar nog zigtbaar in de open plekken, waar ontzaggelijke steenhoopen, geteekend met de nommers der huizen tot welke zij behoor-

den, lagen opgestapeld. Doch het geheel maakte den indruk, niet meer van verwoesting en ellende, maar van opbouw en herstel; en 't was als had zich een volksstam uit den vreemde hier aan de Elbe en den Aelster neêrgezet, en het groothartig voornemen opgevat om er van stonden aan een wereldstad te stichten. Mogt zij staan, niet op de oude palen van weelde en brooddronkenheid, maar op de alleen hechte grondslagen van godsvrucht en volksdeugd! 't Was verkeerd begrepen zucht tot vergoêlijken, die sommigen in de vreesselijke ramp het oordeel Gods deed miskennen, de Hemelsche Nemesis over een stad, waar ligtzinnigheid en vertrouwen in eigen kracht het tot een spreekwoord hadden gemaakt: „schreeuwt men brand, leg de hand aan den muur; en is die nog niet heet, ga weêr slapen!"

Omstreeks negen ure in den zondagmorgen stapte ik te Kiel uit den Deensch-koninklijken postwagen. Toen mijn koffer gevisiteerd was bragt ik dien in allerijl *zur Stadt Copenhagen*, een tamelijk goed logement met een uitstekend goeden kastelein. „Preekt Consistorialrath Harms, en waar?" was mijn eerste vraag. Naauwelijk had ik het „ja" en „daar" vernomen, of ik repte mij, nog in reisgewaad, ter kerke, waar de godsdienstoefening zoo even een aanvang had genomen. 't Hervormingsfeest werd gevierd; toen ik binnenkwam hief juist de gemeente het lied van Luther aan: *Ein' feste Burg ist unser Gott;* zij zong het zonder eenige verandering, die dan ook, zoovelen ik er ken, geene verbeteringen zijn. Onder dit gezang trad Claus Harms op, en stond daar op den kansel met gevouwen handen en diep bewogen trekken, waarin het woord, 't welk hij ging spreken, reeds te lezen was; zijn laatst uitgekomen portret geeft hem zeer goed weder. Hij las den uitgeschreven feesttekst af, Luc. XXII: 31 en 32, en begon, — ik wil trachten u een schets van zijn preek te geven welke gij overigens ook gedrukt in haar geheel kunt bekomen; — „de Luthersche kerk viert heden het feest van Maarten Luther; met dat van Sint Maarten houdt zij zich niet op. Zij beschouwt de tekstwoorden als waren ze tot haar gesproken. Wat doet zij nu? In de eerste plaats wat *vraagt* zij? Zij vraagt of misschien ook haar geloof

hebbe opgehouden; zij heeft geloof gehad, maar heeft zij 't nog? Ge hebt daar even Luthers lied gezongen, en, ik weet wel, dat doet ge gaarne, want de melodie is zoo krachtig en schoon. Maar als ik u één voor één onder vier oogen nam, en u afvroeg: gelooft gij nu ook wat ge daar gezongen hebt? — van hoe menigeen zou ik hooren, wilde hij anders waarheid spreken: neen, ik zing het graag, maar ik geloof het niet! Daar het dan zoo met velen gesteld is, wat, ten andere, wat *vreest* de Luthersche kerk? Zij vreest dat de Satan daarachter steekt en er onder werkt. De Satan heeft zeer begeerd ons te wannen" — zoo heeft Luther vertaald — „ons te wannen als de tarwe. Weet ge wat wannen is? Velen uwer weten 't niet; laat het u bij gelegenheid eens toonen." Hier volgde een zeer aanschouwelijke, mimische voorstelling van dit bedrijf. „Zoo wil de Satan ook ons door elkander schudden en beroeren. Maar, ten derde, waarmede *troost* zich dan de kerk? Daarmede dat Christus voor haar gebeden heeft. Nu, als Gij voor ons gebeden hebt, Heer! dan kan 't ook nooit geheel met ons te niet loopen, laat Satan ons plagen zooveel hij wil! Eindelijk, welk goed *voornemen* heeft de kerk? Als zij-zelve bekeerd is wil zij hare broeders, hare gemeenteleden, sterken." Hier kwam de redenaar van zich-zelf te spreken, en ongemerkt ging zijne rede in 't gebed over. „Ik heb het zwaard des Woords nu reeds zoo langen tijd aan de zijde gedragen, en zal het niet eer afleggen voor ik de zijde mede afleg; zoo bid ik dan in de eerste plaats voor mij-zelven, dat de Heer mij sterke, opdat ik u moge sterken." De preek was van het begin tot het einde boeijend, vooral aan 't slot zeer stichtelijk, en, gelijk ik-zelf meende op te merken en later door anderen hoorde bevestigen, bij uitstek Harmsiaansch. De stem van Harms klonk mij in den beginne zeer schril en onaangenaam, maar al spoedig was mijn oor aan zijn toon gewend; zijne gebaren zijn overdreven levendig en mimisch, maar soms maken ze veel indruk. Dienzelfden avond bragt ik den Consistorialrath een bezoek, waarbij een groet van Hofprediger Strauss en van mijn Oom J. van der Hoeven mij ter inleiding dienden. „Als ge Hollander zijt," was zijn antwoord, „dan moet de Hollander den Engelschman afleggen" —

mijn *cloak* werd bedoeld — „en een pijp met mij rooken.” Daar hij verder verzekerde dat ik hem niet ongelegen kwam, bleef ik een geruimen tijd. Wat hij sprak was meestal zonderling, soms geestig, altijd onderhoudend. Toen ik zijn preek van dien morgen te pas bragt zeide hij: „het kerkbestuur heeft eigenlijk alleen vers 32 als feesttekst uitgeschreven, want men vreesde dat sommige predikers tegen den Satan in vers 31 zouden opzien; maar ik kon het zonder hem niet klaren.” Het gesprek liep verder over de Evangeliebediening. Harms was gul met mededeelingen en opmerkingen en anecdotes, alles in den trant zijner *Pastoral-Theologie*. Bij 't afscheid ontving ik den last: „Groet Pastor van Rhijn van mij, en verder allen die een groet van den ouden orthodoxen Claus Harms willen aannemen.” — „Dan zal ik in de eerste plaats mijn Vader van u groeten,” was mijn antwoord.

Den volgenden morgen woonde ik met veel genoegen een voorlezing bij van Professor Mau, over de drie eerste, Synoptische, Evangeliën. Hij sloeg daarbij een nieuwen weg in om de echtheid dezer schriften te betoogen; terwijl men anders de oudste getuigenissen en aanhalingen op den voorgrond pleegt te stellen, deed hij opmerken dat de Christelijke literatuur uit de allervroegste tijden voor ons verloren is gegaan, of slechts in fragmenten bestaat, en dat wij dus voorshands tevreden moeten zijn met het getuigenis van hen, welke die literatuur meer volledig gekend hebben; onder dezen wees hij de eerste plaats aan Origenes en Eusebius toe; terwijl hij van hen den aanvang maakte liet hij ons nu teruggaan, en 't geen wij bij ouder schrijvers aantroffen moesten wij, naar zijne meening, als ongedachte winst beschouwen. Mij dunkt deze wijze van behandeling der zaak heeft veel voor, niet zoozeer omdat zij iets nieuws aan den dag brengt, als wel omdat zij het oude in 't regte licht leert zien.

Ten huize van Professor Pelt bragt ik een zeer aangenamen avond door. „Ik wil het genoegen hebben u met Professor Chalybæus in kennis te brengen,” zeide mijn vriendelijke gastheer, terwijl hij mij aan den beroemden wijsgeer voorstelde. Verbeeld u mijn verrassing en spijt, toen ik in Chalybæus een reisgenoot herkende, met wien

ik voor weinig weken den toer van Dresden naar Herrnhut heen en weder had gemaakt, zonder een woord met hem te wisselen. Chalybæus stelde mij dezen avond zooveel mogelijk schadeloos. Hij begon terstond te spreken van het *Sendschreiben* van Professor Roorda aan den jongen Fichte, 't welk hij blijkbaar met veel belangstelling gelezen had, en waarmede hij hoog was ingenomen. Over 't geheel schijnt men aan de Hoogeschool te Kiel met onze geleerden en hunne schriften wel bekend te zijn, en gunstig te oordeelen over den geest en de resultaten van hun wetenschappelijk onderzoek. Pelt was onvermoeid in 't vragen naar al wat de dogmatiek der Groninger hoogleeraren betrof, en 't geen ik daarvan wist te verhalen gaf hem — gelijk ik later te weten kwam — den volgenden morgen stof tot een beoordeelend verslag voor zijne studenten. Mij dunkt, ik heb u onder 't lezen mijner brieven bij dergelijke mededeelingen al meer dan eens zien glimlagchen, of ook wel het voorhoofd fronsen, over mijn ijdel ophef maken van de achting en welwillendheid door vreemden voor ons volk en onze wetenschap betoond. Toch ben ik mij-zelven bewust dat ik u niets dan waarheid heb berigt. Ik weet wel, wij willen tegenwoordig slechter en minder schijnen dan wij zijn; maar ik houd deze modekwaal voor even gevaarlijk als den opgeblazen volkstrots van vroeger dagen. En schept de landgenoot er behagen in om ons met bittere, overdrevene of onverdiende verwijten te kwetsen, dan moge ons het getuigenis van den nabuur voor moedeloosheid bewaren: „dat in Juda ook nog iets goeds is."

Chalybæus deelde ons over tafel zeer belangrijke opmerkingen mede omtrent de geschiedenis der schoone kunsten. Hij kwam tot het resultaat, dat de kunst noch bij de Ouden, noch in de middeneeuwen, haar toppunt kon bereikt hebben. „Zij is een dochter," zeide hij „van de harmonie des levens. Waar het huisselijk, burgerlijk en kerkelijk leven overéénstemmen en zamensmelten, daar alleen kan zij gedijen en bloeijen. Zulke schoone tijden heeft zij bij de Grieken en in het middeneeuwsch Europa beleefd. In onze *zerrissene Welt* moet ze kwijnen. Maar hooger nog en heerlijker zal zij zich ontwikkelen, wanneer eens in den echtconstitutionelen Staat — want deze regeringsvorm geldt bij

mij voor den besten — de vrije kerk van Christus naar eisch zal zijn ingerigt. De klassieke kunst te willen evenaren is een hersenschim; eenmaal zullen wij haar overtreffen."

Den volgenden dag woonde ik nog verscheiden voorlezingen bij. In de gehoorzaal van den jeugdigen, welsprekenden Hoogleeraar Droijsen moest ik mij met een staanplaats vergenoegen. Voor een gehoor, dat slechts ter helfte uit studenten bestond, voor de andere helft uit beschaafde burgers van alle standen, schilderde hij in boeijenden stijl, met bezielde voordragt, de geschiedenis van den Duitschen Bond. Dit onderwerp is in Schleswig-Holstein zeer populair. Het harte des volks is den regerenden koning van Denemarken opregt genegen, en gaarne wil men met den Noordschen buurstaat onder één scepter verbroederd blijven; maar tot geen prijs zullen de Hertogdommen Deensch worden, of hun Duitschen volksaard verloochenen. Mij is nooit een oppositie voorgekomen als deze, zoo bescheiden tevens en zoo stellig, in het bewustzijn van haar goed regt sterk genoeg om een edele, ernstige houding te bewaren.

Nadat ik aan den huisselijken disch van Professor Mau een maaltijd had genoten met leerzaam onderhoud gekruid, maakte ik mij tot de verdere reis gereed. Met uitzondering van den togt van Altona naar Kiel, tusschen welke steden men in 1843 een goede chaussée had en thans een spoorweg heeft, is het reizen door Schleswig-Holstein even duur als lastig. Duur, want de vreemdeling wordt door de wet verpligt zich steeds van den post, dat is in de meeste gevallen van extra-post, te bedienen. Lastig, want de postrijtuigen zijn slecht, — op vele plaatsen moet men zich in een open mandewagen behelpen, die alleen tegen verhoogde betaling van een kapchaise wordt voorzien, — en de wegen zijn of niet of met hobbelig puin bestraat. Na een bangen rid van vijf uren kwam ik omstreeks middernacht te Rendsburg aan, waar ik een uur moest wachten eer een andere wagen, andere paarden en een nieuwe postillon gereed waren om mij verder te brengen. Een weinig ontstemd door al dit ongemak trad ik de herberg naast het posthuis binnen en bestelde koffij. De waardin, welke ik midden uit haar slaap had opgescheld, ontving mij, lastigen reiziger, met zooveel hartelijke dienstvaardigheid

en met zulk een helder gelaat, als ik maar zelden op den schoonsten zomermiddag heb aangetroffen. Waarlijk, hare opgeruimdheid en goedwilligheid verkwikten mij meer dan de koffij deed. Zoo vindt men hier en daar nog een mensch, man van Sinope! — Ik had dat aangenaam denkbeeld wel noodig om mij een weinig af te leiden op den verderen togt. De weg liep eerst door de *Geest* of zandgrond, later door de *Marsch* of kleigrond, maar in dit regensaizoen van het begin tot het einde door spoorloozen modder. Het land is vruchtbaar en wel bebouwd, maar vlak en eentoonig. Op een paar uren afstands zag ik de torens van de Frederikstad; bij het traag, zwaarmoedig voortklotsen scheen zij mij een onbereikbaar land van belofte. Hoe mij al die bezwaren dubbel vergoed werden, hoe ik ze welhaast vergeten was, in den omgang met mijn vriend van Rhijn en zijne echtgenoote! Volle acht dagen bleef ik hun gast. Het mogt mij gebeuren op te treden voor de gemeente, wier eerste stichters ballingschap geen te duren prijs rekenden voor godsdienstvrijheid, en die hier, in haar eigen stad en erve, steeds getrouw bleef aan de beginsels van echte verdraagzaamheid en evangelischen vrijheidszin, voor welke zij een plaats had gezocht aan het vreemde strand. Tegenwoordig bestaat zij voor een groot deel uit Duitsch-Hervormden. Niet lang geleden heeft zij haren uitstekenden voorganger aan het Nederlandsch Zendelinggenootschap moeten afstaan; de Geest des Heeren, die hem tot een Apostolisch werk heeft afgezonderd, geleide hem over de zeeën en onder de Heidenen! De gemeente te Frederikstad heeft niet te vergeefs naar een waardig opvolger van den hooggeschatten leeraar gezocht. Onder zijne leiding kan zij het zout en het licht worden van den lande, waar de gemeentegeest van Laodicea zich heinde en verre verbreid heeft, en de christelijke ijver van sommigen niet altijd met christelijke wijsheid schijnt gepaard te gaan. Ik moet hier echter bijvoegen dat ik te Frederikstad onder de vrienden en ambtgenooten van van Rhijn vele treffelijke en evangelischgezinde mannen heb leeren kennen.

De Frederikstad heeft een Hollandsch voorkomen, en hare burgers blijven nog steeds een zekere betrekking behouden op het geboorteland der oude volkplanting. Ge-

durende den tijd onzer worsteling met Belgiën rukte men elkaâr de nieuwsbladen uit de hand, en nog hoorde ik hier aan de Eider met opgewondenheid gewagen van de offers en de wapenfeiten, — van welke men ten onzent naauwelijks meer dan met schouderophalen pleegt te spreken. Ik voor mij kan mij niet voegen naar de meening van hen, welke die geheele bladzijde wel uit onze geschiedenis wilden wegdoen. Ik verbeeld mij dat ook het nageslacht billijker zal oordeelen over de tien dagen van zegepraal en de negen jaren van volhårding. *Victrix causa Diis placuit!* Maar tot geen prijs zou ik willen dat ik dien tijd niet beleefd, schoon dan ook maar als knaap beleefd, had; mijn volk een eenig man, mijn koning handhaver van 't goed regt en voorvechter in den ridderlijken kamp tegen de dwinglandij der bandeloosheid; — daar is later veel gebeurd waarvan ik den geschiedschrijver het verhaal liever zou kwijtschelden; en bij de *faits accomplis* onzer inschikkelijke eeuw zal die niet volstreden strijd eenmaal voordeelig afsteken!

Toen ik van Rhijn vaarwel gezegd en de torens der Frederikstad uit het oog verloren had begon het hart mij met sterk verlangen naar den vaderlandschen grond en den ouderlijken haard te trekken. Met extra-post reisde ik tot Itzehoe, verder met de stoomboot over Glückstadt en Hamburg naar Harburg, en van daar met de nachtdiligence in éénen adem door tot Bremen. Hier moest ik een paar uren vertoeven, welke ik gaarne besteedde tot een bezoek bij Dr. F. A. Krummacher, den liefelijken Parabeldichter, en bij Dr. Paniel, den Homileet. Krummacher vond ik afgeleefd en daarenboven ziekelijk. Ik verhaalde hem hoe zijne *Parabeln* het eerst mijn lust en liefde tot de Duitsche taal en letterkunde hadden opgewekt, en hoe ik meer en beter nog aan zijn boek had te danken; maar naauwelijks werd ik aangehoord. De eerwaardige grijsaard hijgde naar de ruste; sinds kort is hij haar ingegaan. Met Dr. Paniel had ik een niet onbelangrijk gesprek over zijne geschiedenis der kanselwelsprekendheid, waarvan het tweede deel reeds lang voor de pers gereed ligt. Hij had vernomen van het plan mijns Vaders om ditzelfde, schaars bebouwde veld te ontginnen, en gaf te kennen dat hij voor zich den arbeid

niet ongaarne in andere handen zou overgeven. Met de geschiedenis der kanselwelsprekendheid van Dr. Lentz scheen hij echter niet bijzonder ingenomen. Paniel heeft, gelijk uit zijne schriften blijkt, zijn eigen denkbeelden omtrent het wezen der welsprekendheid. Ik hoorde ook bij deze gelegenheid veel uit zijn mond dat mij nieuw en vreemd en — ik waag het er voor uit te komen — zeer onaannemelijk klonk. Zoo betuigde hij onder anderen, dat bij Demosthenes nooit hooger had kunnen schatten dan voor een welbespraakten marktschreeuwer. Geen wonder dat Theremins theoriën niet den minsten ingang bij hem vinden!

'tWas laat in den avond van zaturdag den 18^den^ November, toen ik te Oldenburg aankwam. Een ongemakkelijk huurrijtuig bragt mij na een lange nachtreis den volgenden morgen tot Leer. Hier bespeurde ik aan alles, aan taal en munt en zeden, ook aan de zondagsstilte, dat ik de vaderlandsche grenzen naderde, of liever dat ik een streek doorreisde, welke van onze noordelijke gewesten niet moest zijn afgescheurd. Ik wenschte nog dien eigen avond Groningen te bereiken, maar bij den slechten toestand der wegen was dit plan onuitvoerlijk. Tot Bonda kon ik de reis met rijtuig voortzetten; daar werd de rijweg ten eenenmale onbruikbaar, en mij schoot niets over dan onder geleide van een daglooner die mijn koffer droeg het smalle voetpad te kiezen. Op deze wijze hield ik, na een wandeling van anderhalf uur, mijn intogt in de Nieuwe Schans.

Mijne Duitsche academiereis is ten einde; ik heet u welkom in het Vaderland; lezer en schrijver gaan scheiden. Wel gaarne gaf ik u nog berigt van het gul onthaal 't welk ik te Groningen bij de vrienden mijns Vaders vond; en misschien ware het niet onbelangrijk de inrigting dier vaderlandsche Hoogeschool, waar ik nog eenige dagen vertoefde, te vergelijken met hetgeen wij bij de vreemden opmerkten. Maar ik kan en wil dit laatste liever aan u-zelven overlaten; mijn bestek dringt mij hier te eindigen. Ik wil afscheid van u nemen in het nederig kerkgebouw van de Nieuwe Schans, waarheen ik dienzelfden avond met mijne Hervormde Broeders opging. 't Was of de gemeente mij ten gevalle de beide laatste verzen van het 167ste der Evangelische liederen ten voorzang had aangeheven. Ge-

dankt zij de God mijns levens, die mij met Vaderlijke hand al de dagen der reize door het vreemde land heeft rondgeleid! Waar liever, waar beter dan in Zijn bedehuis zou ik u vaarwel zeggen? Ik heb op mijne reize niets grooters of uitnemenders gevonden dan het Evangelie der genade in Christus, dat den armen verkondigd wordt; en ik was uitgegaan om mij voor te bereiden tot de bediening des Woords, van welke ik sinds achttien maanden den vollen zegen mag ervaren.

DE GODSDIENST

HET WEZEN VAN DEN MENSCH.

BRIEF AAN Dr. J. J. VAN OOSTERZEE

VAN

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

TWEEDE DRUK.

LEEUWARDEN.
G. T. N. SURINGAR.
1857.

Deze Verhandeling werd opgenomen in de Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, *Vijfden Deels Derde Stuk. De jeugdige Schrijver had zich voorbehouden om die later afzonderlijk uit te geven. Na de opmerkingen en oordeelvellingen der geleerden over zijn betoog gehoord en overwogen te hebben, wenschte hij het omgewerkt, vermeerderd en verbeterd in het licht te zenden. Zijn vroegtijdige dood heeft hem in de volvoering van dit plan verhinderd. Het is met zijne voorkennis en goedkeuring, dat dit opstel thans onveranderd aan het Algemeen wordt medegedeeld door zijnen diep bedroefden Vader, wiens schoonste uitzigten en verwachtingen met den onvergetelijken Zoon zijn ten grave gedaald.*

(Berigt voor den eersten druk.)

Het zal u niet bevreemden, zeer geleerde vriend, dat gij uwen naam aan het hoofd van dit opstel leest; en ook voor den grooteren kring mijner lezers zal ik niet noodig hebben mij met vele woorden te regtvaardigen over de wijze, waarop ik dezen eersteling den krans uwer *Jaarboeken* invlecht. Voor mijn gevoel zou het vreemd en gezocht wezen, wanneer niet aan u geschreven wierd 't geen zonder u niet geschreven ware. Immers, terwijl ik mij nederzet om een wetenschappelijk vertoog over de godsdienst te schrijven, durf ik naauwelijks voor mijzelven bekennen, dat ik daarmede een werk aanvang, 't welk ik mij nog altijd in verre toekomst had voorgesteld; dat ik bezig ben de grondlijnen te trekken voor een bouw, van welken ik de kosten nog niet berekend en waarvoor ik nog niet bijeengebragt heb „de cederen en dennen, en het hout in menigte, want dat huis dat ik dacht te bouwen zou groot en wonderlijk zijn." Op onze reize ten vorigen jare, langs Murg- en Lahn- en Neckarboorden, heb ik er met u van gesproken, zoo als men met den vriend spreekt van de gedachten zijns harten. Maar gij, een man van kort en kloek beraad, hebt mij krachtig opgewekt: „doe al wat in uw harte is!" en mij geen rust gelaten, tot ik u een begin van uitvoering beloofde. Éene bedenking had mij, tegen belofte en voornemen in, bijna teruggehouden. Wij leven in een tijd dat men aan muur noch tempel bouwen kan, zonder, naar NEHEMIA's voorschrift, met de éene hand het werk te doen en met de andere het geweer te houden. Ik kom er voor uit dat het mij niet mogelijk is op die wijze te arbeiden. Liever geef ik den bouw mijner gedachten den verwoester prijs, dan dat ik dien voet voor voet, woord voor woord, zou verdedigen. Gaarne zal ik van allen, ook van den vijand, leeren; maar alleen voor den vriend kan ik schrijven,

die zich met mij wenscht te verstaan. Het gedurig schermutselen kan, bij nader inzien, groote nuttigheid hebben; maar dat het zijn groot nadeel heeft springt, dunkt mij, in de oogen. Omdat men zichzelven en anderen geen tijd gunt van uit te spreken, komt er geen einde aan al 't misverstand; en ten slotte zal het nageslacht zich verwonderen, dat men in onzen tijd over en weder zoo veel besproken en elkander zoo weinig begrepen heeft.

Bij geen onderwerp zeker ligt de vrees voor misverstand den godgeleerde nader, of vindt hij meer oorzaak tot klagte over den langen afstand tusschen geest en papier, over de bange reis die zijne gedachten te maken hebben eer ze bij den lezer t'huis komen, dan waar hij zal handelen over die hoogste en heiligste zaak, welke ik mij in dit schrijven ter beschouwing heb voorgesteld. — Wat is de godsdienst? quid est religio? — de eerste vraag in onze theologische compendia, waarop gij thans de reeks van antwoorden niet verlangt te hooren, die men — in elk nieuw leerboek der *Dogmatik* of der *Religions-philosophie* één — er op gegeven heeft. Vreemd en ver loopen zij uit elkander, van de zeer eenvoudige beschrijving der rationalistisch-supernaturalistische theologie: *religio est certus modus Deum cognoscendi et colendi*, welke ons omtrent dien *certus modus* geheel in 't onzekere laat, tot de zeer diepe verklaringen der speculative theologie, van welke de allerdiepste het begrip van godsdienst met dat van God-zelven *identifiëren*, men zou bijna zeggen *verwarren*. Maar behalve dit wijduiteenloopend verschil van vorm en uitdrukking, is er in die bepalingen van de godsdienst nog meer, dat ons bij iedere nieuwe poging van onderzoek belemmert en den moed beneemt. Het kan u niet ontgaan zijn, hoe arm juist voor dit onderwerp onze godgeleerde woordenschat is, en met hoe ongeschikte werktuigen wij deze stoffe moeten opdelven en bearbeiden. Onze Duitsche naburen behelpen zich, bij de wetenschappelijke behandeling der christelijke godsdienst, met een woord door het heidensch bewustzijn gesmeed, en eigenlijk nooit met de christelijke keur gestempeld. Ja, zij hebben in hun *Religiosität* een woordvorm aangenomen, die bij de Latijnenzelve in kwaden naam stond. Ook ons *godsdienst*, hoewel

minder heidensch van oorsprong en klank, is zeker weinig berekend voor de volheid van gedachten, welke wij met dit woord wenschen te verbinden; het mist vooral die innigheid die aan het christelijk geloove eigen is, en verplaatst ons, zeer ten nadeele onzer wetenschap, op een lager, wettisch standpunt. 't Is dan ook opmerkelijk hoe zelden wij dit woord, dat in de theologie nog altijd gangbaar blijft, in de liturgische schriften onzer Hervormde kerk of in de Statenoverzetting des Bijbels aantreffen. Twee andere woorden, *godsvrucht* (godvreezendheid) en *godzaligheid*, — van welke het laatstgenoemde, behalve zijn schoon en verstaanbaar etymon, ook dit voor zich heeft, dat het aan onze Bijbeltaal ontleend is, — zijn van te bijzondere beteekenis, het eerste te ethisch, te praktisch, het andere te æsthetisch, te passief van zin, om zich te leenen tot het veelzijdig gebruik, 't welk wij van beiden zouden moeten maken. Het gemeen spraakgebruik gaat ons voor met *godsdienst* en *geloof* in menig geval als synonymen te bezigen; en het trok mijne aandacht bij de lezing van DE WETTE's *Glaubenslehre (das Wesen des christlichen Glaubens*, u. s. w., Basel. 1846), dat de schrijver doorgaans het woord *Glaube* gebruikt, waar wij in de systemen zijner voorgangers *Religion* plagten te lezen; gelijk dan ook zijn zevende § (S. 41) dus aanvangt: „die Unterscheidung von Glaube oder Religion und Theologie" u. s. w. Maar reeds de eerste § van zijn merkwaardig boek leert ons uitdrukkelijk (S. 5), dat deze gelijkstelling en verwisseling van *Religion* met *Glaube* alleen voor het christelijk standpunt volkomen past, en ons niet wel kan dienen, waar wij van de godsdienst op lagere trappen van ontwikkeling, allerminst waar wij van de Heidenen spreken. Meer rekkelijk van beteekenis is het Duitsche *Frömmigkeit*, 't welk vooral sinds SCHLEIERMACHER in de godgeleerde terminologie is opgenomen, en waarvoor wij ons bijna vergeten *vroomheid* wel weder in eere konden brengen; te meer, daar ik naauwelijks weet of het N. Testamentische εὐσέβεια zich voor onze ooren beter laat weêrgeven. Indien het u en anderen voorgangers op het gebied onzer vaderlandsche wetenschap goeddacht een nieuw woord te smeden en in te voeren, zou ik met bescheidenheid verzoeken, dat het zulk een wezen mogt, waarin, even als

in *godsdienst*, de betrekking tot God wierd uitgedrukt, — 't geen in *vroomheid* niet geschiedt, — maar zoo in 't algemeen, dat alle rigtingen van het menschelijk leven, en het menschelijk leven-zelf in wortel en wezen, dat iedere mate van vroomheid, elke trap van godsdienstige ontwikkeling, en ook het christelijk geloove, daarmeê kon worden beteekend. Ik laat aan uw oordeel over, of het woord *godsleven* of *godeleven* (naar analogie van *zieleleven*, *geestesleven)* misschien aan die vereischten zou voldoen; en ik voorzie uwe tegenwerping, dat het veel te uitheemsch klinkt, en veel te onbuigzaam is, om ooit genade te vinden in de ooren onzer taalkundigen. Mij dunkt, gij hebt ook reeds genoeg woorden over woorden gehoord, en vergunt wel dat ik bij de behandeling der zaak mij met de oude behelpe.

Intusschen stuit ik daarbij al aanstonds op nieuwe zwarigheid. Terwijl de beroemdste godgeleerden in hunne voorstelling van den aard en het wezen der godsdienst onderling wijd verschillen, schijnen zij ook ieder voor zich-zelf verdeeld van zin te wezen. Immers op de vraag: wat is godsdienst? ontvangen wij doorgaans meer dan wij vragen, minder dan wij verlangen; een dubbel antwoord, ter bepaling eerst van de *religio subjectiva*, daarna van de *religio objectiva;* maar wij blijven verlegen omtrent een derde, afdoende verklaring, waarbij dat onderscheid in hooger eenheid opgelost en de bepaling van *religio simpliciter et proprie dicta* gegeven wierd. Of zijt gij bevredigd, wanneer b. v. HASE — zijn *Hutterus Redivivus*, waaruit ik de woorden overneem, ligt mij juist naast ter hand — de godsdienst eerst beschrijft als *Streben nach dem Absoluten*, en er dan bijvoegt: [*obj.*] *Mittheilung göttlicher Kraft an die Welt?* En zou men niet verlangen hier het punt te zien aangeduid en bepaald, waar dat *Streben* en die *Mittheilung* elkander ontmoeten? Inderdaad, zoo bont verschil van uitdrukking, als wij in de bepalingen en beschrijvingen der godgeleerden opmerken, zou ons doen vreezen, dat elke poging om die allen tot één te brengen ijdel en vruchteloos moest zijn. Toch is er van den anderen kant wat ons beteren moed geeft. Wanneer wij zien hoe die zeer uiteenloopende beschouwingen tot zeer gelijke resultaten leiden, en hoe weinig wezenlijk verschil er is tusschen de

dogmatische stelsels, welke op die onderscheiden grondslagen worden opgetrokken, dan beginnen wij te beseffen, dat ook hier, als in de meeste menschelijke zaken, niet het bestrijden, nog minder het veroordeelen, maar het raden van elkanders meening de eenig ware weg van onderzoek moet zijn. Het is deze *divinatio vere divina* *) van welke ik voor onze wetenschap in 't algemeen, en bijzonder voor dit vraagstuk, alleen uitkomst verwacht; niet van het hoogmoedig en egoïstisch voortspinnen uit eigen brein, waarbij elk in eigen webbe den mikrokosmos, of ook wel den makrokosmos, der waarheid meent te bezitten en te beheerschen. Op de vraag: quid est religio? zou ik van hem alleen het afdoend antwoord durven hopen, die de gave der divinatie in zoo hooge mate had ontvangen, dat hij beter dan al de antwoordgevers den éénen, diepen zin van aller antwoord verstond. Zulke gedachten leiden van zelf onzen blik op dien grootsten, dien onvergelijkelijken van alle προφῆτα, die wist wat in den mensche is; en die tevens, Hij-alleen van allen, zonder eenig gevaar van dwaling, ook op deze vraag, uit eigen zelfbewustzijn kon antwoorden. Ook zullen wij inderdaad van Hem moeten vernemen, wat omtrent de godsdienst waarheid zij; en wij zullen ons niet laten begoochelen door de wijsheid van hen, die leeren dat men, om het zuiver begrip der godsdienst te vinden, zich buiten of boven elke harer verschijningen, en dus ook buiten het Christendom, moet stellen. Want schoon men spreekt van *vele godsdiensten*, van welke wij al het bijzondere zouden hebben af te snijden en weg te werpen om te weten wat *godsdienst* zij; met meer regt zou men in al die onderscheiden vormen *ééne zelfde godsdienst*

*) BACO VERULAMIUS — ik heb de plaats uit zijn *Organon*, maar kan die thans niet wedervinden, — zegt er van: „Videmus quandoque fieri, ut quis doctus et intelligens homines imperitos de aliqua re inter se litigantes audiat; atque perspicue advertat, eos idem re ipsa sentire, et in unum convenire, quibus tamen ipsis numquam fuisset aliquis dissidendi finis. Quod si hoc nonnumquam eveniat, in exigua illa judicii disparitate, quae inter homines esse potest, an non credere par est, Deum in coelis, qui corda scrutatur et novit, satis perspicere, nos homines fragiles in aliquibus, de quibus controversiam movemus, idem revera sentire, et in ambobus benigne complacere?"

erkennen, welke zich door vele gedaanteverwisselingen tot dien hoogsten vorm ontwikkelt, waarin zij eerst waarlijk en ten volle godsdienst is, en die nu niet weder mag worden afgelegd. Gij herkent den grond, waarop ik u bragt, voor een oud slagveld, mijn vriend; en gij zult welligt opmerken, dat de beschouwingswijze, welke ik voorsta, veelal het onderspit delft. Nog heerscht in onze wetenschap het bijgeloof aan 't abstracte, en een angst voor de werkelijkheid, die, zoo ik vrees, ook midden in 't genot des hemels onrustig zou vragen naar het begrip der zaligheid, en ons van elken vorm des eeuwigen levens zou willen doen abstraheren. Men roept ons toe: „gij kunt de volle, zuivere waarheid niet vinden, zoolang gij nog Christenen zijt!" Ik ben gereed met mijn antwoord: „ach! dat wij nog geen Christenen zijn, nog niet gelijk wij 't wezen moesten, dát hindert ons van haar te grijpen." Zoo vaart LESSING uit, in verontwaardiging over de bekrompenheid van sommige Zeloten: „Menschen sind sie nicht, nur Christen!" en zijn christelijke tegenstander wijst hem te regt: „nicht Christen, Menschen nur!" — Ofschoon ik dus niet mag nalaten hier terstond mijne overtuiging uit te spreken, dat de godsdienst in haar hoogste ontwikkeling en volkomen vorm identisch met het Christendom is, zoo kan het nogtans niet in mij opkomen met deze stelling, als met een magtspreuk, alle verder onderzoek af te snijden, en b. v. met aanhaling van eene of andere Bijbelplaats de vraag, wat godsdienst is, te beantwoorden. Voor elke bepaling, die men van de godsdienst geliefde te geven, heeft men in het Evangelie bewijsplaatsen gevonden, omdat elke bepaling voor 't minst een deel der waarheid behelsde. Maar wij, eer we den eenigen Meester vragen, moeten over de vraag hebben nagedacht, of wij loopen gevaar van ook Zijn duidelijkst antwoord niet te verstaan. Daarenboven kunnen wij de vraag: wat is godsdienst? niet van stonden aan verwisselen met die andere: wat is Christendom? Eerst aan het eind van onzen weg, als wij de godsdienst bij hare ontwikkeling van trap tot trap gevolgd zijn, mogen wij het Christendom voor haar in plaats stellen. Thans moeten wij beginnen met te erkennen, dat er ook niet-christelijke, schoon daarom geen onchris-

telijke *), godsdienst is. De slotsom van ons onderzoek mag wezen wat de godsdienst *in den Christen* is, maar ons punt van uitgang moet zijn: wat is zij *in den mensch?*

Wat is de godsdienst in den mensch? Het zou kunnen schijnen, dat ik met dit toevoegsel de religio objectiva van ons onderzoek wilde buitensluiten, en mij tot de religio subjectiva bepalen. Intusschen moet ik u verzoeken deze onderscheiding, welke ik voor mijzelven nog niet gemaakt heb, ook nog niet op mijn arbeid te willen toepassen; of het ons gelukken mogt een begrip van godsdienst te vinden, dat boven haar verheven is. Zonder tegenspraak is de godsdienst iets menschelijks, in den mensch en alleen in den mensch te zoeken. Ik mag mij hier op het spraakgebruik, als op een algemeen en onomstootelijk getuigenis beroepen. Niet gelijk *wijsheid*, *deugd*, *bewustzijn*, enz. behoort zij tot die eigenschappen — of gunt ge mij het Krausiaansche wezenheden? — welke men ook buiten den mensch, b. v. in God, of in andere wezens van hooger of lager rang kan denken, en die men daarom niet zelden onderscheidenlijk als *menschelijke* wijsheid en deugd moet aanduiden: de godsdienst is den mensch uitsluitend eigen, en niemand sprak ooit — althans niet in den hier bedoelden zin — van *menschelijke godsdienst.* Ik acht deze opmerking van eenig gewigt; en ik geloof, dat wij wel zullen doen, van ook bij ons wetenschappelijk onderzoek dit spraakgebruik, als een beginsel van communis omnium consensus omtrent de godsdienst zelve, te eerbiedigen. Wij worden dus geroepen om de godsdienst in den mensch op te sporen. En hier mag ik niet langer zwijgen van den man, die met den aanvang der eeuw een nieuw tijdvak opende in de geschiedenis der godgeleerdheid niet alleen, maar wat oneindig meer zegt in de geschiedenis der christelijke godsdienst zelve; die optrad te midden van hare hoogbeschaafde verachters, de lippen overvloeijende van Platonische welsprekendheid, maar in den geest en in de

*) Ik hoop dat gij deze onderscheiding zult verstaan en billijken. *Onchristelijk* noem ik wat uit zijn aard niets met het Christendom gemeen heeft noch hebben kan; *niet-christelijk* is een zwakker graad van ontkenning, en omvat al hetgeen bij verdere ontwikkeling christelijk kan worden.

kracht van JOHANNES — niet des Doopers — om te getuigen 't geen hij-zelf aanschouwd en vernomen en ervaren had van het Woord des levens; wiens naam ik niet zonder deze betuiging van ingenomenheid en eerbied noemen wilde, op gevaar af van te mishagen aan enkelen, die wanen hem ver boven 't hoofd te zijn gewassen, — van SCHLEIERMACHER. Wat invloed SCHLEIERMACHER heeft gehad op kerk en wetenschap, hoe hij de harten der kinderen heeft wedergebragt tot het geloof der vaderen, en zielen voor de godsdienst won door aan te wijzen, dat zij het leven der ziele is, dat alles behoort tot de geschiedenis der negentiende eeuw; en wel mogen wij ons geluk wenschen, dat het door haar onwraakbaar getuigenis wordt gestaafd. Want zoo jammerlijk pleegt SCHLEIERMACHER's gevoels-theologie — indien wij dezen naam zullen behouden — door hare bestrijders te worden verkeerd en omgeduid, dat men zich bij zulk een opvatting niet meer over dien tegenstand verwondert, maar veelmeer dáárover, hoe de dwalingen, welke men den grooten denker toedicht, ooit eenigen ingang zouden hebben gevonden. Afgaande op den klank der woorden, en de psychologie des gemeenen levens overbrengende in het heiligdom der wetenschap, verstaat men onder *gevoel* één uit de vele vermogens van den menschelijken geest, gecoördineerd met *denken* en *willen*; en van dit vermogen om indrukken te ontvangen, en ze te schiften in *aangenaam* en *onaangenaam*, van dit meest dierlijke onzer vermogens verstaat men wat SCHLEIERMACHER geprofeteerd heeft aangaande de *conscientia sui*, van het onmiddellijk en oorspronkelijk zelfbewustzijn, van het brand- en licht- en middenpunt onzes wezens, waar onze geest zamenvloeit met den Geest Gods. Wel moeten wij erkennen, dat SCHLEIERMACHER zelf ten deele schuld heeft aan dit misverstand zijner leer. Bij oppervlakkige lezing van § 8 zijner dogmatiek *(der Christliche Glaube* u. s. w.), gelijk die in de eerste uitgave luidt, zou men ligt niets anders meenen te vinden, dan diezelfde coördinatie van *gevoelen*, *denken* en *willen*, van welke wij beweerden, dat zij vreemd is aan zijn eigenlijk systeem; niets meer dan een op den voorgrond stellen van het eerstgenoemde zielsvermogen, even eenzijdig en willekeurig en onwaar, als de theorieën door hem be-

streden en verworpen. Ook heeft SCHLEIERMACHER zijn onderzoek inderdaad van dit lager standpunt aangevangen; maar dat alleen de polemiek, en de noodzakelijkheid om zijne tegenstanders op hun eigen terrein te overmeesteren, hem voor een poos belemmerde en terughield, blijkt uit den geheelen gang zijner redenering, en springt vooral in 't oog bij vergelijking van de eerste met de tweede uitgave zijner dogmatiek. In de eerste uitgave luidt § 8 alsdus: „Die Frömmigkeit an sich ist weder ein Wissen noch ein Thun, sondern eine Neigung und Bestimmtheit des Gefühls." En in de *Anmerkung* wordt er bijgevoegd: „Unter Gefühl verstehe ich das unmittelbare Selbstbewusstseyn, wie es wesentlich unter den Formen des angenehmen und unangenehmen vorkommt." Doch reeds op de volgende bladz. heet het: So mögen sie (de tegenpartij) denn sagen, wie anders doch das Wissen und das Thun, welche die Frömmigkeit ausmachen, eins sein sollen, als in einem dritten, und welches denn dieses dritte sei, wenn nicht eben das innerste unmittelbare Selbstbewusstseyn des Wissenden oder Thuenden." Hier wordt blijkbaar het gevoel of onmiddellijk zelfbewustzijn reeds veel dieper opgevat, en van de peripherie der uiterlijke gewaarwordingen tot het centrum des geestes teruggebragt, en als de hoogere éénheid van doen en weten voorgesteld. In de tweede uitgave (§ 3, S. 7) wordt de *Frömmigkeit* dus beschreven: „Die Frömmigkeit ist rein für sich betrachtet weder ein Wissen noch ein Thun, sondern eine Bestimmtheit des Gefühls oder des unmittelbaren Selbstbewusstseyns." Alle onbewuste aandoening wordt verder uitdrukkelijk daarvan uitgesloten (S. 8); niet meer van *lust* en *onlust (aangenaam* en *onaangenaam)*, maar van *vreugde* en *leed* wordt gesproken (S. 9); en SCHLEIERMACHER verklaart zijn eigen meening met de woorden, waarmede STEFFENS het gevoel omschrijft: „die unmittelbare Gegenwart des ganzen ungetheilten Daseins." — Maar hoe verre hij er af was, van de godsdienst tot een zaak des *gevoels* te willen maken, in den zin dien het gemeene spraakgebruik aan dit woord verbindt, blijkt vooral waar hij de polemiek allengs laat varen, en tot de positive ontwikkeling zijner denkbeelden overgaat (§ 10 van de eerste, en § 5 van de tweede uitgave), S. 28 van de tweede uitgave lezen wij: „Das

höchste Selbstbewusstseyn an und für sich, da es gar nicht von äusserlich zu gebenden Gegenständen abhängt, die uns jetzt berühren können und dann wieder nicht, und da es als schlechthiniges Abhängigkeitsbewusstseyn auch ein ganz einfaches ist und bei allem anderweitigen Wechsel von Zuständen immer sich selbst gleich: so kann es unmöglich in einem Moment so sein und in einem andern anders, noch auch abwechselnd in dem einen Moment da sein, in dem andern aber nicht. Sondern es ist entweder gar nicht da, oder so lange es überhaupt da ist, auch immer da und immer sich selbst gleich." — Zóó schrijft SCHLEIERMACHER; en zijne tegenstanders strijden tegen „eene gevoelstheorie, die alle overtuiging afhankelijk maakt van den indruk des oogenbliks, en ons voor godsdienstwaarheid doet aannemen, wat best met onze voorbijgaande stemming strookt." Is erger misverstand mogelijk? – Over 't geheel heeft SCHLEIERMACHER gedeeld in het lot der meeste hervormers. Sommigen meenden zich waardige jongeren van den grooten meester te betoonen, wanneer zij tegen *denken* en *willen* te velde trokken; anderen beroemden zich den verkondiger van vreemde dingen weêrlegd te hebben, wanneer zij hadden aangetoond, dat geen godsdienst bestaanbaar is zonder verstand en zedelijkheid; weinigen slechts volgden met stillen ernst het aangewezen spoor, dat heenleidt naar het binnenste heiligdom van den menschelijken geest. En toch, niet in de polemiek tegen versleten orthodoxisme en vooze moraaltheologie, niet in de woorden *weder ein Wissen noch ein Thun*, hebben wij de hoofdverdienste van SCHLEIERMACHER of de grondwaarheid zijner leer te zoeken. Maar dáárvoor danken wij den tweeden Socrates, die zooveel zekerder ging dan de eerste, als hooger dæmonium hem voor dwaling hoedde, dat hij ons, bij het zoeken naar de godsdienst, van de wetenschap, van de zedelijkheid, van al wat *aan* den geest des menschen is, tot dien geest-zelven, en tot diens eigen, innigst wezen heeft teruggebragt. En met terzijdestelling van hetgeen vreemd is aan deze hoofdgedachte, bepeinzen wij zijn veelbeteekend woord: „de godsdienst is niet anders dan een bijzondere toestand of wijziging van het zelfbewustzijn, dan het hoogste zelfbewustzijn van den mensch."

’t Is hier vooral, hooggeacht vriend en meest gewenschte mijner lezers, dat ik op uwe belangstellende aandacht reken, en op uw toestemmend oordeel hoop. Het komt mij namelijk voor, dat de bovenstaande formule in welke ik SCHLEIERMACHER’s leer omtrent de godsdienst heb zaamgevat, ons dringt om nog een stap verder te gaan, of het ons gelukken mogt, voor onszelven nog duidelijker en vollediger uit te spreken, wat de groote denker schijnt te hebben aangeduid. Het kan u niet ontgaan, met hoeveel zorg SCHLEIERMACHER ons telkens inscherpt, dat het zelfbewustzijn, waarvan hij spreekt, iets geheel *onmiddellijks* is, niet de vrucht van nadenken (reflecteren) over een toestand of stemming van den geest, maar het eerst, oorspronkelijk, ongedeeld en onwillekeurig zelfgevoel, ’t welk bij ieder wezen, dat met bewustheid leeft, het noodzakelijk en onmiddellijk gevolg, of, wilt ge, de onmisbare keerzijde van elken toestand is. Intusschen, hoe onmiddellijk en oorspronkelijk wij ons dit zelfgevoel of zelfbewustzijn ook denken, het zal altijd de *tweede*, nooit de *eerste* plaats in onze gedachten bekleeden; het blijft een *secundum quid*, een *posterius* dat op een *prius* wijst; vóóraf gaat de toestand-zelf. Alle gevoel, ook het zelfgevoel, onderstelt iets dat gevoeld, alle zelfbewustzijn, ook het onmiddellijke, een *zelfzijn* — vergeef het woord — waarvan men zich bewust wordt. Hoe meer SCHLEIERMACHER ons nu inscherpt dat het zelfbewustzijn, door hem bedoeld, geheel onmiddellijk, van den toestand-zelf niet gescheiden noch te scheiden is, hoe klaarder het mij wordt dat wij, om vasten voet te zetten, nog ééne schrede moeten doen, dat wij van het *bewustzijn* tot het *zijn* moeten komen, en voor het *zelfgevoel* het *wezen-zelf* in plaats moeten stellen. Neem eens de proef met de bovengenoemde formules. SCHLEIERMACHER zegt: „die Frömmigkeit ist eine Bestimmtheit des unmittelbaren [menschlichen] Selbstbewusstseyns.” Lees daarvoor, wat ik meen dat er in ligt opgesloten: „die Frommigkeit ist eine Bestimmtheit des menschlichen Seyns.” SCHLEIERMACHER zegt wederom: „Das beschriebene (die Frömmigkeit als schlechthiniges Abhängigkeitsgefühl) bildet die höchste Stufe des menschlichen Selbstbewusstseyns.” Ik acht mij geregtigd tot de onmiddellijke gevolgtrekking: „Demnach

bildet es auch, und zwar vor Allem, die höchste Stufe des menschlichen Seyns." Bepaal hierbij voor een oogenblik uwe gedachten, en zie of gij voorloopig vrede kunt hebben met de stelling, welke ik aan het hoofd van dit schrijven plaatste: *de godsdienst is het wezen van den mensch.*

De godsdienst is het wezen van den mensch. Daar is eene opvatting van deze stelling mogelijk, welke haar bij u en bij mijne overige lezers van alle bedenking en tegenspraak vrijwaren en aanstonds gereeden ingang zou doen vinden, maar die ik juist daarom ten eerste en ten stelligste moet verwerpen. De bepaling of beschrijving der godsdienst, welke ik u aannemelijk tracht te maken, mag niet gerekend worden tot die hoogklinkende spreuken, van welke hij, die ze voordraagt, toestaat en onderstelt en vordert dat men ze niet dan *cum grano salis* opvatte en aanneme. Als ik beweer: „de godsdienst is het wezen-zelf van den mensch", dan kon u daarbij ligt b. v. het gezegde van BUFFON voor den geest komen: *le style c'est l'homme;* en de vriendelijke wensch van mij gelijk te kunnen geven, zou u geneigd maken om mijn woord in niet strenger zin te verstaan, dan dien men algemeen aan laatstgemelde uitspraak hecht. Maar ik verlang van u of geene of veel ernstiger toestemming; mijne stelling moet meer of zij mag niets bij u gelden; zij is — gelijk hare deductie op de voorgaande bladzijden u wel reeds deed inzien — zeer eigenlijk en strikt gemeend; en ik kan de vergelijking met die andere alleen dáárom gedoogen, omdat zij mij gelegenheid geeft van u het onderscheid tusschen beider kracht en nadruk te doen opmerken. In den stijl *openbaart* de mensch zichzelven, zijn wezen; gelijk hij dit ook, meer of minder, in zijne handelingen, in ieder kunstwerk, in zijne physionomie, in gang en houding en gebaren doet. Hetzelfde zou men naar waarheid van de godsdienst kunnen beweren, — „*in seinen Göttern malt sich der Mensch*" zegt SCHILLER; — maar dan neemt men het woord in den zin van *eerdienst*, *godsdienstoefening*. Wij hebben het tot dusverre in de gewone beteekenis gebruikt, als de uitdrukking voor iets dat geheel tot het inwendig leven, tot den geest des menschen behoort; en niets anders, en vooral niets minder, bedoel ik met te zeggen: in de godsdienst *heeft* de mensch zijn

wezen; de godsdienst is niet maar éëne eigenschap of wezenheid van den mensch, maar zijn wezen-zelf; „diese höchste Stufe des menschlichen Seyns hat die Frömmigkeit *allein* inne," blijf ik met SCHLEIERMACHER volhouden, terwijl ik het *zijn*, het *wezen-zelf*, in de plaats van zijn *zelfbewustzijn* stel; ja, ik meen nog verder te moeten gaan, en te mogen vorderen dat al 't geen buiten de godsdienst tot het wezen des menschen pleegt gerekend te worden, — zelfbewustzijn, rede, persoonlijkheid, vrijheid, zedelijkheid, — dat al deze wezenlijke eigenschappen van den mensch eerst en alleen in die mate *menschelijk* zullen heeten, als zij *godsdienstig* zijn; en zoo deins ik dan ook eindelijk niet terug voor de gevolgtrekking, welke ik veelmeer in al hare kracht verdedig, dat het onderscheid van godsdienst *een wezenlijk*, ja *het wezenlijk*, onderscheid is tusschen menschen en menschen; want de godsdienst *is* de mensch, — huic in homine nil quidquam viget simile aut secundum.

Maar om u van den streng prozaïschen ernst mijner stelling te beter te overtuigen, zal het noodig zijn dat ik haar nog van eene andere zijde toelicht. Het kon, gelijk ik reeds vroeger opmerkte, den schijn hebben als ware ons vorig onderzoek uitsluitend van de *religio subjectiva* uitgegaan. Den schijn; — want boven dit lager standpunt, waar men *subjectief* en *objectief* tegen elkander over stelt, heeft in waarheid SCHLEIERMACHER'S *unmittelbares Selbstbewusstseyn* ons reeds verheven. Waar toch het (subjective) zelfbewustzijn zoo uitdrukkelijk als *onmiddellijk* (niet gereflecteerd) en als de noodzakelijke keerzijde van den (objectiven) toestand wordt gekenmerkt, daar behoort het binnen die hoogste categorie des *zijns*, in welke subjectief en objectief nog niet gescheiden is. Intusschen stelt SCHLEIERMACHER in zijne formules de subjective keerzijde op den voorgrond; en vandaar dat geen aanklagt luider — schoon tevens geene met minder regt — tegen zijne leer is ingebragt, dan die van (willekeurige, onwaarachtige) subjectiviteit. Maar ook die schijn van eenzijdigheid valt weg, waar wij de godsdienst voor *een zijn*, nader voor *het zijn*, het wezen, van den mensch verklaren. Juist door de godsdienst telkens dieper in het subject, in den mensch, op te sporen, door van het gereflecteerde weten tot het on-

middellijk zelfbewustzijn, en van daar tot den toestand, het zijn, het wezen-zelf door te dringen, hebben wij het punt bereikt, waar de religio subjectiva ook volkomen objectief geworden is. Gaan wij thans omgekeerd van de *religio objectiva* uit, gelijk die gewoonlijk wordt opgevat als *relatio hominis ad Deum*, dan zal deze objectief ware (van God gewilde) betrekking of gemeenschap, eerst subjectief waarachtig (werkelijk in den mensch tot stand gebragt) zijn, wanneer zij niet slechts een object van het menschelijk weten, ook niet alleen zijn hoogste weten-zelf (zijn onmiddellijk zelfbewustzijn), maar zijn eigen wezen is, waarvan hij zich onmiddellijk en noodzakelijk bewust wordt. Ook hier kan ik mij, ter opheldering, van SCHLEIERMACHER'S woorden bedienen. In § 4 van de tweede uitgave zegt hij: „das sich selbst gleiche Wesen der Frömmigkeit ist dieses, dass wir uns unsrer selbst als schlechthin abhängig, oder, was dasselbe sagen will, als in Beziehung mit Gott bewusst sind." Ik lees daarvoor: „dass wir schlechthin abhängig, od. in Beziehung mit Gott *sind*." Maar zoodra op deze wijze het zijn voor het zelfbewustzijn in plaats gesteld wordt, blijkt ook dat het wezen der godsdienst met het wezen des menschen geheel identisch is *). Voor deze stelling dan verlang ik uwe toestemming, en — vordert

*) Geheel identisch; — niet slechts behoort de godsdienst (met nog andere eigenschappen of wezenheden meer) tot het wezen van den mensch; maar „diese höchste Stufe des menschlichen Seyns hat die Frömmigkeit *allein* inne." — Wilt gij overigens den hoofdinhoud van het voorgaande nog eens, in eenigzins gewijzigden vorm, en in stug en streng Latijn zien zaamgevat, — een proef waarbij ik meestal baat vind, om mijzelven tot klaarheid te dwingen, – verschoon dan een enkel barbarisme, en neem voor lief de volgende *Theses de religionis natura recte describenda*. I. Recte hoc vidit SCHLEIERMACHER: religionem neque in scientia, neque in actu, verum potius in sensu consistere s. in conscientia. II. Quod tamen multi perperam interpretati sunt, ac si intellectum aut voluntatem a religione semoveri, voluerit, aut, sensum cum dicat, quemlibet animi affectum indicaverit. III. Imo, illam indicasse censendus est hominis conscientiam, quae est omni ratiocinatione aut phantasia aut affectu antiquior; ita ut ipso illo sensu quo vivere se homo sentiat, eodem sit religiosus. IV. Scilicet non potest non homo cum se sentiat vivere, suique compos fiat et conscius, religiosus exsistere. Nam est religio vitae hominis principium et fons, s. ipsa hominis, quae dicitur, essentia. V. Quod dupliciter explicatur: aut enim nulla sit religio [objectiva] s. relatio

gij bewijs. Ik ben bereid te geven wat ik heb. Bewijs der waarheid, in den strengsten zin des woords, acht ik alleen mogelijk in zamenhang met het volledig systeem der waarheid, waarvan ik u wel niet behoef te verzekeren, dat ik het niet bezit. Vergenoeg u met de aanwijzing der gronden, op welke mijne overtuiging rust, voor zoover zij mijzelven tot helderheid kwamen. Viervoudig is mijn betoog: het bepaalt zich *eerst* bij de meer afgetrokken behandeling der begrippen met welke wij te doen hebben; tracht *daarna* kracht en vorm te winnen uit de beschouwing van 's menschen natuur en leven; zoekt *vervolgens* in de geschiedenis voorspraak en aanbeveling, en *ten laatste* bij het christelijk bewustzijn, vooral bij CHRISTUS-zelven, bescherming en gezag.

't Is in de eerste plaats het begrip van *godsdienst*, waarmede wij, gelijk ROTHE het uitdrukt, te rekenen hebben; te rekenen dus met den onbekenden term-zelf, waarnaar wij zoeken, maar die ons toch ook niet ten eenenmale onbekend is. Immers zóóveel mogen wij als gegeven aannemen, dat niemand in ernst van godsdienst spreekt, of hij bedoelt daarmede een betrekking van ons wezen tot het Wezen der wezens, een gemeenschap, welke dan ook, van den mensch met God. En ik weet inderdaad niet of wij meer behoeven dan deze eenvoudige erkentenis, om in

hominis ad Deum, Ens supremum, aut, si est, in ipsa summum vitae nostrae principium consistere agnoscatur. Quodsi illam dicas religionem [subjectivam], qua homo necessitudinem sibi cum Deo, Ente supremo, intercedere sentiat, hunc vero sensum ad essentiam hominis pertinere inque ipsa consistere neges, falsus ergo fuerit, et rursus nulla sit, quae quidem vere dicatur, religio. VI. Est ergo religio neque, ut vulgo dicitur, Deum cognoscendi colendique modus, neque agendi ratio, neque scientiae humanae species aut sensus animi s. conscientiae forma; quae quidem cuncta a religione pendent, ab ipsius vero natura distinguuntur; verum est religio modus exsistendi, homini praeter reliquas omnes naturas proprius, ipsa s. vita, s. natura, s. essentia hominis. Atque de diversis religionibus si agitur, non intelligimus cognoscendi, agendi, sentiendi variam rationem diversumque modum, sed in ipsa hominis ad Deum relatione, inque ipsius hominis essentia [realem] diversitatem significamus.

te zien dat de godsdienst, volgens haar begrip en naam, niet minder bij ons gelden kan dan voor *het hoogste zijn* des menschen, voor zijn *waarachtig wezen.* Het ontbreekt ons maar — zal ik zeggen aan den moed, of aan de kracht? — misschien faalt het ons aan beiden, mijn vriend, om het begrip der godsdienst, van betrekking tot en gemeenschap met God, uit te denken. Tegenover het eindige gevoelen wij ons sterk, om ook bij de naauwste vereeniging onze zelfstandigheid te bewaren; maar zoodra wij met onze gedachten den Oneindige naderen, vreezen wij, als gold het ons zelfbehoud, van te verzinken in de diepten van Zijn wezen; en daarom verschuilen wij ons achter een *weten*, een *willen*, een *gevoelen* van onze gemeenschap met Hem, alsof *dat* reeds godsdienst ware, en wij durven het zelfs niet in de gedachte nemen, werkelijk en waarachtig één met Hem te *zijn.* Toch geldt ook hier het woord: „die zijn leven waagt zal het winnen." Of waarin anders heeft onze persoonlijke zelfstandigheid haar grond en waarborg, dan in onze gemeenschap met Hem DIE IS? Waardoor is elk schepsel geworden wat het is, in onderscheiding van alle andere is, dan door zijn eigen, bijzondere betrekking tot het Wezen der wezens *)? Is de mensch meer

*) Natuurlijk heeft deze redenering zin noch beteekenis voor hen, die er behagen in scheppen, om de geheele schepping zoodanig te *nivelleren*, dat men ten slotte niet langer begrijpt, hoe het *Gode* behaagd kan hebben, meer dan ééne soort van schepselen in het aanzijn te roepen. In het onlangs uitgekomen, hoogstbelangrijk werk van ATH. COQUEREL, *le Christianisme expérimental* (Paris 1847) p. 36, wordt *deze* leer verkondigd: „les différences de nature qui existent entre les créatures sont indifférentes à Dieu, parce qu'entre la créature et le Créateur la différence est toujours du fini à l'infini." — Alsof met dit *fini* en *infini* het begrip van den Schepper en van het schepsel en van de verhouding tusschen beide ware uitgeput. Verder: „l'insecte imperceptible est aussi près de Dieu, pour Dieu, que l'homme ou l'archange." Zou men niet in verzoeking komen om te vragen, of God dan ook een Heiland tot de insecten heeft gezonden, om hen te verlossen? „L'inégalité des créatures, qui n'existe pas pour Dieu, qui n'est pas sensible pour Dieu et qui ne l'affecte nullement, n'a donc été établie que pour elles; d'ou résulte que cette inégalité était nécessaire au progrès et que la loi de l'inégalité est universelle." Ik moet bekennen, dat ik ook aan deze woorden geen redelijken zin weet te hechten. Zeer consequent hangt met deze stellingen te zamen, wat reeds vroeger, p. 34, was gezegd: „la religion partout est la

dan een schaduwbeeld aan den rotswand der materie, meer dan een vlugtige zwelling, dan een golf onder golven, op SPINOZA's levensoceaan; heeft hij in waarheid boven kristalvorm en plant en dier een eigen, onderscheiden wezen; dan is 't alleen omdat hij in waarheid een eigen, onderscheiden gemeenschap met God, d. i. omdat hij godsdienst heeft. Laat het u met die beide begrippen, *godsdienst* en *wezen van den mensch*, ernst zijn, en het zal u onmogelijk worden ze langer van één te scheiden. Ernst met de *godsdienst;* is zij u meer dan een hoofdstuk uit de Phaenomenologie of Pathologie van den menschelijken geest, met andere woorden, meer dan een kinderwaan of hersenontsteking, dan zult gij haar moeten erkennen voor onze waarachtige gemeenschap met het Opperwezen, d. i. voor ons wezen-zelf, voor ons hoogste zijn; zoolang gij enkel van weten en gevoelen dier gemeenschap blijft spreken, zal ik u geen rust laten, maar telkens aandringen, dat het u behagen moge mij die gemeenschap zelve aan te wijzen, en waar ik haar te zoeken heb, wanneer ik haar niet in de godsdienst mag vinden. Ernst met het *wezen van den mensch;* gelijk het Gode ernst was dat Hij ons menschen, geen engelen en geen dieren, wilde hebben, zoo mogen wij niet te kort schieten in de erkentenis van dit wezenlijk onderscheid, van dit specifiek menschelijke, dat meer is dan een anders weten of anders gevoelen, en minder niet dan een waarachtig anders zijn; en wederom vraag ik: waar zult gij dit onderscheiden wezen van den mensch elders zoeken, dan in zijne betrekking tot het Opperwezen,

même, puisque Dieu, objectif de la religion, est le même pour toutes ses créatures; puisque toutes, nécessairement, tendent vers l'être infini qui est un et immuable." Hieruit zou volgen, dat *l'insecte imperceptible* dezelfde godsdienst heeft als *l'homme ou l'archange*. Mogt toch spoedig een gezonde, waarachtige philosophie ons verlossen van deze halfwijsgeerige *gelijkheid en broederschap*, die wij overigens in de school van HEGEL, althans bij enkele zijner jongeren, in anderen vorm wedervinden. De *speculative Theologie* van J. H. FICHTE belooft en geeft ons gansch andere en betere dingen. Hem dankt ook de exegese eene, zoover ik weet geheel nieuwe, en naar mijne meening de juiste verklaring van Joann. Ev. 1: 3 (S. 312), welke ik boven in den tekst gevolgd ben: „Alle dingen zijn door het Woord geworden; en zonder hetzelve is ook niet één ding geworden wat het geworden is."

in 't geen men godsdienst noemt? — 't Zou kunnen schijnen, dat hiermede te veel bewezen ware, en dat men op dezen grond met hetzelfde regt van een onderscheiden betrekking der dieren- of plantenwereld tot God, en dus met andere woorden ook even goed van beider godsdienst spreken kon. Ik behoef intusschen voor die gevolgtrekking niet terug te deinzen; ten deele stem ik haar toe, ten deele berust zij op misverstand. Van den eenen kant blijf ik volhouden, dat het onderscheiden wezen van *alle* schepselen — voor zoover het onderscheid *wezenlijk* is — zijn grond heeft in onderscheiden betrekking tot het Wezen der wezens. Van de andere zijde zult gij toegeven dat men, waar van *wezenlijk onderscheid* sprake is, mensch en dier en plant niet mag coördineren, maar den mensch naar billijkheid tegenover de geheele lagere natuur moet stellen. Eerst bij den mensch is de betrekking tot God zóóverre ontwikkeld, dat zij in eigenlijken zin *betrekking* mag heeten; bij de lagere wezens spreken wij voegelijker en beter van *verhouding*. En zoo wordt dan ook *deze* trap van ontwikkeling der gemeenschap met God, waarop de mensch geplaatst is, *deze alleen*, met den naam van *godsdienst* beteekend; gelijk ik boven reeds deed opmerken, dat men niet onderscheidenlijk van *menschelijke* godsdienst pleegt te spreken, juist omdat de godsdienst den mensch bij uitsluiting eigen is. De godsdienst omvat dus niet het geheele wezen van den mensch, niet wat hij met de lagere natuur, met plant en dier, gemeen heeft, maar dat hoogste zijn des menschen alleen, waarvan wij ook vroeger gewaagden, en 't welk wij hier meer bepaald kunnen aanduiden als het specifiek of onderscheidend menschelijke *). Deze nadere verklaring der hoofdstelling zij het resultaat van het eerste, en tegelijk de overgang tot het ander deel van ons betoog.

De godsdienst is het wezen, het onderscheidend menschelijke van den mensch. Ik zou het u uit onze natuur en uit ons leven trachten aan te wijzen; en ik noodig u

*) Eigenlijk geldt deze beperking alleen voor dit standpunt, waar wij met (afgetrokken) begrippen te doen hebben. In waarheid doordringt dit hoogste zijn des menschen zijn geheele bestaan, zoodat hij, juist door de godsdienst, ook als natuurwezen van plant en dier wezenlijk onderscheiden is.

om daartoe allereerst een vergelijkenden blik te slaan op dat lager natuurleven, 't welk ons van alle zijden omringt, dat in sommige klassen van bezielde wezens zoo digt nabij komt, en ons toch zoo vreemd en verborgen blijft — op het leven der dierwereld. Wat dunkt u? zou de Religionsphilosophie niet eenigen dank van de physiologen verdienen, wanneer het haar gelukken mogt duidelijk en afdoend antwoord te geven op de vraag: „wat onderscheidt den mensch van het dier?" Ik weet wel dat het niet aan *antwoorden* ontbreekt; men heeft er zoo vele, dat wij, naar het duitsche spreekwoord, enkel boomen en geen bosch meer zien; en onder die vele niet één, 't welk niet van een lastig *maar* wordt achtervolgd. Mij heeft het dikwijls geërgerd, dat het der wetenschap zoo groote inspanning scheen te kosten, om onzen voorrang boven de dieren des velds te handhaven; en de vraag, die bij sommigen oprees: „of men aan deze medeschepselen, bij welke men analoga vond voor al onze uitstekendste eigenschappen, ook niet een soort van onsterfelijkheid diende toe te kennen?" zal ons minder dwaas en ongerijmd voorkomen, wanneer wij bedenken dat van den anderen kant nog in onzen tijd theologen en philosophen zijn opgestaan, die de onsterfelijkheid alleen voor bijzonder ontwikkelde menschenzielen verkrijgbaar wilden stellen. In waarheid, hangt hier alles af van een meer of minder, waar zult gij dan bij zoo onmerkbaren overgang de scherpe grenslijn trekken? De vrienden van eene *moralische Weltordnung*, die van niets anders weten te roemen dan van 's menschen *zedelijkheid*, zullen, naar ik vrees, het eerst en het meest in verlegenheid komen; want inderdaad vertoont de dierwereld een *schauderhaftes Zerrbild* van al onze menschelijke deugden en zonden, bij welks beschouwing mij soms vreemd en akelig te moede wordt, en de droomerijen van zielsverhuizing en gebannen geesten mij niet meer onbegrijpelijk zijn. Of moet ik mij laten afschepen met de magtspreuk: „bij den mensch alleen is dat alles zedelijk goed en kwaad, bij de dieren is het bloot natuurlijk?" Maar welken grond heeft men voor dit beweren? — „De dieren zijn geen persoonlijke wezens." — Ik vraag wederom: waarin bestaat dan de persoonlijkheid van den mensch, of met welken eigenen, onmiskenbaren stempel is

zij geteekend? Gaarne wil ik de scherpe en juiste onderscheidingen eerbiedigen tusschen: verstand en rede, geluid en spraak, kunstdrift en kunstzin, instinct en nadenken, bewustzijn en zelfbewustzijn, aanleg en deugd, individualiteit en persoonlijkheid. Maar, houd het mij ten goede, zij zijn wat al te scherp om mij, tegenover de pantheistisch-materialistische redeneringen der moderne wetenschap, volkomen gerust te stellen, dat het geslacht, waartoe ik behoor, meer is dan de meest ontwikkelde aller diersoorten. Hoeveel hart en sympathie ik voor de dieren heb — vleeschgeworden gedachten, die ze zijn, van den God alles levens — ik wensch tusschen hen en ons een breede klove te zien aangewezen, dat geen wijsgeerig droomer, geen beschermheer des vleesches of partijdig vriend van 's menschen dierlijke natuur, hen tot ons of ons tot hen vermoge over te brengen. Maar die kloof gaapt voor mijne voeten, niet te dempen noch te bedekken, zoodra ik aan het waarachtig wezen van den mensch, aan zijn eigen betrekking tot het Opperwezen, zoodra ik aan de godsdienst denk. Hier bij de dieren geen analogen, hier geen hairfijne en moeijelijk na te speuren onderscheiding meer, maar een onderscheid, gestempeld met het *simplex veri sigillum*, evident voor elk die zien wil, ja, ook voor hen die niet zien willen onloochenbaar; want al wilde iemand de godsdienst voor een ongesteldheid des geestes verklaren, hij zou nogtans moeten erkennen, dat van deze zonderlinge menschenkrankheid, en van deze bij uitsluiting, in de dierwereld gelijkenis noch schaduw is te vinden; een onderscheid, misschien dáárom alleen bij het wetenschappelijk onderzoek zoo dikwijls over 't hoofd gezien of op den achtergrond gesteld, omdat het ook voor den botsten opmerker handtastelijk is, en ook den kortzigtigste voor de voeten ligt. In de godsdienst heeft de mensch zijn eigen, onvervreemdbaar en onmeêdeelbaar wezen, 't welk aan al zijne andere eigenschappen en voorregten eerst regte houding en vasten waarborg geeft. Zoodra de godsdienst is genoemd, mag alleen de naïve en bijna onnoozele scherts der kinderpoëzy nog van de dieren spreken; die hier ook maar den schijn van ernst wilde aannemen, die slechts in de verte van gelijkstelling of vergelijking durfde gewagen, zou zich aanstonds van majes-

teitschennis hooren beschuldigen, of van waanzin verdacht zien. In dit binnenste heiligdom, als achter een ondoordringbaren voorhang, wordt alleen de koninklijke Priester der schepping toegelaten. Hier is hij in zijn eigen ambt en roeping; want, gelijk ieder schepsel in zijn bijzonder wezen tegelijk zijne bijzondere bestemming heeft, zoo is de godsdienst evenzeer de bestemming als het wezen van den mensch; omdat hij godsdienst heeft is hij mensch, en hij is mensch, opdat hij godsdienst hebben zou. Want naar den raad Gods moest hij het groote keerpunt der natuur, de Odyssea der aardsche schepping zijn. In den macrocosmos openbaart God de volheid van Zijn Wezen discursief, als in een beweegbaar afbeeldsel. Maar aan de spitse van het geschapene heeft Hij den mensch gesteld, die als microcosmos alle volkomenheden in zich hereenigt, die, naar geest en ligchaam beide, in zich opneemt wat de natuur edelst en kostelijkst oplevert, om zichzelven, en met zichzelven de geheele schepping, in God, den Schepper, in te leven.

En toch is hij met de dieren des velds der ijdelheid onderworpen. Ontneem den mensch de godsdienst, en laat hem al die andere voorregten, waarop men pleegt te roemen: rede en zelfbewustzijn, kunstzin en zedelijkheid, en zie toe wat gij zult antwoorden op de vraag der twijfelmoedigheid: „wedervaart niet eenerlei den beesten en den kinderen der menschen? Wie merkt dat de adem van de kinderen der menschen opvaart naar boven, en de adem der beesten nederwaarts vaart in de aarde?" Uit dit oogpunt beschouwd weet ik geen treuriger en aandoenlijker geschiedenis dan die van een menschenleven. Als plant en dier zoo heeft ook hij zijn bloeitijd, zijn korte levensvaag, zijn *ἀκμή* van ontwikkeling. Eerst ziet hij dien schoonsten tijd des levens, waarin hij volkomen mensch zal wezen, in verre toekomst te gemoet, als het doel van al zijn wenschen en streven. De jeugd en de jongelingschap jagen en dringen er heen; en zoolang dat toppunt niet bereikt is, schijnen de jaren ketenen in plaats van vleugelen te dragen. Eindelijk komt de dag, maar men weet hem niet, — de ure, maar men kent haar niet, dat de mensch zijn middaghoogte heeft bereikt; één dag somtijds, ééne ure van

den allerschoonsten, meest volkomen bloei; wat daar voorafging was toenemen, wat daarop volgt is minder worden. Eensklaps zien wij achter ons, wat nog de laatste maal, toen wij opzagen, vóór ons lag; en het schoonste oogenblik van ons aardsche leven is ons voorbijgeglipt, zonder dat wij 't wisten. Bepalen, naar strikte wet of stelligen regel, laat zich die vlugtige bloeitijd niet. Over 't algemeen, volgens den gang der natuur en naar hetgeen wij bij planten en dieren opmerken, valt hij zamen met den tijd des huwelijks, met die heilige verborgenheid, waarin de mensch een deel van zijn bestaan prijs geeft, om zijn bestaan te vermenigvuldigen. Als natuurwezen viert de mensch den bruidsdag als dag zijner hoogste heerlijkheid. Van dien tijd af begint zijn kracht en schoonheid te vergaan, en vangt hij aan te sterven. Al wat hij leefde, leefde hij tot hiertoe voor zichzelven; ja, het scheen of hijzelf het middelpunt en zijn volmaking het doel ware van al wat hem omringt; maar van nu aan is de verhouding omgekeerd, en wat hij verder leeft, schijnt hij alleen nog te leven ter wille van anderen, die na hem wezen zullen. Het is als heeft de natuur nu ook met hem de proef genomen, de proef met honderd geslachten herhaald, en honderdmaal mislukt, om den volmaakten mensch voort te brengen; zij geeft hem op, om met een jonger teelt haar beter geluk te beproeven. Een tijdlang is dat afnemen en wegsterven, 't welk bij plant en dier terstond in het oog springt, bij den mensch naauwelijks merkbaar. Hij is meer dan natuurwezen; in menig opzigt neemt hij nog altijd toe; en als tegen den wil en de wet der natuur blijft hij zijn bestaan en persoonlijkheid verdedigen. Intusschen pleegt het eerst zijn ligchaam en uiterlijke gestalte te verderven, straks daarna slaan enkele vermogens van zijn geest, niet lange meer zoo slaat de geheele mensch aan 't kwijnen. Het wordt telkens duidelijker, dat het edelste van zijn bestaan in zijne kinderen is overgevloeid. Naar ziel en ligchaam beide openbaart zich teruggang en verval. Hij wordt weggedrongen van de hoogte der wetenschap; zijn kunstvuur wordt kouder; de kracht van zijn handelen begint te verlammen; de kloekheid van zijn raad begint te suffen. De mensch gaat heen, heen naar zijn eeuwig huis; alles duidt

aan dat hij zal sterven; zijn ligchaam zakt in één, en zijn ziel is versleten. Even als de natuur wordt ook de maatschappij hem moede; zij geeft hem verloren, of draagt hem nog uit mededoogen, maar zonder iets meer van hem te hopen of te verwachten. En ook hijzelf is afgekeerd van al wat hem omringt; alle banden heeft hij los geknoopt; hij wikkelt zich in tot den langen, eindeloozen winterslaap. Of zal hij zich weêr ontwikkelen? Is er in dien half verstorvene een eeuwig levensbeginsel; in dien verdorven mensch een onverderfelijk wezen? Waar zullen wij het bij hem zoeken? Niet in zijn weten, — dat licht brandt in de pijpe; niet in zijn gevoel, — dat vuur smeult weg in de asch; niet in zijn willen, — die veêr werd lam en kan geen rad meer drijven; niet in zijn karakter of zelfstandige persoonlijkheid, — die vorm van zijn bestaan verbleekt en vervloeit. Maar dat alles is ook zijn wezenzelf niet; dat alles is slechts *aan* zijn wezen. Wat niet verstorven, niet verouderd, niet afgenomen is, dát alleen is het wezen-zelf van den mensch. Behoef ik het nader aan te duiden? Welke is dan de inwendige, de ware mensch, die, terwijl de uitwendige naar ziel en ligchaam verdierf, van dag tot dag verheerlijkt is? Is het niet de godsdienstige mensch, de mensch in gemeenschap met God? De godsdienst, zij alleen, slijt niet met de jaren. *Door* haar alleen, en daarom ook alleen *voor* haar en voor hetgeen op haar betrekking heeft, behoudt het zelfbewustzijn licht, en het gevoel warmte, en de wil kracht, en de persoonlijkheid karakter, wanneer zij voor al 't overige reeds dof en koud en onmagtig en wezenloos zijn. Van den ouden stok verlangen wij geen diepe geleerdheid meer, noch uitstekend kunstvermogen, noch onverzettelijke vastheid van wil; wij kunnen dat alles naauwelijks in hem dulden. Maar indien wij den grijsaard naderen met een ontzag en eerbied, die zelve naar godsdienstige vereering zweemen, het is omdat wij vroomheid, innige vroomheid bij hem onderstellen; omdat wij een mensch in hem zien, die zooveel langer dan wij met God leefde, en die nu heeft opgehouden voor iets anders te leven dan voor God-alleen. Sla den sterveling gade in dat ontzaggelijk oogenblik, waarin hij gedwongen wordt alles, alles af te leggen wat hijzelf

niet is; vraag van den dood, onzen felsten vijand, het geheim onzer sterkte en van onze onsterfelijkheid; vorsch het ebbend leven na, waar het zich terugtrekt van de peripherie tot het verborgen centrum van ons wezen. Zie, 't is alles aan en in den mensch versleten en verstorven: de kunstenaar kan geen ideaal meer scheppen, de wijsgeer geen begrip meer doordenken, de zelfbeheerscher zijn wil niet meer bepalen, — maar de vrome kan nog altijd bidden!

Hier, waar de gang van ons betoog ons tot de verborgenheden van ons bestaan deed indringen, waar wij de godsdienst leerden kennen als het geheim van den mensch, en waar het ons niet meer om vormen of begrippen of bepalingen te doen is, maar om het waarachtig verstand des werkelijken levens, — hier willen wij nog een nader antwoord beproeven op de vraag: „waarin bestaat die betrekking tot God, welke men godsdienst noemt, en van welke wij zagen dat zij den mensch bij uitsluiting eigen, zijn hoogste zijn en onderscheidend wezen is?" Gij verstaat mij immers wèl, mijn vriend! Het is mij niet te doen om de nadere kennis der betrekking van den mensch *tot God*, in onderscheiding en tegenoverstelling van onze betrekking tot de wereld en al het eindige. Daaromtrent zou ik met een enkel woord naar SCHLEIERMACHER verwijzen (*der Christl. Glaube*, 2te Ausg., § 4). De leer der volstrekte afhankelijkheid, in haar onderscheid van betrekkelijke afhankelijkheid en betrekkelijke vrijheid, komt mij voor, niet het beste, maar het alleen goede en ware te zijn, wat over *deze* vraag naar den aard der godsdienst gezegd is of gezegd kan worden. Maar 't geen ik hier op het oog heb, en bij SCHLEIERMACHER niet ontwikkeld vind, is de betrekking *van den mensch* tot God, in onderscheiding van de verhouding waarin de lagere natuur en van de gemeenschap waarin hooger wezens met Hem staan. Het kon schijnen, als ware die onderscheiding reeds in het woord *afhankelijkheid* gelegen, 't welk min voegelijk op planten en dieren wordt overgebragt. Intusschen is SCHLEIERMACHER zelf niet keurig op het gebruik van dit woord, hij verklaart uitdrukkelijk, dat de volstrekte afhankelijkheid den mensch met al het eindige gemeen is; en het eenig onderscheid, 't welk hij niet eens opzettelijk

maar als ter loops aanduidt, wil hij daarin gezocht hebben: „dat den mensch ook het onmiddellijk zelfbewustzijn van die volstrekte afhankelijkheid (en daarmede tevens het eerst, oorspronkelijk Godsbewustzijn) gegeven is." Zoo zou de mensch, wat de godsdienst betreft, oorspronkelijk niet anders zijn of niet meer dan een zelfbewust dier. Wij mogen ons, naar al het voorgaande, met deze onderscheiding natuurlijk niet te vrede stellen; schoon wij wederom gaarne en dankbaar erkennen, dat zij ons op het spoor der waarheid brengt. Immers, dit onderscheidend zelfbewustzijn van den mensch wijst ons met onfeilbare zekerheid op een onderscheidend zelfzijn, duidelijker op *zelfstandigheid bij volstrekte afhankelijkheid* als de eigene, bijzondere betrekking *van den mensch* tot God. Volstrekt afhankelijk, wanneer wij ons een min keurig gebruik van dit laatste woord veroorloven, volstrekt afhankelijk van God zijn alle eindige wezens; *Gegenwirkung*, *Selbstthätigkeit*, *Freiheit*, in den zin dien SCHLEIERMACHER ter aangeh. pl. aan deze woorden hecht, zoo als deze ons tegenover het eindige moeten worden toegekend, zijn tegenover het Opperwezen bij geen schepsel, bij den mensch evenmin als bij plant of dier, denkbaar; en ik behoef u naauwelijks te verzekeren, dat ik met de *zelfstandigheid*, waarvan ik boven gewaagde, iets geheel anders op het oog heb. Maar terwijl de lagere natuur in de verhouding van volstrekte *gebondenheid* tot God staat, — een verhouding, welke juist daarom niet tot bewustzijn kan komen, en voor welke noch de naam van *betrekking* noch het woord *afhankelijkheid* past, — is de mensch tot God in die zelfstandige betrekking van volstrekte afhankelijkheid geplaatst, welke wij godsdienst noemen. Kunt gij er juister en klaarder uitdrukking voor vinden, mijn vriend, ik zal die gaarne overnemen en u hoogst dankbaar wezen; schoon ik meen niets gezegd te hebben, 't welk niet bij eenig nadenken, en bij vriendelijk tegemoetkoming, door elk verstaan zal worden en als waarheid erkend. Het spreekt van zelf, dat de zelfstandigheid, welke ik aan den mensch in zijne betrekking tot God toeken (en die — 't zij hier terstond opgemerkt — de grond is van *al* het zelfstandige in zijn wezen, van zijne persoonlijkheid, vrijheid, zelfbewustzijn enz.), dat deze zelfstandigheid niet

de minste inbreuk kan maken op onze *volstrekte* afhankelijkheid. De mensch kan in zijne volstrekte afhankelijkheid toestemmen al of niet; hij kan volstrekt afhankelijk willen zijn of het niet willen; met dien verstande, dat, wanneer hij niet wil, hij zich daardoor niet onafhankelijk of minder afhankelijk maakte, maar integendeel tot den lageren, dierlijken trap van gebondenheid terugzinkt. Eigenlijk kan dus de mensch zijne volstrekte afhankelijkheid van God alleen willen; want zonder dien wil, zonder dit zelfstandig toestemmen, komt het niet tot afhankelijkheid, maar blijft het bij niet gewilde en niet bewuste gebondenheid. Zelfstandigheid en afhankelijkheid ontwikkelen zich dus in gelijke verhouding; en dan eerst is de mensch in waarheid godsdienstig, is hij die hij wezen moet, mensch in den vollen zin des woords, wanneer hij met volkomen zelfstandigen wil van God volstrekt afhankelijk is.

Ik heb getracht den aard der godsdienst na te sporen, door haar te vergelijken met de verhouding, waarin de lagere natuur tot het Opperwezen staat. Enkele uitdrukkingen, die ik mij in den loop van dit schrijven te zorgeloos liet ontglippen, doen u misschien verwachten, dat ik onze betrekking tot God ook zal toetsen aan de gemeenschap, waarin hooger wezens met den Vader der geesten verkeeren. 't Is waar, ik zou mij kunnen verontschuldigen met de bekentenis, dat ik daarvan niets versta en niets kan mededeelen. Ook wil ik inderdaad de juistheid van mijn overig betoog niet afhankelijk stellen van 't geen ik daaromtrent bij gissing ga voordragen. Maar van den anderen kant, ter bevestiging mijner hoofdstelling, heb ik er eenig belang bij, om op de proef te doen blijken, dat een wezenlijk onderscheid tusschen mensch en engel, gegrond op een wezenlijk verschil in beider betrekking tot God, voor 't minst niet ongerijmd noch ondenkbaar is. Trouwens, de gewone voorstelling weet menschen en engelen niet wezenlijk te onderscheiden; zij maakt de engelen tot onze oudere, reeds verheerlijkte broeders, en laat de menschen engelen worden *). Deze gelijkstelling, waarbij men alleen een

*) Wanneer ik van *gewone* voorstelling spreek, bedoel ik daarmede niet die des volks alleen, maar ook der godgeleerden. De denkbeel-

verschillenden graad van ontwikkeling of vordering laat gelden, is volkomen consequent, zoodra men het wezen van den mensch, de godsdienst, ook bij engelen onderstelt. En ook ons zal het, naar al wat voorafging, dan alleen geoorloofd zijn een wezenlijk onderscheid tusschen mensch en engel aan te nemen, wanneer het ons gelukt een waarachtig verschil aan te wijzen in beider betrekking tot God; zonder dat daarom de kloof tusschen de hoogere geesten en de zonen der aarde even wijd behoeft te gapen als die tusschen menschen en dieren. Keeren wij dan voor alle dingen weder tot onze *terra firma*, tot hetgeen wij van den aard der godsdienst leerden kennen en tot onze eigene levenservaring, zoo vinden wij, dat die zelfstandigheid bij volstrekte afhankelijkheid in den mensch een onafgebroken *energie van den wil* vordert, bij elken bewusten toestand en iedere bewuste daad een toestemmen en begeeren om van God volstrekt afhankelijk te wezen. Die energie van den wil is een wezenlijk vereischte in de betrekking van den mensch tot God; zij geldt dus ook en eerst voor zijn normaal-toestand, voor 't geen men den *status integritatis* noemt. In den *status corruptionis*, dien ik hier zonder bewijs of nadere verklaring aanneem, nadat de mensch eens heeft aangevangen niet te willen, en dus zijne zelfstandigheid en afhankelijkheid beide ten deele verloren heeft, is die energie nooit zonder *strijd*. Ook de Zoon des Menschen, de mensch JEZUS CHRISTUS, die zelf zonder zonde, nogtans met de zondige menschheid in wezenlijke gemeenschap stond, kon Zijne volstrekte afhankelijkheid van den Vader niet zelfstandig bewaren, zonder voortdurende inspanning van Zijn wil, die somtijds tot zoo zwaren strijd werd, dat zweet als droppelen bloeds Hem van het voorhoofd gudste. Hoeveel moet ons niet kosten, 't geen Hem zoo zwaar kon vallen! Verwonderen wij ons niet, mijn vriend, noch doe het ons aanstonds aan onszelven wanhopen, wanneer wij nu en dan onze uren hebben, waarin de ziel ontroerd is tot der dood toe, onze donkere Olijvengaarden, waar de

den b. v. van ROTHE omtrent de *Engelwelt* en hare verhouding tot de *Menschenwelt* komen in de hoofdzaak op niets anders neder dan 't geen ik in den tekst heb aangeduid. Zie zijne *theol. Ethik*, § 470 fgg.

knie zich niet buigen wil, of wij moeten ons geheel ter aarde werpen; 't is geen geringe zake voor het schepsel, zijn wil te meten met den wil van God, en met den Heer te worstelen van aangezigt tot aangezigt. In zulke oogenblikken ontzinkt ons ligt alle moed en zelfvertrouwen; gelijk de strijder die gereed staat zijn botgeschaarde wapens weg te werpen, en worsteling en zegekroon en alles op te geven, zoo wordt onze ziel verdrietig over de onverpoosde inspanning en den nooit volstreden strijd. De wensch komt bij ons op: „och, of het Gode behaagde, door den onwederstandelijken invloed Zijner genade mijn wil eens voor altijd te buigen naar Zijn wil, en met ééne enkele oppermagtige werking Zijns Geestes aan al dat leed en al dien strijd een eind te maken!" Ik wage niet, om als verdediger of voorspraak van zulke wenschen en verlangens op te treden, al geloof ik, dat zij verklaarbaar en verschoonlijk zijn, al zou ik met schuchtere gissing meenen, dat de Heer bij Zijne bede in Gethsemaneh — een bede reeds teruggenomen, eer zij nog ten volle was uitgesproken — een dergelijke uitkomst voor den geest heeft gehad. Maar zeer stellig durf ik opkomen tegen het hard verwijt, dat men daarmeê verlangen zou tot den rang der redelooze schepselen te worden vernederd. Neen, wat wij in die oogenblikken wenschen en begeeren, het is de rang, 't is het lot en deel der engelen. Hoe meer ik de wenken volg en bepeins, welke de Heilige Schrift ons geeft omtrent deze dienstdoende geesten, hoe meer het mij duidelijk wordt, dat onze godsdienst niet de hunne is, dat hunne betrekking tot God verschilt van die zelfstandige afhankelijkheid, die zich bij den mensch onder aanhoudende inspanning en voortdurenden strijd ontwikkelt, om in de éénheid der volmaakte liefde haar toppunt te bereiken. De gemeenschap der engelen met God is, naar het mij toeschijnt, eenvoudiger, en in zeker opzigt volkomener, van aard; het is een gemeenschap van *volstrekte onderworpenheid*, of, wilt ge, *onderwerping*, want beide zijn hier één geworden; de engel heeft geene energie van den wil noodig, en kan haar ook niet gebruiken; hij heeft geen eigen wil, maar laat zich leiden door den wil van God. Zeker een hoog, een heerlijk, een benijdbaar standpunt! Maar niet het hoogste

of heerlijkste, niet wat door ons benijd moest worden. Hooger en heerlijker is het ook zelf te willen, zelf met alle kracht des geestes te begeeren, wat God wil; en uitnemend boven de volmaakte onderwerping van den engel, is de volmaakte liefde des Christens *)!

De godsdienst is het wezen van den mensch. Die in een andere betrekking tot God zou willen staan, die zijne volstrekte afhankelijkheid met dierlijke gebondenheid zou wenschen te ruilen, of zijn zelfstandig willen dier afhankelijkheid met de onderworpenheid der engelen, begeert daarmede niets anders, dan op te houden mensch te zijn. Met al hare eischen en voorregten, met al haar lief en leed, met al haar moeite en zaligheid, is de godsdienst ons leven-zelf, ons waarachtig menschelijk zijn. Waar wij haar aantreffen, herkennen wij onze natuur en maagschap; waar zij kiemt, wordt de mensch; waar zij zich ontwikkelt, rijpt de geest; waar zij kwijnt, sterft de ziel; waar zij gemist wierd, ging de mensch verloren; en haar volle wasdom is het toppunt onzer volkomenheid. De geschiedenis, — ik riep haar in de derde plaats als getuige, — de geschiedenis van elken mensch kan het leeren. Maar veel duidelijker blijkt het uit de breede, sprekende trekken van de geschiedenis der menschheid, die, wèl verstaan, niet anders is dan de geschiedenis der godsdienst, zoo als deze in elken natuurlijken toestand, in iedere maatschappelijke betrekking, in alle kunst en wetenschap, haar beeld weêrkaatst en hare kracht doet gelden. Ik besef wel, dat het nog lang kan duren eer de geschiedenis uit dit oogpunt beschouwd en geschreven wordt; het zou u weinig kosten mij in verlegenheid te brengen door den eisch, dat ik zelf een overtuigend voorbeeld en afdoende proeve daarvan geven mogt; en ongevergd stem ik toe, dat het niet wel mogelijk zal zijn, alles wat op de wereld is voorgevallen uit de

*) *Geen eigen wil te hebben, den eigen wil te dooden*, werd en wordt ook soms als het toppunt van *menschelijke* en *christelijke* volmaaktheid voorgesteld. Is het toeval, dat deze leer, die hyper-evangelisch wezen wil en beneden het peil des Evangelies blijft, zich gaarne huwt aan een mysticisme, dat in den hemel wenscht te worden opgetrokken, aan den gedroomden omgang met hooger geesten, en aan engelendienst?

geschiedenis der godsdienst te verklaren en met haar in verband te brengen. Maar *dit* durf ik hopen, — en het is een hoop, die reeds aanvankelijk vervuld wordt, — dat men de geschiedenis der godsdienst niet langer voor een hoofdstuk onder vele rekenen, dat men haar voor 't minst als *het* hoofdstuk van de geschiedenis der menschheid erkennen zal. En ik vind te minder zwarigheid in deze bekrimping van mijn verlangen, of in de exceptie, welke ik-zelf zoo even gemaakt heb, omdat mijn grondstelling, *de godsdienst het wezen van den mensch*, uit haren aard eerst dan en eerst daar in vollen nadruk en in onbeperkten zin kan gelden, wanneer de godsdienst zelve volkomen ontwikkeld, en waar de mensch volkomen mensch is geworden. Juist daarom is er in het leven der meeste menschen zooveel onbeteekenends en nietigs, juist daarom in de geschiedenis der meeste volken zooveel onwezenlijks, 't welk voor de geschiedenis der menschheid geen gewigt noch waarde heeft, omdat hun godsdienst, hun betrekking tot God, zelve nog gebrekkig en half, hun werkelijk bestaan maar ten deele doordringt. En ik weet geen treffender noch eigenaardiger bewijs voor de waarheid van mijn beweren, dan de opmerking, dat het in diezelfde mate en verhouding waarheid *wordt*, als de godsdienst waarlijk godsdienst is, en de mensch waarachtig mensch; met andere woorden: dat de godsdienst alleen in haar adaequaten vorm, als *religio absoluta*, het waarachtig en volkomen werkelijk wezen van den volkomen ontwikkelden mensch mag heeten. Zoo worden wij van zelf er toe geleid, om de geschiedenis der godsdienst in hare groote tijdperken van ontwikkeling na te gaan. Gij verwacht daarbij echter niet meer dan enkele aanduidingen, en zult het hier vooral met *primae lineae* voor lief willen nemen.

De godsdienst, d. i. het wezen van den mensch, d. i. wederom zijn betrekking tot het Opperwezen, bestaat hierin, dat hij zijne volstrekte afhankelijkheid van God zelf wil. Met zelfstandig toestemmen van God afhankelijk te zijn, *is* zijn wezen; en daarom, in den oorspronkelijken normaal-toestand *is* de mensch niet anders en *kent* hij niet anders. Maar daarom ook mag zijn willen op dit standpunt nog geen willen heeten; 't is enkel een zijn; de mensch

moet gelegenheid hebben van ook niet te willen. Gelegenheid, meer niet; geen zondenval is voor zijn ontwikkeling noodig; zoodra hij zijn wezen met zelfstandige keuze, met waarachtig willen, goedkeurt en bekrachtigt, is het doel der beproeving bereikt. Integendeel is die oorspronkelijke normaal-toestand onmisbaar. Staat de mensch in den aanvang op een lager, op het dierlijk standpunt van gebondenheid, dan blijft hij er eeuwig staan, dan is zijn wezen een ander. Hij kan alleen worden, wat hij wezenlijk is; meer dan hij wezenlijk is wordt hij nooit. Wat dier is blijft dier. En wie mensch is blijft mensch. Met den zondenval zinkt de mensch wel terug tot een standpunt van gebondenheid niet ongelijk aan dat der dierwereld; maar juist omdat zijn normaal-toestand voorafging, omdat hij eenmaal mensch is, blijft zijn niet willen der afhankelijkheid altijd even wezenlijk onderscheiden van het gebonden zijn der dieren als van den opstand der duivelen, — een verborgenheid van boosheid, die laatste, welke ons uit haren aard steeds verborgen moet blijven, omdat wij haar evenmin als de zonde der menschen kunnen begrijpen, en haar niet gelijk de zonde der menschen uit eigen ervaring kennen. — De zonde nu (ἡ ἁμαρτία, de afwijking des menschen van zijn wezen en zijne bestemming, d. i. van de godsdienst) openbaart zich in het eerste tijdperk van hare heerschappij als eenvoudig *niet willen* der volstrekte afhankelijkheid, als de poging om niet afhankelijk te zijn, als (approximatief volstrekte) *goddeloosheid.* In deze oorspronkelijke, ongetemde kracht moest zij uitloopen op vernietiging van het wezen van den mensch, in den volstrekten dood. Want het niet willen had een sterker gebonden zijn, en het gebonden zijn weêrkeerig een heviger niet willen ten gevolge. Reddend en behoudend kwam het oordeel Gods, de zondvloed, tusschen beide; een veroordeeling en verderving des vleesches, opdat de geest bij het leven bewaard mogt blijven. Hierop volgt een tweede tijdperk, 't welk zich van het eerste, van het tijdperk des verderfs, onderscheidt door een positive ontwikkeling van de godsdienst, die van de eene zijde waarachtige vooruitgang, maar van den anderen kant toenemend bederf is. Dit tijdperk omvat alle niet-christelijke godsdienst, welke daaraan gekend wordt, dat de mensch

van God afhankelijk *wil* zijn, maar *als gedwongen*, omdat hij *niet anders durft*. Deze gedwongen toestemming der volstrekte afhankelijkheid is van tweevoudigen aard; de mensch stemt in zijn volstrekte afhankelijkheid toe, omdat hij niet anders *kan* — heidensche godsdienst; — of omdat hij niet anders *mag* — joodsche godsdienst; welke laatste echter zooveel nader met de christelijke dan met de heidensche verwant is, dat zij, uit een ander oogpunt beschouwd, met gene gecoördineerd en tegen deze moet worden overgesteld. — De Heiden stemt in zijne afhankelijkheid toe, omdat hij niet anders kan; ik bid u deze woorden in strengen zin te verstaan, en te bedenken, dat ik hier en overal in goeden ernst niet slechts aan een onderscheiden *gevoel* of *bewustzijn*, maar aan onderscheiden *toestanden*, aan wezenlijk en werkelijk verschil in de betrekking tot God gedacht wil hebben. Op dit standpunt wil de mensch afhankelijk zijn — voor zoover hij dit wil, want het niet willen, het tegenstreven, gaat daarnevens, en is met de gedwongen onderwerping in gedurigen strijd, — maar voor zoover de mensch op het heidensch standpunt van God afhankelijk wil zijn, wil hij dit, omdat hij niet anders kan, en daarom ook gevoelt niet anders te kunnen. God *heerscht* over de Heidenen; Hij dwingt hun onderwerping en toestemming af. Daarom heeft hun toestand eenige overeenkomst met het gebonden zijn der dieren; daarom staan zij, wederom in gelijkheid der dieren, tot het Opperwezen niet in onmiddellijke betrekking; maar gelijk God hen door de natuur dwingt en bindt — ook en meest door natuurlijke weldaden en zegeningen bindt, — zoo is de natuurdienst, de afgoderij, 't zij als Fetischisme en Hylozoïsme, 't zij als Polytheïsme, 't zij als Pantheïsme en Fatalisme, voor den Heiden de noodzakelijke en eigenaardige vorm van godsdienst. De *almagt*, of liever de *overmagt*, is dan ook die wezenheid van God, welke den Heiden niet slechts boven alle andere tot bewustzijn komt, maar hem in waarheid boven alle andere raakt en regeert. Overigens, gelijk ik reeds deed opmerken, gaat met deze gedwongen toestemming eigenaardig een maximum van tegenstreven gepaard: zoo dikwijls de mensch met zijn wil kan ontsnappen, herhaalt hij de poging daartoe; hij voert een open

of geheimen krijg met God, en tracht nog steeds wat hij niet kan. — Ongelijk hooger standpunt heeft de godsdienst in den Israëliet bereikt. Ook bij hem is de toestemming nog gedwongen; hij wil afhankelijk zijn, omdat hij niet anders *mag*. Terwijl God den Heiden ten deele dwingt om in zijne afhankelijkheid toe te stemmen, ten deele hem aan zijn magteloos tegenstreven overlaat, wordt die toestemming bij den Israëller door God *gewild* en *bevolen*. God regeert zijn uitverkoren volk niet meer door de natuur, maar door de wet. Op dit standpunt komt de mensch dus weêr onmiddellijk met God in betrekking. Hij staat niet meer alleen onder Gods magt in de natuur, maar onder het gezag van Gods eigen, *heiligen* wil. En gelijk het bukken voor hooger magt bij de edelste Heidenen in *berusting* overgaat, zoo wordt het eerbiedig vreezen van den Heer bij den meergevorderden Israëliet een *goedkeuren* van Zijn wil en een *lust vinden* in de wet, 't welk naar de vrije liefde des Christens begint te zweemen. — En toch is die waarachtige voortgang en ontwikkeling, welke wij in de geschiedenis der godsdienst ook vóór CHRISTUS erkennen, van den anderen kant een toenemend bederf. Zoolang de toestemming des menschen in zijne volstrekte afhankelijkheid niet geheel zijne eigene, niet volkomen zelfstandig en zelfgewild is, wordt zijn toestand door elke vordering moeijelijker, meer bedenkelijk, min dragelijk. Hoe meer de mensch toestemt en goedkeurt zonder uit zichzelven toe te stemmen, hoe meer hij lust vindt in den wil van God, zonder dat die wil zijn eigen wil is geworden, — met andere woorden, hoe meer hij de waarachtige, volkomen godsdienst en de volle ontwikkeling van zijn wezen nadert zonder die te bereiken, des te heviger en verderfelijker wordt de strijd tusschen willen en niet willen. Op deze crisis — die de Apostel PAULUS ons schildert op eene wijze zoo als men alleen kan wedergeven wat men zelf heeft doorgestaan — moet de beslissing volgen. Afhankelijkheid en zelfstandigheid beide zijn in haar wederzijdschen groei elkander zoo digt genaderd, dat zij thans moeten zamenwassen en zamensmelten, of zij blijven eeuwig gescheiden en eeuwig in strijd. Maar uit zichzelve kon de gedwongen toestemming nooit in waarachtige vrijheid overgaan. Tot deze wezenlijke

ontwikkeling der godsdienst was niets minder noodig dan een wezenlijke ontwikkeling der betrekking van God tot den mensch. Geen meer juiste kennis van God, geen meer volkomen openbaring van Gods wil was voldoende, God moest zich werkelijk in ander, hooger contact stellen met den mensch, dan tot dusverre had plaats gevonden. Had Hij tot hiertoe de Heidenen geregeerd door Zijne overmagt in de natuur, en de Joden bestuurd door Zijne heiligheid in de wet, thans overvleugelde Hij den mensch met al de volheid van Zijn wezen, met Zijne *liefde;* en dat in den Zoon, die zelf God en zelf mensch de liefde van den Vader en de liefde tot den Vader als waarachtig middelaar in zichzelven vereenigde. Op die daad Gods, waarmede Hij Zijne betrekking tot den mensch voltooide, volgt nu ook noodzakelijk de hoogste en volmaakte ontwikkeling der betrekking van den mensch tot God. Afhankelijkheid en zelfstandigheid lossen zich op in *liefde;* de mensch wil met zelfstandige keuze van God afhankelijk zijn, niet meer omdat hij niet anders kan of mag, maar omdat hij niet anders wil, omdat Gods wil zijn wil geworden is, de godsdienst wordt *liefde;* het wezen van den mensch wordt *liefde*, gelijk God liefde is. En even als in den oorspronkelijken toestand des menschen wil niet van zijn wezen onderscheiden was, zoo is op dit standpunt der volkomenheid het *willen* weêr een *zijn* geworden; de Christen heeft God lief, omdat hij Christen, omdat de liefde Gods zijn wezen en zijn leven is, zijn één en alles, zijn geheele mensch.

Reeds zult gij mij ongevergd de dienst bewezen hebben van in deze vlugtige schets der geschiedenis van de godsdienst zulke rectificaties in te vlechten, als zich trouwens van zelve verstaan. Het sterk gekleurd verschil tusschen de tijdperken van ontwikkeling hebt gij in uwe gedachten door perioden van overgang, het kenmerkend onderscheid tusschen Heiden- en Joden- en Christendom door velerlei nuances verzacht, die wij bij enkele individuën niet slechts, maar soms bij geheele volksstammen en godsdienstsecten waarnemen. Ook kan de godsdienst op lageren trap van ontwikkeling bij sommigen relatief volkomener zijn dan bij anderen, die een hooger standpunt bereikt hebben; 't geen met andere woorden hierop nederkomt, dat het wezen van

den mensch in den Heiden betrekkelijk beter en gezonder en meer ten volle ontwikkeld kan zijn dan in den Jood of den Christen. Daarentegen komt het niet zelden voor, dat de meergevorderde, de Christen of Israëller, voor een tijd of voor zijn geheelen levensduur, tot een lager, wettisch of heidensch standpunt terugzinkt; gelijk op iederen trap van ontwikkeling, van den beginne tot de voleinding toe, de *zonde* (ἡ ἁμαρτία) den normalen groei en wasdom in meerder of minder mate hindert en stoort, en eerst bij den Christen aanvangt zich in zwakheid en tekortkoming te verliezen. Nogtans niet, als ware die teruggang een wederkeeren tot den vorigen toestand, niet als kon de Christen werkelijk weêr Jood, de Jood in allen deele weêr Heiden worden; niet als ware de zonde in hare verschillende phasen bij Heiden, Jood en Christen volkomen gelijk in aard en vorm. Het onderscheid, 't welk in de meer uiterlijke verschijningen der zonde minder wezenlijk en daarom ook min sprekend is, openbaart zich te sterker naarmate wij de fijnere, geestelijke afdwalingen dieper nasporen. Een voorbeeld uit vele zij ons de hoogmoed. De Heiden maakt zich onafhankelijk van zijne Goden door niets van hen te begeeren en, als zij-zelve, niets te behoeven; zijn hoogmoed kijkt uit door de gaten van zijn philosophenmantel. De Jood stelt zich met den Heer op een voet van gelijkheid, door een rekening van stipte wetsvervulling en een breede lijst van goede werken bij Hem in te dienen; zijn hoogmoed wikkelt zich in een weidschen tabbaard. De Christen vernedert zich zoo laag hij kan voor den God, die immers beloofd heeft de nederigen te verhoogen; hij liegt tegen den Heiligen Geest, door op den ootmoed-zelf zich te verheffen; zijn hoogmoed gluurt van onder neêrgeslagen oogen heen. — Even wezenlijk en sprekend is het verschil, waar het de onderscheiden phasen van godsdienst geldt, welke men deugden pleegt te noemen. Een andere is de vrijgevigheid, waarmede de Heiden zijne schatten onder vrienden en medeburgers ronddeelt, een andere de geregtigheid, die Jood en Moslem aan den arme bewijst, een andere de liefdadigheid met welke de Christen in de behoeften zijner broederen voorziet. — Maar de tijd zou mij ontbreken, wanneer ik in bijzonderheden wilde aanwijzen, hoe de

godsdienst het karakter van individuën en van volken wijzigt, ja zelfs op uiterlijk voorkomen en physionomie haar onmiskenbaren stempel drukt; hoe zij daardoor blijkt het waarachtig wezen van den mensch te zijn, dat met haar de geheele mensch, naar geest en gelaat, naar verstand en wil, met al zijne gaven en vermogens, in al zijne betrekkingen veranderd wordt en vernieuwd. Dezelfde geschiedenis, wier getuigenis men voor niets moet achten om te ontkennen dat beschaving en opvoeding, kunst en wetenschap, wetten en zeden, bij alle volken der oudheid van de godsdienst zijn uitgegaan, dezelfde geschiedenis getuigt even stellig, dat alle wezenlijke ontwikkeling en vooruitgang, ja iedere omwenteling die, 't zij ten goede of ten kwade, waarachtigen en duurzamen invloed heeft, in de godsdienst wortelt en uit haren ontwikkelingsgang verklaard moet worden. Die ééne groote omkeering en hervorming, bij welke alle andere hare beteekenis verliezen, die de geschiedenis der menschheid voor altijd in twee helften heeft geplitst, die van den beginne daarop was aangelegd, dat door haar *alle dingen* zouden worden *nieuw* gemaakt, — een leus en profetie, die schijnen moest de meest ijdele grootspraak te wezen, en die tot hiertoe gebleken is niet dan de meest eenvoudige aankondiging der toekomst te zijn, — de omwenteling, met één woord, welke dan eerst voltooid zal wezen wanneer de nieuwe hemel zich over de nieuwe aarde en over den nieuwen mensch zal welven, zij is oorspronkelijk een wijziging en ontwikkeling der godsdienst die voor het oog harer tijdgenooten verborgen bleef, en zij werd aangekondigd met dit enkel woord: *μετανοεῖτε!*

Ik meen thans met mijn onderzoek zoover gekomen te zijn, dat ik, zonder vrees voor misverstand of schijn van voorbarigheid, van de christelijke godsdienst als van de ware spreken, en mij op het christelijk bewustzijn als op het hoogste en volkomen ontwikkelde beroepen mag. Immers, tot het slot van mijn betoog genaderd, zou ik u boven alles gaarne willen overtuigen, dat ik niets nieuws of ongehoords heb gezegd en bewezen, en dat van mijne stelling *de godsdienst het wezen van den mensch* de klank alleen vreemd is, ja ook deze niet, wanneer wij slechts verstaan om door de woorden der menschen heen hunne gedachten te hooren.

Ik kom er voor uit, mijn vriend, — ik hecht veel aan gezag; voor onze zelfstandige en onafhankelijke eeuw misschien onbehoorlijk veel, of welligt daarom te meer, omdat ik het door zoo velen gansch en al miskend en verworpen zie. Wij zijn kinderen van gisteren, en de waarheid, zou ik meenen, dagteekent van vroeger. De echte wijsheid en de ware wetenschap hebben gewoonlijk oude brieven van adeldom; en gelijk zij met ons niet zullen sterven, zoo hebben zij niet gewacht op de eere van met ons te gelijk in de wereld te komen. In theologicis praesertim — ik zeg het gaarne in den geest van ERASMUS — non parum me movet Ecclesiae auctoritas; en ik zou mijne stelling zonder aarzelen herroepen, wanneer mij wierd aangewezen dat zij geen steun vond in het bewustzijn der gemeente, of in de uitspraken van hare meest beroemde voorgangers. Maar ik meen het tegendeel te kunnen aantoonen, en dat langs minder omslagtigen weg dan door het uitschrijven en ontleden van een reeks van getuigenissen. Met luider stem van gezag dan de woorden der menschen spreken voor mij hunne handelingen. Het maakt een vreemden indruk, — gij, ijverig dienaar der wetenschap en der gemeente tevens, moet boven vele anderen dien uit ervaring kennen, — wanneer wij soms midden uit onze Compendia dogmatices, § *de religione*, tot eenig herderlijk werk geroepen worden, wanneer wij, daar we bezig waren de onderscheiden bepalingen van de godsdienst tegen elkander af te wegen, en te overpeinzen of zij een gevoelen, een weten of willen zal heeten, plotseling aan het ziekbed, of in de binnenkamer, tegenover den twijfelaar, den boetvaardige, den neêrgebogene, of ook wel in een kerkvergadering die door de geschillen der gemeente zich in de engte ziet gedreven, uit onze geleerde droomen ontwaken, en ondervinden dat de godsdienst iets anders en iets meer dan dat alles, dat zij geest en leven, en wezen en werkelijkheid is. Neen, zóó twist, zóó ontrust en bedroeft en kwelt men zich niet over een kennis, noch over een gevoel, noch over een wilsbepaling; zóó bekommert de mensch zich alleen waar het in den volsten zin hem-zelven, zijne ziele geldt. Bloot weten of willen of gevoelen heeft nog geen enkelen martelaar gemaakt; alleen om zijn leven te behouden kiest de mensch

den dood; datgeen waarvoor hij 't leven geeft moet hem niet minder gelden dan zijn leven. En wil men van het christelijk bewustzijn *woorden* omtrent de godsdienst hooren, dan is het immers bekend hoe het vroom gemoed er geene vinden kan sterk of krachtig genoeg, om in de beeldspraak der geestelijke poëzie, of in de hooge, naauw verstaanbare spreuken der echte mystiek, uit te drukken en weêr te geven 't geen ik getracht heb in de nuchtere taal des verstands te vertolken. Maar het ontbreekt evenmin aan diepe en klare denkers, die bij hunne wijsgeerige nasporingen van het wezen van den mensch en van den aard der godsdienst, tot ditzelfde resultaat zijn gekomen. Aan deze erkentenis heeft de wijsbegeerte hare nieuwste ontwikkeling te danken; daar zij heeft leeren inzien, dat zij om den mensch te begrijpen, vóór alle dingen godsdienstig worden moest. De jongere FICHTE — gij leest de woorden welke ik van hem ga aanhalen in zijne *speculative Theologie*, S. 12 fg., — is noch de eenige noch de eerste die erkend heeft: „nur durch Abstraction des Denkens von allem besondern, dem Gegensatze anheimfallenden Wissen, durch Reinigung des Gemüths von allem Creatürlichen und Verunreinenden, durch tiefste Besinnung und Ruhe des Geistes in sich selbst, trete die Idee des Absoluten in ihrer allbeherrschenden Macht hervor, dann aber gewiss und durchaus überwaltigend. Denn jene Idee ist in der That das Ursprünglichste und schlechthin Unabstrahirbare, in ihrer absoluten Selbstständigkeit desto heller hervorleuchtend, je vollständiger von allem zufälligen Sein, wie Wissen, abstrahirt worden ist; und alles in den concreten Sphären des Erkennens verkehrende Denken ist nur die Bewegung nach ihr hin, der Trieb, um sie ins Bewusstsein zu erheben. Ebenso ist sie, als absolute Erhebung über das Endliche, die Quelle aller Religion, Andacht in tiefstem Sinne, *das specifisch Menschliche unserer Seele, das, wodurch sie ursprünglich Geist ist.*" Ik behoef u wel niet te doen opmerken dat ik in deze woorden slechts ten deele mijne stelling en mijn gevoelen wedervind. Maar FICHTE komt ook langs een eenzijdigen weg van onderzoek tot zijn resultaat, en spreekt het slechts ten deele uit, daar hij den mensch alleen als denkend wezen beschouwt. Dit is juist in mijn oog een opmerke-

lijk en ongezocht getuigenis voor de waarheid, dat alle denkers — hen zonder ik uit die in 't geheel van geen godsdienst willen hooren — maar dat alle godsdienstige en christelijke denkers, datgene wat zij voor 't hoogste en uitnemendste in den mensch houden godsdienst noemen, en wat bij hen voor godsdienst geldt ook voor het hoogst en eigenst wezen van den mensch verklaren. — Met nog beteren moed beroep ik mij op de Theologen, al schijnt mijne stelling tegen al hunne bepalingen in te druischen. Of waren het niet juist die dubbele definities van het begrip der godsdienst, als religio objectiva en subjectiva, die ons het eerste spoor aanwezen van de hoogere éénheid welke men bedoelde en zocht? Had men de godsdienst objectief beschreven, als iets dat buiten den mensch is, dan gevoelde men behoefte aan een subjective beschrijving die aantoonde dat zij toch ook in den mensch gevonden wordt; of had men haar subjectief opgevat, dan werd er een objective bepaling aan toegevoegd, opdat men haar niet bloot voor een phaenomenon van den menschelijken geest zou houden. En naauwelijks was men dat doornenbosch van bepalingen ontworsteld, of men vond de waarheid, *τὴν πρὸ ποδῶν ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς κυλινδουμένην*, en erkende volmondig: „dááromtrent kan geen twijfel zijn, dat de oude dogmatici regt hadden, met de godsdienst te beschouwen als het oorspronkelijke en hoogste leven-zelf." *). Zoo moest de wetenschap de uitspraken van het christelijk bewustzijn huldigen en overnemen, ook waar zij die in haar systeem niet wist te gebruiken. Nog één getuige, *πολλῶν ἀντάξιος ἄλλων*, moge het door zijn voorbeeld staven. Onder hen die in den laatsten tijd geweigerd hebben aan de godsdienst dien allerhoogsten rang toe te kennen, waarop wij aanspraak voor haar maken, den rang van volstrekte oorspronkelijkheid en ongedeelde heerschappij, welke haar tot grondwezenheid des menschen, tot zijn wezen-zelf verheft, — onder hen allen ken ik geen meer geduchten te-

*) Woorden van HASE in zijn *Hutt. Rediv.* § 5; 4te Aufl. S. 5. En toch hebben zoo weinige — ja heeft wel een enkele? — der oudere of der latere dogmatici deze gedachte in vollen ernst vastgehouden en consequent ontwikkeld.

genstander dan Dr. RICHARD ROTHE, den meest christelijken van Duitschlands speculative denkers, en den meest speculativen van Duitschlands Theologen. Het kan niet in mij opkomen een kritiek of wederlegging zijner *Ethik* te beproeven; in dit schrijven vooral moet ik mij met een bescheiden protest tegen enkele zijner resultaten vergenoegen. Maar het strekt mij tot geen geringe voldoening, dat ik in zekere mate ook hem-zelven als autoriteit voor mijn gevoelen mag aanhalen; en bij de groote belangstelling die zijne Theosophie gewekt heeft en verder wekken zal, vergunt ge mij wel wat breeder aanhaling en uitvoeriger beschouwing. Gelijk u bekend is stelt ROTHE de *zedelijkheid* als (betrekkelijk) *zelfstandig* en *van gelijken rang* naast de godsdienst, en laat beide als twee stammen uit denzelfden wortel, de persoonlijkheid, voortkomen, in welke laatste hij het eigen wezen des menschen vindt *). Deze beschouwingswijze is het uitvloeisel zijner kosmologie, volgens welke de mensch, juist als *persoonlijk* wezen, het hoogste en laatste resultaat der schepping is; een resultaat, wel niet zonder de werkzaamheid des Scheppers, maar door deze toch als product der lagere natuur, der materie, tot stand gebragt, en welks voltooijing aan de vrije, eigene medewerking van den mensch wordt overgelaten. De mensch staat dus volgens ROTHE oorspronkelijk niet in de regte betrekking tot God (gelijk in zijn systeem ook voor den oorspronkelijken normaaltoestand geen plaatse is); de mensch wordt eerst godsdienstig naarmate hij zedelijk wordt; en terwijl *onzedelijke godsdienst* een contradictio in adjecto is, kan *ongodsdienstige zedelijkheid* „etwas sehr reëlles" zijn, en is alleen niet als *volkomene* zedelijkheid denkbaar †). Doet ROTHE, naar mijne meening,

*) *Theologische Ethik*, 1er B. S. 191. „Beide" zegt hij — „aus einem gemeinsamen Ursprunge entsprossend, bestehen in ihrem Verlaufe relativ jede auf sich selbst und sind einander ebenbürtig." — Vergel. S. 212; „der Mensch ist Mensch wesentlich nur dadurch dass er *persönliches* Geschöpf ist, das persönliche Princip ist also das ihm spezifische." — Terwijl ROTHE de godsdienst (met de zedelijkheid) uit de persoonlijkheid laat voortspruiten, meen ik omgekeerd de godsdienst voor den grond der persoonlijkheid te moeten houden; de mensch is persoon, omdat en in zooverre hij godsdienstig is.

†) Ibid. S. 232. fg.

met deze grondstellingen zijner *Ethik* aan de godsdienst te kort, te meer gewigt hecht ik aan die vele bladzijden van zijn onschatbaar werk, waar haar een plaats wordt ingeruimd, zoo hoog als hij te geven had, ja ik zou bijkans zeggen hooger dan hij geven mogt. Ik spreek niet alleen van enkele concessies, welke hij hier en daar als ter loops aan de eischen der ondervinding en des werkelijken levens gedaan heeft; schoon ook deze uwe aandacht verdienen. Tot die concessies meen ik te mogen rekenen wat hij van den invloed der godsdienst op de zedelijkheid schrijft: „Die Thatsache, dass jede eigenthümliche Religion ihre eigenthümliche Sittlichkeit und mithin auch Sittenlehre hat, kann ihren Grund nur darin haben, dass durch jedes eigenthümlich bestimmte religiöse Bewusstsein die Fassung des Begriffs der menschlichen Persönlichkeit und mithin auch die Entwickelung und Bildung dieser letzteren selbst eine eigenthümliche Modification erfährt" *). Hier wordt op grond *einer Thatsache* aan de godsdienst eene oorspronkelijkheid, eene prioriteit vóór zedelijkheid en persoonlijkheid, en een heerschappij over beide toegekend, welke ik na het boven aangehaalde als een ἕρμαιον moet beschouwen. ROTHE had mij doen verwachten, dat ik omgekeerd bij hem zou lezen: „jede eigenthümliche Sittlichkeit hat ihre eigenthümliche Religion, weil jede Fassung des Begriffs der menschlichen Persönlichkeit die Entwickelung und Bildung des religiösen Bewusstseins eigenthümlich modificirt." Maar op dergelijke wijs heeft ROTHE mij meer dan eens verrast. Zoo erkent hij van de *zedelijke kracht* en den *zedelijken zin*, dat zij „unter Voraussetzung der sittlichen Abnormität," alleen als *godsdienstige kracht* en *godsdienstige zin* in den mensch tot stand komen en iets wezenlijks vermogen †). En wanneer ik daarbij bedenk dat dit *unter Voraussetzung der sittlichen Abnormität* niet slechts een *mogelijken* maar den *alleen werkelijken*, ja volgens ROTHE nog meer, volgens hem den *onvermijdelijken* gang van 's menschen ontwikkeling aanduidt, dan wordt het mij twijfelachtig of de relative zelfstandigheid der zedelijkheid en hare gelijkstelling met de godsdienst bij ROTHE

*) Ibid. S. 233.

†) Ibid. S. 168 fg.

niet terzelfder tijd wezenlijk volgehouden en werkelijk prijsgegeven wordt. Volgens de grondstellingen van zijn systeem moesten zedelijke zin en zedelijke kracht ook op zichzelve, zonder betrekking tot de godsdienst, denkbaar wezen, maar op het getuigenis der ondervinding stemt hij toe, dat zij alleen in die betrekking en door die betrekking bestaanbaar zijn. — Van meer belang nogtans is mij een derde plaats, waar niet de reflectie maar zijne speculative redenering zelve hem tot nog opmerkelijker besluit heeft gebragt *). ROTHE heeft gehandeld over 's menschen bestemming tot zedelijke gemeenschap, en aangetoond dat deze uit haren aard en ter bereiking van haar doel een *volstrekt algemeene* wezen moet, zoodat het onderscheid van klimaat en van taal, van stand en beroep, van aanleg en neiging, alleen in de mate van gemeenschap verschil kan maken, maar nooit een vaste en onoverkomelijke grens mag zijn. Zulk een volkomen gemeenschap, waarbij alle splitsing en afzondering slechts relatief is en ieder onderscheid in hooger éénheid vervloeit, kan alleen gedacht worden op grond van een waarachtig één zijn aller menschen in het middelpunt, in de allesomvattende levenskern van hun wezen. En waar meent gij dat ROTHE dit punt van vereeniging, deze grondwezenheid, die allen gemeen en in allen dezelfde is, zoekt en vindt? In de zedelijkheid? Ja, maar in het zedelijke *omdat* en *in zooverre* het godsdienstig is. Hoor hemzelven en weeg zijne woorden: „In dem Sittlichen *als Religiösem* ist dem Begriff der Frömmigkeit selbst zufolge überall wesentliche Identität und Gemeinschaft gesetzt; denn es ist in ihm überall die *in Allen wesentlich gleiche* Beziehung des menschlichen Geschöpfs zu Gott und Gottes zum menschlichen Geschöpf gesetzt, das in Allen wesentlich sich selbst gleiche Gottesbewusstsein und die in Allen wesentlich sich selbst gleiche Gottesthätigkeit." Gij zult misschien stuiten op de driewerf herhaalde bijvoeging *in Allen wesentlich gleiche*, en meenen dat ik moeite zal hebben om haar in overeenstemming te brengen met mijn beweren, dat het verschil van godsdienst een wezenlijk, ja *het wezenlijk onderscheid* tusschen menschen en menschen uitmaakt. Maar

*) Gij vindt die plaats in 't aangeh. werk 1er B. S. 415 fgg.

ROTHE spreekt hier niet van de godsdienst gelijk zij werkelijk is, en zich in verschillende tijdperken bij verschillende menschen in wezenlijk onderscheiden vorm ontwikkeld heeft. In dat geval zou het hemzelven veel meer moeite veroorzaken, om tegen het luid getuigenis der ondervinding vol te houden, dat *de abnormaal ontwikkelde* godsdienst de band van vereeniging, en niet veelmeer de groote scheidsmuur tusschen menschen en menschen is. Hij spreekt hier van de normale ontwikkeling der zedelijkheid, „abgesehen von Sünde und Erlösung.” Daarom kan hij te dezer plaatse ook niet gewagen van het onderscheid tusschen de abnormale en de alleen ware godsdienst. Maar al hetgeen hier van de godsdienst in het algemeen gezegd wordt, brengt ROTHE in het verder beloop zijner *Ethik* op de christelijke godsdienst, nader op het rijk des Verlossers, over *). Na deze noodzakelijke herinnering laat ik u het ander en wigtigst deel zijner uitspraak weder met zijne eigene woorden hooren: „Diese in allen Einzelnen wesentlich sich selbst gleiche Frömmigkeit aber befasst zugleich implicite *alle* wesentlichen besondren Seiten des menschlichen Seins vollständig in sich, die einzelnen Elemente desselben sind ihrer ganzen Fülle nach in ihr *unentwickelt* alle in Einem gesetzt, und sie ist so der an sich vollgehaltige, nur noch nicht erschlossene Kern des wesentlichen Gesammtseins jedes Einzelnen. *In dem innersten Lebenskern ihres menschlichen Wesens* also sind einander Alle gleich indem sie in ihrer Frömmigkeit einander gleich und mit einander Eins sind. So ist denn in der That vermöge der Frömmigkeit, nach *einer* Seite hin, und zwar grade nach derjenigen hin, welche wesentlich die alle übrigen mit in sich befassende *Grundseite* des gesammten menschlichen Wesens überhaupt ist, die *absolute* Gemeinschaftlichkeit unmittelbar gegeben.” Zoover ROTHE. Ik laat daar langs welken weg hij tot dit oordeel over de godsdienst komt, en ik durf naauwelijks beweren, 't geen mij evenwel toeschijnt, dat deze uitspraken in strijd zijn met wat hij vroeger over de verhouding tusschen de godsdienst en het wezen van den mensch heeft geleerd; — maar ik acht het voor geen kleine zegepraal

*) Vergel. 2er B. S. 316 fg., S. 321 fg.

dergelijk getuigenis van hem te mogen vernemen, en den onverbiddelijken denker, bij wien alle bespiegeling zich in de stoutste en verhevenste *Ethik* oplost, van de *godsdienst* te hooren verkondigen: „dat zij de grondwezenheid des menschen, de binnenste kern en kiem van geheel ons leven is.”

En toch, ook zonder zijn getuigenis, of dat van eenig ander godgeleerde, zouden wij aan die waarheid niet mogen twijfelen. Zij staat onder de bescherming van hooger gezag; meer dan de grootste der Profeten is hier; Hij die wist wat in den mensche was, heeft haar met werk en woord bekrachtigd. Daaraan kan geen twijfel zijn, dat het werk van CHRISTUS in de eerste plaats op de godsdienst betrekking heeft, en daaraan, zou ik meenen, evenmin, dat het den geheelen mensch omvat. Ook thans zal ik u niet vermoeijen met de aanhaling van vele teksten, alles komt hier aan op weinige hoofdwaarheden. Onze terminologie vinden wij zeker in de Evangeliën niet terug; maar wij loopen dan ook te minder gevaar van door den klank misleid te worden, en de overeenstemming onzer gedachten met den geest des Woords zal ons beter bewijs der waarheid zijn, dan de eensluidendheid der letter. Het zijn, als ik wèl zie, voornamelijk vier hoofdbegrippen, die hier in aanmerking komen, vier grondwoorden, welke wij telkens van de lippen des Verlossers hooren, en waarin al de volheid des heils kan worden zaâmgevat. Intusschen moogt gij dit getal vrij vergrooten of bekrimpen, elk dier woorden is mij reeds op zichzelf voldoende, en daar is geen enkel woord des Meesters, ’t welk ik zou weigeren met deze vier in verband te brengen. Vragen wij naar het doel van de komst des Heeren, het antwoord luidt: Hij is die Hij heet, JEZUS, *Zaligmaker*, Hij komt *zaligmaken*. Vragen wij wederom, wat Hij daartoe op aarde verrigt, het antwoord is ons gegeven in Zijn anderen naam: Hij is de CHRISTUS, de stichter en koning van het *Godsrijk*. Deze beide grondwoorden behooren tot het meer populaire of elementaire onderrigt des Heeren, d. i. tot den kring der synoptische Evangelieprediking. In het hooger onderwijs, dat ons de uitverkoren Jonger, ὁ ἐπιστήθιος, bewaard heeft, vinden wij daarvoor twee andere uitdrukkingen van

gelijke beteekenis: de Zoon van God komt den mensch *het leven*, *het eeuwig leven* schenken, en dit leven is in *de gemeenschap* of in *het één zijn met den Vader*. — Gij ziet, het is hier te doen niet om een verlichting van 's menschen bewustzijn, niet om een wijziging in zijn gevoel, noch om een verandering van zijn wil; het geldt meer dan dit alles, den mensch-zelven, en het behoud zijner ziele. Ook waar de Heer het heil, dat Hij den mensch kwam aanbrengen, een *kennis* noemt, en b. v. getuigt: „dit is het eeuwige leven dat zij U *kennen*, den éénen, waarachtigen God", bedoelt Hij daarmede altijd eene *kennis bij ervaring*, door *betrekking* en *gemeenschap*, gelijk Hij-zelf Zijn woord verklaart Joann. XIV: 22 vlg. En zulk een *levens-ervaring* wordt overal in de Schriften des N. V. bedoeld, waar van „*de kennisse* Gods en van J. Chr." sprake is. — 't Is inderdaad zonderling hoe wij zoo schuw en kleingeloovig kunnen zijn, waar het op de erkentenis dezer eenvoudige waarheid aankomt, zonder welke het Evangelie niet meer is dan een jammerlijke verstandsbegoocheling: „CHRISTUS hernieuwt en herstelt en herschept het zijn en het wezen van den mensch." Te oordeelen naar de wijze waarop wij ons meestal over de christelijke godsdienst en over het werk des Verlossers uitlaten, zou men tot het besluit komen: „de menschen waren ook vóór de komst van CHRISTUS wel zalig, doch zij gevoelden het niet zoo regt en levendig; CHRISTUS kwam om dat gevoel bij hen op te wekken; zij waren reeds van den beginne burgers van het Godsrijk en verlosten van de zonde, doch zij wilden het slechts niet altijd wezen, CHRISTUS kwam dien wil bij hen versterken; zij waren ook buiten CHRISTUS geliefde kinderen Gods, en des eeuwigen levens deelachtig, en één met den Vader, doch zij wisten 't maar niet, CHRISTUS kwam om hun dat te verkondigen." Even alsof men zeggen wilde: „de kranken die CHRISTUS genas, waren wel gezond, doch zij gevoelden 't slechts niet; de kreupelen konden wel gaan, doch het ontbrak hun aan den vasten wil; de blinden waren wel ziende, en de melaatschen wel rein, en de dooden wel levende, maar het moest hun tot bewustzijn gebragt worden." Doch CHRISTUS heeft niet gezegd: „tenzij dat iemand beter onderrigt worde, of tenzij dat iemand tot klaarder zelfbe-

wustzijn kome, of tenzij dat iemand zich tot een vast voornemen late overhalen," — maar: „tenzij dat iemand *wederom*, van boven, *geboren worde*, hij kan in het Godsrijk niet ingaan." En PAULUS leert niet: „zoo iemand in CHRISTUS is, die weet iets nieuws, of die gevoelt iets anders, of die wil wat beters," — maar: „die *is* een *nieuw schepsel.*" En had men JOANNES gevraagd: „wat onderscheidt den Christen, of welk is zijn voorregt?" — hij zou evenmin van weten of gevoelen of willen gesproken, maar geantwoord hebben: „Een iegelijk die gelooft, dat JEZUS is de CHRISTUS, *die is uit God geboren.*" Zoo hebben wij dan het meest stellig getuigenis van CHRISTUS en de Apostelen, dat de christelijke godsdienst een *nieuw leven* is, een *nieuw zijn*, nader *het hoogste leven*, *het waarachtig en volkomen menschzijn van den mensch.* Dit nieuwe, hoogste zijn des menschen, deze godsdienst, die zijn wezen en zijn leven is, wordt in de Schriften des N. V. met een dubbelen naam genoemd: *geloof* en *liefde.* De Heer-zelf schijnt nogtans het eerste woord doorgaans te gebruiken van de betrekking, waarin Zijne volgelingen tot Hem, den Zoon, en het andere van de gemeenschap, waarin zij met den Vader staan, eene onderscheiding, welke wij bij JOANNES wedervinden, maar die zich oplost in die allerhoogste en allesomvattende uitdrukking, waarin tevens de volmaakte godsdienst en het volkomen menschzijn wordt begrepen: *in* CHRISTUS *één te zijn met God door den Heiligen Geest.*

Met deze laatste woorden heb ik het doel en tegelijk de grens van mijn tegenwoordig onderzoek bereikt. Zij behelzen het laatst, volledig antwoord op de vraag van welke ik ben aangevangen: *wat is de godsdienst?* en zij verklaren en regtvaardigen mijne stelling: *de godsdienst is het wezen van den mensch.* Hunne ontwikkeling zou mij van het gebied der algemeene beschouwing van de godsdienst op het terrein der christelijke gnosis overbrengen, 't welk ik voor ditmaal niet wensch te betreden. Liever noodig ik u uit om van het gewonnen standpunt nog een enkelen blik terug te werpen op de bijpaden die ik ontweek,

een enkelen blik op den weg die in schemerend vergezigt vóór mij ligt, en dien ik misschien later zal vervolgen, wanneer gij mogt oordeelen, dat ik tot hiertoe den regten koers heb gehouden.

Is de godsdienst het wezen van den mensch, is zij in haar hoogste ontwikkeling, als christelijke godsdienst, het één zijn van den mensch met God, laat ons dan vermijden van haar een *gevoel* te noemen, of haar voor te stellen als een *onmiddellijk zelfbewustzijn*. Het regt daartoe kan men ons zeker niet betwisten, zoolang wij vasthouden dat dit gevoel, waarvan wij spreken, niet anders is dan de onmisbare keerzijde van elken levenstoestand, en dus ook van onze grondwezenheid, van ons hoogste zijn. Het heeft ook zijn groot nut te doen opmerken, dat de godsdienst zich altoos en noodzakelijk in het onmiddellijk zelfbewustzijn openbaart, dat zij tot het gevoel in geheel andere en veel naauwere betrekking staat dan tot weten of willen; en dat, wierd ons de keus gesteld tot welk van deze drie wij de godsdienst wilden brengen, het gevoel alleen regt en aanspraak op onze voorkeur hebben zou. Maar toch is dat alles slechts een deel der waarheid; gelijk alle *zijn* is de godsdienst meer dan gevoel of zelfbewustzijn; zij is de werkelijke grond er van. Ook betaamt het ons elken schijn des kwaads te vermijden, en met zorg te waken dat toch niemand uit onze woorden aanleiding neme, om de godsdienst voor inbeelding te houden, of voor een veranderlijke stemming des gemoeds, of, gelijk men het noemt, voor *bloot gevoel*, dat geen grond heeft in het waarachtig wezen van den mensch. Neen, dit is niet het onderscheid tusschen Heiden- en Joden- en Christendom, dat de mensch op die verschillende trappen van godsdienstige ontwikkeling alleen anders zou gevoelen, zonder tevens in waarheid een ander mensch te wezen. Veelmeer moeten wij tot zekere hoogte *hun* regt geven, die, op ons beweren dat de mensch alleen in CHRISTUS zich zalig en bevredigd voelt, plegen aan te houden met vragen: of dan de Jood, de Moslem en de Heiden, elk in zijne godsdienst, geen zaligheid en vrede vindt? Wel kunnen wij ons in antwoord op die vraag beroepen op het onwraakbaar getuigenis der historie, die ons uit de heidensche oudheid zoo vele stemmen van

verlangen naar wat beters doet hooren, en ons onder Grieken en Romeinen zoo menigen proselyt van 't Jodendom aanwijst; — beroepen op den geest des Ouden Verbonds, 't welk niet verstaan kan worden dan als profetie, als verlangen naar het Nieuwe Verbond; — beroepen bovenal op die schare van getuigen, die niemand tellen kan, — alleen uit de laatste vijftig jaren eene menigte. van welke velen reeds ontslapen zijn en vijfmaalhonderdduizend nog leven, — die zich van Heiden- en Jodendom en Islam tot CHRISTUS bekeeren, en die eenstemmig verklaren dat zij bij Hem een vrede vonden, vroeger nooit gekend en in hun hart niet opgekomen. Maar van den anderen kant kunnen noch willen wij loochenen dat Jood en Heiden, dat ieder mensch in zijne godsdienst een zeker mate van voldoening vindt; het volgt naar onze stelling uit den aard der zake, dat hij die vinden *moet;* want de godsdienst is het wezen van den mensch, en evenmin als het kind of de knaap behoefte kan gevoelen om aanstonds man te zijn, evenmin de Heiden of de Jood, die het joodsch of heidensch standpunt nog niet ontwassen is, om eensklaps Christen te worden. Die behoefte ontstaat eerst, ten deele door het leed en het besef der zonde, der afwijking van de normale ontwikkeling, ten deele door de hoogere ontwikkeling zelve, van welke wij aantoonden dat zij telkens zwaarder, banger strijd ten gevolge heeft, die eerst in de gemeenschap met CHRISTUS zich oplost in allesverwinnende liefde. Maar werd die ontwikkeling vertraagd of gestuit, gelijk zij aan zichzelve en aan het bederf der zonde overgelaten, vertragen en versterven moet, dan is 't natuurlijk dat de halfwassen mensch in zijn onvolkomen godsdienst, d. i. in zijn eigen bestaan zoo gebrekkig en krank als het is, voldoening en bevrediging kan vinden. Zullen wij nu daaruit besluiten dat alle godsdienst gelijke waarde heeft, en *denzelfden* vrede schenkt? Dan moeten wij eerst alle menschen op denzelfden rang van volkomenheid stellen, en onze oogen sluiten voor de werken der duisternis en de werken des lichts, waarin hun onderscheiden wezen en onderscheiden godsdienst zich openbaart. Het is de vraag niet waarin *de menschen* rust en vrede vinden, en of de Boschjesman en de Vuurlander troost en voldoening hebben van hun Fetischisme; maar

dit is de vraag: waar *de mensch* op den hoogsten trap van ontwikkeling, dien hij bereikt heeft en naar zijn aanleg bereiken kan, waar *hij* den vollen vrede vindt. En dáár-aan wordt deze vrede gekend, gekend dat hij in CHRISTUS is, dat de Christen bij gedurig toenemen en opwassen, bij telkens hooger en heiliger begeerten, toch niets meer noch iets anders kan verlangen dan 't geen hij in CHRISTUS heeft: jagende naar de heiligmaking en reeds heilig in Hem; uitziende naar de heerlijkheid der kinderen Gods en reeds verheerlijkt in hem; hopende op de zaligheid en reeds zalig in Hem. Dat gevoel is Jood en Heiden vreemd, omdat deze hoogste ontwikkeling van ons menschelijk wezen, deze gemeenschap met den Zoon van God, dit één zijn met den Vader hun vreemd is. En daarom is ook de bekeering der niet-Christenen tot CHRISTUS een werk van zoo groot bezwaar en onderscheiden uitslag; daarom moet bij de vijanden des kruises ook de bondigste Apologetiek te kort schieten. Wie het woord niet terstond gaarne aanneemt, dien wordt het zoo noode door redenering of prediking ingeplant; want men spreekt tot den zoodanige van hetgeen hij niet verstaat, en niet als waarheid kan aannemen, omdat het inderdaad voor hem ook nog geen waarheid is. Het geldt hier geen bloot gevoel, dat bij allen gelijkelijk zou gevonden, en bij sommigen slechts uit de sluimering zou moeten opgewekt worden; de godsdienst is wezen en wasdom en leven; zoo iemand den wasdom kon gebieden, die zou ook haar kunnen voortplanten; zoo iemand het geheim van 't leven kon verklaren, die zou ook het hare verstaan.

Doet men der godsdienst te kort met haar als een bloot gevoel voor te stellen, nog veel minder mag zij voor een *weten* gehouden worden. Ik wenschte wel, dat mij een koperen keel gegeven wierd, om mijne stem luide en krachtig genoeg te kunnen verheffen tegen de schromelijke afgoderij, die onze leeftijd met woorden en begrippen pleegt. Men maakt geen onderscheid meer tusschen kennen en kunnen, tusschen woord en wezen, tusschen begrip en bezit, tusschen weten en zijn. Weten moet voor het leven van den mensch, voor zijne verlossing en verzoening, zijne volmaaktheid en zaligheid, ja voor God-zelven gelden. Wilt gij

hooren tot welk een toppunt van dwaasheid deze wijsheid kan klimmen, verneem dan de volgende orakelspreuken *): „Die göttliche Substanz bildet nicht mehr und nicht weniger das innerste Wesen eines Steines, eines Thiers, als Christi und jedes andern Menschen. Durch die Substanz sind also alle Existenzen, namentlich alle Menschen einander gleich. Nicht durch das Sein unterschied Christus sich von den andern Menschen, sondern lediglich durch das Wissen; aber freilich dieses Wissen des Absoluten macht eben das Sein des Absoluten im Menschen aus. Dieses Wissen constituirt allein die Göttlichkeit des Menschen." — Gij zult opmerken, dat deze *Weter* de moeite neemt van zijn eigen spinrag weg te vagen; immers, is het hem *ernst* met zijn „*aber freilich*" *u. s. w.*, dan kan reeds dit aanhangsel, hoe gebrekkig en onwaar op zichzelf, volstaan om het voorgaande omver te werpen, want dan ware het onderscheid toch *eben auch wieder im Sein.* Maar dit is juist het ongeluk, dat men deze Sophisten nooit tot ernst kan krijgen, daar zij altijd met woorden en begrippen blijven spelen, waar het ons om iets wezenlijks te doen is. Daarom is het ook een hopelooze onderneming, met zulke aanbidders van het weten, zich over de godsdienst te willen verstaan; wij meenen daarbij ter goeder trouw dat het ons leven geldt, *to be or not to be*; maar wat zij ons betwisten is een hemel van abstracties, een ijle begrippenwereld, die ons, wèl bezien, vrij onverschillig wezen kan. Wanneer zij b. v. beweren dat onze leeftijd der christelijke godsdienst ontwassen is en CHRISTUS niet meer van noode heeft, spil dan toch uwen ijver niet om het tegendeel aan te wijzen; gij zoudt dien vruchteloos en doelloos besteden. Als gij zoudt vragen: „heeft de mensch dan tegenwoordig geen verzoening meer van noode?" dan zouden zij antwoorden: „wij kunnen het begrip van verzoening veel volkomener deduceren, dan CHRISTUS of de Apostelen hebben gedaan." Of als gij vraagt: „kunnen wij dan een Verlosser ontberen?" het antwoord zou luiden: „wij zijn bereid om u een volledig

*) Zij komen voor in een werk van Dr. C. L. MICHELET, *der historische Christus, und das neue Christenthum;* ook onder den titel: *die Epiphanie der ewigen Persönlichkeit des Geistes. Eine philosophische Trilogie. Zweites Gespräch.* Darmstadt, 1847. S. 8. fg.

bewijs voor de verlossing te leveren." En om het even wat gij ook vragen mogt: „zijn wij dan geen zondaars meer? kunnen wij ons zelven het eeuwig leven schenken? kunnen wij anders dan door den Zoon tot den Vader komen, of anders dan in CHRISTUS één zijn met God?" — het antwoord zou altoos hetzelfde wezen; altijd zoudt ge u met begrippen en bewijzen en wetenschap hooren troosten en afschepen: „wij kunnen de zonde wetenschappelijk verklaren; wij hebben het eeuwig leven leeren begrijpen als het *Jenseits im Diesseits;* het komen tot den Vader is het proces van den absoluten geest, die uit zijn anderszijn met zelfbewustheid tot zichzelven wederkeert, en het één zijn met God is de zelfopenbaring en zelfbeschouwing van het oneindige in het eindige." En als gij op al die wijsheid wilt antwoorden: „gij zegt wel, *ὦ θαυμάσιε!* en waar het pas geeft zullen wij uwe formules toetsen en toepassen; maar voor 't oogenblik spraken wij van verzoend en verlost *te worden;* en het baat ons weinig of wij uit uwe deducties het verderf der zonde leeren begrijpen; de vraag is of gij kracht hebt om ons daarvan te genezen?" — 't zou u niet verder brengen; men zou u eeuwig in denzelfden cirkel rondvoeren, en u ten slotte nogmaals verzekeren: „das *Wissen* des Absoluten constituirt allein die Göttlichkeit des Menschen;" — en, met *Göttlichkeit* zult ge toch tevreden wezen! — Één ding wenschte ik te vernemen, of deze algenoegzaamheid des wetens ook tegen den honger en tegen de hoofdpijn bestand zij, en of wij op de vraag: „hebt gij ook brood van noode om verzadigd te worden? is de arts met zijne geneesmiddelen u welkom?" — evenzeer ten antwoord zouden krijgen: „wij hebben het proces der verzadiging sinds lang leeren begrijpen; en de ziektevorm van welken gij spreekt is zeer wel te verklaren, wij kunnen u dien zonder moeite construeren." — Inderdaad, perquam difficile est satiram non scribere! Maar meen niet dat ik, die schrijvende, alleen tegen de philosophen te velde zou trekken; de nobis theologis fabula narratur. De beoefenaars der *Weltweisheit* hebben misschien regt van aan het weten zulk een oneindig gewigt te hechten; immers, hunne wetenschap schijnt enkel een wetenschap des wetens te zijn, en het komt mij voor dat tot hiertoe maar weinigen,

als bij uitzondering, aan een wetenschap des werkelijken wetens gedacht hebben. Maar wat gaat ons aan, mijn waardste, wat gaat ons, godgeleerden, aan, dat wij onzen altaar willen bouwen naar de gelijkenis des altaars dien wij te Damascus gezien hebben, en van onze wetenschap spreken, als ware zij ook eene *Wissenschaft des absoluten Wissens*, en van de godsdienst, als had men haar in de begrippen der menschen te zoeken? Hoe kunnen wij ons aanstellen, alsof een meer volkomen begrip van Gods Wezen, een dieper inzigt in de menschwording des Zoons, in de verborgenheden der verzoening, der opstanding en der wedergeboorte aller dingen, den Christen maakte en hem van Jood en Heiden onderscheidde? Het weten heeft immers met de godsdienst des menschen niets meer te maken dan met zijne gezondheid, met zijn wasdom, met zijn leven. Wij moeten veeleer, tegenover de wijzen en wetenden, met SCHLEIERMACHER eerlijk bekennen, en als woordvoerders der gemeente ronduit verklaren: „Ich will Euch sogar mit klaren Worten dolmetschen, was die meisten von den Frommen nur ahnen, aber nicht von sich zu geben wissen, dass, wenn Ihr Gott an die Spitze Eurer Wissenschaft stellt, als den Grund alles Erkennens oder auch alles Erkannten zugleich, sie dieses zwar loben und ehren, dies aber nicht dasselbige ist wie ihre Art Gott zu haben und um Ihn zu wissen, aus welcher ja, wie sie gerne gestehen und an ihnen genugsam zu sehen ist, das Erkennen und die Wissenschaft nicht hervorgeht" *) Neen, wat *zij* weten noemen onderscheidt ons niet, en is noch een deel noch een noodzakelijk gevolg van ons Christen zijn. In CHRISTUS zijn wij één met God, maar wij begrijpen Hem daarom nog niet; in CHRISTUS hebben wij de vergeving der zonden, maar wij begrijpen haar evenmin als toen wij haar niet hadden; in CHRISTUS zijn wij uit den dood overgegaan in het leven, maar wij begrijpen het leven evenmin als toen wij nog in den dood waren. Ja, zoo weinig is het koningrijk der Hemelen in begrip of wetenschap gelegen, dat onze kinderkens, die van deze dingen niets verstaan, derzelfde zaligheid en derzelfde gods-

*) SCHLEIERMACHER, *Reden über die Religion*, u. s. w. 2e Rede. 4te Aufl. S. 42.

dienst deelachtig zijn gelijk als ook wij. En opdat niemand deze kleinen verachte, opdat men ook den aard des Christendoms en der gave Gods niet langer zoo grovelijk miskenne, rekenen wij ons verpligt als Christenen van allen roem des wetens af te zien, en te belijden dat wij evenmin door de wetenschap geregtvaardigd of behouden worden als door de werken, maar, buiten het weten als buiten de werken om, door het geloove, 't welk is onze levensgemeenschap met CHRISTUS. Eerst wanneer wij aldus de *weetheiligheid* hebben uitgesloten, — van welke ik anders voor de gemeente des Heeren, en in 't bijzonder voor de Evangelische kerk, grooter bederf duchtte, dan ooit uit de *werkheiligheid* der Catholieke kerk is voortgekomen, — wanneer wij, naar PAULUS voorbeeld, zelfs de overdrijving der ironie niet geschroomd hebben, om duidelijk te maken dat de dwaasheid des Christendoms niets heeft uitstaan met de wijsheid der wereld, eerst dan mogen wij, als christelijke godgeleerden, de zaak omkeeren, en volhouden: dat wel de godsdienst van de wetenschap onafhankelijk is, maar de wetenschap alleen op den wortel der godsdienst wassen kan; dat, als eerste en laatste grond, het *zijn* des menschen zijn *weten* „constituirt", en „die Art des Christen Gott zu haben" de eenige weg is om tot de ware kennisse Gods te komen. De waarheid van ons weten rust op de waarachtigheid van ons wezen; de ἁμαρτία in onze begrippen is een gevolg van de ἁμαρτία in ons zijn; zoo als eens menschen godsdienst is zoo wordt zijn wetenschap.

Terwijl onze leeftijd het weten tot godsdienst verheft, en de godsdienst tot een wetenschap maakt, begint men ten opzigte van het *willen* een tegenovergestelden doolweg in te slaan, en de zedelijkheid van de godsdienst te emanciperen. Ik acht het daarom onnoodig tegen hen op te komen, die de godsdienst als pligtsbetrachting voorstellen, of als een aggregaat van handelingen; want hun gevoelen, hoe algemeen nog verbreid, vindt geen steun meer bij de woordvoerders en toongevers onzer dagen; en misschien ware het tijdig en gepast, op de waarheid opmerkzaam te maken, die er in verscholen ligt. Doch boven alles tijdig en noodig schijnt mij toe, dat protest worde ingediend tegen het geweld, waarmede men den stam der zedelijkheid van den

wortel der godsdienst wil afscheuren, om dien, zonder wortel, in den bodem van ik weet niet welke persoonlijkheid of hoogere natuur des menschen over te planten. Het is bij mij nog altijd twijfelachtig, in hoever deze boomschennis door Dr. RICHARD ROTHE in zijne *Ethik* wordt verdedigd en voorgesproken. Ik schrijf u de plaats uit, die hier voornamelijk in aanmerking komt *), en verzoek u met en voor mij te willen toezien, wat daarvan te denken zij. „Das Bewusstsein um die (relative) Selbständigkeit der Sittlichkeit gehört mit zu der unveräusserlichen Errungenschaft der gegenwärtigen Bildung, — das Bewusstsein, dass ein individuelles Menschenleben durch die Idee des Sittlichen, ja selbst durch die des Sittlichguten, näher durch die Idee der Menschenwürde und der Humanität, bestimmt sein kann, natürlich nur relative, ohne zugleich durch die Idee Gottes bestimmt zu sein, und so, dass es diese Idee des Sittlichen, ja des Sittlichguten als eine *für es nicht erst aus der Idee Gottes abgeleitete* besitzt. Dennoch ist es nicht überflüssig, die Anerkennung dieses Bewusstseins bestimmt zu fordern, so lange noch selbst solche Stimmen wie die JUL. MÜLLER's die Sittlichkeit für *allein auf der Basis der religiösen Beziehung möglich* erklären. Dergleichen Missverständnisse würden bald verschwinden, wenn man sich entschliessen wollte, das Sittliche *sensu medio* und das Sittlichgute auseinander zu halten. Denn dass es ein Sittlich*böses* auf einem andern Fundament als dem der religiösen (gleichfalls *sensu medio*) Beziehung geben kann, wird man gewiss nicht in Zweifel ziehen. Es käme also nur darauf an, dass man einräumte, dass (was ja schon in dem Worte selbst liegt,) auch das Sittlichböse ein Sittliches ist, um sich davon zu überzeugen, wie das Sittliche in seiner Existenz nicht dadurch *bedingt* ist, dass der Mensch sich auf Gott bezieht." — Wat nu vooreerst de vordering betreft, dat wij ook het zedelijk booze voor iets zedelijks zullen erkennen, kan ik niet inzien dat, gelijke ROTHE beweert, „es nur darauf ankäme." Immers wanneer wij, volgens zijn verlangen, het *zedelijke sensu medio* en het *zedelijk goede* van elkander onderscheiden, is daarmede nog

*) *Theol. Ethik*, 1 B. S. 191 fg.

niets gewonnen voor zijne stelling: „ein individuelles Menschenleben könne *selbst durch die Idee des Sittlichguten* bestimmt sein, so, dass es diese Idee *des Sittlichguten* als eine für es nicht erst aus der Idee Gottes abgeleitete besitzt;" want door die onderscheiding zijn wij volstrekt niet genoodzaakt, ja veel meer verhinderd, van het *zedelijke sensu medio*, en dus *a minori*, tot het *zedelijk goede*, en dus *ad potiorem*, te besluiten, dat zoo wel het laatste als het eerste „ohne Beziehung auf Gott" gedacht kan worden. Maar buitendien moet ik eerlijk bekennen, dat, zoo ik naar het oordeel van ROTHE in dit opzigt dwaal, mijne dwaling verder gaat en meer consequent is dan hij voor mogelijk schijnt te houden. Ik ben volkomen bereid de bovengemelde onderscheiding te laten gelden, en ook het *zedelijk booze* voor iets *zedelijks* te erkennen; maar ik moet tevens, wat mij betreft, ten stelligste protesteren tegen de onderstelling: „dass es ein Sittlich*böses* auf einem andern Fundament als dem der religiösen (gleichfalls *sensu medio)* Beziehung geben kann, wird man gewiss nicht in Zweifel ziehen." Ik kom er voor uit, zulk *een ander fundament* ook voor het *zedelijk booze* niet te kennen; en als ROTHE, gelijk ik vermoed, mij wederom op de *persoonlijkheid*, of zoo als hij het ter aangeh. pl. noemt, op *Humanität* en *Menschenwürde*, zou willen verwijzen, zou ik slechts tot mijn vorige stelling teruggedrongen zijn, dat ook voor deze de godsdienst mij als grondslag geldt, dat ik de *Humanität* en *Menschenwürde* in niets anders vinden kan dan juist in de *religiöse Beziehung*. In 't kort: ik kan mij geen *zedelijk kwaad* denken, dat geen *zonde* zou wezen; allerminst een *Sittlichböses*, 't welk, volgens het begrip van ROTHE, nog onderscheiden is van dierlijke, natuurlijke *Unsittlichkeit*. *Πᾶσα ἀδικία* (al wat in den zedelijken mensch anders is dan 't behoort) *ἁμαρτία ἐστί*, zeg ik JOANNES na; en wederom is de *zonde* mij niet anders denkbaar dan als *afwijking van de godsdienst*, als *zonde tegen God*. Ook omtrent dit laatste punt oordeelt ROTHE zeker geheel anders *); maar hij zal moeten toegeven, dat voor 't minst de Bijbelsche voorstelling, zoo van de eerste als van alle zonde,

*) *Theol. Ethik*, 2 B. S. 185.

hem niet bijzonder gunstig is. — Daar het mij dus onmogelijk blijft van mijne zijde den grooten denker ook maar ééne schrede nader te komen, doe ik u te liever opmerken, dat ik inderdaad niet zoover van hem verwijderd ben, als bij den eersten oogopslag mag schijnen. Immers, wanneer hij zegt: „ein individuelles Menschenleben kann die Idee des Sittlichen, ja des Sittlichguten besitzen, als eine *für es* nicht erst aus der Idee Gottes abgeleitete;" dan wordt hiermede, naar ik meen, stilzwijgend erkend, dat „die Idee des Sittlichen *für sich* allerdings aus der Idee Gottes (nicht etwa aus der Idee der Persönlichkeit) abzuleiten sei;" en „das Bewusstsein," waarvan ROTHE spreekt als van de „unveräusserliche Errungenschaft der gegenwärtigen Bildung," komt dan eigenlijk hierop neder: dat wèl — gelijk hijzelf terstond laat volgen — „die Idee des Sittlichen ohne die Idee Gottes nicht wahrhaft *verstanden und begriffen* werden kann, ja dem besonnen denkenden sinnlos erscheinen muss, so wie dass die Sittlichkeit die Beziehung auf Gott nothwendig *involvirt*," u. s. w., maar dat omtrent dit alles eene *individuelle Selbsttäuschung* mogelijk is, zonder dat daarmede alle zedelijkheid terstond wordt vernietigd. Dit laatste geef ik te gereeder toe, daar de geheele strijd voor mijn tegenwoordig onderzoek zijn belang grootendeels verliest, zoodra niet langer gevraagd wordt naar het wezen van den mensch, en naar de waarachtige verhouding van godsdienst en zedelijkheid, maar enkel, in hoever deze of gene met zijn eigen wezen en met die verhouding onbekend kan zijn, zonder daarom op te houden godsdienstig en zedelijk en mensch te wezen. Voorzeker, een mensch kan meer godsdienst hebben dan hij weet, en daarom ook meer zedelijkheid dan zijn *credo* zou doen verwachten; hij kan evenzeer minder godsdienst hebben dan hij waant, en daarom ook in zijne zedelijkheid bij zijn belijdenis te kort schieten. Zoo bedriegen wij ook dikwijls onszelven omtrent de mate onzer gezondheid of krachten. Met één woord: daar is bij den mensch misverstand mogelijk en denkbaar omtrent zijne godsdienst, d. i. omtrent zijn eigen wezen; maar hiermede is niets ontnomen aan de waarheid van MÜLLER's beweren: dat de zedelijkheid alleen „auf der Basis der religiösen Beziehung" — voor

't minst niets aan de waarheid van het mijne: dat zij alleen op den grondslag der godsdienst mogelijk is. Want de godsdienst bestaat niet in een meening van den mensch, noch in eene kennis, noch ook in zijn zelfbewustzijn, maar in zijn levenstoestand, waarvan hij zich, bij gebrekkige ontwikkeling, slechts onvolkomen bewust kan zijn. En allerminst is door ROTHE iets gezegd of bewezen, 't welk kan worden uitgelegd ter gunste van hen die, terwijl zij ons de godsdienst ontnemen, van een volkomener, reiner en verhevener zedelijkheid roemen, welke zij daarvoor in plaats willen stellen. Inderdaad, geen kwalijk begrepen verdraagzaamheid mag ons weêrhouden van dit jammerlijk onding eener goddelooze zedelijkheid in zijne ijdelheid en onwaarheid ten toon te stellen. Mij is alle ophef van deugd en pligtbesef verdacht in den mond die den Heilige verloochent. Wat ik die lieden hoor spreken van menschenwaarde, en van belangelooze, zuivere pligtsbetrachting, zijn klanken zonder zin. — „Men moet de deugd liefhebben alleen om haarzelve." — Daartoe ware dan toch vóór alle dingen noodig, dat de deugd op haarzelve bestond. Maar heeft de mensch den Eenige, die in waarheid goed is, verlaten en verloren, dan moet hij de deugd zamenrapen uit al de menschelijke onvolkomenheden; — wie moed en lust heeft mag op zulk een abstractie verlieven! Liefhebben om hunzelfs wil kunnen wij slechts personen, wezens die ook zelve liefhebben; liefhebben alleen om Zijnzelfs wil, kunnen wij alleen Hem die Zelf liefde is. Wat spreekt men nog van zedewet, waar geen Wetgever, wat van pligtsbetrachting, waartoe men jegens niemand verpligt is? Ik ken geen categorischen imperativus, die mij door eigen inbeelding zou worden opgelegd; geen stem des gewetens, die niet de stem van God maar de stem van mijn eigen Ik zou wezen, welke mij tegen mijn goedvinden regeerde. Zoo vervalt het ongeloof, dat den levenden God verloochent, tot bijgeloof aan allerlei spoken, waarmeê men kinders dreigt, en maakt den mensch tot een buikspreker of dubbelganger, die voor zichzelven schrikt. — Men beroept zich op het wezen van den mensch, en op hetgeen hij aan zichzelf verpligt zou zijn. Maar dat wezen-zelf heeft hij verloren, wanneer hij God verliest. Wanneer hij niet ge-

wild is door het Wezen der wezens, door Hem Die is, dan mag hij ook geen wezen heeten, maar is een toevallige verschijning, die jegens zichzelve geenerlei verpligting heeft dan toevallig te zijn, en te schuwen al wat naar consistentie zweemt. Alleen in dien hoogsten wil, die hem gewild heeft, kan hijzelf willen; alleen in de liefde, die hem eerst heeft liefgehad, zichzelven liefhebben. De ondervinding heeft het door alle eeuwen heen geleerd — ik daag zonder schromen uit tot tegenspraak of tegenbewijs, — van tweeën één: of met het geloof in den levenden God, den God die liefde is, gaat ook welhaast alle geloof aan deugd en pligt en zedelijkheid verloren; of deugd en pligt en zedelijkheid brengen weder tot God, en de praxis eischt terug, wat de theorie had verworpen. God is voor den waarlijk zedelijken mensch een postulaat des harten, in geheel anderen en veel strikter zin dan een vergeldende eeuwigheid dit wezen kan. De hope der onsterfelijkheid — SCHLEIERMACHER heeft het te regt aangemerkt — is op haarzelve voor den godsdienstige van ondergeschikt belang. Voor Israël werd zij eeuwen lang verzwegen, want zij verkrijgt eerst beteekenis en waarde, waar het leven met God en in God tot volkomen zelfstandigheid ontwikkeld is. Ook zonder die hoop is zedelijkheid en pligtsbetrachting denkbaar; terwijl daarentegen een eindeloos leven zonder God een eindelooze ijdelheid zou wezen. "Met God alleen heeft iedere ademtogt waarde. Al ware ik slechts voor één oogenblik te voorschijn geroepen uit den oceaan des levens, om er straks weêr voor altijd in weg te zinken; dit ééne oogenblik Hem te heiligen Die het mij gaf, uit vrije keus mijzelven te verloochenen, en te strijden, en te dulden gedurende de korte, afgetelde polsslagen van mijn bestaan, ter liefde van Hem, Die mij in dit enkel oogenblik heeft gekend en liefgehad, met Wien ik éénen blik heb gewisseld, in Wiens eeuwige aanschouwing voor 't minst ik eeuwig leven zal, — dat is geen ijdelheid meer, dat geen hersenschim!

De godsdienst is geen gevoelen, geen weten, geen willen; zij is de hoogere éénheid, de wortel en kiem van dat alles, het eigen wezen van den mensch. Door het bestrijden van verschillende rigtingen, welke tegen deze waarheid in-

druischen, heb ik mijne stelling pogen te handhaven. Thans wensch ik op den vrijgevochten grond u nog met enkele trekken het plan te teekenen van mijn verderen bouw. Ik heb daartoe een anderen grondslag noodig dan het puin der oude stelsels, een hechteren dan mijne eigene redenering over den aard der godsdienst. De waarheid is niet in woorden gelegen, zelfs in ware woorden niet, maar in kracht; en het zegt weinig of de godsdienst als het wezen van den mensch gekend en erkend worde, zoolang zij niet der menschen wezen en hoogste leven *is*. Al wat geschreven en betoogd is — gesteld ook dat het tienmaal beter betoogd ware en geschreven — laat mij onbevredigd, zoolang ik den mensch niet vinde dien ik zoek, den mensch in wien dat alles waarheid is, door wien het waarheid worden zal. Wij hebben Hem gevonden, mijn broeder; en die ééne vonst is ons meer waard dan heel onze wetenschap, omdat wij in Hem hebben wat geen wetenschap ons geven kan: de waarheid en het leven. Zij willen Hem tot een mythus maken, dezen Zoon des Menschen: deze heerlijke, krachtvolle en vlekkeloos reine gestalte tot een verdichtsel, geteeld in de kranke hersenen der zwakken en onreinen, die Hij kwam zalig maken! Omdat zij in hun Hoogen Raad besloten hebben, dat de idée der menschheid zich niet in één enkelen volkomen kan openbaren, daarom mag Hij niet langer wezen die Hij is, maar moet worden als één hunner. Over vijf werelddeelen stort Hij de volle stroomen des Goddelijken levens en des Heiligen Geestes uit, en vernieuwt allerwegen het gelaat des aardrijks; en onderwijl zetten zij zich neder in hunne wijsheid, om critiek over Hem te houden, en schrijven stapels boeken om Hem te *negéren*. Maar Hij gaat als van ouds midden door de Schriftgeleerden heen; en ik verbeelde mij ook thans Zijne stem te hooren: „het zal hun vergeven worden; zoolang zij niet liegen en zondigen tegen den Heiligen Geest, zal hun vergeven worden alle woord dat gesproken is tegen den Zoon des Menschen.” — Wat ons, Zijne belijders, aangaat, wij willen getuigen van ’t geen wij aanschouwen, dat Hij het is in Wien de volheid des levens woont. Terwijl men ons op hoogen toon afscheept: „gaat heen, en onderzoekt dat Hij het niet wezen kan!” zullen wij onze

meer nederige en billijke vordering daartegenover stellen: „komt en ziet!" Wij willen ook met vrijmoedigheid spreken van onze ondervinding, dat Hij ditzelve leven 't welk in Hem is mededeelt aan al de Zijnen. Gelijk het één zijn met God de grond is van Zijn *menschzijn*, in den volsten zin des woords, zoo ervaren wij, — en die oogen heeft kan het in de geschiedenis der wereld en der Christenheid zien, — dat in de gemeenschap met Hem ook onze betrekking tot God, onze godsdienst, en daarmede ons geheele wezen en bestaan, tot volkomen ontwikkeling rijpt. Van deze ervaring rekenschap en bewijs te geven, m. a. w. aan te toonen, dat *Christen te wezen* niet anders is dan *godsdienst te hebben* en *mensch te zijn*, dáárin erken ik met u de roeping der wetenschap, meer dan ooit voor onzen tijd; daarin het plan voor den tempelbouw, die in mijn als in uw en in veler harte is, en die vroeger of later voltooid zal worden. Ik mag u daarbij niet verheelen, dat ik voor mijzelven dit plan in wijduitgestrekten zin opvat, zoodat niets van al wat menschelijk is er vreemd aan gerekend worde. Uitgaande van de stelling, dat de godsdienst ons wezen en de kiem is van geheel ons leven en bestaan, wensch ik na te sporen hoe de mensch, in al zijne wezenlijke eigenschappen en in elke betrekking, eerst als Christen *mensch* mag heeten, terwijl hij buiten de gemeenschap met CHRISTUS slechts bij anticipatie; gelijk het kind en de knaap, den naam van zijn geslacht kan voeren. In een paar voorbeelden wil ik u mijne bedoeling nader aanduiden.

Reeds het eerste wat ik hieromtrent te zeggen heb, zal velen, naar ik vrees, paradox klinken en onhoudbaar schijnen. Is de godsdienst het wezen van den mensch, en is het Christendom de ware, volkomene godsdienst, dan komen wij eerst in CHRISTUS tot waarachtig en volkomen *zelfbewustzijn*. Wilde ik mij vergenoegen met de meer populaire uitdrukking: „eerst als Christen heeft de mensch helder besef wie hij is, vanwaar hij komt en waar hij henen gaat," — dan zou ik misschien gereede toestemming vinden, maar zeker niet in zoo goeden, vollen ernst verstaan worden als ik begeer en noodig acht. Bragt de algemeene beschouwing van de godsdienst ons tot het besluit: dat

onze persoonlijkheid en ons zelfbewustzijn gegrond zijn in onze betrekking tot God, het Evangelie verkondigt ons de volle, werkelijke waarheid: dat in den Λόγος het leven, en het leven het licht der menschen is. Wie van den Logos niet weet, weet van zichzelven niet. Ja, opdat ik juister en duidelijker spreke, de mensch *is zichzelf* niet, zoo lang hij tot den Logos niet in de ware betrekking staat en Hem niet heeft aangenomen. Want ook hier moeten wij ons wachten voor die ijdelste aller illusiën, alsof weten en hooren zeggen hoofdzaak, de zaak zelve en haar waarachtig bezit ware, alsof wij door enkel onderrigt omtrent ons wezen tot zelfbewustzijn kwamen. Het waarachtig zelf*bewustzijn* kan niet wezen voor dat het waarachtig zelf-*zijn* is; de Anthropologie kan ons met hare onderzoekingen geen schrede verder brengen, ja zij zelve kan niet eens den regten aanvang maken met haar onderzoek, zoo lang zij den waren mensch niet heeft leeren onderscheiden en vinden. Och, of ge mij een weinig verdroegt in deze mijne onwijsheid! Want waarlijk, ik heb hope op een tijd, en ik kan niet nalaten er van te profeteren, dat ook de wijsbegeerte hiervan uitgaan en hiertoe leiden zal; — hope op een christelijke wedergeboorte van Anthropologie en Psychologie, op eene Λογική in den hoogen zin des woords, die van den Λόγος τοῦ Θεοῦ zal aanvangen, — niet gelijk HEGEL dien begreep, maar gelijk JOANNES Hem aanschouwde.

Minder tegenspraak voorzie ik bij de aanwijzing dat de mensch eerst in CHRISTUS tot ware *vrijheid* komt. En echter ben ik voor mijzelven, wat de ontwikkeling dezer stelling betreft, veel minder dan bij de vorige tot klaarheid en zekerheid gekomen. Ik draag mijne meening daaromtrent alleen als gissing voor, welke ik in de eerste plaats gaarne aan uw oordeel onderwerp. Gij zult u herinneren hoe menig woord we wisselden over dit meest raadselachtige van alle raadsels: of inderdaad iets tegen den wil van God geschieden of ook maar gewild kan worden. De *formele* vrijheid, de willekeur des menschen, meenden wij te moeten vasthouden; en bij verder vragen: hoe zulk een willen buiten en tegen den wil van God mogelijk ware, kwamen wij tot het resultaat, dat een theoretische verklaring dezer moeijelijkheid niet denkbaar is, zonder tevens eerst en voor-

al een practische oplossing aan te nemen; m. a. w. dat de mogelijkheid en het werkelijk bestaan der zonde even onverklaarbaar als onloochenbaar is, en daarom niet door redenering weggecijferd maar door vernietiging van de zonde weggenomen moet worden. Deze practische oplossing, deze vernietiging van het *mysterium iniquitatis*, heeft alleen in de godsdienst, door de werkelijke en normale ontwikkeling van 's menschen wezen, en heeft dus eerst volkomen in 't Christendom plaats. De *reële* vrijheid, de waarlijk zelfstandige bepaling van den wil, is in hare volkomenheid alleen denkbaar waar het wezen van den mensch tot waarachtige zelfstandigheid ontwikkeld is; en hier — het verdient onze opmerking — hier is die zelfstandigheid met de volstrekte afhankelijkheid in volmaakte overeenstemming; beide zijn hier zaamgevloeid in de hoogere éénheid der liefde. Het raadsel der vrijheid schijnt mij dus toe te worden opgelost en weggenomen in dezelfde mate en verhouding waarin het zijn volle kracht en onoverkomelijke zwarigheid zou krijgen. Want de *formele* vrijheid, welke wij zelfs voor den laagsten trap van godsdienstige ontwikkeling moeten laten gelden, is daar dan ook *louter formeel*, een bloote vorm van ons handelen. Waar volstrekt geen godsdienst is, kan zelfs geen minimum van reële vrijheid gedacht worden; daar is de zonde dood; en den geheel verdierlijkten Heiden zal men haar naauwelijks meer als vrije daad toerekenen; hij wordt in waarheid, ook als hij schijnt te kiezen, bijna evenzeer gedetermineerd als het dier, en verkeert in nagenoeg denzelfden toestand van gebondenheid. De godsdienst daarentegen, het specifiek menschelijke in den mensch, is met het determinismus in onverzoenlijken strijd; ik bedoel niet in theoretischen maar in practischen strijd. De mensch is bij iedere handeling en in geheel zijn doorgaand bestaan óf waarlijk, reëel, vrij, maar dan is hij dit door de godsdienst, d. i. door toe te stemmen in zijne volstrekte afhankelijkheid; óf hij wil zich tegen God verzetten, maar dan is zijne vrijheid een louter formele, die eenigermate ook den dieren kan worden toegekend, en hij wordt dan gedetermineerd door omstandigheden, die wederom door God beschikt en verordend zijn. Zoo ontkomt hij met zijn *werkelijken* wil nooit

aan Gods bestuur; hij moet willen wat God wil, of als mensch, met zelfstandige keuze, of gebonden en gedetermineerd in de gelijkenis der dieren. Wat van beiden geschieden zal, hangt van zijn godsdienst, d. i. van de ontwikkeling van zijn wezen af. God laat den mensch te meer los, naarmate hij meer aan God vasthoudt. Waar wij in volmaakte liefde één zijn met God, worden wij ook volkomen vrijgelaten; daar is alles genade, en alles om niet ontvangen, en toch ook alles eigen daad en eigen bezit des Christens. Ik acht de oplossing van een der belangrijkste en moeijelijkste geschilpunten onzer wetenschap, het geschil over *determinismus of vrijheid van den wil*, langs dezen weg niet onmogelijk. Men verwerpe slechts de geheel onjuiste tegenstelling van *determinismus* en *indifferentismus*, welke veelmeer te zamen, als *gebonden willekeur*, tegen de ware *vrijheid van den wil* overstaan. Bij den verdierlijkten zondaar is het determinismus eene onloochenbare waarheid; bij den Zoon des Menschen, bij CHRISTUS, is het eene ongerijmdheid en blasphemie; en het staat tot de ontwikkeling van den mensch, d. i. tot de mate zijner godsdienst, altijd en overal in omgekeerde verhouding.

Met een derde stelling van meer practische toepassing besluit ik de reeks mijner voorbeelden. Eerst de Christen heeft aanspraak op het vol genot der *regten van den mensch;* de niet-Christen even weinig als de onmondige. Het spreekt van zelf, dat hierin geen verschooning ligt van het geweld en de dwinglandij, door Christenen over Joden en Heidenen met barbaarschen trots uitgeoefend; veelmeer is naar de les des Evangelies de meerdere verpligt den mindere in liefde te dienen; en even als in onze kinderen, hebben wij in den niet-Christen den wordenden mensch te eerbiedigen. Ook kan men ten deele als toegeeflijkheid laten gelden, 't geen niet als regt geëischt mag worden. Maar toch, wanneer ik geroepen ware geweest om op den Pruissischen landdag over de volkomen emancipatie en burgerlijke gelijkstelling der Joden mede te spreken, ik zou mij zonder aarzelen bij hen gevoegd hebben, die zich daartegen verklaarden. 't Is geen verschil van *geloofsbelijdenis* — gelijk men ons zoo gaarne diets wil maken — dat hier in den weg staat, geen verschil als tusschen Protestanten en Ca-

tholieken. Wat den Jood van den Christen scheidt is verschil van *godsdienst*, d. i. van levensbeginsel, van ontwikkeling, van menschzijn; 't is de verharding, over Israël gekomen, die deze natie heeft verstijfd en versteend, totdat hare dagen vervuld zullen wezen; 't is haar volslagen onvermogen, om zich van het hooger geestesleven der Christenvolken iets anders of iets meer toe te eigenen, dan den flikkerglans der uiterlijke beschaving, — het laatste wat zij ons benijden moest of voor zichzelve begeeren. En daarom blijft hare burgerlijke gelijkstelling, ook waar die is erkend en toegestaan, in praxi eene onmogelijkheid. Zij zou tot ongerijmdheden leiden, die zichzelve verbieden. Bestuur en gezag door niet-Christenen over Christenen uitgeoefend, staat gelijk met een bewind door knapen over mannen gevoerd. En de Staat die niet *in capite et membris* een christelijke Staat wil wezen, is voor de geschiedenis en voor de ontwikkeling des menschdoms verloren, en heeft zijn eigen doodvonnis uitgesproken.

Ik zou zonder moeite mijne stellingen kunnen vermenigvuldigen, en u nog verder rondleiden door deze voorhoven der Joden en Heidenen, om u daarna te raadplegen over den bouw van het heiligdom-zelf, over de theologie, gelijk zij mij voor den geest staat als de *wetenschap des christelijken levens.* Doch ik mag uwe aandacht niet langer vermoeijen, noch haar vergen voor 't geen ik tot heden meer gedroomd heb dan doordacht. Ook wissel ik gaarne mijn spreken weêr voor eenigen tijd met zwijgen en hooren af, en mijn plannenmaken met toezien, wetende dat ik tot den grooten arbeid der geesten hoogst luttel heb bij te dragen. Overigens — voor al de groote en kleine bouwmeesters blijft deze toch de hoofdzaak, dat het werk des Geestes aan henzelven volbragt, en zij te zamen worden opgebouwd tot een levend huis des Heeren. Wèl ons, dat de verlossing der wereld, en onze eigene, niet op de theologie te wachten heeft! Al schieten onze papieren bewijzen voor de goddelijkheid en het universalismus des Christendoms te kort, de Heer der kerk betoogt ze langs beteren, weg; Hij zal niet rusten eer Hij al Zijne schapen uit Isrels kooi en uit den stal der Heidenen tot éene kudde heeft ver-

zameld, eer al wat mensch heet Christen werd. Daar is misschien geene wetenschap, die meer dan de onze verootmoedigt en beschaamt, geene die na een beoefening van zooveel eeuwen nog altijd evenzeer knutselarbeid en stukwerk blijft. En toch ook geen andere, waarin men met zoo goed vertrouwen en vaste hoop kan bezig zijn. Onzer is de toekomst, want zij is onzes Heeren.

UTRECHT;
in den zomer van 1847.

GESCHRIFTEN

VAN

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

II.

NAGELATEN LEERREDENEN.

Snelpersdruk van SURINGAR.

NAGELATEN LEERREDENEN

VAN

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

VOORAFGEGAAN DOOR EENE

LEVENS- EN KARAKTERSCHETS

DES

ONTSLAPENEN,

VAN DE HAND ZIJNS VADERS.

VIERDE DRUK.

LEEUWARDEN.

G. T. N. SURINGAR.

1857.

LEVENS- EN KARAKTERSCHETS

VAN

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

Met betraande wangen zet ik mij tot de vervulling eener taak, waartoe ik mij welligt te onbedacht verbonden heb. Aan dezen kanselarbeid mijns onvergetelijken zoons heb ik beloofd een woord te zijner nagedachtenis toe te voegen. Hoe zou ik niet gaarne van zijne kinderlijke liefde, innige godsvrucht en beminnelijke hoedanigheden ophalen, en mij nog eens verplaatsen in die gelukkige dagen, toen hij altijd om en bij mij was, toen ik zoo geheel in en voor hem leefde, en zijne voorspoedige ontwikkeling naar ligchaam en geest mij telkens nieuwe stof tot danken gaf? Maar als ik van hem spreken of schrijven zal, dan weigert mij de tong hare dienst, en de pen dreigt mijne bevende hand te ontvallen. Ach, ik heb zoo veel, zoo onuitsprekelijk veel in hem verloren! — Doch dit diep gevoel der grootheid van mijn verlies moet tevens mijne erkentelijkheid verhoogen, dat ik hem éénmaal bezat, en hem nog — immers nog! — den mijnen noemen mag. Ik weet geen woorden te vinden voor mijn warmen dank aan den God mijns levens, die mij zulk een zoon geschonken heeft. Daarom wil ik mij vermannen, en, al is het ook met een gebroken hart, dit geringe offer brengen aan zijne nagedachtenis. Wat de wetenschap en de kerk van Christus in hem verloren

hebben, is reeds door anderen in het licht gesteld *). De breede en opzettelijke vermelding zijner verdiensten zou ook den vader niet voegen, van wien men daarentegen het naast eene eenvoudige schets van het, helaas! zoo vroeg geeindigd leven zijns hooggeschatten zoons verwachten mag. Onder mijn oog is hij opgegroeid, en heeft hij zich gevormd voor de dienst des Evangeliums, waaraan hij zich reeds vroeg, naar eigen lust en keuze, had gewijd. Vóór zijne bevordering tot het leeraarambt had hij mijne zijde nooit verlaten, en daarna maakte hij mij schriftelijk deelgenoot van zijne dagelijksche ondervindingen en opmerkingen, van alles wat hij dacht en sprak en verrigtte. Nog ligt daar vóór mij de schat zijner nagelaten handschriften, wier lezing mij nu maanden lang in mijne tusschenuren bezig hield. „Gij zult ook mijn dagboek vinden, beste Vader!" zeide hij mij kort voor zijn ontslapen; — „het zal u mijn uit- en inwendig leven nog nader doen kennen." Hoe zou het mij dan moeijelijk kunnen vallen, zijn beeld getrouw en naar het leven af te malen, en hem voor te stellen gelijk hij in waarheid geweest is? — — Met stillen weemoed aanvaard ik deze taak.

Mijn Abraham, mijn eersteling, werd mij op den 15den Februarij des jaars 1821 geboren, toen ik-zelf den leeftijd van drie en twintig jaren nog niet ten volle had bereikt. Te Rotterdam, mijne eerste standplaats, zag hij het levenslicht.

*) Zie vooral de treffende hulde, hem door zijnen vriend, Dr. J. J. van Oosterzee, toegebragt in de *Jaarboeken voor Wetensch Theologie*, 1848. D. VI. St. I. bl. 209—229. (Later ook opgenomen in den Bundel: *Proza en Poezij van Alm. des Amorie v. d. Hoeven Jr.* Leeuw. 1850.) En vergel. voorts Prof. Kist, *Openings-rede ter Jaarl. vergadering der Maatsch. van Nederl. Letterkunde, te Leiden*, 1848. bl. 20, 21, 55—58. Het Tijdschrift: *De Gids*, 1848. D. I. bl. 480 en verv. *Algem. Konst en Letterbode*, No. 13. 1848. *Boekzaal* voor April 1848. bl. 516 vv.

Ik had aldaar in de lente van 1820 de evangeliedienst aanvaard, nadat ik eenige weken te voren in den echt was getreden met Agatha Stuart, dochter van den beroemden Amsterdamschen Kerkleeraar en Rijks-Geschiedschrijver Martinus Stuart, eene vrouw, wier nagedachtenis nog leeft in de harten van allen, die haar van nabij gekend en om haren vromen christenzin hebben vereerd en lief gehad. Bij de wieg van den jonggeborene, op wiens behoud alle hoop was opgegeven, terwijl het leven der moeder ernstig werd bedreigd, gaf ik mijn hart lucht in eenige dichtregelen, die door den druk zijn gemeen gemaakt. Toen ik in later tijd weenend aan zijn sterfbed stond, waarop hij zoo kalm en blijmoedig zijne naderende ontbinding tegenzag, werd mij meermalen, ook door de omstanders, de bede herinnerd, die het genoemde dichtstukje besluit en nu zoo heerlijk werd verhoord *).

Van zijne eerste ontwikkeling heb ik weinig te melden. Reeds vroeg onderscheidde hij zich door bijzondere leerzaamheid, vlugheid van geest, en snelheid van bevatting. Spelende aan den schoot zijner moeder leerde hij al spoedig lezen, gelijk hij ook van hare lippen allerlei versjes en

*) En nu leg ik, lieve jongen!
U in 't schomm'lend wiegje neêr.
Vader heeft zijn lied gezongen:
Luik uwe oogjes, slaap nu weêr!
Maar een traantje dekt uw koontje,
't Mondje plooit ge tot een klagt,
En rondom u, dierbaar zoontje!
Jubelt alles, alles lacht:
o, Leer zoo het leven leiên,
't Leven, u van God gegund,
Dat gij eens, in 't uur van scheiên,
Alles om u heen ziet schreijen,
En gij lagchend sterven kunt!

verhalen, inzonderheid de bijbelsche geschiedenissen, gretig opving. Als hij mij nu en dan, 'tgeen zijne streelendste belooning was, op eene wandeling vergezelde, getuigden zijne vragen en antwoorden van zeldzamen weetlust en buitengewone opmerkzaamheid. Van een fijn bewerktuigd, maar voor het overige gezond en bloeijend ligchaamsgestel, wies hij op tot een vrolijken, geestigen, wilden knaap, maar dien men, noch toen noch later, noodig had door strenge tucht te betoomen. De minste wenk zijner moeder, het oog zijns vaders, hield het levendig, maar gehoorzaam en teêrgevoelend kind in bedwang.

In het najaar van 1827 had ik mij met der woon naar Amsterdam begeven. Noode, en alleen door pligtbesef gedrongen, had ik mijne geboortestad verlaten, en de evangeliebediening, die de lust en vreugde mijns levens was, met het hoogleeraarambt verwisseld. En welk eene gehechtheid mijnen Abraham steeds is bijgebleven voor die

stad van zijn jeugd, stad van zijn vaadren,
Zijn woonplaats lang niet meer, — zijn liefde altijd! *)

kunnen allen getuigen, die hem ooit van Rotterdam hoorden spreken. Onder de leiding van zijn bekwamen leermeester, den heer A. van Leeuwen, die mij, als huisonderwijzer mijner kinderen, naar Amsterdam was gevolgd, had hij op zijn tiende jaar in de voornaamste levende talen en andere onmisbare kundigheden reeds zulke aanmerkelijke vorderingen gemaakt, dat ik het geraden oordeelde hem in het najaar van 1831 ter Latijnsche schole te zenden. Zijn lust

*) Zie zijn dichtstukje: *de Maasstroom*, door hem in Februarij 1842 vervaardigd, en, op dringend aanzoek van mijnen hooggeschatten vriend Tollens, aan de *Aurora* voor 1849 ter plaatsing afgestaan. (Later ook opgenomen in den Bundel: *Proza en Poezij van Abm. des Amorie v. d. Hoeven Jr.* Leeuw. 1850.)

om te studeren, en bepaaldelijk om tot het christelijk leeraarambt te worden opgeleid, had hij reeds vroeger op de stelligste wijze geopenbaard. Hij doorliep geregeld de onderscheidene klassen, en werd telkens met de eerste prijzen tot een hoogere orde bevorderd. In Maart 1836 verliet hij de Latijnsche scholen met de voordragt van een door hem-zelven vervaardigd *Carmen de Vejis a Camillo expugnatis.*

Het jaar te voren had mij en mijn gezin een zware slag getroffen. Op het bekoorlijk *Duinlust* onder *Overveen*, waar ik met al de mijnen de zomermaanden sleet, was mijne innig geliefde gade, de trouwe moeder van mijn talrijk kroost, aan de gevolgen van haar tiende kraambed bezweken. Zij ontsliep op den jaardag van hare geboorte, den 31sten Julij 1835. Loodzwaar woog haar verlies mij op het harte, en niet op het mijne alleen, maar ook op dat van onzen veertienjarigen Abraham, dien zij gewoon was haar oogappel te noemen. Hoe hij weêrkeerig met zijne gansche ziel aan zijne moeder hing, en hare nagedachtenis hem altijd heilig en onvergetelijk is gebleven, daarvan leveren zijne nagelaten handschriften de treffendste bewijzen. Ik hoop later hierop terug te komen. Maar in de eerste weken en maanden na dien verpletterenden slag scheen hij eigen rouw te vergeten, om, zooveel in zijn vermogen was, den mijnen te lenigen. Aandoenlijk was het te zien, hoe hij zijne blijken van liefde jegens mij verdubbelde, al mijne wenschen zocht te voorkomen, mij kleine verrassingen bereidde, naauwelijks van mijne zijde week, en mijne minste bewegingen angstvallig gadesloeg. Toen de 31ste Julij, vroeger een blijde feestdag voor mij en mijn gezin, voor de eerste maal als een dag der treurigste herinnering stond weder te keeren, bood hij mij eenige schriftelijke opstellen aan met de volgende opdragt, wier mededeeling men mij ten goede houde. Zij is eene belangrijke bijdrage tot zijne levens- en karakterschets:

„De tijd nadert, waarde Vader! door ons altijd met zooveel verlangen, en nu met stillen weemoed te gemoet gezien, de tijd van den jaardag mijner zalige moeder. Wèl was dat een feestdag! En het offer, dat ieder onzer dan aanbragt, het werd wèl met een opregt harte aangeboden. Ik bragt meestal eenige vruchten van mijnen arbeid, eenige christelijke overdenkingen. En mijn geschenk was niet het minst aangename. In die zwakke voorstelling zag mijne dierbare moeder reeds de eerste kiem van den boom, dien zij in mijn hart wilde kweeken; en ik mogt soms die taal van hare lippen hooren: „Oudste Zoon! gij hebt mij een gelukkig oogenblik geschonken.” — Dat is nu voorbij. Ik betreur haren dood wel niet als voor haar of ons ongelukkig, maar het was mij toch zulk een zalig denkbeeld haar dien kinderlijken arbeid toe te wijden. Op haar sterfbed droeg zij hare nalatenschap aan u over: de zorg namelijk voor hare telgen. Hoe gij u van die zorgen gekweten hebt, dat wil ik nu niet met vele woorden zeggen: de Heer, die in 't verborgen ziet, moge het u in 't openbaar vergelden! Maar ze waren u dikwijls drukkend en zwaar. O! dubbel regt hebt gij dan voorzeker op de vrucht dier zorgen, op dat *gedeelte onzer liefdebewijzen, dat wij haar niet meer kunnen brengen. Gij vertegenwoordigt ons vader en moeder. Het is als zoodanig, het is aan de schim mijner zalige moeder, aan haar hart, dat één is met het uwe, dat ik deze geschriften toewijde. Maar gij hebt er ook nog een ander regt op. Het zijn uwe lessen, uwe onderrigtingen, die ik heb opgeteekend; en mogt mijn zwakke taal ze niet waardig genoeg hebben overgenomen, ik heb ze begrepen, die lessen, met het hart begrepen en gevoeld.*

„Ontvang dan zóó deze bladeren, beste der vaders! Mogten ze u ook een gelukkig oogenblik doen smaken! De Heer geve u *kracht tot uwen arbeid,* mij *tot de bevordering van uw genoegen. Hij doe ons ééns dat hemelsche heil smaken, waarbij aardsch genoegen niet te vergelijken is!”*

Is het mogelijk fijner te gevoelen, kiescher zich uit te drukken, weldadiger te troosten?..... En het was een vijftienjarige jongeling, die zóó schreef!

Eenigen tijd te voren, kort nadat hij de Latijnsche school had verlaten, gelijk ik boven vermeldde, raadpleegde hij mij schriftelijk over zijne volgende bestemming. Het bleef nog steeds zijn lust en zijne hope zich aan de dienst des Evangeliums te mogen wijden. Maar de wensch was in hem opgerezen, om, als zendeling, het Evangelie onder de Heidenen te gaan verkondigen. Hij had daarvoor nu en dan met zijne zalige moeder, maar nooit met mij gesproken. Hij wist niet of dit plan mijne goedkeuring zou wegdragen. Ook was het bij hem geen stellige begeerte, veelmin een bepaald voornemen. Hij onderwierp het geheel aan mijn beter doorzigt, en zou in mijn besluit volgaarne berusten.

De door hem uitgedrukte wensch verraste mij, zonder mij nogtans te bevreemden. Een klein huisselijk voorval, maar dat mij onvergetelijk was gebleven, had mij zijne warme belangstelling in de uitbreiding van het Godsrijk onder de Heidenen doen kennen. Toen ik namelijk op zekeren morgen — het mag twee, drie jaren vroeger zijn geweest — in den kring van mijn gezin aan de ontbijttafel zat, bemerkte ik, dat aan de oudste kinderen droog brood werd toegediend. Ik vroeg daarvan de reden. Maar mijne vrouw wenkte mij om dit niet verder uit te vorschen. Zij verhaalde mij later, toen wij alleen waren, dat Abraham, die kort te voren den maandelijkschen bidstond van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, waarin ik als voorganger was opgetreden, had bijgewoond, haar mede uit naam zijner oudste broeders en zusters had verzocht om hun voortaan droog brood te geven, en de daardoor uitgespaarde penningen bijéén te brengen tot een gift voor

de zendelingszaak. Hij had dit plan aan de andere kinderen medegedeeld, die er terstond in hadden toegestemd. Hij begreep, dat deze gift, hoe gering ook, toch éénige waarde zoude hebben, omdat die met eene kleine opoffering van hunne zijde zou gepaard gaan.

Toen ik den bovenvermelden brief gelezen had, riep ik mijn Abraham tot mij op mijn studeervertrek. Ik drukte hem de hand, en voegde hem de woorden toe: „'t is goed, dat het in uw harte geweest is, mijn zoon!" Maar ik gaf hem tevens mijne overtuiging te kennen, dat door zijne naauwe betrekking op mij en op de Remonstrantsche Broederschap, bij welke gebrek aan leeraars bestond, zijn naaste werkkring hem te duidelijk was aangewezen, om dien zonder een meer bepaald verlangen van zijnen kant of een naderen wenk der Voorzienigheid voor eenen anderen te verlaten. Hij betuigde, dat hij zich geheel en al met deze beschouwing kon vereenigen, en heeft zich dit besluit ook later nooit beklaagd; maar zijne hooge ingenomenheid met de zendelingszaak is hem bijgebleven tot aan zijn jongsten snik.

Hij ving in 1836 zijne studiën aan te Amsterdam, waar hij die ook onafgebroken heeft voortgezet en voltooid, totdat hij in 1843, na vooraf met den hoogsten lof den doctoralen graad in de letteren en godgeleerdheid aan Leidens Hoogeschool te hebben verworven, tot proponent bij de Remonstrantsche Broederschap bevorderd werd. Over den gang zijner studiën, de lessen, welke hij heeft bijgewoond, de leermeesters, aan wier onderwijs en leiding hij zich grootelijks verpligt rekende, heeft hij-zelf uitvoerig geschreven in den latijnschen brief aan zijnen vriend Dr. D. Burger Jr., die vóór zijne Dissertatiën over Clericus en van Limborch is geplaatst. Ik moet den belangstellenden lezer tot dit opstel als eene veeizins gewigtige bijdrage tot de levensgeschiedenis van mijn beminden zoon en kweekeling verwijzen. Van

zijne te Leiden afgelegde examina in de godgeleerdheid heeft Prof. Kist in de aanteekeningen op de hierboven vermelde rede gewaagd; en omtrent de proeven zijner vorderingen en bekwaamheden, jaarlijks aan het einde van den cursus in de vergadering der Curatoren van de Remonstrantsche Kweekschool gegeven, bevatten de geschreven *Handelingen* van dit Collegie menige opmerkelijke bijzonderheid, die de vader en leermeester niet voegzaam kan vermelden. Liever wil ik den lezer in het studeervertrek des edelen jongelings binnenleiden, om hem daar in zijne lectuur, in zijn veelsoortige oefeningen, in het verborgen leven van zijn geest te bespieden, en zelfs een blik in de diepten van zijn hart te slaan. Zijn nagelaten dagboek, waarvan ik boven sprak, loopt voornamelijk over zijne studie-jaren. Hij kon, bij het schrijven daarvan, niet vermoeden, dat het ooit onder andere oogen dan de zijne zou komen. Echter begeerde hij niet, dat het ongelezen vernietigd werd. Hij vertrouwde het gaarne zijnen vader toe. Hij behoefde zich ook zijne geheimste gedachten en gewaarwordingen niet te schamen. Men zou niets anders noodig hebben dan dit dagboek te lezen, waarin hij al wat hij dacht en deed tot in de minste kleinigheden opteekende, om den voortreffelijken jongeling hoog te achten en lief te hebben. Veel, wat daarin voorkomt, is uit den aard der zake van geen algemeen belang; veel ook voor openlijke mededeeling ongeschikt. Maar door de openbaarmaking van eenige weinige proeven meen ik noch aan de beschcidenheid noch aan het in mij gestelde vertrouwen te kort te doen.

Lezen en schrijven wisselden zich gestadig bij hem af. En hij legde daarbij eene vaardigheid en vlugheid aan den dag, die meermalen mijne verbazing wekten. Als men nagaat, wat hij op zoo jeugdigen leeftijd reeds gelezen had, moet het ongeloofelijk schijnen, dat hij nog iets heeft kunnen

schrijven; en als men het oog slaat op al de bladzijden en boeken, door zijne hand geschreven, komt het schier onverklaarbaar voor, dat hij nog tijd tot lezen vinden kon. En met dat al had niemand minder het voorkomen van gestadig en ijverig werkzaam te zijn dan hij. Van zoogenaamd letterblokken bestond bij hem geen zweem. Zelfs toen hij zijne beide zoo even genoemde academische verhandelingen schreef, die te zamen een lijvig boekdeel van nagenoeg 500 bladzijden uitmaken, en tot wier bewerking hij eene menigte van *autographe* moest lezen en ontcijferen, terwijl hij zich gelijktijdig tot zijn peremtoir examen met al de drukke werkzaamheden, daaraan verbonden, voorbereidde, zonderde hij zich niet meer dan gewoonlijk in zijn studeervertrek af. Men zou zich dan ook grootelijks bedriegen, wanneer men zich zijn beeld met den ernst en de stroefheid van een jeugdig kamergeleerde voorstelde. Hij beminde het gezellig verkeer, zoo verre het althans den geest niet ten eenenmale ledig liet; hij bezocht en ontving gaarne zijne vrienden, zorgde voor de noodige ligchaamsbeweging, nam van tijd tot tijd eene betamelijke uitspanning, en offerde nooit aan zijne letteroefeningen een gedeelte zijner nachtrust op. Hij was de lust en vreugde van den huisselijken kring, waar hij, ook toen hij reeds den titel van zeer geleerd en wel eerwaardig droeg, vrolijk als een kind, de jongsten van het gezin vóórging in spelen en stoeijen, en waar zijne opgeruimdheid en geestigheid zich vaak in allerlei kwinkslagen, *impromptu's* en vernuftige invallen openbaarde.

Zijne lectuur was zoo veelsoortig als uitgebreid. De oude schrijvers werden om de nieuwe niet vergeten, maar ook de nieuwe om de oude niet verzuimd. De studie der klassieken werd ook in later jaren niet door hem verwaarloosd; Homerus en Horatius waren zijne lievelingsdichters;

de laatste vergezelde hem doorgaans op kleine uitstapjes. Van de nieuweren waren Shakspeare, Moore, Byron, Walter Scott onder de Engelschen, Molière en Lamartine onder de Franschen, Schiller, Herder, Körner, Rückert, en bovenal de naïve vrome Claudius onder de Duitschers, en onder de vaderlandsche zangers de éénige Tollens inzonderheid bij hem geliefd. De laatste werd even als Lamartine meermalen door hem bezongen; op Göthe's Faust vervaardigde hij een tegenzang. Al de genoemde schrijvers en zoovele anderen, als ik meer had kunnen noemen, behoorden intusschen tot zijne uitspannings-lectuur, die hij slechts dan ter hand nam, als zijn geest tot ernstige en afgetrokkene studie minder was opgewekt. *Hoe* hij voorts las en gewoon was zich-zelven rekenschap te geven van den indruk, dien het gelezene op hem maakte, wil ik met enkele staaltjes uit zijn dagboek aantoonen.

„22 Januarij 1840. — — Ullmann *über die Sündlosigkeit Jesu* uitgelezen. Ik was opgetogen. Van Jezus heiligheid lezende werd ik zelf beter. Nooit was ik zóó ingenomen met mijn vak, zelden zóó met het Christendom."

„24 Januarij 1840. — — Verder den geheelen avond in Winers *Grammatik des neutestamentlichen Sprachidioms* gelezen. 't Schijnt mij toe een zeer interessant werk te zijn, en het volgt die rationele wijze van taalstudie, die ik voor de éénige ware houde en van welke ik eene *Ahnung* had vóór ik ze kende."

„11 Mei 1840. — — — Een zeer lieven en langen brief van *** ontvangen. Hij vroeg er mij onder anderen in naar een boek van Tholuck: *Stunden Christlicher Andacht.* Ik wist dat het boven op vaders kamer lag, en las er dus wat in. Het viel mij niet gemakkelijk er mede uit te scheiden. Het is de taal des harten en der overtuiging,

en die boeit altoos. Vraagt men nu of de geest van het boek mij onbepaald beviel? Neen! die is wat te ascetisch, te streng voor de mildheid van het Evangelie; de beschouwing is wat eenzijdig, en heeft toch veel waars; ik zal er meer in lezen. Er is ook voor *dien* toon een snaar in het speeltuig mijns harten. Om mij wat *heiterer* te stemmen nam ik Asmus, en las in zijne brieven aan *Andres.* Dat bevalt mij toch nog beter; daar word ik nog dieper door geroerd. Daar is zooveel eenvoud, ware christenzin en demoed in, terwijl het boek van Tholuck wel eene *Tendenz* heeft tot geestelijken hoogmoed — althans voor mij, want den schrijver wil ik er daarom nog niet van beschuldigen. — In Hug *(Einleit. in die Schriften des N. T.)* gestudeerd. Dat werk is uitmuntend geschreven. Dat is de ware, scherpzinnige en liberale criticus; schoon ik niet *alles* met hem ééns ben."

„27 Junij 1840. – — Verder las ik den geheelen avond in Tholuck *Lehre von der Sünde u. vom Versöhner.* 't Is een *inhaltreiches* boek. Veel vond ik er in, dat ik verstond, dat als uit mijne eigene ziel genomen was, waarop mijn gevoel en mijne ervaring *ja* en *amen* zeiden; veel was er ook dat ik niet geheel kon volgen, hier en daar iets dat mij minder juist en evangelisch voorkwam. Maar over 't geheel acht ik den schrijver hoog. *Liefhebben* zoozeer niet. Hij heeft iets *Paulinisch*, en hoewel ik den grooten Apostel vereer en mijne oogen niet durf opslaan voor den heiligen man, den grooten geloofsheld, zoo gevoel ik toch meer neiging tot Joannes, den μαθητὴς ἐπιστήθιος. Paulus beschaamt mij: Joannes wekt mij op en roert mij. Het is een zonderlinge wensch, maar hem wenschte ik zoo gaarne als biechtvader te hebben. Maar heb ik hem dan niet, heb ik niet zijnen Meester en Goddelijken vriend? Ja! als ik maar altijd in de regte stemming was om ten biechtstoel

te gaan. Daartoe brengt Paulus mij; — ik wil hem volgen, maar voor *hem* durf ik niet biechten."

„16 Augustus 1840. — — In het *Geheim Dagboek* van Lavater gelezen. Ik zal het niet bij dit eerste inzien laten blijven. Het is regt christelijk en evangelisch; de man moet ver gevorderd zijn in zedelijkheid en christenzin, die zoo teeder van geweten is. En toch spruit zijne onrust dikwijls uit een bron die, hoewel zuiver, toch niet echt evangelisch is. Dat vaststellen van grondregelen waaraan men zijn gedrag toetst, b. v. elken morgen aan zijne sterfelijkheid te denken, elken dag ten minste één bijzonder liefdewerk te verrigten, — zijn ze niet te wettisch en te bekrompen voor het Evangelie, dat een geest van vrijheid, niet van vreeze wil? Ik heb aan mij-zelven ondervonden, hoe hoogst bezwaarlijk het valt zich aan zulk een leiband te houden, en hoe het gedurig overtreden er van ons ligt moedeloos maakt en doet vertwijfelen. Het Evangelie geeft geen algemeene grondregelen, maar een voorbeeld, een algemeenen christenzin. Als ons ééne beginsel goed is, behoeven wij verder geen regelen. De zonde neemt ook *zóó* dikwijls oorzake uit de wet, want de geest wil vrijheid. En toch benijd ik den man. Hoe groot is de afstand nog van mij tot hem en van hem tot Christus!"

„6 Januarij 1841. — — Hofstede de Groot *Theologia Naturalis* uitgelezen. 't Is een voortreffelijk werk, dat in goeden latijnschen stijl een schat van philosophie en geleerdheid bevat zonder ostentatie. Hem is de geleerdheid geen omgehangen pronkkleed, maar het natuurlijk en dagelijksch gewaad. En ook de eigenlijke inhoud, de Theologia Naturalis, is heerlijk. Er is éénheid in, de éénheid des levens. Zijn systeem is eigenlijk geen systeem, maar een *ζῶον*, een organisch wezen."

„9 December 1842. — — In Strauss *Dogmatik* gelezen,

en bepaaldelijk de *Apologetik* ten einde gebragt. Wat hij mij ontneemt, wil ik hem wel present geven; wat ik behouden wil, ontneemt hij mij niet. Zekerlijk neemt hij veel, maar het gewone Supranaturalisme van onze kansels en catechizaties enz. *hatte mir schon lange geëkelt.* Maar hij neemt mij niet de innige overtuiging, niet het geloof aan eene openbaring, die niets behelst dat boven *de* rede, maar zeer veel dat boven *onze* rede gaat, of liever zeer veel 'tgeen onze rede nog niet geheel *verschlucken* kan. Hij neemt mij niet de *ervaring*, niet het geloof des harten, *τὴν πίστιν τὴν ἐντός μου.* Hij neemt alleen het autoriteitsgeloof weg, en dit was ik lang van zins te laten varen. Intusschen — het boek is goed geschreven, en waar Strauss op zijne plaats is en strijdt tegen de nieuwerwetsche kunstjens der Rationalisten en Supranaturalisten, doet hij meesterstukken. In hooger sferen is hij zeer zwak. En al ware hij nog zoo sterk, *Hij* is meerder die in mij is, dan die in zijn boek is. Sophismen vermogen niet tegen zelfsgevoel."

„15 December 1842. — — In Strauss gelezen. 't Maakt een vreemden indruk, als men na een afdeeling van zijn werk, een gedeelte van 't N. T. leest — gelijk ik gisteren deed, den eersten brief van Joannes; — maar een indruk, die de zegepraal des Evangelies over de *moderne Wissenschaft*, bij mij, beslist."

„16 December 1842. — — Strauss uitgelezen. 't Is goed dat ik het werk uit heb. Het begon mij tegen te staan. Het schokte mijne overtuiging niet meer, maar kwetste mij slechts. Vooral hinderde mij zijn *widerliche* triumfkreet over de vermeende bouwvalligheid der christelijke kerk. Neen, zóó ver heeft de *moderne Wissenschaft* het waarlijk nog niet gebragt! En zóó ver zal zij het nooit brengen.

Et si l'autel brisé, que la foule abandonne,
S'écroulerait sur moi, — temple que je chéris,
Temple où j'ai tout reçu, temple où j'ai tout appris,
J'embrasserais encor ta dernière colonne,
Dussé-je être écrasé sous tes sacrés débris!

In deze tijden van verstandsverbijstering en ongeloof aan het heiligste heeft ieder mensch zijne roeping. Tijden, als wij beleven, adelen ook den anders onbeduidende, want het is te doen om algemeen menschelijke belangen. Hier is ieder stemgeregtigd. De vraag laat zich klaar en eenvoudig genoeg voorstellen: is onze godsdienst een illusie, zoodat wij meenen van boven te moeten afsmeeken 'tgeen oorspronkelijk in ons-zelf is, terwijl het alleen onze dwaling is die het daarboven heeft verplaatst? Behoeven wij slechts te *denken* en te *willen* om in ons-zelven en in onze medemenschen en in de ons omringende natuur te vinden wat wij noodig hebben, en kunnen wij even zoo besluiten om na eenige jaren levens verzwolgen te worden in den wereld-oceaan; of zijn wij ons bewust van een Wezen, hoog boven ons en allen die ons gelijk zijn en boven al het geschapene verheven, een Wezen, dat ons nogtans lief heeft met vaderlijke liefde en 'twelk wij liefhebben; zijn wij ons bewust van ons eeuwig leven, dat wij *hier* reeds deelachtig zijn, maar juist daarom *nooit* kunnen verliezen? — Wij moeten kiezen; elk voor zich-zelf moet kiezen; elk wordt opgeroepen om getuigenis te geven. Mijn leven zal een getuigenis wezen voor den éénen waarachtigen God en voor Jezus Christus dien Hij gezonden heeft. Al wat God mij verleent van gaven des verstands, der verbeelding, des gevoels, des ligchaams, zal dááraan gewijd zijn. *C'est là ma mission!* Maar daartoe moet eerst en meest mijn leven en wandel medegetuigen. Laat mij het bedenken: elke zonde is niet langer alleen een ongehoorzaamheid, maar een verloochening,

de volstrekte noodzakelijkheid van 's Heeren dood tot vergeving der zonde moest vasthouden, hoe minder het tot hiertoe der christelijke wetenschap gelukt was in dit *mysterium tremendum* in te dringen. — Maar nu, al deze exegetische, deze historische, deze christelijk-wijsgeerige studie, zij was hem geen middel, maar doel. Na met de christelijke ervaring en gnosis van alle eeuwen verrijkt te zijn, wenschte hij dan ook terug te keeren tot Hem, die het Hoofd en ook zelf de Geest is, en heilig achtte hij de roeping van den Godgeleerde, om na Paulus en Johannes, Augustinus en Luther, Calvijn en Zwingli gehoord te hebben, zich thans, als door hen gedragen en geleid, te verheffen tot den Eenige, van wien de Vader gesproken heeft: „hoort „Hem." Het was zijn ideaal, „bij aller éénigen Meester „hoogere éénheid, dieper inzigt te zoeken en alzoo eene „dogmatiek te helpen voorbereiden, ontdaan van het stof — „niet van de geleerdheid der scholen; van de doornen — niet „van de fijne onderscheidingen der oude systemen." — Op wat wijze hij voor zichzelven dat doel zocht nader te streven, laat zich slechts met enkele trekken beschrijven. Op Bijbelsch standpunt geplaatst, verklaarde hij zich zoowel tegen hen, die alleen het oude bejaagden en de regtzinnigheid der zeventiende eeuw als maatstaf en toetssteen op al het nieuwere aanwendden, als tegen anderen, die voor het gouden afgodsbeeld van menschelijk vernuft en rede zich bogen. Van al wat *flach* rationalistisch gezind was, gevoelde hij zich in beginsel verwijderd: onder de Duitsche Theologen was er misschien geen, met wien hij minder dan met Bretschneider instemde. Met Wegscheider kon hij evenmin sympathiseren, en nog zie ik den ironischen glimlach, die om zijne lippen speelde, toen te Heidelberg *der alte* Paulus — (ik had er hem met moeite naar toe gekregen, begeerig als ik was om den vader der Rationalisten te leeren kennen) ons met welbespraakte tong en fonkelenden blik eene nagelnieuwe natuurlijke verklaring van het gebeurde op den weg naar Damascus deed hooren, die inderdaad wonderbaarder dan het betwijfeld wonder mogt heeten. — Neen, wel verre van het bekrompen menschelijk verstand tot regter over het Evangelie te willen verheffen, zag hij in Christus de hoogste, de eeuwige

breekt mij geduld voor taaijen arbeid, die geest van nasporing en vergelijking die overal iets analoogs ziet. Dit *ingenium* ontbreekt mij echter niet altijd. Als exegeet en als denker hoop ik het in eenige mate te bezitten. Ik ben een mensch van ideeën, niet van facta of data. Daarom zou philosophie mij wel bevallen, zal mathesis altijd mijn antipathie blijven, en hoop ik dat welsprekendheid mijn kroon zal worden. Eens — het blijve in deze nederige bladeren verborgen, want het is zonder eigenwaan gezegd — eens de Demosthenes van den kansel te heeten, dat is het hoogste doel mijner eerzucht. Voor het menschelijk geslacht te werken, zal mij niet gegeven zijn — maar voor individuën hoop ik veel goeds te stichten. De toekomst is mijne verwachting niet, en mijne uitzigten overschrijden de eindpalen mijns levens niet. Ja — ook die niet mijner toekomstige gemeente. *Cependant — ce dernier point — je n'en suis pas trop sûr.* Maar foei! ik wil dit dagboek niet in het Fransch eindigen. Het begint met zulk een schoone bijbelspreuk. O! zoo ik niets anders wezen mogt — dàt geve mij Gods genade en dàt zij eens mijne kroone: een goed Christen te zijn geweest en een waardig christenleeraar!"

Dat bij zijn uitgebreide en veelsoortige lectuur de Bijbel toch altijd zijn dierbaarst handboek bleef, tot welks lezing en overdenking hij gedurig wederkeerde, straalt in al het aangevoerde kennelijk door, en blijkt bovendien uit vele zijner aanteekeningen. Ik deel slechts de volgende mede:

„7 Januarij 1840. — — Ik was ongunstig gestemd. Ik nam den Bijbel en las. 't Is eene ondervinding, wel slechts van weinige jaren, maar eene ondervinding die nooit faalde en altijd proef hield, dat het lezen in die gewijde bladeren mij beter, godsdienstiger, kalmer en ijveriger stemt. Geen

ander geschrift had ooit zulk eenen invloed op mij. Er heerscht zulk een waardige, heldere toon in van goddelijk gezag en goddelijke liefde. Het is onmogelijk er onverschillig bij te blijven. Dit is mijn inwendig bewijs voor den Bijbel, dat *mij* krachtiger voorkomt dan alle uitwendige."

In het najaar van 1838 begon hij het Evangelie van Mattheus geregeld en bij kleine gedeelten te lezen, en schreef hij nu en dan zijne practikale aanmerkingen over het gelezene ter neder onder den titel: *Evangelische oefeningen. Aanteekeningen.* Ook deze kleine schriftelijke nalatenschap — zij bepaalt zich tot het derde en vierde hoofdstuk van Mattheus — getuigt van zijne ernstige en naauwgezette zelfbeproeving op zoo jeugdigen leeftijd. Zoo laat hij, na bij Matth. IV: 12—16 te hebben aangetoond, dat Jezus, op de wenken des Vaders lettende, het juiste oogenblik wist waar te nemen om te werken en tevens *dien* werkkring uit te kiezen waar Hij het meest kon nuttig zijn, de opmerking volgen:

„Ik doe dit niet altijd. Ik werk dikwijls zeer te onpas, dàn als het of mijne eigenliefde streelt of met mijn gemak het meest overéénkomt. Maar dat is den Heer slechts ten halve dienen, of liever, het is zich-zelven dienen. Het is zeer geoorloofd daaromtrent Gods wenken af te wachten. En dit behoeft niet mystisch verklaard te worden. Of toont God het mij niet en roept mij om te werken, òf door een heilbegeerige vraag van hen die ik leeren kan, òf door eene zoogenaamde toevallige onverschillige aanleiding? — Ook mijn werkkring kies ik niet altijd juist. Elk mensch heeft er meer dan één. Zoo ook ik. Waar ik hardnekkige tegenkanting vind, wil ik soms met kracht en geweld den wasdom bevorderen, dien God alleen geven kan, alsof de Heer mij dien verschuldigd ware. En terwijl ik dus op de éene plaats nutteloos of

zelfs schadelijk ben, verzuim ik op eene andere veel goeds te doen. — Laat ik dan nooit beginnen te werken zonder God om zelfverloochening, ootmoed, verstand en zegen op mijn arbeid te smeeken. Want wat ik nu doe in den tuin van ons gezin is een schaduw, maar toch een juist beeld van wat ik éëns zal werken in den wijngaard des Heeren."

Dat hij bij zulk eene christelijke stemming des gemoeds zich ook op een vroegtijdig sterven had voorbereid, zal niemand in twijfel trekken. Wel had de gedachte aan den dood voor hem iets huiveringwekkends. In een der stukjes van zijn *Vademecum* — kleine schrijfboekjes, waarin hij allerlei invallende gedachten en schoone plaatsen uit verschillende schrijvers opteekende, en waarvan hij doorgaans één of meer op eenzame wandelingen bij zich stak, — vond ik de volgende ontboezeming:

„Dood! — O! het is een schrikkelijk woord! Er is op die tijding geen antwoord te geven. En de wereld gaat zijn gewonen gang, Hoe? Buiten dat eene sterfgeval is er niets veranderd? Die u voorbijgaan spreken u niet van den doode, en bedrijven geen rouw — En zoo zal het ook eens met u gaan? Gij zult niet gemist worden? Één dag zullen uwe betrekkingen aan uw herdenken wijden en u beweenen, om u dan weder te vergeten? — O! men moest geen enkelen afgestorvene vergeten. Arme dooden! Die met u omgingen, met u spraken en met u lachten, vergeten u binnen weinig dagen! — — Het jongere geslacht vergeet het oudere, en de wereld bekreunt zich niet aan de éphémeriden, die er geboren worden en leven, en zonen en dochteren winnen en sterven. Arme dooden! Voor zoover ik u gekend heb, staan er gedenkteekenen voor u opgerigt in mijn hart, gedenkteekenen

waarbij ik dikwijls wil nederzitten en weenen, omdat de menschen sterven. Dood! Het is een verschrikkelijk woord."

Maar dat hij nogtans den dood niet vreesde, en dien veeleer met christelijke blijmoedigheid tegenzag, moge uit de volgende regelen blijken, welke hij in zijn dagboek opteekende, toen hij daags te voren het afsterven van een jeugdige bekende vernomen had.

„11 Augustus 1840. — — Ik heb nog veel over den dood van *** nagedacht, en onder Gods zegen zal die indruk niet vruchteloos voor mij blijven. Elke dag kan de laatste zijn; koopen wij dan den tijd uit! Een lang leven bid ik niet; mijn hart wordt meer en meer los van de aarde, maar ontevredenheid met het mindere is nog geen geschiktheid voor het meerdere. En ik wil ook niet haasten. Ik gevoel het: mij blijft veel te doen overig, voor mij-zelven en met Gods hulp voor anderen. En dat wil ik getroost. Werken wil ik als het dag is, en 's avonds mij onderhouden met de geesten der afgestorvenen, totdat de nacht komt waarop de morgen volgt. Maar dien nacht wil ik niet tegengaan, vóórdat ik, zoo als Asmus zegt, blijken heb gegeven van mijne liefde voor den Stichter des Christendoms. Zoo zal het mij eenmaal goed zijn te ontwaken, en Christus te ontmoeten en mijne moeder en grootmoeder....."

Zijne grootmoeder — in zijne levensschets mag van deze eerbare vrouw niet gezwegen worden — was in Maart van datzelfde jaar gestorven. Zij had mijn Abraham onuitsprekelijk lief, gelijk deze haar weêrkeerig met al de teederheid van zijn hart beminde. Een gedeelte der paasch- en kersvacantie bragt hij veelal te Rotterdam bij haar door.

Haar gemis werd door hem en al de mijnen diep gevoeld en betreurd. Maar ook het beeld zijner zalige moeder bleef hem bestendig omzweven. De jaardag van hare aardsche en hemelsche geboorte tevens was hem altijd een plegtige gedenkdag. Ik zou daarvan de aandoenlijkste proeven kunnen bijbrengen, maar ik moet mij tot de volgende mededeelingen uit zijn dagboek bepalen.

„12 Mei 1840. — — Vader bragt mij eenige briefjes en versjes van 1830—1832 of daaromtrent, door mij aan grootmoeder geschreven en in hare nalatenschap gevonden. Ik las ze met genoegen over, en zag dat ik toch nog voor een goed gedeelte dezelfde was gebleven. Reeds toen waren ernst en scherts zonderling bij mij doorééngemengd. Maar vooral merkte ik er weder uit op, hoeveel invloed mijne goede moeder had op de vroege ontwikkeling van mijn zedelijk gevoel, vooral ook en nog meer van mijn godsdienstig gevoel. Ook van die lieve moeder waren er nog een paar stukjes bij."

„4 Julij 1840 — — Bij vader aan de voorbereiding geweest. Zijne preek maakte een heilzamen indruk op mij. Na kerktijd ging ik wandelen om mijne zelfbeproeving in de vrije natuur te beproeven. De schoone avond lokte mij daartoe uit. Te *beproeven* zeg ik, want ook die zelfbeproeving en zelfvernedering is niet gemakkelijk. Ik miste echter ook nu Gods afgebeden zegen niet. Thuis gekomen las ik alles over wat ik van moeder geschreven bezit. Het is mij soms als hoorde ik haar uit den hemel tot mij spreken. God heeft mij veel in haar gegeven, maar zal daarom ook veel van mij eischen. Ik eindigde met in het Evangelie van Joannes te lezen, dat ik had opgeslagen. Ik verlang naar het Avondmaal en gevoel er behoefte aan."

„31 Julij 1842. — — Toen hield ik mijn gedenkdag,

en las de brieven en opstellen mijner zalige moeder over. „Allen groeten u, maar niemand *zoo* als uwe moeder." Dus eindigt één harer brieven. Daaraan alleen ken ik haar reeds geheel. Wat was zij goed en vroom! Wat had zij mij lief, onuitsprekelijk lief! Daaraan ken ik Gods liefde, dat *Hij* mij nog meer lief heeft. Zij-zelve wees mij daarop. Bid voor mij, goede moeder! Ik weet, dat gij voor mij bidt; gij weet, dat ik het noodig heb. Maar ik wil weder liefhebben, U en den Vader in de hemelen weder liefhebben."

Men ziet hieruit, hoe nog het herdenken aan zijne ontslapene moeder weldadig werkte op zijn godsdienstig gevoel en christelijk geloof. Dit blijkt ook uit een vers aan Lamartine, dat hij reeds in 1836 vervaardigde, en waarin hij dezen beroemden dichter, die mede den dood eener geliefde moeder in zijne gevoelige zangen betreurt, onder anderen toeroept:

„Gaan wij op moeders grafterp weenen!
Van daar den blik ten hemel henen;
De laatste twijfling schudden we af!
Wèl hem, wien God in 't vlugtig leven
Een vrome moeder heeft gegeven, —
Want wie kan twijflen op haar graf?"

Ik heb reeds meer dan éénmaal ter loops van zijne dichterlijke voortbrengselen gewaagd. Al vroeg, nog een kind zijnde, maakte hij verzen op allerlei onderwerpen. Er was toen en later geen feestdag in het gezin, dien hij niet door zijne soms luimige, soms ernstige zangen zocht op te luisteren. In de verzen, die hij op mijnen jaardag maakte, stortte hij ook in rijper leeftijd zijn liefdevol kinderhart telkens op de aandoenlijkste wijze voor mij uit. Zij zijn

mij een onwaardeerbare schat, die gloeijende zangen, en niet minder zijne gedurig wederkeerende warme lofspraken op mijne evangelieprediking en theologische lessen, die mij, eerst na zijn dood, in zijn dagboek onder de oogen kwamen. Ik mag er niets van mededeelen; ik weet ook, dat ik ze voor een goed deel op rekening moet stellen van zijn kinderlijken eerbied en innige verkleefdheid aan zijn vader. Maar ik ben aan de nagedachtenis mijns zoons de openlijke verklaring schuldig, dat ik, toen God het zwaarste offer van mij gevraagd had, dat ooit van mij geëischt kon worden, in die betuigingen de krachtigste opwekking gevonden heb om met nieuwen moed en ijver het mij aanbevolen werk te hervatten.

Een tweetal proeven zijner poëzij is in den *Almanak voor het schoone en goede* en in de *Aurora* voor 1849 medegedeeld. Het eerste dichtstukje, dat tot opschrift heeft: *Geloof des harten*, is door de redactie van: *Waarheid in liefde* in het eerste stuk van den tegenwoordigen jaargang overgenomen, daar het, naar haar oordeel, als diep wijsgeerig en echt christelijk, ook in een Godgeleerd Tijdschrift verdiende bewaard te worden. Wat ik aan mijne geëerde vriendin, mejufvrouw Toussaint, in mijne vóór dit stukje geplaatste regelen schreef, dat het hem namelijk „blijkbaar behoefte was zijn geest en hart van tijd tot tijd in dichtregelen uit te storten, die hem dan ook uit de pen vloeiden," — is mij nog nader bevestigd geworden. Hij vergelijkt ergens in zijn dagboek (den 9 April 1841) zijn hart „bij een breede Aeolusharp met hairfijne snaren. De minste togt, de adem van een vlinder lokt er toonen uit." En in een briefje, gedagteekend Boskoop 1 December 1844, aan zijn broeder Martinus, die hem om de toezending van eenige zijner dichtstukjes ter openlijke voordragt in eene letterkundige vergadering had verzocht, schreef hij het volgende:

„*Zie hier het een en ander, alles uit vroegeren tijd, althans vóór mijn bevestiging in de evangeliedienst. Wat ik dezen zomer dichtte, waren enkele losse gedachten, spranken van een vuur dat langzaam onder de asch van de overpeinzing uitdooft. — — Ga geheel met uwe keuze en met die van vader te rade, en vraag vader in de eerste plaats of er* iets *geschikts bij is. Eene geheele afwijzing zou mijne eigenliefde niet kwetsen. Ik was dichter* (tant soit peu) — *uit behoefte, nooit uit eerzucht.*"

Tot de rijke verzameling verzen, die ik in zijne nalatenschap gevonden heb, en waarvan velen, zoo niet de meesten, mij vóór zijn ontslapen ten eenenmale onbekend waren gebleven, behoort ook een bundeltje gezangen, door hem aan zijne tweede moeder opgedragen, die hem als eigen kroost op het harte droeg. Hoe had mijn Abraham zich verheugd, toen aan hem en zijne jongere broeders en zusters de lang ontbeerde moederzorg werd weergegeven, en in mijne verlatene doodsche woning leven en vreugde op nieuw ontloken! In de opdragt en den brief, vóór zijne academische verhandelingen geplaatst, heeft hij haar een openlijk gedenkteeken zijner kinderlijke dankbaarheid gesticht. En nog op zijn sterfbed gaf hij haar een roerend blijk zijner liefde, dat ik later zal vermelden.

Andere werkzaamheden en letteroefeningen zijner studiejaren ga ik met stilzwijgen voorbij. Enkele slechts, waarvan althans gedeeltelijk ook reeds door anderen is gewag gemaakt, wil ik hier nog met een woord vermelden. Toen Mr. J. van Lennep zijne *E-Legende* had uitgegeven, een stijlproeve met éénen klinker, die gevolgd werd door Prof. J. Bosscha in zijnen *Paaschmaandag*, *A-Saga*, vernam hij, dat het, naar het oordeel van zijn laatstgenoemden hooggeschatten leermeester, niet wel mogelijk was, hetzelfde met een anderen

klinker te bewerken. Dit was hem ten prikkel om zijne krachten daaraan te beproeven, en gaf aanleiding tot de uitgave van een stukje: *Colholms roos. O-sprook.* bij P. N. van Kampen. Amsterdam 1841. Op den 21sten Junij 1842 verdedigde hij openlijk, onder mijn voorzitterschap, eenige *Theses* in de groote gehoorzaal van het *Athenæum Illustre.* In zijne twee laatste studiejaren eindelijk gaf hij, volgens de bestaande gewoonte bij de Remonstrantsche Kweekschool, mede onder mijne voorzitting, in het openbaar zes proeven van evangelieprediking, waarna hij op den 21sten Junij 1843 tot proponent bij de Broederschap werd aangenomen. Hij was alvorens op den 6den dierzelfde maand tot doctor in de letteren en godgeleerdheid aan de Leidsche Hooggeschool bevorderd. Onder zijne nagelaten handschriften heb ik een merkwaardig opstel gevonden, getiteld: *De tegenwoordige tijd en zijne letterkunde*, waarin hij, aan het einde zijner academische loopbaan gekomen, de slotsom opmaakt zijner voorbereidende nasporingen in onderscheiden vakken der menschelijke wetenschap.

Op den 13den Julij daaraanvolgende ving hij zijne Duitsche Academiereis aan. Ik behoef daaromtrent in geene bijzonderheden te treden. Hij zelf heeft die in 1845 door den druk openbaar gemaakt, en zijn boek is, zoowel om den vorm als om den inhoud, met groote belangstelling bij het Algemeen ontvangen. De beroemde Duitsche godgeleerden Ullmann en Lücke, die beiden hem hoog waardeerden, bevestigden mij, bij hun kort verblijf hier te lande in den herfst van 1847, de juistheid zijner opmerkingen; de laatste voegde er bij, dat hem nooit een boek onder de oogen gekomen was, waarin zooveel leven en aanschouwelijkheid heerschten. Van deze *Academiereis* zag eene Hoogduitsche vertaling het licht, te Dortmund met het jaartal 1848 uitgegeven, en bezorgd door Dr. L. Tross (onder

zijn gewoon *pseudoniem* van Dr. L. T. Moseler), die daarvan eenige exemplaren met een heuschen brief, gedagteekend Hamm 30 November 1847, aan mijnen zoon deed toekomen. Weinige dagen na zijn ontslapen werd mij van een godgeleerde uit het Groothertogdom Baden een vriendelijk schrijven onder dagteekening van 16 Maart 1848 overgebragt, dat aan mijn zoon gerigt en bestemd was om hem overhandigd te worden, als een blijk van hooge ingenomenheid met zijne Academiereis, en tegelijk als eene voorloopige aanmelding van den schrijver, die zich had voorgesteld den daaraanvolgenden zomer naar Holland te reizen, met het opzettelijk doel om hem persoonlijk te leeren kennen.

Getuigt zijne uitgegevene Academiereis van wèlbesteden tijd, bij het inzien van zijn geschreven reisjournaal en van alle zijne papieren, welke tot dit tijdvak betrekking hebben, weet men naauwelijks te verklaren, hoe hij zóó veel in zóó weinige maanden heeft kunnen verrigten. Behalve zijne veelvuldige en zeer uitvoerige brieven aan mij, die nevens zijn journaal de voorname bron zijn geweest, waaruit hij bij de zamenstelling van zijn boek, dat op mijn aandrang het licht zag, heeft geput, — schreef hij gedurende dien tijd onderscheidene opstellen van dogmatischen, exegetischen en literarischen inhoud, vervaardigde eene menigte verzen, en stelde eene preek om voor de gemeente te Frederikstad aan de Eider, tijdens zijn verblijf aldaar bij zijnen hooggeschatten vriend van Rhijn, te worden uitgesproken. Op het einde van November keerde hij in het ouderlijk huis terug, hoogst voldaan over al wat hij in den vreemde gezien, gehoord, geleerd, genoten had, maar — zeldzaam verschijnsel inderdaad! — met vermeerderde liefde voor zijn vaderland en de vaderlandsche instellingen. Hij ontving kort daarop eene beroeping als predikant te Boskoop, die hij met blijdschap aannam. Het werd bepaald, dat hij op den eersten zondag

na paschen aldaar zijn dienstwerk zou aanvaarden. Gedurende den winter nam hij intusschen ettelijke predikbeurten in verschillende gemeenten waar. Hij ging daarmede voort, ook toen eene vrij zware verkoudheid en daaruit ontstane heeschheid dit naar mijn inzien onraadzaam maakten. Maar zijn ijver om het Evangelie te verkondigen en zijn verlangen om zijnen medebroederen van dienst te zijn lieten hem niet toe aan mijne bedenkingen gehoor te geven. Mijne bezorgdheid bleek later, helaas! niet ongegrond te zijn geweest. Terwijl hij zich tot hiertoe in het genot eener bijkans ongestoorde gezondheid had mogen verheugen, ontwikkelde zich thans de doodelijke kwaal, die in 't verborgen voortwoedde, zijne krachten langzaam sloopte, zijne werkzaamheid belemmerde, en hem eindelijk in den bloei der jaren ten grave bragt.

Op den 14den April 1844 bevestigde ik hem te Boskoop in de heilige dienst. Zijne gemoedsstemming bij de intrede zijner nieuwe loopbaan wil ik hem-zelven laten beschrijven, en zal daartoe uit een tweetal brieven aan zijne moeder eenige regelen mededeelen, die tot zijne karakterschets kunnen bijdragen.

„Aus meiner Pfarre. Vrijdag den
12den April, 's avonds.

„Waardste Moeder!

„*Ik wil vader niet laten vertrekken zonder brief aan u, en daar ik geen kans zie om zondag iets op 't papier te krijgen, moet ik u vóór de plegtigheid schrijven, wier afloop vader u gewis omstandig zal meêdeelen. Waarom kunt gij er geen getuige van zijn? Maar 't is ook niet zoozeer over bevestiging en intreê in de gemeente, dat ik u wil schrijven, als over de intreê in mijne nieuwe woning. Het binnentreden der pastorij, het aanschouwen van* mijn *huis en* mijne *meubeltjens trof mij*

diep, meer nog dan het verlaten der ouderlijke woning. Dat ik deze laatste voor goed verliet, scheen mij een droom, een onwaarheid. Ik werd overtuigd, eerst toen ik onderweg het door u geschreven lijstjen nalas, daarna toen ik de woning binnentrad waar alles daaraan beantwoordde. Zoo ontving ik bij overvloedige bewijzen van de zorg en opofferende liefde mijner ouders tevens de verzekering, dat ik die voortaan niet meer dagelijks zou genieten; — en juist het dagelijksche, het gewone, het van zelf sprekende geeft er zooveel bekoorlijks aan. Ik twijfel wel niet aan de voortduring uwer liefde, maar ik sta nu toch meer op mij-zelven en rust meer op mij-zelven; en — het staat misschien in verband met mijne staatkundige gevoelens — het gevoel van afhankelijkheid heeft voor mij nooit veel afschrikkends gehad. Intusschen is er geen twijfel aan, dat ik mij ook aan dit nieuwe spoedig zal gewennen. De kinderleeftijd met zijne gewaarwordingen en voorregten, met zijne onvolkomenheden evenzeer, kan niet, moet niet altoos duren. Zoo als ik er nu over denk, zou ik, wanneer mij in een ander leven gevraagd werd wat ik mij wenschte, zonder aarzelen kiezen: weêr kind te zijn. Ik weet, dat die wensch tevens een verpligting voor den Christen is, dat hij kind moet *wezen; en* Gods *kind kan men zijn ook in grijzen ouderdom, ook als men vader noch moeder meer heeft. Maar die eisch en pligt valt zooveel ligter, is zoo dubbel heerlijk en zalig, wanneer men Gods beeld in zijne ouders ziet en ook te hunnen opzigte kind is. 't Is waar: ik heb vader en moeder en ik blijf hun kind; maar toch niet meer als vroeger, niet meer zóó; 't is toch anders. Ik ben nu zelf ook vader van een gemeente, en ik heb hoop, dat ik mij daarin regt goed zal kunnen vinden: vooral stel ik mij voor de vriend der kinderen te worden, want voor kinderen heb ik altijd groot zwak gehad. Wanneer ik u ooit schrijf, dat ik verliefd ben, vrees ik dat het zal wezen op een meisjen veel jonger dan ik ben, waartoe ik in eenigzins vaderlijke be-*

trekking staan kan. Maar genoeg van mij-zelven geschreven — en nog wel zulk geschrijf!"

„*Gisteren* — zoo schreef hij eenige weken later (14 Mei 1844) — *gisteren had ik mijne eerste catechizatie, waartegen ik geloof dat ik ruim zoozeer had opgezien als de kinderen. 't Viel mij mede. Ik had de scheppingsgeschiedenis; zij luisterden aandachtig en wisten er iets van na te vertellen. Gisteren morgen ben ik bij de begrafenis tegenwoordig geweest van de eerste ontslapene in mijne gemeente gedurende mijne evangeliebediening. Ik sprak een kort woord bij het graf, dat indruk scheen te maken. Over 't geheel ondervind ik veel belangstelling en liefde, en geniet ik milden zegen bij en op mijn werk. Ik gevoel mij dan ook voor mij-zelven zeer tevreden en gelukkig, en wanneer ik mijn tegenwoordig gemoedsbestaan met dat van vorige dagen vergelijk, maak ik Lamartines woorden tot de mijne:*

D'où me vient, ô mon Dieu! cette paix qui m'inonde?
D'où me vient cette foi dont mon coeur surabonde?
A moi qui tout à l'heure incertain, agité,
Et sur les flots du doute à tout vent ballotté,
Cherchais le bien, le vrai, dans les rêves des sages,
Et la paix dans les coeurs retentissants d'orages.
A peine sur mon front quelques jours ont glissé,
Il me semble qu'un siècle et qu'un monde ont passé;
Et que, séparé d'eux par un abîme immense,
Un nouvel homme en moi renaît et recommence.

C'est que l'âme de l'homme est une onde limpide
Dont l'azur se ternit à tout vent qui la ride,
Mais qui, dès qu'un moment le vent s'est endormi,
Repolit la surface où le ciel a frémi."

In datzelfde jaar begon hij de *Herinneringen van zijne Academiereis* voor de pers te bewerken. Hij nam tevens een werkzaam aandeel in het wetenschappelijk Tijdschrift:

De Referent, waarin vele verslagen en beoordeelingen van zijne hand werden geplaatst, en deed ook aan enkele Hoogduitsche Journalen, onder anderen aan de *Jenaische Literaturzeitung*, waartoe Dr. Hase hem had uitgenoodigd (zie *Academiereis*. bl. 114), eenige berigt aangaande de meest belangrijke theologische werken in ons vaderland toekomen.

Hij genoot reeds te Boskoop veel aanmoediging bij zijne openlijke evangelieprediking. Ook uit de omliggende plaatsen bevonden velen zich telkens onder zijn gehoor, waarvan enkelen zelfs in den strengen winter van 1844 op 1845 zich door het barre jaargetijde niet lieten afschrikken. Intusschen had de Kerkeraad der Utrechtsche gemeente, wier grijze leeraar zijne rust verlangde, op hem het oog geslagen. Volgens de wetten der Remonstrantsche Broederschap kon die beroeping naar Utrecht niet eer geschieden, dan nadat hij een jaar op zijne eerste standplaats had doorgebragt. Redenen van finantiëlen aard drongen echter den Kerkeraad zich vooraf te verzekeren, of zoodanig beroep op min gunstige voorwaarden, wat het tractement betrof, niet onaannemelijk zou geacht worden. Mijne tusschenkomst werd tot dat einde beleefdelijk ingeroepen. Hoe hij-zelf over die bevordering dacht, wil ik wederom met zijne eigene woorden mededeelen.

In één zijner brieven — (hij onderhield met mij, sedert hij het ouderlijk huis verlaten had tot kort vóór zijn ontslapen, eene zeer levendige en uitvoerige briefwisseling) — schreef hij mij het volgende:

„*Wat de finantiële quæstie betreft, vind ik in het voorstel voor mij persoonlijk geen bezwaar. Daar ik alsnog geen huwelijk in het hoofd heb, zal ik te Utrecht wel rondkomen. Dit punt is bij mij afgedaan. Veel grooter bezwaar is mij de verwisseling van standplaats. Ik zou onopregt zijn, wanneer*

ik zeide te wenschen, dat ik mijn leven te Boskoop mogt doorbrengen. Hoeveel het leven van den dorpspredikant ook vóór heeft, — zal er iets van mij worden, dan, gevoel ik, kan 't hier niet geschieden. Toch ben ik, ook na een verblijf van slechts weinige maanden, innig aan mijne gemeente gehecht, waar ik met genoegen, met zegen en goedkeuring werkzaam ben. Al kan zij terstond in de vacature voorzien, 't is haar niet wenschelijk telkens van herder en leeraar te ruilen. En de vrucht van mijn arbeid zal, voor een deel althans, bij catechizanten enz. verloren gaan, wanneer ik dien al haast moet afbreken. Hiertegen staat de nieuwe, veel uitgebreider en wigtiger werkkring over, waar ik volgens uwe verwachting en die der heeren Opzieners van de gemeente te Utrecht met nut zou bezig zijn. Ik ontveins niet, dat die verwachting juist mijn grootste bezwaar is. Een eenvoudig beroep naar Utrecht zou ik durven aanvaarden, al is 't bedenkelijk, zoo spoedig naar de plaats te gaan, waar ik naar alle waarschijnlijkheid een groot en 't beste deel mijns levens blijf, met een geringen voorraad preken, waarvan althans sommigen voor een stad, een academiestad, niet geschikt zijn. Maar wanneer daarbij komt, dat èn de Opzieners èn gij van mijne komst te Utrecht een nieuw tijdperk van bloei voor die gemeente verwachten, ja zich daarvan veel goeds voor de Broederschap en welligt voor de Nederlandsche Kerk in ruimer omvang voorstellen, dan is het toch waarlijk wel geen overdreven nederigheid, welke mij doet huiveren een beroep aan te nemen, als 't ware onder die voorwaarden, althans in die verwachting, gedaan."

„Ziedaar eenige bedenkingen, die ik ú in bedenking wilde geven. Mijn besluit staat vast om, wanneer ze u niet overwegend schijnen, en gij, na nogmaals met mijne krachten te rade te hebben gegaan, bij uwen aandrang blijft, mij te laten leiden door de wijsheid en den wensch eens vaders, wiens raad ik als den wenk van mijnen Hemelschen Vader heb leeren be-

schouwen en eerbiedigen. En wanneer ik spreek van laten leiden, *bedoel ik niet* als met weêrzin en twijfelmoedig volgen, *maar met lust en moed en vol vertrouwen medegaan.*"

Weinige dagen later schreef hij aan zijne moeder, onder dagteekening van den 11 December 1844:

„*Gedoken in mijn chambercloak, 't hoofd met een doek omwonden, de weldadige levertraan vóór mij, die sterker schijnt te zullen blijken dan mijn hoest, heb ik bijster veel van een Lap- of Groenlander. 't Heeft hier wel iets van het bar klimaat der Poolcirkels. En toch maakt men het mij hier aangenaam genoeg om elken wensch naar verandering te onderdrukken, en mij zelfs huiverend te doen opzien tegen de bevordering (?) welke mij wordt toegedacht. Ik schrijf* bevordering *met een ? er achter, en denk daarbij aan Cæsar, die liever de eerste in een ruwe Alpenvallei dan de tweede in 't magtige Rome wilde wezen. Maar 't is niet uit dit oogpunt, dat ik de zaak mag of wil beschouwen. Ik heb dezen nazomer uit 's harten grond aan de gemeente verkondigd, dat de dienstknecht, wien slechts één talent werd toevertrouwd, reden hȧd tot blijdschap en dankbaarheid. Wil de Heer mij nu twee talenten toevertrouwen, Hij — 't zij met eerbied gezegd — Hij moet het weten; ik heb er niet om gevraagd. Ik ondervind telkens meer, en dubbel levendig gevoel ik het aan 't einde van ieder jaar, dat ik oorzaak heb om met* alle *Gods leidingen en schikkingen tevreden te zijn. Had ik maar minder stof tot ontevredenheid met mij-zelven! In goede oogenblikken gevoel ik kracht en aanleg tot veel goeds en groots; maar als 't op de uitvoering aankomt, moet ik dikwijls klagen: „had ik nog maar ééne once hersenen, één sprank vernuft, ééne gave meer, daar zou iets van mij worden." Dat we afhankelijk zijn is natuurlijk en goed; maar dat we van zoovele kleinigheden afhankelijk zijn*

is treurig, en dat wij er ons-zelven afhankelijk van maken wordt soms ondragelijk. En in dien strijd, in dat half mislukte pogen om iets te wezen, gaat het éene jaar voor, het andere na, gaat de beste tijd van ons leven heen. Hoevele takjens die niet dragen, hoeveel bloesems die niet zetten, hoeveel vruchten die niet rijpen, of waaraan wormen en wespen knagen; en in den stam de groote worm, die ons beste hout verteert, 't verderf der zonde! — Maar ik schrijf aan u als schreef ik mijn dagboek. Ik doe het laatste niet meer; de éene dag gelijkt te veel op den anderen."

In Maart 1845 verschenen in den *Gids* zijne *Aphorismen over het eigenaardig goede in de Roomsch-Katholieke afdeeling der Christenkerk.* Dit opstel werd zeer verschillend beoordeeld, door sommigen hevig gelaakt, door velen geheel verkeerd begrepen. Het vond niettemin bij anderen hooge goedkeuring, die hem zelfs door een zeer geacht Hervormd Predikant, hem persoonlijk geheel onbekend, schriftelijk in de streelendste bewoordingen werd betuigd. Zonder in eene beoordeeling of verdediging van dezen letterarbeid te treden, waarvan ik mij, gelijk in deze gansche levensschets, zoo ook hier, zorgvuldig wil onthouden, waag ik nogtans de meening te uiten, dat de tijd hem reeds in dit opzigt regt heeft doen wedervaren. Ruim een jaar later verscheen het doorwrochte werk van Thiersch *Vorlesungen über Katholicismus und Protestantismus*, dat zoowel in Duitschland als hier te lande door de meest bevoegde regters met bij zondere belangstelling ontvangen is, en waarin men de meeste stellingen, door hem slechts vlugtig aangestipt, wetenschappelijk vindt ontwikkeld en gestaafd. Ook schreef Dr. van Oosterzee, die het laatstgenoemde werk bij onze landgenooten heeft ingeleid, in zijne boven aangehaalde *Hulde* (*Jaarb. voor Wetensch. Theol.* 1848. D. VI. St. I. bl.

226): „Vraagt men mijn oordeel, ik schroom de erkentenis mijner sympathie voor de meesten dier aphorismen geen oogenblik, en behoudens kleinere bedenkingen op enkele punten is het mij behoefte, om mijne ingenomenheid uit te spreken met het gronddenkbeeld door v. d. H. ontwikkeld: dat ook de Protestantsche eeredienst en kerkvorm aan eenzijdigheid lijdt, zoowel als de Roomsch-katholijke; dat onder ons het verstand dikwijls ten koste van gevoel en verbeelding gevoed wordt; dat er in het Roomsch-katholicisme elementen liggen, wier gezuiverde opname aan de volmaking der Evangelische Kerk zou kunnen dienstbaar zijn; dat even zoo min de ééne als de andere afdeeling des Christendoms bestemd is, om te blijven wat zij zijn, maar dat beiden zich moeten oplossen in de Kerk eener betere toekomst."

De Redactie van den *Gids* verlangde hem, na de plaatsing zijner *Aphorismen*, onder de bestendige medearbeiders aan haar Tijdschrift op te nemen. Hij gaf aan deze uitnoodiging, onder zekere bepalingen nogtans, volgaarne gehoor. Van den scherpen toon, die door de critiek in onzen tijd dikwerf wordt aangeslagen, had hij een ongeveinsden afkeer. En hij achtte het nuttiger over de wetenschap, dan over boeken en personen te spreken. De opstellen, welke hij in het genoemde Tijdschrift geleverd heeft, allen in dien geest geschreven, zijn meer dan eenvoudige aankondigingen of beoordeelingen van uitgekomen werken. Zij behelzen een schat van opmerkingen en wenken, wier menigvuldig voorkomende aanhaling bij latere schrijvers, en daaronder van de meest uitéénloopende denkwijs, van hare juistheid en belangrijkheid getuigenis geeft. Ik vergenoeg mij hier met enkel te verwijzen naar zijne beschouwing der Groningsche school en rigting (*Gids*. 1846. I. 689—706.) en van de Duitsch-Katholieke scheuring (1845. I. bl. 842—857). Aan

de eerste hebben de Hoogleeraren Hofstede de Groot en Pareau eene schoone hulde toegebragt in de nieuwste uitgave van hun *Compendium Dogmatices et Apologetices Christianae* *). En van de laatste schrijft Dr. van Oosterzee (t. a. pl. bl. 227): „Waar anderen jubelden over de Duitsch-Katholijke *hervorming*, sprak hij van de *scheuring;* terwijl de voorbarigheid reeds Luthers geest zag verrezen in wie onder feestbanket en toast het hervormingswerk weêr begonnen, liet zijn ernst de herinnering hooren: „het wordt voor de jonge gemeente hoog tijd, dat zij den feestkelk ter zijde zette en alleen ga op den berg om te bidden," en op het ongunstig oordeel, dat hij velde, heeft nu reeds de tijd het zegel der waarheid gedrukt."

Op den 15den Junij 1845 nam hij afscheid van zijne geliefde Boskoopsche gemeente, en aanvaardde zijn dienstwerk te Utrecht op den 13den Julij daaraanvolgende. Zijne openlijke werkzaamheid aldaar beantwoordde niet alleen aan de groote verwachting, welke men zich daarvan had gevormd, maar overtrof die verre. Het ruimer gemaakte

*) „In hac ipsa Dogmatices et Apologetices editione nova procuranda non opus nobis fuit respicere ad ea, quae de hoc labore nostro ad indoctum vulgus parum accurate relata sunt: de his alibi actum est. Sed respicienda omnino duximus ea, quae in Opere *de Gids* a. 1846. p. 689 sqq. humanissime aeque atque doctissime de compendio nostro disseruit vir pietate non minus quam doctrina singulari insignis, eheu! nunc jam Theologiae Ecclesiaeque Christianae morte ereptus, Abr. des Amorie van der Hoeven, Abr. Fil. Quamvis enim non in omnibus cum eo consentiremus atque speciatim non hocce concederemus, more compluribus Germanicis Theologis consueto, ex ideis mente in antecessum conceptis speculative exponenda esse dogmata Christiana; tamen cum alia multa ab eo monita tum ea ipsa, in quibus non omnino consentiendum existimavimus, nobis magnopere profuerunt ad mentem nostram dilucidius etiam quam antea exponendam." (Praef. p. VII.)

kerkgebouw was nog altijd te bekrompen voor de telkens zaamgevloeide schaar. Geleerden en ongeletterden gevoelden zich door zijne ernstige evangelieprediking aangetrokken, geboeid, gesticht; en sommige kweekelingen der Utrechtsche Hoogeschool roemden, in brieven aan hunne ouders, de komst diens jeugdigen evangeliedienaars, in het tijdperk hunner academische letteroefeningen, onder de bijzondere weldaden van Gods voorzienigheid.

Ik moet het wederom aan anderen overlaten hem als kanselredenaar te schetsen, en het kenmerkende zijner evangelieprediking in het licht te stellen. Men heeft meermalen opgemerkt, — en het zou ook niet onnatuurlijk zijn, — dat zijne predikwijze en uiterlijke voordragt blijkbaar naar de mijne waren gevormd. Maar zij hadden toch ook weder iets eigenaardigs en oorspronkelijks, waardoor zij het denkbeeld van slaafsche navolging geheel en al verbanden. Dit viel mij vooral duidelijk in het oog, wat zijn preektrant betreft, bij het lezen van zijne leerredenen, over denzelfden tekst of hetzelfde onderwerp gehouden, waarover ik-zelf vroeger gepredikt had. Daaronder behooren de *derde*, *achtste* en *tiende* in dezen bundel. Hij zond mij al zijne preken, zoodra hij die gehouden had, ter lezing en beoordeeling, en hij was dan eerst met zijn werk tevreden, wanneer ik daaraan over het geheel mijne goedkeuring had geschonken. In het bovenvermelde geval, dat meermalen plaats had, gaf ik hem dan ook, op zijn uitdrukkelijk verzoek, mijne preken ter vergelijking. De slotsom dier vergelijking vond ik een enkele maal door hem opgeteekend. Zij viel naar den kinderlijken eerbied, dien hij mij toedroeg, geheel te mijnen voordeele uit, ook daar, waar ik-zelf aan zijnen arbeid den voorrang zou hebben toegekend.

Nu ik eenmaal van dezen bundel heb gewag gemaakt, zij het mij vergund, zoowel omtrent de uitgave daarvan

als de daarin voorkomende opstellen, te dezer plaatse het een en ander mede te deelen. Ik moet daartoe in mijn verhaal eenigzins vooruitloopen. Kort voor zijn ontslapen, terwijl hij met de grootste kalmte zijne ontbinding te gemoet zag, verzocht ik hem mij toe te staan om eenige zijner leerredenen in het licht te zenden. Hij bewilligde daarin, althans zoo het mij gepast en nuttig scheen, en zoo het zich tot een klein bundeltje bepaalde, dat voor zijne vrienden tot een aandenken en voor het grooter publiek tot eene proeve kon strekken van den geest, waarin hij getracht had het Evangelie te verkondigen. De keus der stukken liet hij voorts geheel aan mij over. Wat die keuze betreft, ik heb mij daarin niet bloot door eigen oordeel en gevoel laten leiden, maar ook door het verlangen van enkelen zijner vertrouwdste vrienden en de herinnering van den indruk, door de eene en andere dezer leerredenen bij sommigen zijner hoorders te weeg gebragt. De *eerste*, die den bundel opent, is te Berlijn door hem opgesteld, en oorspronkelijk vervaardigd, gelijk ik boven vermeldde, om te Frederikstad op den 12^{den} November 1843 te worden uitgesproken. Hij heeft die later omgewerkt, en zij was tevens de eerste, welke hij op den 10^{den} December daaraanvolgende, toen nog proponent, te Utrecht hield. Maar ook te Rotterdam werd zij door eene talrijke schaar met buitengewone belangstelling gehoord op eenen voor mij aandoenlijken feestdag, den 18^{den} Mei 1845, waarop ik aldaar in het avonduur gedachtenis vierde van mijne vervulde vijfentwintigjarige Evangeliedienst. Hij trad toen, overeenkomstig zijn eigen verlangen, in de voormiddagbeurt op, en had de *negende* preek in dezen bundel opzettelijk voor die gelegenheid gesteld. Hij zond ze mij vooraf ter lezing; ik verzocht hem dringend eene andere te kiezen. Mijnen wensch, als gewoonlijk, zonder eenig tegenstreven

eerbiedigende, legde hij zijn werk terstond ter zijde, en sprak toen de eerstgenoemde leerrede uit. De *tiende*, die den bundel besluit, toont, hoe hij het leven lief had en toch den dood niet vreesde. Deze preek werd met aandoening en stichting gehoord door den rustenden hoogleeraar Clarisse, die thans ook reeds de eeuwige rust is ingegaan. De *derde*, die in dezen bundel voorkomt, was de eerste, welke hij mijnen Abraham hoorde uitspreken. Ook daarvan sprak hij te Utrecht en elders met hooge ingenomenheid, en verklaarde God gedankt te hebben, dat op die wijze het Evangelie in eene academiestad verkondigd werd. Sedert verzuimde hij zijne prediking niet, zoo dikwijls hij te Utrecht zijnen ouden zwaarbeproefden vriend, den hoogleeraar Suerman, bezocht, die mede, schoon tot eene andere afdeeling der christelijke kerk behoorende, zijne vaste plaats onder het gehoor des jeugdigen leeraars had, welke hij nooit liet ledig staan.

Ik weet niet, dat ik voorts omtrent dezen bundel nagelaten leerredenen eenige opheldering schuldig ben. Uit den niet zeer grooten voorraad — (reeds te Boskoop, maar vooral te Utrecht werd hem het prediken meermalen door zijne geneesheeren verboden, en in zijn laatste levensjaar werd het hem geen enkele maal vergund den kansel te beklimmen) — uit het betrekkelijk klein getal zijner preken heb ik met zorg en overleg eene keuze gedaan. Meer andere heeft men niet te wachten. Ik gaf deze, gelijk ik ze vond, onveranderd ter perse. Men leze die tot stichting des gemoeds, en vergete het niet onder het lezen, dat het eerstelingen zijn van een jeugdig evangeliedienaar, die geen enkele daarvan voor de pers had bestemd.

Ik vat den draad der geschiedenis weder op. Mijne zware taak is bijna ten einde gebragt.

Ook in zijn nieuwen werkkring was hij regt gelukkig

en tevreden. Maar Utrecht zelfs, met alles wat het voor zijn geest en hart aantrekkelijks en bekoorlijks had, kon hem het ouderlijk huis niet vergoeden. Hij schreef aan zijne moeder onder dagteekening van 19 September 1845:

„*Mijn stil en eenzaam kamerleven is buiten eenige variatie. Overigens heb ik nauuwelijks tijd om het stil en eenzaam te vinden, en bij al de afleiding welke ik heb, zoek ik geen andere meer, dan een dikwijls herhaald maar meestal vlugtig bezoek bij de familie v. M., en — van tijd tot tijd een uitstapjen naar huis.* There's no place like home! *Een* eigen *huis te bouwen — ik gevoel er nog geen bijzondere opwekking toe; ik ben nog beter geschikt voor lid dan voor hoofd des gezins. Reeds bij den aanvang dezes jaars, nog te Boskoop, schreef ik in mijn aanteekeningboeksken:*

Onmanlijk is 't, en klein, en zwak,
Dat ik, aan eigen haard gezeten,
Niet kan ontwennen vaders dak,
Noch d'ouderlijken haard vergeten;
Onmanlijk is 't, en klein en zwak —
o Zalig wie nog kind mag heeten!

En zoo blijf ik voelen en denken, en bevind er mij wel bij. — Zoo is 't ook eenigzins met al mijn letterarbeid. Men zou kunnen meenen, en 't ware niet ongewoon of onverklaarbaar, que mon père me pèse — *ik weet er geen neërduitschen term voor — maar integendeel gevoel ik dat mijn vader mij draagt, zijn geest den mijnen, zijn naam den mijnen; en ik wensch dit niet anders. Ik herinner mij dat *** dezen winter, toen ik zeide, dat ik over mijne* Aphorismen *het oordeel mijns vaders wilde afwachten, eer ik besloot die uit te geven, mij met eenige ergenis te kennen gaf: dat ik-zelf hierin moest decideren. Ik herinner mij ook, van nog vroeger, dat men*

mij [illegible] en zalighe. Ik zou wel een groote [illegible]! Ik heb het hier niet, en zal het dan morgen niet hebben."

Dat schreef hij in dezelfde week, waarin hij de eerste bogen van dezen bundel heeft gelezen. Hij werd op het zelfde oogenblik verlangen van eenige [illegible] in deze verzameling opgenomen, en zeker, met vreugde, is hij een [illegible] van zijn gemoed. Wat hij daar zegt (bl. 176): „Zoo veel ruste geen [illegible] te brengen, hoeveel goeds en heerlijks God den mensch schonk, toen hij vader en moeder en kinderen tot één geslacht vereenigde" — was de uitspraak zijner langere overtuiging, en werd vooral in deze lange [illegible] bekrachtigd te worden, op de gruwelijke, die hem elders ontweken, [illegible] in Nederland bij [illegible]!

In de thans volgende maanden kon hij, met kleine tusschenpoozen, nog geregeld zijn openlijk dienstwerk te Utrecht verrichten. Hij trad ook nu en dan te Amersfoort op, waar hij verplicht was maandelijks viermaal te prediken. Toch had hij zich in een weekbeurt, dringende [illegible], voor een tijdje gebeten. In den zomer van 1861 besloot hij, tot zijne ontspanning, nogmaals zijn geliefd Heidelberg te bezoeken. Ik deed zijne reis. Dr. van Oosterzee den voorslag om hem onverwacht te vergezellen. Ik zat hem in Juli te Utrecht aan, nadat zijn aangename vriendschap hem [illegible] had. Hij zocht toen, in gezelschap van zijne [illegible] en mij, de weg naar Baden-Baden aan. De [illegible] en [illegible], die van het [illegible] onafscheidelijk zijn, maar vooral de [illegible] en bijkans onzegbare [illegible] kunnen mij voor [illegible] op zijn grond te wachten. Ik kan althans voor mijne vrouw, zoo dikwijls wij [illegible] waren, mijne herinnering [illegible] niet [illegible]. Hij hervatte [illegible] zijn dienst-

werk met lust en opgewektheid op den 9^den Augustus, toen hij naar aanleiding van 2 Cor. VIII: 1. sprak over *de bekendmaking van de genade Gods aan de zustergemeenten bewezen*, en de op zijne reis ontvangen indrukken, wat godsdienstige en kerkelijke aangelegenheden betrof, aan zijne gemeente mededeelde. Een paar maanden later, op den 11^den October, hoorde ik hem de *zesde* leerrede in dezen bundel, ter gelegenheid van het Israëlitische loofhuttenfeest, met eene gemakkelijkheid en helderheid van stem, met een vuur en kracht uitspreken, die mij nieuwen moed inboezemden en de hoop op zijn herstel niet weinig verlevendigden. Na nog het kersfeest met zijne gemeente gevierd te hebben, begaf hij zich naar Amsterdam, om in den huisselijken kring den oudejaarsavond door te brengen. Hij bevond zich toen blijkbaar in lijdenden toestand. Op den 1sten Januarij 1847 verliet hij het ouderlijk huis — om er nimmer weder te keeren. Den daaraanvolgenden zondag beklom hij voor de laatstemaal den kansel. Hij volgde den ernstigen raad zijner geneesheeren om gedurende eenigen tijd zijn openlijk dienstwerk geheel te staken, en zich binnen zijne woning te houden. Ik kon hem niet bewegen tot mij over te komen, omdat hij dan tevens van zijne catechizatiën zou moeten afzien, welke hij thans op zijne kamer hield. Intusschen viel het eenzaam kamerleven hem thans dubbel zwaar. Hoogst welkom was hem daarom het voorstel om zijn intrek te nemen bij hartelijke vrienden, bij welke hij niet slechts huisvesting, trouwe zorg en oppassing, maar ook huisselijk verkeer en gezelligen omgang vinden kon. Dat hij in het laatste jaar zijns levens, meerendeels aan huis gebonden, nog met opgewekten lust heeft mogen werkzaam zijn, — hij had het, gelijk hij-zelf met warme erkentelijkheid heeft betuigd, aan deze vrienden dank te weten, die hem, even als zijne trouwe geneesheeren, tot

in zijne uiterste oogenblikken met eene zorg en liefde hebben bijgestaan, die door geen oudermin kon overtroffen worden, en voor welke mijn diep getroffen vaderhart hen nog steeds dankbaar zegent.

In den zomer van datzelfde jaar schreef hij zijne verhandeling: *de Godsdienst het wezen van den mensch*, in den vorm van een brief aan zijnen vriend van Oosterzee. Hoe men ook over de daarin ontwikkelde hoofdstelling denken moge, ik durf vrijmoedig verklaren, dat hij in dit stuk onwillekeurig zich-zelven heeft geschetst. De Godsdienst was *zijn* wezen, de polsslag van zijn geestelijk leven. De innige vroomheid, die hem van jongs af eigen was en ook in zijne kinderlijke droomen zich verried, gaf aan al de eigenschappen zijner persoonlijkheid, aan al zijn denken en doen, kleur en vorm, houding en gedaante. Maar de inwendige mensch werd in hem te meer vernieuwd, versterkt en geheiligd, hoe meer de uitwendige kwijnde en langzaam werd gesloopt. Uit dit zijn jongste geschrift waait ons reeds de adem eens hoogeren levens aan. Den dag na zijn ontslapen schreef mij een waardig vriend, die kort te voren een troostbrief had gelezen, door mijnen zoon aan eene rouwdragende moeder toegezonden: „zoo, dacht mij, kon alleen iemand schrijven, die hier beneden reeds innig gevoelde, hoe het ééns daarboven wezen zou; of die als een andere Mozes van een ander Nebo den blik had geslagen op het hemelsche land der belofte.” En dat het verlangen om ontbonden te worden en met Christus te zijn nu en dan in zijne borst ontwaakte, bleek mij vooral uit de volgende dichtregelen in één zijner laatste aanteekenboekjes:

Met Christus is mijn leven
Verborgen bij mij God.

o IJdel wereldsch streven!
  o Nietig aardsch genot!
'k Houd oog en hart geheven,
Waarheen mijn zuchten zweven,
Naar Christus, naar mijn leven
  Verborgen bij mij God.

Mijn lieven en mijn leven,
  Mijn wenschen en genot,
Mijn strijden en mijn streven,
  Mijn lijden en mijn lot —
'k Heb alles Hem gegeven!
Nu word ik voortgedreven,
Verlangend naar mijn leven
  In Christus, bij mij God!

Hij ontveinsde nogtans, aan den anderen kant, zijne gehechtheid aan het leven niet. Zijne ouders, broeders, zusters, vrienden, zijne geliefde gemeente en belangrijke werkkring vooral, ziedaar zoovele naauwe en heilige banden, die hem aan de aarde hechtten. Onbekend met den aard zijner doodelijke kwaal, had hij de hoop niet opgegeven om eenmaal weder den gewijden leerstoel te betreden. Reeds had hij den tekst voor zijne eerste predikbeurt na zijne langdurige krankheid gekozen. Hij stelde zich voor om naar Jezaja XXXIII: 24. [„*Geen inwoner zal zeggen: ik ben ziek! want het volk, dat daarin woont, zal vergeving van ongeregtigheid hebben*"] bij die gelegenheid tot zijne gemeente te spreken over *onze genezing van ziekten en van zonden.* Zijne catechizatiën, waaraan hij wekelijks eenige uren wijdde, zette hij trouw en geregeld voort; en viel het hem ook zwaar, dat hij-zelf, naar den lust zijns harten, het woord des levens van zijnen kansel niet verkondigen mogt, hij verheugde er zich in met warme dankbaarheid, dat de meest geachte leeraars en hoogleeraars van verschil-

zal daarboven ook vrienden vinden, en, al ware dit ook zoo niet, ik zal daar — 'tgeen meer, 'tgeen alles zegt — ik zal daar Christus zien!"

Eenige uren later sprak hij tot mij: „Neen! zóó had ik mij nooit voorgesteld, dat het woord des Heeren waarheid was: *die in mij gelooft, zal niet sterven in eeuwigheid!* Mogt ik het nog eens prediken, dan zou ik het toch geheel anders doen! — — De christelijke hope des eeuwigen levens is nog iets geheel anders, dan het geloof aan onsterfelijkheid. Zoo ik alleen maar wist, dat ik ergens in het heelal zou blijven voortbestaan, ik zou daarin den troost niet vinden, dien mij de gedachte schenkt, dat ik mijn hoofd in den schoot van Christus nederleg. — — Ik kan mij maar niet begrijpen, dat ik, bij zooveel overblijfselen van zinnelijkheid en zelfzucht, reeds *eenige* geschiktheid hebben zou voor den omgang met de gezaligden en met Christus. Maar ik heb in mij het gevoel van den verloren zoon: „ik ben niet waardig uw kind genaamd te worden; maak mij als een uwer dienstknechten!" En nu trekt God zelf mij het kleed aan, en steekt den ring aan mijn vinger!"

Toen hij op de aandoenlijkste wijze zijn dankbaar kinderhart voor mij had uitgestort, en ik hem zeide, dat ik met hem zou wenschen te staan voor den regterstoel van Jezus Christus, antwoordde hij: „Neen! zoo moet gij niet spreken, waardste vader! God roept mij nu vroeg tot een hooger wereld op, en ik berust geheel in zijne beschikking. Maar een volstreden strijd is toch schooner, en wacht ook heerlijker kroon!"

Op de stellige verzekering van zijnen arts, dat mijne huisgenooten hem, naar alle waarschijnlijkheid, den volgenden dag nog in het leven zouden vinden, ging ik dienzelfden avond huiswaarts, en keerde maandag 10 Januarij met mijn geheele gezin naar Utrecht weder, opdat allen

zijn jongeren geest mogten uitbreiden. Hij nam toen van elk een voorval afscheid, eerst van zijne moeder, die ik op zijn verzoek bij hem binnenleidde; hij wilde bij zijn leven voorval vader en moeder niet van elkander afscheiden. Daarna van ieder zijner broeders en zusters afzonderlijk. Hij sprak elk naar zijne bijzondere behoefte toe. Aan zijn broeder Matthijs gaf hij zijne verwachting te kennen, dat er groote gebeurtenissen op handen waren, die, naar zijne vaste overtuiging, tot de uitbreiding van het Godsrijk zouden medewerken onder het hoog bestel van Christus, die in den tijden waarlijk alles in allen moest worden. Tot zijn broeder Jan, die gereed stond naar Java te reizen, zeide hij: „Dus ook het afscheid zonder woord. Wij zouden toch, ternauw, bij uw vertrek naar verre gewesten, elkander het voorrecht hebben toegeroepen. Gij gaat naar de Oost met eene aanbeveling van de Handelmaatschappij. Ik ga naar huis, zonder zulke aanbeveling in mij zelven, maar toch met de voorspraak van Jezus Christus. Het verheugt mij, dat gij op uwe wijze tot de uitbreiding van het Koninkrijk der hemelen, waarin gij weet dat ik altijd een groot belang heb gesteld, zult medewerken. Gij zult het Christendom in onze koloniën door uwen wandel aanbevelen. Daaraan is veel behoefte. En ik weet, mijn broeder! dat ik dit van u hopen en vertrouwen mag." — „Dat ook mij mijn laatste woorden tot weldoening!" zeide, die hem toen diep geroerd verliet en nog lang daarna, zwijgend en peinzend, nederzat.

Op gelijke wijze nam hij eenvoudig afscheid van zijne gemeenteleden en vrienden, ook van zijn oppasser en de andere huisbedienden. Tot elk sprak hij een woord of van vermaan, dank of van liefderijke opwekking en bemoediging.

Tot zijne zuster Maria, die beurtelings aan zijn leger waakte, zeide hij in den vroegen ochtend van den volgenden

dag: „Het meest bekommer ik mij over mijne *kleine gemeenten*," daarmede doelende op zijne catechizanten. Hij verzocht haar, eenige uren later, den dagtekst voor te lezen uit het boekje van Amshoff, dat hij gewoon was elken morgen op te slaan. En zie! het was het woord des Heeren, Zachar. XIII: 7. I. ged. „*Ik zal mijne hand tot de kleinen wenden.*" Toen ik vervolgens weder aan zijn ziekbed kwam, verzocht hij mij om, na zijn ontslapen, zijne catechizanten gezamenlijk uit zijn naam toe te spreken. Hij wilde mij echter niets in den mond leggen, verzekerd dat, wat ik tot hen zeggen zou, hem geheel uit het hart zou zijn gesproken. Van het kerkhof teruggekeerd, waar ik zijn dierbaar overschot ter aarde had besteld, heb ik met een bloedend hart die taak volbragt. Ik ontleende mijne toespraak uit het aangehaalde Bijbelwoord, en de luide snikken van velen getuigden, dat ook zij diep gevoelden, hoeveel hun in den trouwen leeraar ontnomen was!

Ook de hem zoo dierbare zaak der uitbreiding van Gods koninkrijk onder de Heidenen hield hem in deze dagen dikwerf bezig. Tot zijnen hooggeschatten vriend van Mansvelt, den oudsten opziener zijner gemeente, hield hij over dit onderwerp eene lange aanéengeschakelde rede. Hij herhaalde wat hij meermalen openlijk had verklaard *), dat hij in dit heilig werk voor de geheele christenheid den weg geopend zag tot wedergeboorte van haar geestelijk leven. In onze dagen vooral, waarin zooveel over het Christendom werd getwist, moest men de aandacht der gemeente daarbij bepalen, en den zin voor de zendelingszaak bij haar aankweeken. Dat was ook zijn streven onder de Utrechtsche gemeente geweest, en hij drukte zijnen vriend met liefderijken ernst op het hart, het door hem begonnen werk

*) Zie o. a. *Academiereis*. bl. 254 volg. *De Gids*. 1847. I. bl. 548.

na zijn verscheiden voort te zetten. Aan mij betuigde hij zijn verlangen om nog na zijn dood een gering blijk zijner hooge belangstelling in de werkzaamheden van het Nederlandsche Zendelinggenootschap te geven. Ik heb mij van dezen zijnen uitersten wil ter algemeene vergadering van dit genootschap op den 20sten Julij ll. gekweten.

Nog ééne aandoenlijke herinnering van dienzelfde dagen kan ik niet verzwijgen. Op den 17den Maart 1839, den dag zijner openlijke bevestiging als lidmaat der christelijke gemeente, had hij van zijne moeder een gouden ring ten geschenke ontvangen, waarop nevens de voormelde dagteekening de tekst gegraveerd was, waarmede ik hem te dier gelegenheid had toegesproken, en met welks laatste gedeelte ik hem later op zijn eerste standplaats in de heilige dienst bevestigd had. (II Timoth. I: 5, 6: *Als ik mij te binnen breng het ongeveinsd geloof dat in u is, 'twelk eerst gewoond heeft in uwe grootmoeder Lois en uwe moeder Eunice; en ik ben verzekerd dat het ook in u woont; om welke oorzaak ik u indachtig make, dat gij opwekt de gave Gods die in u is.*) In den avond van den 12den Januarij vroeg hij pen, papier en inkt, en schreef als met stervende hand het volgende:

„Liefste Moeder!

„*[illegible]. Ik heb het geloof behouden, en heb ik de gave Gods niet altijd opgewekt als ik moest. U zij Hij het geloof [illegible] tot aan en over 't graf. [illegible]. Christus blijve u zalig, gelijk Hij mij zalig is.*"

„Van het bed mijner genezing
12 Januarij 48."

„Uw oudste
A."

Intusschen — terwijl hem dingsdag (11 Januarij) was aangekondigd, dat hij dien dag, naar alle waarschijnlijkheid, niet zoude ten einde brengen, werd zijn leven gerekt. Den daaropvolgenden donderdag zeide hij mij, nog altijd met de grootste kalmte ieder oogenblik zijne ontbinding te gemoet ziende: „'t is mij nu als in het laatste half uur vóór dat ik den kansel zou beklimmen om te preêken; die tijd viel mij ook zoo lang!" Hij had zich van al het aardsche losgemaakt en zijn hoofd nedergelegd tot de eeuwige ruste. Hij wachtte op de stem zijns Heeren, maar — wachtte te vergeefs. „Het gaat mij" zoo sprak hij tot een zijner vrienden „als iemand, die zich tot een groote reis heeft gereed gemaakt: de koffers zijn gepakt; al het noodige is besteld; maar het rijtuig laat zich wachten."

Tot verbazing der geneesheeren nam de ziekte geheel onverwacht een gunstige wending. Men ontveinsde hem eindelijk niet langer, dat men hoop begon te voeden op zijne genezing. En met elken dag werd die hoop meer en meer bevestigd. Die plotselinge overgang was hem in het eerst vreemd. Hij kon zich moeijelijk gewennen aan het denkbeeld, dat hij weder van zijn ziekbed zou worden opgerigt en in het aardsche leven als terugkeeren. Ik geloof, dat die dagen voor hem de zwaarste proeftijd zijn geweest. Maar hij bleef ook toen met kalme gelatenheid in Gods wil berusten. „Het verwondert mij niet!" zeide hij mij: „het zou mij zelfs in 't geheel niet verwonderen, zoo God nog *jaren* tot mijne voorbereiding noodige keurde. Maar..... ik kan er geen andere vreugde over gevoelen, dan de vreugde van te dragen wat God mij oplegt." Die mengeling van ernst en scherts, die zoo dikwijls in zijne woorden doorstraalde, kenmerkte ook toen zijne gesprekken. Zijnen broeder Martinus, die hem de lofspraak mededeelde, welke hij kort te voren op zijn jongste geschrift over *de*

Godsdienst het wezen van den mensch had hooren maken, voerde hij te gemoet: „Stil! stil! gij moet mij niet ophemelen! Weet gij, in welk een toestand ik mij thans bevindt? in dien van een jongen, die van het staats-examen is weggezonden met de boodschap dat hij over een jaar eens weêr mag komen!”

Hij verliet zijne legerstede, werd naar een ander, ruimer en luchtiger, vertrek overgebragt, zat soms eenige uren op, en ontving nu en dan enkelen zijner vrienden. Zoo werden wij nog weken lang geslingerd tusschen hoop en vrees. Maar de levensvonk, die voor een poos was opgevlamd, sloeg wederom aan het kwijnen. De krachten namen merkbaar af. Er volgden hevige benaauwdheden. Ofschoon het lijden hem soms zwaar viel, zijn geduld en zijne christelijke onderwerping verloochenden zich zelfs in de laatste bange ure niet. Maar hij verlangde toch naar zijne ontbinding, en verzocht ons, dat wij voor hem om verlossing uit zijn lijden zouden smeeken. Na menigen zwaren strijd werd dit gebed verhoord. God nam hem tot zich. In den vroegen morgen van den 20sten Maart gaf hij den geest. Op het kerkhof buiten Utrecht werd zijn lijk ter aarde besteld. Dáár rust zijn stoffelijk overschot naast dat van den vaderlijken vriend mijner jeugd, den Rotterdamschen Doopsgezinden leeraar Messchaert. Indien ik op de zerk, die zijn kil gebeente bedekt, een grafschrift plaatsen moest, het zou het woord van dien vromen wijze der oudheid zijn: IN KORTEN TIJD VOLMAAKT GEWORDEN, HEEFT HIJ LANGE TIJDEN VERVULD. *(Boek der Wijsheid.* IV: 13.)

Ik leg de pen neder. Wie mijn verhaal met aandacht

heeft gevolgd, zal wel een stillen traan aan de nagedachtenis des onvergetelijken wijden, en de betuiging niet wraken, dat met dien braven, vromen, beminnelijken zoon mijne schoonste uitzigten en verwachtingen zijn ten grave gedaald. Ik had in en voor hem geleefd, mijne beste jaren en krachten aan zijne vorming besteed; ik mogt daarvan de schoonste en heerlijkste vruchten aanschouwen, die de toekomst mij nog schooner en heerlijker spelde! Ik mogt de stille hope voeden, dat het werk waaraan mijn leven is gewijd, eenmaal door hem beter en krachtiger, dan ik-zelf vermogt, zou worden voortgezet!.... Maar de Heer heeft het anders gewild. Ik mag niet klagen: ik heb slechts te danken. God heeft mij kracht verleend om over het lijk des ontslapenen, toen de onsterfelijke geest pas het aardsche hulsel had verlaten, eerbiedig de handen te vouwen, en uit den grond mijns harten te zeggen: *De Heer heeft gegeven! De Heer heeft genomen! De naam des Heeren zij geloofd!* Omringd van eene trouwe gade en brave kinderen, die mij op aarde liefhebben, heb ik thans ook in den hemel reeds een huisgezin. Ons, die nog in dit land der vreemdelingschap en der beproeving omzwerven, verleene God de hulp van Zijnen goeden Geest, om getrouw te zijn tot den einde! En de groote dag van Jezus wederkomst hereenige mij eenmaal met al de mijnen in engelmin en hemelzaligheid!

AMSTERDAM,
Januarij 1849.

LIJST DER LEERREDENEN.

I.

HET GELOOF IN CHRISTUS.

Tekst: LUCAS XVIII. vs. 8^{b}. . . . . Bl. 1.

II.

DE WEKSTEM TEN LEVEN.

Tekst: EPHEZEN V. vs. 14. . . . . 20.

III.

DE TWAALFJARIGE JEZUS
IN DEN TEMPEL.

Tekst: LUCAS II. vs. 40—52. . . . . 35.

IV.

DE WARE KENNIS VAN GOD
HET VOORREGT DER REINEN VAN HARTE.

Tekst: MATTHEÜS V. vs. 8. . . . . 53.

V.

DE VOORBESCHIKKING.

Tekst: ROMEINEN VIII. vs. 29, 30, 31^{a}. . . . . . 67.

VI.

GODS WEG EN RAAD MET ISRAËL.

Tekst: ROMEINEN XI. vs. 25, 26^{a}. . . . . 82.

VII.

HET GELOOF DES HUISVADERS.

Tekst: HANDELINGEN XVI. vs. 31. . . . . 97.

VIII.

GODS GEBODEN ZIJN NIET ZWAAR.

Tekst: I JOANNES V. vs. 3^{b}. . . . . 113.

IX.

DE GEEST DER PROFETIE.

Tekst: OPENBARING XIX. vs. 10^{b}. . . . . 131.

X.

DE MENSCH TEGENOVER DEN DOOD.

Tekst: I SAMUËL XX. vs. 3^{b}. . . . . 147.

HET GELOOF IN CHRISTUS.

LEERREDE OVER LUCAS XVIII. VS. 8b.

DE ZOON DES MENSCHEN, ALS HIJ KOMT, ZAL HIJ OOK GELOOVE VINDEN OP AARDE?

De Zoon des menschen, als hij komt, zal hij ook geloof vinden op aarde? De Heer rigtte deze vraag tot de schare, toen hij haar door een gelijkenis geleerd had, dat men altijd bidden moet en daarin niet vertragen. Eene arme weduwe — gelijk het u bekende verhaal luidt — had door haar onophoudelijk smeeken den regter, die God niet vreesde en geen mensch ontzag, bewogen om haar regt te doen, „opdat zij" gelijk hij zeide „niet gedurig wederkome en mij eindelijk het hoofd breke." — „*Hoort* — spreekt de Heer — *hoort wat die onregtvaardige regter zegt! En zal God dan zijnen uitverkorenen, die nacht en dag tot Hem roepen, geen regt doen, al laat Hij hen een poos op zijne hulp wachten? Ik zegge u dat Hij hun haastelijk regt zal doen.*" Wie met aanhoudend gebed tot God komt, al schijnt de verhooring uit te blijven, zal, eer hij het verwacht, hulp en redding vinden. „*Maar als de Zoon des menschen komt, zal hij ook geloove vinden op aarde?*" Tot zulk eene volharding in het schijnbaar vruchteloos gebed behoort vast geloof. Zal de Zoon des menschen dat bij zijne jongeren, bij Gods uitverkorenen, vinden; of zal

de beproeving en het uitstel der verhooring hun vertrouwen op hem en zijne beloften aanstonds doen wankelen?

De Zoon des menschen, als hij komt, zal hij ook geloof vinden op aarde? Wèl mogt de Heer zoo vragen in die ure, toen de tijd aanstaande was, dat hij voor de laatste maal zou opgaan naar Jeruzalem, om door de handen der Heidenen te sterven; wèl zoo vragen aan die menigte, die den nu gevierden Profeet in zijne vernedering zou verwerpen en verguizen; aan die twaalven, van welke één hem verraden zou en de ander hem verloochenen, en die hem allen alleen zouden laten. Nog slechts een kleinen tijd zouden zij hem zien; dan ging hij heen naar den Vader, en zij bleven alleen achter, in eene wereld die hen haatte en vervolgde: een klein kuddeken midden onder grijpende wolven. Dan zou de verhooring dikwijls lang uitblijven, de vervulling aller beloften dikwijls verijdeld schijnen. Zouden zij dan nog getrouw blijven, de wankelmoedigen, die nu reeds vreesden en twijfelden terwijl de Herder nog in hun midden was? De Zoon des menschen, als hij wederkwam, zou hij het geloof nog vinden op aarde? Wèl mogt de Heer zóó vragen! — Maar, thans! hoe zal hij zich nu verblijden in den geest! De tijd der beproeving is geweken; de strijdende kerk heeft sinds lang gezegevierd; alle beloften zijn vervuld of worden het nog dagelijks; en wij, die den Zoon des menschen met kracht zien komen in zijn rijk, wij kunnen niet anders dan gelooven. Keer weder, Heer, na achttien eeuwen weder! Millioenen zijn u toegebragt van den opgang der zon tot aan haren ondergang; dagelijks groeit het getal uwer belijders aan. In uwen naam wordt gedoopt en geprofeteerd, uws doods gedachtenis wordt gevierd, en eerlang, op het feest van uw geboorte, zal aan alle einden der wereld in alle talen en tongen de lofzang worden aangeheven: Het woord is vleesch geworden! Juicht! Christus

is geboren! — Amen, ja kom, Heere JEZUS! Gij vindt de aarde vol van uwe kennis en vol van uwe tempelen..... *Maar de Zoon des menschen, als hij komt, zal hij ook geloof vinden op aarde?* De Heer herhaalt die vraag nog heden, want gelijk hij wedergekomen is ten oordeel over Jeruzalem, zoo komt hij nog dagelijks, een beproever der harten, een belooner der getrouwen en een regter der afvalligen, totdat hij zigtbaar wederkomt, ten einde der eeuwen en der openbaringen Gods, om over levenden en dooden het laatst beslissend vonnis uit te spreken. De Heer herhaalt die vraag nog heden, herhaalt ze in dit bedehuis, aan u en mij; want geen naam, geen bondzegel, geen kerkgebaar kan hèm misleiden die weet wat in den mensch is. Broeders en Zusters! wij zijn hem antwoord schuldig! — Maar neen! zegt ge — dat kan niet zijn! Die vraag, in onze dagen tot ons gerigt, is geheel noodeloos; het antwoord kan geen oogenblik twijfelachtig wezen. Ook doet de Heer *ons* geheel andere vragen. Hij wil weten hoe het met ons zedelijk gedrag gesteld zij, en of hij goede werken bij ons zal vinden. Hier kan misschien het antwoord ons verlegen maken; wat ons geloof betreft zijn wij volkomen gerust. — Ik wenschte wel van God, dat het mij gelukte, u die verkeerde gerustheid te benemen. Welaan, gij die het onderzoek niet schroomt, wij willen de woorden des Heeren nader met elkander overdenken. Zijn er waarlijk onder mijne hoorders, welke meenen dat die vraag hen niet geldt, ik ga hun het tegendeel betoogen; zijn er die niet regt begrijpen wat de Heer eigenlijk vraagt, ik wil het hun duidelijk maken; verwondert gij u dat de Heer juist dáárnaar vraagt, ik zal u de reden aanwijzen; zoudt gij eindelijk gaarne weten wat gij voor u-zelven den Heer zult antwoorden, ik ben bereid u bij die zelfbeproeving te leiden. Tot wie rigt de Heer deze vraag? wat bedoelt hij daarmede? waarom juist dit gevraagd?

wat zullen wij antwoorden? De *algemeenheid*, de *bedoeling*, het *gewigt*, en de *beantwoording* der vraag zullen ons achtereenvolgens bezig houden. Gij, die de vraag gedaan hebt en nog heden doet, bestuur ons spreken en ons hooren! Amen.

De Zoon des menschen, als hij komt, zal hij ook geloove vinden op aarde? Zegt gij dit alleen tot uwe eerste jongeren, Heer! of ook tot ons? — Weinige woorden zullen genoeg zijn om alle onzekerheid dienaangaande weg te nemen. Raadpleegt uwen Bijbel! De vordering van geloof leest gij op elke bladzijde des Nieuwen Verbonds, en welke voorschriften of raadgevingen uitsluitend voor dien eersten tijd mogen gelden, *geloof* zoekt de Heer bij allen die zich noemen naar zijnen naam. Toen hij in den laatsten nacht zijns levens het nu volbragte werk den Vader aanbeval en den profetischen blik tot in de verste toekomst sloeg, bad hij niet alleen voor de jongeren die hij achterliet, maar ook voor *allen die door hun woord in hem gelooven zouden.* En toen hij opvoer tot den Vader, was zijn afscheidsgroet en jongst bevel: „Gaat henen in de geheele wereld; maakt alle volkeren tot mijne discipelen; *die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn zal zalig worden, maar die niet geloofd zal hebben zal verdoemd worden.*" Gehoorzaam aan dien last verkondigen de Apostelen aan Jood en Heiden: *Gelooft in den Heere* JEZUS CHRISTUS, *en gij zult zalig worden. Indien gij gelooft, is het ons geoorloofd u te doopen,* Zij kennen geen goede, christelijke werken dan die uit het geloof voortvloeijen, uit het geloof door de liefde werkende; van dien stam alleen verwachten zij vruchten der bekeering waardig. En eer de Christenen nog *Christenen* heeten, worden zij door de Apostelen met den eernaam van *geloovigen* begroet, die

hen van Jood en Heiden onderscheidt als het koninklijk priestervolk dat Gode toebehoort. De christelijke kerk, hoe jammerlijk zij van de waarheid moge afdwalen, houdt door alle eeuwen heen, met helderder bewustzijn of duisterder gevoel, aan dit hoofdpunt der Apostolische leere vast; *geloof in* CHRISTUS vordert zij van al hare leden. De Hervorming kent geen andere leuze. Toen uwe ouders u ten doop hebben aangeboden, hebben zij beleden te gelooven in den Zone Gods, en beloofd u in dat geloof te zullen opvoeden. En gij-zelf, toen gij in rijper jaren hier in het midden der gemeente optradt, zijt niet slechts op de belofte van een eerbaar leven, maar op uwe belijdenis des geloofs in CHRISTUS in de volle gemeenschap der heiligen opgenomen en tot het avondmaal des Heeren toegelaten. Daar gij dan gedoopt zijt en aan den heiligen disch den dood uws Heilands verkondigt, behoort gij in hem te gelooven; daar gij Christenen heet, is van u te vorderen dat gij geloovigen zijt, en er blijft u geen voorwendsel of uitweg open, waarom gij niet zoudt behoeven te antwoorden op de vraag, die de Heer van den beginne aan al zijne jongeren gedaan heeft en heden tot u rigt: *de Zoon des menschen, als hij komt, zal hij geloove bij u vinden?*

Maar gij zijt met het antwoord aanstonds gereed; en hetgeen ik tot dusverre gesproken heb diende slechts om u in uwe gerustheid te versterken. „Wij zijn Christenen" zegt gij, en geeft mij mijne eigene woorden weder; „wij zijn Christenen, en dus ook geloovigen; wij hebben belijdenis des geloofs gedaan en blijven daarbij; wat houdt gij ons langer op met overtollig onderzoek en nuttelooze vragen?" — Want zoo is het, Toehoorders! zóó ligtzinnig zijn wij en zóó arglistig tevens, dat hetgeen ons tot inkeer en zelfbeproeving brengen moest, door ons misbruikt wordt tot zelfbedrog en valsche overleggingen.

Gij meent het geloof te hebben. Wat verstaat gij door geloof? opdat wij oordeelen kunnen of uw geloof ook hetzelfde is wat de Heer met zijne vraag bedoelt. Geen woord is welligt door zoovelen misverstaan en misbruikt. Wij vragen den een' wat zijn geloof is, en hij zegt: „ik geloof dat de inhoud der Evangelie-geschiedenis waar is." Dat heet: gij houdt de geschiedenissen des Nieuwen Verbonds voor waar, omdat gij geen reden vindt er aan te twijfelen; gelijk gij ook die des Ouden Verbonds of de geschiedenis van uw vaderland voor waarheid aanneemt. Dat is *iets*, Broeders! wij willen het niet geringschatten, allerminst in onze dagen, waarin velen, door de tegenstellingen der valschelijk zoogenaamde wetenschap en door een onbegrijpelijken eigenwaan verblind, liever aan alle geschiedkundige waarheid en trouw dan aan de juistheid hunner eigene redeneringen twijfelen. Maar wanneer uw christelijk geloof niet meer is dan zulk een voor waar houden van gebeurde zaken, dan is het niet dat geloof waarnaar de Heer vraagt, en 't geen hij elders omschrijft als *het geloof in hem dien God gezonden heeft*. Het is dan *een gelooven aangaande den* CHRISTUS, niet *het geloof in hem*. Gij neemt op het getuigenis der Apostelen aan, dat JEZUS vele teekenen en wonderen gedaan heeft; gij doet wèl; de Overheden der Joden konden het ook niet loochenen, — en zij hebben den Heer der heerlijkheid gekruist. Gij erkent dat deze mensch niets onbehoorlijks gedaan heeft; PILATUS vond ook geen schuld in hem, en wiesch zich de handen, en gaf hem over aan zijne moordenaars. Gij houdt voor waar dat hij uit de dooden is opgestaan; daarvan was het Sanhedrin ook overtuigd, en het vervolgde de Apostelen die den verrezene verkondigden. De Oversten en Schriftgeleerden hadden gezien hetgeen gij voor waar

houdt, en nogtans getuigden zij tegen zich-zelven en tegen u: „heeft iemand onzer in hem geloofd?" *) — Wij vragen een' tweede, en hij antwoordt: „ik geloof dat deze mensch was een leeraar van God gezonden, en dat hetgeen hij ons aangaande God, deugd en onsterfelijkheid verkondigt aller aanneming waardig is, zoodra wij die kern zijner leer van de hulselen schiften, waarin hij haar aan zijne tijdgenooten moest voordragen." Dat heet: gij neemt uit het Evangelie eenige algemeene waarheden en zedelessen aan, gelijk gij die ook uit de schriften der ouden en der nieuwen opzamelt, onverschillig of SOCRATES of SENECA, MOZES of MOHAMED ze hebbe uitgesproken. Wij willen ook úw geloof niet verwerpen, Broeder! 't Is beter — voor u-zelven beter — dan dat gij met sommigen God loochendet, en de deugd voor eene schaduw en de onsterfelijkheid voor eene hersenschim hieldt. Maar het is niet *dit* geloof waarnaar CHRISTUS vraagt; 't is *een gelooven van hem*, van een gedeelte zijner godsdienst- en zedeleer, *het geloof in hem* is het niet. De Zoon is ook hierin den Vader gelijk dat hij een ijverig Heiland is, die niet vele Meesters en Rabbi's nevens zich duldt, en zijne eere niet met anderen deelt. En wanneer gij niet meer verlangt, dan te weten dat er een God bestaat; dat gij deugdzaam wezen moet, en dat uwe ziele onsterfelijk is, — dan zijt gij volleerd; dan kunt gij de school van CHRISTUS verlaten en voortaan in u-zelven gelooven — Wij vragen een' derde, en hij belijdt: „ik geloof dat JEZUS is de CHRISTUS, de Zoon Gods, die in den beginne bij den Vader was, die door God gezonden is tot een Zaligmaker van zondaren, die aan de menschen den Vader geopenbaard heeft en den weg des levens, die leeft en heerscht aan Gods regterhand en eenmaal alle geslachten der aarde zal rigten."

*) JOANN. VII. vs. 48.

Die belijdenis zegt meer, Toehoorders! zij zegt veel, en misschien alles. Ik wil alleen nog van u weten, Broeder! of het slechts uw verstand, of ook uw hart was dat daar sprak. Ziet gij: wanneer ge dit alles op gezag hebt aangenomen, of ook door de lezing der Heilige Schrift en door eigen nadenken tot dit besluit gekomen zijt, en het als de vrucht van onderwijs of onderzoek bij uwe andere wetenschap in uw hoofd hebt weggelegd, indien gij slechts *weet* dat JEZUS de Verlosser der menschen is, zonder te *gevoelen* dat hij *u* zalig maakt, dan is het weder het geloof niet waarnaar de Heer vraagt; dan is het *een gelooven aan* CHRISTUS, niet *het geloof in hem;* dan kunt gij met al de formulieren der kerk eenstemmig denken en de regtzinnigste godgeleerde zijn, zonder een geloovig Christen te wezen. Want het geloof is meer dan een voor waar houden, meer dan alle kennis, het is een daad, een daad des harten. In CHRISTUS te gelooven is een onbepaald vertrouwen in hem te stellen, hem aan te nemen, geheel aan te nemen, met zijn onderwijs en zijne beloften, met zijn leven, lijden, sterven, opstanding en wederkomst, als Leeraar, Verlosser en Koning, het is zich aan hem over te geven, geheel over te geven, met ziel en zin, verstand, gevoel en wil, voor tijd en eeuwigheid, in leven en in sterven, zoodat wij door het geloof *in* hem één zijn *met* hem, gelijk de ranke één is met den wijnstok, de leden één zijn met het hoofd; het is niets te willen of te wenschen, dan hetgeen hij wenscht en wil, zoodat *wij* niet meer leven, maar CHRISTUS in ons leeft. Waaraan is het geloof in CHRISTUS gelijk, of waarmede zullen wij het vergelijken? Het is er mede als met een blinde, die zijn leidsman bij de hand neemt en hem stap voor stap volgt, opdat hij veilig langs de gracht wandele. Wederom is het met het geloof in CHRISTUS als met een kranke, die den geneesmeester tot zich roept en de bittere

medicijnen drinkt en het mes des wondheelers aan zijn ligchaam toelaat, opdat hij geneze. En wederom is het met het geloof in CHRISTUS als met een kind, tot hetwelk de opvoeder zegt: doe dit! en hij doet het; ga derwaarts! en hij gaat; roer dit niet aan! en hij onthoudt er zich van; omdat hij zijn eigen best niet weet, en vertrouwen stelt in den man die wijs is en hem lief heeft. Voorwaar zegge ik u: zoo gij niet zijt als die blinde, die kranke, dat kindeken, gij gelooft niet in CHRISTUS! Waar vinden wij voorbeelden des geloofs? De Vader der geloovigen heeft in God geloofd; dat is niet slechts: hij hield voor waar, dat er een God is; maar hij verliet huis en maagschap en toog naar een vreemd land, niet wetende waar hij komen zoude, maar *dit* wetende en vertrouwende dat God, wiens roepstem hij volgde, het alles wèl zou maken; en schoon SARA's schoot gesloten bleef, hij wist in wien hij geloofde; en schoon de zoon der belofte reeds op den altaar lag, hij voer met het offer voort en wist: God zou er in voorzien! De Apostel des geloofs heeft geloofd in CHRISTUS; dat is niet slechts: hij hield voor waar dat deze mensch vele teekenen gedaan had; of: hij nam zijne zedelessen en onsterfelijkheidsleer over; of: hij kwam tot de kennis van het voorbestaan en de twee naturen van CHRISTUS; maar hij heeft hem aangenomen als zijnen éénigen Heer en Heiland, en zich aan hem overgegeven met volkomen vertrouwen, als een werktuig ter bekeering der Heidenen. SAULUS steunde op zijne eigene wijsheid, als kweekeling der schriftgeleerden; op eigen verdienste en kracht, als ijveraar voor de wet; — PAULUS wilde van niets weten dan van de wijsheid Gods in CHRISTUS en van de verzoening met God in CHRISTUS. Ziedaar dan wat de Heer bedoelt en vraagt en vordert. Dit zich aan hem toevertrouwen, zich aan hem overgeven, en wederom, dit hem aannemen, dit aan hem vasthouden, gelijk

de vrouw zich overgeeft aan den man harer keuze en zich aan hem vastklemt als aan haar heer en hoofd, dit is het geloof in CHRISTUS; de Zoon des menschen, als hij komt, zal hij het bij u vinden? Wat dunkt u: is de vraag van weinig beteekenis en is het antwoord ligt te geven? En zonder antwoord laat de Heer u niet van hier. Hij laat zich niet afwijzen, niet met een geroep van Heere, Heere! niet met een vertoon van goede werken, niet met een breede en regtzinnige belijdenis — „het geloof, het geloof des harten in mij, zal ik *dat* bij u vinden?"

En waarom dan juist dit gevraagd? Waartoe dit geloof van ons gevorderd, dat meer voor kinderen dan voor menschen, meer voor tijden van onkunde en barbaarschheid dan voor onze hoogverlichte dagen past? Wat ligt er aan of wij ons aan CHRISTUS overgeven en hem leidzaam volgen? Was het niet gepaster en wigtiger naar onze kennis en onze zedelijkheid te vragen? Waarom zoekt de Heer juist *geloof* bij ons? — Waarlijk, niet om zijnent- maar om onzentwil, Broeders en Zusters! CHRISTUS is op de wereld gekomen om den mensch te verlichten, te heiligen en te zaligen. Kon dit doel langs een anderen weg dan dien des geloofs bereikt worden, God zou zijn eigen Zoon niet voor ons hebben overgegeven opdat wij in hem mogten gelooven; konden wij door zelfvertrouwen en eigen krachtinspanning daartoe komen, CHRISTUS zou onze ziele niet hebben opgehouden maar had het ons ronduit gezegd. Ja, waren we die we ons zoo gaarne inbeelden te zijn, mannen vol wijsheid en kracht, ons-zelven meester en boven tijd en lot verheven, dan mogt God ons aan ons-zelven hebben overgelaten; nu kon zijn Vaderoog het niet aanzien, dat wij, droomende van rijkdom en sterkte, krank en arm waren, en elk in blinden waan zijns weegs

gingen, steeds verder van ons heil en onzen God afdwalende. Daarom zond Hij ons dien, die is wat wij meenen te zijn; en sprak, verstaanbaar voor alle tijden en volken: „Hoort Hem!" — Hem te hooren, hem te volgen, in hem te gelooven, is geen willekeurige voorwaarde, even goed door eene andere te vervangen. Dit ééne is ons noodig en ook dit ééne slechts. Twijfelt gij er aan, Broeders en Zusters? Wij ontmoeten somtijds menschen, — zelden, het is waar, maar somtijds toch, en in alle rangen en standen; gij hebt zeker de zoodanigen gekend, of kent ze nog; — gelukkige menschen, wien men het terstond aanziet dat zij hunnen vrede gemaakt hebben met God en met de wereld en met zich-zelven. In de bezigheden van hun beroep, in hunnen omgang, in al wat zij ondernemen en volvoeren, is het duidelijk dat zij weten wat zij willen, en dat zij met vasten tred, zonder om te zien noch af te dolen, naar een zeker doel streven. Wanneer de overste dezer wereld komt, met zijne verlokkingen tot zonde, tot twijfelmoedigheid en ongeduld — aan hen heeft hij niets. Struikelen en vallen zij, ze staan krachtiger weder op; treuren zij over hunne tekortkomingen, hun treuren wordt in blijdschap veranderd en draagt een heerlijke vrucht der gerechtigheid. De tranen, die het leed der aarde hen doet schreijen, glinsteren van een zalige verwachting der hemelsche vreugde. Hun morgengebed is: „Vader, uw wil geschiede!" en 's avonds danken zij: „Heer, ons heeft niets ontbroken!" Ja, ook als de uitwendige mensch bij hen verdorven wordt, als de ouderdom en de grijsheid komt, of de stormen des levens hunne hutte slopen, nogtans wordt hun inwendige mensch verheerlijkt van dage tot dage. Zij haasten niet om deze aarde te verlaten, waar zij alle goede gaven met dankzegging genieten, maar deinzen ook niet terug als zij den dood voor oogen zien. Scheidend roepen zij ons toe: „Vaarwel!

tot wederziens! Ik weet bij wien ik in zal wonen; God, Gij hebt alles wèl gemaakt!" Dàt was hun leven: een hemel op aarde; dàt is hun sterven: een verlaten van de aarde voor den hemel. Ach, als wij zulk een leven hebben gadegeslagen, of van zulk een sterfbed huiswaarts keeren, en den blik op ons-zelven rigten, hoe levendig gevoelen wij wat ons ontbreekt! Hier, in ons binnenste, is nog zooveel onrust en onzekerheid en onbesliste strijd en onbevredigd verlangen. Hoe dikwijls staan wij 's morgens op, en aanvaarden de taak, die ons wacht, met de moedelooze vraag: „och, waartoe ben ik dan toch ontwaakt, en waarom ga ik aan den arbeid? Waarom moet ik op deze aarde vol zorg en leed met moeite mijn brood eten, om nog langer te leven en langer te zwoegen?" Hoe dikwijls leggen wij ons 's avonds ter ruste, en weten ons-zelven geen rekenschap te geven van den dag dien wij doorleefden! Wat zijn wij zwak in den strijd des levens, knechten onzer lusten, slaven des oogenbliks! Hoe pijnigt ons het te laat berouw en de ontevredenheid met ons-zelven! Hoe kwelt ons het lijden, het groote en het kleine leed dat wij dragen: hoe óngeduldig haken wij telkens naar verandering, en weder en weder naar verandering, en als het nieuwe komt naar het oude, en als wij het éene ontvangen naar het andere! Wat zijn we dikwijls het leven moede en toch zoo zelden bereid te sterven! En dan willen wij doordringen in de diepste geheimen der wetenschap, om een sprankel lichts te delven in den nacht des levens, en vinden nieuwe raadselen, in plaats van de oplossing der eerste; dan vangen wij een wanhopigen strijd aan met éene zonde, en eer zij is verwonnen bestormen ons twintig andere; dan willen wij ons vermannen en groot houden, en voelen ons toch klein en nietig; dan zoeken wij verstrooijing, en naarmate wij meer genot bejagen vliedt het geluk verder van ons; dan vragen

we bij de kwellingen van ons ontrust geweten: wat zullen wij Gode ten offer brengen en waarmede zullen wij Hem verzoenen?.... Hij heeft u bekend gemaakt, o mensch! wat goed is, en wat is de wille Gods over u dan dat gij gelooft in hem dien Hij gezonden heeft? Gij bekommert u om vele dingen, en één ding was u noodig. Wilt gij weten wat u van die tevredenen en verlichten en sterken onderscheidt? Zij gelooven — gij twijfelt! Dat is de bron van hun heil en hun licht en hunne kracht, dat zij zich aan CHRISTUS hebben toevertrouwd en overgegeven; dit is de kanker die uwe ligchamen en zielen doorknaagt, dit het vergif 'twelk uw leven verpest, dat gij op de vraag des Heeren: „Gelooft gij in mij? Zal ik u leiden? Zal ik de uwe, wilt gij de mijne wezen?" dat gij op die vragen niet *neen* kunt antwoorden en ook niet van ganscher harte *ja* wilt zeggen! Och of gij geloofdet, kinderlijk en ootmoedig geloofdet! Maar dat is beneden u; daartoe zijt gij te verlicht en te veel op uwe vrijheid gesteld; gij wilt zelfstandig en onafhankelijk zijn. O gij zelfstandigen en onafhankelijken, die medelijdend glimlacht, als één dezer kleinen u van het geloof in CHRISTUS spreekt, hoe zijt gij u-zelven ongelijk en weet niet wat ge doet! Een vriend op wien ge bouwen kunt, die met u draagt en voor u lijdt, die u met troost en raad ter zijde staat, rekent gij onder de behoeften van uw hart en van uw leven. En CHRISTUS, die voor u den hemel verliet en het kruis verdroeg, die niet slechts raden maar ook redden kan, wiens troost en hulp aan alle plaatsen is, CHRISTUS wijst ge van u, hem weigert gij uw vertrouwen! Een leermeester die u leidt, een voorbeeld dat ge volgen kunt, beschouwt gij als noodzakelijk voor uwe vordering in kennis en deugd; en den Zone Gods, die niet gissingen en meeningen voordraagt maar spreekt van de dingen die hij gezien heeft

bij den Vader; den Zoon des menschen, die alleen zonder zonde was, CHRISTUS te hooren en te volgen, schijnt u dwaas en gering! Als u een vorst genadig is schat gij u gelukkig en op de bescherming van prinsen rekent gij; en den koning des heelals tot bondgenoot te hebben, laat gij voor zwakken en onwetenden over! Zoo moogt gij dan toezien hoe gij zonder CHRISTUS bestaan zult in leven en in sterven; *wij* hebben iemand noodig van wien wij weten dat hij niet dwalen en niet feilen kan, die ons bij de hand door deze kronkelpaden des levens voert, en in wiens schoot wij ter jongster ure ons hoofd kunnen nederleggen. Die in den Zoon gelooft, heeft den Zoon, en met hem al de volheid des Vaders. De kennisse heeft hij, want CHRISTUS is de waarheid en het licht der wereld; de goede werken heeft hij, want het is onmogelijk, dat zoo wie hem door een waarachtig geloove is ingeplant, niet zou voortbrengen vruchten der dankbaarheid; de vergeving der zonden heeft hij en de volkomene geregtigheid, want de Vader neemt allen als kinderen aan die den Zoon als Heiland aannemen; het eeuwige leven heeft hij en de onverderfelijke kroone, want CHRISTUS wil dat al de zijnen ook met hem leven en met hem heerschen. En zonder het geloof is geene kennis; want die zijn oog voor het licht der wereld sluit, hoe zal hij de wereld kennen? en geene deugd, want die den Heilige Gods verwerpt, hoe zal hij heilig wezen? Die niet gelooft heeft God niet lief, want die den Zoon niet lief heeft die op aarde was, hoe zal hij den Vader liefhebben die in den hemel is; en de menschen niet, want die den Heiland der menschen smaadt, hoe kan hij het heil der menschen willen? Zie, dáárom doet de Heer die vraag, die ééne, die de hoofdsom is van alle vragen, welke hij ons of wij elkander kunnen doen: *de Zoon des menschen, als hij komt, zal hij geloove bij u vinden?*

Hier, aan het slot onzer overdenkingen, keeren wij met die vraag tot ons-zelven in. Dat zij ons geldt, is u aangewezen; hare bedoeling verstaat gij; hoe hoogwigtig zij is, ziet gij in; er blijft over, dat gij ze voor u-zelven den Heer beantwoordt. Wij konden dat antwoord uitstellen, Broeders en Zusters! maar wij zouden er niets bij winnen, veel bij wagen. Of wie verzekert ons dat de Heer, die heden nog als Heiland en Zaligmaker aan onze harten klopt, niet reeds morgen, niet reeds dezen avond ons ten gerigt zal dagen? Voor den regterstoel des Heeren zijn zelfbeproeving en berouw te laat; hier in zijn bedehuis, heden daar het nog tijd is, beproeft u-zelven naauw!

Ik wil slechts voor en met u vragen, Toehoorders! Ik oordeel niemand uwer; ik ken u niet; één is er die ons kent en oordeelt. Volk van Nederland! Burgers dezer aanzienlijke stad! de vreemdeling, die u bezoekt, vindt overal de blijken uwer weldadigheid en godsdienstigheid. Armengestichten vindt hij hier en bedehuizen en scharen van kerkgangers; *maar de Zoon des menschen, als hij komt, zal hij ook geloove vinden in dit land, in deze stad?* Gasthuizen en armenzalen kan ook de eerzucht bouwen, kan ook de fijne beschaving onderhouden, die al wat haar walgelijk is uit de straten wegdoet. Is het uit geloof en godsdienstzin, of uit gewoonte en om van de menschen gezien te worden, dat gij ter kerke komt? Het is u alleen en den Heer bekend. Zijt gij ook tot *hem* gekomen die het hoofd der kerke is? Is CHRISTUS koning in deze stad? Zit hij vóór in den raad der bewindslieden, en is hij de overste leeraar aan iedere school der wijsheid? Vindt men hier eerbied voor de overheid en vrijwillige gehoorzaamheid aan de wet, gelijk het te verwachten is van menschen welke gelooven in hem, die ons beval alle

geregtigheid te vervullen en den keizer te geven wat des keizers is? Gaat men bij u eerlijk te werk, ook in allen verborgen handel? Ziet men hier liefde en eendragt, indien het waar is dat gij CHRISTUS hebt aangenomen, die wil dat men zijne jongeren aan liefde kennen zal? Hoort men bij u noch van Godslastering, noch van twisten en vechterijen, noch van onreinheid en overdaad, gelijk men onderstellen moet van hen die zich aan CHRISTUS hebben overgegeven? Want aan de vruchten kent men den boom en het geloof aan de werken. En hoe is het in uwe woningen gesteld, huisvaders en huismoeders? De Bijbel zal er wel te vinden zijn, welligt dat men er ook een gemeenschappelijk morgen- en avondgebed zal hooren. Maar als de Zoon des menschen er binnen treedt, zal hij ook geloove vinden in uwe gezinnen? Ouders? voedt gij uwe kinderen op, als die weet dat zij van CHRISTUS zijn, gelijk gij-zelf hem toebehoort? Draagt gij zorg hen niet slechts voor de wereld maar bovenal voor het koninkrijk der hemelen te vormen, indien gij anders gelooft dat de wereld voorbij gaat met hare begeerlijkheid, en dat ons burgerschap in de hemelen bij CHRISTUS is? Kinderen! zijt gij uwen ouders onderdanig, omdat JEZUS u in gehoorzaamheid is voorgegaan? Echtgenooten! hebt gij elkander lief, gelijk CHRISTUS de gemeente lief heeft? Broeders en Zusters! kweekt gij vrede en eendragt onder elkander, als die niet slechts door banden des bloeds maar des geloofs verbonden zijt? Dienstboden! dient gij uwe Heeren en Vrouwen trouw en eerlijk, niet om der menschen maar om CHRISTUS wil? Heeren en Vrouwen! ziet gij in uwe knechten en maagden nog iets meer dan wezens geschapen om u het leven gemakkelijk te maken? Want waar het geloof in CHRISTUS is, wordt elke deugd uit een rein harte betracht; de boom wordt aan de vruchten gekend, het geloof aan de werken. — En hoe is het met *u*, en met *u*, en *u*, elk in

het bijzonder? De Zoon des menschen, als hij komt, zal hij geloove bij u vinden? Of, wanneer hij, op ditzelfde oogenblik, zigtbaar in het midden dezer vergadering stond, waar hij onzigtbaar tegenwoordig is, zou hij ook van ons zeggen wat hij van zijn vertrouwde jongeren sprak: „daar zijn sommigen onder u die niet gelooven?" Waar zijn ze in ons midden, Heer? Ontdek hen aan zich-zelven, opdat ze tot inkeer komen! Ontdek hen aan zich-zelven, opdat ze niet langer hunne rust bouwen op bedriegelijken grond, die hun ontzinken zal ten dage des oordeels! Ontdek hen aan zich-zelven, opdat ze weten mogen dat zij Christenen heetende het niet zijn, en volbrengende hetgeen zij goede werken noemen ú niet welgevallig zijn noch den Vader, omdat hun beginsel niet rein, hun hart niet geloovig is! Ontdek hen aan zich-zelven, opdat zij verstaan wat het zegt: die niet gelooft is alreede veroordeeld; hij maakt God tot een leugenaar; hij heeft den Zoon niet en den Vader niet! — Of zijt gij waarlijk allen geloovigen, allen één met CHRISTUS? Hangt gij hem aan met onverdeelden zin; kan geen verleiding, geen beproeving u van hem losrukken? Gelooft gij in CHRISTUS, het woord Gods en de wijsheid Gods? Of schaamt gij u des Evangeliums tegenover de wijsheid dezer eeuw, die niet wijs genoeg is om te gelooven? Gelooft gij in CHRISTUS, het lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt? Of voegt gij bij al uwe zonden ook die van te twijfelen aan de kracht van zijn lijden en sterven, en aan de verzekering die hij u geeft, dat God op uw opregt berouw en ongeveinsd geloove al uwe schuld wil uitdelgen als had ze nooit bestaan? Gelooft gij in CHRISTUS die ons volkomen verlost van alle ongeregtigheid, of waagt gij het nog niet de ketenen des boozen te verbreken, als ware hij magtiger dan de sterke die hem verwonnen heeft? Gelooft gij in CHRISTUS die de opstanding en het leven is,

of vertrouwt gij hem uwe ontslapenen niet toe, en huivert hem te volgen, als hij u-zelf de doodsvalleije te gemoet voert? Gelooft gij in CHRISTUS den regter van levenden en dooden, of leeft gij als moest er geen oordeel over u gaan, en oordeelt anderen alsof *gij* regter waart? Hebt gij u geheel aan CHRISTUS toevertrouwd, of sluit gij nog steeds een deel des harten voor hem toe, en wilt nog steeds wat hij niet wil? — Ik vrage slechts, Broeders en Zusters! *Gij* moet antwoorden, niet mij maar den Heer. Maar gaat het u als mij, dan doet zijne vraag: of hij geloof bij ons zal vinden? u de oogen nederslaan, en uw antwoord is de ootmoedige bede: „vermeerder ons het geloove!" en ook zij die met goed geweten kunnen betuigen: „ik geloof, Heer!" voegen er in éénen adem bij: „kom mijne ongeloovigheid te hulpe!" — „Vermeerder ons het geloof! kom onze ongeloovigheid te hulpe!" — Hoe zal dat geschieden? Wat moeten wij doen opdat wij gelooven? Broeders en Zusters! gelooven is vertrouwen, en vertrouwen moet uit het harte komen. Is het u met die vraag ernst, dan weet ik slechts één middel. Wilt gij regt in CHRISTUS gelooven, leert hem regt kennen. Leest vlijtig in de schriften zijner jongeren, die van hem getuigen. Als gij hem daar ziet, omringd van blinden, dooven, stommen, kranken en zondaren, dan zal uw hart u zeggen, dat uwe plaatse is onder die hulpbehoevenden die zich zelf niet helpen kunnen. En als gij hoort hoe zijne vijanden, die rondom staan, hem te vergeefs in zijne woorden willen vangen, en uit nijdigheid de schare van hem afweren, zonder zelf nogtans het lijden der lijdenden te kunnen of te willen verzachten, dan zult gij die verwaten meesters laten twisten over zijne wonderkracht en of uit Galiléa een Profeet kon opstaan, en gij zult het oog alleen op hem gevestigd houden. En als gij dan weder ziet hoe hij den blinden het gezigt, den dooven het gehoor, den stommen de spraak wedergeeft,

kranken geneest, dooden opwekt, armen rijk, zwakken sterk, zondaren zalig maakt, hoe hij het doet ten koste van zijn hemeltroon, ten koste van zijn leven, — en nu de hand naar u uitstrekt, gereed ook u te helpen, dan zal de kracht der waarheid en der liefde u overweldigen; gij zult aan zijne voeten nedervallen met den uitroep: „Gij hebt verwonnen, Heer! Gij zijt sterker dan mijn ongeloof! Neem mij, ik geve mij; geef u, ik neme u! En CHRISTUS zal u antwoorden: „Uw geloof heeft u behouden, uwe zonden zijn u vergeven, sta op en volg mij na!" Dan zult gij opstaan en hem navolgen; geen kruis zal u te zwaar, geen strijd te heet, geen proef te moeijelijk zijn. Wakende en biddende volgen wij hem na, en als de satan zeer begeert ons te ziften als de tarwe, dan bidt hij-zelf voor ons, dat ons geloof niet ophoude. En al schijnt de verhooring soms uit te blijven, al stijgt de nood ten top eer de redding komt, al moet de springvloed des ongeloofs nog hooger wassen, al spot de wereld met ons: „waar is uw Heiland?" — wij antwoorden met ongeschokt vertrouwen: „ziet! hij komt haastelijk!" Dat vertrouwen zal niet beschaamd worden, want hij moet over al zijne vijanden heerschen, en zijn dag is aanstaande. Ja, hij komt haastelijk! En als hij komt, zal hij bij ons geloove vinden, en wij bij hem de kroone der geregtigheid! Amen.

DE WEKSTEM TEN LEVEN.

LEERREDE OVER EPHEZEN V. VS. 14.

DAAROM ZEGT HIJ: ONTWAAK, GIJ DIE SLAAPT, EN STA OP UIT DE DOODEN: EN CHRISTUS ZAL OVER U LICHTEN!

Het leven is een droom! Ziedaar een spreuk die op aller lippen is, maar die in verschillende monden een zeer onderscheidene beteekenis heeft. Naarmate van den zin, dien men er aan hecht, behelst zij waarheid en wijsheid, of dwaasheid en leugen. *Het leven is een droom!* zegt de wijsgeer; en wie zou hem niet toestemmen, dat al ons kennen en weten hier veelal droomen is, en dat wij eerst in een ander bestaan helder uit de oogen zullen zien? *Het leven is een droom!* zegt de dichter; en wie spreekt het tegen, die zich de jaren zijner jeugd met al hunne lotwisselingen voor den geest haalt, die schoone jaren, die als een nachtgezigt vervlogen zijn! *Het leven is een droom!* zegt de gemoedelijke Christen; en wie zal hem ten kwade duiden, dat hij van deze aarde, waar alles wisselt en vergaat, hopend uitziet naar duurzamer heil en naar een vaster stand? — Maar ook de ligtzinnige spreekt: *het leven is een droom!* en hij wil er meê zeggen: hoe zou ik zoo dwaas zijn mijne ziel te kwellen gedurende de vlugtige oogenblikken van mijn bestaan? Laat ons eten en drinken; want morgen sterven

wij! Weg alle verdrietige inspanning! Weg alle zorg en ernst! Het leven is maar een droom; *hij* is wijs, die het weet te genieten en zoete droomen droomt. *Het leven is een droom!* Ach, hoevelen zijn reeds door dien slaapzang der wereld in doodslaap gezongen, en hebben hunne ziel en hunne zaligheid verbeuzeld! Ja, *uw* leven is een droom, ongelukkigen, een ijdele droom, niets meer! Noch voor u-zelven noch voor anderen draagt het eenige goede vrucht. Uw leven is een droom, en schrikkelijk zal uw ontwaken zijn. Want zoo heeft God het niet gewild. Hij meent het ernstig met het leven, dat Hij ons schenkt. Hoe vlugtig en onvolkomen, hoe onvast en vergankelijk het zij, het beslist over een eeuwigheid van wel of wee; het is geen tijd om te droomen, maar om te waken en te werken. En terwijl de wereld ons met verlokkende toonen in sluimering wil zingen, klinkt ons de wekstem ten leven in de ooren: *ontwaak, gij die slaapt, en sta op uit de dooden: en* CHRISTUS *zal over u lichten!*

Naar alle waarschijnlijkheid ontleent PAULUS deze woorden aan een kerkgezang, welligt aan het morgenlied onzer eerste Christenbroeders. De zangerige toon der korte volzinnen en de wijze van aanhaling pleiten voor dit vermoeden, tegen 'twelk mij geen gegronde bedenking bekend is. De Apostel vermaant in dezen brief de geloovigen dat zij, die door Gods genade uit den nacht hunner heidensche onwetendheid en zonde tot de kennis des Evangeliums gekomen waren, nu ook zouden wandelen waardig der roepinge met welke zij geroepen waren. „Gij waart dood door uwe zonden" roept hij hun toe „maar God heeft u levend gemaakt met CHRISTUS, u met hem opgewekt en met hem verplaatst in den hemel. Legt dan af de vorige wandeling en den ouden mensch; doet aan den nieuwen mensch, die naar Gods beeld geschapen is. Weest navolgers van God en CHRISTUS in

liefde en heiligheid. Maar hoererij en onreinheid en oneerlijk winstbejag, laat ze onder u zelfs niet genoemd worden, gelijk het den heiligen betaamt. Gij kunt niets meer gemeen hebben met die onvruchtbare werken der duisternis, tenzij dan om ze openlijk te bestraffen en in al hunne naaktheid ten toon te stellen. Gij ook waart eertijds duisternis, maar nu zijt gij licht in den Heer; wandelt als kinderen des lichts! Daarom heet het in onzen ochtendpsalm: „*waak op*, *gij die slaapt*, *en sta op uit de dooden*, uit dien doodstaat van zorgeloosheid en zonde; CHRISTUS *zal over u lichten!*" — Zoo zongen onze oudste Christenbroeders elkander toe, wanneer zij 's morgens bijeenkwamen, 'tgeen in die vroegste tijden bijna dagelijks plaats vond. Als zij uit hunne sluimering ontwaakt en van hunne legersteden waren opgestaan, en de zon, vrolijk als een held en bruidegom, over hunne hoofden opging, dan herinnerden zij elkander hoe zij ook in geestelijken zin moesten ontwaken en opstaan, opdat de zon der geestelijke wereld, CHRISTUS, hen mogt bestralen en verwarmen. Komt, volgen wij hun voorbeeld, Geliefden! Besteden wij dit morgenuur van den dag des Heeren om elkander met deze woorden te vermanen en te bemoedigen. Er zijn er, helaas! ook in de Christenwereld niet weinigen die nederliggen en slapen, alsof de dag der genade niet aan den hemel was, de zon des heils niet ware opgegaan! En ook de beste onder ons heeft zijne zwakke ure, waarin de oogen hem beschieten en de handen slap hangen. Onthoudt mij dan uwe belangstellende aandacht niet! Mogt gij hier of daar uw beeld herkennen of uw naam hooren noemen, opent uwe ooren en uw hart voor de waarheid, en bedenkt wat tot uwen vrede dient! Zon der waarheid en des heils, verheerlijkt Hoofd en Middelaar, bestraal uwe gemeente en verlicht uwen dienaar! Amen.

Ontwaak gij die slaapt! Hoevelen zijn er, hoevelen welken wij dat woord moeten toeroepen! Vraagt gij waar en wie? Ik zal ze u toonen.

Hier ligt er een in diepen slaap verzonken, zoo vast en diep, dat men hem bijna onder de dooden zou rekenen. Hij is als een van den wijn bevangene. Vroeg in den morgen heeft hij gezwelgd en gebrast; en nu, of de zon hoog boven zijn hoofd of reeds laag aan de kimme sta, hij slaapt stoorloos voort. Van zijn gelaat is het adelmerk der menschelijke natuur uitgewischt. Zijn huis is op een zandgrond gebouwd en de aangezwollen stroomen ondermijnen de grondslagen — maar hij slaapt voort, stoorloos voort! Dat is úw beeld, ongelukkige, die alleen voor spijs en drank en zinnelijk genoegen leeft, die u baadt in uwe wellusten en den mammon dient en geen andere wet kent dan uw eigen zin en wil. Ontwaak, ontwaak uit dien doodslaap! Daartoe heeft God u niet naar Zijn beeld geschapen, dat gij als het redelooze vee zoudt leven. Daartoe is uw onsterfelijke ziel u niet geschonken, dat gij zoudt rondwroeten in het slijk der aarde. Daartoe is CHRISTUS niet voor u gestorven, dat gij zijn naam zoudt onteeren en hem andermaal kruisigen. Ontwaak, ontwaak! Nog is het tijd. Leer edeler genoegens, de vreugd der zelfoverwinning, de zaligheid van het weldoen smaken. Erken uw aanleg en bestemming; wees een mensch, wees een Christen! God wil een hemelburger van u maken: waarom doemt gij u zelf ter helle?

Ginds sluimert een tweede. Zijn slaap is niet zoo akelig diep en vast als van den eersten en toch welligt nog meer gevaarlijk. Een lach van tevredenheid zweeft om zijn mond; men zou meenen dat hij na een welbesteden dag de welverdiende rust genoot. Met die gedachte is hij ook ingesluimerd; hij houdt zijn werk voor afgedaan. En toch heeft

hij nog naauwelijks een aanvang gemaakt met het omploegen van zijn akker; hij heeft het onkruid hier en daar, waar het al te welig opschoot, afgeplukt, niet uitgeroeid. In plaats van winst te doen met het geld waarover hij rentmeester is, heeft hij het in de aarde begraven. Hij weet dat morgen zijn Heer zal komen, en toch slaapt hij, en verwacht toegeeflijkheid en verschooning; misschien droomt hij wel van goedkeuring en loon. Dat zijt gij, verblinde, die rein zijt in uwe oogen, die meent het alreede gegrepen te hebben, die er niet van wilt hooren dat gij een zondaar zijt, maar zegt: „wat valt er op mij aan te merken? ik ben een eerlijk man, die aan elk geeft wat hem toekomt.” Die aan *elk* geeft wat hem toekomt? Dus ook aan God uw leven, al uwe dagen, uren, oogenblikken? aan CHRISTUS uw hart, geheel en onverdeeld? aan den naasten alle mogelijke hulp, met de eigen liefde waarmede gij u-zelven lief hebt? Want ik wil niet onderzoeken of er op uw uiterlijk gedrag waarlijk niets valt aan te merken. Ik wil gelooven, dat gij ook voor het strengste menschelijk gerigt zoudt kunnen bestaan. Maar uw Meester, als hij komen zal, velt geen vonnis naar de uitspraken der burgerlijke wet, noch naar de bekrompen zedewet, die gij u-zelven hebt gesteld. Aan de voorschriften des Evangelies zal uw wandel getoetst worden; en niet uwe daden alleen, maar uwe woorden en gedachten en bedoelingen; al het kwade dat gij hadt kunnen verhinderen en niet verhinderd hebt, al het goede dat gij hadt kunnen doen en niet hebt gedaan, ’t komt alles te uwen laste. Ontwaak, ongelukkige, ontwaak uit uwen zorgeloozen slaap! Uw Heer zal welhaast komen, en als hij van u eischt, dat gij rekening zult doen van uw rentmeesterschap, gij zult het niet naar behooren kunnen doen! — „Nu ja” zegt gij „volmaakt ben ik niet; wie is het ook? Ik heb mijne gebreken, wie heeft ze niet? Dat weet de Heer ook

wel, en hij is een goedertieren Meester, hij zal toegeeflijk jegens mij zijn.” — Is *dat* het kussen waarop gij zijt ingesluimerd? En wáárom zou de Meester toegeeflijkheid gebruiken met uwe gebreken en feilen? Misschien omdat hij u zoo ijverig bezig vindt met ze te bestrijden en uit te roeijen, gij trage slaper! Misschien zal hij medelijden met u hebben, omdat gij uwe tekortkomingen en zonden zoo diep betreurt, gij ingebeelde heilige!.... Mijn Broeder! misleid u zelven niet! De Heer is barmhartig, maar jegens den nederigen en verslagenen van harte; Hij is lankmoedig, maar jegens den ijverigen en getrouwen. Ontwaak, ontwaak uit uwe sluimering! Zóó kan het met u niet blijven, wanneer het wèl zal zijn.

En hier slaapt nog een derde, maar onrustig en afgebroken. Angstige droomen ontstellen zijn geest. Van tijd tot tijd schrikt hij wakker en ziet wild om zich heen; maar in plaats van het geneesmiddel tot zich te nemen, dat hem tot volkomen helderheid zou brengen, grijpt hij naar den slaapdrank, die hem weer voor eenige oogenblikken rust zal geven, indien het rust mag heeten! Hebt gij u-zelven niet herkend, beklagenswaardige, die door een boos geweten wordt gefolterd, en het door allerlei verstrooijing en bedwelmend zingenot in sluimering tracht te wiegen? Wat zijt gij op een jammerlijk dwaalspoor! Hoe! bij de zonde zoekt gij troost en heul voor de zielepijn, die gij alleen aan de zonde te wijten hebt! Gij kunt de stem van uw geweten op den duur niet smoren; en al kondt gij het voor een poos, al kondt gij het voor uw leven — wat zou het baten? Na het leven komt de dood, en na den dood het oordeel, en na het oordeel de eeuwigheid. Dan moet gij toch ontwaken, en toch hooren en weten, waarvan gij nu niet hooren en niet weten wilt; en dan is het te laat, en nu is het niet te laat, nooit te laat! Ontwaak, ontwaak

uit uwen doodslaap! Zie om naar CHRISTUS den Verzoener en Verlosser van zondaren. De dood is ongenadig en de zonde is een onbarmhartig dwingeland. Maar zoolang God u het leven laat, verlengt Hij u den dag der genade, en Zijne Vaderarmen staan altoos open voor elken verloren zoon die tot Hem wederkeert.

Wij moeten ontwaken uit onzen doodslaap, wij allen die òf gedachteloos in onze zonden voortleven, òf wanen reeds volmaakt te zijn, òf de stem van ons geweten tot hiertoe onderdrukten. Wij moeten onze bestemming, ons verderf, ons redmiddel leeren kennen. Maar het wakker worden is niet genoeg, wij moeten ook opstaan. Wij moeten jagen naar het wit onzer roeping, afstand doen van de zonde, zonder dralen het middel onzer behoudenis aangrijpen. Daarom heet het: *ontwaak, gij die slaapt, en sta op uit de dooden!*

Sta op, gij die ontwaakt zijt! Want indien niet, gij zult weder insluimeren; en al bleeft gij wakker, het zou u niet baten, het zou uw oordeel slechts verzwaren.

Er zijn menschen welke het niet moeijelijk valt tot erkentenis hunner schuld en van hunnen pligt, en tot een goed voornemen van beterschap te brengen. Ja, alligt lokt men heete tranen uit hunne oogen en dure eeden van hunne lippen. Maar hunne bekeering is een morgenwolk die geen regen brengt; zij blijven die ze zijn, de oude knechten der zonde. Vraagt gij wat daarvan de oorzaak zij? Zij ontwaken wel, maar zij vergeten op te staan. Zij waren door uwe ernstige broederlijke toespraak, of door Gods leidingen uit hunne sluimering gewekt. Zij waren krachtig wakker geschud uit hunnen doodslaap. Zij verfoeiden hunne zonden;

zij hongerden naar de geregtigheid; hoog en warm klopte hun hart voor den Heiland. Gij verheugt u innig over die goede verandering. Na eenigen tijd ziet gij weder naar hen om en verwacht hen te zullen aantreffen het werk hunner behoudenis werkende, — gij vindt hen weder ingesluimerd. Het heeft hun aan moed en aan den vasten wil ontbroken om zich los te scheuren uit de boeijen der zonde. Gij hadt hun toegeroepen: ontwaakt, staat op! kort beraden, ras gedaan! Maar zij hebben gedraald en uitgesteld; zij lieten den ontvangen indruk verflaauwen, de opgewekte geestdrift verkoelen; als de deur op haar hengsel keerden zij zich om op de legerstede der ongeregtigheid — daar slapen ze weder: neemt er een voorbeeld aan!

En al bleven zij wakker, wat nog zou het hun baten? Hetzij gij waakt of slaapt, zoolang gij liggen blijft, kunt gij uw akker niet bebouwen noch winste doen met uw talent. Hebt gij ze nooit ontmoet, menschen, die lang en breed wisten te spreken over God en goddelijke zaken, over 's menschen pligt en bestemming, zonde en verderf, over CHRISTUS en het christendom, ja die het gaarne deden, en bij voorkeur over duistere punten en moeijelijke vragen met u redeneerden; maar in hun leven en bedrijf kondt gij geen vrucht bespeuren van al die schoone wetenschap? Dat zijn *zij*, die waken, maar wakende blijven liggen. Laat u door hen niet misleiden. Woorden zijn wind, als er geen daden meê gepaard gaan. De zoodanigen bedriegen alligt zich-zelven met den ijdelen waan, dat hun kennen van de hoogste waarheden en hun weten aangaande de godsdienst zelf reeds godsdienst is, en dat de hemel hun niet kan ontgaan, aan welken zij zooveel dachten, van welken zij zoo dikwijls spraken. Ja! zoodra de kranke de gezondheid zal terugkrijgen door over het geneesmiddel te redeneren, en de reiziger verder zal komen door lofspraken op het land waaŕ hij henen wil,

zoo haast zullen zij ook zalig worden door hunne ijdele wetenschap en de veelheid hunner woorden.

Maar neen! ernstiger moet ik hen toespreken en hun een zwaarder oordeel Gods verkondigen. Beter ware het niet ontwaakt te zijn, dan ontwaakt zijnde niet op te staan. Hoe? Gij weet goed te doen, en gij doet het niet? Gij verwacht uwen Heer en maakt u niet gereed hem te ontvangen! O schande, driewerf schande! Wat zal de Meester zeggen als hij komt, en vindt u niet slapende en toch vadzig daarneder liggende, nog in het oude kleed der zonde, dat den dag niet zien mag. Daar treedt hij binnen en hoort hoe gij hem met de lippen eert, en ziet tegelijk hoe schandelijk gij verzuimt zijn wil te doen. Welke verontschuldiging zult gij bijbrengen? Gij kunt niet eens op een zwak oogenblik pleiten, waarin vermoeidheid u de oogen deed toevallen, noch op gebrek aan de noodige opwekking. Klaar wakker ligt gij daar, en spreekt uw eigen oordeel uit. De Heer zal zich ook niet verwaardigen u aan te zien, maar zich van u afkeeren en bevelen: Slaat dien luijen dienstknecht, die den wil zijns Heeren wist en toch niet deed, met dubbele slagen!

Broeders en Zusters! het kost mij moeite om op dien toon tot u te spreken. Ach! de Meester, wiens woord ik verkondig, zal als hij komt zoo ongaarne bestraffen en veroordeelen: zijn lust is te behouden en te zaligen. Daarom, ontwaak, gij die slaapt, en sta op uit dien doodstaat! Leer uw waarachtig heil begrijpen, en jaag naar de zaligheid die u is voorgesteld! Wat zou er u in verhinderen, wat zou er u meê doen dralen? Helaas, ik ken de uitvlugten met welke men zich-zelven bedriegt. *'t Is nog zoo vroeg om op te staan*, zegt de een; *ik kan niet opstaan*, zegt een ander; *ik zie op tegen de moeiten van den dag*, zegt de derde.

„'t Is nog zoo vroeg om op te staan! Laat ons nog een poos weder insluimeren en rusten, nog een korte wijl alle genot genieten zonder angstig te vragen wat geoorloofd zij, wat niet." 't Is nog te vroeg! Hoe? Is dan niet sinds lang de dag aan den hemel? kan men God dan ook te vroeg dienen, en ook te vroeg zalig wezen? Zijt gij dan niet van uwe geboorte af Christenen, dat is: heiligen, godgewijden, priesters van koninklijken bloede! 't Is nog zoo vroeg! En weet gij dan hoe laat het voor u is? Er zijn twaalf uren in den dag en de mensch leeft zeventig of tachtig jaren; maar daar worden er ook begraven die nog geen twintig, die nog geen vijftien zomers zagen! 't Is nog te vroeg! En wanneer zal het dan niet meer te vroeg zijn? Want wie eenmaal zegt: het is te vroeg! die blijft zeggen: het is te vroeg! en daar zijn eerwaardige oude lieden, die nog niet zijn opgestaan en wier lippen nog stamelen: het is te vroeg! Zal *ik* u zeggen wat van de waarheid zij? 't Is al laat, al laat genoeg! Reeds lang hadt gij behooren te ontwaken en op te staan. Gij hebt veel in te halen; haast u, verlies geen enkel oogenblik, en zeg niet: het is te vroeg! opdat de Heer niet zegge: het is te laat! en een einde make aan den dag, dien gij verbeuzelt!

„Ik kan niet opstaan! het is mij niet mogelijk!" Die spreekwijs beteekent in veler mond hetzelfde als: ik wil niet; althans: ik wil niet vast en ernstig. Maar overigens is het volkomen waar dat gij zonder hulp, aan u-zelven overgelaten, niet zult kunnen opstaan. Als de luijaard aan zijne slaapstede, zoo zijt *gij* geketend aan de zonde, en door de zonde zijt gij ziek en zwak. Maar JEZUS is dáár om u te wekken en u op te rigten; en gij zult toch wel gelooven dat *hij* het kan? Hem, die bij 't lijk van JAÏRUS dochtertjen stond en hare hand nam en zeide: „kind, sta op!" en zij stond op en wandelde; hem faalt het niet aan kracht om

u uit uwen zondenslaap op te rigten. Alleenlijk, wijs hem niet terug! Neem zijn woord aan, volhard met bidden in zijn naam, en wil geholpen zijn. Want als gij te dien dage zoudt zeggen: ik heb niet *kunnen* opstaan; dan zou hij antwoorden: Ik heb u bij name geroepen, en u de hand gereikt; maar gij hebt niet *gewild!*

„Ach, ik zou wel opstaan; het is mij sinds lang duidelijk geworden dat het zóó niet gaan kan; dit leven der zonde behaagt mij niet. Maar wie weet wat moeijelijke dag mij wacht, een dag misschien vol stormen en vlagen. Er moet zooveel strijds gestreden, en zooveel leeds verdragen worden in de dienst des Heeren. Mogt ik dien langen dag van zorg en moeite kunnen óverslapen!" Gij zijt onredelijk, Broeder! als gij het hoogste heil zonder eenige inspanning wenscht deelachtig te worden; gij, die voor een veel geringer voordeel geen moeite pleegt te schromen! Zonder strijd geen zegepraal, zonder vermoeijenis geen genot der ruste. Maar kwel uw geest ook niet met noodelooze zorg. De dienst des Heeren is veel ligter dan de dienst der zonde. Indien gij waant dat gij een somberen, verdrietigen dag te gemoet gaat, dan bedriegt gij u. Ontwaak, sta op; de zon is aan den hemel: CHRISTUS *zal over u lichten!*

CHRISTUS zal over u lichten! Heerlijke toezegging aan de vermaning in onzen tekst verbonden! Zalige belooning van elk die trage handen en wankele knieën oprigt! Wij hebben haar aan Gods genade te danken. Want niet ons opstaan doet de zon verrijzen; eer wij ontwaakten, en opdat wij mogten ontwaken, heeft God haar gezonden. Maar zullen wij haar licht en hare koestering genieten, dan moe-

ten wij ons door hare stralen laten wekken en opstaan van ons leger. Daar openen wij het muf en donker slaapvertrek, en treden naar buiten, en ademen de morgenkoelte in. Nog een oogenblik te voren waren wij geheel duisternis, waren we gevoelloos en zonder kracht als de dooden, nu zijn wij licht en vreugd en leven! En denk u thans den mensch, die uit den zondenslaap ontwaakt en onder biddend opzien tot God uit dien doodstaat verrezen, door de zon der geestelijke wereld, door CHRISTUS wordt bestraald! Een helder licht gaat hem op over hetgeen hem vroeger duister was; — ongekende zaligheid doorstroomt zijne borst; — en van dien oogenblik af vangt eerst zijn ware leven aan.

De dienaar der zonde is verduisterd in het verstand. Hij kan al de wetenschap van SALOMO bezitten en blijft toch een dwaas, zoolang hij de wijsheid van den grooten koning mist, wier beginsel is den Heer te vreezen. Want alle kennis is ijdel, zoolang zij niet kan worden dienstbaar gemaakt aan de beantwoording der vragen, welke de gewigtigste zijn die de mensch zich-zelven kan voorleggen: wie ben ik? welke is mijn aanleg? wat moet er van mij worden? Dat durft gij niet helder in te denken, slaaf uwer lusten! het antwoord zou veel te beschamend voor u zijn. En al wildet gij, gij kunt het niet; gij ligt daar immers en sluimert en droomt. Waar het hart niet rein is, is ook het hoofd niet helder. Maar zij dan, van welke ik vroeger zeide dat ze veel over God en goddelijke zaken spreken, zonder nogtans een godgeheiligd leven te leiden? Aangaande hen heb ik u reeds gewaarschuwd dat gij u niet door den schijn zoudt laten blinden. Veel over een zaak te spreken is nog niet de ware wetenschap der zake te hebben. 't Is met hen alsof iemand, die nooit zijn ziekbed verlaten had, u de beschrijving gaf van een ochtendstond in de vrije natuur. Zijne uitdrukkingen, van anderen overgenomen en

van buiten geleerd, kunnen volkomen juist zijn; maar heeft hij daarom een regt denkbeeld van die schoonheid en pracht? Wilt gij het rijk der natuur leeren kennen, gij moet opstaan en naar buiten treden in het zonnelicht. Wilt gij het rijk der genade, God en CHRISTUS en u-zelven en uwe bestemming en uwe toekomst leeren kennen, gij moet ontwaken en opstaan, opdat CHRISTUS over u lichte! De raadselen des levens zullen zich voor u oplossen; gij zult Gods leidingen met u van uwe jonkheid aan leeren begrijpen; heerlijk zal het verschiet zich voor u ophelderen. In 't licht der zon zult gij uwe schuld zien maar ook uwe verzoening, uwe zonde maar ook uwe verlossing, uw dood maar ook uw eeuwig leven. En al vindt de mond geen keur van woorden om zooveel goeds en goddelijks te beschrijven, weest getroost, gij kleinen en eenvoudigen! wat den wijzen en verstandigen verborgen bleef, zal God aan uw hart openbaren!

Ja, de zaligheid, die CHRISTUS geeft, wordt met het hart nog meer dan met het hoofd gekend. Gelijk de koestering der morgenzon ons jonger frisscher bloed door de aderen doet stroomen en ook den droefgeestigen tot blijmoedigheid stemt, zoo wordt de borst van hem, over wien CHRISTUS is opgegaan, doortinteld van een hooge en heilige vreugd. 't Is toch iets anders onbeschroomd naar boven te kunnen opzien en te weten dat wij er een lieven Vader hebben, dan altijd te moeten vreezen voor een regtvaardig regter. 't Is toch een onuitsprekelijk zalig bewustzijn: de koning des heelals is mijn broeder en vriend! 't Is toch een hoop die alle lijden opweegt, de vaste hope op een hemel die de jammeren der aarde zal vergoeden. Maar neen! wat zeg ik? den Christen is deze aarde geen tranendal! Getuigt het, trouwe dienaars van den Heer, die wandelt in zijn licht! Hoe zwaar en lang beproefd, blijft u niet altijd rijker

stof tot danken dan tot klagen? En gij, die nog aarzelt en weifelt, let er op en neemt het ter harte! Dit zal u het teeken zijn: wanneer gij in de woning des Christens de jammerklagten en de kreten van wanhoop hoort, die in de slaapsteden en spelonken der zonde weêrgalmen; wanneer gij er de ontevredenheid, de wangunst, de misnoegdheid vindt, die dáár alle genot vergallen; zeg dan vrij: ik zal blijven voortsluimeren, want het is vruchteloos op te staan en den Heer te dienen. Maar indien gij er vergenoegdheid vindt bij alle ontbering, zoo gij er lofpsalmen hoort ook in den lijdensnacht, erken dan de goddelijke kracht die hier werkt; sta op en laat CHRISTUS over u lichten, dat hij ook u dien vrede geve!

Van het oogenblik af dat gij dit zalig besluit neemt, vangt eerst uw ware leven aan. Slapen is dood zijn; in de duisternis kan men niet werken dan de onvruchtbare werken der duisternis. Maar eenmaal opgestaan en door CHRISTUS bestraald, gevoelt men lust en kracht en moed om Gods evenbeeld en stedehouder op aarde te zijn. Gij, die tot hiertoe zonder doel en zonder vrucht uwe jaren zaagt verloopen, en bestondt zonder te leven, gij kunt elk in uwen kring scheppers worden van veel goeds en groots; als de Volzalige kunt gij geluk en zaligheid om u heen verspreiden; als CHRISTUS kunt gij rondgaan goeddoende en leerende. Door hem bestraald, kunt gij het licht der wereld wezen. Ontwaakt, staat op, maakt er een aanvang meê, neemt er de proef van! Tot hiertoe hebt gij in het vleesch gezaaid en niets gemaaid dan verderf en naberouw. Zaai in den geest en gij zult leven maaijen. Gij arbeidt onder het oog van CHRISTUS en den Vader. Uwe dagen zult gij tellen bij goede godverheerlijkende werken, en bij oogsten van goddelijken zegen. Slechts één verdriet, één enkel zal u kwellen: waarom ben ik niet vroeger opgestaan!

Hoe kostelijk een tijd heb ik verslapen! Waarom begon ik eerst zoo laat te leven! — Dáárom, o dáárom draal er thans niet langer mede. Verzuim geen enkel, dierbaar oogenblik. Ontwaak, gij die slaapt, en sta op uit de dooden! De ontluikende natuur roept u toe: Vorst der schepping, wees uw rang en roeping waardig! De verrezen Heiland spreekt: Ik zal over u lichten! Welligt dringt die wekstem heden voor de laatste maal tot u door. Indien gij ook nu blijft liggen en ook nu weder insluimert, dan is het misschien te laat, voor altoos te laat! Dan blijft gij slapen, tot over kort of lang de dood u in den grafkuil bedt. Dáár is geen bezinning meer noch plaatse des berouws. Dan komt de lente weêr en het paaschfeest, en weder klinkt de roepstem: „ontwaak, gij die slaapt!" Maar gij hoort haar niet; gij *kunt* haar niet hooren, gelijk gij haar vroeger niet hebt *willen* hooren. „Sta op uit de dooden!" Maar gelijk gij niet hebt *willen* opstaan, zoo *kunt* gij nu niet opstaan, want gij ligt onder het zegel des doods. En de jaren en de eeuwen wentelen heen over uw graf, en gij slaapt voort — en voort — en voort — en het einde aller dingen is daar, en de jongste dag licht aan. Daar schalt de bazuin; daar klinkt een stem in de graven: „ontwaakt, gij die slaapt, en staat op uit de dooden: CHRISTUS komt over u ten gerigte!" Dan schrikt gij wakker, dan zoudt gij u haastig willen gereed maken — maar daar is geen tijd meer; de Heer is daar en wacht niet langer. En al de dooden ontwaken, en staan op, en scharen zich voor zijnen zetel. Den éénen is hij een lichtende zon, den anderen een verterend vuur. Verheven Regter! wat zult gij voor elk onzer wezen in dien geduchten dag?.... Vraagt het u-zelven, Broeders en Zusters! want het staat in uwe keuze. Beslist, beslist dit eigen oogenblik, want dit oogenblik alleen is het uwe. God van alle ontferming! geef ons de goede keus te doen! Amen.

DE TWAALFJARIGE JEZUS IN DEN TEMPEL.

LEERREDE OVER LUCAS II. VS. 40—52.

EN HET KINDEKEN WIES OP, EN WERD GESTERKT IN DEN GEEST, EN VERVULD MET WIJSHEID; EN DE GENADE GODS WAS OVER HEM.

EN ZIJNE OUDERS REISDEN ALLE JAAR NAAR JERUZALEM OP HET FEEST VAN PASCHA.

EN TOEN HIJ TWAALF JAREN OUD GEWORDEN WAS, EN ZIJ NAAR JERUZALEM OPGEGAAN WAREN, NAAR DE GEWOONTE DES FEESTDAGS,

EN DE DAGEN ALDAAR VOLEINDIGD HADDEN, BLEEF, TOEN ZIJ WEDERKEERDEN, HET KIND JEZUS TE JERUZALEM; EN JOZEF EN ZIJNE MOEDER WISTEN HET NIET;

MAAR MEENENDE DAT HIJ IN 'T GEZELSCHAP OP DEN WEG WAS, GINGEN ZIJ EENE DAGREIZE, EN ZOCHTEN HEM ONDER DE MAGEN, EN ONDER DE BEKENDEN.

EN ALS ZIJ HEM NIET VONDEN, KEERDEN ZIJ WEDEROM NAAR JERUZALEM, HEM ZOEKENDE.

EN HET GESCHIEDDE NA DRIE DAGEN, DAT ZIJ HEM VONDEN IN DEN TEMPEL, ZITTENDE IN HET MIDDEN DER LEERAREN, HEN HOORENDE, EN HEN ONDERVRAGENDE.

EN ALLEN, DIE HEM HOORDEN, ONTZETTEDEN ZICH OVER ZIJN VERSTAND EN ANTWOORDEN.

EN ZIJ, HEM ZIENDE, WERDEN VERSLAGEN; EN ZIJNE MOEDER ZEIDE TOT HEM: KIND! WAAROM HEBT GIJ ONS ZOO

GEDAAN? ZIE, UW VADER EN IK HEBBEN U MET ANGST GEZOCHT.

EN HIJ ZEIDE TOT HEN: WAT IS HET, DAT GIJ MIJ GEZOCHT HEBT? WIST GIJ NIET, DAT IK MOET ZIJN IN DE DINGEN MIJNS VADERS?

EN ZIJ VERSTONDEN HET WOORD NIET, DAT HIJ TOT HEN SPRAK.

EN HIJ GING MET HEN AF, EN KWAM TE NAZARETH, EN WAS HUN ONDERDANIG. EN ZIJNE MOEDER BEWAARDE ALLE DEZE DINGEN IN HAAR HARTE.

EN JEZUS NAM TOE IN WIJSHEID, EN IN GROOTTE, EN IN GENADE BIJ GOD EN DE MENSCHEN.

Welke mag toch de oorzaak wezen dat onze meest opregte en vaste voornemens ten goede zoo dikwijls verijdeld worden, en bij de uitkomst zelden voldoen aan de verwachting die wij-zelven er van hadden opgevat? Ik zou op deze vraag kunnen antwoorden: Wanneer ge uw goed voornemen niet ten uitvoer hebt gelegd, was het zeker ook niet ernstig en vast gemeend. Misschien hebt gij slechts voorwaardelijk beterschap beloofd; en terwijl uw mond zeide: „Ja, Amen! wij zullen den Heere dienen!" hebt ge ligt in uw binnenste er bijgevoegd: „indien het ons niet te zwaar valt; alleenlijk dat het ons toch geoorloofd zij de wereld te genieten; dat de Heer toch verschoone als wij voor de oogen der menschen niet al te godvreezend zijn!" Ik twijfel niet of bij velen, bij de meesten, zou ik met dat antwoord doel treffen en hunne lippen of hun geweten tot de erkentenis dwingen: „ik heb het niet volbragt, omdat ik het met weerzin opgevat, laauw begonnen, en traag heb doorgezet." Maar sommigen, niet weinigen, zou ik toch met deze verklaring der zaak onregt doen, en van hen tot wederantwoord moe-

ten hooren: „Neen, waarlijk, gij dwaalt! Zoo is het bij mij niet gelegen. Wat ik beloofd heb, heb ik ter goeder trouw en van ganscher harte beloofd. 't Is mij-zelven onverklaarbaar hoe ik het niet heb gehouden. Nog deze laatste maal, bij de verwisseling des jaars, was het mijn stellig, mijn onvoorwaardelijk besluit: voor God, voor Hem alleen, de tijd die overig is! Genoeg gezondigd! Genoeg de wereld gediend! Ja, de wereld had het in die ure moeten wagen mij met al hare schatten en wellusten en begeerlijkheden te willen omkoopen! Al hadde ik alleen gestaan te midden van een heir van spotters met al wat goed en heilig is, hun in het aangezigt zou ik mijne gelofte herhaald hebben. Hem zou ik willen zien die mij toen had doen wankelen! Mij dacht, het was onmogelijk, ditmaal volstrekt onmogelijk, dat ik ooit weêr zou struikelen of vallen. En toch — ik ben weêr gestruikeld, reeds nu weder herhaalde malen gestruikeld; wie verzekert mij dat ik ook niet weder vallen, diep, onherstelbaar vallen zal? En ik heb zoo vurig gebeden, en ik heb zoo ernstig gewild! 't Is mij onbegrijpelijk! Ik weet niet meer wat er van te denken." Zal ik u mijne gedachte zeggen, Broeder? Gelijk anderen de loomheid, zoo heeft u de overmaat van drift in den weg gestaan en doen struikelen. Niet als kon uw besluit te ernstig, uw ijver te groot zijn geweest. Maar terwijl gij eerst aan den voet van den berg stondt, hebt gij met éénen sprong den top willen bereiken, om u-zelven den langen steilen weg te besparen. Gij hebt het einddoel zonder de middelen, gij hebt de volmaaktheid zonder oefening, de heiligheid zonder heiligmaking — gij hebt het onmogelijke begeerd. Gij zijt niet de éénige wien het zoo vergaat. Hoe velen dien 't niet aan moed en aan den goeden wil ontbreekt om Christenen te wezen, maar dien het aan geduld en aan volharding faalt om Christenen te *worden!*

Christenen te worden, dag aan dag, jaar op jaar, met onafgebroken inspanning, onder bestendig en wijs gebruik der genademiddelen, toe te nemen en op te wassen in CHRISTUS: 't is zoo natuurlijk en eenvoudig, 't schijnt zoo geheel van zelf te spreken, dat deze de eenige weg is om tot de volle mannelijke grootte in CHRISTUS te komen, — en toch spreken en handelen de meesten als hadden zij er hoegenaamd geen denkbeeld van. Zij hebben het goede en onberouwelijke besluit genomen; nu, meent gij, zullen zij het werk der heiligmaking aanvangen: neen, nu wanen zij het werk der heiligmaking voltooid te hebben! Ongewapend wagen zij zich met de jammerlijkste zorgeloosheid te midden eener wereld vol verleiding. Zij achten de zelfbeproeving, de dagelijksche hernieuwing hunner goede voornemens, de volharding in 't gebed, onverschillig, overtollig. Gisteren nog ver van CHRISTUS, heden eerst kinderen, zwakke kinderen in hem, willen ze terstond reeds vaders in hem wezen, en leeren en besturen, en geven den geestelijken hoogmoed plaats! — en gij verwondert u dat ze struikelen en vallen, dat ze niet aanstonds zijn 't geen zij niet allengs hebben willen worden, gij die glimlacht om den dwazen wensch uwer kleinen die eensklaps mannen willen wezen! en gij vergeet dat dezelfde God, van wien de wetten in 't rijk der natuur zijn uitgegaan, de wet van groei en ontwikkeling ook in het rijk der genade laat gelden. Hebt gij het getuigenis van PAULUS niet vernomen: „Broeders! ik jage er naar! Niet dat ik het reeds gegrepen heb, maar dit éene: ik jaag er naar." En gij, omdat ge 't met den eersten greep niet hebt bereikt, staat moedeloos stil! Hebt gij van SIMON JONA's zoon niet gehoord hoe hij, na vele jaren van beproeving, met vallen en opstaan PETRUS geworden is; en gij, omdat ge niet aanstonds een rotsman zijt, geeft straks den moed verloren! Of dunkt gij u-zelven meerder

te zijn dan PETRUS en PAULUS, dan de Apostelen des Heeren, gij zult toch niet meerder willen wezen dan de Meester zelf. Ook van hem staat geschreven, en ons ter leering geschreven, dat hij opwies niet slechts naar het ligchaam, maar ook naar den geest, en toenam in kracht en wijsheid en in genade bij God en menschen. Zoo onafscheidelijk van onze menschelijke natuur is die langzame ontwikkeling, die trapswijze voortgang, welke u verdrieten en het geduld doen verliezen, dat de Zoon van God zelf, toen hij ons vleesch aannam, kind moest wezen, kind naar ziel en ligchaam, om naar ziel en ligchaam mensch te worden. 't Is waar, van den Heiligen Geest ontvangen, en ten teeken zijner geestelijke reinheid uit een reine maagd geboren, hield hij zich van den beginne en tot den einde toe vrij van alle smet der zonde. Niet met vallen en opstaan, maar met vasten wissen tred heeft hij de baan geloopen; niet met wisselende kans, maar altijd overwinnend heeft hij den strijd gestreden, want hij moest onze overste leidsman en ons vlekkeloos voorbeeld wezen. Maar gestreden heeft hij toch, en is in alle dingen verzocht geweest als wij, en heeft uit het lijden gehoorzaamheid geleerd, want ons, ons menschen, moest hij een menschelijk voorbeeld zijn. Ook hij, de zoon des menschen, is allengs geworden die hij was, en in het twaalfjarig kind JEZUS zien wij de kiemen en beginselen derzelfde deugden, wier volle kracht en luister wij in den mensch JEZUS aanschouwen.

Wij zijn den Evangelist LUCAS veel verpligt voor de mededeeling der bijzonderheid uit 's Heilands jeugd, op welke ik uwe aandacht ga vestigen. 't Verhaal is op zich-zelf eenvoudig en roerend schoon; ik weet dat gij het gaarne nogmaals hooren wilt; daartoe heb ik het eerste deel mijner rede bestemd. Maar het hoog belang van het tekstverhaal zal ons eerst blijken, wanneer wij, ten anderen, het in

verband stellende met de verdere geschiedenis des Heeren, in het kind JEZUS den toekomstigen mensch JEZUS opmerken. Ik wil met toepasselijk onderwijs besluiten; en is het mij gelukt u aan te toonen hoe JEZUS zelf, toenemende in wijsheid en sterkte, de CHRISTUS geworden is, dan zal het mij ligt vallen u te overtuigen dat er voor ons geen andere weg is om Christenen te worden. *Ziet het kind* JEZUS! — *Ziet in het kind den mensch* JEZUS! — *Weest kinderen in* CHRISTUS, *opdat ge mannen in hem worden moogt!* — Gij die den wasdom geeft aan ons gezaaide, den wasdom aan het ligchaam, den wasdom aan de ziel, den wasdom aan het woord, — gebied uwen zegen over ons spreken en hooren! Dat zij zoo!

Nadat LUCAS zijn vriend THEOPHILUS, voor wien hij zijn Evangelie oorspronkelijk heeft te boek gesteld, omstandig berigt had gegeven van de merkwaardige gebeurtenissen, welke JEZUS geboorte voorafgingen en verzelden, verhaalt hij hoe het kind ten achtsten dage besneden en in den tempel te Jeruzalem den Heer werd voorgesteld. „Daarna" schrijft hij „als MARIA en JOZEF alles, het offer en de bijkomende plegtigheden der reiniging, naar de wet des Heeren volbragt hadden, keerden zij weder naar Galiléa tot hunne stad Nazareth." Uit het berigt van MATTHEUS, aan 't slot van zijn tweede hoofdstuk, weten wij dat de terugreis naar Nazareth eenigen tijd verschoven werd, daar JOZEF, door goddelijke tusschenkomst gewaarschuwd, met zijne vrouw en pleegzoon naar Egypte week, en daar als balling verkeerde, tot na den dood des wreeden konings, HERODES den Groote, die getracht had den Messias in de wieg te vermoorden. „En het kindeken" schrijft LUCAS in ons eerste tekstvers „wies op en werd sterk in den geest, vervuld

met wijsheid; en Gods genade was over hem. Hij groeide naar ligchaam en geest voorspoedig op; in al zijn doen en spreken openbaarde zich een wijze vrome zin, en blijkbaar rustte Gods genade op dit kind. Meer valt er zelden van de kinderjaren te berigten; schooner geschiedenis althans kan er niet van geschreven worden. Maar LUCAS deelt ons uit 's Heeren jeugd toch nog ééne bijzonderheid mede, een bijzonderheid, die hij waarschijnlijk van de moeder zelve had gehoord, en die ten voorbeelde en bewijs kon strekken van 't geen hij daar in 't algemeen gezegd had. MARIA en JOZEF waren, als vrome Israëliten, gewoon jaarlijks ter viering van het Paaschfeest naar Jeruzalem op te gaan. Toen het kind JEZUS twaalf jaren oud was, namen zij, voor het eerst, ook hem op de feestreis mede. De heilige week is ten einde, en met den achtsten dag nemen de tempelgangers de t'huisreis aan; MARIA en JOZEF voegen zich bij de karavane hunner land- en stadgenooten, die den weg naar 't noorden inslaat. Maar naauwelijks een eindweegs voortgetrokken mist de moeder haren zoon; zij heeft hem sinds de afreize niet gezien; zou hij te Jeruzalem zijn achtergebleven? was de plaats der zamenkomst en het uur van vertrek hem wel bekend? heeft hij in de woelige straten zijne ouders soms uit het oog verloren? Want naauwelijks kunt gij u een denkbeeld maken van de drukte en aangename verwarring, die bij zulke hoogtijden in de hoofdstad heerschen, waar elk burger zijn huis voor iederen gast ten beste had, en het geheele volk als één gezin van broederen en zusteren leefde. JOZEF tracht de bezorgde moeder gerust te stellen. JEZUS zal zich hier of daar, een weinig voor of achter op den weg, aan bekenden of vrienden hebben aangesloten; 's avonds als het reisgezelschap zich verzamelt en 't gemeenschappelijk nachtleger opslaat, zullen zij hem zonder twijfel wedervinden. De avond valt; die voorgingen

en die volgden komen op de afgesproken rustplaats bij één; daar zijn ook de laatsten, de verst achtergeblevenen, — JEZUS is er niet! Men zoekt, men vraagt rond; niemand weet van hem, niemand heeft hem op den weg gezien, er is geen twijfel aan: hij is te Jeruzalem achtergebleven. Zonder uitstel nemen MARIA en JOZEF de terugreis aan; maar waar hem te zoeken, waar hem te vinden? Twee volle dagen gaan met vruchteloos navragen en opsporen onder telkens klimmende benaauwdheid des harten, de derde nacht gaat voor de moeder in radeloozen angst voorbij. De derde dageraad licht aan; 't is of een goede engel haar ingeeft: naar den tempel! — Naar den tempel; — zij doorkruisen de uitgestrekte voorhoven, waar de wisselaars en kooplieden hunne tafelen opslaan, nergens is JEZUS te vinden. Zij gaan de tempelgebouwen dieper in, uit de ééne zaal, uit de éóne gaanderij in de andere — zie, daar heeft een achtbare kring van schriftgeleerden en rabbi's plaats genomen, met hunne jongeren en discipelen, welke beurtelings op de voorgelegde vragen antwoord geven of zelve inlichting vragen omtrent duistere punten der wet. Een schaar van leergierigen en nieuwsgierigen staat er om heen. JOZEF wil voorbij gaan, doch MARIA luistert, en nadert; zij heeft een bekende stem gehoord, zij ziet den kring rond — blijdschap en verrassing beletten haar elke beweging en boeijen haar de tong! Daar is haar zoon gezeten midden in den kring, hoorende en ondervragende. Aller oogen zijn op het belangwekkend kind gevestigd; de rabbi's de jongeren, de schare, allen hooren hem met hooge goedkeuring en klimmende bewondering; want elke vraag en ieder antwoord getuigt van wijsheid boven zijn ouderdom, van helder inzigt in de wet en de profeten, van heiligen vromen zin.... en twaalfjarigen worden van den nijd nog over 't hoofd gezien! „Kind!" roept de moeder eindelijk uit, en dringt zich in

vervoering door de omstanders heen: „Kind! wat hebt gij ons daar gedaan? Uw vader en ik hebben u met angst gezocht?" „Moeder" luidt het bescheiden antwoord, in treffenden weêrslag op MARIA's woorden, „wat hebt gij mij gezocht? Wist gij niet dat ik in de dingen mijns Vaders moest zijn?" „Uw vader" had MARIA gezegd „uw vader en ik hebben u met angst gezocht." „En waarom mij gezocht?" herneemt JEZUS: „Waar kondt gij mij elders zoeken dan in het huis mijns Vaders, mijns eigenen, hemelschen Vaders? Hier is immers mijne plaats, waar van Hem en van het Zijne wordt gesproken?" — Maar zij verstonden het woord niet dat hij tot hen sprak. Zonder aarzelen staat JEZUS op, en al is zijn hoogste geneugte in het huis des Vaders, gewillig volgt hij zijne ouders; en al hebben de schriftgeleerden en wijzen des lands hem te Jeruzalem geprezen en bewonderd, gaarne is hij zijn aardschen vader met handenarbeid ten dienst in het vergeten Nazareth. Vader en moeder begrepen den zoon niet langer; hij was hun in alles onderdanig, een gehoorzaam en liefhebbend kind; maar zijn stille zin bleef hun ondoorgrondelijk, zijn hooger aanleg was boven hun bereik. — Neen! zij hadden het woord niet verstaan, dat hij tot hen gesproken had. MARIA mogt er iets van begrepen hebben, in de vreugd des wederziens had zij geen tijd tot nadenken. Intusschen bewaarde zij al deze dingen in haar hart, het waren hare liefste en geheimste gedachten; en menigwerf als zij haar oog sloeg op den zoon, die toenam in wijsheid en in grootte en in genade bij God en menschen, peinsde zij, met telkens blijder hoop en hoogere verwachting: „Wat zal hij éénmaal wezen?"

Achttien jaren zijn voorbij gesneld. Het kind JEZUS is een man geworden. Als een beroemd leeraar, magtig in woorden, groot in werken, vinden wij den pleegzoon des timmermans weder. Maar in al zijn doen en spreken herkennen wij dezelfde goddelijke deugden, die zich reeds op twaalfjarigen leeftijd bij hem ontwikkelden: *dezelfde wijsheid, denzelfden godsdienstzin, dezelfde naauwgezetheid in al zijne betrekkingen.* Vestigt nog eens den blik op het tekstverhaal, en ziet in het kind den toekomstigen mensch!

JEZUS is te Jeruzalem achtergebleven, en zijne ouders weten 't niet. Een kind alleen gelaten in een wereldstad! Maar de zoon van MARIA weet wat hij te doen heeft. In den tempel zal hij door de priesters gaarne opgenomen en verzorgd worden; in den tempel is hij veilig voor de gevaren, voor de vermaken der hoofdstad; in den tempel behoort hij t'huis, als in de woning zijns hemelschen Vaders. En als nu de schriftgeleerden zijns volks van de wet en de profeten handelen, hoe is hij onvermoeid in het hooren en ondervragen, en laat zich geen woord ontglippen dat niet wel gedacht en wel gesproken is, zoodat zich over hem verbazen allen die het hooren! Zijne ouders zoeken en vinden hem ten laatste; hij keert met hen weder naar Nazareth, en een geruimen tijd verliezen wij hem uit het oog. Op dertigjarigen leeftijd vinden wij JEZUS weder, en zie! de wijsheid van het kind is tot mannenwijsheid ontwikkeld. Nu staat hij alleen te midden eener wereld, die hem haat en vervolgt, alleen in een kring van boosaardige vijanden, die hem zonder ophouden strikken leggen en in elk zijner woorden hem trachten te vangen, geroepen tot een werk dat de menschheid en de eeuwen moet omvatten en de stoutste droomen aller wijzen zal beschamen. Maar der wereld

en zijnen vijanden en zijner grootsche taak is hij gewassen. Als kind wist hij de verleiding te ontwijken; als man weet hij haar het hoofd te bieden, en de magt des Boozen te verbreken. In den leeraar die de profeten verklaart, de wet volmaakt, den Vader verkondigt, het Godsrijk sticht, en spreekt zoo als geen mensch gesproken heeft, herkennen wij den leerling die aller bewondering wekte. Het kind heeft ons den man voorspeld, en het openbare leven des Heilands getuigt van zijn verborgen jeugd, dat hij toenam in wijsheid en sterk werd naar den geest.

„Wist gij niet dat ik moet zijn in de dingen mijns Vaders?" Één woord, door het kind in eenvoud des harten gesproken, is soms voor den schranderen opmerker voldoende om hem den geheelen toekomstigen mensch te doen raden. De treffende vraag van den twaalfjarigen JEZUS is de schoonste openbaring van zijn vroegen godsdienstzin, en een aanduiding van 't geen zijn volgend leven wezen zal. „Wist gij het niet? Waarom mij gezocht?" De vraag is zoo echt kinderlijk en roerend natuurlijk. 't Was in hem niet opgekomen elders dan naar den tempel heen te gaan. „Wist gij het niet?" Hij wist zoo goed welke zijne roeping was; hij was er zoo geheel van vervuld; sprak het niet van zelf, dat hij moest zijn in de dingen zijns Vaders? Ziedaar den zoon van God! Ziedaar den mensch wien het spijs en lafenis zal wezen den wil des Vaders te doen; die niet zijne eere zoeken zal, maar de eere Gods; die, gelijk hij reeds als kind, op kinderlijke wijze in de dingen des Vaders is, in rijper jaren, met volwassen kracht, de werken des Vaders zal werken; die gehoorzaam zal worden in alles, tot in den dood des kruises; die zich één zal weten met den Vader, met telkens hooger, krachtiger bewustzijn; tot dat hij aan den laatsten avond zijns levens, op de vraag

van PHILIPPUS: „toon ons den Vader!" vrijuit en zonder beeldspraak antwoordt: „die mij ziet, ziet den Vader: ik ben in Hem, Hij is in mij."

LUCAS kon zijn verhaal van JEZUS eerste tempelreize met geen schooner getuigenis besluiten, dan 't geen vervat is in de woorden: „hij keerde met zijne ouders weder, en kwam te Nazareth; en was hun onderdanig." Zoo beoefende JEZUS op twaalfjarigen leeftijd die eerste aller deugden, de deugd der gehoorzaamheid. En toen hij later het ouderlijk huis verliet, gedroeg hij zich in al zijne betrekkingen met dezelfde naauwgezetheid. Hij geeft den keizer wat des keizers is; hij gedraagt zich stipt naar de wet onder welke hij leeft; hij rekent zich niet te hoog om jegens elk alle geregtigheid te vervullen. Het volk dat hem tot koning wil uitroepen, den discipel die voor hem slaan wil met den zwaarde, wijst hij met vasten wil terug. Hoe nader aan zijne verheerlijking, hoe zwaarder gegriefd en mishandeld, hoe hij zich williger onderwerpt aan hen wien magt van boven is gegeven; en terwijl hij voor den Hoogepriester en voor PILATUS betuigt: „Gij zegt het; ik ben de CHRISTUS, ik ben geboren koning!" is hij hun onderdanig, en laat zich vonnissen en geeselen, en sleept zijn kruis naar Golgotha.

Toen was zijn werk volbragt, na dertig jaren van stille voorbereiding, in drie jaren tijds volbragt. Jeruzalem zou den Heer niet wederzien. Voor de laatste maal was hij er tot het paaschfeest opgekomen; één en twintig jaar geleden was het de eerste reis geweest. Denkt voor een oogenblik dien tusschentijd weg, en stelt het kind naast den man: JEZUS voor het eerst, en JEZUS voor het laatst op het paaschfeest te Jeruzalem! Welk een overeenkomst — Welk een verschil! Dáár het ochtendrood; hier de volle middagluister! Weder is hij in den tempel te midden van

de schriftgeleerden, vragende en antwoord gevende, zoodat al de menigte zich over hem ontzet. Zijne bewonderaars zijn in vijanden verkeerd; en als zij hem vragen over de wet is het om hem te vangen in zijne woorden, maar zijne wijsheid beschaamt hunne vonden. Weder is hij in de dingen zijns Vaders; niet meer om Gods vroegere openbaring te verklaren, maar om zelf de volkomene openbaring Gods te wezen; in de dingen, die bij God te doen zijn om het schuldig menschdom te verzoenen. Wist gij het niet, bedroefde moeder, die afgeweend naast het kruis van uwen eerstgeboren staat, wist gij het niet, dat hij den beker drinken moet dien hem de Vader te drinken geeft? Hoor! ook in de stervensure heeft hij een blik en woord voor u; terwijl hij de zonden der wereld draagt, vergeet hij zijnen vriend en zijne moeder niet. Zie, dit is de voleinding van al wat gij in uw harte bewaard hebt. Dit zou hij éénmaal wezen: de overste Leidsman onzes geloofs, de volmaakte Hoogepriester, de volkomen Verlosser. Nu is zijne goddelijke deugd in vollen luister openbaar. Beproefd in den strijd, in woorden en werken betoond, door lijden geheiligd, is zij het afschijnsel van de volmaaktheid des Vaders, en het vlekkeloos voorbeeld van alle kinderen Gods!

Is het een moeijelijke taak bij uitstekende mannen den gang hunner ontwikkeling en de geschiedenis van hun inwendig leven na te gaan, dan mag ik allerminst hopen u naar eisch te hebben voorgesteld, hoe de éénige onder de menschenkinderen geworden is die hij was. Maakt *gij* het tot een voorwerp van eigen gezet en eerbiedig onderzoek! Maar zóóveel meen ik u toch op het voetspoor van LUCAS te hebben aangetoond, dat JEZUS ook naar den geest, niet

slechts naar het ligchaam, kind geweest, man geworden, dat hij toegenomen is in wijsheid en betooning van kracht. Zóóveel moet het gesprokene toch op u vermogen, dat gij een open oor hebt voor de vermaning met welke ik mijne rede aanving en besluit: Ziet op het voorbeeld van uwen Heer! Verlangt gij Christenen, en mannen in CHRISTUS te zijn, het moet u niet verdrieten kinderen in hem te wezen, en Christenen te worden. Jongen en Ouden! het is uw beider zelfde roeping. Kinderen! rekent er u-zelven niet te jong — Volwassenen! rekent er u-zelven niet te oud toe!

Kinderen, die mij hoort! U wijs ik in de eerste plaats op het voorbeeld van den twaalfjarigen JEZUS. Twaalf jaren! En reeds is JEZUS verstandig genoeg om waar het noodig is voor zich-zelf te zorgen, en bedachtzaam genoeg om zich niet noodeloos te wagen; reeds is hij ver gevorderd in de kennis der waarheid, en van het woord Gods. Twaalf jaren! Kinderen! misschien zult gij hier of daar menschen ontmoeten, die zeggen alsof ze u wilden voorspreken: „van dien leeftijd is nog niet anders dan dwaasheid en onverstand te wachten; jonge hoofden moeten zich niet met ernstig onderzoek vermoeijen; laat ze geworden: 't zijn maar kinderen." Die menschen doen u schande aan. Toont dat gij het beter weet! Zal er wat goeds van u worden, dan moet het hoe eer hoe liever geschieden. Hoort niet naar die onverstandige raadgevers, maar tracht van vrome en wijze menschen den lof te verdienen: „hij is nog maar een kind, maar hij geeft reeds blijk dat hij een man zal worden."

Om vroeg wijs te zijn moet gij vroeg den Heer vreezen. Daar zijn weder andere menschen, die uwe ouders en leeraars ter zijde nemen en tot hen zeggen: „Spreekt den kinderen toch zoo vroeg niet van God! Wat gij hun voor 't overige ook leeren moogt, van de godsdienst begrijpen

zij niets. Zij kunnen God nog niet liefhebben; 't zijn maar kinderen." Zegt! moeten wij die menschen gelooven? Is het waar, kunt gij God nog niet liefhebben? Neen, ik weet het beter van u! Gij hebt immers uwen vader en uwe moeder lief, en gij weet dat God ook uw Vader is, uw hemelsche Vader, die u liever heeft dan vader en moeder beide, en u niet verlaten zal, ook als vader en moeder sterven. Daarom wilt gij reeds nu veel van God hooren en zijne geboden trouw bewaren. Toont dat in uw gedrag! Dan zullen wij, uwe ouders en leeraars, hebben wat wij dien menschen van u kunnen antwoorden; wij zullen tot hen spreken: „Wat meent gij wel? Ja, onze kinderen zijn nog maar kinderen, maar 't zijn christen-kinderen, die het voorbeeld van JEZUS willen navolgen. Weet gijlieden niet dat ook de kinderen moeten zijn in de dingen huns Vaders?"

En weet gij wat God in de eerste plaats van u verlangt? dat gij uwen ouders onderdanig, dat gij aan vader en moeder gehoorzaam zijt. Die zegt dat hij God lief heeft en vader en moeder niet eert, is een schaamteloos leugenaar. En al was hij wijs, vér boven zijne jaren, geen verstandig mensch zou iets goeds of uitstekends van hem verwachten. „Altijd gehoorzaam te zijn, dat is de weg om altijd kinderen te blijven!" Neen! 't is de naaste weg om mannen te worden. Ik zal u niet betoogen dat het dure pligt is, ook voor u, kinderen, die den volwassen leeftijd nadert, ook voor u, die misschien in eenig opzigt boven uwe ouders uitmunt; — dat het pligt is ziet gij zelf wel in, een pligt waarin de eigen Zoon van God u voorgaat. Maar 't is ook uw waarachtig belang. Wanneer gij de deugden van gezeggelijkheid en bescheidenheid in het ouderlijk huis niet oefent, waar zult gij ze later leeren? Geen ondeugende dochter werd ooit een brave vrouw, een goede moe-

der; geen ontaarde zoon een eerlijk man, een waardig burger. Wijst mij, wien gij wilt, uit de geschiedenis des Bijbels, of der wereld, of in de maatschappij, wiens naam met lof vermeld wordt en die met eer zijn stand bekleedt; en bij onderzoek zal blijken dat zijne ouders als kind van hem getuigden; „hij was een brave zoon, hij was ons onderdanig.”

Kinderen! God heeft u uitverkoren om Christenen te zijn; hij roept u om het nu reeds te worden. Hij heeft wat goeds en groots met u voor; ziet toe, dat niemand uwer achterblijve!

Van de kinderen wend ik mij tot de volwassenen. En ook hen, u en mij-zelven, Toehoorders! wijs ik op het voorbeeld van den twaalfjarigen JEZUS. ’t Is waar, wij hebben den leeftijd om Christenen te wezen, en wij zijn oud genoeg om mannen in CHRISTUS te zijn; — maar zoo als het met de meesten onzer gesteld is, weet ik u geen beter raad te geven, dan dat ge u-zelven niet te oud rekent om Christenen te worden, en uwe navolging van den Heer aanvangt met zijne kinderdeugden over te nemen. Weest wijs tot bedachtzaamheid! Ja, wij zijn geroepen om de wereld te overwinnen, om midden in de wereld, en trots hare verleiding het zout en het licht der wereld te zijn, om haar te gebruiken als niet misbruikende; — maar zoolang uw geloof nog zwak en teer, en uwe heiligmaking nog verre van voltooid is, gaat de verleiding uit den weg! Zoekt haar voor ’t minst niet roekeloos op; vertoeft liever in het huis Gods dan in het huis der maaltijden; alle dingen zijn wel geoorloofd, maar alle dingen zijn niet oorbaar. Weest in de dingen des Vaders; maar niet aanstonds om anderen met vele woorden te leeren: oefent eerst u-zelven door den stillen, gedurigen omgang met God; niet aanstonds

om ten aanschouwen der menigte de werken des Vaders te werken, — daartoe zult gij later geroepen worden; werkt eerst het werk des Vaders aan u-zelven! Vóór alle dingen: weest in het kleine trouw en naauwgezet! Veroorlooft en vergeeft u-zelven geen enkelen misstap! Leert gehoorzamen; leert volgen en u voegen; zoo gij niet wordt gelijk de kinderkens, gij zult in het koninkrijk der hemelen niet ingaan. Zijn die vorderingen u te zwaar, Toehoorders! is die weg u te lang en te lastig? Roemt dan niet langer op uwe goede voornemens; beeldt u niet in dat gij het opregt en eerlijk meent; die Christen zijn wil, moet Christen willen worden. Indien niet, uw leven zal blijven wat het tot hiertoe was: vallen en opstaan, opstaan en vallen, en nooit zult ge verder komen; een gedurig besluiten, een onophoudelijk voornemen en plegtig beloven, en toch zult gij aan 't einde het regtvaardig vonnis hooren: 't was u geen ernst; gij hebt niet gewild! Gij zijt den reiziger gelijk, die altijd t'huis wil zijn en nooit den voet verzet, altijd den staf in de hand, hunkerende naar het einde van den togt, zonder ooit den togt te aanvaarden, tot dat de nacht u beiden overvalt, hem ver van huis, u ver van CHRISTUS!

Komt, Broeders en Zusters! een ander, beter besluit genomen! of, wilt ge, liever niets beloofd, en eindelijk iets gedaan! Begint: de voortzetting, de voleinding zal volgen. Ik prijs het in u dat ge u niets geringers dan de volmaaktheid voorstelt. Zult gij de loopbaan met eere loopen, gij moet de kroon in 't oog houden die aan het einde hangt. Maar wederom, zult gij den eindpaal en de kroon bereiken, slaat in de baan, en volge uw voet waar reeds uw blik is vooruit gesneld! 't Is met geen ijdelen wensch te doen. CHRISTUS is voorgegaan; God is met u. Zijne genade zal over u toenemen en vermenigvuldigd worden bij elke nieuwe schrede. Gij zult voortgáan van kracht

tot kracht, van heerlijkheid tot heerlijkheid. Wat gij nog eenmaal wezen zult, dat zal de dag van CHRISTUS leeren. De openbaring der toekomst is zijne; uwer is het werk van heden, en het werk van heden is: de eerste stap! Amen.

DE WARE KENNIS VAN GOD HET VOORREGT DER REINEN VAN HARTE.

LEERREDE OVER MATTHEÜS V. vs. 8.

ZALIG ZIJN DE REINEN VAN HARTE: WANT ZIJ ZULLEN GOD ZIEN.

Stelt u een mensch voor in het bezit van alles wat de aarde begeerlijks heeft: zijn woonplaats een paradijs, zijn rijkdom en magt als die van een koning, zijn ligchaam in vollen bloei van jeugd en kracht en gezondheid, zijn geest verrijkt met al de wetenschap van SALOMO, of wie er wijzer dan SALOMO is geweest, zoodat hij al de wonderen der natuur kent — van den ceder tot de mosplant, van den olifant tot den worm, van den orion en het zevengesternte tot de nevelvlekken, — en de talen en zeden der volken, en hunne geschiedenis tot waar ze zich in nacht verliest, en de geheime roerselen en al de schuilhoeken van het menschelijk hart! Ik wil dat de kunst zijn borst doorgloeije en zijn leven verheerlijke; hij smake al het genot der zinnen en de hoogere genietingen van vriendschap en liefde, zijn omgang zij met de uitnemendsten van ons geslacht, en onder die allen blijve hij de eerste; kortom, al wat gij uit kunt denken van aardsche grootheid en levens-

vreugde, zij hem in volle mate en voor altoos geschonken! Wat dunkt u van dien hoog bevoorregte? Heb ik de schets van zijn geluk voltooid, of zal hem nog iets ontbreken? Verplaatst hem voor een oogenblik in de eenzaamheid. 't Is avond; het is de tijd des nadenkens. Van gindschen heuveltop overziet hij alles wat hem omringt; 't is het zijne; hij kent en hij bezit het; op zijn wenk staat het hem ten dienste. Maar wie heeft het hem gegeven, wie het voor hem toebereid? Hij is boven allen, maar wie is boven hem? Allen buigen zich voor hem, voor wien zal hij zich buigen? Hij aanschouwt de natuur en wil haar maker kennen; hij peilt de diepten des hemels en ziet naar den grooten bouwheer om. Hij heeft ontvangen, hij moet danken; hij bewondert, hij moet aanbidden; hij is een mensch en zoekt zijn God!

Ja, onweêrstaanbaar is die trek en onuitroeibaar dat verlangen naar de kennis en de gemeenschap des Allerhoogsten. Zóó hijgt het afgejaagde hert niet naar de waterstroomen, zóó snakt de beklemde borst niet naar adem, als onze ziel dorst naar God, naar den levenden God. En de gelukkige, dien ik u daar even heb voorgesteld, zal zijne wetenschap ijdel, en zijn kunst- en zingenot smakeloos, en al den lust des levens zonder kern en waarde vinden, zoolang hem God ontbreekt. Gij behoeft mij niet te herinneren, dat er sommigen zijn die God loochenen, en velen, ontelbaar velen, die als zonder God in de wereld leven, en slechts weinigen die Hem in waarheid kennen en in geest en in waarheid Hem dienen. Ik weet dat de mensch de stem in zijn binnenste of niet of ten halve verstaan kan of ook met opzet smoren, dat hij zijner natuur geweld kan aandoen en zich naar den geest verminken en vermoorden; maar ik weet ook dat hij daarbij geen rust of vrede heeft, dat, onbewust en ongewild misschien, de gedachte aan God hem

bijblijft zoolang hij denken, en het gevoel van God zoolang hij gevoelen, en de begeerte naar God zoolang hij begeeren zal; dat hij moet ophouden te bestaan om niet te worden heengetogen, al is het tegen wil en dank, tot den Vader der geesten, het Wezen aller Wezens.

En toch — het is maar al te waar — toch wordt Hij schaars gevonden en gekend. God is niet verre van een iegelijk onzer, en toch zijn er maar weinigen die Hem vinden. In Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij, en toch maar zelden genieten wij zijn verborgen omgang. Aan wien de schuld, Broeders en Zusters? Aan God? Zou Hij, die ons hart geformeerd heeft, ons weigeren wat ons hart behoeft? Maar heeft Hij zich dan ooit onbetuigd aan ons gelaten, regen en vruchtbare tijden gevende en zijne onzienlijke eigenschappen openbarende in de natuur? Heeft Hij niet voortijds veelmalen gesproken door de Profeten, en nu in deze laatste dagen tot ons door zijnen Zoon? Neen! bij ons ligt de schuld: Hij spreekt maar wij hooren niet; Hij openbaart zich maar wij zien Hem niet. De zonde heeft scheiding gemaakt tusschen God en den mensch; de wolk der ongeregtigheid bedekt voor ons het aangezigt des Heiligen. En wat oorspronkelijk het regt en de roeping aller menschen was: God te kennen en omgang met Hem te plegen, — dat is door onze schuld het voorregt van weinigen geworden: *Zalig de reinen van harte*, *want zij*, zij alléén, *zullen God zien!*

De ware kennisse Gods het voorregt van de reinen van harte. Welk een onderwerp! Hoe wij het dieper indenken, hoe meer het omvat! Ik zou schromen het voor de Gemeente te behandelen, wanneer ik niet wist dat ik op hare aandacht en belangstelling kon rekenen. Maar ik zal snaren aanroeren, van welke ik zeker ben dat ze in elke menschelijke borst weêrklinken. Heer der Gemeente, doe het uwen

dienaar gelukken! Zoo er onreinen in uw bedehuis zijn, dat hij hen aan zich-zelven ontdekke, en droefheid naar God bij hen werke! Zijn er verdoolden, die door de besmetting der wereld zijn aangetast, dat hij herinneringen bij hen wekke, die hen tot God doen wederkeeren! Zijn er reinen van harte, dat hij hun al de kracht en al den zegen uws woords te smaken geve, opdat ze blijven en vaster worden in het goede! Dat hij zich-zelven ter behoudenis spreke! Werk gij het alles, Heer, door uwen goeden geest! Amen.

Zalig de reinen van harte, want wij zullen God zien. God te zien! De zin der woorden is niet uit te denken! Trachten wij op menschelijke wijs er van te spreken. *De reinen van harte worden toegelaten tot God; — zij leeren God kennen; — zij oefenen gemeenschap met God.* Ziedaar hun drieledig voorregt, en het plan mijner rede. 't Is hun, hun alléén vergund tot God te gaan; de onreine *mag* God niet zien. 't Is hun mogelijk God te leeren kennen; de onreine *kan* God niet zien. 't Is hun hoogste zaligheid gemeenschap met God te oefenen; de onreine *wil* God niet zien.

Het tekstwoord is ééne der acht zaligsprekingen, met welke de Heer zijne Bergrede aanving, en die de voorwaarden en voorregten behelzen aan het burgerschap in zijn koninkrijk verknocht. Een nieuwe orde van zaken stond te beginnen. Voortaan zou men zaligspreken de armen en die treurden en die hongerden, en de zachtzinnigen en de barmhartigen, de vreedzamen en de vervolgden, want zij waren uitverkoren om burgers van het rijk van den Messias en deelgenooten zijner heerlijkheid te worden. Maar er zijn er geen wien door den mond der waarheid milder

zegen en hooger gunstbewijs wordt toegezegd dan de reinen van harte, waar hij hen zalig spreekt, omdat zij God zullen zien. JEZUS ontleent zijne uitdrukking waarschijnlijk van de tempelwet, welke aan allen, die Levitisch onrein waren, den toegang tot het heiligdom ontzegde. Naar MOZES wet moest rein van handen zijn al wie voor het aangezigt des Heeren zou verschijnen; naar CHRISTUS uitspraak is God te zien het uitsluitend voorregt der reinen van harte. Der reinen van harte! Mij dunkt ik hoor u vragen: wie is rein? en ik aarzel antwoord te geven op die vraag. Zal ik u en mij-zelven met leugenen troosten en zeggen dat alleen zware vlekken den mensch ontreinigen, en dat de Heilige kleine smetten over 't hoofd ziet? Zulk een Evangelie vind ik in de gewijde bladeren niet, en God beware mij dat ik het prediken zou! *Dit is de verkondiging, die wij van* CHRISTUS *gehoord hebben, dat God een licht is en gansch geen duisternis is in Hem! Die een vrouw aanziet om haar te begeeren, heeft alreede overspel met haar gedaan. Weest heilig, gelijk Hij die u geroepen heeft heilig is!* Ziedaar de leer des koninkrijks! — Maar dan is die zaligspreking voor niemand gesproken, want daar is geen vlekkeloos reine, noch is er ooit een geweest — Hem alleen uitgenomen van wiens lippen dit woord is gevloeid. Gij zegt het, Broeders! Daarom geldt het in vollen nadruk ook van hem alléén, dat hij den Vader ziet en in den schoot des Vaders is. Nogtans maken wij onderscheid — en teregt, God-zelf doet het in zijn woord — wij maken onderscheid gelijk tusschen goeden en boozen, zoo tusschen reinen en onreinen. Onrein is het hart, dat booze lusten voedt en kweekt, dat behagen schept in het kwade, dat den broeder haat en in alles zich-zelve zoekt. Maar hij die ernstig en op den duur het goede wil, die een afschuw heeft van bedrog en logen en van al wat kwaad is in het oog des Heéren, die God

en menschen lief heeft en leeft voor het geluk van anderen, hij mag — al is het niet in den volsten zin, maar menschelijkerwijs gesproken — toch mag *hij* rein van harte heeten. En omdat hij het kwade laat en wil wat God wil, al is het in vele tekortkoming, trekt hij een genadig welgevallen van den Heer. En omdat hij elke booze gedachte die bij hem op mogt rijzen wegstoot, en zich met alle kracht zuiver tracht te houden van alle smet, wordt hij toegelaten in de tegenwoordigheid des Heiligen. Zalig die welgezinde, die reine van harte; hij mag God zien. Er is geen grond om dit zien van God ver in de toekomst te verschuiven, en het te beschouwen als een voorregt dat den reine van harte eerst na den dood te beurt zal vallen. *Gezien*, met stoffelijk oog, op stoffelijke wijze, wordt God ook in den hemel niet. En wederom, het zalig gevoel zijner tegenwoordigheid kan reeds op aarde gesmaakt worden. Gelijk de Israëliet, die rein van handen was, te allen tijde naar den tempel mogt opgaan, zoo heeft de reine van harte in CHRISTUS het regt van kindschap, om ieder uur en ter aller plaatse zich voor het aangezigt des Vaders te stellen. Hij behoeft naar Jeruzalem noch Gerizim heen te trekken; hij is overal t'huis bij den Vader, in zijne binnenkamer, in het kerkgebouw, in het groote heiligdom der natuur, welks gewelven reiken tot aan de einden der aarde. Geen priester staat tusschen hem en zijnen God; geen voorhang weert hem van het heiligdom. Als het kind bij den Vader gaat hij uit en in; de Vader heet hem altijd welkom en wil hem altoos hooren. Zalig de reinen van harte! Dat heerlijk voorregt kent gij niet, onreinen, die omgaat met bedrog en kwaad smeedt tegen uwen naaste en booze lusten voedt! 't Is waar: de rijke schepping Gods staat ook voor u open; gij kunt mede opgaan in het bedehuis; zoolang gij de handen rein houdt en een schoon

gelaat toont, kunt gij uwe broeders en zusters bedriegen — maar uwen Vader niet! 't Is waar: gij zijt ook in de tegenwoordigheid des Alomtegenwoordigen; maar gij zijt aan het ondeugend kind gelijk, dat in de ouderlijke woning verlegen rondsluipt en den blik des vaders ontwijkt. Dit is uwe straf, dat gij overal nabij God zijnde Hem nogtans niet moogt zien. Zit gij ter neder binnen de tempelmuren, dan spreekt de stem van uw geweten: „dit is het huis van den Heilige; hoe durft gij hier binnen komen? Hij is liefde, en gij vergaat van nijd en wrok." Zijt gij in de eenzaamheid, in de duisternis, dan fluistert het donker zelf u toe: „ook hier is God; verberg u, ontwijk Hem! Hoe kunt gij voor Hem bestaan? Hij is de regtvaardige, en gij ademt leugen en geweld." Treedt gij naar buiten in de natuur, dan leent God spraak aan plant en dier, en al wat u omringt schijnt u toe te roepen: „gij zijt een wanklank in het schoon geheel! Gods heiligdom is op de bergen, op de velden, in de wouden, de Heer is alom; nergens is plaats voor u." Zoo zijt gij balling en vreemdeling midden in het Vaderhuis, en 't is ter naauwernood dat God u duldt en draagt in zijne schepping tot op den dag des oordeels. Nogtans niet, gij arme mensch, omdat Hij u haat en u zonder deernis van zich stoot, maar omdat Hij uwe zonde haat, die gij lief hebt. Zijn hart en heiligdom blijft voor u openstaan; niet bij Hem, bij u is de schuld der verwijdering. En al liet Hij u toe in zijne tegenwoordigheid en al mogt gij staan aan zijne heilige plaatse, het zou u niet baten zoolang gij vuige togten koestert: de onreine *kan* God niet zien!

Zalig de reinen van harte: hun is het mógelijk God te

Die 't land op zooveel tranen staat,
Met eigen hand een nieuwe keten,
Een Hollandsche Inquisitie-raad!

Het Delftsch orakel, 's wereld wonder,
Europa's luistervolle zon
Gaat in den vochten kerker onder,
Dien Ruyter voor de vrijheid won!
Wie zal dat licht ons wedergeven? —
Gij, teedre, gij, manhafte vrouw!
Wat Hollands ondank had misdreven
Verzoent Maria's huwlijkstrouw.

Draag, Maasrivier, met stille hulde
De kist des burgtvoogds handen uit,
Die nimmer zooveel wijsheid vulde
Als ze in den éénen Huig omsluit.
Wat tracht uw golfslag hem te wreken
En knaagt aan d'ingevreten zoom? —
Het burgslot sta, een eeuwig teeken,
Verdubbeld in uw heldren stroom! —

Het sta, ten les der late nageslachten,
Zoo ooit de bond der onderaardsche magten,
Geloofsdwang, tweedragt en verkettring, 't hoofd
Door 't zwaard van 's Heeren woord van één gekloofd

Met Hydra-groeikracht weêr verheffen mogten;
't Leer' toezien dat de mom der vloekgedrochten,
De leugendos van ijver en geloof,
Ons niet verrasse, dat wij hoorend doof,
En ziende blind, hen juichend binnenleiden,
En andermaal hun outer toebereiden.
Daal, Hemelkoninginne! Liefde! daal,
Zacht koestrende, als de voorjaarszonnestraal
Die 't ijs ontdooit en 't groen lokt aan de twijgen,
Maar niet verschroeit noch doet naar d'adem hijgen;
Daal neêr in 't goede land waar Willems Zoon
Elk altaar veiligt en 't gezag der kroon
Aan kleur noch factie leent! — En gij, Verlichting!
Daal met haar neder! — Neêrland is uw stichting:
Het was van ouds de fakkel van Euroop',
Het licht der kerk, der waarheid troost en hoop;
't Deed regts en links zijn rijken zegen stroomen:
Het heeft à Kempis voor de kerk van Romen,
Voor Luthers kerk van Zutphen opgeleid —
En schonk Erasmus aan de Christenheid.

Erasmus! — Vier de losse toomen
  Aan 't span, dat driftig voorwaarts schiet,
Tot daar ge aan uw benijde zoomen
  Zijn vaderstad verrijzen ziet.

zien. Vuil van hart — blind van oogen! Rein van hart — helder van blik! Want het is er verre van daan, dat reinheid van hart gelijkluidend zou zijn met onnoozelheid, die bij sommigen voor onschuld geldt, of iets gemeen zou hebben met die dweeperij, die meent dat men het verstand moet verliezen om God te vinden! De reine van hart dorst naar zuivere kennis, en hij beproeft de geesten of zij uit God zijn. Dat is hem mogelijk, omdat hij van al Gods volmaaktheden een spoor en schaduw in zich-zelven vindt. Als hij bidt: „vergeef mij mijne schulden" — dan kan en durft hij er bijvoegen: „gelijk ook ik vergeve mijnen schuldenaren." Gij behoeft *hem* niet te zeggen, dat God niet plaagt uit lust tot plagen; al was zijn leven niets dan jammer, dát zou hij nimmer van God gelooven. De onreine kan God niet zien, ook waar Hij zich het helderst openbaart; de reine ziet Hem, ook als Hij zich verbergt. En al roept de dwaas: daar is geen God! en de ligtzinnige: het is te vergeefs God te dienen; de Heer merkt er niet op! en al vleit de zonde, al lokt de wereld, al dreigt de dood, — hij staat met opgeheven hoofde als ziende den Onzienlijke!

Zalig de reinen van harte, want zij kennen God als hun God, zij zien den Vader als hun Vader, en staan in de naauwste gemeenschap met Hem. Maar de onreine *wil* God niet zien. Dat verwondert ons niet: de duisternis haat het licht, zij moet het haten. Inderdaad de kennisse Gods kan voor den kwalijkgezinde niets bekoorlijks hebben. Reeds het gezelschap der weldenkenden onder de menschen is hem ondragelijk. Wat zal het wezen als hem de Heilige verkondigd wordt! Te weten dat God regtvaardig is en een wreker, dat Hij het ook voor hem is; dat God goe-

dertieren is en de liefde zelve, maar dat Hij het niet voor hem is, en niet voor hem zijn kan, zoolang hij volhardt in kwaad doen — wat troost, wat vreugd kan het hem brengen? Al staat Gods bedehuis voor hem open, al verstaat hij wat er gepredikt wordt, 't zal hem slechts beschamen, ontrusten, kwellen. Ja! al wierd het onmogelijke mogelijk, al konden wij het tekstwoord verkeeren, dat er stond: de onreinen zullen God zien; en de ordeningen Gods, dat de boozen wierden toegelaten in den hemel der zaligheid, — al mogten, al konden zij, zij zouden het niet willen of begeeren. O wij begrijpen hunne logentaal: „daar is geen God, of zoo daar een God is, Hij merkt niet op de daden der menschen." Het is de slecht verholen wensch: och, dat er geen God ware! dat Hij niet opmerkte! — Ook zijn *zij* het geweest, die van oudsher de profeten doodden, en smaadden en mishandelden al wie het waagde van God te spreken. Één was er onder de godsmannen, boven alle anderen heilig en goed, ja met geen ander te gelijken, Gods eigen Zoon, het beeld des Vaders — dien hebben de zondaars en onreinen gezien, en zóó onuitstaanbaar was hun zijn aanblik, dat zij hem kruisten en vermoordden. En zoo hij andermaal op aarde kwam, en gij hem andermaal moest zien, gij ontuchtigen en onregtvaardigen, gij liefdeloozen en geldgierigen, gij zoudt niet rusten, eer zijn kruis ten tweedemaal stond opgerigt! En toch — o raadsel aller raadselen! — toch is het niet zeldzaam u in zijne tempelen te vinden, u zijn naam te hooren noemen, u de handen tot zijn God en Vader te zien vouwen. Komt gij dan ter kerke om veroordeeld en bestraft te worden? Zoekt gij dan Gods aangezigt om uw vonnis te vernemen? — Ziet, Broeders! dit is de ellende der onreinen: zij willen God niet zien, zij zouden wenschen niets met Hem te doen te hebben; en toch kunnen zij niet buiten God, toch heb-

ben zij behoefte aan Hem, en worden gedwongen Hem te zoeken; en als zij Hem gevonden hebben vlieden zij, en als zij ontvloden zijn willen zij wederkeeren — dit is het woord dat God gesproken heeft: *de goddeloozen hebben geenen vrede!*

Zalig de reinen van harte: zij zullen God zien. Lang genoeg en reeds te lang heb ik u den jammer der onreinen gepredikt; van nu aan rigt ik uwen blik op het voorregt der reinen. Indien hetgeen ik sprak, voor sommigen de schets was van hun vorig bestaan, mogt hetgeen ik spreken zal, voor allen het beeld zijn van hun volgend leven. Stelt hem dan nog eens u voor den geest, den reine van harte! Toegelaten in de tegenwoordigheid Gods, dagelijks vorderende in de kennisse des Heeren, oefent hij de zaligste gemeenschap met den Vader. Hier vooral wensch ik dat gij mij regt verstaan zult, Toehoorders! Men hoort dikwijls ijveren — en niet ten onregte — tegen een zoogenaamd beschouwelijk Christendom, 't welk den hoogsten prijs stelt op eene innige, onverklaarbare vereeniging van den mensch met God, en op onuitsprekelijke bevindingen en aanschouwingen des Allerhoogsten. Niet ten onregte, zeg ik — wanneer men het misbruik bedoelt dat van deze leer gemaakt wordt; zoo als de onreinen van harte haar bezigen tot een voorwendsel van trage werkeloosheid, tot een dekkleed der schande, tot walgelijke huichelarij. Maar zijn er van die ijskoude menschen onder u, die geen zin of gevoel hebben voor de Evangelische waarheid: dat de Christen één is met den Vader, dat de reine van harte God ziet; — hun roep ik toe: lastert niet wat gij niet kent! Neen! de zuivere, heilige gemeenschap met den Heilige zal geen trage, onbruikbare menschen vormen; de korte oogenblikken, aan het gebed en aan het innigst verkeer met God gewijd, zijn niet verloren voor het leven! Rein van hart, helder van

hoofd, vurig van geest — ziedaar het beeld des Christens! Ze zijn u gegund, opregte vromen! van CHRISTUS gegund, die stille verzuchtingen, die niet gesproken beden, die gedurige overpeinzingen, die de hand niet afleiden van het werk, al leiden zij den geest op ten hemel. Dat is uw deel: de wereld heeft het hare. Gij wilt niet ruilen?.... Gij hebt wèl gekozen — het uwe zal van u niet weggenomen worden; niet door de stormen des levens, want gij staat hooger dan de onweêrswolken; niet door den zondvloed der ongeregtigheid, want uwe arke drijft veilig op de wateren, zoolang gij vasthoudt aan God; niet door het geweld des doods, want indien de onreine, die God gezien heeft, sterven moet, de reine van harte, die Hem in CHRISTUS gezien heeft, kan niet sterven. Gij zijt voortgegaan, voortgegaan in de heiligmaking, voortgegaan van heerlijkheid tòt heerlijkheid; nu staat gij aan den binnensten voorhang, voor het heilige der heiligen, waar God zich openbaart in al den glans zijner heerlijkheid. Aan de hand van CHRISTUS, den Hoogepriester, treedt gij den hemel in, — ons oog kan u niet verder volgen, maar zalig, driewerf zalig gij, want nu zijt gij volkomen rein: thans zal uw oog God zien gelijk Hij is — zalig de reinen van harte! — Van wien, van wiens tegenwoordig lot en toekomstig deel heb ik daar gesproken? Van u, Broeder? Zuster, van u? Ach dat het van u allen, ach dat het van mij-zelven ware! „Wie is rein?" hoor ik u nogmaals vragen „of wie zal ons reinigen?" Toehoorders! de Israëliet, die voor Gods aangezigt verscheen, nam naar de wet der reiniging een zoenoffer en legde de hand daarop, als ter betuiging dat hij in dit offerdier zich-zelven en al zijne zonden en lusten Gode offerde. Ook ons offer is voor ons geslagt; Hij, die de reinen van harte zaligsprak, is ons offer tevens en onze Hoogepriester. Het bloed van JEZUS CHRISTUS reinigt van alle zonden; al waren

ze rood als scharlaken, ze zullen worden als witte wolle! Gaat dan tot hem, en door hem tot den Vader! Gelooft *in* hem, opdat gij één moogt wezen *met* hem! Sterft mede in zijnen dood; staat met hem op ten nieuwen leven! Maar wat gij doet, dat doet ganschelijk en opregt! Geen reiniging der handen alleen, waarbij het hart onrein blijft; geen halve loutering, die boezemzonden en lang gekweekte lusten spaart. Wat niet rein is, is onrein, en wat ten halve is, kan niet voor God bestaan. Ik heb u heden aan den drempel van Gods heiligdom gebragt. Christus, onze Meester, is binnengegaan. Wie heeft moed te volgen, al moest het zijn ten prijs van regterhand of regter oog — Christenen! wie? Zalig die ingaan! Zalig die God zien! Amen.

DE VOORBESCHIKKING.

LEERREDE OVER ROMEINEN VIII. vs. 29, 30, 31[a].

WANT DIE HIJ TE VOREN GEKEND HEEFT, DIE HEEFT HIJ OOK TE VOREN VERORDINEERD DEN BEELDE ZIJNS ZOONS GELIJKVORMIG TE ZIJN, OPDAT HIJ DE EERSTGEBORENE ZIJ ONDER VELE BROEDEREN.

EN DIE HIJ TE VOREN VERORDINEERD HEEFT, DEZEN HEEFT HIJ OOK GEROEPEN; EN DIE HIJ GEROEPEN HEEFT, DEZEN HEEFT HIJ OOK GEREGTVAARDIGD; EN DIE HIJ GEREGTVAARDIGD HEEFT, DEZEN HEEFT HIJ OOK VERHEERLIJKT.

WAT ZULLEN WIJ DAN TOT DEZE DINGEN ZEGGEN?

’t Is niet dan met aarzeling en schroom, dat ik u tot de overdenking der afgelezen tekstwoorden noodig. Het leerstuk der Goddelijke Voorbeschikking, ’t welk op deze en dergelijke uitspraken van het Apostolisch Evangelie is gebouwd, behoort tot die hoogverheven waarheden, welke de Evangeliedienaar huivert aan te roeren, veelmeer opzettelijk te behandelen, wel wetende dat de gemeente des Heeren ze van oudsher tot twistinge misbruikt heeft. De tijden zijn geweest, waarin het voor den dienaar des woords gevaarlijk heeten mogt dit onderwerp te bespreken; maar nog altijd kan de vraag bij hem opkomen: is het niet

raadzaam en oorbaar er van te zwijgen? Wat nuttigheid zal de behandeling van het veel betwiste punt voor uwe hoorders hebben? Ach, het zal hun niet te doen zijn om, met belangstellende aandacht en inkeering tot zich-zelven, Gods gedachten over hun eeuwig lot te vernemen. Met luisterende nieuwsgierigheid zullen zij de gedachten des predikers uitvorschen en keuren, en bij het heengaan twisting onder elkander hebben, daar de een zal zeggen: „hij is regtzinnig;" de ander: „neen, maar hij misleidt de schare!" Zoo zullen ze over ú spreken, in plaats van over zich-zelven na te denken. Daarom, voed de gemeente liever met de melk der waarheid, wederom predikende de bekeering van doode werken en het geloof in God. De verborgenheden des koninkrijks plagten haar van ouds tot aanstoot en beroering te zijn! — Geliefden! bij u heb ik een beteren zin ondersteld. Ik besef mijne verpligting om voor u niets achter te houden, dat ik u niet den geheelen raad Gods zou verkondigen. Ik ga tot u spreken als tot volwassenen in CHRISTUS. Naar het Evangelie onzer belijdenis ga ik u het eeuwig raadsbesluit des Allerhoogsten verkondigen. Mogt gij geen ooren hebben dan voor het woord Gods, geen aandacht dan voor de waarheid Gods, geen lof noch roem dan voor de wijsheid en de liefde Gods, geen oordeel dan het waarachtig oordeel over u-zelven, en bij het verlaten van dit heiligdom, niet dan dit enkel woord in 't hart en op de lippen: „Ik ben des Heeren, des Heeren voor altoos!"

PAULUS schetst in den brief aan de gemeente te Rome het geheele beloop van den weg des heils in CHRISTUS. Hij vangt aan van de diepte der zonden en ellenden, waarin de Jood met den Heiden lag verzonken. Hij eindigt met de diepte des rijkdoms der wijsheid en der kennisse Gods, die alles onder de ongehoorzaamheid heeft besloten om allen

barmhartig te wezen, uit wien, door wien, tot wien alle dingen zijn. En op dien heilweg zelven voert de Apostel ons nu langs afgronden waar het oog geen bodem peilt, dan weêr op hoogten van waar we in schemerend vérgezigt Gods groote werken overzien. Die hem volgen wil, bidde om den geest, die alle diepten peilt en alle hoogten meet, zonder wien we niets verstaan van 't geen des Geestes is!

In het vorig hoofddeel had de Apostel met treffende gelijkenis, uit eigen levenservaring, het beeld geteekend van den mensch, die door de wet tot de kennis der zonde is gekomen en ernstig verlangt God te dienen, maar door de overmagt der zelfzucht en der zinnelijkheid gebonden en krachteloos blijft. In het teksthoofddeel stelt hij den verloste door CHRISTUS daartegenover, die, der zonde dood en met den Heer ten nieuwen leven opgestaan, wandelt in de vrijheid en heerlijkheid der kinderen Gods. De Apostel ontveinst niet, 't geen de ondervinding ook der besten en meest gevorderden leert, dat dit nieuwe leven des Christens, in den tegenwoordigen aardschen toestand, veelzins onvolkomen blijft; dat wij nog slechts de eerstelingen des Geestes hebben, en in hope zalig zijn. Maar dit beneemt ons niets van de volle verzekerdheid des heils. Den kinderen Gods, hun die God liefhebben, moeten alle dingen, moet ook deze beproevingstaat ten goede medewerken. Ons vertrouwen rust niet op hetgeen we zien, maar op onze kennis van den eeuwigen raad Desgenen, die ons naar zijn voornemen geroepen heeft. En hier leidt de Apostel ons als ware het op den heiligen berg, en legt in den tekst het geheele Godsplan voor ons bloot. Eerst rigt hij onzen blik ten hemel, boven tijd en lotwisseling, en verkondigt ons het eeuwig raadsbesluit der voorbeschikking: *die God voorgekend heeft, die heeft Hij ook voorverordineerd den beelde zijns Zoons gelijkvormig te zijn, opdat Hij de eerstgeborene*

zij onder vele broederen. Daarna wendt hij ons oog tot de aarde, en toont hoe dit eeuwig besluit in den loop der tijden wordt ten uitvoer gelegd: *die Hij voorverordineerd heeft, dezen heeft Hij ook geroepen; en die Hij geroepen heeft, dezen heeft Hij ook geregtvaardigd; en die Hij geregtvaardigd heeft, dezen heeft Hij ook verheerlijkt.* Ik ga het woord van PAULUS overnemen en voor u ontwikkelen. Naar zijne leiding ga ik u ontvouwen, eerst: *hoe het goddelijk raadbesluit van eeuwigheid is vastgesteld;* daarna: *hoe het in den loop der tijden wordt volvoerd;* de ernstige vraag: *wat zullen wij tot deze dingen zeggen?* zal onze overdenking besluiten. Geef, Koning der eeuwen, almagtig, heilig Vader! geef den zwakken mensch, die tot zijne broeders en zusters gaat spreken van 't geen bij U besloten is, geef den mensch van gisteren den Geest die in de waarheid leidt! Amen.

De Apostel, door Gods Geest verlicht, leidt onzen blik ten hemel boven al het vergankelijke, boven tijd en lotwisseling; en terwijl de kinderen der wereld van een blind toeval of van een ijzeren noodlot droomen, verkondigt hij ons het eeuwig raadsbesluit van den levenden God, *die ons heeft voorgekend, en voorbestemd om den beelde zijns Zoons gelijkvormig te wezen, opdat Hij de eerstgeboren zij onder vele broederen.* PAULUS leert ons met deze woorden den *grond*, den *inhoud*, en het *einddoel* van het goddelijk raadsbesluit kennen.

God heeft de zijnen te voren gekend. De wijsheid dezer eeuw, Toehoorders! stelt het heelal voor als een wereld die op zich-zelf bestaat, en in zich-zelve rust; uit wier vruchtbaren moederschoot, zonder dat zij 't weet of wil, plant en dier en mensch te voorschijn komt, om er, na korter

of langer tijd van bloei en leven, in weêr te keeren en weg te sterven. Maar de wijsheid, die van boven is, leert ons boven de wereld een God en Vader eeren, wien alle zijne werken van eeuwigheid bekend zijn. God stelt de wereld voor zijn aangezigt en brengt haar met scheppenden wil tot stand. Hij omvaamt met éénen blik de tijden, en regelt met éénen wenk hunnen loop. En in de wereld en in den tijd ziet Hij ook den mensch en kent die de zijnen zijn; hun doen en laten, hun willen en besluiten ligt van eeuwigheid open voor zijn oog. En terwijl Hij aan zijne redelijke schepselen de keuze des harten vrijlaat, heeft Hij hunne daden en hun levensloop gebonden aan de snoeren zijner wijsheid. Van achteren en van voren heeft Hij hen omringd met de magten zijner liefde; en voor elken polsslag van hun bestaan alles beschikt wat goed is in zijn oog. Broeders en Zusters! welk een denkbeeld! Vóór vijftig jaar werd aan de meesten onzer nog door geen mensch gedacht; weder vijftig jaar, en de meesten onzer zijn weêr sinds lang vergeten. Uit den oceaan des levens zijn wij voor een oogenblik als opgedoken, om het licht te zien, en een spel der golven te zijn, en weêr te worden ingezwolgen. Één oogenblik is ons gegund! Maar in dat enkel oogenblik aanschouwen wij den Vader, die ons gekend heeft vóór de grondlegging der wereld. 't Is ons genoeg: wij hebben Hem, Hij heeft ons gezien. In het bewustzijn dat we Hem liefhebben roemen wij dat alle dingen ons ten goede moeten medewerken. *God* heeft ons gekend, — dat ons de wereld vergete!

Gij bemerkt, Toehoorders! dat we Gods voorkennis niet afscheiden van zijne voorbeschikking. 't Is inderdaad een redelooze vraag, wat van beiden in God vroeger of later is: het weten of het willen? Of Hij ons eerst gekend en daarna liefgehad, of eerst ons uitverkoren en daarna gekend

heeft? Dit houden we vast: de grond van het goddelijk raadsbesluit ligt niet in ons, niet in onze waardigheid, niet in ons geloof, als ware dat ons eigen werk. God heeft over ons beschikt, noch naar onze verdienste, noch naar willekeur, maar naar den wil zijner heilige liefde, die hooger is dan ons begrip.

Ja, heilige liefde is de grond van het eeuwig raadsbesluit Gods, en heeft er den inhoud van vastgesteld. *Die God voorgekend heeft, die heeft Hij voorverordineerd den beelde zijns Zoons gelijkvormig te wezen.* Met deze woorden doet de Apostel ons een tweeden, nog dieper blik slaan in den raad Gods, zoodat ons eindig denkvermogen en onze zwakke voorstelling moeite heeft hem te volgen. Het is als wierd ons gegund de overleggingen van den Schepper te hooren. In den beginne is God, en bij God is het Woord, de Zoon bij den Vader. De Vader heeft in den Zoon een welbehagen; en terwijl God alle zijne werken met één scheppenden blik overziet, gaat Hij als 't ware met zichzelf te rade: „Deze is mijn geliefde Zoon in welken ik mijn welbehagen heb. Daar moeten velen zijn die op Hem gelijken. Laat ons menschen maken naar ons beeld en gelijkvormig aan den beelde des Zoons!" Zoo werd vóór den aanvang der eeuwen, in den beginne, onze zaligheid, onze gemeenschap met God, ons leven, ons wezen, ons alles, 't werd naar den raad en de voorkennisse Gods vastgehecht en onafscheidelijk verbonden aan den ééngeboren Zoon, die in den schoot des Vaders is. Christenen! niet sinds gisteren of eergisteren, maar van voor de grondlegging der wereld zijt gij CHRISTUS eigenen. Den Zoon behoorden wij toe; eer wij ons-zelven toebehoorden; de Vader had ons hem gegeven, eer Hij ons het leven schonk; en het leven zelf en de adem en alle dingen zijn ons door den Vader alleen

op die voorwaarde verleend, dat wij des Heeren zouden zijn!

Opdat Hij de eerstgeboren zij onder vele broederen. Men heeft er veel over getwist welk toch het eindoogmerk zij der schepping, het groote doel, waarop Gods raad en weg ten laatste uit moet loopen. De een heeft gezegd: „God heeft geen ander doel op 't oog dan zich-zelven te verheerlijken in zijne werken.” De ander meende: „het geluk van al zijne schepselen is het oogmerk des Scheppers.” Een derde beweerde: „men kan bij God van doel noch oogmerk spreken. Zijn eigen wezen dringt Hem om te scheppen en te zaligen.” Het Evangelie, ons door PAULUS in den tekst verkondigd, vereenigt die verschillende beschouwingen tot de waarheid. Voorzeker: het ligt in het wezen Gods, in zijne oneindige liefde, dat Hij zich mededeelt aan velen; Hij heeft meer dan éénen zegen, en millioenen schepselen van allerlei geslacht en vermogen en aanleg en rang zaligt Hij uit zijne volheid. Maar dat wezen Gods is onafscheidelijk van zijn wil en vrije voorbeschikking. De Vader wil zich-zelven in den Zoon verheerlijken; daarom stelt Hij den Zoon aan het hoofd der schepping. En terwijl Hij alle schepselen zegent, elk naar de mate zijner vatbaarheid, heeft Hij boven alle aardsche creaturen menschen voorbeschikt en uitverkoren om eigen broeders van dien Éénige te zijn. Zoo is er orde en opklimming in het goddelijk wereldplan: de aarde om plant en kruid te dragen, plant en kruid ter wille van de dieren des velds, de geheele redelooze schepping om onzentwil, en wij ter wille van CHRISTUS. Zoo is er éénheid in het raadsbesluit des Allerhoogsten: Alles het uwe, gij van CHRISTUS, en CHRISTUS des Vaders, uit wien, door wien, tot wien alle dingen zijn. Het scheppend bevel: daar zij licht, daar zij leven, dat er menschen zijn

naar onzen beelde! 't geheel bestuur, de raad en het plan van God, het loopt alles daarop uit en stroomt daarin weêr, dat de Zoon van God de Eerstgeborene onder velen zij, die velen zijne broeders, en God alles en in allen! Wij stamelen maar van dit aanbiddelijk wereldplan, Broeders en Zusters! Wij overzien maar een klein, afgebroken deel dier goddelijke geschiedenis. En wat we zien, schijnt nog zoo weinig aan Gods raad te beantwoorden: de zonde in Gods wereld ingebroken, de natuur met zich-zelve en met den mensch in strijd, dat al het schepsel zucht en krimpt als in barensnood; de mensch misvormd, dat zijn oorspronkelijk beeld naauwelijks kenbaar is; nog niet de helft der menschen tot de kennis van hun eerstgeboren Broeder gebragt, en van die helft hoevelen ongeloovig, hoe weinigen den beelde van CHRISTUS gelijkvormig! Waar zijn die velen, die God heeft voorgekend en voorverordineerd? — Heer, wat werd er van uw raad, en hoe komt uw besluit tot stand? — Maar de Heer antwoordt uit zijn hoogen hemel: „wie is hij die den raad verduistert met woorden zonder wetenschap? Gijlieden wel, gij zijt op aarde, maar Ik ben in den hemel. Gode zijn al zijne werken van eeuwigheid bekend." Neen! Hij laat niet varen de werken zijner handen. Wij zien niet wat we hopen, want de hope die gezien wordt is geen hope, doch wij verwachten het met lijdzaamheid. Maar voor Gods oog ligt het geheele plan voltooid, en al zijn raad vervuld. Hij zal volbrengen wat Hij heeft voorgekend en voorbeschikt; Hij gaat onder de menschen zijn stillen en verborgen gang. En onder het wentelen der tijden, terwijl de aarde hare geslachten wisselt gelijk de boom in 't woud zijne bladeren, volvoert God zijnen raad, die in den beginne werd vastgesteld!

PAULUS heeft ons het goddelijk raadsbesluit doen kennen, zoo als het vóór den aanvang der eeuwen werd verordend. Gods voorzienige liefde heeft voorbeschikt dat velen den beelde des Zoons gelijkvormig zouden zijn, als broeders van den Eerstgeborene. Thans rigt de Apostel onzen blik op de aarde, en toont, met geleidelijken voortgang, hoe Gods eeuwig raadsbesluit in den loop der tijden wordt volvoerd.

Die God voorverordineerd heeft, dezen heeft Hij ook geroepen. Wij zijn van Gods geslachte, Toehoorders! en den Zoon van God zijn we na verwant. Maar ik behoef u niet te herinneren hoe wij onze maagschap vergeten en verloochend hebben en jammerlijk zijn afgedwaald, zoodat de Vader ons als van verre tot onzen eerstgeboren Broeder roepen moet. De roeping der menschen tot CHRISTUS, ziedaar het kort begrip der geschiedenis van ons geslacht. God volgt daarin zijn eigen, hoogen weg. Hij roept niet aanstonds; eeuwen gaan voorbij dat de mensch naauwelijks iets van zijne bestemming te weten komt; één uitverkoren volk alleen hoort als in de verte van den ééngeboren Zoon en van den raad des Heeren gewagen. En als nu de tijden, door God te voren gekend, verschenen zijn, ook dan nog worden niet allen tevens en op éénmaal geroepen. Het is veelmeer of God zijn eigen werk en raad weêr vernietigen wil. Het uitverkoren volk wordt verworpen, en in plaats dat Israël zalig zou worden, gaat allengs de volheid der Heidenen in. Waar het Christendom ingang had gevonden, wordt het terug gedrongen; waar het gevestigd is, daar zien wij het verbasterd en ontaard. Gij vraagt oplossing van al die raadselen? Ik weet geen andere te geven dan die van den tekst: *die God voorverordineerd heeft, dezen*

heeft Hij geroepen. De tijden en gelegenheden heeft de Vader zich-zelven voorbehouden. Hij heeft te voren bepaald, wie Hij roepen zou, en wanneer, en langs welken weg. De natiën woelen onder elkander en de volken bedenken ijdelheid. De vorsten, de goden der aarde laten het regt van den sterkste gelden, en de raadslieden spinnen de webbe hunner staatkunde. Maar God van den hemel gaat midden door hen heen, en zonder dat ze 't weten werken zij aan Gods bestel. Onder die woelende en wemelende scharen kent God de zijnen, en roept ze te zijner tijd. Vroeger, later, onder krijg en vrede, in 't noorden, in 't zuiden, alomme, boven het gewoel der menschenkinderen uit, laat zich de Godsstem hooren, die de Heidenen noodigt om in te gaan, en Israël dat het zalig worde!

En die Hij geroepen heeft, dezen heeft Hij ook geregtvaardigd. Zoodra de mensch tot CHRISTUS geroepen en gebragt is, vangt voor hem een nieuw en hooger leven aan. Hij wordt, meer nog dan hij te voren was, een voorwerp van Gods bijzondere bemoeijing en vaderzorg. Het is als werd hij op een hooger school van opvoeding onder Gods eigen naauwlettend toezigt geplaatst. De Vader behandelt den geroepen uitverkorene voortaan niet meer als een zondaar en weêrspanneling, maar als een regtvaardige. Op zijn ongeveinsd geloof in CHRISTUS wordt zijne schuld uitgewischt als had ze nooit bestaan. Hij wordt niet meer als vijand van God gestraft, maar als kind van God gekastijd en getuchtigd. En al wat hem weêrvaart van lief of leed moet hem ten goede medewerken, om hem in waarheid en volkomen regtvaardig te stellen voor Gods aangezigt. De roeping tot CHRISTUS, ziedaar den sleutel van de geschiedenis der volken. De regtvaardigmaking door het geloof in CHRISTUS, ziedaar de verklaring der levensgeschiedenis van

elken Christen, van u, van mij, van zoovelen als God geroepen heeft. Slaat er de dagboeken uws levens op na, Geliefden! haalt ze voor uwen geest terug, al Gods leidingen met u, zoover het schemerend geheugen reikt tot op den dag van heden. Moeder, die ons de vreeze des Heeren als met de melk hebt ingegeven; vader, die ons tot de kennisse van CHRISTUS hebt gebragt; leeraars en vrienden, ons van God als tot een engelenwacht beschikt; vijanden en tegenstanders, die kwaad over ons dacht, maar God dacht het ten goede; rijke, volle teugen uit den beker der vreugde, teugen uit den beker des lijdens; panden ons geleend, en panden ons ontnomen; stemmen in ons hart; wenken op onzen weg; gemeente des Heeren, waarin we zijn opgenomen en grootgebragt; huis onzes Gods, waar we verkwikt werden met zijn heil; pad van ons leven, waar we struikelden en vielen, waar God ons heeft opgerigt, waar we staan en wandelen tot op dezen dag! — zoo waart gij ons dan voorbeschikt en toegewezen, eer wij het wisten, zonder dat wij het zagen; Hij die ons geroepen heeft, de Getrouwe, wist en zag het voor ons. Hij zal het werk, aan ons begonnen, ook verder voleindigen. Hij zal niet moede worden ons te reinigen en te louteren. Terwijl wij de eerstelingen des Geestes ontvangen hebben, zijn wij in hope zalig: die ons regtvaardigt, zal ons ook verheerlijken!

En die Hij geregtvaardigd heeft, dezen heeft Hij ook verheerlijkt, zegt PAULUS. Zóó zeker is hij van de toekomst, dat hij haar als tegenwoordig beschouwt, en van het Godsplan spreekt als ware 't in den loop der tijden reeds volvoerd. Intusschen, wij weten het, ons inwendig leven is nog met CHRISTUS verborgen bij God. Nog zijn wij der ijdelheid onderworpen, en dragen in velerlei smart de leemen hutte om, die door een smadelijken dood staat verbroken

te worden. Men zou het ons niet aanzien, Broeders en Zusters! — den besten onder ons ligt minst van allen aanzien — dat we zijn voorverordineerd om den beelde des Zoons Gods gelijkvormig te wezen. Maar het kan en moet ook niet anders. Eerst wanneer CHRISTUS, die ons leven is, geopenbaard zal zijn, zullen wij ook met Hem openbaar worden in heerlijkheid. De leden des ligchaams worden niet verheerlijkt zonder het ligchaam, noch het ligchaam zonder het hoofd des ligchaams. CHRISTUS heerscht nog niet, en gij zoudt willen heerschen? De gemeente wordt nog aangevochten, en gij zoudt willen rusten? De kerk is nog gescheurd, en gij zoudt vrede willen hebben? Gij zijt nog niet volkomen geregtvaardigd, en reeds zoudt gij verheerlijkt willen wezen? Niet alzoo! Maar weest in hope zalig! Jaagt naar het wit uwer roeping! En als dan soms uw oog met weemoed rust op dezen mensch van aarde, wiens beste dagen niet zonder wolken zijn, wiens heiligste wil niet zonder vlek, wiens edelst pogen zwak en krank, wiens reinste vreugd van bitteren bijsmaak is; als de bange klagt u op de lippen zweeft: ben ik 't, Vader! ben ik het wel, dien gij voorgekend, dien gij in CHRISTUS geroepen hebt en aangenomen? — hef dan het hoofd omhoog! Boven u, voor het aangezigte Desgenen, wien al zijne werken van eeuwigheid bekend zijn, staat een ander, beter, reiner mensch, de mensche Gods, gelijkvormig den beelde van CHRISTUS. Heft de hoofden op omhoog! Voor het oog des geloofs zijn de tijden alreede vervuld en is het raadsbesluit van God volvoerd. Onze verheerlijking met CHRISTUS is de geschiedenis der Christelijke kerk; en in 't verschiet, ten einde van al de beproevingen en oordeelen, die gaan over het huis onzes Gods, zien wij onzen Heer en Koning, den Eerstgeborene onder vele broeders! Hij één met den Vader, wij één met Hem, God alles en in allen!

Naar het woord van PAULUS heb ik u het eeuwig raadsbesluit der Goddelijke Voorbeschikking verkondigd. Ik wilde daarbij uwe aandacht niet afleiden door het opnoemen en weêrleggen der vele dwaalbegrippen, met welke men dit hoogheerlijk Evangelie heeft ontreinigd en krachteloos gemaakt. Hier, aan het einde onzer overdenking, staan wij nog een oogenblik stil bij de ernstige vraag: *wat zullen wij tot deze dingen zeggen?* Verlangt gij te weten wat sommigen er van gezegd hebben? Met een enkel woord wil ik het u ter waarschuwing aanduiden.

„Gij predikt ons een God, die eigendunkelijk en willekeurig handelt: een regter der gansche aarde, die zelf geen regt doet. Waarom roept Hij niet allen, en regtvaardigt niet allen, en zaligt niet allen, daar ze toch niet zonder Gods wil kunnen zalig worden?" Maar toch, o mensch, welke aanspraak hebben wij dan op zaligheid? Hebben wij niet allen gezondigd, en geen van allen stof tot roemen? En indien Gods oog tegen sommigen goed is, zal daarom het oog der anderen boos zijn? Maar toch, o mensch, wilt gij dan, gij mensch van gisteren, die maar éénen dag hebt om regtvaardig te zijn, wilt gij God aan uwen maatstaf meten, Hem die de eeuwigheid voor zich heeft? Dien Hij heden voorbij gaat, kan Hij tot dienzelfden niet morgen inkeeren, niet later aannemen dien Hij eerst verworpen heeft? Heeft Hij u dan in zijn raad geroepen en u als zeker meêgedeeld, dat Hij zich eindelijk niet aller zal ontfermen? Wie toch, o mensch, wie zijt gij die tegen God antwoordt, en u vermoeit met veel vragens: „zijn er weinigen die zalig worden?" Strijd gij om in te gaan!

„Strijden? Maar alle strijd is noodeloos en nutteloos. Volgens deze prediking zijn wij ten eenemale van God afhankelijk, en in zijn raadsbesluit is van eeuwigheid over ons beschikt." En hebt gij dan in waarheid ooit gedroomd, dat ge niet van God afhankelijk waart? Zoudt gij dan met beteren moed strijden, wanneer God u niet gekend, niet geroepen, en de zaligheid niet voor u had weggelegd? En meent gij dan, dat bij het eeuwig raadsbesluit alles is voorgekend behalve uw willen en werken, dat God op alles heeft gerekend behalve op u-zelven? Neen! wees er verzekerd van: dwingen zal God u niet. 't Is waar: Hij verlangt dat ge u-zelven geheel en onvoorwaardelijk aan Hem overgeeft, maar ook alleen van u-zelven wil Hij u-zelven aannemen. Hij roept u, maar zoolang ge niet komt, Hij zal u niet regtvaardigen; Hij wil u heiligen, maar zoolang ge zijnen Heiligen Geest weêrstaat en bedroeft, Hij zal u niet verheerlijken. Neen, dwingen zal God u niet! Wilt ge den strijd tegen Hem wagen, en zeggen in uw onbekeerlijk harte: ik zal te meer zondigen; de genade zal er te grooter om zijn! Wilt gij, zoon des verderfs, den heiligen Vader, die zich over u ontfermd heeft, in het aangezigt weërstaan; wilt gij, gekochte van CHRISTUS, die zijn merk aan uw voorhoofd draagt, wilt gij den Heiland afvallen en met woord en daad verloochenen? — Beproef de onmagt uwer boosheid tegen de almagt der liefde Gods; onttrek u aan de hand die u wil redden van den dood; maak u-zelven rampzalig; bedroef en erger de gemeente des Heeren, — maar waan niet, dat ge één tittel zult veranderen in het raadsbesluit van Hem, die tot in de hel gebiedt, en voor wiens woord de duivelen beven!

En wij, gemeente van CHRISTUS! Geliefde kinderen Gods! Wat zullen wij tot deze dingen zeggen? Wat anders dan dit enkel woord: Heer! ons geschiede naar uw raad en

welbehagen! Wij willen, wat Gij wilt, en omdat Gij het wilt. En waren wij tot hiertoe traag in het willen en zwak in het werken: met U, onzen God en Vader, zullen wij sterk zijn, en de wereld overwinnen, en onzen eigen zin gevangen nemen tot de gehoorzaamheid Gods in CHRISTUS! — Toehoorders! dat niemand onzer van hier ga zonder dat heilig voornemen, die plegtige gelofte! God van den hemel zal het ons doen gelukken. Zoo *Hij* voor ons is, wie zal tegen ons zijn? Ik weet, daar zijn vele tegenstanders; groot is de kracht der zonde in u, en rondom u, en in de wereld, waar gij wederkeert; en in uw hart, dat ge niet ontvlieden kunt en niet in rust kunt houden, loert de verleiding op u met duizend treken, uit duizend hinderlagen. Nogtans gaat welgemoed; zijt niet bevreesd noch versaagd! Gaat, kinderen van Gods welbehagen, gaat de wereld in en de verleiding tegen! Gaat in den naam des eerstgeboren Broeders, die gestreden en verwonnen heeft! Gaat in de kracht en in den geest des Vaders, die u geroepen heeft, die het ook doen zal! Gaat, gaat met God die u heeft voorgekend, en in wiens Boek van u geschreven staat! Amen.

GODS WEG EN RAAD MET ISRAËL.

LEERREDE OVER ROMEINEN XI. VS. 25, 26ª.

WANT IK WIL NIET, BROEDERS! DAT DEZE VERBORGENHEID U ONBEKEND ZIJ, (OPDAT GIJ NIET WIJS ZIJT BIJ U ZELVEN): DAT DE VERHARDING VOOR EEN DEEL OVER ISRAËL GEKOMEN IS, TOT DAT DE VOLHEID DER HEIDENEN ZAL INGEGAAN ZIJN.

EN ALZOO ZAL GEHEEL ISRAËL ZALIG WORDEN; GELIJK GESCHREVEN IS.

Daar leeft een volk in ons midden, van verre tot ons gekomen en sinds eeuwen op Nederlandschen grond gevestigd, een volk dat onze taal spreekt, onze kleeding draagt, onze zeden heeft aangenomen, en van lieverlede deel verkregen heeft aan onze burgerregten, maar toch, na zoo lang een tijdverloop en bij zoo naauw verkeer, nog altijd een stam blijft van bijwoners en vreemdelingen die zich met onzen landaard niet vermengt. Om dezen tijd des jaars, in deze zelfde dagen, slaat het zijne looverhutten op, woningen weinig berekend voor deze lage landen of voor de guurheid van ons luchtsgestel, die van een milder hemel en vérgelegen oorden tuigen, en waaraan zich de overlevering hecht van vroeger, beter tijden, toen deze ballingen aan den

zoom der Oosterlanden een eigen erve hadden, bergen en dalen, vloeijende van melk en honig, waar ieder burger onder zijn wijnstok en vijgeboom leefde; en van nog graauwer verleden, toen hunne vaderen in ligte tentwoningen door de wildernissen van Arabiën omdoolden, een zwervende herdersstam. Dat volk is het volk der Joden, het nakroost van Israël. Niet alleen in onze steden en dorpen, in alle staten van dit werelddeel, over de geheele aarde, ontmoeten wij die natie die geen volk meer heeten mag, als het wrakhout van een reusachtig schip langs alle kusten rondgeslingerd en verspreid, overal en nergens te huis, gezeten burgers en toch ballingen, uitéén verstrooid gelijk geen ander volk, en toch ééne familie van broederen en zusteren, op bloed en afkomst fier, de oudste adel der wereld; de zonen en dochteren van den Vriend van God. De geschiedvorscher staat peinzend stil bij dit vreemd en éénig verschijnsel; de staatsman is verlegen wat hij zal aanvangen met die geheimzinnige gasten uit het Oosten; zich-zelven is dit volk een raadsel geworden, zoodat het naauwelijks meer weet wat het wil of wenscht of wacht; en het ongeloof, dat in de geschiedenis der menschheid een blind spel des toevals ziet, of een verloop van gebeurtenissen, ligt te verklaren naar het stelsel zijner eigene wijsheid, — het ongeloof stuit met zijn waan op deze wonderbare verschijning, die met opgeheven vinger op hooger wil en leiding wijst. De geschiedenis der Joden is het geheim van God. Alles zegt ons dat de Heer met dit volk zijne eigene gedachten heeft, gedachten die niemand kent dan de geest van God, en wien Hij-zelf het door den geest wil openbaren. Aan ons, Christenen, heeft de Vader, als aan zijne volwassen zonen en dochteren, ook in deze zaak eenig licht willen schenken; zooveel ons goed en nuttig was omtrent Israël lot en toekomst te weten, is ons geopenbaard; en ons christelijk

geloof vindt de verklaring van de raadselen, die ik u heb opgenoemd, in het onderwijs van PAULUS: „*de verharding is voor een deel over Israël gekomen, totdat de volheid der Heidenen zal zijn ingegaan, en alzoo zal geheel Israël zalig worden, gelijk geschreven is.*"

„*Ik wil niet, broeders, dat u deze verborgenheid onbekend zij, opdat gij niet wijs zijt bij u-zelven.*" Zoo riep PAULUS den Christenen uit de Heidenen toe, die gevaar liepen van er zich ijdellijk op te verheffen, dat zij in de plaats getreden waren van Gods uitverkoren volk. En wanneer de hoogverlichte Apostel leeraarde nog in deze dagen, ik verbeelde mij, dat hij ook ons dikwijls en ernstig op Israël zou wijzen, met diezelfde vermaning: „Zijt niet hooggevoelende, maar vreest! Gij spreekt en strijdt over het Evangelie uwer belijdenis, alsof het de uitvinding en het onvervreemdbaar eigendom ware van uw menschelijk verstand, als hadt gij de kennisse Gods en van CHRISTUS met eigen deugd en vlijt verworven en verdiend! In plaats van Gods leidingen eerbiedig op te merken, oordeelt en beslist gij, als hadt gij meer gezien dan een klein stuksken der zake. Hoe zijt gij zoo laatdunkend en wijs in eigen oogen? Hoe merkt ge niet op die groote verborgenheid, die uwen overmoed beschaamt: Gods uitverkoren volk voor een deel en voor een tijd verhard, gij-zelve en de volheid der Heidenen door den val der Joden behouden en gered, en in 't verschiet, naar den rijkdom van Gods goedertierenheid, geheel Israël weder aangenomen, gelijk geschreven is en aan de vaderen beloofd!" Inderdaad, Toehoorders! indien er iets is, dat ons tot ootmoed stemt en afkeerig maakt van allen dwazen roem, 't is deze beschouwing van *Gods weg en raad met Israël.* Ik heb gemeend dit onderwerp, door de tijdsgelegenheid mij aan de hand gegeven,

niet te moeten voorbijgaan. Met geen ander doel en in geen andere orde, dan de Apostel zich voorstelde, verkondig ik u deze groote verborgenheid. Hoort, Broeders! en verneemt tot uwe verootmoediging, wat ons geopenbaard werd van Gods weg en raad met Israël: *hoe het uitverkoren volk ten deele is verhard; — hoe de verwerping der Joden de zaligheid is der Heidenen; — en hoe er naar de Schriften voor Israël een verwachting overblijft.* Gij, der vaderen God, Gij, aller menschen Vader, zegen ons spreken en hooren! Amen.

„Broeders! ik wil niet dat u deze verborgenheid onbekend zij, dat de verharding voor een deel over Israël is gekomen." De woorden van PAULUS staan bloot voor een dubbel misverstand, waartegen ik u vóór alle dingen moet waarschuwen. Misverstaan zoudt ge den Apostel, wanneer gij bij de verharding, waarvan hij spreekt, Israëls eigen schuld, — misverstaan evenzeer, wanneer gij daarbij de gedachte aan Gods regtvaardige vergelding buitensloot. Israëls verharding is het *gevolg*, zij is tevens de *straf* van de zonde en het ongeloof des volks. Het een en het ander is in de voorstelling van PAULUS onafscheidelijk verbonden; wij kunnen niet anders dan zijn Apostolisch inzigt eerbiedigen, en er de juistheid van erkennen. Wilt gij den zin zijner woorden regt verstaan, slaat een blik op de loover-hutten der Joden, die in de stad onzer woning staan opgerigt! Maar neen! als ter sluik, op binnenplaats en zolderkamer, werden ze opgeslagen; dáár viert ABRAHAMS nageslacht het derde en het blijdste van zijne hooge feesten. O armelijk, treurig feest, feest om tranen als water bij te schreijen! Hoe zwijgt het geklank uwer bazuinen en de

stem uwer beurtzangen, dochter Sions? waar zijn de scharen uwer tempelgangers, waar de menigte uwer offerdieren, waar uwe lichten en ommegangen? Uw heilig en heerlijk huis, uw tempel is verwoest; Jehova heeft zich van u afgekeerd; uwe offers wil Hij niet meer; uwe sabbathen ziet Hij niet meer aan; nog erkent gij uwe schuld en uwe dwaling niet, volk, ziende blind en hoorend doof! Inderdaad, Geliefden! waar is een verharding en een verblindheid als die van Israël? 't Is waar, de Messias is verschenen — niet, naar hun wensch en verwachting, in aardsche heerlijkheid! In het verachte Galiléa, als de nederige zoon des timmermans, is hij opgetreden; en dat zijn volk niet aanstonds in hem geloofde, dat niet allen hem voor den CHRISTUS erkenden waarvoor hij zich niet aanstonds openlijk uitgaf, dat sommigen met hoofdschudden vraagden: „kan uit Nazareth iets goeds zijn?" — dat liet zich toen verklaren en verontschuldigen. Maar *thans*, maar midden in een wereld die den DAVIDSZOON belijdt en huldigt, die door hem hervormd is en geheiligd, waar hij een rijk gegrond heeft dat zich verder en verder uitbreidt tot aan de einden der aarde; thans, nu al de profetiën in hem vervuld worden, nu naar zijn eigen voorspelling stad en tempel verwoest en de Joodsche natie sinds eeuwen balling is, — thans nog te loochenen dat hij het is, thans nog een ander te verwachten, en den God der vaderen te dienen met verwerping van der vaderen hoop; dat verdient onze diepste deernis, dat is meer dan gewone dwaling, dat is de vloek dien zij zich-zelven hebben afgebeden: „Zijn bloed kome over ons en onze kinderen!" Hij had u lief, volk van Israël! Tot uwe verlorene schapen was hij gezonden, en de heuvelen en dalen en de zeeën van Palaestina kunnen getuigen, hoe trouw hij ze heeft gezocht. Maar gij hebt u niet laten vinden! Hij heeft u de profeten verklaard,

hoe ze van hem getuigden; meer dan eenig ander profeet is hij door krachten en teekenen betoond een man van God te zijn. Maar gij hebt niet gehoord noch opgemerkt! Gij hebt den Heer des huizes Beëlzebub gescholden, en zijne wonderen duivelskunst! Jeruzalem, Jeruzalem! wat heeft hij menigmaal uwe kinderen bijéén gelokt, als een klokhen hare kiekens, — maar gij hebt niet gewild! Door u verworpen en gekruist, maar door de kracht Gods opgewekt uit de dooden, heeft hij zijne Apostelen bevolen: „Predikt het Evangelie! Begint van Jeruzalem!" Toen, toen heeft toch een deel der zijnen in hem geloofd en hem aangenomen; een klein, uitgelezen overschot heeft zich tot den God der vaderen en tot den Messias der vaderen bekeerd. Maar 't grooter deel van Israël bleef als vroeger den Heiligen Geest weêrstaan. De gemeente des Nazareners hebt gij vervolgd, den naam van JEZUS gevloekt, het Evangelie verworpen, en het kruis vertrapt! Dáárom, kinderen der beloftenis! daarom heeft God *u* verworpen; dáárom zijt *gij* verhard, en gaat de volheid der Heidenen u vóór! Merkt op, Toehoorders! merkt er het gerigte Gods in op! Zij hebben niet *willen* gelooven, zoo *mogen* zij dan ook niet gelooven. Zij hebben den CHRISTUS Gods niet *willen* kennen, zoo *mogen* zij Hem dan ook niet kennen. Oogen hebben zij, maar zien niet, ooren, maar hooren niet! Zij slaan hunne looverhutten op, en gedenken aan de dagen van ouds; toch stellen zij er hun hart niet op noch komen tot bezinning. Zij rekenen hun geslachte van den Vader der geloovigen, en midden in de wereld der geloovigen is hun ongeloof tot een spreekwoord geworden. Jaarlijks vieren zij hun grooten verzoendag: hun grooten Verzoener kennen zij niet. Zij heffen hunne spreuke en hunne klagte op, den psalm van den wijnstok: „Heer, gij hebt uwen wijnstok uit Egypte overgebragt, en de volken verdreven om

dien te planten; gij hebt hem plaats bereid en hem doen wortelen, totdat hij 't gansche land vervulde. Waarom hebt gij thans zijne omheining doorgebroken, dat allen die voorbijgaan hem berooven? Het woudzwijn heeft hem omgewroet, het wild gedierte hem afgeweid: o God, keer toch weder en bezoek uwen wijngaard!" *) Zoo vraagt en klaagt en smeekt gij, kinderen Israëls! Maar verneemt het antwoord des Heeren: „Hoort een andere gelijkenisse! De gelijkenis van de landlieden in den wijngaard, die de dienstknechten huns Heeren hebben geslagen en gesteenigd en gedood; en toen de Zoon, de erfgenaam tot hen kwam, dien hebben zij uitgeworpen en vermoord! Spreekt: wat moest de Heer des wijngaards dien landlieden doen? Heeft Hij niet regt gedaan dat Hij hen verdreef uit zijn wijngaard? Daarom, schoon gij u ABRAHAMS kinderen noemt en erfgenamen der belofte, nogtans is het koninkrijke Gods van u weggenomen, en anderen volken geschonken die hunne vruchten geven!"

Maar u vooral, mijne Broeders en Zusters in CHRISTUS! u moet deze verborgenheid niet onbekend zijn. Het geheim van Israëls verharding, dat Israël-zelf niet verstaat, dat het ongeloof niet doorziet, is ons geopenbaard, opdat we niet wijs zouden zijn bij ons-zelven. Wij, die van verre stonden, zijn door God geroepen in de plaats van zijn uitverkoren volk. Op den stam van ABRAHAM en IZAAK en JACOB zijn wij ingeënt. Al wat God dien Aartsvaderen, al wat Hij ooit aan menschen heeft beloofd, zijne kennis, zijn dienst, zijn verbond! de volheid zijner genade, is ons geschonken. Sinds eeuwen was het Christendom in dit goede land onzer woning gevestigd. en den vollen rijkdom des Evangelies hebben wij van onze vaderen geërfd. O,

*) Psalm LXXX.

zijt niet hooggevoelende, maar vreest! Wij beleven een tijd, Toehoorders! — ik ontveins niet dat het mij soms om uwent en om mijnent wil met zorg vervult — wij beleven een tijd, waarin weder veel over het Christendom onzer belijdenis getwist en gestreden wordt; van onderscheiden kanten hoort gij u opwekken tot deelneming in den strijd, tot vrij en zelfstandig oordeel. Wij willen niet miskennen wat er goeds is in dien geest en in die teekenen des tijds. Den strijd kunnen wij niet ontwijken, en het Christendom wil al zijne belijders tot zelfstandigheid opvoeden. Alleenlijk, weest niet wijs in eigen oogen! Vergeet het niet, — het wordt zoo dikwijls en zoo ligt vergeten: het Evangelie is ons niet gegeven om er over te strijden, niet om er over te oordeelen, maar om ons te verlossen en zalig te maken. Het teekende niets goeds, dat de Joden van JEZUS tijd zoo gereed waren om over hem te twisten, zoo traag om hulp bij hem te zoeken. Terwijl de schriftgeleerden en de overpriesters streden of deze mensch een zondaar was, en van waar hij kwam, en wie hem magt gaf teekenen te doen, werden de kranken door hem genezen en de blinden door hem ziende gemaakt. Terwijl de Joden in hunne synagogen woorden hadden over het Evangelie, werden de Heidenen er door behouden. Laat ons dan de gave Gods niet gering achten, mijne Broeders! Laat ons niet ligtvaardig handelen met het hoogste en heiligste, noch zoekers zijn van ijdele eer, dáár — dáárin lag de kiem van Israëls ongeloof! Zijt niet hooggevoelende, maar vreest! God heeft de natuurlijke takken niet gespaard: ziet toe, dat Hij mogelijk ook u niet spare! Wanneer gij met den rijkdom Zijner genade in CHRISTUS niets beters weet te doen, dan er over te redetwisten, en er elkander om te verketteren, en er u meê op te pronken in opgeblazen waan — ziet toe, dat ook niet ons het oordeel der ver-

harding treffe, dat ook niet van ons de erve des heils worde weggenomen: daar zijn nog anderen genoeg die God er rijk en zalig meê kan maken! Merkt op, gij die wijs zijt bij u-zelven, die in eigen kracht u-zelven wilt regtvaardigen, die u het Evangelie der genade en de verlossing in CHRISTUS niet waardig keurt, — merkt op, hoe naar het oordeel Gods de eersten de laatsten worden en de laatsten de eersten; de zienden worden blind, en die blind waren ziende; Israël wordt verhard, en de volheid der Heidenen gaat in!

„De verharding is voor een deel over Israël gekomen, totdat de volheid der Heidenen zal zijn ingegaan. Broeders! ik wil niet dat u deze verborgenheid onbekend zij!" Waarlijk, Gods gedachten zijn hooger dan onze gedachten, en al onze wijsheid is dwaasheid bij Hem! Indien ooit een uitkomst onwaarschijnlijk was, en buiten menschelijke berekening lag, 't is deze. Israël alleen van alle volken der oudheid verwacht den Messias; sinds eeuwen is die hoop het leven en het wezen dezer natie; al hare profeten spreken van hem en van zijn rijk in telkens klaarder taal; een wet waarin de geheele raad Gods lag voorbeduid en afgebeeld, een geschiedenis die zamenhangt van wondere leidingen Gods — alles werkt zamen om de komst des langbeloofden voor te bereiden; — hij komt, en Israël verwerpt hem, en de Heidenen nemen hem aan! CHRISTUS beveelt zijne Apostelen met de verkondiging des Evangelies te beginnen van Jeruzalem; zij-zelve schromen om de Heidenen toe te laten tot de gemeenschap des heils! PAULUS vangt zijne prediking van stad tot stad in de synagogen der Joden aan, — en 't is diezelfde Apostel, die het met droefheid

der ziele en tegen den vurigen wensch zijns harten moet betuigen: „de verharding is over Israël gekomen, totdat de volheid der Heidenen zal zijn ingegaan!" Dat woord wordt vervuld, boven PAULUS eigen verwachting, tegen alle waarschijnlijkheid, tegen alle pogingen der menschen in, vervuld. De komst des Heeren, die de Apostel zich kort aanstaande dacht, wordt naar Gods lankmoedigheid uitgesteld; Jeruzalem en de Joodsche staat stort omver, en de laatste grond der verwachting van een aardschen Messias zinkt daarmede den hardnekkigen Joden onder de voeten weg. Onder Christenvolken verstrooid, aanschouwen zij de zegepraal des kruises. Te vuur en te zwaard wil men hen dwingen om in te gaan. Geen overredingskracht van woorden, van bedreigingen, van beloften wordt gespaard. Zoo verloopen er achttien eeuwen sinds PAULUS het tekstwoord schreef; de naam en belijdenis van CHRISTUS is voortgeplant van het oosten tot het westen, van noord- tot zuider-as; geen volk dat op den duur hem verwerpt en weêrstaat; dit ééne, zijn eigen, het uitverkoren volk alleen blijft den Messias der vaderen verwerpen! Enkelen, weinigen, opdat er niets aan de waarheid van des Apostels woord en van Gods beloften zou falen, enkelen slechts worden van jaar tot jaar den Heere toegebragt; het grooter deel, de menigte des volks stelt elke poging en alle prediking te leur; en telken jare, als het zijne loofhutten onder ons oprigt, aanschouwen wij de vervulling van Gods verborgen raad: „Israël blijft verhard, en al de Heidenen gaan in!"

Maar wij mogen verder gaan, Toehoorders! Aan ons eerbiedig geloof is een dieper blik vergund in de wondere wegen Gods. Die uitkomst, naar menschelijke gedachten minst waarschijnlijk, moest te gelijk naar menschelijke berekening meest verderfelijk schijnen voor de zaak des Christendoms. Wierd de Messias door zijn eigen volk verworpen,

welk volk zou hem dan aannemen? Geloofde Israël niet, hoe zouden de Heidenen gelooven? Wierd het rijk Gods niet in Jeruzalem gevestigd, waar zou het ergens plaatse vinden? Zóó zouden wij de kansen berekend hebben. Maar Gods gedachten zijn hooger dan onze gedachten. De verharding van Israël, het gevolg en de regtvaardige straf van de zonde des volks, werd onder Gods bestuur het middel om de Heidenen te doen ingaan. Het is ijdel en nutteloos en onbetamelijk om te vragen en te gissen, wat er van de zaak van CHRISTUS zou geworden zijn, wanneer geheel Israël zich terstond het heil en de belofte had toegeëigend. Wij willen niet vermetel raden naar hetgeen wij niet weten noch kunnen weten. Maar in hetgeen wij weten, in hetgeen de geschiedenis der eerste Christengemeente ons verhaalt van de geloovigen uit de besnijdenis; hoe zij geneigd waren om de Heidenen als bijwoners te beschouwen, en het Evangelie tot een nieuwe wetsbedeeling en het Christendom tot een Joodsche secte te verkeeren: hoe zij den Apostel der Heidenen met bitterheid tegenwerkten, en in de jonge gemeenten onrust en tweedragt stookten; in dat alles vinden wij oorzaak genoeg om God te danken, dat Hij de Heidenen laat voorgaan, en Israëls ongehoorzaamheid ons doet gedijen tot zaligheid. Ja, wij erkennen het, — de teekenen ook van later dagen hebben het duidelijk genoeg doen blijken: God heeft het wijs en wèl beschikt; de Christenkerk moet onder de Heidenen uitgebreid en bevestigd zijn, eer zij de Joden kan dragen. Tot zoolang moet ABRAHAMS nakroost, onder alle volken verstrooid, en toch met geen enkel volk vermengd, een levend bewijs en getuigenis blijven voor de waarheid des Christendoms. Zoolang die schamele loofhutten onder ons staan opgerigt, zoolang die vreemdelingen uit het Oosten in ons midden wonen, zien onze oogen de geschiedenis des Bijbels bevestigd, de voorspellingen

van CHRISTUS vervuld, de zaak van den Zone Gods door God-zelf gehandhaafd en gewroken. En daarom, kroost van Israël! wie u smaden of verwerpen, wij zien ook in uwe verharding den vinger en de wijsheid des Allerhoogsten; en het toegenegen gebed onzer harten blijft voor u opgaan tot onzen God en uwen God. Verre van ons alle overmoed of eigenwaan, als hadden wij de genade verdiend, die ons heeft ingeënt op den stam, waarvan gij zijt afgehouwen! Verre van ons dat wij tegen u zouden roemen! Neen, heeft uw *val* de Heidenen rijk gemaakt, wat is van uw *herstel* te wachten! Is uwe verwerping het middel geweest om de wereld te verzoenen, wat zal uwe aanneming anders zijn, dan ons leven en onze zaligheid!

„En alzoo — Broeders! ik wil niet dat deze verborgenheid u onbekend zij — alzoo zal geheel Israël zalig worden, gelijk geschreven is." De Apostel doet ons hier, met beroep op de profetiën en op de beloften door God aan de vaderen gedaan, een blik in de nog onvervulde toekomst werpen. Eindelijk — ziedaar den hoofdinhoud zijner leer — eindelijk, nadat de volheid der Heidenen zal zijn ingegaan, zal Israël op het zien dier uitkomst zich tot den Heer bekeeren, en naijverig deel zoeken in de zaligheid; gelijk God ons barmhartig is geweest, zoo zal Hij ook hun barmhartig wezen; door hun ongeloof gevallen, zullen ze, tot het geloof bekeerd, door God weêr worden opgerigt en hersteld, en alzoo zal geheel Israël — Israël *als volk*, gelijk het als volk geroepen en getuchtigd en verworpen en in de verstrooijing door God bewaard is, — alzoo zal geheel Israël zalig worden. Het is geschreven; het is den vaderen be-

loofd; de roeping en de genadegiften Gods zijn onberouwelijk!

Ziedaar het onderwijs des Apostels. Ik mogt er niet aflaten, ik kan er niet toedoen. Hoe en wanneer dit geschieden zal, was voor PAULUS zelf verholen, en mag geen voorwerp van ijdele gissing zijn. Deze verborgenheid werd ons bekend gemaakt, opdat we niet wijs zouden zijn bij ons-zelven. Het geslacht dergenen, die in des Apostels tijd met minachting op Israël nederzagen, als op een verstooten en weggeworpen natie, dat geslacht is onder de Heiden-Christenen nog niet uitgestorven. Nog ontmoet men velen, die den stam des Ouden Verbonds, waarop wij zijn ingeënt, miskennen en geringachten, die vergeten dat één zelfde wortel ons met Israël draagt, die de oude profetiën voor overdreven beeldspraak verklaren, nooit vervuld en die nooit vervuld zal worden; wijzen in eigen oog, die niet kunnen gelooven dat God voor de toekomst nog andere en nog grooter gedachten heeft, dan hun oog kan meten of hun verstand bevatten. Zoo zijn wij menschen, Toehoorders! Wij oordeelen en beslissen, als hadden wij alles gezien en doorgrond en begrepen, als leefden wij in 't laatst der dagen, en als kon er na ons niets meer komen dat der moeite waard zal zijn er van te spreken! Voor 't minst, waar het den raad van God geldt, moeten wij dien dwazen waan laten varen! Gelijk de reiziger op de hooge bergspitsen, vanwaar hij uren ver in 't ronde ziet, eerst regt beseft, hoe kort zijne oogen reiken, zoo moest ons hier, op de hoogten der wereldgeschiedenis, alle inbeelding en waan van wetenschap vergaan. Bij het vérgezigt, waarop PAULUS ons wijst, verlies ik mij-zelven in den onmetelijken omvang van Gods raad en gedachten. Mijne verbeelding verplaatst mij vele eeuwen terug bij de aartsvaderlijke tent aan Mamre's eikenbosch, in de stilte van den helderen

nacht. Dáár, in de eenzaamheid, geschiedt het woord des Heeren tot ABRAM, den Hebreër: „Zie op naar den hemel, en tel die sterren, zoo gij ze tellen kunt: zóó zal uw nakroost zijn. Doorwandel dit land in de lengte en in de breedte; uwen zade zal ik het geven. Bij u en bij uw kroost zullen zich zegenen al de volken der aarde!" Honderden en duizenden van jaren gaan voorbij; de koningen, de heerschers der aarde wisselen elkander af, en de volkeren doen wat goed is in hun oog. Maar de Heer van den hemel brengt zijn raad tot stand. Nog blijft het woord van kracht, in dien nacht tot dien uitverkoren Eerstvader gesproken, nog is het niet vervuld, gelijk het vervuld moet worden. De gedaante aller dingen is sedert onherkenbaar veranderd; en het tegenwoordig geslacht zou zelfs geen heugenis hebben van dien graauwen voortijd, indien 't niet ware om deze belofte aan ABRAHAM gedaan. En zie! nog staan daar de loofhutten van zijn nageslacbt. Gezegend te worden met den geloovigen ABRAHAM is nog de verwachting en de hope des heils voor alle volken der aarde. Wat aan Gods beloften schijnt te ontbreken, moet dienen om haar te heerlijker te vervullen; en aan het eind der dagen, naar 't geen de Profeten en de Apostelen gesproken hebben, zien wij millioenen bij millioenen opgenomen in het verbond door God met dien éénen gesloten, de volheid der Heidenen ingegaan, gansch Israël zalig geworden, en aan allen — gelijk zij het geen van allen verdienden — aan allen genade bewezen! O diepte van Gods wijsheid! O rijkdom van zijn raad! Hoe zinken we daarbij weg, wij schepselen van éénen dag, die ons hier hutten opslaan en tenten bouwen, en wanen iets te wezen, en morgen reeds vergeten zijn door menschen, even ijdel en even nietig als wij! Broeders! Zijt niet hooggevoelende, noch roemt niet in u-zelven! Maar die roemt, roeme in

den Heer! Met God te leven en te wandelen, gelijk ABRAHAM met Hem wandelde, al is het slechts voor éénen dag, dat is waarlijk iets, dat is groot en heerlijk! Medearbeiders Gods te wezen, en zijn raad te dienen, gelijk CHRISTUS dien volbragt heeft, gelijk hij er al de zijnen toeroept, dat is niet ijdel of nietig meer, dat heeft waarde voor de eeuwigheid! Kinderen des oogenbliks, van welke er over weinig jaren niet één meer op aarde zal wezen: de Koning der eeuwen ziet en kent en roept u, en wil u opnemen in het verbond zijner liefde. Hij wil u deel en erve geven in zijn schoonen, zaligen hemel. Dáár, onder het loofdak van den boom des levens, zullen wij aanzitten met ABRAHAM en Israël, en den Heer CHRISTUS zien, in wien wij geloofd, met wien wij gestreden hebben. Gelijk wij hier ten deele kenden en profeteerden, zoo zullen we dáár volkomen kennen, en Gods gedachten weten, gelijk Hij de onze weet. En gelijk wij hier U voor een tijd en onvolmaakt hebben liefgehad, zoo zullen we U dáár liefhebben voor eeuwig met al wat aan of in ons is — God, die ons eerst hebt liefgehad, Vader in CHRISTUS! Amen.

HET GELOOF DES HUISVADERS.

LEERREDE OVER HANDELINGEN XVI. VS. 31.

GELOOF IN DEN HEERE JEZUS CHRISTUS, EN GIJ ZULT ZALIG WORDEN, GIJ EN UW HUIS.

Daar is onder de menschen geen hooger rang, geen eerwaardiger stand, dan de rang en stand des huisvaders. Zijn gezin is een maatschappij, een staat op zich zelve, waarin hij heerscht als priestervorst, hij wèl in waarheid van Gods genade, een Hoofd en Koning der zijnen. Zijn huis is een wereld in 't klein, nagebeeld naar 't groot heelal; een wereld waarin aller oogen op hem zijn, gelijk de oogen aller schepselen zijn op God; waarin hij regeert met voorzienige wijsheid en magt, met trouwe, heilige liefde, en wordt aangesproken bij een naam, dien de Allerhoogste-zelf met hem wil deelen, — Hij, die zoo gaarne ons *Abba, lieve Vader!* hoort. Inderdaad, mijne Hoorders! kunt gij u grooter eer en voorregt denken dan aldus in de plaatse Gods te zijn! De Vader in de hemelen gunt den vader op aarde deel aan Zijn scheppen, aan Zijn onderhouden en opvoeden, Zijn zegenen en zaligen. Wien der engelen heeft de Heer alzoo begenadigd of zulk een roerend blijk van vertrouwen en liefde geschonken? Ook

is het blijkbaar uit het geheele beloop van Gods plan en weg met de menschen, dat Hij — als ik mij zoo mag uitdrukken — dat God in zijn raad en voornemen op den huisvader gerekend heeft. Met NOACH en ABRAHAM, met IZAAK en JACOB en de stamhoofden Israëls sluit de Heilige zijne verbonden. De huisvader ontvangt de beloften voor zich en zijn huis, en staat bij God voor al de zijnen in. Zoo was het onder de bedeeling der Wet; zoo is het gebleven onder de nieuwe bedeeling des Geestes. Het Evangelie der genade wordt aan allen zonder onderscheid verkondigd, aan mannen en vrouwen, ouden en jongen, dienstbaren en vrijen. Elk onzer geldt de verzekering: geloof, en gij zult zalig worden! Maar tot den huisvader geschiedt het woord des Heeren met dubbelen nadruk en dubbele belofte: *geloof in den Heere* JEZUS CHRISTUS, *en gij zult zalig worden, gij en uw huis!*

Het is u bekend, door wien en bij wat gelegenheid deze woorden gesproken zijn. Zij behooren tot de eerste verkondiging des Evangelies in Europa. Te Phillippi, een Macedoonsche stad, begon zich op de prediking van PAULUS en SILAS een Christengemeente te vormen. LYDIA, de purperverkoopster, met haar huis, en verscheiden anderen waren den geloove gehoorzaam geworden. Maar het volk der stad, door valsche aanklagten tegen de Evangelieboden opgeruid, breekt in wilden opstand tegen hen los. De overheid is der menigte te wille; PAULUS en SILAS worden zonder verhoor gegeeseld, en tot nader vonnis in den diepsten kerker geworpen. Zoo zal dan het goed begonnen werk weêr verijdeld worden, en de jeugdige gemeente te gronde gaan? PAULUS en SILAS vertrouwen het anders van den Heer. Te middernacht verheffen zij het hart tot God, en hun kerker weêrgalmt van biddend lofgezang. De Heer uit den hemel antwoordt zijnen dienaars. De schok eener

aardbeving doet de kerkerdeuren openspringen, de gevangenen vallen de ketens van de handen! En de kerkermeester, ontzet door het wonderteeken, en in zijn angst alleen door de grootmoedigheid van PAULUS voor zelfmoord bewaard, ligt bevend aan de voeten der Apostelen: „Heeren, mannen Gods! wat moet ik doen dat ik behouden worde?” „Geloof” — is het antwoord — „geloof in den Heere JEZUS CHRISTUS, en gij zult zalig worden, gij en uw huis!” Hem wordt meer toegezegd, dan hij gehoopt en gevraagd had, en naar hunne gewoonte wenschen de Apostelen niet slechts den enkelen man, maar den huisvader met heel zijn gezin, den Heere toe te brengen. Gij weet den afloop dezer geschiedenis. PAULUS en SILAS spraken het woord tot den kerkermeester van Philippi en tot allen die in zijn huis waren. In hetzelfde badwater, waarin hij de Apostelen van hunne striemen wiesch, werd hij gedoopt met al de zijnen. In de vreugde zijns harten rigtte hij zijnen weldoeners de tafel aan, en kon geen woorden vinden voor zijn dank en roem: dat hij aan God geloovig was geworden, hij met zijn gansch gezin!

Men heeft deze en dergelijke plaatsen uit de Apostelgeschiedenis, waar de toebrenging van geheele huisgezinnen tot de Christengemeente wordt vermeld, aangehaald ten bewijze, dat de Apostelen ook aan jonge kinderen het teeken des doops hebben toegediend. Om dit bewijs is het ons niet te doen. Wij erkennen, dat althans in deze geschiedenis niet van kinderen en dus ook niet van den kinderdoop gesproken wordt. Zij leert ons een andere, uitnemender waarheid, die als in een hoofdsomme begrepen is in het woord van onzen tekst: *geloof in den Heere* JEZUS CHRISTUS, *en gij zult zalig worden, gij en uw huis!* Waar de huisvader gelooft, wordt ook het huis behouden en gezaligd. Zóó ligt het in den raad van God, die menschen

door menschen wil opvoeden: zóó in den aard des Christendoms, dat met voorkomende liefde ook de zwakken aanneemt, opdat de sterken hen dragen; zóó in den weg des Geestes, die van den een op den ander, van vaderen op zonen overgaat, en in de huizen wonen moet wanneer Hij in de harten zal komen. Gij beseft, Toehoorders! bij welk een wigtig onderwerp ik u bepalen wil, dubbel gewigtig in een tijd waarin men over gebrek aan huisselijken zin en huisselijke tucht hoort klagen. Gij zult — ik vertrouw het — ook den jeugdigen Evangeliedienaar met aandacht en zachtmoedigheid hooren, wanneer hij, niet in eigen wijsheid, maar met den woorde Gods, van deze dingen tot u spreekt. En gij, Heer! — wij bidden het in den geloove — zult om uwes naams en uwer gemeente wil uwe kracht openbaren in de zwakheid des dienaars! Amen.

Het geloof des huisvaders een oorzaak van zaligheid voor zijn geheele huis. Ik ga deze waarheid met geleidelijken voortgang in eenige bijzonderheden voor u ontwikkelen. De geloovige huisvader heiligt al de zijnen den Heere; — zoo wordt zijn huis een kweekplaats voor de gemeente van CHRISTUS. Hij verkondigt CHRISTUS aan zijne huisgenooten; — zoo wordt zijn huis een leerschool van christelijke kennis. Hij gaat zijn gezin voor met een christelijken wandel; — zoo wordt zijn huis een tempel des Heiligen Geestes. Allen, die hem God gegeven heeft, bewaart hij in de gemeenschap met CHRISTUS; — zoo wordt zijn huis een woning des Vaders en des Zoons. Korter, en met andere woorden: waar de huisvader geloovig is, wordt ook het huisgezin zalig. Want *het is aan* CHRISTUS *geheiligd*; — *het leert* CHRISTUS *kennen*; — *het leert* CHRISTUS *navolgen*; — *het blijft in de gemeenschap met* CHRISTUS.

De geloovige huisvader, die zich zelven den Heer heeft gegeven, heiligt Hem ook al de zijnen. Reeds bij de keus eener levensgezellinne was hij er op bedacht, dat zij een moeder van Christenen worden zou; en in de vrouw, die zijne ziele lief heeft, zocht hij bovenal den reinen vromen zin, die kostelijk is voor God, de stille zachte hand, die plant en nat maakt met onvermoeide trouw. 't Was bij zijn huwelijk een voorwaarde, dat al de kinderen, waarmeê God den echt zou zegenen, — zij het ook onder verschillende namen, en met onderscheiden kerkgebaar — maar dat al zijne kinderen in geest en waarheid aan CHRISTUS zouden worden toegeëigend. Zoo heeft hij zijn huis in den geloove gebouwd, en het van den aanvang gewijd en geheiligd tot een kweekplaats voor de gemeente van CHRISTUS. Niets mag daar binnen komen dan 't geen eerlijk en rein en liefelijk is en wèl luidt. Ook de aangenomen kinderen des huizes, de dienstmaagden en dienstknechten, moeten zich in dien regel voegen en hunnen wandel eerbaar houden. En als nu God den afgesmeekten huwelijkszegen schenkt, en de moeder hare smart en de vader zijn bange zorg vergeet uit blijdschap dat een mensch ter wereld is gekomen, dan wordt het kind, van God gebeden, een kind aan God gegeven. Is 't wonder dat het hart den christenvader dringt, om zijn lieveling den Heiland in de armen te leggen? Ziet, wij zijn er aan gewoon, en 't maakt op de meesten, helaas! geen indruk meer, maar 't is een aanblik waarin de hemel zich verheugt, wanneer de christelijke huisvader met de moeder van zijn kind voor het aangezigt des Heeren in de gemeente des Heeren verschijnt, en zij het pand hunner liefde aan CHRISTUS opdragen: „Heer! ons hebt gij aangenomen, neem ook ons kind er bij! Tot

wien zouden wij het brengen dan tot u! Ons hebt gij gezegend en gezaligd: ook een zegen, Heer! voor onzen zoon, onze dochter! Dit kind — wij beloven het — zal het uwe wezen; wij zullen waken voor deze jonge ziele, dat zij u toebehoore in leven en in sterven. Zoo moge naar uw woord de rijkdom uwer genade van kind op kleinkind erfelijk in ons huis beklijven!" En de Heer neemt een welgevallen in het geloof des huisvaders, en vertrouwt hem het kindeke toe, dat hij het naar zijn voornemen en belofte opvoede tot een jongeling en man in CHRISTUS. Zoo keert hij weder naar zijn woning, en weet niet hoe hij God zal roemen en danken voor zijne onuitsprekelijke gave: dat hij geloovig is, hij met geheel zijn huis! Broeders! wij willen over geen uiterlijk teeken twisten. Tegen den huisvader, die in den geloove de handeling des doops voor zijn kind tot later jaren verschuift, tegen hem hebben wij geen bevel des Heeren. Maar wat zullen wij zeggen van den Christen die, in plaats van zijn gezin aan CHRISTUS te heiligen, in zijn eigen huis, onder zijn eigen oog onchristelijke wanorde en verkeerdheid en zonde duldt? Die, als het kwaad geruchte zijner kinderen hem ter ooren komt, hen niet eens donker aanziet, maar zich gedraagt als ging het hem niet aan? Die er zelfs wel voor durft uitkomen: „Ik kan voor mijne kinderen niet kiezen. Zij moeten voor zich zelven weten of zij des Heeren willen zijn!" — Wat zullen wij van zulk een vader zeggen? Die mensch roeme niet in zijn geloof; waar de huisvader gelooft, wordt ook het huis geheiligd. Daarin toont gij uwe liefde voor uwe kinderen, dat gij hun een tijdelijk erfgoed tracht na te laten; en wanneer gij u dan niet bekreunt of zij de eeuwige erfenis verkrijgen, wat zullen wij anders oordeelen dan dat gij er voor u-zelf geen prijs op stelt? Gij maakt gebruik van uw vaderlijk regt om voor uwe kinderen leeraars en

makkers, en misschien later een echtgenoot, een stand in de maatschappij te kiezen; en wanneer gij dan niet voor hen kiezen wilt of zij des Heeren zullen zijn, wat moeten wij anders oordeelen dan dat gij het niet de moeite waardig rekent? „Maar 't is de Geest, die mijne huisgenooten tot God moet bekeeren." Maar de Geest heeft u tot wachter over hen gesteld, en 't is aan uwe hand, dat God hen tot de kennisse van CHRISTUS leiden wil. O, indien CHRISTUS u *alles*, indien hij u *veel*, indien hij u maar *iets* ware, hoe zoudt gij niet rusten, gij die geloovig heeten wilt, tot ook uw huis behouden was!

Wij schromen niet te veel te zeggen, Toehoorders! wanneer wij beweren, dat het gebrek aan zuivere christelijke kennis, 't welk zich, bij al onze volksverlichting, nog steeds bij velen en in alle standen openbaart, in de meeste gevallen een gevolg is van het ongeloof des huisvaders. Van waar komt het dat zoovelen het ouderlijk huis verlaten, bruikbaar voor de wereld, onbruikbaar voor het rijk van CHRISTUS? bekend met alle talen, onbekend met den woorde Gods? geoefend in alle kunsten, niet geoefend in de heiligmaking? wijs tot gewin, niet wijs tot zaligheid? Van waar het komt? — Wat den huisvader het hoogste is, dat leert hij zijnen kinderen. Wijt het niet aan hen; zij hebben aangenomen wat hun gegeven werd. Wijt het niet aan de scholen; het huis moet de leerschool zijn der christelijke kennis. Waarom ijvert en drijft gij, dat CHRISTUS den kinderen daarbuiten tijdig en ontijdig verkondigd worde? CHRISTUS wordt den kinderen best door den huisvader verkondigd. En indien hij waarlijk in CHRISTUS gelooft, hoe zou hij 't niet met lust en liefde doen? En indien hij-zelf

CHRISTUS in waarheid kent, hoe zou het hem aan christelijke wijsheid ontbreken om zijne huisgenooten tot de kennis van CHRISTUS te brengen? Zie! terwijl het kindeken opgroeit, ontwikkelen zich de kiemen van godsdienst, die sluimeren in elke menschelijke borst. Alle andere kennis moet gij het kind opdringen, en het prent zich die met weêrzin in het hoofd; de kennis van God hebt gij slechts uit te lokken, en het neemt die op in een blij en dankbaar hart. Nog vraagt het niets naar uwe talen en kunsten en fijne beschaving, maar reeds wil het weten, wie de bloemen maakt en de starren zaait, en tot wien vader en moeder toch spreken, als zij de handen vouwen en de oogen sluiten? 't Is waar, ook de kiemen der zonde ontwikkelen zich bij het kind van den zondaar; maar zelfs het ontwaakt geweten, dat ook voor het verborgen misdrijf straffe ducht, en allengs behoefte gevoelt aan nog andere vergeving dan waarmeê vader en moeder kan troosten, — zelfs het gevoel van schuld drijft het kind om God te zoeken. Dat ziet de christelijke huisvader die zelf God gevonden heeft, en van lieverlede, drup voor drup, voedt hij zijn kind met de melk der waarheid. Van tijd tot tijd, naarmate zij opwassen, laat hij zoon en dochter toe tot de huisselijke godsdienstoefening, waarvan, naar de gelegenheid des huizes, ook de dienstboden niet zijn uitgesloten; want voor allen die zijn brood eten zorgt de geloovige huisvader, dat ook het brood des levens hun niet ontbreke. Hij is voor zijn gezin Priester en Schriftverklaarder en Evangelieprediker. Hij leert de zijnen CHRISTUS kennen — niet met omhaal van wetenschap, zoo als Hij in menschelijke leerbegrippen is voorgesteld, maar met eenvoudig geloove, zoo als Hij in de Evangeliën verkondigd wordt, maar met innige liefde, zoo als Hij zich aan de harten openbaart. Hij verkondigt hun den weg der zaligheid, niet hoe men er over twist,

maar hoe men er door behouden wordt. Met één woord: waar hij-zelf zijn heil in vond, dat deelt hij mede aan hen die hij op aarde het liefst en het naaste heeft. Hij gelooft, daarom spreekt hij, opdat ook de zijnen gelooven!

Het christelijk geloove nogtans wordt niet nagesproken maar nagevolgd. De christelijke huisvader wil niet dat zijn gezin alleen het hoofd vol hebbe van CHRISTUS, nog minder den mond alleen, maar het hart. Zijn huis moet niet slechts een leerschool zijn van christelijke kennis, maar een tempel des Heiligen Geestes. Daarom verkondigt hij CHRISTUS vooral door een regtzinnigen wandel, die krachtiger predikt dan de regtzinnigste leer. Vóór dat zijne kinderen den naam van CHRISTUS hooren noemen, hebben zij in den huisvader het levend beeld van CHRISTUS aanschouwd. Eer zij vernemen dat er een Heilige Geest is heeft de Heilige Geest door den vader op hunne harten gewerkt. Het geloof des vaders heiligt het gansche gezin. Zelfs in tijden van algemeene verbastering, als de zondvloed der ongeregtigheid hooger dan de bergen wast, is zijn huis een veilige arke waarin al de zijnen behouden worden. In de dienst van zulk een braaf en christelijk heer leeren de knechten en maagden CHRISTUS dienen, en hunnen meester om CHRISTUS wil. Daar wijst de moeder hare zonen op het hoofd des gezins: „wordt mannen als uw vader is! Weest zijne navolgers, gelijk hij van CHRISTUS!" en hare dochters: „weest vroom en rein en stil van geest, en God zal u een zegen geven, gelijk Hij mij gegeven heeft — een man als uw vader!" Die goede indrukken gaan ook later niet verloren. Van alles wat de mensch vergeet, vergeet hij het laatst de jaren zijner jeugd. Het geloof des vaders blijft den jonge-

ling en den man een schild tegen de verzoeking, en ter goeder ure, eer de verleider hem te magtig werd, houdt de gedachte hem staande: dat hij van christelijken huize is en in den tempel werd grootgebragt. Ik weet: daar zijn uitzonderingen op den regel. Ik weet: daar zijn kinderen, opgevoed in de vreeze des Heeren, die den God huns vaders, den Heiland hunner jeugd verloochenen. Zijn er misschien in ons midden, verloren zonen en dochteren, die over 't hoofd huns vromen vaders bitterheid uitgieten als water, en zijne graauwe hairen vóór den tijd ten grave doen dalen? Wat zal ik tot u zeggen, ongelukkigen? Weet gij hoe de wereld zelve, hoe de makkers uwer ongeregtigheid over u spreken? In hun binnenste en onder elkander getuigen zij tegen u, en noemen het ontaard en onnatuurlijk, dat gij afvallig zijt van het geloof uws vaders. In hen-zelven, wanen zij, is het te verschoonen dat zij de zonde dienen; zij hebben het nooit anders geleerd, en nu, op rijper leeftijd, is aan hen geen verbeteren meer; maar had God aan hen gedaan, wat Hij aan u deed, zij waren andere menschen geworden; en hadden zij, als gij, een braven vader t'huis, die God voor zijn verdwaald kind met tranen en gebeden zoekt, zij waren lang teruggekeerd. Zoo staan de zondaars zelve tegen u op in het oordeel, want gij hebt het menschelijk gevoel beleedigd en de ordeningen Gods verkeerd. Gij hebt den zegen uws vaders verkort; gij hebt hem zijn roem en kroon ontnomen: dat hij des Heeren was, hij met zijn gansche huis! Voor de zonen des zondaars is een weg des heils; kind des geloovigen — hoe gaat *gij* verloren?

Hoe *hij* verloren ging? O indien hij u de geschiedenis

zijner afdwalingen wilde verhalen, zij zou een voorbeeld en bewijs te meer zijn, dat in het huis des geloovigen een verborgen zegen woont; en dat het kind des Christens zijn vader moet verloochenen, eer hij zijn God en Heiland kan verzaken. Neen! in het ouderlijk gezin heeft hij zijn kwaad-doen niet geleerd; en zoolang hij zijn vader vertrouwde en aan zijn vader vasthield, heeft de zonde geen overhand op hem gekregen, maar zijn vader heeft hem bewaard in de gemeenschap met CHRISTUS. Want deze verborgenheid is groot, dat gelijk CHRISTUS het hoofd der gemeente is, zóó de christelijke huisvader het hoofd is des gezins en de behouder des ligchaams. Maar — getuig er van, verdoolde, of ik waarheid spreek! — sinds gij u-zelven van het ligchaam des gezins hebt afgesneden, en door losse makkers u liet overhalen om liever in de tenten der ontucht dan in het ouderlijk huis te verkeeren; en de volle schotelen en bekers der zonde te kiezen boven het brood en den wijn dien uw vader ronddeelt aan zijn disch, sinds gij hem ontwijkt en niet meer tot zijn huis behoort — sinds dien tijd hebt gij de goede conscientie verloren, en leedt schipbreuk aan het geloof. En nog, als gij van uwe uitspattingen in de ouderlijke woning weêrkeert, en het oog des vaders op u rust, wordt het geweten en de oude betere zin bij u wakker; en zoo gij den heiligen drempel niet haast verliet, de Heer die met zijn geest en zegen in het huis des geloovigen woont, zou de hand aan u leggen en u behouden om uws vaders wil. En nog..... wie weet het, diep bedroefde vader! het kind des Christens, het kind van zooveel tranen en gebeden, geeft God niet ligt verloren! — wie weet, de tijd kan komen dat hem walgt van de genietingen der zonde, dat hem hongert naar de bete van de huurlingen zijns vaders, en dorst naar een dronk uit den huisbeker, waarin God kracht en smaak

legt, zoo als de wereld ze nooit heeft gekend. O mijne Vrienden! het valt onder geen woorden te brengen, hoeveel goeds en liefelijks God den mensch bereidde, toen Hij vader en moeder en kinderen tot één gezin vereenigde. Die zijn huisselijk geluk voor wereldsch genot verkoopt — God vergeve het hem, hij weet niet wat hij doet! Het huis is een vergoeding voor Edens verloren paradijs; een veilige schuilplaats, waar de zwerver uitrust van de vermoeijenis der levensreize, en zich reinigt van de besmetting der wereld. De vreugd, waarin allen deelen, wordt er dubbele vreugde, en het leed, waaraan allen dragen, weegt er maar de helft zoo zwaar. Maar gelijk elke gave Gods, zoo wordt ook deze kostelijkste van allen alleen in den geloove regt gesmaakt. Zalig het huis des christelijken vaders! Daar gebiedt God zelf het leven en den zegen, en CHRISTUS wil er huisvriend zijn. Zijn gezin om hem heen is als een heilige olijvengaarde, door welke de geest des Heeren ademt. Wien zullen we daar eerst en meest gelukkig prijzen, den vader, in wiens handen God den tijdelijken en eeuwigen zegen legt voor al de panden zijner liefde, — of de vrouw, die alles dank weet aan dien éénen man harer keuze, die haar het beeld en de weêrglans van CHRISTUS is, — of de kinderen, die Gods liefde als met oogen zien in de liefde der ouders, en hunnen vader naar den vleesche met nog heiliger naam vader in CHRISTUS noemen? Uit zulke gezinnen bouwt de Heer zijne kerk! Uit zulke huizen verwacht de hemel zijne burgers! O wijze en wondere liefde Gods, die de heiligste aller banden nogmaals heeft geheiligd in CHRISTUS, die aan het reinst geluk der aarde het eeuwig heil heeft vastgemaakt, en door het geloof van éénen velen wil behouden, — den vader met zijn huis!

Mijne taak spoedt ten einde. Ik heb u aangetoond hoe door het geloof des huisvaders 't geheele gezin behouden wordt. In hem en door hem ingelijfd in de gemeente van CHRISTUS, opgeleid tot de kennis van CHRISTUS, gevormd naar het beeld van CHRISTUS, bewaard in de gemeenschap met CHRISTUS, heeft het hem naast God alles te danken wat tot het leven en de godzaligheid behoort. — Eer wij scheiden, heb ik nog een woord tot den huisvader, een woord tot zijn gezin.

Hoofden van huisgezinnen! Eerwaardige mannen en vaders! Dubbele eere waardig, zoovelen gij mannen en vaders zijt in CHRISTUS! Ik heb gesproken van den zegen, dien het God behaagt door uw geloof over gansche gezinnen en over de gemeente des Heeren te brengen. Indien de tijd het gedoogde, de Evangeliedienaar zou over dit onderwerp niet ligt zijn uitgesproken. Wie meer dan hij, die met u geroepen is om de kinderkens tot CHRISTUS te leiden en den Heere plaats te maken in de huizen en harten, wie meer dan hij ondervindt, dat door uwe hand alleen het werk des Heeren voorspoedig en op den duur kan gedijen? Zal ik andere, treurige ervaringen daartegenover stellen? Zal ik het woord des Apostels omkeeren: „indien gij niet gelooft, gij zult verloren gaan, en uw huis met u!" Helaas! ik zou geen verdichte fabelen navolgen, wanneer ik al den jammer wilde schetsen, dien het ongeloof en de zedeloosheid des huisvaders over de zijnen brengt: — 't geluk eener brave vrouw verwoest, die te vergeefs den val van 't huis tracht op te houden; — knechten en maagden, overgegeven tot allerlei boosheid en de zeden der kinderen met besmetting aanstekende; — dagelijks

tooneelen van twist tusschen zonen en dochteren van 't zelfde huis; — de vader, den vadernaam onwaardig, miskend in zijne regten die hij-zelf heeft prijsgegeven; — 's mans huisgenooten zijne ergste vijanden, zijn gezin in opstand, zijn leven vergald, en zijn sterfbed ontrust door de bittere verwijtingen: „Vader, waar is mijn erfgoed? Vader, waar is mijn zegen? Door uwe schuld ga ik verloren! Had ik eenen anderen vader gehad, ik ware een ander mensch geworden! Gij zijt zelf niet ingegaan, en mij hebt gij verhinderd!"..... Maar neen! ik ga niet voort met die schildering. Ik keer weder tot u, mijne Hoorders! tot u, christelijke huisvaders! Ik wilde slechts aanduiden hoe hoog de rang moet zijn, de rang dien gij bekleedt, waarvan men zoo diep kan zinken. U begroet de gemeente des Heeren als hare eersten en oudsten. Van u wacht zij haren wasdom en bloei. En met het woord des Apostels bidt zij u door mijnen mond, alsof God door ons bade: „Staat in den geloòve; behoudt u-zelven en uw huis!"

Leden des huisgezins! Eert uw hoofd, eert den vader! Edele christenvrouwen! het Evangelie onzer belijdenis geeft u deel aan de eere des mans: wiens kroon en heerlijkheid gij zijt! Gaat dan uw gezin voor in het betoonen van achting en onderdanigheid aan den huisvader, en weest een hulpe tegenover hem, dat uw geloof met het zijne medewerke om heel uw huis te zaligen! Jongelieden, zonen en dochteren! — en terwijl ik u vermaan, dank ik God, dat ik mij-zelven onder u mag rekenen — gij, kinderen, eert uwen vader en uwe moeder, want dat is regt in den Heere! Men beschuldigt onzen leeftijd en het opkomend geslacht van ongehoorzaamheid, van minachting van 't vaderlijk gezag, van verwerping der vaderlijke tucht. Ik ben niet geroepen om te oordeelen, wat van die zware beschuldiging

zij. Maar ik bid en bezweer u, in den naam en in de kracht des Heeren, dat zij op niemand onzer kleve! Jeugdige Broeders en Zusters! wij hebben een rijke, schoone toekomst voor ons liggen. Ons lot en deel viel in een tijd, boven vele andere gewigtig voor wetenschap en staat en kerk. God heeft met dit geslacht wat groots en heerlijks voor. Maar zoo dit kwaad — dat ik niet andermaal wil noemen — zoo het ingang bij ons vond, die éćne schuld zou al de bloesems onzer hoop te pletter slaan, en den zegen Gods in vloek verkeeren! De Vader in de hemelen handhaaft den aardschen vader. Door *zijn* geloof heeft God u geroepen tot de zaligheid in CHRISTUS; en die zijn vader niet eert, kant zich tegen de ordeningen Gods en keurt zich-zelven der behoudenis onwaardig!

Nog éćne gedachte dringt zich aan mij op. Gij allen moogt haar ter nabetrachting medenemen. De Apostel, die het tekstwoord heeft gesproken, en in zijne brieven ons zulk een hoog en heerlijk denkbeeld geeft van den rang en de roeping des huisvaders, heeft zelf dien eernaam niet gedragen. Om der gemeente en om CHRISTUS wil deed hij afstand van zijn regt. En toch werden door zijn geloof velen zalig, en noemden hem vader in CHRISTUS. Broeders en Zusters, wie wij zijn! als huisgenooten des geloofs zijn wij allen voor elkander aansprakelijk, en niemand zegge: „wat gaat mijn broeder mij aan?” of: „ben ik mijns broeders hoeder?” Wij hebben allen éénen Vader boven ons, éénen weg des heils vóór ons, en eenmaal — wil het God — één t'huis! Gelooft in den Heere JEZUS CHRISTUS, ook om der broederen wil! Heiligt hem u-zelven, want dat doende zult gij anderen behouden en uwe eigene zaligheid werken. En in den dag der rekening, als de christenvader zich voor het aangezigt van CHRISTUS stelt: „zie hiér mij, Heer,

en de kinderen die gij mij gegeven hebt!" en als JEZUS trouwe dienstknechten, van den grootsten tot den geringsten, tot hem zeggen: „zie, Heer, wat ik met uw talent gewonnen heb!" dan zult ook gij niet ledig voor den Heer verschijnen, en niet ledig van hem henengaan! Amen.

GODS GEBODEN ZIJN NIET ZWAAR.

LEERREDE OVER I JOANNES V. VS. 3b.

ZIJNE GEBODEN ZIJN NIET ZWAAR.

Gods geboden zijn niet zwaar. Dat gelooft de wereld niet; dat is haar een wonderspreuk die alleen van de lippen eens dweepers vloeijen kon, en tegen geen andere uitspraak des Evangelies heeft zij zoovele bedenkingen in te brengen, als tegen dit woord van den discipel dien de Heere lief had. Verkondig haar dat er een God is: zij gelooft het en siddert. Zeg haar dat wij aan den Heer des hemels en der aarde gehoorzaamheid schuldig zijn: zij kan het niet ontkennen, al tracht zij het te vergeten. Predik haar dat het den mensch gezet is eenmaal te sterven en daarna het oordeel: zij zal den lastigen boetgezant, dien zij niet kan logenstraffen, verlegen toeroepen: hierover zullen wij u nader hooren! Zoolang gij niets meer zegt, zal zij beseffen, dat het haar onmogelijk is u met voordeel te bestrijden, en in het gevoel harer zwakheid zal zij u en uwe prediking ontwijken. Maar wanneer gij haar voor CHRISTUS tracht te winnen door het bewijs dat zijn juk zacht en zijn last ligt is; wanneer gij voor haar optreedt met de woorden van JOANNES op de lippen: *Gods geboden zijn niet zwaar!* —

dan meent zij het regt aan hare zijde te hebben en u op hare beurt met klem van redenen te kunnen wederleggen. Het moge pligt zijn Gods geboden te volbrengen, ons eeuwig wel of wee moge er van afhangen, zij geeft het toe, al is het zwijgende en schoorvoetende; maar dat het ook niet zwaar zou wezen, dat — meent ze — strijdt tegen rede en openbaring beide. Hooren wij hare bedenkingen!

„Hoe! Gods geboden zouden niet zwaar zijn? Bedenkt gij dan niet, ligtvaardige, van wiens geboden gij spreekt? 't Zijn de bevelen van den Heilige, die zelfs in zijne engelen vlekken ziet. En wij, die ze volbrengen moeten, zijn zonen en dochteren des stofs, zwakke menschenkinderen, die een ligchaam van vleesch en bloed omdragen en duizend lusten in onze leden huisvesten. Geboren uit ouders zwak en zondig als wij, worden wij door onze begeerlijkheid van binnen tot onbeperkt genieten aangedreven; van buiten trekt het verleidend voorbeeld, en de vijand van ons geslacht, zoo als de Bijbel hem noemt, gaat om als een brullende leeuw. En wanneer zulk een God van zulke menschen eischt, dat zij volmaakt zijn, gelijk Hij volmaakt is, dat zou geen zwaar, ondragelijk zwaar bevel mogen heeten? Alle geboden zijn reeds in zich-zelve hatelijk, juist omdat het geboden zijn, zoodat wij dikwijls een afkeer hebben van 't geen ons anders aangenaam zou wezen, indien het niet als pligt werd voorgeschreven; hoeveel te meer Gods geboden, die tegen onze natuur en onze geliefkoosde neigingen aandruischen! En vergeet gij dan, opgewonden prediker, dat gij in uwen dwazen ijver verder gaat dan uw Meester zelf? Wij willen u met *zijne* woorden aantoonen, dat Gods geboden hoogst drukkend en bezwaarlijk zijn. Zegt JEZUS niet dat de Farizeën en Schriftgeleerden het volk van Israël lasten oplegden, zwaar en kwalijk te dragen? En wanneer hij nogtans van de burgers van zijn

koninkrijk vordert, dat hunne geregtigheid overvloediger zij dan die der Joodsche rabbi's, — wat behoeven wij dan nog verder getuigenis? Ziedaar met JEZUS eigen woorden bewezen, dat de taal zijns Apostels: *Gods geboden zijn niet zwaar*, een ijdele klank, een dwaze grootspraak is. Neen! de ter sluik gedronken teugen zijn zoet en de verboden spijs is liefelijk. Maar wat God spreekt is hard om te hooren en zwaar om te doen, en die den Heer wil dienen ziet geen einde der vermoeijenis!"

Dat zegt de wereld in weêrspraak met de taal des Apostels; en het geschreven woord misbruikende, en zich vertoonende in de gedaante van een engel des lichts, verkondigt zij, 't geen ons arglistig hart zoo ligt gereed is aan te nemen, dat Gods geboden hard en drukkend zijn. Bedrieg ik mij, of hebben hare drogredenen maar al te dikwijls, en ook nu weder, ingang bij u gevonden? Staat gij welligt gereed mij, die ze ga wederleggen, toe te roepen: „Gij kent de menschen niet en weet niet wat het zegt al Gods geboden te volbrengen!" En toch is het niet *mijne* wijsheid die ik u verkondig. Daar staat geschreven: *Gods geboden zijn niet zwaar!* En die uitspraak des Apostels is slechts de weêrklank van de verklaring des Meesters: *Mijn juk is zacht en mijn last is ligt!* Daarom dan, met beider hoog gezag gewapend, ga ik dat erfelijk, dat hardnekkig en gevaarlijk vooroordeel der wereld bestrijden. Ik ga den kamp wagen, die tusschen den Vader in de hemelen en den overste dezer wereld moet beslissen. Ik reken daarbij niet op eigen kracht, maar op de kracht der waarheid, maar op uwe belangstelling in de waarheid, en op de hulpe van den Geest des Vaders en des Zoons, die ons in alle waarheid leidt. Dien Geest smeeken wij af van den troon der genade. Hoor ons, God van licht en waarheid! Beslis Gij-zelf den strijd! Amen.

Gods geboden zijn niet zwaar. Bijaldien wij deze woorden verklaarden: Hetgeen God van den mensch vordert is niet moeijelijk, het heeft niet veel te beteekenen en kan met geringe inspanning volbragt worden; — dan zou die uitlegging misschien met den aard onzer taal zijn overeen te brengen; maar minder zou zij met den grondtekst strooken; maar zeker zou zij tegen de bedoeling des Apostels strijden. JOANNES zegt: Gods geboden zijn niet *zwaar*, dat is: niet lastig en drukkend. Dat Gods geboden somtijds moeijelijk en veelomvattend zijn, geven wij toe; maar dat zij zwaar en hard en hatelijk mogen genoemd worden — dìt is het wat de wereld beweert, dìt hetgeen wij ontkennen. *Zijne geboden zijn niet zwaar*, zeggen wij met den Apostel, omdat het *zijne*, *Gods* geboden zijn, de geboden van dien God die ons in CHRISTUS is geopenbaard. Deze is de grond onzer overtuiging. Daarom zegt JOANNES ook, dat het ons geloof in CHRISTUS is, 't welk de wereld overwint. Der wereld schijnen Gods geboden zwaar, maar dat is *schijn*: de Christen weet het beter. Want het zijn de geboden van Hem, die ons geschapen heeft naar zijnen beelde en tot zijne gelijkenis; van Hem, die ons heeft lief gehad en zijnen Zoon voor ons niet spaarde; van Hem eindelijk, die *met* ons wezen wil en krachtig werkt in onze zwakheid. Ziedaar de bewijzen, die de drogredenen der wereld moeten wederleggen. Ik ga ze achtereenvolgens behandelen. *Onze verwantschap met God*, *onze wederliefde tot God*, *ons vertrouwen op de hulp van God* maken ons het volbrengen zijner geboden ligt en aangenaam. De wereld zegt: „Gods geboden strijden tegen onze natuur;" ik ontken het, want wij zijn van Gods geslachte; — „Gods geboden zijn hatelijk;" ik ontken het wederom, want wij volbrengen ze ter liefde van Hem; — „Gods geboden gaan onze krachten

te boven;" ik ontken het ten derdemale want God-zelf is met ons.

Wij zijn van Gods geslachte, geest van zijnen Geest, wezen van zijn Wezen. En gelijk wij ons verwant gevoelen aan den Volmaakte, zoo erkennen wij ook al wat waar en goed en edel is voor overeenkomstig met onzen aanleg. De tafelen der zedewet liggen in het binnenste heiligdom onzes harten besloten, en 't geen God ons door CHRISTUS van zijnen wil heeft laten verkondigen, is niet anders dan de bevestiging der inspraak van ons zedelijk gevoel, dat, door de zonde in sluimering gehouden, op de stem des Evangeliums ontwaakt. Zoo wij dan weten willen wat God van ons verlangt, behoeven wij slechts tot ons-zelven in te keeren en te vragen, wat 's menschen aanleg en bestemming vordert. Of, mogt ons verstand door drift en vooroordeel beneveld zijn, één blik in Gods woord geeft ons volkomen zekerheid. Zóó is het niet met de willekeurige bepalingen der wereld; zóó ligt en gereed is het niet, met zekerheid te weten, wat zij van haren dienaar eischt. De slaaf der zonde heeft vele meesters, even zoovele als hij verkeerde driften koestert. De traagheid zegt: „ziele, rust van uwen arbeid!" maar de eerzucht roept: „voort! verder steeds! den steilsten top beklommen!" De gouddorst dwingt zijnen dienaar schatten bij één te schrapen; de onmatigheid wringt ze hem weder uit de handen. Beleedigde trots schreeuwt om wraak, en menschenvrees kromt den wraakgierige aan de voeten des beleedigers. En al weten wij ook wat de wereld telken reize van ons vordert, dan zal toch de nadenkende mensch hare geboden met tegenzin volbrengen, omdat hij inziet dat zij ten beste genomen doelloos zijn, en dat al zijn slooven en zwoegen in hare diénst hem niet

gelukkiger maakt. Daarom noem ik *uwe* eischen zwaar en onredelijk, o wereld, omdat hunne vervulling mij niets baat, maar veeleer benadeelt. Wat voordeel zal ik daarvan hebben, als ik op uwen raad en eisch het geleden onregt streng gewroken heb en mijn' vijand nog meer leeds heb toegevoegd dan hij mij veroorzaakte? Dat ik een mensch ongelukkig heb gemaakt, dien ik door liefde had kunnen winnen; dat ik niet meer met Gods kinderen durf bidden: vergeef ons onze schulden gelijk ook wij vergeven onzen schuldenaren! en dat ik het *tegenbeeld* geworden ben van den Volmaakte, den Volzalige, die zonneschijn en regen geeft over boozen en goeden, en wiens *evenbeeld* ik wezen moest! Wat geeft gij uwen dienaars, o wereld? Voor een leven vol bedrog en eerloos bedrijf biedt gij schatten, die de roest verteert, die de dieven stelen, waarvan de dood ons elk oogenblik kan afrukken. Voor jaren van lage kuiperij en schandelijk eerbejag biedt gij de toejuiching en de slaafsche afhankelijkheid van eenige onwaardigen, die ik niet acht, die mij niet achten, die morgen sterven zoo als ik. O heerlijk loon voor zulk een zware dienst! O waardige kroon voor den stedehouder Gods op aarde! Heet dát zijne bestemming te bereiken, en het geluk te smaken waarvoor wij vatbaar zijn? — Daarom dan noem ik de vorderingen der wereld zwaar, omdat hare volbrenging doelloos en schadelijk is. Daarom noemde JEZUS de inzettingen der Farizeën zwaar en kwalijk te dragen, omdat zij geen rust aan het geweten gaven noch troost aan de ziel, omdat zij het geheugen met beuzelwerk vermoeiden, maar hart en hoofd koud en ledig lieten. En al moet, naar 's Heeren eisch, onze geregtigheid overvloediger zijn dan die der Schriftgeleerden, daarom is zij nog niet drukkender en zwaarder. Het volbrengen van Gods geboden kan in enkele gevallen hoogst moeijelijk zijn; — de overste

Leidsman onzes geloofs zelf heeft den strijd in Gethsémané niet zonder bloedig zweet volstreden; — de wereld daarentegen kan het haren kinderen soms zeer gemakkelijk maken. Maar niet het moeijelijke valt zwaar, en niet het gemakkelijke is ligt. Neen! dát valt hard, wanneer wij onze beste krachten aan de dienst der wereld prijs gaven, bij de uitkomst te zien, dat wij niets hebben overgewonnen dan een verteerd ligchaam en een verwoeste ziel; dat wij, in plaats van menschen, die we waren, naar Gods beeld geschapen, den dieren zijn gelijk geworden en lager dan de dieren gezonken. En dát is een zaligheid die de wereld niet kent, dát een bewustzijn 't welk alle lasten ligt maakt, als wij aan den avond van elken dag, dien wij naar Gods geboden doorleefden, ons nader gevoelen aan onze bestemming, en niet behoeven te blozen bij het denkbeeld: wij zijn van Gods geslachte! — En hoe zegt de wereld dan nog dat Gods geboden tegen onze natuur strijden, daar God toch niets anders van ons wil dan dat wij menschen worden, menschen gelijk zijn eigen Zoon, gelijk CHRISTUS mensch was, wezens, die uit redelijke overtuiging handelen en zich niet, gelijk het redelooze vee, door blinde driften laten leiden. Maar — zegt gij — de trek naar het verbodene is ons toch ingeschapen. Ziet dien eergierige, dien gramstorige, dien wellusteling, die het voorwerp zijner begeerte najaagt, totdat hij stuit op den ijzeren slagboom van 's Heeren woord, dat hem toeroept: niet verder, rampzalige, keer weder! Hij ondervindt toch, dat Gods geboden lastig zijn en tegen zijne natuur en zijne geliefkoosde neigingen aandruischen! Maar hoe? zullen wij dan dien ongelukkige, die op het punt staat van eene daad te bedrijven welke hem straks berouwen zal, zullen wij *hem* vragen wat tegen de menschelijke natuur strijdt, terwijl hij op ditzelfde oogenblik de menschelijke natuur verloochent? Ik beroep mij van den verdierlijkten mensch, die

niet weet wat hij zegt of doet, op den redelijken mensch, die zich-zelven meester is, en *hem* vraag ik: Strijdt het tegen uwe natuur matig te zijn, en uw ligchaam niet vóór den tijd te vernielen? regtvaardig te zijn en elk te geven wat hem toekomt? Strijdt het tegen uwe natuur God lief te hebben en de broeders lief te hebben en de zaligheid van het weldoen te smaken? Of strijdt het mogelijk tegen uwe natuur den vijand te vergeven, en die edele wrake te oefenen die het kwade overwint door het goede? In één woord: strijdt het tegen uwe natuur barmhartig, godsdienstig, edelmoedig te zijn? — Maar wat vraag ik verder, als verwachtte ik ongerijmdheden van u ten antwoord, die gij met afschuw van u wijst! Al zijn wij zwak en blind genoeg om de zonde in ons-zelven te verschoonen, wij veroordeelen haar in anderen, en getuigen daardoor, dat *zij* tegen onze natuur strijdt. En zie! juist aan dat onnatuurlijke in den mensch, aan dien kanker, die onze ligchamen en onze zielen verteert, wordt door Gods geboden paal en perk gesteld. En wij zouden ze lastig noemen, wij ze met tegenzin volbrengen, wij, groote kinderen, die van de kleine kinderen zeggen: „ze weten nog niet beter," wanneer zij den geneesheer lastig heeten en om zijn voorschrift pruilen! Gods geboden zijn in overeenstemming met 's menschen betere natuur, en die beiden te zamen voeren krijg met onze tegennatuurlijke neigingen en den mensch onwaardige lusten. En dan — ja, dan kan God zeker ook vorderen dat er een regteroog worde uitgerukt, 't welk ons ergert, een regterhand worde afgehouwen, die ons tot zonde verlokt; de genezing kan moeijelijk en smartelijk zijn; maar heilzaam is ze zeker, maar onverdragelijk is zij nooit! Gode gelijkvormig te worden, en telkens nader te komen aan de éénige Bron van alle volmaaktheid en zaligheid, dat is de eisch van onze natuur. Van die bestemming waren wij afgeweken,

en de zonde was ons als tot een tweede natuur geworden; maar CHRISTUS kwam op aarde, en in hem zijn wij op nieuw uit God geboren en naar zijn beeld hervormd. *Weest gijlieden volmaakt, gelijk uw hemelsche Vader volmaakt is!* die hoogste eisch des Evangelies is niet meer dan het Amen! op de bede van elken Christen, die den naam van Christen verdient: Hemelsche Vader, geef ons U gelijkvormig te worden! — Zóózeer hebt gij ons niet tot uwe slaven gemaakt, wereld vol verleiding, dat wij geen vermaak zouden hebben in de wet Gods naar den inwendigen mensch, en dat wij niet liever Gods geboden zouden doen dan uwe geboden, — indien wij slechts deden wat wij wilden, indien de zonde ons niet besprong als een roofdier, en ons gegrepen had eer wij ontwaakten uit den slaap der zorgeloosheid!

Wij erkennen het: Gods geboden zijn voor den nadenkenden Christen niet zwaar, want hij ziet in, dat zij alleen ten doel hebben om hem, volgens zijn aanleg, der volmaaktheid en der zaligheid Gods deelachtig te maken. Maar, ach! in de ure van beproeving, juist als het er op aankomt Gods geboden te volbrengen, is er geen plaatse voor bedaarde redenering. De zonde vleit en lokt en neemt oorzaak uit de wet; het verbodene schijnt zoo liefelijk, het gebod zoo hard. En eer het koele verstand ter hulpe is toegeschoten, heeft reeds de gloeijende hartstogt paal en perken overschreden. Daarom hebben wij een andere drijfveêr noodig dan die der koude berekening, opdat de vervulling van Gods geboden ons ook in het uur van strijden ligt zij. En zulk een drijfveêr is de liefde. Gods geboden zijn niet hatelijk noch zwaar, gelijk de wereld ze noemt, omdat het de

bevelen zijn der Oneindige Liefde, die wij uit wederliefde volbrengen. Ik weet dat ik tot Christenen spreek, bij welke ik christelijke gevoelens mag onderstellen, en die gedachte is mij bekoorlijk en bemoedigend. Maar voor het oogenblik is het mij reeds genoeg dat ik tot menschen spreek, in wier borst een menschelijk hart klopt, die bij ervaring weten, wat liefde en wederliefde is. Er is wel niemand onder mijne hoorders, voor wien deze woorden klanken zonder beteekenis zijn. Over niemand onzer heerscht de zelfzucht in die mate, dat er niet één wezen op de wijde aarde zou bestaan, 't welk hij lief heeft. Wij zijn geen rotsen maar menschen; wij zijn onder het hart eener moeder gedragen en aan een vrouwenborst gezoogd; wij hebben ouders, of hebben ons eenmaal in hun bezit gelukkig gevoeld; wij hebben een broeder of zuster, een vriend of een vriendin, een gade, een weldoener, die de natuur ons dwingt lief te hebben, omdat zij ons beminnen, voor welke wij veel over hebben, wier genoegen ons meer waard is dan eigen genoegen en eigen rust. Ik zou u beleedigen en gij zoudt afkeer van mij gevoelen, wanneer ik anders van u dacht. Maar indien gij menschen weet lief te hebben, die u beminnen met menschelijke liefde, wat zult gij voor God gevoelen, die u meer lief heeft dan eene moeder haren zuigeling! Dat ik de taal der engelen kon spreken om u die liefde Gods naar waarde te schetsen! Gij hadt het levenslicht nog niet aanschouwd, uwe ouders dachten nog niet aan u, uw geslacht bestond nog niet, de aarde was nog niet gegrondvest en de bergen waren nog niet geboren, en reeds had God aan u gedacht met onuitsprekelijke liefde. Hoort het, gij allen, wie en wat gij zijn moogt, mild gezegenden of schaars bedeelden, bij de wereld in aanzien of van de wereld vergeten! Toen gij nog geen schrede gedaan hadt op uwen levensweg, had reeds Gods

Vaderhand dien, voet voor voet, afgebakend, en al uwe oogenblikken geteld, en voor elken polslag van uw bestaan alles beschikt wat tot uw heil hier en hierna gevorderd werd! Die Vaderzorg van God gaat over alle menschen, aan alle plaatsen zijner heerschappij. Maar terwijl ik de Heidenen zie ronddolen in schaduwen des doods, en Mohammedaan en Jood in de schemering des lichts, zoodat zij de hand miskennen die hen leidt, of althans het aangezigt huns Vaders niet zien, herinner ik mij dat ik een Christen ben, dat ik tot Christenen spreek. Wij *smaken* niet alleen de liefde Gods, wij *kennen* haar ook, ons is zij ook geopenbaard in CHRISTUS. In CHRISTUS! En wie is hij? Deze aarde heeft hem gedragen; hij is geweest als één van ons; maar hij was niet van deze aarde, maar hij was mensch *geworden.* In den hemel had hij heerlijkheid bij den Vader, eer de wereld was; de Vader had hem lief als het uitgedrukte beeld zijner zelfstandigheid, zijn ééngeboren eigen Zoon. En zóó lief heeft God de wereld, en u en mij gehad, dat Hij dien veelgeliefden Zoon niet spaarde, maar gaf hem voor ons over in al het leed, in al de beproevingen van dit ondermaansche, in alle smart en vernedering, tot in den dood des kruises! Gaat naar Bethlehem: daar ligt Gods Zoon in een beestenstal! Komt in de vlekken der Samaritanen: Hij vindt er geen rustplaats voor zijne voeten! Daalt af naar Gethsémané, en ziet den man van smarte! Verzamelt u voor het regthuis van PILATUS, en ziet den mensch! Gaat op naar Golgotha, en aanschouwt dat ligchaam voor uwe schuld verbroken, dat bloed geplengd voor uwe zonden! En keert van daar weder aan de voeten van JOANNES, en verneemt zijn woord: *Gods geboden zijn niet zwaar* — en spreekt het tegen, zoo gij kunt, en rekent uit of de dienst van God u ook te veel vermoeijen zal! Gaat henen, zoo gij kunt, gaat met dat

kruis voor oogen, en keert u van den Vader af, die u alzoo heeft lief gehad, en hangt de wereld aan, die uwen Heer gekruisigd heeft, en kruist gij-zelf hem andermaal! Hoe! wij kennen de liefde Gods en wij zouden nog aarzelen te vragen — niet: Heer! wat *moeten*, maar — Heer! wat *kunnen*, wat *mogen* wij doen? „Kinderkens!" — zegt JOANNES „hebt hem weder lief! Dit is de liefde Gods dat gij zijne geboden bewaart, en zijne geboden zijn niet zwaar." Amen! spreekt daarop ons hart. Hoe zegt gij, o wereld, dat *alle* geboden hatelijk zijn? Ja, de geboden van hen die wij haten, maar niet van de moeder die wij liefhebben, wier wensch onze lust, maar niet van den Vader in de hemelen, wiens wil te doen onze spijze is! Laat de verleiding ons verstand benevelen en onze zinnen betooveren, de liefde Gods weêrhoudt ons van het kwade. In het teeken des kruises zegevieren wij over al de verlokselen der zonde. Al heeft de Hervorming het uit onze tempels weggenomen, wij hebben geen hout en marmer noodig: wij rigten het op in den tempel onzes harten, en houden het den boozen vijand tegen, totdat hij verre van ons vliedt. Neen! wij zouden hem niet aanbidden, wij zouden God niet verlaten noch willens Gods geboden schenden, al schoten onze krachten te kort, al moesten wij bezwijken in dien strijd!

Al schoten onze krachten te kort! — Ach, zullen ze het niet? We zijn zwakke, ligt bedrogen menschen, aan de zonde gewend, van duizend gevaren omgeven; ons vermogen is zoo beperkt en de vijand zoo magtig! Wanneer wij meenen te staan, zijn wij dikwijls onzen val meest nabij. Altijd is het op de zwakke plaats van ons hart

gemunt. Wij weten zeer wel dat God niets onbillijks van ons verlangt, dat wij zijne geboden tot ons eigen welzijn volbrengen *moeten*; wij *willen* het ook gaarne; hoe zouden we niet, daar de Vader, die ons lief heeft, het vraagt! Maar zullen wij ook *kunnen?* En zal niet het wanhopen aan den goeden uitslag onzer ijverigste poging de dienst van God toch weer zwaar en verdrietig maken? — Niet zoo mismoedig, Broeders en Zusters! als waren we bij het werk onzer behoudenis aan ons-zelven overgelaten. Dat is een verkeerd en gevaarlijk denkbeeld! Ik weet dat men het zich dikwijls zoo voorstelt. Wij hebben het bedehuis verlaten, waar ons herinnerd werd wat God van ons vordert, en waar wij plegtig beloofden dat wij het voortaan doen zouden. Nu — meenen wij — heeft God ons een taak opgelegd voor ons geheele leven, waaraan Hij ons in eigen kracht laat werken, om niet dan na verloop van een gestelden tijd weder naar ons om te zien, en dan streng rekenschap te vorderen. Maar betaamt het ons wel zóó van God te denken? Aardsche vaders laten hunne kinderen niet aan zich-zelven over bij den opgedragen arbeid, maar geven hun op de eerste aanvrage vriendelijke teregtwijzing, of ruimen de zwarigheden voor hen uit den weg. Gij dan, die boos zijt, komt uwen kinderen ter hulpe: en de hemelsche Vader zou minder voor ons doen? Gelooft het niet! Het brengt Hem geen voordeel aan dat wij zijne geboden bewaren: het dient tot *ons* geluk; en toch stelt Hij er meer belang in dan wij-zelven, dat wij er wèl in slagen mogen. Hij is ons altijd en overal nabij; Hij geeft ons zijnen Geest; Hij werkt in ons het willen en het werken beide. *Hoe* God in ons werkt, meer middellijk of onmiddellijk, is een nuttelooze vraag; dat weten wij niet; wij kunnen het althans in geen bijzonder geval met zekerheid bepalen. Dit weten wij, hoe wij hulp van Hem vragen

en ontvangen kunnen: door het gebed, door het lezen in zijn woord, door het bijwonen der onderlinge zamenkomsten, door de viering van het avondmaal des Heeren. En ook *dit* weten wij, dat God eer zijn hemel zou openen en ons twaalf legioenen engelen bijzetten, dan dat Hij beschaamd zou laten uitkomen die op Hem vertrouwen. Wie ernstig heeft gewild en vurig heeft gebeden, die is nog nooit teleurgesteld. Het vertrouwen op die hulpe Gods maakt ons het volbrengen zijner geboden ligt; dat geloof kan bergen verzetten en rotsen splijten; 't is het geloof dat de wereld overwint. Zoo God vóór ons is; wie zal tegen ons zijn? Zoo God wil dat wij zijne geboden *kunnen* volbrengen, wie zal het ons onmogelijk, wie lastig of bezwaarlijk maken? Wie kan tegen God zich meten? Wij roemen niet in eigen kracht, maar in de kracht van den Heer der legerscharen; als wij zwak zijn dan zijn wij magtig; Hij is meerder die in ons is, dan die in de wereld is. Immanuël, God met ons! Wij vreezen u niet, stormen der verleiding, aanvallen der zonde! Een vaste burg is onze God, een onverwinlijk wapen! Verzamel uwe dienaren, vorst der duisternis, zij zullen verstrooid worden! Zend uwe vurige pijlen op ons af, zij zullen uitgebluscht worden! Beraadslaag eenen raad, maar hij zal vernietigd worden; spreek een woord, maar het zal niet bestaan; want God is met ons! — Hoe zegt gij dan, o wereld, dat Gods geboden hard en zwaar zijn omdat zij het onmogelijke vorderen? Wij zijn niet aan u gelijk, die geheel in de magt des Boozen ligt! Wij staan niet tegenover God, als tegenover eenen strengen Meester; maar wij staan aan de hand Gods, als eens Vaders, tegenover u en uwe verleiding! Wat de Vader beveelt, daartoe helpt Hij ons ook, en Gods geboden worden Gods genadegiften!

Hier zou ik het pleit voldongen kunnen rekenen en mijne taak volbragt. Maar als de wereld al hare redeneringen wederlegd ziet, dan beproeft zij den aanval nog van een andere zijde en beroept zich op de ondervinding. Ook hierbij willen wij haar volgen, ook hier haar van dwaling overtuigen, opdat zij uw allerheiligst geloove door zulk een schijngrond niet weder aan het wankelen brenge! Wat getuigenis meent de wereld dan daarvoor te hebben, dat Gods geboden zwaar en drukkend zijn? Er worden er zoo weinigen gevonden — beweert zij — die moeds genoeg hebben om hare dienst voor de dienst van God te verlaten. Zoo is het, Toehoorders! Hetzelfde heeft JEZUS reeds gezegd, toen hij leerde, dat de poort eng en de weg smal is, die ten leven leiden, en dat weinigen ze vinden. Maar wat bewijst dit anders dan dat weinigen willen bekennen wat tot hunnen eeuwigen vrede dient, en dat de meesten schijn voor wezen nemen? Doch hoevelen zijn er niet — vraagt de wereld verder — die werkelijk tot de dienst van God zijn overgegaan, maar die welhaast hun ijver voelen verflaauwen, omdat ze daarbij op onoverkomelijke zwarigheden stuiten. Onoverkomelijk? Ja, voor hunne traagheid en hun zwak geloof en weifelenden wil! Maar wat bewijst hun voorbeeld anders, dan dat er nog iets meer tot de volbrenging van Gods geboden wordt vereischt, dan een vlugtige opwelling des beteren gevoels, die niet met overtuiging des verstands en geloof des harten en een vast besluit gepaard gaat? Ziet gij het, Toehoorders! dat de gronden der wereld schijngronden zijn? dat zij zich beroept op de ervaring van hen, die of geene of geen genoegzame ondervinding hebben van de dienst van God? Neen, zulke getuigen nemen wij niet aan! Die tragen en flaauwharti-

gen, die hinken op twee gedachten, die 's morgens voor Jehova knielen en 's avonds Baäl kussen, die niet weten wat zij willen en wier einde erger is dan hun begin, hen zullen wij niet aangaande de dienst van God, maar veeleer aangaande de dienst der wereld raadplegen, ofschoon de wereld zelve van hem, die hare gunst bejaagt, vordert, dat hij zich geheel aan haar overgeve. En God zou met den halven mensch tevreden zijn? Zoo iemand Gods geboden niet uit geloof en volle overtuiging, niet van gansscher harte volbrengt, dien zijn ze zwaar en drukkend. Maar zóó hebt gij ze niet gevonden, vader der geloovigen, die een vriend van God geheeten zijt! toen gij op zijne roepstem uw huis en maagschap verliet om naar een vreemd land te trekken, niet wetende waar gij komen zoudt! En toen God later van u vroeg, wat Hij nooit weder van een mensch gevraagd heeft en wat voor ieder ander te zwaar zou zijn geweest, toen mogt uw vaderlijk gevoel aan 't muiten slaan, uw geloof was sterker dan de stem der natuur; gij stondt gereed hem uit uw hart te scheuren en Gode te offeren, uwen IZAAK, uwen éénigen, dien gij lief hadt! En u, waardig nakomeling van ABRAHAM, edele JOZEF! u viel het niet zwaar, voor den schoot der ontuchtige de boeijen van POTIPHAR te kiezen; maar zoo groot een kwaad te doen en tegen God te zondigen, dát was u onmogelijk! Hoe gaarne zou ik voortgaan, en van de geloofshelden des Ouden en Nieuwen Verbonds gewagen, en van PAULUS en JOANNES, en vooral van CHRISTUS tot u spreken; maar de tijd gedoogt het niet. Doch gaat zelve heen, en onderzoekt de schriften: die getuigen er van! En vraagt ook uwe jongelingen en uwe ouden van dagen, zoovelen in hun hart geschreven hebben: wij zijn des Heeren! *Gods geboden zijn niet zwaar!* dat zegt u die straal van hoop en vreugde in hun oog, dien ook de grijsheid

niet verdooft, en dien de traan der smart slechts voor een korte poos benevelt; dat zegt u de zielerust op hun voorhoofd, glad of van rimpelen doorploegd. O mogt ik hun deze plaats inruimen, dat ook zij-zelven het u zeggen konden! Broeders! — zouden de jongeren u toeroepen — Broeders! de waarheid in eere! moeijelijk kunnen Gods geboden zijn, maar zwaar en hard en drukkend zijn ze niet! — Kinderkens! — zouden de vaderen tot u spreken — kinderkens! vertrouwt onze grijze hairen en stamelende lippen. Wij hebben lang geleefd en veel ervaren, en gaan nu welhaast heen. God heeft ons dikwijls veel gevraagd, maar het was te onzen beste; het werd ons somtijds bang, maar onze God was nooit verre. Kinderkens! hebt Hem lief! Hij heeft ons eerst lief gehad. Dit is de liefde Gods, dat wij zijne geboden bewaren, en zijne geboden zijn niet zwaar! — Waar is uwe ervaring, o wereld! die gij tegen de onze kunt overstellen? waar uw bewijs dat opweegt tegen het getuigenis der besten en edelsten van ons geslacht, en dat den Heiligen Geest zal logenstraffen, die met onzen geest getuigt: Neen, Gods geboden zijn niet zwaar!

En nu nog één woord; het zal mijn laatste zijn. 't Ware mogelijk dat het gesprokene aan sommigen onder mijne hoorders den moed benomen had, omdat ze nog zooveel weêrzin tegen Gods geboden in zich ontdekken, omdat zij hunnen pligt nog slechts ter naauwernood betrachten en zich elk goed werk moeten afdwingen. Nu zij gehoord hebben, dat Gods geboden voor den Christen niet zwaar zijn, mogten ze verlegen en moedeloos worden, en zuchten: dan ben ik nog geen Christen! Broeders! Zusters! ik ben u de waarheid schuldig. Zoo hoort dan en maakt onderscheid! De deugd, die strijd en moeite kost, is boven alles schoon en heerlijk; maar de deugd, die met

tegenzin wordt volbragt, is nog de echte deugd niet. God heeft den blijmoedigen gever lief. Uw schoorvoetend en zuchtend pligtbetrachten is nog slechts een zwak beginsel der godzaligheid; maar acht het daarom niet ten eenemale verwerpelijk! 't Is beter eerstgeboren kinderen in CHRISTUS te wezen, dan in de boosheid volwassen te zijn. Jaagt veeleer naar de volmaaktheid, die gij nog niet gegrepen hebt; jaagt er naar, bid ik u, en blijft niet halverwege staan; de kroon hangt aan het einde. En wat ik tot *u* zeg, dat zeg ik tot *allen*, tot mijne hoorders en tot mijzelven. Laat ons opwassen in de genade, mijne Broeders en Zusters! Laat ons de geboden van Hem, die ons heeft lief gehad, met lust en liefde volbrengen! 't Zal ons zeker gelukken, 't zal ons telkens ligter vallen; dagelijks zullen wij meer éénswillend worden met den Vader, gelijk het kinderen betaamt. Maar dit ééne zij u op het hart gedrukt; de Meester-zelf roept het u toe: geen uitstel, geen weifeling; twee Heeren dienen kunt gij niet! — O als wij aan het einde van een leven, dat aan Gods dienst was toegewijd, terugzien op het afgelegde pad en vooruitzien op de kroon die ons is weggelegd, dan zal de taal der blijde en aanbiddende verrassing van onze lippen vloeijen: Mijn God! wat viel de strijd mij ligt! wat is de zege heerlijk! Amen.

DE GEEST DER PROFETIE.

LEERREDE OVER OPENBARING XIX. vs. 10[b].

HET GETUIGENIS VAN JEZUS IS DE GEEST DER PROFETIE.

Ken u-zelven! Ziedaar een les der oudheid, die verdienen zou onder de grondstellingen der Evangelische wijsheid te worden opgenomen, wanneer het met eischen te doen, en de mensch met enkel lessen te genezen ware. *Ken u-zelven!* Wijs en wigtig woord! Voorschrift waarvan 't alleen te wenschen ware, dat het zoo ligt viel na te komen als het zich goed laat hooren. Maar, Toehoorders! er is niet veel zelfkennis toe noodig om te weten, dat niets moeijelijker is dan zich-zelven te kennen. De zelfkennis schijnt niet zoozeer weg en middel tot wijsheid, maar de hoogste wijsheid zelve te wezen. Één was er, één slechts onder de menschenkinderen, die geheel naar waarheid, en zonder schroom van dwaling, van zich-zelven kon getuigen. Ons, zijnen jongeren, geeft het Evangelie voor dien eisch der zelfkennis den raad der zelfbeproeving in de plaats. En PAULUS, ook hier niet meenende dat hij 't alreede gegrepen had, roept den geloovigen te Corinthe toe: „Ik waag ook niet mij-zelven te oordeelen; maar die mij oordeelt is de Heer!" *)

*) I Corinth. IV. vs. 3, 4.

Die mij oordeelt is de Heer! Broeders! indien 't ons mogelijk ware dat oordeel des Meesters over ons te vernemen en van hem-zelven getuigenis te bekomen! Wie weet niet bij ervaring, hoe het oordeel omtrent ons-zelven weifelend en onvast is; heden te hard, omdat we door velerlei verdrietelijkheid somber en neerslagtig, morgen veel te gunstig, omdat wij opgeruimd en ligtzinnig, omdat we door den voorspoed ijdel en opgeblazen zijn. Maar die ons waarachtig oordeelt, is de Heer! Mij dunkt, bij elk gemoedelijk Christen komt wel nu en dan het verlangen op en de stille wensch: „Indien ik eens van CHRISTUS-zelf mogt hooren, hoeveel ik op den weg des heils gevorderd, waarin ik achterlijk, waarin ik ben toegenomen! Indien ik weten mogt wat Hij van mij denkt en oordeelt!" Dien wensch en dat verlangen behoeft ge u niet te schamen. De wereldling, die u zoo hoorde spreken, zou er ligt meê spotten en vragen hoe dat mogelijk zij? Maar is het u ernst met die begeerte, den Heer is het ernst met zijne belofte dat hij met ons wezen wil al de dagen, ook schoon ons oog hem niet ziet en deze onze ooren zijne stem niet vernemen. Wij kunnen weten, van hem-zelven weten, of wij de volle, mannelijke grootte in CHRISTUS bereikt hebben of naderkomen; hij wil er ons onderpand en verzekering van geven: *het getuigenis van* JEZUS *is de geest der profetie.*

Het is mijn oogmerk in deze ure dit getuigenis, 't welk de Heer-zelf aan zijne belijders geeft, nader voor u te ontwikkelen. Van welk uitnemend gewigt het zij, blijkt reeds uit het tekstverband. In één der gezigten, die aan den Apostel JOANNES op het eiland Patmos te beurt vielen, verscheen hem een engel om hem nieuwe openbaringen mede te deelen. Getroffen door de luisterrijke verschijning van den zaligen hemelgeest, wilde de ziener zich aan zijne voeten als ter aanbidding nederwerpen. Maar de engel

zeide: „zie toe, dat gij het niet doet! Ik ben niet meer dan uw mededienstknecht en uwer broederen, die het getuigenis van JEZUS hebben. U en allen, die gelijke gave met u ontvangen hebben, betaamt niet dan voor God te knielen. *Want het getuigenis van* JEZUS *is de geest der profetie.* Wie als gij den geest der profetie ontvangen heeft, dien geeft JEZUS zelf getuigenis van den uitstekenden eerrang dien hij bekleedt. Engelen zijn zijne mededienstknechten, en geen schepsel in hemel of op aarde heeft hooger heerlijkheid." Toehoorders! zullen wij niet begeerig zijn om dit getuigenis van JEZUS nader te leeren kennen, niet verlangend om te weten, of ook ons iets van die hooge eere en zaligheid toekomt, die naar de uitspraak der engelen zelve hun eigen heerlijkheid evenaart? Met eenvoudige, tweeledige toespraak bepaal ik u eerst bij den *aard*, daarna bij de *waarde* van dit getuigenis. Met andere woorden: *eerst* schets ik u het beeld van den Christen die den geest der profetie ontvangen heeft; om u *vervolgens* aan te toonen, hoe JEZUS-zelf hem in en door die gave getuigenis geeft. Hoort met aandacht, als die bekwaam zijt om ook de hoogere waarheden des Evangelies te verstaan, en met vaste spijze gevoed te worden. En worde uwe kracht, Heer der gemeente, verheerlijkt in de zwakheid des dienaars! Amen.

———

Om u den Christen-profeet regt te doen kennen toon ik u achtervolgens zijn *schaduwbeeld* in de Godsmannen des Ouden Verbonds, zijn *voorbeeld* in de Apostelen des Heeren, zijn *eigen beeld* zoo als hij in de gemeente van CHRISTUS gevonden wordt.

Het woord *profeteren* beteekent eigenlijk niets anders dan

uitspreken, *verkondigen*. In de heilige schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds wordt het bepaald gebruikt van het verkondigen der goddelijke waarheid; en *hij* wordt een profeet genoemd, en gezegd den geest der profetie te hebben, die den wil en raad van God klaar en duidelijk, met bezielde hartetaal, voor de menschen uitspreekt en ontvouwt. Zulke uitgelezenen waren er van oudsher weinige. Gij kent de namen dier Godsmannen uit de geschiedenis des Bijbels. Maar ik wenschte wel van u te weten, wat u in hen het grootst en heerlijkst dunkt, wat ge voor u-zelven zoudt verlangen wanneer gij, als ELIZA van ELIA deed, een deel van hun geest en gaven mogt afbidden. Ziet er die breede en achtbare rij nog eens op aan! HENOCH, die een godvergeten geslacht met de strafgerigten des hemels moest bedreigen; MOZES, die aan de zwaar verdrukte en diepverbasterde kinderen der belofte den God der vaderen moest verkondigen, welken zij naauwelijks meer kenden; SAMUEL, de hervormer van Israël, de stichter der profeten-scholen, waar de uitstekendste jongelingen tot leeraars des volks gevormd werden; ELIA en al die andere zieners in Israël, die bij uitnemendheid den naam van profeten dragen, door den Heer soms uit de profeten-scholen, soms uit den priesterstand, maar ook uit alle rangen en standen des volks, nu en dan als AMOS, de herder van THEKOA, van vaders kudde genomen! Waarin bestond, naar uwe meening, hun voorregt? In het buitengewone van de openbaringen, die hun te beurt vielen, gezigten, droomen, stemmen van den hemel? In hunne voorwetenschap van hetgeen komen zou? Wij schatten die gaven niet gering, maar willen er ook geen te hoogen prijs op stellen. Integendeel, dat buitengewone en vreemde is een teeken en blijk, dat God de volle mate des Geestes voor later tijd en betere bedeeling had bewaard. Tot al die oude Godsmannen geschiedde

het woord des Heeren slechts van tijd tot tijd, en als van buiten werd het hun ingegeven. De geest der profetie was nog hun eigendom niet, maar werd slechts bij tusschenpoozen vaardig over hen. Voorzeker, wij eerbiedigen hun profetisch woord, als zij het volk van Jehova leiden en besturen, bestraffen en vertroosten; als hun een heldere blik in de toekomst wordt gegund, en God een bijzondere uitkomst van zijn raad aan hen mededeelt. Maar zij-zelve wijzen ons op hooger heerlijkheid, op den langbeloofde, die niet slechts in Gods naam het woord zou voeren, maar die zelf het Woord is en de waarheid Gods; op de dagen dat God zijn Geest zou uitstorten op alle vleesch en al het volk des Heeren profeten zouden zijn. In de achtbare Godsmannen des Ouden Verbonds — Toehoorders! meet er de heerlijkheid des Nieuwen Verbonds naar af! — in die achtbare Godsmannen zien wij nog maar het schaduwbeeld van den Christen-profeet. Van hen allen — het is CHRISTUS eigen woord — van hen allen is JOANNES de grootste; de minste in het koninkrijk der hemelen is grooter dan hij!

Vraagt gij hoe dat wezen kan, en in welk opzigt de Christen verheven is boven de groote zieners des Ouden Verbonds? Het zal u duidelijk worden, als ik u in de Apostelen des Heeren het *voorbeeld* aanwijs van den Christen-profeet. Met de komst van CHRISTUS was een nieuwe bedeeling aangevangen. Het Woord, dat vroeger door menschen verkondigd werd, het Woord was vleesch, was zelf mensch geworden. CHRISTUS had den Geest des Vaders niet met mate; daarom waren al zijne woorden, woorden des Vaders, al zijne werken, werken Gods. Dienzelfden Geest — wij gedachten er aan reeds in de veertig dagen, en mogten het onlangs op den Pinkstermorgen met hoogen

jubel vieren — dienzelfden Geest deelde hij zijnen jongeren mede. Binnen in hen zou die Heilige Geest wonen en blijven, dat al hun spreken profeteren werd. 't Is waar, ook aan de Apostelen vielen soms bijzondere openbaringen en gezigten te beurt. Maar — dwaalt niet, Geliefden! — dat was niet hun uitnemendst voorregt; dáárin wilde PAULUS niet roemen dat hij ten derden hemel was opgetrokken! hij roemde liever in zijne zwakheden. Daarop stelde hij den hoogsten prijs, dat de Geest van CHRISTUS hem ook dan nog kracht en wijsheid gaf, als hij in zich-zelf zich zwak gevoelde en onwijs. Zoo waren dan de Apostelen de eerste, de groote profeten des Nieuwen Verbonds; de voorbeelden van allen, die na hen komen zouden. Want de gave der profetie bepaalt zich niet tot de twaalven, niet tot de eerste tijden des Christendoms. Door alle eeuwen, uit alle rangen en standen zijn in de christelijke kerk profeten opgestaan, apostolische mannen, die door den Geest Gods, welke in CHRISTUS hun eigen geest geworden was, de waarheid Gods verkondigden. Nog in onze dagen ontbreekt het niet aan dezulken, die het getuigenis van CHRISTUS, den geest der profetie hebben. Een zekere mate van dien geest is voor elk onzer verkrijgbaar. En wat MOZES voor Israël wenschte, hoe zou de Evangelie-dienaar het niet voor zijne gemeente en voor zich-zelven bidden: „och of al het volk des Heeren profeten waren!"

Ik zie mij genaderd tot het wigtigst en moeijelijker deel mijner rede. Het *beeld*, het eigen beeld van den Christen-profeet zou ik u schetsen, zoo als hij nog heden in de gemeente des Heeren gevonden wordt. Bedrieg ik mij, of heeft het gesprokene uwe verwachting aangaande den Christen profeet hoog gespannen? De Godsmannen des Ouden Verbonds nog maar zijn schaduwbeeld; zijn voorbeeld niemand

minder dan CHRISTUS-zelf en de Apostelen des Heeren! En inderdaad, gij moet ook geen lage gedachten koesteren van den geest der profetie. Zóóveel werd u duidelijk: niet alle medespreken over God en goddelijke zaken, niet het nazeggen van 't geen men bij anderen heeft opgevangen, is profeteren. Neen, wij willen den heiligen profetennaam niet verkwisten aan die godsdienstige veelsprekers, die ons tijdig en ontijdig met vrome redenen overladen, zouteloos en zonder geest of gloed, als de stichtelijke boekskens waaruit ze zijn genomen. In hen zien we veelmeer een treurig en armelijk tegenbeeld van den waren Christen-profeet. De gave der profetie ligt althans niet in de veelheid der woorden. Men kan ook een vroom, godsdienstig mensch wezen, een Christen in welken geen bedrog is, zonder in groote mate den geest der profetie te hebben. Maar hem alleen voegt de eernaam van profeet, wiens hart en hoofd door God geheiligd zijn tot schatkameren der hemelsche wijsheid, die des goddelijken levens en des Heiligen Geestes vol is en overig heeft, zoodat zijn binnenste ze niet meer omvatten en bedwingen kan, maar zich lucht geeft in god-verheerlijkende redenen van leering en vermaning en be-straffing en vertroosting, opdat de heilige gloed die in zijn boezem blaakt, ook zijne broeders en zusters verlichte en doortintele! Wat anderen duister is, dat staat hem helder voor den geest; wat anderen flaauw en donker gevoelen, dat spreekt hij klaar en krachtig uit; en 't is niet meer eens menschen woord, dat hij verkondigt, maar Gods woord dat wijs maakt tot zaligheid. Kent gij zulke Christen-pro-feten, Toehoorders! of ziet gij hen misschien voorbij, daar ze toch in uw eigen kring gevonden worden? Uiterlijke kenteekenen weet ik u geene op te noemen. Zoekt den Christen-profeet, zoekt hem niet alleen, zoekt hem niet altijd op den kansel, want niet de profetenmantel maakt

den profeet. Wij hebben ze gekend en kennen ze nog, profeten en profetessen in den mantel van aardsche grootheid, in het eenvoudig burgerkleed, in het nederig gewaad der huismoeder, in de grove pij des werkmans. Om den Christen-profeet te vinden, moet gij naar stand noch maatschappelijk bedrijf vragen. Want de verkondiging des woords hindert of belet hem niet in de zorg voor zijn gezin en beroep. Het profeteren is hem geen hoofdzaak, ook geen bijwerk; 't is zijn één en alles. Zijn geheele leven en bestaan, al wat hij zegt en doet is profetisch, is een verkondiging van den Vader in de hemelen, van den Heer dien hij lief heeft. Ook in zijne meest dagelijksche gesprekken ademt de geest der profetie, en men kan niet met hem verkeeren, zonder iets te ontvangen van dien overvloed des christelijken levens, dien hij in zich draagt en uit zich meêdeelt. O dat ik u hem toonen kon, zoo als hij mij voor den geest staat, zoo als ik vruchteloos poog hem te schilderen en te treffen! Dat ik hem met u kon volgen in de stille binnenkamer en in 't gewoel der wereld, aan krank- en sterfbed, in het klaaghuis en in het huis der maaltijden; in de schamele hut ten bezoeke bij de arme broeders en zusters van JEZUS, in de gevangenissen, onder zijne huisgenooten, overal het beeld van CHRISTUS, altijd gedreven door den Geest, die in hem werkt en uit hem spreekt! Dat ik ze u kon laten hooren, zijn eigen woorden, met zout besprengd en tintelend van heiligen gloed, woorden van troost voor den weenende, van bestraffing voor den onboetvaardige, van vermaning voor den dwalende, van sterking voor den zwakke, — woorden des Evangelies voor allen! Hij leert ze niet van buiten, hij kraamt ze niet uit; hij neemt ze uit de volheid Gods; hij vindt ze in den goeden schat zijns harten. De nieuwe dingen, die hij voortbrengt, zijn beproefd, als waren ze oud; en de oude

dingen, die hij wedergeeft, zijn frisch, als waren ze nieuw. En wordt hem soms een buitengewone last des Heeren opgedragen, geldt het de eer zijns Meesters, het heil der gemeente, den bloei van het Godsrijk, dan treedt hij op in zijnen kring en met zijne bescheidenheid, maar ook met al het gezag van een, die weet dat hij de woorden Gods verkondigt; dan profeteert hij als magthebbende en zonder eenig mensch naar de oogen te zien, want hij is het niet meer die spreekt, maar de Geest Gods die in hem is!

Ik heb getracht u den geest der profetie te doen kennen. Is het mij gelukt u het beeld van den Christen-profeet voor oogen te stellen, dan zal ik niet vele woorden behoeven om u aan te toonen, dat hij in die kostelijke gave getuigenis van JEZUS-zelf ontvangt. Zijne bescheidenheid moge allen menschen bekend zijn, toch wijkt hij geen engel in rang. Hem geldt het woord des Meesters: „Gij zijt het licht der wereld, het zout der aarde. Gelijk de Vader mij gezonden heeft, zoo zend ik u; en die u ontvangt, die ontvangt mij." Komt! staan we bij de waarde van dit getuigenis nog eenige oogenblikken stil. Die den geest der profetie heeft, heeft *vooreerst* in den engsten en den eigenlijksten zin getuigenis van JEZUS-zelf; *ten anderen*: dit getuigenis zegt niets minder, dan dat in hem het christelijk leven zelfstandig, rein en krachtig is; *ten laatste*: in dat getuigenis heeft hij de volle verzekerdheid van zijne gemeenschap met den Vader. Met andere woorden: wie den geest der profetie heeft, van dien getuigt JEZUS-zelf: *dat hij een Christen is*, — *dat hij in* CHRISTUS *volwassen is*, — *dat hij in* CHRISTUS *één is met den Vader.*

De geest der profetie is misschien meer dan eenige andere gave of deugd het onderscheidend kenmerk van den Christen. De goede werken, waarin ons christelijk leven zich openbaart, hebben wij voor 't grooter deel gemeen met alle goeden en braven, ook die nog op lager trap van godsdienstige ontwikkeling staan, die nog aan MOZES hangen, of bij MOHAMMED zweren. En al is de christelijke liefde in haar aard en wezen veel heerlijker dan heidensche gulheid, of joodsche geregtigheid, of mohammedaansche vrijgevigheid, — de roerselen onzer daden zijn meestal voor anderen, soms voor ons-zelven een geheim; en onze uiterlijke handelingen kan Jood en Heiden en wereldling nabootsen. Maar te belijden dat CHRISTUS de Heer is, dat kan alleen die in den Geest verkeert. Van CHRISTUS profeteren kan alleen die in CHRISTUS gelooft. En wanneer de geest der profetie den Christen dooradem en overweldigt en tot spreken dwingt, en hem gedachten ingeeft hooger dan zijne eigene, en woorden die hem geen menschelijke wijsheid leeren kon, dan geeft de verheerlijkte Zaligmaker aan allen die het hooren en aan den hoogbegenadigde zelf als in het openbaar getuigenis: „Mijn geest spreekt door zijn mond; ik ben in hem, hij is in mij!"

Arme mensch, arme Christen, wien die hooger aandrang ten eenemale vreemd bleef; wien het nooit behoefte was van CHRISTUS te getuigen, en in Gods genade te roemen; die zich altijd aan den gloed van anderen moet warmen, met het geloof van anderen stichten, met den overvloed van anderen verzadigen; die voor het minst den *geest* der profetie niet heeft, al stokt de stem in zijn boezem, al mist hij de *gave* des uitsprekens! Een Christen mag hij zijn: een man in CHRISTUS is hij niet! Maar wèl hem, die met den geest der profetie gezalfd is, die rijkelijk heeft

en mededeelt en overhoudt. Hij is geen Christen meer van hooren zeggen, noch uit gewoonte, noch omdat anderen Christenen zijn. JEZUS-zelf verklaart hem mondig lidmaat der gemeente, en getuigt van hem, dat hij het christelijk leven zelfstandig heeft in zich blijvende. De geest van CHRISTUS is zijn eigen geest; de volheid van CHRISTUS is zijn eigen rijkdom. En waar anderen telkens moeten heengaan om het water des levens te putten en te drinken en wederom te dorsten, daar is het hem een levende wel geworden, die in zijn binnenste springt, en den akker zijns harten besproeit en vruchtbaar maakt.

Eindelijk: Dit zelfstandig, christelijk leven is het leven Gods in den mensch. Daartoe heeft de Zoon onder ons gewoond en ons vleesch en bloed aangenomen, opdat wij zijnen geest zouden ontvangen, en in hem gemeenschap hebben met den Vader. Wie den geest der profetie heeft, van dien getuigt JEZUS: „mijn werk is aan u volbragt: gij zijt één met den Vader." Of kunt gij u hooger, inniger gemeenschap voorstellen, dan waar het den mensch gegeven is de gedachten Gods te denken en de woorden Gods te spreken? Hij, die zijne eigene gedachten wèl en waardig weet uit te drukken, staat met reden hoog in onze schatting. Wat zullen wij dan zeggen van den Christen-profeet, die verwaardigd wordt als een bode des Vaders in den naam en in den geest des Vaders te leeren, te vermanen, op te beuren en te troosten? Die eere keurt God alleen zijne vrienden, zijne oudste en volwassene kinderen waardig. Dat voorregt deelen zij met de engelen, met den Vorst der engelen zelf. De Vader maakt voor den Christen-profeet geen geheim meer van Zijn weg en wezen met de menschen. Ook de toekomst ligt voor zijn geloofsoog open, omdat zijn wil en inzigt één is met den wil en raad van God.

En terwijl in de strijdende kerk op aarde de partijhoofden twisten, en de vreesachtigen uitroepen: „wij vergaan!" en de laauwen zwijgen, en de wankelmoedigen klagen: „de Heer vertraagt de belofte!" — profeteert hij den dag der toekomst van CHRISTUS, en weet zich lidmaat dier gemeente, die moet opwassen tot de volkomen grootte en voortgaan van heerlijkheid tot heerlijkheid, tot dat God zij alles en in allen!

Mijn voorgestelde taak is volbragt, Toehoorders! Ik kon eindigen, en daar ik u het getuigenis van JEZUS, den geest der profetie, in aard en waarde heb leeren kennen, kon ik de toepassing en het gebruik daarvan bij de beoordeeling van anderen en bij uwe zelfbeproeving aan uw eigen nadenken overlaten. Maar wilt gij ten slotte omtrent een en ander een enkele opmerking, verleent mij dan nog korte oogenblikken uwe in CHRISTUS geheiligde aandacht!

Is de geest der profetie het getuigenis van JEZUS, Christenen! erkent dan uwe profeten en houdt ze in waarde! Dat zij u in de eerste plaats van de Apostelen des Heeren, de groote profeten des Nieuwen Verbonds, op het hart gedrukt! Wij zouden ons tegen elk, die hun hoog gezag in twijfel trok, kunnen beroepen op hun omgang met CHRISTUS, op den bijzonderen last dien zij ontvingen, op de teekenen die door hen geschied zijn, en op het eenstemmig getuigenis 't welk de kerk hun geeft. Maar u verwijs ik liefst op het getuigenis, dat zij van JEZUS-zelven hebben, op den geest der profetie, die ons uit al hunne schriften, uit elk hunner woorden tegenwaait. Waarom maakt een enkele regel uit hunne brieven soms meer en dieper indruk op ons hart, dan vele lange preken en gerekte vertoogen?

Het is omdat zij die eerste, frissche, volle en ongemengde mate des Geestes ontvangen hebben, welke de Heer hun boven allen, maar ook voor allen geschonken heeft. Daarom, elke geest, die zich tegen hen verheft, weêrspreekt het getuigenis van JEZUS en is een leugengeest. Nogtans niet, als ware de geest der profetie van de kerk geweken en met de Apostelen van ons weggenomen; niet, als wilden wij uw leergierig onderzoek in de waarheid, die van boven is, tot den bundel des Nieuwen Verbonds bepalen! Veelmeer wenschte ik dat bij elk uwer eenige, en vele, en — geene andere boeken gevonden wierden, dan die het getuigenis van JEZUS hebben, dat ze waardig zijn door Christenen gelezen te worden. Waar inhoud en stijl en strekking en geest dien keurstempel dragen, laat u daar niet afschrikken omdat niet alles even verstaanbaar is, omdat ge u bij de lezing meer inspanning en nadenken moest getroosten, dan de wereld voor hare vlugschriften eischt; het profetisch woord pleegt van moeijelijker uitlegging te zijn, en gij doet wèl als gij er ernstig acht op neemt. Stoot u ook niet aanstonds aan enkele uitdrukkingen, die u min gewoon of behagelijk zijn, en vordert niet dat alles zich naar uw smaak en inzigt voege; want niet alle profeten spreken ééne taal, en niet op den vorm maar op den geest der profetie komt het aan. Gij dan keurt niet de woorden, maar beproeft de geesten, of zij uit God zijn; want vele valsche profeten zijn uitgegaan, ook in onze dagen uitgegaan, en hebben sommigen misleid. Hieraan zult gij ze kennen: alle geest die CHRISTUS belijdt en CHRISTUS predikt, die is uit God; maar die CHRISTUS niet belijdt, of die zich-zelven predikt of menschen predikt, die is uit God niet. Want gelijk CHRISTUS zijnen profeten getuigenis geeft, zoo getuigen zij van hem, dat Hij alleen de Meester is, en wij allen broeders zijn.

Daar is een onderzoek, Toehoorders! nog belangrijker dan deze onderscheiding en beproeving der geesten. Het is het onderzoek van ons eigen geestesleven, de zelfbeproeving. En zoo keer ik terug tot het punt waarvan onze overdenkingen zijn uitgegaan, en wek u op tot het biddend onderzoek: wat oordeelt en getuigt de Heer van mij? Het getuigenis van JEZUS is de geest der profetie. Hebt gij dat getuigenis, Geliefden? Heeft elk uwer ook maar een geringe mate van dien geest? Och of al het volk des Heeren profeten waren! Dat zou een gemeente van CHRISTUS wezen, waar elk den ander stichtte, en van den ander ontving, en aan den ander mededeelde! Wel rust die pligt der mededeeling in de eerste plaats op den Evangelie-dienaar; — en wee hem, zoo het getuigenis van JEZUS hem ten eenemale ontbreekt, zoo hij, door den nood gedrongen, altijd predikt en predikt, en nimmer profeteert! — op hem, en op u, die met hem het opzienersambt gemeen hebt, en boven anderen zijt geroepen om de gemeente voor te gaan en te leeren. Maar de geest der profetié is door God in CHRISTUS uitgestort over alle vleesch; en niet slechts den Evangelie-dienaar, niet alleen de opzieners, alle Christenen geldt de vraag: hebt gij dien geest? Geeft JEZUS u ook dáárin getuigenis dat gij de zijnen, geheel de zijnen zijt? Waarom profeteert ge zoo zelden? Zoo zelden in den huisselijken kring, zoo zelden in uw gezellig verkeer? Waarom kost het ons dikwijls zoo veel moeite, elkander een woord te ontlokken over CHRISTUS en Christendom — niet een fraaije spreekwijze, niet een deftige zedespreuk, maar een woord uit het hart geweld, gloeijend van pinkstervuur, tintelend van geest en leven? Waarom valt het bij velen ligter, over alles een gesprek te voeren, dan over den Heer en het Godsrijk — niet een gesprek in vele

kennis die opgeblazen maakt, maar in warme liefde die weldoet en verkwikt, in vurig geloof dat uit innigen aandrang profeteert? Is dan daar binnen alles koud en leêg, dat nooit het vuur naar buiten slaat? Is dan uw christelijk leven nog zoo zwak, dat het zich nooit naar buiten waagt? Blijven wij altijd kinderkens?.... Of — ieder taste in zijn boezem! — of is ons binnenste misschien met boosheid vervuld en van verkeerde lusten verontreinigd? Want de Heilige Geest der profetie ademt niet in bedorven harten, en spreekt niet van bezoedelde lippen. En JEZUS liegt niet, dat hij getuigenis zou geven hun die de wereld liefhebben en verre van hem zijn. Dáárom — God behoede mij dat ik er aanleiding toe zou geven! — daarom jaagt niet naar den *schijn* der profetie, als moesten *wij* den Geest dwingen, en niet veelmeer de Geest *ons!* Laat ons Christenen zijn, en wij zullen profeten worden! Reinigt uwe harten, dat er plaatse zij voor den Geest! Houdt aan in den gebede! Zoekt God waar Hij te vinden is: in zijn bedehuis, in den tempel der natuur, in uwe gezinnen, in uwe harten! Tracht den Vader te verstaan, dat gij Hem ook anderen te verstaan moogt geven! Volhardt in de gemeenschap met CHRISTUS en in den omgang met de heiligen, want deze is de regte profetenschool. Zoo zult gij mannen Gods worden, engelen der gemeente, eersten en oudsten in het rijk des Heeren. Maar die heeft, verachte dien niet die niet heeft, maar deele liever mede, opdat zich te zamen verblijden die geeft en die ontvangt! En ik wijs u een weg die nog uitnemender is. Al ware 't dat ik de talen der menschen en der engelen sprake, en de liefde niet had, zoo ware ik een klinkend metaal of luidende schelle. En al ware 't dat ik de profetie had, en wist al de verborgenheden en al de wetenschap, zoodat ik kon roeren en bewegen en stichten en treffen, en ik had de liefde niét, zoo ware

ik niets. Want aan profetie en taal en kennis zal een einde komen, wanneer wij zullen zien van aangezigt tot aangezigt, en allen te zamen zullen zijn opgewassen tot de volle, mannelijke grootte; maar de liefde vergaat nimmermeer. Jaagt dan de liefde na; en ijvert om de geestelijke gaven, maar meest dat gij moogt profeteren! Amen.

DE MENSCH TEGENOVER DEN DOOD.

LEERREDE OVER I SAMUËL XX. VS. 3[b].

DAAR IS MAAR ALS EEN SCHREDE TUSSCHEN MIJ EN TUSSCHEN DEN DOOD.

Het zijn schoone en treffende woorden, met welke DAVID aan zijnen vriend JONATHAN te kennen geeft, in welk levensgevaar hij verkeert. Hij stelt den dood voor als een vijand, die hem rusteloos vervolgt en bijkans hem heeft ingehaald, zoodat nog maar de afstand als van een schrede tusschenbeide is. Aan het hof des konings, in zijn eigen woning, in de vreedzame en Godgewijde profetenschool, had hij den achterdocht van SAUL te duchten; banneling in de steden der Philistijnen, die twijfelden of zij meer voordeel zouden hebben bij zijn dood of bij zijn leven; voortgejaagd langs al de heuvelen en door al de wildernissen van Palaestina, telkens op het punt van achterhaald, ingesloten, verraden, gegrepen te worden — hoe kon hij zijn toestand juister en krachtiger uitdrukken dan met de woorden van den tekst: *Daar is maar als een schrede tusschen mij en den dood?* Maar van welken sterveling gelden ze niet? Van wien heb ik tegenspraak te wachten, wanneer ik ze op elk onzer toepas? Ja, zou het niet een zeer overtollige moeite zijn,

wanneer ik u ging bewijzen, dat de dood ons overal nabij is en ons elk oogenblik kan treffen? Zoudt gij mij niet al haast toeroepen: houd op met uw betoog, wie twijfelt er dan aan? Ik weet wel dat er zijn — ach, dat er niet velen waren! — die de gedachte aan den dood zoo ver mogelijk van zich verwijderen: maar geen hunner is zoo dwaas van te meenen dat hij zich daardoor den vijand zelf van 't lijf kan houden. Zal ik het hun ten overvloede herinneren, dat het leven de onzekerste is van alle bezittingen, en dat er met den dood geen verbond te sluiten, geen verdrag te treffen is, ook voor één enkel uur? Maar daar zijn stemmen krachtiger dan de mijne, die het dag en nacht verkondigen, — laat ze die hooren! Stemmen op de straten, waar de rouwklagers rondgaan; stemmen uit de sterfhuizen; stemmen uit de graven, waar jongen en ouden rusten, rijken en armen, de knecht naast zijnen heer! God is niet karig met lessen der vergankelijkheid. Gekroonde hoofden en wijdberoemde mannen heeft Hij ook voor dit geslacht ten voorbeelde gesteld, dat de dood nooit verre is van den sterveling; uit den kring onzer naaste betrekkingen, als van onze zijde, rukt Hij er plotseling weg, opdat ook de blinden zouden zien en de dooven zouden hooren. Luid wordt het ons gepredikt: Bereid uw huis, want gij gaat sterven! Waar gij staat of gaat of zit of nederligt, daar is de dood. Des morgens gaat hij met u uit op de straten en naar den akker, en als gij 's avonds de huisdeur sluit, hebt gij hem mede binnengesloten. Ongenoodigd zit hij naast u aan den maaltijd, en klimt met u te bedde. Hij is een ongebeden en onzigtbare gast op uwe feesten; hij dringt heen door het gewoel der menigte; en in de eenzaamheid, daar is hij. Hij zou u op de hielen volgen, al was uwe snelheid als die des arends, en al wierden u de vleugelen des dageraads

gegeven! Waar gij u keert of wendt, man of vrouw, kind of grijze, sterk of zwak, — tusschen u en tusschen hem is maar als ééne schrede. Wat zullen wij doen, Broeders en Zusters? Zullen wij, wetende dat hij achter ons is, het niet *willen* weten, en huiveren van er aan te denken? Zullen wij de oogen sluiten om hem niet te zien, en de ooren stoppen om zijn voetstap niet te hooren? Ik verwacht van u verstandiger en kloekmoediger besluit. Den Christen past geen andere vrees dan de vrees des Heeren. Wij willen ons omkeeren en den vervolger onder de oogen zien; wij willen hem afvragen, wat hij van ons te vorderen en welke magt hij over ons heeft; daarna willen wij te zamen raad nemen, hoe wij hem zullen afwachten. Een blik op den dood, een blik op ons-zelven! Ik heb wigtige woorden tot u te spreken; hoort ze met aandacht! Ligt spreke ik — hoort gij ze — voor de laatste maal. Stemt uwe harten tot ernst, als zaagt gij den dood zittende in uw midden; maar ook tot kinderlijk vertrouwen, als die weet, dat gij zijt in de hand Desgenen bij wien al de hairen van uw hoofd geteld zijn, en dat *Hij* onder ons is die den dood heeft verwonnen! Dat zij zoo!

———

Wij zien den dood onder de oogen en vragen hem, wat hij van ons wil? Waarom hij ons overal vervolgt? — Zijne gestalte is somber en dreigend, zoodat ons hair te berge rijst. Zijn antwoordt luidt: „ik heb een schuld van u in te vorderen; uw leven komt mij toe, want gij zijt stervelingen." Het is zoo, Broeders en Zusters! Wij kunnen die schuld niet loochenen; vroeg of laat moeten wij den vervolger in handen vallen, en hem met ons leven betalen. Sterven — het is een bange gedachte! Vertrouwt die overwijzen niet, die er van spreken als ware het de onverschilligste zaak ter

wereld; gelooft niet aan de onverschrokkenheid waarmeê ze pralen! Niet hém prijs ik om zijn moed die nooit gevreesd heeft, maar hem die de vrees overwon. Den Zoon des menschen zelf brak het angstzweet uit, toen de ure was gekomen dat de dood hem achterhaald had en met kille hand hem aangreep. Onze natuur siddert voor het geweld, waarmeê de banden van ziel en ligchaam worden losgescheurd, en de dood doet pijn, en het sterven valt smartelijk, al zien wij er ook de barensweeën in voor een hooger leven. Daar is meer. Wij zijn op aarde elk in een kring van verwanten en betrekkingen geplaatst, aan welke ons hart hangt, wier liefde ons verkwikt, wier omgang ons tot behoefte werd; ja zelfs aan de redelooze schepselen en de levenlooze dingen, die ons omgeven, hechten we ons; aan onze velden en bloemen, aan de koesterende zon, aan de geheele schoone natuur, en aan al de reine genoegens van het leven, vriendschap en huwelijksheil en oudervreugd en kunst en wetenschap! — O, al zijn wij vreemdelingen op aarde, soms kunnen we ons toch t'huis gevoelen in onze tente; wij schieten hier diepe wortelen, en het scheiden en heengaan kost moeite! En tusschen ons en tusschen hem, die ons van dat alles zal wegrukken, is maar als ééne schrede! Als hij ons heeft ingehaald, wordt het licht onzer oogen uitgebluscht; wat we heden nog hebben en genieten, huis en gaarde en lief gezin, ligt zal het morgen — en heden nog misschien — niet meer het onze zijn! Vaarwel, gij moederaarde! vaartwel, vrienden, kinderen, gade! zoo als wij u thans, voor het laatst zien, zien wij u niet weder: vaartwel! wij gaan — God weet waarheen! En de dood bedreigt niet ons alleen, maar al de onzen tevens. Moeder, die uwe kinderen liefkoost! Kinderen, die uwen vader aanhangt! Vrouw, die uwen man omklemt!.... Ook tusschen hen en den dood is maar als ééne schrede. Hij

ontziet niet die wij liefhebben; hij weet van sparen noch verschoonen; hij neemt ze in rijpen ouderom of in de vaag des levens, — hij neemt ze als zijn wettig deel!

En van waar hebt gij dan de magt en het regt, gij dwingeland! om ons zoo wreed te vervolgen? Waardoor zijn wij uwe schuldenaars geworden? Wie heeft u tegen ons gewapend? En de dood antwoordt: „Gij-zelven, menschenkinderen! Stof zijt gij, en tot stof zult gij wederkeeren, want gij zijt zondaren!" Dat wij het wederom niet kunnen loochenen, Broeders en Zusters! Dat wij het moeten erkennen: *wij* hebben onzen vijand het wapen in handen gegeven! Nu wordt de dood, van een onbarmhartig dwingeland, in ons oog een regtvaardig wreker. Door onzen Eerstvader is de zonde in de wereld gekomen, en door de zonde de dood; wij allen hebben hem nagezondigd, en zullen hem nasterven. Van den beginne is het zoo niet geweest. Wij weten wel niet met zekerheid, wat er van onze voorouders in het paradijs zou zijn geworden, wanneer zij niet gezondigd hadden; maar wij kunnen ons toch voorstellen, hoe de reine ziel, allengs tot hooger volkomenheid ontwikkeld, ook het onverdorven ligchaam van trap tot trap zou hebben verheerlijkt, zoodat zij niet, als nu, door het geweld des doods eensklaps met smart en smaad ontkleed werd, maar langzamerhand door eigen goddelijke kracht zich overkleedde; hoe de geheele schepping, die nu met den gevallen mensch zucht, dan met den stedehouder Gods van heerlijkheid tot heerlijkheid zou zijn voortgegaan, zonder dat een zondvloed of wereldbrand haar moest reinigen en louteren. Zóó was de mensch bestemd al meer en meer Gods evenbeeld te worden. Maar toen hij zich in eigenwaan verleiden liet om 's Heeren bevel te overtreden, en naar de valsche lokstem hoorde: „gij zult als God zijn!" toen

antwoordde God uit den hemel: „ja, stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren!" Dáárom heb ik u zoo even al den jammer geschetst, dien de dood met zich brengt, opdat gij zoudt beseffen welke ellende de zonde over ons heeft gebragt. Sinds de menschen zondaars zijn, is de wreker hun op de hielen, en heerscht als dwingeland in de schepping Gods en over ADAMS nageslacht. Wij hebben geen regt tot klagen, want wij ook, wij hebben gezondigd, en toonen ons een kroost onzen vader waardig. En als wij morren tegen het geweld des drijvers, dan sluit zijn antwoord ons den mond: „gij hebt het verdiend, en ik voltrek het oordeel Gods!"

„Ik voltrek het oordeel Gods!" Zoo zoudt gij dan geen magt over ons hebben, gij vreesselijke, zoo u die niet van boven gegeven ware? Zoo is het dan God die u zendt? En de dood antwoordt: „Ik vermag niets *tegen* God, maar *door* God." — Broeders en Zusters! dan is er hope! Want God blijft Vader ook voor het afgedwaalde kind; ook Zijn straffen is genade, en Hij kastijdt uit liefde. Zóó wordt de dood dan, van een strengen wreker, een engel des Heeren. Hij straft ons niet naar willekeur, maar de mate zijns gewelds is hem toegemeten door God. Wel blijft zijne gedaante somber en zijn gelaat ernstig, want hij is van een heilig Vader tot ongehoorzame kinderen gezonden. Maar wanneer wij tot God wederkeeren en ons aan de tuchtiging onderwerpen, zal zijn slaan genezen, zijn wonden heelen zijn. Dát reeds is troost, te weten, dat dit leven der ongeregtigheid niet eeuwig duren zal; dat God perken heeft gesteld aan de heerschappij van den Booze, die in Zijne schepping is ingebroken; dat Hij het kwaad vernietigt door de gevolgen des kwaads, en dat de straf der zonde ons van de dienst der zonde verlost. On-

sterfelijke zondaars — wat kunt ge u schrikkelijkers denken! Sinds de zonde in onze leden huisvest en wij het zaad des verderfs in ons hebben opgenomen, is het goed en weldadig, dat dit ligchaam der zonde, de prooi van ziekten en kwalen en pijnen, dit ligchaam, dat slijt en veroudt en allengs onze ziel niet meer dienen kan, eenmaal voor goed wordt afgelegd. Goed en weldadig is het, dat er een einde komt aan dit leven, want het meeste der dagen der jaren onzes levens is moeite en verdriet. Tusschen ons en den engel des Heeren is maar ééne schrede; en als wij bezwijken op den weg, terstond is hij daar om ons te verzamelen tot onze vaderen in het koele graf. Dáár houden de boozen op van beroering; daar sluimeren de vermoeiden van kracht; daar zijn de slaven te zamen in rust en hooren de stem des drijvers niet; de kleine met den groote is dáár, en de knecht vrij van zijn heer! Zóó is de dood den ouden Godsmannen verschenen, dien Aartsvaderen, die wandelden met den Heer; zóó hebben zij den vervolger welkom geheeten, wanneer hij hen had ingehaald. Des levens zat legden zij zich te bedde, en namen afscheid van hunne zonen: „Ik sterve, ik ga den weg der gansche aarde!” En al reikte hun blik niet verder dan het graf, het vertrouwen op den God hunnes levens begaf hen niet in 't worstelen met den dood. Terwijl zij bezweken voor zijn geweld, roemde hun geloof: „Bezwijkt ook mijn vleesch en mijn hart: God is de rotsteen van mijn hart, mijn deel voor eeuwig is Hij!”

Wij zien den vervolger nog eenmaal onder de oogen en vragen hem: En wanneer gij ons gegrepen en Gods vonnis aan ons voltrokken en dit ligchaam tot uwe prooi genomen hebt, zullen wij dan in uwe magt blijven? En de dood antwoordt: „ik ontbind uwe ziele, dat zij henenga naar

hare eigene plaatse.” Hoort gij het, Broeders en Zusters? De zielen der afgestorvenen gaan elk naar hare eigene plaatse, en de plaats des Christens is bij CHRISTUS. Heeft Hij-zelf het niet gezegd: „Ik wil dat al de mijnen met mij zijn?” Wat scheidt ons van Hem, welke oorzake is er dat wij Hem niet nu reeds volgen kunnen? Het is deze aardsche tabernakel, waarmede wij bezwaard zijnde zuchten. Komt gij om deze tente te sloopen, waarin wij uitwonen van Hem, komt gij de vleugelen onzer ziel ontbinden, opdat wij mogen opvaren tot Hem, — wees ons dan welkom, o dood! En al neemt gij ons alles wat wij buiten Hem liefhebben, daar gij ons geeft ’t geen zeer verre het beste is — met Hem te wezen — begroeten wij u als bode der zaligheid! Tusschen u en tusschen ons is maar als ééne schrede, — zoo dan ook maar als ééne schrede tusschen ons en CHRISTUS! Wij zijn nooit verre van Hem; ieder oogenblik kunnen wij verwachten tot Hem te gaan; want die onze kluisters slaakt, dat wij gaan kunnen waarheen het hart ons trekt — de dood — volgt ons op de hielen. Hoe is zijne gedaante veranderd in ons oog! Hoe maakt CHRISTUS alle dingen nieuw! Nu schijnt dit aardsche leven een langgerekte stervensure, omdat ons eeuwig leven nog verborgen is bij God. Nu wordt de dag des doods de dag onzer geboorte; want niet een bestaan als dit, zwak en onvolkomen, gedrukt door moeiten en smarten, buiten het Vaderhuis en van CHRISTUS verwijderd, niet dit aardsch bestaan is ons ware leven. Zóó heeft God het niet met ons gemeend en gewild; dit is een vrucht en een werk der zonde. Wat God voor ons bestemd heeft, zal eerst daarboven blijken. En zoo is dit het einde van Zijn weg, dat Hij het kwade keert ten goede, en de straf der zonde tot een middel ter zaligheid maakt, en uit den dood het leven geeft!

Wij hebben den geheimzinnigen vijand leeren kennen, die ons rusteloos vervolgt. Eerst verscheen hij ons als een onbarmhartig dwingeland, en wij klaagden over onze sterfelijkheid; maar wij gedachten aan onze zonden, en moesten hem als een regtvaardig wreker erkennen; en wij dachten na over de jammerlijke gevolgen der zonde, die onze ziel in het ligchaam te dragen heeft, en de dood werd ons een engel der ruste, van God gezonden; en wij waren des eeuwigen levens indachtig, ons in CHRISTUS geschonken maar nog met hem verborgen, en wij begroetten den dood als den bode der zaligheid. Wat dunkt u, Broeders en Zusters! hoe zullen wij jegens hem gezind zijn? Hoe willen wij hem afwachten? De tijd eischt kort en kloek beraad: want tusschen hem en tusschen ons is maar als ééne schrede!

Wij plegen raad hoe wij den dood zullen afwachten. Verdeeld en wijduitéénloopend zijn de meeningen der menschen. „Ik tart den dwingeland!" — zegt de een — „heden laat ons eten en drinken, want morgen sterven wij!" „Ik sidder voor den wreker!" — zegt een ander — „laat ons zijner elk oogenblik gedenken met vreeze!" — „Ik reikhals naar den engel der ruste!" — zegt een derde — „laat ons hem dag en nacht verbeiden met uitgestrekt verlangen!" „Ik wacht den bode des nieuwen levens rustig af!" — zegt de vierde — „laat ons bereid zijn, wetende dat de tijd kort is!" Wij hebben den raad der raadslieden gehoord; overleggen we dien bij ons-zelven!

„Tarten wij den dwingeland, en laat ons heden eten en drinken, want morgen sterven wij!" O roekelooze dwaas-

heid en jammerlijke verblinding! Alsof het wijsheid ware en sterkte van geest, den ernst des levens in den beker te verdrinken en den angst voor den dood weg te spoelen met den wijn! Een moed, die zich in uitspattingen en drinkgelagen betoont! Alsof men daarmede iemand anders benadeelde dan zich-zelven! Heet dát den dwingeland trotseren, dat gij voor immer zijn slaaf wilt zijn, en de prooi tracht te worden van den eeuwigen dood? Of is het louter ligtzinnigheid, welke zich om den dag van morgen niet bekreunt, maar dien van heden wil genieten? Alsof het genot van heden mogelijk ware zonder gerustheid omtrent morgen! Ziet de dienaars der ontucht en de minnaars van den wijn, uit het hoog en laag gemeen, vergaderd in de spelonken der ondeugd! De dood zit in hun midden en kiest zijne prooi. Heden eten en drinken zij; morgen zullen de maden aan *hen* te gast gaan. En deze menschen noemen zich wijzen en vrijen en sterken van geest! En dát zal genot des levens heeten! Wilt gij weten, welk einde niet zelden die onversaagdheid en die vreugde neemt? Dat zij, uit laffen angst voor het leven en afgemarteld van genot, rust bedelen bij den dood, en zich den dwingeland in de armen werpen, eer 't hem de moeite waard was hen te grijpen!

„Ik sidder voor den wreker; laat ons zijner elk oogenblik gedenken met vreeze!" En waarom dan met vreeze? „Hebben wij dan niet gezondigd en struikelen nog dagelijks, en zouden we niet vreezen, wetende dat er maar als ééne schrede is tusschen ons en den dood, tusschen ons en den regterstoel Gods? Hoe zouden wij ons durven toegeven in de ijdele genietingen dezes ijdelen levens; hoe ons durven hechten aan gade, kroost en vrienden, wetende dat *hij* achter ons staat, en dat wij sterven gaan?" Niet

alzoo, Broeders en Zusters! Ja, daar is een heilzame vreeze des doods, die ons dringt om heden, heden nog, te bedenken wat tot onzen vrede dient; die, als de verleider tot ons komt, ons waarschuwt: „weet gij niet dat de dood u op de hielen is? Indien hij u eens overviel midden in uwe zonde!" Maar die in CHRISTUS is en blijft, is verheven boven de vreeze des doods. In CHRISTUS zijn wij met God verzoend, en waarom zouden wij dan de goede gaven des Vaders, het rein genot des levens versmaden? Ook de wereld is de uwe, indien *gij* van CHRISTUS zijt. En al is ieder tijdelijk goed vergankelijk en broos, wat in Hem geheiligd is zal den tijd overleven. Echtgenooten, ouders en kinderen, die malkander in CHRISTUS liefhebt, bij CHRISTUS zult gij elkander wedervinden. Broeders en Zusters, bemint elkaâr voor meer dan ééne wereld! Want indien er maar een schrede is tusschen bezit en scheiding, ook tusschen scheiding en hereeniging is maar als ééne schrede!

„Ik reikhals naar den engel der ruste; laat ons hem dag en nacht verbeiden met uitgestrekt verlangen!" Maar toch niet met ongeduld, met ongeloovig haasten? Daar is droefheid zóó groot, en jammer zóó zwaar, en strijd zóó bang, dat ze ons doen hijgen naar den dood en er naar graven als naar verborgen schatten! Zwaar beproefde lijders! gij moogt u den troost van het tekstwoord toeëigenen: tusschen u en tusschen den dood is maar als ééne schrede; — morgen misschien — heden welligt! Maar wanneer hij heden uitblijft, en de morgen nieuwe smarten aanbrengt en nog altoos geen rust — mort niet tegen God! En laat uw verlangen geen moedeloos zuchten worden, waarbij gij de handen in den schoot legt en den dood in ledigheid afwacht. Misschien vertraagt God zijne komst, omdat uw taak nog niet is afgewerkt. PAULUS wenschte

ook ontbonden te zijn en met CHRISTUS te wezen, maar liefde en pligtbesef dreef dien wensch over zijne lippen terug: in het vleesch te blijven was noodiger om der broederen wil. Voorts, dat niemand zich-zelven bedriege! Niet elk, die wars is van 't leven, is voor den dood bereid, en ontevredenheid met de aarde is nog geen hemelzin!

„Ik wacht den bode des nieuwen levens rustig af; laat ons bereid zijn, wetende dat de tijd kort is!" Ziedaar de taal des Christens, mijne Hoorders! Zulk een houding past ons tegenover den vervolger. Geen uittarting, geen bange vrees, geen ongeduldig verlangen, maar rustig wachten, met kalmen blik en met het woord op de lippen: „Leven of sterven — wat ik kiezen zal, weet ik niet; de Heer weet het voor mij!" Beide is den Christen goed, want hij leeft niet zich-zelven noch sterft zich-zelven maar den Heere; zoolang de dood van hem aflaat, werkt hij het werk Gods, het werk zijner behoudenis en der behoudenis van anderen; zoodra de dood hem aangrijpt, volgt hij gewillig en gaarne. Zoodan, hetzij hij leve, hetzij hij sterve, hij is des Heeren!

„Laat ons bereid zijn, want de tijd is kort!" Maar als ééne schrede! En wanneer zult gij ons die ééne schrede inhalen, rusteloos vervolger? Wanneer niet langer achter ons aan treden, maar voor ons staan, zeggende: „toe hiertoe en niet verder!" Wanneer?.... De dood geeft geen antwoord op die vraag. Wij vragen den hemel, maar ook de hemel zwijgt. Het komt ons niet toe te weten de tijden en gelegenheden. Daarom, Broeders en Zusters! bij uwer zielen zaligheid bezweer ik u: weest ten allen tijde bereid! Stelt niet uit wat geen uitstel lijden kan! Geeft u niet over aan den slaap zonder avondbede: ligt komt de dood te middernacht; vernacht niet bij den wijn: misschien komt

hij met het hanengekraai. Als uw geweten u tot het goede dringt of tot herstel des kwaads, zegt niet: *morgen!* Misschien heeft God den dood van u bevolen: *heden!* En laat de zon niet ondergaan over uwen toorn, dat gij niet onverwachts met een onverzoend hart voor den Regter staat! Strijders in den geestelijken strijd! welligt is deze uw laatste worsteling; bestaat haar kloek, als voor het aangezigt van den dood! Lijders! misschien is deze uw laatste beproeving; verheerlijkt God nog deze maal! Christenen, houdt wat gij hebt! CHRISTUS is voorgegaan om ons plaats te bereiden; en als uwe plaats bereid is, dan hoort gij achter u een stemme: „kom!" En gij ziet om, meenende dat het de dood is — maar ziet, het is de Heer! Tusschen u en tusschen Hem is nog maar ééne schrede; gij valt Hem in de armen..... heden nog zult gij met Hem in het paradijs zijn! Amen.

GESCHRIFTEN

VAN

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

III.

PROZA EN POËZIJ.

Snelpersdruk van SURINGAR.

PROZA EN POËZIJ

DOOR

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

Tweede Druk.

LEEUWARDEN.

G. T. N. SURINGAR.

1857.

VOORBERIGT

VOOR DEN EERSTEN DRUK.

Bij de uitgave van deze verspreide en nagelaten lettervruchten van mijnen onvergetelijken Zoon heb ik weinig te berigten. Den belangstellenden lezer mag ik naar de Levens- en Karakterschets *verwijzen, voor den bundel zijner* Nagelaten Leerredenen *geplaatst. De schoone hulde, hem kort na zijn ontslapen door zijnen Vriend Dr.* J. J. VAN OOSTERZEE *in de* Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie *toegebragt, deed bij velen het verlangen ontstaan om de daarbij aangehaalde, in* De Gids *verspreide, opstellen van zijne hand in een boekdeeltje bijéénverzameld te vinden. En toen later enkele proeven zijner poëzij door mij onder de oogen van het Algemeen werden gebragt, ontving ik levens van vele zijden het dringend aanzoek om eene kleine verzameling zijner nagelaten verzen. Na eenig aarzelen gaf ik daaraan gehoor, en mijn hooggeschatte Vriend* VAN OOSTERZEE *bewilligde gereedelijk in mijnen wensch om dit werkje met zijne bovenvermelde hulde te mogen openen.*

Ziedaar de aanleiding tot de uitgave van dezen bundel. Nog slechts een enkel woord omtrent den inhoud. Ik mag hier niet herhalen, wat in de voornoemde levens- en karakterschets des ontslapenen zóó ten aanzien van zijne opstellen in De Gids, *als van zijne dichtoefeningen door mij is medegedeeld. Maar*

de herlezing of herinnering daarvan acht ik tot eene juiste waardering en billijke beoordeeling dezer lettervruchten geenszins overbodig. Wat bepaaldelijk zijne verzen betreft, houde men steeds in het oog, dat hij die tot ontspanning van zijnen geest, of laat mij liever zeggen uit innerlijke behoefte vervaardigde. Soms schreef hij die achteloos op kleine reepjes papier ter neder, en hij dacht er niet aan, om wat hem onwillekeurig uit de pen was gevloeid onder de oogen van anderen te brengen. Vele, ik mag wel zeggen de meeste, en misschien mogt ik er bijvoegen, de beste zijner verzen heb ik om verschillende redenen, enkele omdat ze mij betroffen, achtergehouden. Tot staving van mijn gezegde omtrent de opgeruimdheid en geestigheid, die hij veeltijds liet blijken, is ook een enkel stukje in dien toon en trant uit den grooten voorraad door mij medegedeeld. Ik heb voorts bij de rangschikking der verzen alleen den tijd der vervaardiging in acht genomen. De drie eerste, in dezen bundel voorkomende, maakte hij op achttienjarigen leeftijd; toen hij het laatste dichtte, was hij even vijfentwintig jaren oud.

Ik meen eindelijk nog bij deze gelegenheid de verzekering te moeten geven, dat van zijne nagelaten schriften niets nameloos is ter perse gelegd, noch ook later in het licht zal verschijnen. De uitgave zijner lettervruchten is met dezen bundel gesloten. Het gunstig onthaal, daaraan tot hiertoe ten deel gevallen, heeft menigen zoeten druppel gemengd in den wrangen lijdensbeker, mij door Gods wijze liefde bij het gemis van zulk een edelen veelbelovenden Zoon op de hand gezet.

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.

AMSTERDAM,
28 Februarij 1850.

INHOUD.

Bl.

J. J. VAN OOSTERZEE, HERINNERING AAN ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR. . . . . I—XXIII.

PROZA.

APHORISMEN OVER HET EIGENAARDIG GOEDE IN DE ROOMSCH-KATHOLIEKE AFDEELING DER CHRISTENKERK. . . . . 3.

BOEKBESCHOUWINGEN.

Verhandeling over Jezus Christus als de Openbaring Gods. Door A. van der Willigen, *Predikant te Tiel. Bekroond bij het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst.* . . . . 18.

J. P. Stricker, *de mutatione, homini, secundum Jesu et Apostolorum doctrinam, subeunda.* . . . . . . 21.

Vier Leerredenen van C. Schmid, *schrijver van vele, in het Nederduitsch vertaalde, werkjes voor de jeugd.* . 28.

INHOUD.

Bl.

Beknopt en naauwkeurig verslag van de handelingen en besluiten der eerste Duitsch-katholieke kerkvergadering, gehouden te Leipzig op Paschen, 1845. *Voor belangstellende Roomschen en Protestanten, getrokken uit de (oorspronkelijke) authentieke stukken.* . . 28.

De Katholieke Kerkhervorming. Uitgegeven door Anton Mauritius Muller; *onder medewerking van de Heeren* Czerski, Ronge *en andere katholieke geestelijken. Naar het Hoogduitsch.* . . . . —

Wederlegging van de grondstellingen der Roomsch-katholieke kerk, enz. Door den vertaler van Ellendorf's onderzoek nopens het verblijf van Petrus te Rome. . . —

Aan de Protestanten en Katholieken in Nederland. Een woord ter zake van het Duitsch-katholicismus, door J. Coolhaas van der Woude, *Predikant te Annerveen, beroepen te Emmen.* . . . . —

Een ernstig woord aan Protestanten en Protestantsche Leeraars in Nederland, ter gelegenheid van de scheiding van Rome door de Duitsch-Katholijken. . . . —

Encyclopaedia Theologi Christiani. In scholarum suarum usum breviter delineata, a P. Hofstede de Groot *et* L. G. Pareau, *Theologiae Professoribus in Academia Groningana. Editio altera, aucta et emendata.* . . . . 45.

Compendium Dogmatices et Apologetices Christianae. In scholarum suarum usum scripserunt L. G. Pareau *et* P. Hofstede de Groot. *Editio altera, aucta et emendata.* . . . . —

INHOUD.

Bl.

De vereering van Maria, de Moeder onzes Heeren. Geschiedkundig nagespoord en beoordeeld door J. A. M. Mensinga, *Predikant te Sijbecarspel. Eerste en tweede Stuk.* . . . . 64.

Tafereelen uit de Openbaring van Johannes. De drie eerste hoofdstukken. Door U. W. Thoden van Velzen. . . . . 77.

POËZIJ.

DE NACHT. FRAGMENT . . . . 1.
DE MAAN . . . . 3.
EUTHANASIA . . . . 5.
DE BEDOUINE . . . . 9.
DE MOEDER TE MIDDERNACHT . . . . 12.
SIMON PETRUS TE ROME . . . . 14.
MOEDERS JAARDAG . . . . 35.
GELOOF DES HARTEN . . . . 39.
NAZANG OP DEN FAUST VAN GOETHE . . . . 43.
DE MAASSTROOM . . . . 52.
MANNENTROUW . . . . 67.
AAN DE LARES VAN MIJN STUDEERKAMER . . . . 82.
AAN MIJN BROEDER JAN DES AMORIE VAN DER HOEVEN, OP ZIJN JAARDAG . . . . 86.
AAN MIJN VRIEND D. BURGER JR., BIJ ZIJNE BEVORDERING TOT DOCTOR IN DE LETTEREN . . . . . 87.
OP HET SLAGVELD BIJ LEIPZIG. NA DE BEZIGTIGING DAARVAN VERVAARDIGD . . . . 90.
WENSCH NAAR LIEFDE . . . . 98.
LIEVEN EN LEVEN . . . . 100.
AAN SCHELLING DEN WIJSGEER . . . . 102.

INHOUD.

Bl.

BIJ DE BEGRAFENIS VAN WILLEM I, KONING DER NEDERLANDEN . . . . 104.

PLOTSELING STERVEN . . . . 106.

AAN MIJNE ZUSTER MARIA BIJ HARE BELIJDENIS . . . 110.

AAN MIJNE MOEDER. (MET EEN DAMES-AGENDA VOOR 1846.) . . . . 113.

WEÊRZIEN . . . . 114.

TER BRUILOFTE VAN MIJNE OUDSTE ZUSTER THEODORA MAGDALENA MET DR. J. PIJNAPPEL GZ. . . . 116.

AAN LAMARTINE. FRAGMENT . . . . 119.

DE OUDERLIJKE HAARD . . . . 119.

HET VERLANGEN OM ONTBONDEN TE WORDEN EN MET CHRISTUS TE ZIJN . . . . 120.

HERINNERING

AAN

ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN Jr.

DOOR

J. J. VAN OOSTERZEE.

Het is met een gevoel van stillen weemoed, dat ik mij ter neder zet om eenige eenvoudige woorden over den onvergetelijke ter neder te schrijven, wiens naam aan het hoofd van dit opstel vermeld staat. Reeds is in wijderen kring de eerste schok, dien de mare van zijn sterven te weeg bragt, verzwakt door de onrust en het gewoel onzer dagen, en menige lentebloem is boven zijne laatste woning ontloken, sints hij zelf — ach, eene edele bloem, in het midden der lente geknakt — tot zijne ruste ingegaan is. Maar wie ook spoedig vergeten worde, Abraham des Amorie van der Hoeven Jr. behoorde tot hen niet over wie de rouw nog spoediger dan het rouwgewaad slijt, en de nederige bloem der herinnering, die de hand der vriendschap boven zijn vroegontsloten graf heeft te planten, moge minder prachtig zijn dan de kinderen der lente, zij moet tevens bestendiger wezen. Ik althans vraag er geene verschooning voor, dat ik eene korte hulde aan den ontslapene wijde in een Tijdschrift *), dat de laatste vruchten van zijnen rijk ontwikkelden geest in zijne Verhandeling: „*de godsdienst, het wezen van den mensch*" heeft ontvangen. Helaas! ik had

*) *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie.* Utrecht, Kemink en Zoon 1848.

gehoopt, een woord *aan* hem in deze Jaarboeken te kunnen schrijven, een antwoord op dien *Open Brief*, waarin hij een onwaardeerbaar gedenkteeken, niet slechts van onze vriendschap, maar ook van zijne zeldzame scherpzinnigheid en, wat nog meer zegt, van zijnen christelijk vromen zin heeft gesticht. Maar eer mij tijd en rust werd geschonken tot zulk een offer van dank aan den levende, koos het graf zijne kostbare prooi, en mij rest slechts de gelegenheid tot een blijk van trouw aan den doode. Het is mij meer dan pligt, het is mij behoefte hem die trouw te betoonen en, al is het met zwakke kleuren, zijn beeld te schetsen, zoo als het met onuitwischbare trekken voor mijne herinnering staat. Had het Gode behaagd mij vóór hem op te roepen, door bijna niemand liever dan door hem had ik gewenscht voor geheele vergetelheid beveiligd te worden: en eene geheime stem zegt mij, dat, zoo ook hij onder zijne tijdgenooten en medearbeiders had moeten omzien naar eenen, die nog na zijnen uitgang getuigen mogt, wie en wat hij geweest is, zijn blik welligt niet het laatst op mij zou gerust hebben. Wachtte men hier eene uitvoerige levensschets, eene volledige karakterbeschrijving, eene hooggestemde lofrede op den vereeuwigden broeder, ik zou schroomvallig terugtreden. De eerste, zal zij althans iets meer zijn dan eene dorre opgave van plaatsen en jaren, kan alleen door de bevoegde hand zijner naaste betrekkingen worden medegedeeld *); tot de tweede ware langduriger omgang met den ontslapene noodig geweest, dan mij vergund was, die hem niet als kind of jongeling had gekend; en eene lofrede — ach, wat vleitaal verstomt niet voor den ernstigen aanblik des grafs en voor den indruk der gedachte, dat onze wierookwalmen, hoe hoog zij zich in het luchtruim verheffen, de wereld der geesten niet bereiken, waar hun hooggeprezen voorwerp reeds voor Éénen verscheen, die oordeelt naar eens iegelijks werk? Het is alleen mijn doel, mijne bijzondere herinneringen aan van der Hoeven met korte trekken weder te geven; rekenschap af te leggen van den indruk,

*) Het is van algemeene bekendheid, op wat treffende wijze later in deze behoefte voorzien is door den treurenden, maar in God gesterkten Vader des Ontslapenen, in het overschoone Opstel, dat den Bundel zijner *Nagelaten Leerredenen* opent.

dien zijne persoonlijkheid en zijn karakter op mij naliet; en vooral wat hem als Godgeleerde onderscheidde en hoog verdienstelijk maakte, zoo goed ik kan, in het regte daglicht te plaatsen. Iets meerder dan dat te doen, gaat mijne krachten te boven: eene mindere hulde hem te wijden, verbiedt mij mijn hart.

Onder de veelvuldige weldaden, die ik in de laatstverloopen jaren Gode te danken had, reken ik het voorregt, dat mij ten deel viel, om in nadere betrekking met den jeugdigen Godgeleerde te treden, wien ik reeds vroeger, door de lezing zijner Dissertatien, hoog had leeren waarderen. Men komt enkele malen op den levensweg met menschen in aanraking, tot wie men in uren en dagen meer nadert dan tot anderen in maanden en jaren; bij wier eerste ontmoeting het ons is, als ware hun geest en hun hart aan de onzen niet geheel en al vreemd; door wie we op eenmaal klaar hooren uitspreken, wat ons duister en diep in de ziel had gelegen; van wie wij spoedig niet meer twijfelen of zij zouden onze behoeften verstaan en ons streven begrijpen; die men niet verlaat, zonder onwillekeurig tot zichzelven te zeggen: „ik heb gevonden." Zoo ging het mij, toen ik eenige uren in het gezelschap van van der Hoeven Jr. doorgebragt en met hem de eerste gedachten gewisseld had over wat ons beiden het hoogste en heiligste was, en ik geloof — mij niet alleen. Reeds zag ik te dien tijde mijne eerste gemeente achter mij, de zijne wachtte hem in 't verschiet: aan die herinneringen en betrekkingen waren onze eerste gesprekken gewijd, maar weldra opende zich een wijder veld van beschouwing. Gelijk het gaat bij zoo menige ontmoeting tusschen menschen van bijna gelijken leeftijd en gelijke levensbestemming, die tot nog toe onafhankelijk van elkander in menig opzigt hetzelfde bedoelden en zochten: veel werd aangeroerd, weinig ontwikkeld; overtuigingen werden gewisseld en twijfelingen onder de oogen gezien; verschijnselen van den tijd ter sprake gebragt en verwachtingen voor de toekomst ontboezemd; kerk en kansel, wetenschap en leven, 't ging

alles als in een bontgekleurd tafereel onzen jeugdigen blikken voorbij. Maar wij scheidden van elkander niet, zonder wederkeerig de overtuiging mede te dragen, dat wij, bij onmiskenbaar verschil van karakter en aanleg, menig punt van aanraking hadden; dat wij dikwijls langs verschillende wegen tot dezelfde overtuiging gekomen waren; dat wij van de zegepraal van gelijke beginselen het heil voor de kerk, voor de wetenschap, voor ons zelven verwachtten. Sints dien tijd was de grondslag onzer vriendschap gelegd en feestuur was het voor mijn hart, zoo dikwijls zij door eene vernieuwde ontmoeting bevestigd, of door onze geregelde briefwisseling verlevendigd en opgewekt werd. Maar bovenal blijft mij de tijd onvergetelijk, dien wij te zamen doorbragten, toen ik hem in den zomer van 1846 op eene reize vergezelde, die hij naar Heidelberg en Baden, ook tot herstel zijner wankelende gezondheid, begon. Overtuigd als ik was, dat de winst slechts aan mijne zijde kon wezen, greep ik gretig de gelegenheid aan om, naar zijnen wensch, in zijn gezelschap het dubbel genot van natuur en vriendschap te smaken, en volvoerde met hem het plan, waaraan ik veertien van de schoonste dagen mijns levens te danken had. Hij zelf heeft in den aanvang van zijn *Open Brief* mij herinnerd, hoe hij mij in die dagen zijne overleggingen en uitzigten openbaarde, gelijk men tot den vriend spreekt van de gedachten zijns harten. Maar wat hij niet vermelden kon, mag ik niet verzwijgen: hoe elke blik, dien hij mij in zijn binnenste vergunde, mij bij vernieuwing overtuigde van den zeldzamen rijkdom van geest en den hoogen adel des harten, die God hem geschonken had. Wanneer ik terugzie op zoo menig gesprek, dat wij hielden, dan is het mij soms, als had ik hem nog niet hoog genoeg gewaardeerd. Geen onderwerp, dat wij aanroerden, of hij kon er een somtijds oorspronkelijk, dikwijls verrassend, altijd belangrijk oogpunt voor vinden; hij behoorde tot de gelukkigen, die als het ware een tooverstaf in handen dragen, waarvoor elke stof, die zij aanraken, verandert in edel metaal. Sprak hij over personen, ik bewonderde zijne onmiskenbare gave — men kan er in zijne *Academiereis*, o. a. waar hij de persoonlijkheid van Nitzsch afschetst, eene proeve van vinden — om

vaak met een enkelen trek karakters, toestanden, rigtingen, als naar het leven te teekenen. Roerden wij strijdvragen aan — en welke vraag van Godsdienst of wijsbegeerte is in onzen tijd geen strijdvraag geworden? — met helderheid van blik paarde hij gematigheid van toon en waar hij te allen tijde gewoon was, eerst te onderzoeken, waarin hij met den tegenstander overeenkwam, voor hij vroeg in wat punt hij verschilde, toonde hij niet minder de zucht, om van elk, ook van den vijand te leeren. Beoordeelden wij elkanders arbeid, niemand kon beter dan hij bescheidene bedenkingen hooren of op een ander standpunt zich plaatsen. Naauwelijks weet ik, wat mij liever was, zijn lof of zijne berisping over wat ik had gedacht en geschreven; de eerste was altijd zoo kiesch, zoo gematigd, en vermeed zoo zorgvuldig de gemeenplaatsen der alledaagsche vleijerij, dat men zich meer dan gestreeld, dat men zich dankbaar voor en aangemoedigd door de wijze zijner goedkeuring voelde: en de tweede, zij was wederom zoo bescheiden, zoo onpartijdig, zoo leerrijk, dat men de hand slechts erkentelijk kon drukken, die alzoo op feilen kon wijzen. Het was ongetwijfeld mogelijk van hem te verschillen, maar niet mogelijk hem om dat verschil minder te schatten: al moest men zelfs oordeelen, dat hij dwaalde of met schoone droombeelden dweepte, geen middelmatige geest zou dat dwaalspoor gevonden hebben; men moest oorspronkelijk en edel zijn als hij, om alzoo te kunnen droomen en dweepen! Vaak deden we het te zamen, als wij onze liefste idealen zich lieten spiegelen in de heldere Lahn- of Murgstroomen; of in het schoone Neckardal, nadat in den kring van Ullmann en Rothe de uren tot minuten geworden waren, onze luchtkasteelen bouwden op de puinhoopen van vervallene burgten; of straks wederom in onze gemeenschappelijke kamer teruggekeerd, in een uur van rust een lievelingsdichter in handen namen, om geest en hart te verkwikken. Nog heugt mij eene stille namiddagure, dat hij onzen vriend Rückert opvatte, en de bekende aesthetische betwijfeling van het geloof aan onsterfelijkheid, in het schoone dichtstuk *die sterbende Blume*, mij voorlas — op een toon en met een klem, als waarmede hij slechts kon spreken. Nog scheen hij zelf tamelijk wel, maar reeds droeg hij de ont-

kiemende zaden der ziekte in zich, die later zijne krachten gesloopt heeft, en waar de avondzon dat bleek gelaat bescheen, was het mij, als zag ik in hem zelven het woord des dichters vervuld:

„Ach, ich bin kein starker Baum,
„der ein Sommertausend lebt,
„ach, ich bin die Blume nur, u. s. w."

en het hart schoot mij vol. Maar toen hij aan het roerend weemoedige slot was gekomen:

„Ohne Kummer schlaf ich ein,
„Ohne Hoffnung aufzustehn,"

sloeg hij op eenmaal, vol behoefte aan hooger uitzigt, van dienzelfden dichter het schoone *Bethlehem und Golgotha* op, waarin het christelijk geloof zijne zegepraal viert, en las, en verhief zich, en terwijl in zijn oog reeds de zegepraal blonk over den vijand, die zoo vroeg hem zou vellen, gaf hij mij rekenschap van de hoop, die in hem was, op eene wijze, die ik niet ligt zal vergeten.

Zoo ik geroepen was, de individualiteit van van der Hoeven met éénen trek te beschrijven, ik zou u doen opmerken, hoe hij een vernieuwd bewijs was van de stelling, door zijnen beroemden vader op welsprekende wijze ontwikkeld: *le stile, c'est l'homme.* Ik verberg het niet, dat deze verklaring in mijnen mond tevens hooge lofspraak moet heeten, want den stijl van den ontslapene reken ik onder de schoonste, die ik ken, en al had zijne *Academiereis* geene andere verdiensten, dan het kleed, waarin het verhaal is gedost, reeds dit zou in mijne schatting genoeg zijn, om het boek eene eervolle plaats onder de nieuwste voortbrengselen onzer vaderlandsche letterkunde toe te wijzen. Het is bijna onmogelijk een der grootere of kleinere opstellen van van der Hoeven te lezen, zonder dat men zich aangetrokken gevoelt door die keurigheid van uitdrukking, met den edelsten eenvoud vereenigd; door die gelukkige harmonie der vormen, die hij schiep, met de gedachten, waaraan zij ten voertuig verstrekten; door die frischheid en lenigheid van voorstelling, met puntigheid en juistheid

gepaard; door dat losse, dat harmonische, dat *geacheveerde*, in één woord, van al wat hij aan het publiek heeft geschonken. Zulke eigenschappen, reeds in den stijl bij uitstek lofwaardig, verkrijgen hooger beteekenis, waar zij een getrouwen spiegel van het geheele karakter vertoonen, en alzoo was 't hier het geval. Dezelfde fijne beschaving, dat echte décorum, dat zijne hollandsche en latijnsche opstellen kenmerkt, was over alle zijne vormen verspreid, maar hoe rijk ook aan echte humaniteit, evenmin in zijn spreken als in zijn schrijven had hij den waren eenvoud verloren; veelzijdig ontwikkeld, vertoonde zijn geest eene gelijksoortige harmonie van denken, gevoelen en willen, als de overeenstemming tusschen gedachte en vorm, die zijne schriften doen zien; frisch en fijn gelijk zijne uitdrukkingen zijn konden, was zijn blik op menschen en zaken; en was er geene aanmatiging in den toon, dien hij aansloeg, ik heb haar ook in zijn karakter nimmer gevonden. — Het zijn vooral *twee* eigenschappen zijner persoonlijkheid, in verband met zijnen stijl, die ik in hem leerde kennen en liefkrijgen: ik weet ze niet beter te noemen dan zijne *kinderlijkheid* en zijne *dichterlijkheid*; beide trekken, in zoo menig waarachtig groot man aanschouwd en bewonderd, bezat ook hij in uitnemende mate. De *laatste* moge zich slechts zelden in de bezielde taal der poëzij hebben lucht gegeven *), zij vertoonde zich onmiskenbaar in de gemakkelijkheid, waarmede hij beelden en vormen kon scheppen; in de liefde tot natuur en kunstschoon, die hem bezielde, onder wat gedaante het zich aan zijne oogen vertoonde; in de zucht, die hij openbaarde, om ook aan zang-, toon- en beeldende

*) Zoo schreef ik, gelijk anderen geheel onbekend met den uitnemenden aanleg, die hem, gelijk Tollens later te regt heeft getuigd, „een der eerste sieraden van den vaderlandschen zangberg had kunnen „doen worden, indien hij het had gewild". Thans, bij de herlezing der drukproeve, maanden na hare eerste verschijning, laat ik de uitdrukking staan, die door het poëtisch gedeelte van dezen bundel zoo schitterend gelogenstraft werd, omdat mijne onwillekeurige vergissing tevens eene hulde aan den gestorvene wordt. Is een dichterlijk talent als het zijne ver van gewoon, zeldzamer is gewis de bescheidenheid, die hem zelfs voor zijne naaste betrekkingen gedurende zijn leven van de edelste voortbrengselen zijner Muze deed zwijgen.

Nov. 1849.

kunsten een grooteren invloed op onze Protestantsche Godsvereering te geven, dan daaraan tot nog toe vergund was. En de *eerste* — wie kan er aan twijfelen, als hij de roerende taal zich herinnert, die hij tot zijnen vader in de voorrede zijner Academische proefschriften rigtte, eene taal, waarvan men twijfelt, of zij meer den Vader dan den Zoon tot eere verstrekt? Inderdaad, er was iets aandoenlijks in die mengeling van eerbied en liefde, waarmede hij vaak in vertrouwelijk gesprek van zijne dierbaarste betrekkingen, daaronder ook van zijne zalige moeder, gewaagde. Maar ik bedoel nog iets anders dan dit, wanneer ik met warme ingenomenheid van zijnen eenvoudigen kinderzin spreke. Er woonde in hem, den fijnen zelfstandigen denker, tevens een diep gevoel van af- en aanhankelijkheid, eene innige behoefte aan aansluiting, waardoor het hem steunde en sterkte, zoo dikwijls hij bij anderen, die hij vertrouwde, voor zijne inzigten eene goedkeuring en bevestiging vond, die hij voorwaar minder dan de meesten behoefde. Dat kinderlijke, het drukte zich af in eene goedaardigheid, die niemand kwetsen of beleedigen wou: dikwijls heb ik hem hooren schertsen, en uit zijn geest spatteden soms vonken van humor, maar nooit was hij bitter of hatelijk. Aan diezelfde eigenschap van zijn karakter schrijf ik mede de warmte toe, waarmede hij mij eenmaal dankte voor eene leerrede, over den kinderstaat des levens op aarde *), die ik van zijnen kansel te Utrecht gehouden had: erkentelijker hoorder en toegevender beoordeelaar had ik welligt in de kerk niet gehad, maar misschien ook geen, die beter wist dan hij, wat het was *kind* te heeten in den edelsten zin van het woord. Wel verre verwijderd van de zucht, om zich op den voorgrond te plaatsen, behoefde hij integendeel herhaalde aanmoediging om te voorschijn te treden, en zoo hij niet blind was voor wat God hem boven anderen schonk, hij was het nog minder voor zijne eigene zwakheid, en had zeker meer met het gevoel van moedeloosheid dan van zelfverheffing te kampen. Waar hij de eerstgenoemde stemming eenmaal in mijn hart had gelezen, daar schreef

*) Zie mijne *nieuwe Leeerredenen*, tweede druk, Rott. 1849, bl. 169—202.

hij mij, als uit zijne eigene ervaring: „Ik weet te wel, „hoeveel goeds er in deze onvoldaanheid en ontevredenheid „is, om niet te wenschen, dat zij u nooit geheel mag ver- „laten: zij is — — profetie van nog veel hooger en beter. „Geef slechts uzelven daaraan niet toe, maar bedenk, dat „God geen menschenkind is, en geen torens aanvangt te „bouwen, waarvan Hij niet eerst de kosten berekend en „de voltooijing te voren beschikt en verordend heeft. Is „'t niet om onzent wil, die het zoo weinig verdienen, om „Zijns naams wil zal Hij het voleindigen. Zijne eer en „zijne liefde zijn er ook mede gemoeid. Deze gedachte „heeft mij reeds zoo dikwijls staande gehouden."

De mededeeling dezer regelen zou mij bijna in de verzoeking brengen, om meer uit zijne brieven over te nemen, niet slechts ter proeve van zijnen eenvoudigen kinderzin, maar ook ten bewijze, hoe hij als vriend immer de meeste kieschheid met de hartelijkste belangstelling paarde. Maar ik zou dit moeijelijk kunnen doen, zonder te gelijk van mijzelven te spreken, en ik wilde slechts gedenken aan hem. Ook mag ik niet vergeten, dat, al zou elke nieuwe mededeeling hem in beminnelijker daglicht plaatsen, eene volledige karakterbeschrijving verre ligt van het doel dezer vlugtige schets. Doch van éénen trek mag ik niet zwijgen, omdat zij ziel en leven aan alle anderen gaf, en als het ware de gemeenschappelijke band zijner verschillende eigenschappen uitmaakte, het is de *innige vroomheid van zijn hart.* Hoe meer ik er over nadenk, des te helderder wordt het mij, dat hij in enkele, en wel in de schoonste en meest bezielde bladzijden van zijne verhandeling over *de Godsdienst*, *het wezen van den mensch*, mij een getrouw afdruksel van zijn innigst gemoedsleven schonk. Ik mag niet afschrijven, wat nog pas in dit Tijdschrift werd ter neder gesteld en ook zonder zulk eene herhaling gewis nog in veler geheugen bewaard bleef *). Maar dit kan ik verzekeren, dat ik in zijne gesprekken en brieven nooit een anderen geest heb ontmoet, dan die ons daar zoo wel-

*) Zie vooral *Jaarboeken*, V, bl. 450—453, 485 en elders. (bl. 33—37, 92, 93 der afzonderlijke uitgave. Leeuw. 1848, en van den tweeden druk, Leeuw. 1857, bl. 23—26, 60, 61.)

dadig tegenademt. Liefde tot God en tot Christus was het innerlijk beginsel zijns levens. De overtuiging, dat men, om waarachtig *mensch* te wezen, eerst *Christen* moest zijn, maakte een van die geloofsartikelen uit, waarop hij wilde leven en sterven. En de hoop op de toekomst des Heeren, door al de stormen der tijden krachtig in hem opgewekt, ook voor hemzelven was zij in waarheid een anker der ziel. Hij behoorde niet tot degenen, die te aller plaats en uur van hunne godsdienstige overtuigingen spreken: het binnenste heiligdom achtte hij te eerbiedwaardig, om het voor elken blik te onthullen. Maar waar de zaak van Christus en het Evangelie gehoond of aangerand was, daar bleek het aanstonds, hoe na die aan zijn hart was gelegen, en nog dikwijls denk ik — om slechts ééne proeve uit velen te noemen — aan de droefheid en verontwaardiging, die hem vervulde, toen wij te Heidelberg eene godsdienstoefening der Duitsch-katholieken bijgewoond hadden, waaraan volstrekt niets christelijks, naauwelijks iets godsdienstigs te vinden was geweest, en wij te zamen in de klagt moesten instemmen: hunne laatste dwaling is erger, dan de eerste geweest is. Vol was hij des geloofs en des H. Geestes, en elke leerrede, die hij hield, was dan pas goed in zijne oogen, wanneer zij den trouwen weêrklank van zijn eigen geloofsleven hooren deed. Doch waartoe op zijne woorden gewezen, waar zijne daden gesproken hebben? Zijne maandenlange kwijning, met voorbeeldige onderwerping doorgestaan, heeft niet slechts de echtheid van zijn geloof op den toets gebragt, maar ook de waarde en de kracht er van heerlijk doen uitkomen. In waarheid werd, hoe meer zijn uitwendige mensch werd verdorven, de inwendige vernieuwd van dage tot dage. Bij herhaling heb ik hem in dien toestand gezien en het gadegeslagen, hoe zwaar het hem viel tot gedwongen werkeloosheid veroordeeld te zijn, maar nooit heb ik ééne klagt van zijne lippen vernomen, en toen hij eindelijk de hoop voor altijd opgeven moest, om den gewijden leerstoel weder te betreden, was zijn sterfbed zijn kansel geworden. Die het voorregt hadden dat sterfbed te naderen, hebben zich in de getuigenis vereenigd, dat zij zelden of nooit zulk eene kalmte, zulk eene helderheid van geest, zulk een blijmoedig

geloofsvertrouwen bijgewoond hadden. De vriendschap, die zijn hooggaand lijden van verre met magtelooze deelneming had gadegeslagen, vernam het met weemoedige vreugde, dat de Heer hem tot zich genomen had, en beloofde hem in stilte hare trouw tot over het graf. En zoo de liefde der zijnen de kracht vond, om onderworpen aan den Hemel terug te geven, wat voor een korte poos aan de aarde geleend werd; zoo de vader, wien „de kroon van het hoofd is gevallen", dat hoofd na zoo zwaren slag nog rustig ten hooge kon beuren; het was voorzeker daarom in de eerste plaats, omdat in aller hart de heilige overtuiging geworteld was: hem was het sterven *gewin*.

Maar dat het in waarheid *verlies* voor de wetenschap heeten mag; dat het betreurd mag worden ook in ruimeren kring, door allen die belang stellen in den bloei der vaderlandsche kerk, het is eene verzekering, waarvoor andere waarborgen, dan alleen het woord der vriendschap gevraagd kunnen worden. Wij hebben ons slechts het beeld van van der Hoeven Jr. *als Godgeleerde* te schetsen, om te zien, hoe kostbaar de parel is, die ons in hem voor de aarde ontviel. Wel kunnen wij slechts meestal kiemen aanwijzen van hetgeen hij later had kunnen worden en werken, maar reeds die kiemen zijn edel genoeg, om ons over het gemis der vrucht te doen treuren. Wel bezitten wij grootendeels van hem slechts kortere opstellen *), maar in deze zijn belangrijke wenken als zoovele goudkorrels daarhenen gestrooid, die de moeite van het opzamelen dubbel beloonen. Wel was er geen bepaald stelsel, dat hij met uitsluiting van andere huldigde, maar toch doen wij hem voorzeker geen onregt, wanneer wij van de eigenaardige *rigting* spreken, waarin hij, in vereeniging met anderen, maar behoudens zijne eigene individualiteit, het heil voor de kerk en

*) Ik denk hier vooral aan de verschillende beoordeelingen, die hij in *de Gids* van 1845—1847 geplaatst heeft, ook in den *Referent* van 1844; alsmede aan zijne *Aphorismen*. Zijne *Academiereis*, *Dissertatien* en *Open Brief* zijn de meer uitvoerige geschriften, die bijdragen tot kennis zijner rigting bevatten.

de wetenschap zocht. Toen ik een en ander uit zijne geschriften verzameld had, wat strekken kon om die rigting te kenmerken, en te doen zien van hoedanigen geest hij was, kwam mij het beeld van den Godgeleerde voor de aandacht, dien hij zelf met kennelijke voorliefde geteekend heeft: Philippus a Limborch. Inderdaad, de drie trekken, waardoor hij zijne hooge lofspraak op dezen Godgeleerde regtvaardigde, worden, behoudens het verschil van tijd en karakter, van gave en roeping, ook werkelijk bij van der Hoeven wedergevonden. Ook zijne rigting, even als die van zijnen veelgeprezenen voorganger, was eene *Bijbelsche*, eene *practische*, eene *irenische*. Ik wil het trachten aan te wijzen, waar het noodig is dikwijls met zijne eigene woorden, die ik van tijd tot tijd opneme, zonder daarbij overigens gedurige aanhaling van verband of plaatsing te voegen.

In tegenoverstelling aan hen, die aan een bepaald kerkelijk stelsel angstig gehecht zijn, bezat van der Hoeven eene zuiver *Bijbelsche*, of wil men liever, eene zuiver Evangelische rigting. Bijbelsch Theoloog was hij, voorwaar niet in dien zin, dat hij de H. Schrift als een codex van bewijsplaatsen voor zijne geloofsartikelen en corrolarien aanwendde: indien iemand, hij wist het, dat niet de afzonderlijke letter, maar geheel de geest des N. T. geraadpleegd moest worden, om het geheim der waarheid te vinden. Nog minder maakte hij zich aan de eenzijdigheid schuldig van hen, die der Dogmatiek geene andere roeping toekennen, dan om al wat slechts resultaat van Exegetische studien was, onverwerkt en onbegrepen op te nemen in het gebouw der geloofsleer. Wie ook den grondslag met het gebouw mogt verwarren, hij niet, die een zijner hoofdbeginselen in den wensch uitgedrukt had: „Hoogduitsche Religionsphiloso- „phen, waart gij altijd Exegeten! Nederduitsche Exegeten, „waart gij altijd Religionsphilosophen!” Neen, zoo van der Hoeven van het besef doordrongen was, dat de uitlegkunde eene veelomvattende taak te vervullen had, eer de Dogmatiek aan de hare kon denken, hij geloofde tevens „dat „het niet mogelijk was woordverklaring zonder begripsont- „wikkeling te geven; dat het regt verstand van de gezeg- „den des Heeren niet uit lexicon of grammatica gehaald

„kon worden, wanneer niet tevens het christelijk bewustzijn „geraadpleegd werd; dat alleen de Geest van Christus ons „de woorden des N. V. regt kan doen verstaan, en dat er „evenmin exegese zonder dogmatiek, als dogmatiek zonder „exegese mogelijk is.” Voorstander van zulk eene *uitlegkundige* methode, waardeerde hij tevens het licht, dat de *geschiedenis* der eeuwen over de christelijke waarheid deed opgaan, en in luide tegenspraak met allen, die zonderling of bekrompen genoeg waren om in haar niets dan eene chronique scandaleuse van menschelijke boosheid en dwaasheid te zien, slechts enkele malen door openbaring van den christelijken geest in enkelen vervangen — hield hij vast aan het denkbeeld, dat het Evangelie en de geschiedenis der kerk één doorloopend *phaenomeen*, ééne openbaring van God in Christus mogt heeten. Maar bij deze exegetische, bij deze historische opvatting der waarheid, vergat hij bovenal zijne roeping tot die *christelijk-wijsgeerige* niet, waardoor wij pas kunnen *weten* de dingen, die ons van God zijn geschonken. Het behoorde tot zijn dagelijksch streven, het Evangelie voor zijne gnosis te doen worden wat het reeds was voor zijn innigst geloof; en hoe hoog ook ingenomen met elke rigting, die Christus tot het middenpunt harer beschouwingen koos, hij kon er slechts eene onvolkomene, eene eenzijdige ontwikkeling der Theologie in herkennen, wanneer men enkel de historische zijde der christelijke waarheid in het licht stelde, en zich geheel onthield van het peilen der diepten en het onderzoek naar Gods verborgen wezen, dat zich in de verschijning van den Heer openbaart. Om die reden kon hij er ook niet in berusten, zoo men bij den historischen Christus bleef staan: hij zocht in zijne voorstelling op te klimmen tot den eeuwigen Logos, die van den beginne af het licht was en het leven der wereld, en daaruit ook de voorchristelijke Openbaring Gods in haar innig verband met de christelijke te verklaren. Daarom was het hem niet genoeg, of al de noodzakelijkheid van 's Heeren dood *historisch*, in verband met zijn zedelijk karakter en de boosheid zijner tijdgenooten verklaard was, zoolang hem niet tevens de vraag beantwoord was, *waarom* de Christus alle deze dingen moest lijden; en te sterker meende hij dat het geloof zich aan

de volstrekte noodzakelijkheid van 's Heeren dood tot vergeving der zonde moest vasthouden, hoe minder het tot hiertoe der christelijke wetenschap gelukt was in dit *mysterium tremendum* in te dringen. — Maar nu, al deze exegetische, deze historische, deze christelijk-wijsgeerige studie, zij was hem geen middel, maar doel. Na met de christelijke ervaring en gnosis van alle eeuwen verrijkt te zijn, wenschte hij dan ook terug te keeren tot Hem, die het Hoofd en ook zelf de Geest is, en heilig achtte hij de roeping van den Godgeleerde, om na Paulus en Johannes, Augustinus en Luther, Calvijn en Zwingli gehoord te hebben, zich thans, als door hen gedragen en geleid, te verheffen tot den Eenige, van wien de Vader gesproken heeft: „hoort „Hem." Het was zijn ideaal, „bij aller éénigen Meester „hoogere éénheid, dieper inzigt te zoeken en alzoo eene „dogmatiek te helpen voorbereiden, ontdaan van het stof — „niet van de geleerdheid der scholen; van de doornen — niet „van de fijne onderscheidingen der oude systemen." — Op wat wijze hij voor zichzelven dat doel zocht nader te streven, laat zich slechts met enkele trekken beschrijven. Op Bijbelsch standpunt geplaatst, verklaarde hij zich zoowel tegen hen, die alleen het oude bejaagden en de regtzinnigheid der zeventiende eeuw als maatstaf en toetssteen op al het nieuwere aanwendden, als tegen anderen, die voor het gouden afgodsbeeld van menschelijk vernuft en rede zich bogen. Van al wat *flach* rationalistisch gezind was, gevoelde hij zich in beginsel verwijderd: onder de Duitsche Theologen was er misschien geen, met wien hij minder dan met Bretschneider instemde. Met Wegscheider kon hij evenmin sympathiseren, en nog zie ik den ironischen glimlach, die om zijne lippen speelde, toen te Heidelberg *der alte* Paulus — (ik had er hem met moeite naar toe gekregen, begeerig als ik was om den vader der Rationalisten te leeren kennen) ons met welbespraakte tong en fonkelenden blik eene nagelnieuwe natuurlijke verklaring van het gebeurde op den weg naar Damascus deed hooren, die inderdaad wonderbaarder dan het betwijfeld wonder mogt heeten. — Neen, wel verre van het bekrompen menschelijk verstand tot regter over het Evangelie te willen verheffen, zag hij in Christus de hoogste, de eeuwige

Rede geopenbaard, maar vond tevens in dit hoog-rationeel karakter des Christendoms een bewijs te meer voor zijnen bovennatuurlijken oorsprong. In elk systeem vond hij juist dát *onredelijk* en onnatuurlijk, wat van vermenging met *onchristelijke* bestanddeelen getuigde. Al wat met den geest van Christus streed, droeg naar zijne schatting juist daarin reeds het merk der veroordeeling. Maar — en zietdaar te gelijk vrucht en blijk zijner echt Evangelische rigting — om dien geest te leeren kennen, die hem de hoogste toetssteen der waarheid was, raadpleegde hij voor alle dingen de *Schriften*, die van Christus getuigen. Met naauwkeurigheid legde hij zich daarom toe op de grondige *uitlegging* van ieder woord, door den mond der waarheid gesproken *). Bij zijne *historische* beschouwing bleef het Evangelie altijd norm en keursteen, waaraan hij elke latere openbaring van God in Christus onderscheidde en toetste: wel kon hij in den geest van Erasmus zeggen: „non parum me movet „Ecclesiae auctoritas," maar hij aarzelde nimmer er in den geest bij te voegen: „multo magis vero auctoritas Christi „et Apostolorum." En hoe begeerig ook naar een echt christelijk *weten*, dáár waar het hem nog niet gelukt was tot die hoogte te stijgen, bleef het eigen woord van den Heer en het feit van Gods openbaring in Hem de hoogste vierschaar, voor welker uitspraak alle zijne bedenkingen zwichtten. — Men vergeve het mij, zoo de volkomen instemming met deze beginselen mij die uitvoeriger deed vermelden, dan welligt noodzakelijk scheen: ik meen het aan de nagedachtenis van mijnen gestorvenen vriend verschuldigd te zijn, dat het doel van zijn werken en streven uit het regte oogpunt beschouwd worde!

Men wane echter niet, dat de wetenschappelijke rigting van van der Hoeven hem voor zijnen maatschappelijken werkkring minder geschikt maakte. Zijne rigting was niet slechts eene Bijbelsche, maar tevens eene *practische*: bleef hij een trouwe priester der wetenschap, hij was niet minder een echte dienaar der kerk. Zijne wetenschap had een

*) Proeven kan men vinden in *de Gids*. 1846, bl. 701, 1847, bl. 545. (hieronder bl. 58, 84.)

practischen *grondslag;* zij wortelde in het leven, en was hij overtuigd, dat de Geest van Christus de zijnen in de waarheid leidt, zoodat zij in Hem alles weten — het innig besef, dat onze kennis niet volkomen is, zoolang onze gemeenschap met den Heiland gebrekkig blijft, drong hem, zelfs in het belang zijner intellectueele ontwikkeling, tot steeds naauwer aansluiting aan Hem, in wien alle schatten van wijsheid en kennis verborgen zijn. Niet luide genoeg meende hij daarom zijne stem te kunnen verheffen tegen de gruwelijke afgoderij, die in onzen tijd met woorden en begrippen gepleegd werd: „van de *weet*heiligheid duchtte „hij nog grooter gevaar voor de kerk, dan waarmede de „*werk*heiligheid haar ooit had gedreigd." Geloovende, dat de wetenschap alleen op den bodem van de Godsdienst kon wassen, verwachtte hij beide hare wedergeboorte en haren triumf eerst van het beginsel des geloofs en der liefde tot Christus. Ook bij hem was de laatste grond zijns geloofs eene *subjectieve* en *practische:* „in zijn geloofsleven „zelf, in den H. G., die hem geschonken was, had hij, „als Christen, voor zichzelven de gewisheid van al wat te „zijner zaligheid noodig was, ja het middel om als door „een geestelijken tastzin te onderscheiden, wat met die „zaligmakende waarheid streed of daarvan afweek." Maar terwijl alzoo de Christelijke ervaring eene van de rijkste bronnen zijner Christelijke wetenschap uitmaakte, zocht hij tevens aan zijne wetenschappelijke onderzoekingen eene practische *rigting* te geven. *Dogmatiek* en *Moraal* waren in zijne opvatting — gelijk in die van den grooten Nitzsch — innig vereenigd, en het ideaal der Theologie, dat hem voor den geest zweefde, was niet, dat zij eene wetenschap des christelijken *denkens*, maar des christelijken *levens* moest zijn. Het kan ter kenmerkende proeve zijner geheele zienswijze verstrekken, dat hij juist het Godsdienstig leven in den mensch tot eerste onderwerp van een meer uitvoerig onderzoek koos. Wat louter wetenschappelijk was en volstrekt geene practische beduidenis had, wekte zijne belangstelling in betrekkelijk mindere mate, en eenmaal gaf het ons stof tot een vriendschappelijk geschil, dat hij de kritische operatiën der Tubingsche school zonder brandende belangstelling aanzag en (door een juisten tact geleid) de

schouders ophaalde over veel, dat mij en anderen met onrust en kommer vervulde. Voor elk verschijnsel daarentegen, dat meer onmiddellijk de *kerk* van Christus betrof, had hij een geopend oor en een opmerkzaam hart. Het Duitsch-katholicisme vond zeker op onzen vaderlandschen bodem geen grondiger beoordeelaar dan hem. Het zendelingswerk bezat zijne volle sympathie, en terwijl hij het met belangstelling gade sloeg, hoe de christelijke kerk hare keurbenden afzond tot verovering der heidensche wereld, zag hij juist in dien arbeid den weg geopend tot wedergeboorte van haar eigen geestelijk leven. Ook in dit zijn practisch karakter vertoonde hij zich *Nederlandsch* Theoloog in den edelsten zin van het woord. Hoe hoog hij ook het buitenlandsche waardeerde, hij was er niet blind voor, dat *hier* minder dan daar kerkelijke *leer* van kerkelijk *leven* gescheiden was, en zoo hij — bij alle verschil van beginsel en resultaat — de Groningsche school in ons vaderland met hooge vreugde begroette, het was vooral, omdat hij in haar een echt *nationaal* verschijnsel erkende, zijner hoogste belangstelling waardig. Terwijl anderen uit den vreemde dikwijls slechts wapenen medebrengen om tegen wat inheemsch en bekend is te strijden, keerde hij van zijne Academiereis terug met verhoogde liefde voor vaderlandsche instellingen; met versterkte overtuiging, „dat de Geest „van Christus, die de wereld draagt en de wereld ver„nieuwt, zich in menigvuldigheid van vormen openbaart"; bovenal met brandenden ijver voor de Evangeliebediening, waaraan de bestemming van zijn leven gewijd was. Het is inzonderheid zijne werkzaamheid in de laatstgenoemde betrekking, die ten bewijze van zijnen practischen zin kan verstrekken. Bij herhaling zag ik tot mijn innig leedwezen mijn pogen verijdeld, om hem zelven te hooren, maar genoeg is mij van zijne preekmethode bekend, om de overtuiging uit te spreken — die eerlang door de uitgave zijner nagelaten Leerredenen bevestigd zal worden — dat hij niet slechts in het hart, maar ook in het leven zijner toehoorders krachtig zocht in te grijpen *). Wel verre dat

*) Men vergelijke, des verkiezende, wat wij, na de verschijning van den nagelaten Bundel, bij de aankondiging in de *Jaarboeken* schreven, D. VII, bl. 568—572.

de wetenschap hem voor zijne bediening als herder en leeraar ongeschikt maakte, zocht hij integendeel van het kapitaal, dat hij in het boekvertrek of in het leven verzamelde, de renten mede te deelen aan de gemeente, die hij liefhad en diende. Slechts één proeve er van uit mijne eigene herinnering. „Gister" (zoo schreef hij mij de eerste week na zijne terugkomst van onze reize) „ben ik weder „voor mijne gemeente opgetreden met eene reispreek over „2 Cor. VIII: 1 [„Voorts maken wij u bekend, broeders, „„de genade Gods, die aan de gemeenten van Macedoniën „„geschied is"], mededeeling behelzende omtrent de genade „Gods, die in onze dagen aan de gemeenten in Duitsch-„land gegeven is. Ik baseerde mij daarbij, behalve op „enkele onzer ontmoetingen, vooral op hetgeen wij te „Heidelberg, van Ullmann, aangaande de Berliner Confe-„renz en Synode mogten vernemen. Mijn gehoor keek „eerst wel een weinig vreemd op, maar ik geloof toch te „mogen hopen, dat de preek gesticht en opgewekt heeft."

Ik moet ten einde spoeden, en heb nog slechts mijne bewering te regtvaardigen, dat zijne rigting eene *irenische* was: bij de waarheid zocht hij boven alles den *vrede*. Men versta die verzekering wèl. Verre was hij verwijderd van onverschilligheid voor zijn eigen kerkgenootschap. Van harte ingenomen met het beginsel der vrijheid, waarop het rust, roemde hij het, waar de gelegenheid zich aanbood, en verdedigde dat beginsel, waar hij het bij monde of bij geschrifte miskend en veroordeeld vond *). Nog minder dreef hij de liefde tot den vrede zoover, dat hij lafhartig kon zwijgen, waar hij in den boezem der christelijke kerk de waarheid vertreden zag en de leugen geëerd; getuige voor het tegendeel het krachtig protest, dat hij, door ijver voor de eer van Christus gedreven, tegen „de eigenlijke „haeresis, den gruwel der afgodsaanbidding van een bui-„tensporig Marianisme" deed hooren; eene pest, waartegen hij meende, dat de christelijke kerk zonder schroom of terughouding haar *anathema* uitspreken moest †). En aller-

*) Ten bewijze strekke zijne *Academiereis*, bl. 260 en elders, tweede druk bl. 166 en elders, *Dissert* de phil. a Limb. p. 84, 99, alibi.
†) *Gids*, 1846, bl. 741. (hieronder bl. 66—68.)

minst begeerde hij de verdraagzaamheid zoover te laten gaan, dat hij iedereen als christenbroeder zou willen erkennen, die verklaarde in den Bijbel niet meer dan de leer van God, deugd en onsterfelijkheid te kunnen vinden. „In zulke „voorslagen", — zoo klonk zijn hoogernstig antwoord — „kàn door ons niet getreden worden: wij ruilen ons christe-„lijk geloofsleven niet met eene geloofsleer, die eenige „overeenkomst met het Christendom heeft, zoomin als wij „de zon willen missen voor een gazlicht, dat van verre „naar haar zweemt." — Maar waar zijne verdraagzaamheid alzoo de klippen van indifferentisme en syncretisme ontweek, waar hij zelfs met zijn *irenisch* en *vermittelnd* streven eene *apologetische* rigting vereenigde, bleef hij tevens der schoone zinspreuk getrouw: „hij, voor wien Christus het licht der „wereld is, het hoogste wat hij kent, de volheid van wat „hij behoeft, die is een Christen. Ik beweer niet, dat „om het even is, wat iemand van Christus meent en aan „Christus heeft; maar het komt mij onbillijk voor, hem „wien Christus *iets* is, toe te voegen: gij hebt geen deel „hoegenaamd aan Hem *)." Terwijl dit beginsel hem bestuurde, viel het hem niet moeijelijk, zelfs daar, waar hij meeningen en rigtingen te bespreken had, die geheel van de zijne verschilden, den kalmen toon der gematigheid aan te slaan: ook bij het gevoel der sterkste antipathie, zocht hij naar punten van aanraking, en zelfs na eene afkeurende kritiek had hij vredesvoorslagen gereed en gaf toe wat hij bij mogelijkheid kon †). Nooit kon iemand — schoone, maar zeldzame getuigenis — die zijn afkeurend oordeel moest hooren, zich door hem gekrenkt of beleedigd voelen, want altijd liet hij hart en karakter onaangetast, en waar hij nooit anders dan met eerlijke wapenen streed, zorgde hij tevens, geen gekrookten rietscheut te breken, geen rookende vlaswiek te blusschen. Zoo bewandelde hij zijnen weg, het zwaard des Geestes in de eene hand, om elken vijand van Christus' kerk te bestrijden, maar ook in de andere den palmtak des vredes haar toonende. Vereeniging

*) *Academiereis*, bl. 70, tweede druk, bl. 45.

†) Een der ondubbelzinnigste bewijzen daarvan is zeker zijne beoordeeling der Mariavereering van Ds. Mensinga, in *de Gids*, 1846, bl. 737—749. (hieronder bl. 64—77.)

van verschillende kerkgenootschappen behoorde tot zijne innigste wenschen, omdat hij niet overtuigd was, dat het bestaan van papieren scheidsmuren tusschen Christenen en Christenen in eenig opzigt noodig, nuttig of wenschelijk zijn kon *). En dat deze zijne zucht tot vrede en eenheid zich niet enkel tot de verschillende afdeelingen der Evangelische kerk bleef bepalen — het is in zijne *Aphorismen over het eigenaardig goede in de Roomsch-Katholieke afdeeling der Christenkerk* †), met nadruk uitgesproken. Een hoogstuiteenloopend, niet altijd gunstig oordeel werd van verschillende zijden over dat opstel geuit: strenge Ultramontanen ter eene, streng orthodoxe zoowel als rationalistische Protestanten ter andere zijde, konden er zeker wel het minste vrede bij hebben. Vraagt men mijn oordeel, ik schroom de erkentenis mijner sympathie voor de meesten dier aphorismen geen oogenblik, en behoudens kleinere bedenkingen op enkele punten is het mij behoefte, om mijne ingenomenheid uit te spreken met het grounddenkbeeld, door van der Hoeven ontwikkeld: dat ook de Protestantsche eeredienst en kerkvorm aan eenzijdigheid lijdt, zoowel als de Roomsch-katholieke; dat onder ons het verstand dikwijls ten koste van gevoel en verbeelding gevoed wordt; dat er in het Roomsch-katholicisme elementen liggen, wier gezuiverde opname aan de volmaking der Evangelische kerk zou kunnen dienstbaar zijn; dat even zoo min de eene als de andere afdeeling des Christendoms bestemd is, om te blijven wat zij zijn, maar dat beiden zich moeten oplossen in de kerk eener betere toekomst. Zoo hij, te midden van al de woeling en de tweespalt onzer dagen, aan die kerk der toekomst gedacht, gearbeid, zich in hope vastgehouden heeft — voorwaar, het is geene mijmerij, die men bespotten, het is eene geloofskracht, die men bewonderen mag!

De kerk der toekomst — dat woord brengt mij tot een laatsten trek dezer schets. Men verlangt, en te

*) Zie *Academiereis*, bl. 82—90, tweede druk bl. 53—58. Het is hier natuurlijk de plaats niet, dit denkbeeld zelf te beoordeelen. Men kan den verdediger waarderen, zonder te meenen, dat hij het pleit heeft gewonnen.

†) *Gids*, 1846, II. bl. 141—154. (hieronder bl. 3—17.)

regt, dat de Godgeleerde op de hoogte van zijnen tijd zich bevinde. Zoo het bezit van een onmisbaar vereischte eene nieuwe lofspraak regtvaardigen kon, wij zouden ook deze doen hooren, dat van der Hoeven dien eisch ten volle heeft verstaan en vervuld. Maar wij kunnen daaraan zonder grootspraak eene hoogere toevoegen: hij stond in zeker opzigt *boven* zijnen tijd, hij zweefde den geest des tijds reeds *vooruit*. De gave der divinatie, van welke hij voor kerk en wetenschap zooveel heil verwachtte *), bezat hij zelf in bijzondere mate, en behoorde er, gelijk hij ergens verzekert, „tot het gezond en krachtig geloofsleven des „Christens etwas *apocalyptisches*, een orgaan voor de dingen „die komen zullen", het was in hem meer dan gewoonlijk ontwikkeld. Te midden van de woelingen der hoogere kritiek, en terwijl anderen den stortvloed met schrik zagen opkomen, vond hij al spoedig grond tot de geruststellende verzekering: „dat er wel veel grond overstroomd, maar „naauwelijks ééne kluit weggespoeld was", en de uitkomst heeft aanvankelijk zijne uitspraak bevestigd. — Waar anderen jubelden over de Duitsch-katholieke *hervorming*, sprak hij van de *scheuring;* terwijl de voorbarigheid reeds Luthers geest zag verrezen in wie onder feestbanket en toast het hervormingswerk weêr begonnen, liet zijn ernst de herinnering hooren: „het wordt voor de jonge gemeente hoog tijd, „dat zij den feestkelk ter zijde zette en alleen ga op den „berg om te bidden", en op het ongunstig oordeel, dat hij velde, heeft nu reeds de tijd het zegel der waarheid gedrukt. — Terwijl eindelijk ook in ons vaderland eene ongeloovige wijsbegeerte aan Christus den oorlog verkondigde, kon hij met kalmen moed het woord ter neder schrijven: „ik heb hope op een beteren tijd en ik kan niet nalaten „er van te profeteren — hope op eene christelijke weder- „geboorte van Anthropologie en Psychologie, op eene „*Λογική* in den hoogen zin des woords, die van den *Λόγος* „*τοῦ θεοῦ* zal aanvangen, niet gelijk Hegel dien begreep, „maar gelijk Joannes Hem aanschouwde." En al schijnt die omwenteling op het gebied des menschelijken denkens nog verre verwijderd, wij verwachten haar zoo zeker en

*) *Jaarb.* V. bl. 435. (Afzonderlijke uitgave van den „Brief" bl. 7.)

vast, als wij de komst van het rijk van Christus verwachten.

Zoo stond van der Hoeven Jr. daar onder ons, als profeet van een lateren vrede der kerk, als heraut van de komst des Konings van 't Godsrijk, te midden van de aanvallen zijner bitterste vijanden. Gewis, ware het hem vergund geweest, dien strijd langer mede te strijden, even krachtig van ligchaam als hij sterk was van geest, hij zou den kamp niet geschroomd, maar wat hij bij onze laatste ontmoeting mij zeide, bestendig behartigd hebben: „het „wordt hoog tijd, dat wij onze krachten concentreren tegen „de stoute openbaringen des ongeloofs." En had hij den schoonen triomf van waarheid en vrede mogen aanschouwen, neen, geene knie had zich meer dankbaar dan de zijne voor Christus gebogen, geene tong had reiner en hooger loflied doen hooren. Hij zelf verlangde aanvankelijk in vrome onderwerping dien triomf nog hier te beleven, en onder het vele, wat gedurende zijn langdurig ziekbed in hem te bewonderen was, behoort voorzeker ook die kalme effenbaarheid des gemoeds, waardoor hij evenmin onverschillig was voor het leven als buitensporig bevreesd voor het sterven. Nog in het laatst des vorigen jaars schreef hij mij: „ik leer geduld oefenen en zeggen: „misschien „ „is er verwachtinge. God zal het wèl maken, hoedanig „ „het einde ook zij. Hij maakte het altijd tot nog toe „ „zoo wèl met mij."" En Hij heeft het ook thans wèl gemaakt, arme, zwaarbeproefde — neen, rijke en gelukkige vriend! Ja! bestond er geen enkel antwoord op de vraag naar het *doel* der Voorzienigheid, waar jeugdige en veelbelovende kracht onder het geweld eener wreedaardige ziekte bezwijkt, wij zouden met stomme smart op uwe sombere grafstede staren, met al de troosteloosheid des ongeloofs in de ziel, nu wij ook u, gelijk een Nieuwland, een Borger, een Th. A. Clarisse, wier spoor gij later zoudt gedrukt hebben, reeds aan den aanvang uwer veelbelovende loopbaan gestuit zien. Maar waar de liefde u niet zal vergeten, kan het geloof u betreuren met onderwerping, met hope, met weemoedige vreugde. Hooger wijsheid had wat beters over u voorzien, dan wij in onze kortzigtigheid

voor u konden wenschen en vragen; de zeven en twintig vlugtige zijn geene verlorene jaren geweest; en was het aan de aarde slechts vergund de volle bloesems van uwen geest te bewonderen, de hemel zal er getuige van wezen, hoe voorspoedig de vrucht in malscher grond en zachter lucht zich ontwikkelt. Wie ook, dwalende in zijnen ijver, hout of stoppelen aandroeg, gij hebt *edele steenen* aan het gebouw der waarheid gehecht, die de vuurproef van den grooten dag niet zal verteren. Wel moet de Heer u liefgehad hebben, dat Hij u zoo spoedig met de eere verwaardigde, om aanschouwer zijner heerlijkheid te zijn, nadat gij hier een korten tijd zijn getrouwe getuige geweest waart! Gekroond, voor de strijd des levens de krachten van uwen geest uitputten kon; in den morgenstond van uwen akker geroepen, voor de heete middagzon u het moede hoofd magteloos ter aarde deed buigen; heengegaan uit de wereld, voor nog kleingeestige nijd uwen roem kon bezwalken of miskenning uwer edelste bedoelingen uw hart kon doorwonden — o, zoo er geene andere keuze ware, dan tusschen het benijden of het beklagen van uw lot, kon die keuze moeijelijk zijn?.......

Maar neen, niet om u te beklagen, niet om u te benijden — om u te volgen zijn wij geroepen, die weemoedig op uw graf blijven staren; u te volgen in het ijverig woekeren met het aanvertrouwde talent, in het lijdzaam dragen van het opgelegde kruis, in het geloovig heiligen van iedere gave en iedere kracht aan Hem, die de gave verleent en de kracht ondersteunt! Zulk eene hulde, bestendiger en vruchtbaarder dan de bladzijden van trouwe herinnering, door de hand der vriendschap beschreven — wij beloven haar in den geest aan u, aan de kerk, aan den Heer! Zoo waarlijk moge eens op ons graf de taal worden gehoord, die wij scheidende van het uwe herhalen: „*Uwe werken volgen u.*”

ROTTERDAM,
April 1848.

PROZA.

APHORISMEN

OVER

HET EIGENAARDIG GOEDE IN DE ROOMSCH-KATHOLIJKE AFDEELING DER CHRISTENKERK.

'T Is tegenwoordig voor den protestant moeijelijk spreken en schrijven over al wat zijne roomsch-katholieke zusterkerk betreft. Wie wil gaarne gerekend worden onder dat heir van bloode schreeuwers, die den oorlogskreet tegen haar aanheffen, als had zij met ons niet éénen Heer en Heiland; die elkander bang maken voor hare pogingen, als ware zij aan Gods bestuur ontwassen? Wie ziet er niet tegen op, onder de verdenking te staan, van uit modezucht met haar te coquetteren, en voor een verrader der beste, heiligste zaak gehouden te worden? Wie waagt het bijna den middenweg te betreden, op gevaar af van aan beide partijen evenzeer te mishagen, en zich van links en regts voor een laauwe, karakterlooze, onverschillige te hooren uitkrijten? — Wanneer ik nogtans voor mijn vreedzaam woord eene vreedzame plaats durf vragen, geschiedt het in de hoop, dat ik onbevooroordeelde lezers zal vinden, die mij, op den titel van mijn opstel af, niet aanstonds voor een verkapt Jezuït, noch voor een Laodiceër houden; welwillende lezers, die mij geen geloof weigeren, als ik verzeker, dat niet de zucht om wat vreemds, maar de wensch om iets goeds te zeggen, en welligt iets beters uit te lokken, mij tot schrijven drong; lezers, eindelijk, — zóó stel ik ze mij liefst van alle voor, — van harte katholiek, van harte protestant, maar die toch

nog iets meer dan protestant of katholiek, die in de eerste plaats leden willen zijn der kerk van Christus. Die „kerk der toekomst" heb ik lief, schoon haar nu niet ziende; in het geloof aan haar heb ik geschreven; aan haren bouw wenschte ik, met zoo weinig gerucht mogelijk, een enkelen steen toe te voegen. Heb ik, dwalende in mijnen ijver, hout of stoppelen aangedragen, de vuurproef van den dag vertere mijn werk, en 't moge met den wind verwaaijen!

I.

De mensch en al wat menschelijk is neigt, als de ondervinding leert, tot eenzijdigheid. Wij streven voort op de baan der volmaking, niet in regte lijn, maar *en zig-zag* — vergeeft het vreemde woord; — bij actie en reactie — verschoont den kunstterm. Het christelijk leven, omdat het een menschelijk leven is, volgt in zijne ontwikkeling veelal denzelfden gang. Het Christendom is de godsdienst der *liefde*. In de liefde zijn twee beginsels werkzaam: zelfstandigheid en gemeenschap, ja, de hoogste zelfstandigheid en de engste gemeenschap. Want nooit gevoelt de mensch zich meer zelfstandig, nooit geeft hij zich meer over als ware 't om zich zelven te verliezen, dan wanneer hij waarlijk liefheeft. Daarom kan het Christendom alléén, wat voor de godsdienst op elken lageren trap van ontwikkeling onmogelijk is, van den éénen kant elken mensch, als individu, geheel zelfstandig opvoeden, en van de andere zijde de menschheid, als één geheel, tot volkomenheid brengen. In Christus alléén erkennen wij de regten van elken mensch op al wat menschelijk is, en de regten der menschheid op elk harer leden. Ieder voor zich zelven, elk voor allen, allen voor elkander en voor een iegelijk in het bijzonder. Ieder volkomen vrij, allen elkander onderdanig, afhankelijk uit vrije keuze. Aan elk zijn eigendom, heilig en onvervreemdbaar, en toch allen alles gemeen; vele gaven, één geest; vele leden, één ligchaam; elk christen priester, en toch maar ééne kerk; elk zijn eigen, en allen toch maar één geloove — dat wonder zou de liefde werken!

Zij deed het aanvankelijk. — De apostolische kerk is de

openbaring van het gezond christelijk leven der liefde, en de typus der volmaaktheid, welke wij van Hem verwachten, die Heer der toekomst is. Maar het Christendom, schoon niet van de wereld, was in de wereld, en moest de wereld overwinnen. Zoo werd de ontwikkeling strijd, het leven worsteling; het goddelijke werd met het menschelijke vermengd en ging er in schuil; 't is met het koninkrijk der Hemelen als met een zuurdeeg. De liefde verkoelde; hare beide bestanddeelen, als ik ze zoo noemen mag, scheidden zich van elkander, en werkten beurtelings met ongetemperde kracht. Zelfstandigheid en gemeenschap ontwikkelen zich in het christelijk leven en in de christelijke kerk eenzijdig, als bij afwisseling, en daardoor tevens gebrekkig en min zuiver. De menschelijke, d. i. gebrekkige en eenzijdige ontwikkeling van het christelijk beginsel der gemeenschap, is het roomsch-katholicisme; de menschelijke ontwikkeling van het christelijk beginseld er zelfstandigheid is het protestantisme. Ik behoef niet te herinneren, dat, gelijk het het katholicisme de hervorming overleefd heeft, zoo het protestantisme ouder is dan Luther. Maar ik moet mijne stelling breeder uiteenzetten, en aantoonen op wat gronden zij rust.

In de liefde, welke zich eenzijdig, min of meer gebrekkig, ontwikkelt, zal eerst het beginsel van gemeenschap boven dat van zelfstandigheid heerschen. Men begint met zich in vol vertrouwen over te geven; het duurt somtijds lang, eer men zich zelven wedervindt. Zoo moest zich dan in de christenkerk het katholicisme vóór het protestantisme ontwikkelen. Ik ontken niet, dat uitwendige omstandigheden en dat ook de geest der wereld zamenwerkten, om aan het katholicisme die uitbreiding, die vastheid, en bovenal dien aristocratischen, monarchalen, despotischen vorm te geven, die het al spoedig verkreeg, die het lang, ten deele tot op onzen tijd, behouden heeft. Maar die ingenomenheid, dat dweepen met de kerk, dat afstand doen van alle eigen regt, die onderwerping aan het groot geheel, van de zijde der leeken; en van den kant der geestelijkheid, die willige subordinatie, dat leven in de kerk en voor de kerk, met opoffering van huisselijk geluk, met verloochening van den wensch *auch etwas für sich zu seyn* — het is in de eerste

plaats een uitvloeisel van den geest van Christus, eene openbaring van het christelijk leven, maar in ziekelijken toestand, kwijnende door een verkeerd geleide en eenzijdige ontwikkelde zucht tot gemeenschap.

Na die eerste drift, met welke de liefde zich aansluit en overgeeft, komt zij weder tot bezinning. Het beginsel der zelfstandigheid doet zich gelden, en de mensch wil weten, wat hij bij zijn zelfvergeten gewonnen heeft. Is de uitslag van het onderzoek gunstig, de liefde zal des te sterker zijn, naar mate zij nu ook redelijker is; maar is het vertrouwen misbruikt, de verwachting teleurgesteld, misnoegen en afkeer zullen het gevolg wezen. De christenen hadden in de kerk alles gezocht, en de kerk had niet alles te geven, omdat zij niet geheel in Christus gebleven, omdat zij nog geene evangelische kerk was. Ja, verontreinigd als ze was door den geest der wereld, had ze meer en meer, en ten laatste schromelijk en schandelijk, misbruik gemaakt van het goed, van het blind vertrouwen harer leden. Waar allen alles voor haar overgaven, had zij velen veel onthouden; waar men haar lijdzaam volgde, zoo het heeten moest tot Christus en de zaligheid, had zij voor Christus den paus, voor de zaligheid het verderf in de plaats gesteld. Ik spreek van de kerk vóór drie eeuwen, die rijp was ten ondergang of — ter hervorming. Velen hadden haar sinds lang gewantrouwd, weêrsproken, bestreden. Zijn wij niet allen priesters? Is Christus de Christus der geestelijken alleen, of ook der leeken? Ja, van een iegelijk onzer! Elk voor zich zelf, gij kinderen Gods! Zoo protesteerden wij, zoo doen we het nog.

Maar het protestantisme is de menschelijke, d. i. gebrekkige en eenzijdige ontwikkeling van het christelijk beginsel der zelfstandigheid. Gebrekkig — niet tegen alle onwettig gezag der kerk is geprotesteerd. Het christelijk gevoel en het christelijk geweten deden zich bij de hervorming gelden, ook werden *zij* vrij verklaard; de onchristelijke vormen van eeredienst lagen ter neder; de aflaten waren vernietigd; men behoefde niet meer bij priesters te vragen: wat moet ik doen om zalig te worden? Maar het verstand, dat altijd bedaarder gang pleegt te houden — (en de christelijke gnosis was toen nog min ontwikkeld) —

het verstand nam zijn tijd niet waar. Toen Luther het formeel beginsel der hervorming uitsprak, en zijne eigene schriften wilde verbranden, opdat niemand later bij hem mogt zweren, toen was het oogenblik geweest, om uitdrukkelijk, voor alle volgende tijden, vrijheid van denken en leeren te eischen. Maar bij wien kwam toen de vrees op, dat de katholieke zuurdeesem bij protestanten zóó krachtig zou nawerken? Toen de christelijke gnosis later haar protest van zelfstandigheid indiende, was het te laat; de tijd van protesteren was voorbij, en gehecht als men bleef, ondanks zich zelven bleef, aan de aloude kerk, wilde men de laatste boei niet verbreken, om, zoo men meende, den laatsten band niet te verscheuren.

Des te sterker en te eenzijdiger ontwikkelde zich de zelfstandigheid in het verder christelijk leven. Door de kerk teleurgesteld, wilde de protestantsche christenheid van de kerk, van de zigtbare althans, weinig meer weten; zij droeg hare liefde over op een ideaal, op de onzigtbare kerk, en troostte zich met eene toekomstige gemeenschap der heiligen, die echter nog niet werkelijk was en dus ook nog niet werken kon. En zoo staan de beide afdeelingen der christenkerk tegen elkander over: de ééne katholiek, maar niet op de regte wijze, omdat ze niet evangelisch is; de andere evangelisch, maar niet volkomen, zoolang ze niet katholiek is; in gene gebrek aan zelfstandigheid, gebrek aan gemeenschap in deze.

II.

Men kan, zonder onbillijk te zijn, het katholicisme en protestantisme niet coördineren. 't Laatste is buiten tegenspraak een hoogere ontwikkeling des christelijken levens. De katholiek voelt zich lid van het ligchaam; de protestant voelt zich lid van het hoofd des ligchaams. De katholiek zegt: als leden der kerk zijn we christenen; de protestant: als christenen alleen kunnen we eene kerk hebben. En zóó is het! Christus is ouder dan de kerk en meer dan de kerk; waar Christus is, zal ook wel eene kerk komen; maar hoe is van eene verbasterde kerk het zuiver Evangelie te verwachten? Eerst één met Hem, dan met elkander

één! Ja, het protestantisme staat hooger dan het katholicisme. Wilt gij een bewijs te meer? Het protestantisme gevoelt en erkent zijne onvolkomenheid, gevoelt en erkent ook langs zoo meer zijne eenzijdigheid. Dit ligt in den aard der zake. Waar het beginsel der gemeenschap heerscht, gevoelt men wel de behoefte aan iets beters; maar men meent de bevrediging dier behoefte juist in de gemeenschap te hebben; en is elk katholiek een zwak en zondig wezen, de kerk — waant hij, en hoe laat zich die dwaling begrijpen! — de kerk is heilig, volkomen, onfeilbaar; wat aan elk der leden ontbreekt, wordt uit den gemeenen schat voldaan. Maar is de mensch tot zelfstandigheid ontwikkeld, heeft de christen geleerd voor zich zelven toe te zien — het is met die vriendelijke begoocheling gedaan; is elk onzer schuldig, dan zijn we het ook allen te zamen; niet in elkanders gemeenschap, in de gemeenschap met Christus alléén zijn we rijk en heilig, en worden geleid in al de waarheid.

Is het protestantisme eene hoogere, en toch eene eenzijdige ontwikkeling van het christelijk leven, dan moet het ook al wat het katholiscisme goeds, d. i. christelijks, heeft, in zich opnemen; — niet, zonder meer, overnemen, maar gelouterd en verheerlijkt opnemen. Zoo neemt de vruchttak de sappen van den stam in zich op, maar om ze te verfijnen en te veredelen; onder in den tronk stremden ze tot knoesten en kwasten; boven aan de loten stollen ze tot bloesems en vruchten.

III.

't Is den katholiek toch niet ten kwade te duiden, dat hij hoog met zijne kerk is ingenomen, en ons, die buiten zijn, met deernis beschouwt. De roomsch-katholieke kerk! „Ziet, welk een gebouw! — Protestanten, zoo hebt ge 't niet." — Wij plegen op die uitdaging min of meer wrevelig te antwoorden: „Zoo willen wij 't niet eens hebben." De katholiek gelooft er niets van, en wij zeggen ook maar half de waarheid. Neen zóó, juist zóó verlangen wij het niet; we zouden het nog wel beter wenschen; maar wij verzwijgen en ontveinzen, dat wij het daarom nog niet

beter hebben. Valt het den protestant moeijelijk de katholieke kerk te prijzen, zoolang hij van zijn standpunt haar gadeslaat: vergelijkt haar met al wat de oudheid groots en heerlijks heeft — hoe overtreft zij 't verre! Het christelijk Rome is magtiger dan ooit het heidensch Rome was; het viert luisterrijker zegepralen; het heeft stouter plannen, juister middelen, fijner staatkunde, grootscher feesten, eerwaardiger aanzien. Of maakt al dat vertoon geen indruk op u, omdat ge ook niet voor één oogenblik kunt vergeten, hoeveel gebrekkigs, hoeveel kranks, hoeveel verkeerds er onder schuilt, — hebt dan eerbied voor die onverbrokene eendragt, voor dat magtig gevoel van gemeenschap, hetwelk tot nog toe den protestanten te sterk, der reformatie te magtig was. Ik laat uitzonderingen en tegenwerpingen, ik laat zelfs beknibbelingen gelden; maar van de gemoedelijke katholieken moet toch door vriend en vijand erkend worden: „Ziet! hoe ze zich vast aaneensluiten, eendragtig volhardende, om elk in zijn kring, ieder op zijn post, voor de kerk te arbeiden en te leven, opdat zij in stand blijve, zich uitbreide en bloeije." Dat is het geheim harer kracht; mogten wij het haar afzien! De klagten over onze verdeeldheid zijn zou oud en vervelend en verdrietig om te hooren; — zwijgen wij er van! Maar als men ons troost: „Wij zijn één in hoogeren zin!" dan wil ik het wel tot geen prijs miskennen of geringschatten; maar wie betreurt niet, dat die hoogere éénheid zoo hoog boven ons zweeft, en zoo zelden op aarde afdaalt, om zich in 't leven te openbaren? Is de éénheid der katholieken minder van gehalte, te beter schijnt ze gangbaar te wezen en te hoogere rente te geven. En het is mij soms, als hoorde ik bij de luide betuiging der protestanten: „we zijn één!" de fluisterende afspraak: „we zullen niet te digt bij elkander komen."

Vanwaar die gehechtheid van den katholiek aan zijn lieve moeder, de kerk? — „Bijgeloof en onkunde!" — Waarlijk? Na drie eeuwen protestantisme, onder de verlichtste volken van Europa, onder alle standen, niet zelden bij zeer beschaafde, soms bij zeer geleerde menschen, zóó veel bijgeloof en onkunde? Zulk een verschijnsel alléén aan zulke oorzaken te willen toeschrijven, schijnt mij toe bijgeloof aan het vermogen der onkunde, en onkunde van den aard van

het bijgeloof te zijn. Ik stem toe, dat de katholieke kerk ophoudt in de behoeften harer leeken te voorzien, zoodra hun christelijk leven, hun christelijk gevoel, en hunne christelijke gnosis tot een hoogen trap van ontwikkeling gekomen zijn. Maar de katholiek, zoolang hij katholiek blijft, en het beginsel der evangelische vrijheid en zelfstandigheid bij hem sluimert, vindt in zijne kerk al wat *hij* behoeft; zij is hem alles, daarom geldt zij hem ook alles; zij geeft hem alles, daarom geeft hij haar zich zelven en al het zijne. Zoo is het in onze protestantsche kerken niet; de ééne meer, de andere min, maar alle schieten te kort in 't voldoen aan de behoeften harer leden. Van daar — ik spreek in het algemeen — die talrijke en diep betreurde overgangen tot de katholieke kerk; van daar onder hen, die getrouw blijven, dat gebrek aan kerkelijk leven en kerkelijken zin — zeg ik te veel? — aan christelijke gemeenschap.

IV.

De katholieke kerk omvat den geheelen mensch, soms, het is waar, met knellenden arm. De zorg der protestantsche bepaalt zich te zeer tot den denkenden mensch; — in vroeger tijden was ook die zorg niet altoos even zacht en teeder. Maar de christelijke verbeelding, het christelijk gevoel en de christelijke praxis worden bij ons door de kerk te zeer veronachtzaamd; men laat ze toe, men laat ze vrij; maar men laat ze te veel los, men laat ze te veel over. Vergunt mij, dat ik meer in bijzonderheden aantoone, hoe de katholieke kerk de verbeelding, het gevoel en de praxis harer leden leidt, en wat, naar mijne meening, daarin goeds en loffelijks is. Ik begin met de verbeelding. Men keurt het af, dat de katholieke kerk kinderen van twaalf jaren als volleerd beschouwt, en tot de communie toelaat. Ik zal het niet prijzen, dáárom vooral niet, dewijl het korte onderrigt veelal nog hoogstgebrekkig en oppervlakkig is; de protestantsche jongeling en maagd, die in volwassen leeftijd, na grondig onderwijs, worden aangenomen, hebben een beter deel ontvangen. Intusschen, wanneer men bij den katholieken knaap eenige belangstelling en opmerkzaamheid mag onderstellen, is het niet te ontveinzen, dat hij op

zijne beurt iets vooruit heeft. De groote waarheden, welke hij belijden zal, heeft hij gezien, heeft hij als voor oogen, in kruisbeeld en altaarstuk en plegtige eeredienst; de protestantsche lidmaten — ik spreek hier en in 't vervolg inzonderheid van onze landgenooten — hebben er alleen van gehoord. Waarom heeft het protestantisme tot de kunst gezegd: „de kerk heeft u niet meer noodig?" Heeft de hervorming dan de verbeelding vernietigd? Is het dan niet goed, niet wenschelijk, niet noodig, dat zij, die toch ook een geestelijk zintuig, eene gave des Scheppers is, geleid en gelouterd worde? 't Is waar, het protestantisme verbiedt niet te schilderen en te beeldhouwen; het gedoogt, het ziet gaarne, dat penseel en beitel zich aan bijbelsche stoffen wijden. Niemand zal het den protestant ten kwade duiden, dat Thorwaldsens Christus-beeld beschouwe en zich gedurig voor den geest stelle, opdat hij te beter die roerende noodiging versta: „Komt herwaarts tot Mij!" Waarom versmaadt dan de kerk, als kerk, de gaven des schilders en des beeldhouwers? Is het onverschillig, hoe men zich den persoon des Heilands voorstelle? Is 't goed, dat, wanneer het op de kerk moet aankomen, geen onzer gemeenteleden eene duidelijke en waardige voorstelling zal hebben van het kruishout, veel minder van de houding, waarin Christus voor hem gestorven is, noch van de opstanding, noch van de hemelvaart? — „Maar het Christendom is geen zinnelijke godsdienst; Christus heeft ons niet gezonden om te beeldhouwen en te schilderen, maar om te prediken." — Paulus was ook niet gezonden om te doopen; wie zal er een bewijs tegen den doop uit afleiden? Neen, het is ons niet om het uiterlijke teeken te doen; maar het teeken zelf moet prediken, prediken voor de oogen, wat de mond voor de ooren predikt. Neen, het Christendom is geen zinnelijke godsdienst; maar de mensch is zinnelijk; en wordt zijne verbeelding niet tot het bovenzinnelijke, tot het ideale geleid, daar is groot gevaar, dat zij grofzinnelijk worde. Nog eens: de protestantsche kerk keurt het niet af, dat hare leden in het beschouwen der meesterstukken van schilder- en beelhouwkunst voedsel zoeken voor hunne christelijke verbeelding. „Zijt gij in de gelegenheid — ik heb er niet tegen! — maar bij mij vindt ge 't niet." Dat

zal de katholiek nooit van *zijne* kerk hooren; „wat u goed is,” zegt zij, „dat kan en zal ik u geven.”

Maar zoo worden wij wedergebragt tot de aanbidding der heiligen en der moedermaagd! — Ik kan het niet zien; wanneer de verbeelding maar niet ten koste van 't verstand overvoed, wanneer ze met verstand opgevoed wordt. De katholiek aanbidt ook de hostie; zult gij er het avondmaal om afschaffen? *Abusus non tollit usum;* en dat het misbruik in sommige gevallen niet van 't gebruik te onderscheiden en af te scheiden zou wezen, is een dier afschaffingstheoriën, welke gaarne voor axiomaas doorgaan, omdat ze niet bewezen kunnen worden. Van heiligen-beelden heb ik voor het overige niet gesproken. Maar van de heiligen valt toch nog iets te zeggen.

V.

Gelijk de overdrevene vereering der heiligen is af te keuren, zoo is het aandenken aan hen een band van gemeenschap met al de christelijke voorgeslachten. De katholieke kerk strekt zich voor het gevoel van elk harer leden niet alleen uit in de ruimte, maar ook in den tijd; zij omvat den hemel met de aarde, 't verleden met de toekomst. Bij de protestanten is het nog zoo lang niet geleden, — en is het wel reeds overal verleden? — dat de kerkgeschiedenis zich voor den leek bepaalde tot het Boek van de Handelingen der Apostelen, het jaar 1517, en het Kerknieuws van de *Boekzaal.* Tegenwoordig wordt *het onderrigt* in de kerkgeschiedenis meer en meer algemeen; en dit is een voorregt, hetwelk de protestanten boven de katholieken genieten, — *het onderrigt* zeg ik; overal toch speelt bij ons het verstand den boventoon. Indien maar niet *solo*! Welk gebruik maakt de protestantsche kerk van de kerkgeschiedenis, tot opwekking van het christelijk gevoel? Jaarlijks eene hervormingspreek, waarin het den leeraar, als bij uitzondering, geoorloofd is, onbijbelsche namen van den kansel te noemen, anders in de publieke opinie contrabande. Ik meen, dat de katholieke kerk wèl en wijs heeft gehandeld, met „de wolke van getuigen” te vergrooten, door hunne lijst tot op onzen tijd voort te zetten, en hen

in feestelijk aandenken te houden. Feesten — wat zijn de protestanten er arm aan! En toch is er misschien geen krachtiger, laat mij er mogen bijvoegen, geen zuiverder middel, hetwelk meer in den milden geest der godsdienst en des evangeliums valt, geen beter middel misschien, om het christelijk gevoel op te wekken, te louteren, te sterken. Eenige feesten hebben wij, — die feestelijk zijn; in vergelijking met onze overige godsdienstoefeningen; anders zou men het onzer kerken en vergaderingen bij zulke gelegenheden niet aanzien, dat we feest vierden. Op al die feesten is de preek niet slechts hoofdschotel, maar het éénige geregt bijna waaraan veel zorg besteed wordt. Wij hebben — ik spreek weêr van hetgeen pleegt te geschieden — geene lente-, geene hervormings-, geene oudejaarsfeesten, maar lente-, hervormings- en oudejaarspreken; ja, in hoevele, vooral vaderlandsche, kerken zal men komen, verlangende Kers- en Paasch- en Pinksterfeest te vieren, en zich met eene Kers-, Paasch- en Pinksterpreek tevreden moeten stellen? Of ik ze wil afschaffen? Of ik ze wil ruilen tegen de muzijk en verdere eeredienst der roomsch-katholieken? Ik denk er niet aan. Maar men kan het ééne doen en het andere niet nalaten. Ik zou geen orchest in de kerk verlangen; maar eene liturgie, zoo als die in Duitschland door koor en gemeente wordt uitgevoerd, acht ik zeer stichtelijk en wenschelijk. En ziedaar tevens, in de Pruissische *Agenda*, ik zeg niet een volmaakt model, maar eene loffelijke proeve, op welke wijze het eigenaardig goede in de roomsch-katholieke kerk door ons, protestanten, kan worden overgenomen. Immers, het protestantisme heeft op zich zelf niets tegen muzijk, ook niet tegen christelijke muzijk, en hetgeen verder strekt om het godsdienstig gevoel op te wekken. Welk predikant zal den leek, die hem raadpleegt of het geoorloofd zij een oratorium van Haydn of Beethoven te gaan hooren, waarschuwen: „Mijn vriend! doe 't niet! Dat is te zinnelijk; dat riekt Roomsch; gij hebt immers des zondags ons psalmgezang." En waarlijk, zulk een raad zou weinig kennis van de toovermagt der toonen of van den aard van het godsdienstig gevoel verraden. Nog heugt mij, hoe te Berlijn, bij de uitvoering van Schulzens *Hymnus an Gott*, in de Singacademie, voor een zeer wereldsch gehoor, toen

de woorden: „*Du bist uns nah'!*" eenige malen, telkens zachter, breeder, plegtiger herhaald werden, totdat ze wegstierven in de doordringende bastoonen: „*nah'*, — *nah'*, — *nah'!*" hoe op dat oogenblik al de hooggekapte en gepluimde hoofden zich bogen, als voor de Majesteit des Alomtegenwoordigen, die niet verre is van een iegelijk onzer. — „Die indruk is voor een oogenblik!" — Eilieve! hoelang zal het meerendeel uwer hoorders eene preek over dit onderwerp onthouden? Neen, het protestantisme heeft niets tegen muzijk; het laat zelfs oratoriën in de kerkgebouwen toe; het was ook moeijelijk te weigeren, sedert ze waren opengesteld voor Nutsvergaderingen en latijnsche promoties; maar gedurende die oratoriën zijn het, om de dood! geene kerkgebouwen; hadden we wijwater, wij zouden ze weêr afspoelen! Waarom toch? Is 't eerlijk? Is 't consequent? Dominé's en kerkeraden en gemeenteleden wonen zulke muzijkfeesten bij, en, wij hopen het, met stichting bij. Waarom moet de hoogere, kerkelijke wijding er aan ontbreken? Waarom moet de protestant het voedsel voor zijn christelijk gevoel als ter sluiks zoeken en genieten? Waarom geeft de kerk niet aan hare leden, hetgeen zij hun toestaat elders aan te nemen? — Neen, van de kerk moet dat en al wat daarnaar zweemt blijven uitgesloten; in het christelijk leven mag het worden toegelaten.

VI.

Zoo zijn, helaas! kerkelijk en christelijk leven bij ons maar al te zeer afgescheiden. En toch, wie stemt niet toe, dat de godsdienstoefening geheel leven en het geheele leven godsdienstoefening wezen moet? Dat *leert* het protestantisme; maar de protestantsche kerk is er niet op ingerigt. De katholiek, de echte katholiek, leeft altoos in de kerk; de protestant wekelijks weinige uren; immers, hoevele protestanten blijven in de kerk, als zij het kerkgebouw verlaten? Ik denk niet gering van de herderlijke zorg onzer evangeliedienaren; waar ze geoefend wordt, is zij uit haren aard veel herderlijker dan die der meeste pastoors. En het is voorzeker een groot voorregt, dat de protestanten geen priesterstand, geene middelaars tusschen God en men-

schen erkennen, buiten den Éénen en Éénigen. Of evenwel de katholieke geestelijke, en waar deze zich waardig gedraagt, ook de katholieke leek, niet wederkeerig eenig voordeel trekt uit de beteekenis, die aan het ambt gehecht wordt? Zou het goed zijn, dat bij de protestanten alles op den persoon aankomt, en dat bij velen de huisvriend, de geachte en geliefde huisvriend, den evangeliedienaar moet binnensmokkelen? Wat vermag de protestantsche zielzorger, niet in theorie, maar in de daad, uit kracht van zijn ambt? Wat sommigen er ook van zeggen, men moet meer apostolisch willen zijn dan de Apostelen zelve, om te beweren, dat de evangeliedienaar altijd als broeder tegenover broeders staat. Hij kan en moet soms meer zijn, want de gemeente kiest hem in vele gevallen tot haren vertegenwoordiger, en legt al hare magt in zijne hand. Dáárom voegt hem de titel van *Eerwaardig* — (in zich zelven is hij, wat de anderen zijn, een onwaardig zondaar —); dáárom het achtbaar ambtsgewaad. In hem eert men, afgezien van den persoon, de gemeente, de kerk, het ligchaam des Heeren; en dat de protestanten alleen aan den persoon, niet of luttel aan het ambt hechten, toont hoe zwak hun gevoel van gemeenschap, hoe flaauw hun denkbeeld van kerk en gemeente is.

Voor het christelijk leven vindt de katholiek in zijne kerk leiding en bestuur, de protestant alleen, of bijna alleen, leering en onderrigt. Stel u voor, dat een katholiek, uit een katholiek land, uit België, tot helder inzigt in de evangelische waarheid, tot een hoogeren trap van ontwikkeling des christelijken levens komt, en zich bij de protestanten voegt, terwijl hij zich terzelfder tijd met der woon in Nederland vestigt. Hij geeft zich als lidmaat aan, bij den predikant van het dorp, waar hij burger wordt. „Ik heb mijne betere inzigten, mijne hervorming naar verstand en hart, aan den Bijbel te danken; ik wensch het boek der boeken in veler handen; ik heb een som bestemd voor uw kerkefonds ter uitdeeling van Bijbels." — „Zulk een kerkefonds bestaat er niet; de kerk deelt geen Bijbels uit; daar is een genootschap, hetwelk zich daaraan wijdt." — „Een genootschap? De kerk heeft haar regt en voorregt aan een genootschap afgestaan? — Maar ik wenschte, ook mede te

werken tot de uitbreiding van het zuiver Evangelie onder de Heidenen. Zijt gij misschien lid van de protestantsche propaganda?" — „Gij bedoelt ons Zendelinggenootschap!" — „Wederom genootschap? Het staat dan toch onder opzigt, en in naauw verband met de kerk?" — „Neen! 't Is niet van de kerk uitgegaan. De kerk heeft eigenlijk noch zending noch zendelingen. Zij houdt maandelijks bedestonden om 's Heeren zegen af te smeeken over den arbeid....." — „Over den arbeid, die haar was opgedragen," valt de katholiek in, „en dien ze niet aan een genootschap behoorde over te laten." — Dezelfde man vestigt zich later te Amsterdam; hij ontmoet er een protestantschen vriend, en zegt hem: „Men heeft mij met een woord uitgenoodigd om lid te worden van: *Hulpbetoon aan eerlijke en vlijtige armoede;* is dat een Joodsch genootschap?" — „Neen, ik geloof dat al de leden Christenen zijn, en wel meest protestanten." — „Heeft men hier ter stede dan geen diakoniën? Mij dunkt, eerlijke en vlijtige armoede valt onder haar ressort." De Amsterdammer die zelf diaken is, lacht, om te verbergen dat hij bloost. — „Wáárom ben ik dan lidmaat der kerk geworden, als de kerk mij van 't ééne genootschap naar 't andere verwijst? Hoe kan de kerk het verantwoorden, dat zij *haren* Bijbel, *haar* Evangelie, *hare* armen in vreemde handen overgeeft? Hoeveel, of, hoe weinig doet dan de kerk?"

VI.

En de diaken haalde voor den dag een der laatste nommers van het *Maandschrift voor Christenen van den Beschaafden Stand*, en las er uit voor een betoog: dat het denkbeeld van kerk eene hersenschim is, dat de belijders des Heeren onderling naauw vereenigd zijn, door hooger en heiliger, maar toch door gelijksoortige gemeenschap als de regtsgeleerden, de natuuronderzoekers, de wiskundigen, de dichters, en dat ten aanzien der buitenwereld elk hunner op zich zelf staat. En de gewezen katholiek nam zijn Nieuw Testament ter hand, en las er uit voor van het gebed des Heeren, Joann. XVII, en stelde tegen die vergelijking met regtsgeleerden en dichters de bede over: „dat zij allen één

zijn, *gelijkerwijs Gij, Vader! in mij, en ik in U*, dat ook zij in ons één zijn;" en omtrent het opgemerkte ten aanzien der buitenwereld, haalde hij de woorden aan: „*opdat de wereld geloove*, dat Gij mij gezonden hebt." — Als de wereld het *niet* gelooft — aan wie de schuld?

Één in ons, in God en Christus één! Hoelang zal het duren, tot de Christenen die woorden verstaan, en al de onwettige facties zamensmelten in ééne evangelisch-katholieke kerk? Neen, geene roomsch-katholieke! Niet één in den paus, niet één in het geloof aan de traditie, noch in de vreeze der formulieren, noch in den naam van Arminius of Luther, noch in den Bejaarden-Doop! Dat is menschenwerk, hetgeen verbroken zal worden; en dáármede zal de wereld zich verontschuldigen, ten dage des oordeels: „Heer! wij zouden uwe jongeren daaraan kennen, dat ze één waren in U; dit zou ons het teeken wezen, dat Gij van God gezonden zijt; maar dan zijn veelmeer de pausen en sommige uitstekende mannen van lateren tijd van God gezonden; zij hadden hunne discipelen en volgers, die één in hen waren; maar eene kerk, één in U, hebben wij op aarde niet gezien." Protestanten, Katholieken, Christenen, wat zullen wij antwoorden? —

(DE GIDS. 1845. *Mengelingen.*
bl. 141 en verv.)

BOEKBESCHOUWINGEN.

Verhandeling over Jezus Christus als de Openbaring Gods. Door A. van der Willigen, *Predikant te Tiel. Bekroond bij het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst. Te 's Gravenhage, bij de Erven Thierry en Mensing.* 1844, 194 bladz.

De prijsvraag van het Haagsch genootschap, welke in deze Verhandeling wordt beantwoord, luidt: *In welken zin kan Jezus Christus gezegd worden de Openbaring Gods te zijn? Is Hij dit alleen door zijne persoonlijke verschijning en zijn handelend leven op aarde, alsmede door de voortdurende werking van zijnen Geest in de Christelijke gemeente; of is Hij het evenzeer door hetgeen Hij zelf en de Apostelen, omtrent God en Goddelijke zaken, bij monde en in geschrifte, hebben voorgedragen? In welk verband staat het eene tot het andere? En welke waarde behoort aan beide onderscheidenlijk te worden toegekend?* Dat deze vraag belangrijk en voor onzen tijd gepast is, zal geen theoloog ontkennen. Zij betreft een onderwerp, waarover veel geschreven en gestreden wordt, en wijst den weg, om door een bondig vertoog aan al dat geschrijf en al dien strijd een einde te maken. Maar men moet toch ook waarlijk theoloog *ex professo* zijn, om het gewigt van die woordekens *of evenzeer* te beseffen; en er behoort veel liefhebberij toe, om de eenvoudigste zaken zoo te verwikkelen, dat er ten laatste eene opzettelijke verhandeling noodig is, om ze weder te ontwarren.

Daar was een tijd — ref. spreekt tot de leeken, die zich verwonderen, dat zulk eene vraag behoeft gedaan, en met

niet veel minder dan twee honderd bladzijden dient beantwoord te worden — daar was een tijd, dat de godgeleerden den Bijbel beschouwden en gebruikten als een codex van bewijsplaatsen voor hunne geloofsartikelen en corollariën. Daarbij moest de Bijbelsche geschiedenis, of, wilt ge, de Evangeliegeschiedenis, die zoo oud is als de schepping en voortloopt tot het einde der tijden en van den tijd, en ook de goddelijke schoone geschiedenis van Hem, die het levend middelpunt des Evangelies is, achterstaan, want enkele woorden en gezegden leenen zich beter dan geschiedenissen tot afdoend betoog en scherp twistgeschrijf. Toen men op dezen weg al verder en verder afdoolde, kwamen sommigen tot inkeer, en bragten zich zelven en anderen te binnen, dat *ook daden spreken.* Hoe meer men vroeger de Evangeliegeschiedenis verwaarloosd had, des te hooger was men nu met haar ingenomen; allengs kwam eene geheel andere methode in zwang; men begon meer te zoeken, minder te betoogen; men sprak weinig van bewijsplaatsen, veel van de Openbaring Gods in Christus — misschien had men veiliger gesproken van de Openbaring Gods, des Vaders, in zijnen Zoon, want *Christus* noemen wij den Zoon eerst na zijne menschwording; — en bij het hechten aan enkele woorden en gezegden werd men schroomvallig, ligt al te schroomvallig. Daar riep men van den anderen kant: *woorden zijn ook feiten; woorden behooren ook tot de geschiedenis en den persoon!* Hiermede was de zaak eigenlijk afgedaan.

Dat zij het niet was; dat er behoefte bleef bestaan aan deze prijsvraag en prijsverhandeling, heeft zijnen grond in den loop der omstandigheden. Sinds eenigen tijd namelijk had de hoogere kritiek er behagen in geschept, de echtheid van de meeste schriften des N. V. in twijfel te trekken, en, zoo veel in haar was, op losse schroeven te zetten. Den hoofdinhoud evenwel der Evangeliegeschiedenis durfde zij nog niet verwerpen, en de theologen, ontrust door zoovele stoute aanvallen, nu tegen dezen, dan tegen genen Apostolischen brief, nu tegen de redevoeringen des Heeren, welke Mattheüs, dan tegen de gesprekken, welke Joannes ons bewaard heeft, begonnen op *retraite* te denken, en te overleggen: „Het *is* nog wel zoo ver niet gekomen, maar *indien* het eens zoo ver kwam; zouden wij de woorden en

uitspraken van den Heer, en het onderwijs der Apostelen niet voor een goed deel kunnen prijs geven, en ons tevreden stellen met den hoofdinhoud der Evangeliegeschiedenis? Veiligst althans bouwen wij op feiten, en niet te vast noch te veel op woorden." De geleerde schrijver dezer prijsverhandeling komt er voor uit (bl. 6), dat, naar zijn inzien, hierin *le fort ou le faible?* gelegen is van hen, die de geschiedenis zoo hoog boven de leer stellen; zijn voorbeeld gaf mij moed, om hetzelfde vermoeden te uiten, want groothartig zijn deze overleggingen toch waarlijk niet, en zulk een vrede ware weinig eervol geweest. En nog minder raadzaam of voordeelig. Immers al spoedig keerde de kritiek al de kracht harer wapens tegen de Evangeliegeschiedenis, en niet zeer lang geleden liet het zich aanzien, als zouden het juist weder alleen twee of drie Apostolische brieven zijn, die haar geweld trotseerden. Tegenwoordig, nu wij van den schrik bekomen zijn, nu de hoogere kritiek — ik bedoel die onkritiek, welke zich eenen tijdlang zoo liet noemen — vreesselijk aan het ebben is; nu het blijkt, dat wel veel land overstroomd, maar naauwelijks ééne kluit is weggespoeld, tegenwoordig kunnen wij zulke bedenkingen *a tutiori* ter zijde stellen. De geleerde schrijver wederlegt ten overvloede nog eens de gronden, op welke men de echtheid der redevoeringen en gesprekken, die in den bundel des N. V. voorkomen, pleegt te bestrijden (bl. 56—88); hij doet het kort, bondig, eenvoudig; misschien al te eenvoudig naar den zin van sommige Apologeten, die schijnen te meenen, dat men welstaanshalve ook op de meest ongerijmde tegenwerpingen niet dan met een zeer geleerd en bedenkelijk gelaat mag antwoorden, en wier overgroote beleefdheid ons de woorden van de Valenti te binnen brengt: „wie doch dem Teufel so viele jämmerliche Komplimente wegen *seines wissenschaftlichen Ernstes* gemacht werden!"

Verdere opgave van den inhoud dezer prijsverhandeling achten wij overbodig. De schrijver geeft al hetgeen van hem verlangd werd, in dezelfde geleidelijke orde, waarin men het vroeg, in duidelijken, vrij beknopten stijl.

Het Haagsch genootschap heeft geoordeeld, dat de uitgeschrevene prijsvraag naar eisch was beantwoord; mogt de godgeleerde wereld oordeelen, dat het vraagstuk naar

eisch is toegelicht en opgelost! Ref. zou van meening zijn, dat de geleerde schrijver boven de medaille ook nog absolutie verdiend heeft voor het zeer onverstaanbaar en zeer leelijk woord, hetwelk bijkans elke bladzijde van dit geschrift ontsiert, de wanschapene dochter van eene wanschapene moeder: *daadzakelijk* van *daadzaak*. Het is *kortheidshalve*, dat de schrijver van *daadzakelijke* en *woordelijke* openbaring spreekt (bl. 7, in de noot). *Openbaring x* en *Openbaring y* ware nog korter geweest, en voor het geval, dat men weder over de *onderhavige daadzaak* mogt willen schrijven, durft ref. deze formules aanbevelen. Maar, zoo als gezegd is, het bondig vertoog zal hoogstwaarschijnlijk voor goed een einde maken aan den strijd, en met dien strijd zij ook dat woord vergeten!

(DE GIDS. 1845. *Boekbeoordeelingen.*
bl. 454 en verv.)

J. P. Stricker, *de mutatione, homini, secundum Jesu et Apostolorum doctrinam, subeunda. Hagae Comitis*, 1845, pag. VIII en 120.

Onze Duitsche naburen plegen ons te verwijten, dat wij voor alle vakken der godgeleerdheid lust en aanleg hebben, behalve voor de dogmatiek. Of zij ons wel groot onregt doen? Uitzonderingen zullen zij gaarne laten gelden. Maar getuigen niet onze theologische dissertatiën en prijsverhandelingen, dat is: verreweg het grootere deel van onze theologische literatuur, getuigen ze niet evenzeer van de onvermoeide vlijt der Nederlandsche godgeleerden, waar het de exegese, als van hunne..... *antipathie* is te sterk, *apathie* nog wat sterk, *gebrek aan sympathie* weder te zwak; kies zelf een woord! waar het de dogmatiek geldt? Bij voorkeur noem ik dissertatiën en prijsverhandelingen; bij voorkeur stel ik tegen de dogmatiek de exegese over, omdat in die beide soorten van geschriften veelal een onderwerp *e media theologia* behandeld wordt, een onderwerp veelal, hetwelk eene meer dogmatische of meer exegetische behandeling toelaat. Ik verbeelde mij de dissertatie van Dr. Stricker in handen van een Duit-

schen godgeleerde: „ziedaar," zegt hij, „eene nieuwe proeve van hetgeen ik uwen landgenooten daareven verweet. De titel belooft *Religionsphilosophie*, het boek geeft exegese. De schrijver zegt te zullen handelen over de verandering, die er, naar de leer van Jezus en de Apostelen, met den mensch moet plaats hebben; toch vind ik in zijne dissertatie geene behandeling van het leerstuk in systematisch verband met de ontwikkeling der geheele christelijke waarheid (Religionsphilosophie), zelfs geene behandeling van de leer (biblische Dogmatik), maar alleen verklaring van woorden, van gezegden, van alles behalve van de zaak. Uw geleerde landgenoot heeft treffelijke en onmisbare *Vorarbeiten* voor de eigenlijke behandeling van zijn onderwerp geleverd; maar exegese van bijzondere plaatsen is nog geene uiteenzetting van de leer, is nog minder eene *Darstellung* der waarheid *secundum doctrinam;* woordverklaring is nog geene begripsontwikkeling, *und die Allheit noch keine Einheit.*" Op dezen aanval laat zich zeker veel en velerlei antwoorden: Dr. Stricker heeft regt en vrijheid, om te geven wat en zooveel hem goeddunkt; is de titel van zijn geschrift te gul in het beloven, zijne praefatio is er misschien al te bescheiden in (p. VII): „haec in lucem edidi, sperans fore, ut viris doctis non prorsus displiceant, quae ad nonnullos N. T. locos difficiliores illustrandos disputata sunt;" men kan over de zaak niet handelen zonder de woorden te verklaren, noch de woorden verklaren zonder van de zaak te handelen, enz. En toch beslisse de geleerde schrijver zelf, of de opponens door deze defensie uit het veld geslagen is; — toch veroorlove hij ons, bij het lezen van den *Appendix* en van het *korte* antwoord op de hoogstbelangrijke vraag, p. 71, de wedervraag: waarom niet langer? — toch, bij onze ingenomenheid met den hechten exegetischen grondslag des onderzoeks, den wensch, die zich niet alleen tot *zijnen* arbeid bepaalt: och, of op zoo goeden grond eens hooger wierde opgebouwd! Of de Nederduitsche exegetenschool een kweekplaats wierde van Nederduitsche dogmatici, *theologen* in den vollen zin des woords! — Misschien... misschien kon ook de exegese wat besnoeid en, in verhandelingen als deze, tot de hoofdbewijsplaatsen beperkt worden. Staat het huis, wie zal dan weigeren met goed vertrouwen aan te nemen,

dat er palen in den grond zijn geheid? Die spreken immers van zelve! — De schrijver, die ons hier en daar zoo fijne en nieuwe opmerkingen mededeelt, die ons (p. 47 sqq.) met zoo veel schijn van waarheid — ref. durft het pleit niet voor beslecht verklaren — weet aan te toonen, dat het woord ἐπιστρέφειν in het N. T. nergens van 's menschen bekeering tot Christus, maar alleen van de bekeering tot God gebezigd wordt, die schrijver heeft immers het regt, om zich verheven te rekenen boven de moeite van ons te herinneren: „vocabula σκότος et φῶς saepissime sibi invicem opponuntur," et quae sequuntur, p. 59.

Dr. Stricker geeft den inhoud zijner dissertatie met deze woorden op (p. 1): „*de mutatione, homini, secundum Jesu et Apostolorum doctrinam, subeunda* disputaturus, hanc omnem disputationem tripartitam feci. Caput *primum*, quid de verbis μετανοεῖν et μετάνοια censendum sit, docebit; *alterum* ostendet, quomodo judicandum sit de verbis ἐπιστρέφειν et ἐπιστροφή; *tertium*, alias voces aliasque formulas utrique τῷ μετανοεῖν et τῷ ἐπιστρέφειν affines, tractabit. His peractis, in appendice breviter [i. e. una alteraque pagina, 119 et 120] indicabo, quonam loco et numero utrumque illud ab homine Christiano haberi debeat." Misschien hebben wij geen regt meer van den geleerden schrijver te vorderen dan deze *woord*verklaring. Dr. Stricker kon niet wel duidelijker te kennen geven, dat hij niets meer bedoelt, ofschoon wij hierboven de vrijheid namen meer te wenschen. Kon ref. wanen, dat lof uit zijnen mond den schrijver aangenaam zou wezen, gaarne gaf hij een uitvoerig en doorgaans aanprijzend verslag van hetgeen in deze verhandeling tot opheldering van onderscheidene Bijbelplaatsen is bijgebragt. Maar zoo geheel kunnen wij titel en onderwerp der dissertatie niet voorbijzien, dat niet onze eerste vraag zou wezen: welk is dan nu het resultaat dier woordverklaring? De schrijver geeft hier en daar kort en duidelijk antwoord; b. v., p. 6: „verborum μετανοεῖν et μετάνοια notionem in N. T. nullam esse aliam, quam animi emendationem." Maar vragen wij verder: waarin bestaat die *emendatio animi?* het antwoord blijft uit. Misschien moeten wij het zoeken in de volgende sectiën van dit eerste hoofdstuk: *homines, qui ad* τὸ μετανοεῖν *vocati sunt* —

allen die geene Christenen zijn, Joden, Heidenen, soms ook Christenen; wilt gij bewijzen? De schrijver toont u op de meest afdoende exegetische gronden, dat het daar en daar en weder daar in het N. T. te lezen staat; — *necessitas τοῦ μετανοεῖν hominibus, supra memoratis, imposita* — wie deze sectie leest, kan niet langer twijfelen, dat de μετάνοια wel uitdrukkelijk door Jezus en de Apostelen gevorderd wordt; — *vis salutaris τοῦ μετανοεῖν* — de μετάνοια is de voorwaarde der behoudenis en van het eeuwig leven. Het is buiten de schuld van ref. en tegen zijn wil, wanneer dit verslag een zweem van ironie heeft. Maar hebben wij nu inderdaad ook maar eenig denkbeeld van den vollen, rijken zin der woorden μετανοεῖν en μετάνοια? Is met dit alles iets gewonnen voor ons inzigt in de *mutatio homini, secundum Jesu et Apostolorum doctrinam, subeunda?* En waarom niet? Omdat het niet mogelijk is, woordverklaring zonder begripsontwikkeling te geven; omdat het regt verstand van de gezegden des Heeren uit Lexicon noch Grammatica gehaald kan worden, wanneer niet tevens het christelijk bewustzijn geraadpleegd wordt; omdat exegese zonder dogmatiek even onbestaanbaar is als dogmatiek zonder exegese. Rationeel mag ze zijn, wáár is zij niet, de stelling: dat de schriften des N. V. verklaard moeten worden uit het Joodsch en Hellenistisch taalgebruik; zij wordt het eerst, wanneer die andere regel is voorafgegaan: de schriften, en de gezegden, en de uitdrukkingen, en de woorden des N. V. moeten verklaard worden uit den Geest van Christus. „Gelijk in 't zelfde tooneel- „costuum," zegt Jean Leclerc, „gelijk in 't zelfde tooneelcostuum niet altijd dezelfde acteur optreedt, zoo heeft ook hetzelfde woord niet bij elken schrijver denzelfden zin." Veelmeer bij elken schrijver, die geen naschrijver is, een eigen, bijzonderen, min of meer gewijzigden zin, welke niet verstaan kan worden dan uit den geest des schrijvers. Of heeft b. v. het woord θεός dezelfde beteekenis in den mond van den Heiden, van den Jood, van den Christen, van den Zone Gods? En worden wij nader gebragt tot de kennisse Gods door het onderwijs: θεὸς duidt op alle plaatsen van het N. T. — uitgenomen die en die, hetwelk exegetisch wordt betoogd — het Hoogste Wezen aan; van

dezen $\vartheta\varepsilon\acute{o}\varsigma$ wordt geleerd, dat Hij is *πνεῦμα*, Joann. IV: 24, dat Hij is *φῶς*, I. Joann. I: 5, enz.; dezen *θεός* te kennen is de weg ten leven, ja, het eeuwige leven zelf, Joann. XVII: 3, enz.? Zulke *Vorarbeiten* zijn wel onmisbaar, en het is er verre af, dat ref. de waarde van den arbeid des geleerden schrijvers zou willen verkleinen; maar men meene toch niet — en, hetzij met alle bescheidenheid opgemerkt, velen schijnen het te meenen — dat daarmede iets afgedaan, iets voltooid, iets regt verklaard of juist ontwikkeld is. Niet uit het onderzoek der deelen wordt het geheel, maar ieder deel wordt eerst regt uit het geheel begrepen. En ref. waagt het voor zijne meening uit te komen, welke hij gaarne ook aan het oordeel van Dr. Stricker onderwerpt: dat er voor de exegese — de *hoogere exegese*, in dergelijken zin als waarin men van *hoogere kritiek* spreekt, — geen heil te wachten is, zoolang de *interpretatio grammatico-historica* weigert zich met de *interpretatio ex analogia fidei* te verzoenen. Dr. Heemskerk handelt in zijn specimen: de *βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν*, p. 88 sqq., (Dr. Stricker heeft de plaats aangehaald) in het voorbijgaan over de *μετάνοια;* zijne exegetische onderzoekingen zijn uit den aard der zake veel minder uitvoerig en *compleet* dan die van Dr. Stricker; zijn resultaat daarentegen is — misschien ook uit den aard der zake — veel meer bevredigend en afdoend. Want Dr. Stricker *wilde* alleen het woord verklaren, Dr. Heemskerk *moest* ook het begrip ontwikkelen. De laatstgenoemde acht noodig zich te verontschuldigen: „quodsi vero quis me notionem et vim hujus *μετανοίας* nimis extendere et urgere putet, ipse eum Jesus alia docebit," enz. En waarlijk, overtollig is dat „quodsi" niet. Ik bid u, hij verklaart het eenvoudige, overbekende woord met niets minder dan: „sensum turpem, vilem ac terrestrem exuere, atque induere sensum regno coelorum dignum, regalem, coelestem;" hij zegt er nog wel eene halve bladzijde meer van! Is dat nu historisch-grammatische exegese? Ik weet het niet; ik zou nog wel durven zeggen van ja; maar in allen gevalle begin ik nu het *μετανοεῖτε!* van Christus te begrijpen; met een enkel *mentem mutate! animum emendate!* ben ik nog bitter weinig gevorderd; ook een rabbijn; ook een heidensch wijsgeer kon het mij toeroe-

pen; — en ref. kan toch maar niet vergeten, dat hij van Dr. Stricker zou hooren, *welke* verandering er met den mensch moet plaats grijpen.

Viel hem het genoegen te beurt van den geleerden schrijver te ontmoeten, gaarne zou hij over enkele gedeelten der dissertatie nader worden ingelicht, of met Dr. Stricker van gedachten wisselen; b. v. over de verklaring, welke p. 24 gegeven wordt van Luc. XIII: 5: „dehortatur Jesus Judaeos ab omni motu in Romanos rebelli, ne in poenam eandem similemve incidant." De woorden kunnen het wel beteekenen, maar Jezus kan het niet bedoeld hebben. Waarom niet? Ja, daarover zou ik nu juist met den schrijver willen spreken, en misschien wierden wij het er nooit over eens. — P. 41 zegt de schrijver: „regnum divinum esse consociationem hominum mere *spiritualem* et *moralem* agnoscunt omnes," etc. Men hoort het voor het minst dikwijls genoeg. Zou Dr. Stricker waarlijk die *contradictio in adjecto* willen verdedigen: *consociationem hominum mere spiritualem?* Naar de meening van ref. behoort zij tot de *onverklaarbare* kanseltermen, welke de gemeente mag verstaan zoo zij kan, mits zij er bij de collecte niet te veel aan hechte. — Onder de theses trok vooral de 11de het oog van ref.: „Praestat omnino ita pro concione dicere, ut, quae antea sedulo meditata sint, ex tempore dicantur," etc. Waar is toch de grens van het *sedulo meditare*, en waar begint het *ex tempore?* Moet ik bij het overdenken mij tot de stof bepalen, of mag ik ook over den vorm mijne gedachten laten gaan? — te meer, daar stof zonder vorm voor iedereen, maar inzonderheid voor den redenaar, onbruikbaar is. Ja, als het mogelijk ware, zou ik den kansel liever betreden met vormen zonder stof dan met stof zonder vormen; den inhoud der kanselrede heb ik voor het nemen uit Bijbel en dogmatiek en natuur en menschenwereld; den vorm moet ik scheppen, *ex tempore* zoo ge wilt; maar op die schepping *ex tempore* volgt dan de uitwerking *in tempore;* en op zulke preken alleen, van welke Schillers woorden gelden:

„Langsam in dem Lauf der Horen
Füget sich der Stein zum Stein,"

kunnen ook de beide andere dichtregelen worden toegepast:

„Schnell, wie es der Geist geboren
Will das Werk empfunden seyn."

En nu verder: hoeveel hangt soms van de keus en de plaatsing van enkele zinsneden, van één enkel woord, hoeveel van den numerus af! Zou het niet geraden zijn de meest belangrijke volzinnen met rijp overleg te stellen? En als ik tijd overhoud voor de min belangrijke? En wat is in eene toespraak tot de gemeente des Heeren *niet* belangrijk? En als ik in het hoofd niet kan bewaren, wat ik in het hoofd gesteld heb, zonder het in het hoofd te prenten? In het kort: is geene gedachte volmaakt, eer de volmaakte, noch bruikbaar, eer de regte woordvorm voor haar gevonden is, dan wordt het *sedulo meditare* van zelf *memoriter habere*, — of aan het *sedulo* zal toch nog altijd wat ontbreken. Valt den redenaar onder het spreken iets beters in dan het gememoriseerde, hij behoort het te kunnen opnemen; maar hij mag op die invallen niet rekenen.

Ten slotte neemt ref. de vrijheid het onderwerp dezer dissertatie nogmaals te bevelen in de aandacht van den schrijver en van de vaderlandsche godgeleerden. Wie het naar eisch behandelt, zal licht verspreiden over de belangrijkste vraagstukken van onzen tijd; hij zal ons leeren begrijpen, wat eigenlijk den Christen maakt, en wat hem onderscheidt van den Jood, van den Mohammedaan, van den Heiden; hij zal ons tot zekerheid brengen, of Christen te zijn wel iets anders is dan mensch te wezen; hij zal ons den schat van wijsheid openleggen, die onder de woordzegelen μετανοεῖν en ἐπιστρέφειν besloten ligt. Dat alles, en meer dan dat, zouden onze naburen onder den titel dezer dissertatie brengen; maar velen hunner zonder den Bijbel er bij op te slaan. Hoogduitsche Religionsphilosophen! waart ge altijd Exegeten! Nederduitsche Exegeten! wierdt ge eens Religionsphilosophen!

(DE GIDS. 1845. *Boekbeoordeelingen.*
bl. 624 én verv.)

I. *Vier Leerredenen van* C. Schmid, *schrijver van vele, in het Nederduitsch vertaalde, werkjes voor de jeugd. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck.* 1844. 84 bladz.

II. *Beknopt en naauwkeurig verslag van de handelingen en besluiten der eerste Duitsch-katholieke kerkvergadering, gehouden te Leipzig op Paschen,* 1845. *Voor belangstellende Roomschen en Protestanten, getrokken uit de (oorspronkelijke) authentieke stukken. Amsterdam, C. J. Borleffs.* 1845. 47 bladz.

III. *De Katholieke Kerkhervorming. Uitgegeven door* Anton Mauritius Muller; *onder medewerking van de Heeren* Dzerski, Ronge *en andere katholieke geestelijken. Naar het Hoogduitsch. Te 's Gravenhage, bij H. C. Susan C. Hz. Eerste jaargang*, Nr. 1 en 2; te zamen 150 bladz.

IV. *Wederlegging van de grondstellingen der Roomsch-katholieke kerk, enz. Door den vertaler van Ellendorf's onderzoek nopens het verblijf van Petrus te Rome. Amsterdam, J. M. E. Meijer.* 1843. 361 bladz.

V. *Aan de Protestanten en Katholieken in Nederland. Een woord ter zake van het Duitsch-katholicismus, door* J. Coolhaas van der Woude, *Predikant te Annerveen, beroepen te Emmen. Groningen, J. Oomkens, Jzoon.* 1845. 16 bladz.

VI. *Een ernstig woord aan Protestanten en Protestantsche Leeraars in Nederland, ter gelegenheid van de scheiding van Rome door de Duitsch-Katholijken. Amsterdam, Gebr. Diederichs.* 1845. 30 bladz.

Het jaar 1844 was door de mannen van achteruitgang in de katholieke kerk bestemd tot eene tentoonstelling — niet zoo zeer van den Heiligen Rok, als van het eeuwenoud gebouw der Roomsche heerschappij. Het zou blijken, dat het onder alle stormen en vlagen in waarheid niets geleden had, dat het op zijne grondslagen tegen elken schok en elke proef bestand bleef, een onwinbare veste, waaruit

men nog altijd hopen kon de wereld te veroveren en in bedwang te houden. Zelden of nooit is eene partij in hare verwachtingen zoo stout en onbescheiden geweest; zelden of nooit zoo jammerlijk teleurgesteld. Van al wat blijken moest, bleek juist het tegendeel. Zonderlinge uitkomst! Tegen de aanvallen der liberalen en tegen het gezag van den Pruissischen Monarch had de Roomsche factie zich met eere en niet zonder voordeel gehandhaafd. Men had geen bres kunnen stormen in de wallen van haar *Jericho*; en zie, daar zij in haren overmoed feest houdt en zegepraal viert, stort van den daverenden weêrklank de kranke muur omver! Aan den Rhijn had zij luide geroemd tegen de waarheid; van den anderen hoek van Duitschland begint de Hemelsche Nemesis het oordeel aan haar te voltrekken.

Het was natuurlijk, dat de groote gebeurtenissen van het vorige jaar, de brief van Ronge, — een woord, dat voor een daad mogt gelden, — de beweging, die als een electrieke schok geheel Duitschland doorliep, en de zware nederlaag der reactionnairen, het is natuurlijk, dat dit alles op de protestanten een aangenamen indruk maakte. Men zou onbillijk zijn, wanneer men hunne belangstelling en hun welgevallen in het gebeurde uit de onzuivere bron van nijd en vijandschap wilde afleiden, al moeten wij erkennen en elkander waarschuwen: dat de zonde voor de deur ligt. Maar zuiver menschelijk en christelijk is het, zich te verblijden in de zegepraal des lichts en der vrijheid over duisternis en gewetensdwang. Billijk was onze toorn ontstoken over de aanmatigingen van Rome, dat sinds eeuwen zich tegen de oordeelen Gods in een boozen, onbekeerlijken zin verhardt. En die de katholieke zusterkerk opregtelijk liefheeft, moet zich met bevinge verheugen, dat de Heer haar niet verloren geeft, noch de hand van haar aftrekt, maar op nieuw als door vuur haar loutert, of zij in het eind zich liet behouden!

Ziedaar den eersten indruk, dien het gebeurde op ons maken moest. Maar op die levendige aandoeningen volgt de kalme beschouwing. En schoon het moeijelijk is te oordeelen over eene gebeurtenis, welke nog eerst gebeurt, het valt even zwaar zich te onthouden van meening en raming omtrent den aard en den afloop van hetgeen voor

onze oogen geschiedt. Trachten wij ons van de Duitsch-katholieke scheuring een juist denkbeeld te vormen.

Duitsch-katholieke *scheuring!* De groote meerderheid spreekt van Duitsch-katholieke *kerkhervorming*, en het valt inderdaad niet te loochenen, dat bij de hoofden der beweging en bij de afgescheidene gemeenten iets van den hervormingsgeest gevonden wordt. Men heeft met krachtige hand misbruiken aangetast, en met nog krachtiger stem gewetensvrijheid uitgeroepen. Maar — dit is onze eerste opmerking — die hervormingsgeest ontbrak in de katholieke kerk van Duitschland ook vóór de scheuring niet. Mannen van echt evangelischen, practisch vromen zin, die meer tot de christelijke dan tot de roomsche kerk behoorden, stonden sinds lang in getale tegenover de ultramontaansche factie. Onder deze mag ook de voortreffelijke Schmid gerekend worden, van wien wij een viertal leerredenen in de eerste plaats te beschouwen hebben.

N°. I. Deze preken hebben ref. overtuigd, dat de uitmuntende kinderschrijver als kanselredenaar verre te kort schiet. De vertaler erkent ook ten naastenbij, dat zij weinig homiletische waarde hebben; het zijn eenvoudige, hartelijke, maar wat gerekte toespraken. Maar uit een ander oogpunt beschouwd, verdienen zij voorzeker vertaald en gelezen en van de daken verkondigd te worden. „Het is," zegt de vertaler in zijn voorberigt, „het is, vooral in den tegenwoordigen tijd, aangenaam te vernemen, dat er ook in de roomsche kerk mannen gevonden worden, die toonen door den geest des christendoms bezield te zijn." Éénе bedenking slechts: wisten wij het van Schmid, wisten wij het van vele anderen niet sinds lang? Of vallen wij op dit punt zoo ongeloovig, dat ons telkens nieuwe voorbeelden onder de oogen gebragt moeten worden? Wie twijfelt, of er roomsche priesters zijn, die evangelisch prediken, leze dit bundeltje; wij zullen hem diep beklagen, zoo hij zich door den evangeliedienaar niet laat stichten, omdat de priester hem ergert. Maar die niet twijfelt, kan het boeksken veilig ongelezen laten.

Schmid nogtans is geen hervormer. Daar zijn er onder Duitschlands katholieken, die verre boven hem uitsteken. Daar zijn er, die zich tegen het gedwongen coelibaat der

priesters, tegen de aanmatigingen van den Paus, tegen de ketterjagt en den ketterhaat der ultramontanen, tegen wat niet al, luide hebben doen hooren. En hadden de protestanten hun tijd en rust gelaten, had ons gedurig alarm slaan en onze *geurilla* den grooten strijd der geesten niet dikwijls zeer te onpas belemmerd, waarschijnlijk had de katholieke kerk zich reeds voorlang met magt en waardigheid tegen de roomsche kerk doen gelden. Geene kerk, en de roomsch-katholieke allerminst, wordt met geweld van buiten hervormd; zoolang de Geest van Christus in haar leeft, hervormt zij zich zelve; wanneer zij zich zelve niet meer hervormen kan, heeft de Geest haar verlaten; zij is een dor en dood en afgesneden lid. Maar mag de Duitsch-katholieke beweging niet juist zulk eene kerkhervorming in de kerk heeten? Neen! want zij is, van den beginne af, eene scheuring geweest. Grooter verwarring van begrippen is naauwelijks denkbaar, dan waar men het verlaten van de kerk een hervormen van de kerk genoemd wil hebben. Die zich van de kerk afscheidt, betuigt daarmede, dat hij geen moed of geen kracht of geene opgewektheid heeft, om haar te hervormen, dat hij haar verloren geeft, en niet mede onder hare bouwvallen begraven wil worden. Wat is dan daarmede uitgerigt, dat eenige ontevredenen verklaren: wij verlangen het anders te hebben! en, — alsof het genoeg ware zich de moeite te geven van dit verlangen eens en andermaal aan te dringen, — in arren moede de kerk verlaten, omdat zij door dien blooten wensch niet aanstonds hervormd is? Zie, de landman verwacht de kostelijke veldvrucht met geduld en lankmoedigheid, totdat zij den vroegen en den spaden regen zal hebben ontvangen. En de echte hervormer zou er zich niet tweemaal op bedenken, eer hij den huisgenooten des geloofs in het aangezigt vaarwel zegt? Het is waar: de nieuwe gemeenten hebben verklaard katholiek te willen blijven; maar inderdaad betuigen zij daarmede niets meer, dan dat zij ook niet tot de protestantsche kerkgemeenschap willen overgaan; gelijk zij in het algemeen veel beter schijnen te weten, wat zij niet, dan wat zij wel verlangen. Welk een hemelsbreed verschil tusschen de houding der Duitsch-katholieken en het gedrag der volgelingen van Jansenius, die zich niet laten

afsnijden, zoo verre is het er van daan, dat ze zich willen afscheuren! En men heeft deze geimproviseerde kerkhervorming der negentiende eeuw met de kerkhervorming der zestiende eeuw vergeleken? En men heeft ten eenemale over het hoofd kunnen zien, hoe Luther jaren lang de kerk hervormd had, en tot wering van het bederf niets onbeproefd had gelaten, eer hij de kerk verliet? Hoe hij meer uitgeworpen is dan uitgegaan? Hoe men hem niet kon uitstooten, zonder het edelste deel der Duitsche Christenheid in den eigen ban te doen, zoodat het twijfelachtig werd, aan welke zijde de oude kerk gebleven was? Men heeft geen onderscheid gemaakt tusschen eene hervorming, die door Gods bestel op eene scheuring is uitgeloopen, en eene scheuring, van welke wij naauwelijks durven hopen, dat zij in Gods hand een middel tot hervorming zal worden? Men heeft niets bedenkelijks gevonden in het verschil der teekenen, — Luthers hervorming, onder tranen en gebeden en voortdurenden strijd in een menschenleeftijd naauwelijks aangevangen; de scheuring der Duitsch-katholieken binnen het jaar, onder proclamaties en toasten en schitterend eerbetoon, in zekeren zin alreede voltooid!

Intusschen, wat gebeurd is, is gebeurd. Het kan de vraag niet langer zijn, of dit afgescheiden zuurdeeg niet in de mate meels verborgen had moeten blijven, en of de hoofden der beweging met meer bedachtzaamheid, met meer hart voor de kerk, met meer zelfverloochening, niet hadden kunnen hervormen en verbeteren, waar ze nu gescheurd en verbitterd hebben. De zaak is voor het oogenblik afgedaan, onherstelbaar afgedaan. Eene hervorming der katholieke kerk, welke vooral in Duitschland scheen te worden voorbereid, is thans, na de versnippering der intellectuële en materiële krachten van de mannen van voortuitgang, die ten deele de kerk verlaten, ten deele uit vrees voor overdrijving zich teruggetrokken hebben, — eene hervorming der katholieke kerk in Duitschland is vooreerst niet meer te wachten. In plaats van dien zegen is de straf eener scheuring over haar gekomen. Misschien was zij voor den zegen nog niet rijp; en had zij de straf verdiend. Wij willen althans Ronge en zijne medearbeiders niet te hard vallen, als lag bij hen alleen de schuld. Zijn ze in

hunnen toorn onbedachtzaam te ver gegaan, wee den onbekeerlijken en verharden van harten, die hen tot toorn verwekten; wee den onverzettelijken priesters, die huishouden in de gemeente des Heeren, dat zij het in eigen huis en kerk niet langer harden kan! Beklagen wij de uitgewekenen! zij waren niet sterk genoeg, om in de kerk te blijven; zullen ze sterk genoeg zijn, om op zich zelve te staan?

Eene physiologie — ik neem het woord in fatsoenlijken, wetenschappelijken, ernstigen zin — eene physiologie van het nieuwe, Duitsch-katholieke kerkgenootschap zou mijn bestek verre te buiten gaan. Ik beken gaarne, dat het mij daartoe aan kennis van bijzonderheden ontbreekt, en verwijs mijne lezers naar het uitmuntende opstel van Ullmann, hetwelk met een ander *Bedenken* van Hauber in het laatste nommer der *Studien und Kritiken* verschenen is, en waarvan men ons eene Nederduitsche vertaling heeft geschonken. Ik wil mij hoofdzakelijk bepalen tot eenige mededeelingen en opmerkingen omtrent het verslag van de handelingen der eerste Duitsch-katholieke kerkvergadering, en omtrent de eerste nommers van het tijdschrift, reeds uit den boezem van het nieuwe kerkgenootschap voortgekomen.

N°. II. Wanneer wij dit verslag, van welks naauwkeurigheid ref. zich althans voor een gedeelte door vergelijking der oorspronkelijke bescheiden heeft overtuigd, wanneer wij deze mededeelingen omtrent de eerste kerkvergadering der Duitsch-katholieke gemeenten naast de synodale Handelingen leggen, welke vóór eenige jaren door de afgescheidene gereformeerden in ons vaderland onder de oogen van het publiek zijn gebragt, dan is buiten kijf het voordeel aan den kant der katholieke tempelbouwers. Deze toonen voor het minst eenig denkbeeld te hebben, hoe een huis ordelijk wordt ingerigt. Eendragt en inschikkelijkheid kenmerken hunne beraadslagingen. Inzonderheid geeft het ons van de hoofden der beweging, van Ronge, Czerski en anderen, een goeden dunk, dat zij zich nergens onbescheiden en aanmatigend op den voorgrond dringen. In tegendeel: men zou kunnen wenschen, dat hier en daar de overmagt huns geestes zich had doen gelden, indien niet met apostolisch gezag, toch met meer apostolische kracht; wij moe-

ten bijkans vreezen, dat in eene vergadering, waar alles zoo vlak en effen toegaat, zoo gelijkvloers wordt afgehandeld, geene groote geesten tegenwoordig waren, die ook, zonder het te weten of te willen, boven de middelmatigen plegen uit te steken. Intusschen, men maakt zich zelven niet tot een groot man, en die de verzoeking, om voor een groot man te spelen, kan weêrstaan, toont voor het minst een goed, welmeenend, eerlijk man te zijn. Zoo er iets is, hetgeen ons voor Ronge gunstig inneemt, het is, dat hij tot heden toe voor zijne zaak, niet voor zijn persoon, geijverd heeft, dat hij zijn priesterkleed niet aanstonds tot een profetenmantel heeft geplooid, en liever Ronge wil zijn, dan Luther of Zwingli wil schijnen.

Over het geheel nogtans maakt deze kerkvergadering in geenen deele een hartverheffenden indruk. Wanneer het te doen ware, om een nieuw genootschap, eene Duitsch-katholieke maatschappij tot volksbeschaving, of tot heil der armen, op te rigten, wij zouden met den aard en den loop der werkzaamheden volkomen vrede hebben. Wanneer eene gevestigde kerk op zulk eene wijs over hare huishoudelijke belangen raadpleegde, wij zouden verder niets hebben aan te merken, dan dat wij het bijwonen der vergadering voor de afgevaardigden meer als een pligt dan als een voorregt beschouwden. Maar als wij bedenken, dat hier geen genootschap, dat er eene kerk gesticht wordt; dat het geen reglement van orde, maar eene belijdenis des geloofs geldt, dan bevriest ons bij de lezing van het verslag het bloed in de aderen, en wij zouden haast twist gaan stoken, om weêr warm te worden. Wij kwamen in onze verbeelding ter vergadering, om van de Duitsch-katholieke kerk eene regtvaardiging van haar bestaan te vernemen, eene getuigenis voor de Evangelische waarheid, tintelend van leven en fonkelend van Pinkstervuur, — en wij hooren de stemmen opnemen over den naam der nieuwe kerk, en over hetgeen men niet gelooven en wel gelooven zal, en de aanprijzing van den president: „dit artikel dient, om ons van de roomschen, en dit andere, om ons van de protestanten te onderscheiden," en de eenparige beslissing, dat men zich bepaalt tot de volgende geloofsbelijdenis: „Ik geloof in God den Vader, die door zijn

almagtig woord de wereld heeft geschapen, en haar met wijsheid, regtvaardigheid en liefde regeert. Ik geloof in J. Chr., onzen Heiland. Ik geloof in den H. G., eene heilige, algemeene christelijke kerk, de vergeving der zonden en een eeuwig leven. Amen!" en dat alles beleden op een toon, als wilde men zeggen: „daartegen hebben wij niets in te brengen;" — wien vergaat niet elke gedachte aan kerkhervorming? En de *tirades* over Duitschen vrijheidszin en Duitsche trouw, over menschenregten, over gelijkheid en broederschap, en het feestelijk vriendenmaal, waarmede het werk besloten wordt..... men zegge wat men wil, hier is geene kerk gesticht, maar eene *No-Popery-Society!* Intusschen laat ons billijk zijn. In dezen tijd en onder die omstandigheden was naauwelijks iets beters te wachten, was veelmeer iets ergers te vreezen. De Duitsch-katholieke kerkvergadering verdient onzen dank en lof, dat zij althans niet met opzet in eene vrijmetselaars-loge is ontaard, noch zich het jonge Duitschland in de armen heeft geworpen. Zij heeft gewenscht en getracht eene kerk te stichten; zij kan het niet gebeteren, dat onze eeuw tot zulk een werk de allerongeschiktste tijd is; dat hare leden en voorgangers daartoe niet de meest geschikte mannen waren. Zeker had men dit vroeger behooren in te zien, eer men de gemeenschap der Moederkerk verliet; dit *πρῶτον ψεῦδος*, deze verwarring van kerkhervorming met kerkscheuring, dit ongeduld, dat zich zelf wil helpen, omdat de Heer de belofte vertraagt, dat niet kan afwachten, tot voor het minst de grond tot een nieuwen tempelbouw is afgebakend en geruimd; — ziedaar de bron van al het kwaad; dank zij den Geest des Heeren, die het ergste heeft verhoed en nog iets goeds gesticht!

Daar bestaat, zij het ook in vele onvolkomenheid, daar bestaat een nieuw kerkgenootschap in de christenkerk. De Duitsch-katholieken hebben eene christelijke geloofsbelijdenis afgelegd; al komt zij ons schraal en flaauw voor, al hadden wij gewenscht, dat dit werk tot lateren tijd, tot zijn eigen tijd, ware uitgesteld, dat het tot stand ware gekomen, en niet tot stand gebragt, op die belijdenis nogtans erkennen wij de afgescheidenen voor christenbroeders. Met belangstelling en deelneming slaan wij hen gade, en trachten uit

te vorschen, tot welke grootte in Christus deze nieuwe kerkgemeenschap is opgegroeid, en van wat geest ze zij.

N°. III. De stukken, welke in deze beide eerste nommers van den eersten jaargang worden medegedeeld, zijn alle van vroegere dagteekening dan de kerkvergadering te Leipzig. De meeste zijn van zeer middelmatig gehalte, en bewegen zich in een engen kring van *loci communes* over gewetensvrijheid, verlichting, gezond verstand, verdraagzaamheid en menschenregten; de stijl is over het geheel gezwollen, en grenst hier en daar aan onzin. Tot proeve kiezen wij de eerste volzinnen van den herderlijken Brief aan de Duitsch-katholieke Christenen. „*Hieraan zullen zij allen bekennen, dat gij mijne discipelen zijt, zoo gij liefde hebt onder elkander.* Laat deze woorden, bovenal in dezen onrustigen tijd, ons tot leuze dienen. Werpt den blik om u heen; midden uit den bajert der verderfelijke beweging op het gebied der katholieke kerk verheft zich de tempel van het zuivere Evangelie, en aan zijn schitterend kruis praalt het opschrift: DE LIEFDE. Nog eens smelt de harde wet voor de zon des Evangelies, en aan alle plaatsen worden de banieren opgerigt, waarom zich de volken als broeders komen scharen. Laat daar nog eens de mannen der duisternis het hoofd verheffen, hunne woorden zijn als de toonen der nachtgeesten in het moeras, die verstommen bij het aanbreken van den dag; nog eens moge zich de wereldsche magt der kerk in vollen luister ontwikkelen, het zwaard des geestes slaat haar voor altijd uit de dreven der vrijheid terug." Wij erkennen, dat het vervolg, op enkele plaatsen na, in waardiger toon gesteld is. Ook zou men het gereedelijk kunnen verschoonen, dat de nieuwe wijn den Duitsch-katholieken voor een oogenblik naar het hoofd steeg. Maar wij moeten, helaas! verder gaan, en beweren, dat wij in al deze opstellen en mededeelingen weinig of niets hebben aangetroffen, dat blijken draagt van door den geest der echte, heilige profetie te zijn ingegeven. Waar van Christus en het Christendom sprake is, wordt de stijl flaauw en mat; geldt het den roem van Duitschland, den strijd tegen Rome, de regten van den mensch, aanstonds tuigt de toon des opstels, indien niet van geestdrift, dan toch van opgewondenheid. Daar zijn

wel sporen van christelijk geloof en christelijke liefde, maar zij worden weggespoeld door een vloed van nieuwerwetsche uitweidingen over het gezond verstand en de verdraagzaamheid. Het geheel heeft weder het aanzien van een *No-Popery-Reporter*, en wij kunnen bij het lezen de gedachte niet onderdrukken, dat deze hervormers voor zich zelve nog groote behoefte aan hervorming hebben. Iets anders is het vrijheid te *proclameren*, iets anders waarlijk vrijgemaakten van Christus te zijn; iets anders misbruiken aan te tasten, en den rok van Trier met ongebogen hoofde voorbij te gaan; iets anders het zout der kerk en het licht der wereld te wezen. Wij willen bidden voor deze jeugdige gemeenten, dat ze niet worden omgevoerd met allerlei wind van leeringe; bidden voor deze kinderkens in Christus, dat hunne schreden bevestigd worden; want, wij ontveinzen het niet, wij vinden meer te vreezen dan te hopen, meer te bidden dan te danken, meer voor afval te schromen dan van hervorming te roemen.

Tot nog toe beschouwden wij de Duitsch-katholieke scheuring meer op zich zelve, dan in betrekking tot de roomsch-katholieke kerk en de evangelische kerken. Wat Rome betreft, wij gelooven niet, dat het van Ronge veel te vreezen heeft; en als hij uitvaart: „Rome zal vallen! Rome moet vallen!" zouden wij haast geneigd zijn hem met dien stouten tegenspreker te waarschuwen: „zie voor u zelven toe; eer nog valt gij!" Ook heeft die bulderende oorlogskreet ons bedroefd en geërgerd. De Heilige zelf heeft geen lust in den dood des zondaars, maar daarin, dat hij zich bekeere en leve; wie zijn wij, dat we ons zouden verheugen in den val der oudste en talrijkste gemeenschap in de Christenheid? Inderdaad, ook de protestanten van Nederland moesten voorzigtiger zijn in hunne woorden en gedragingen. Vergeten wij toch niet, dat de Heer der kerk onze voorvaderen door roomsche zendelingen tot de zaligheid geroepen heeft; en zoo wij ijveren voor de waarheid, het zij als tegen dwalende broeders, die wij liefhebben, niet als tegen booze vijanden, die wij haten. Houden wij niet op elkander te waarschuwen — het is noodig in een tijd, die door talrijke genootschappen en tallooze twistschriften den geest van partijschap wakker

houdt: — „Christenen! bedenkt, dat gij het tegen Christenen hebt!"

Met alle bescheidenheid wenscht ref. te dezer plaatse eene dergelijke aanmerking te doen gelden tegen den geleerden schrijver van de *Wederlegging der grondstellingen van de roomsch-katholieke kerk.*

N°. IV. Het ware hoogstvermetel in weinige regelen en als ter loops de kritiek te willen leveren van eenen arbeid, waaraan blijkbaar veel tijd en moeite is besteed. Het belangrijke en uitvoerige werk verdient met studie gelezen en met studie beoordeeld te worden. Alleen tegen den titel en eenigermate tegen de strekking van het boek wil ref. hier eene bedenking opperen, welke de schrijver zelf waarschijnlijk gaaf zal toestemmen. Het komt ons minder juist en in zeker opzigt gevaarlijk voor, een werk als dit, hetwelk de *dwalingen* der R.-K. kerk wil bestrijden, eene wederlegging van de *grondstellingen* dier kerk te noemen. *Aequum est, fateor, velle intelligere*, en het is niet twijfelachtig, of de schrijver heeft alleen die grondstellingen der R.-K. kerk op het oog, door welke zij zich van de protestantsche kerken onderscheidt, zonder daarom te ontkennen, dat zij andere, nog wigtiger stellingen met ons gemeen heeft, ja, in hoogeren zin, met ons op éénen zelfden, op den eenigen grondslag, Christus, is gebouwd. In tegendeel, hij erkent dit in de voorrede op edelen, waardigen toon. Maar waarom het op den titel niet uitgedrukt, in het boek niet ontwikkeld? De wederlegging zelve had er zonder twijfel bij gewonnen, indien zij van de erkentenis der waarheid tot het opsporen der dwaling ware voortgegaan. En ook bij min kundige of min nadenkende lezers zou het misverstand zijn voorgekomen, als maakten de wanbegrippen, welke de geleerde schrijver bestrijdt, het eigenlijke wezen uit der roomsch-katholieke kerk en leer.

Wij erkennen nogtans gaarne, dat de schuld dier miskenning voor het grooter deel op de roomsche kerk zelve nederkomt. Zij strijdt voor hare dwalingen, als waren ze hare grondstellingen, en schept er behagen in stijfst en stelligst vast te houden, wat minst van alles houdbaar is. Daarom heeft Rome in waarheid alles te vreezen, niet van Ronge, maar van zich zelve. De oude kerk werkt sinds

eeuwen met onvermoeide hand aan haren eigen val. Nog leeft en werkt in haar de Geest des Heeren, maar zij houdt niet op dien te wederstaan en te bedroeven. Daar is in de Christenheid, van de dagen der Apostelen tot op dezen dag, geen tweede voorbeeld van zoo jammerlijke verstoktheid en verblinding. Hoe zwaar de Heer haar tuchtigt, hoe genadig Hij haar verschoont, het mag niet baten. In de zestiende eeuw heeft zij door eigene schuld een deel van zich zelve, haar kostbaarst deel, verloren. Het scheen met haar gedaan; tegen alle verwachting, als door een wonder, werd zij opgebeurd, maar niet tot bekeering. In deze dagen lijdt zij op nieuw zware verliezen; wat men ook van de Duitsch-katholieke scheuring en van de meerderheid der afgescheidenen denke, het is niet te ontkennen, dat vele edele, bekwame mannen, vele vrome, opregte zielen, zich van de roomsche kerk hebben afgewend. Zal zij zich blijven verharden? Zal zij aan hare leden nog langer den vollen zegen der Evangelieprediking, en den Bijbel, en den Nachtmaalsbeker, en aan hare geestelijken de weldaad der wetenschap en het heilig regt des huwelijks onthouden? Zal zij nog langer gedoogen, dat men, tegen haren eigen verklaarden wil, maar toch onder haar oog en hare toelating, Maria voor Christus dient, en schaamteloos wonderen liegt? Zij zie toe voor zich zelve, en zij de Heer haar genadig!

Wat ons protestanten betreft, het is natuurlijk, dat wij eenige sympathie voor de Duitsch-katholieken gevoelen. Wel zijn ze daarom onze broeders niet, omdat ze zich van Rome hebben afgescheiden; in tegendeel, waren zij in de roomsch-katholieke kerkgemeenschap gebleven, wij zouden met beteren moed en blijder hope hun hervormingswerk gadeslaan. Maar van den anderen kant weten wij toch ook, wat het zegt priesterdwang te dulden, en gekweld en mishandeld te worden in het eigen huis onzes Gods, waar we troost en kracht moeten zoeken tegen al het leed en al de verleiding der wereld. Gewetensvrijheid is een woord, dat van ouds bij elken Nederlander weêrklank vindt; en die zoo koen en onverschrokken, als Ronge deed, den hoogen kerkvoogd onder de oogen durft treden: „wist gij het niet? gij moest het weten!” steelt het harte van ons volk. Daarenboven is ons godsdienstig volksgestel, — wanneer

ik mij zoo mag uitdrukken, — tegenwoordig door al den godsdienststrijd overprikkeld en hoogstaandoenlijk; maatregelen tot afschaffing, althans tot matiging van het verhittend twistgeschrijf, waren misschien voor onzen geestelijken welstand niet overbodig. Wachten wij ons voor het minst, om onzentwil, om der Duitsch-katholieken, om onzer roomsch-katholieke landgenooten wil, wachten wij ons van in koortsige drift de nieuwe scheuring met voorbarigen jubel te vieren, veelmeer nog van haar met deelneming en onderstand in de hand te werken. Ref. heeft hier inzonderheid het oog op het vlugschrift: *Aan de Protestanten en Katholieken in Nederland.*

N°. V. *Il faut juger les écrits d'après leur date.* En wanneer wij bedenken, dat dit opstel reeds vóór vele maanden het licht zag, toen wij nog zeer onvolledig met den aard en den gang van het Duitsch-katholicisme bekend waren, laat zich de hooggestemde toon dezer bladzijden begrijpen en verklaren. Het is naauwelijks te denken, dat de eerw. schrijver, na rijper overweging, van de Duitsch-katholieke beweging zou blijven zeggen: „zij is welligt de heiligste en heerlijkste zaak, welke de negentiende eeuw oplevert." Hij gewaagt ook voornamelijk van „de stoute taal van Johannes Ronge;" en wie zal ontkennen, dat vooral diens eerste woord van heiligen waarheidszin en heerlijken moed getuigde? Maar bleef Ds. van der Woude de zaak zelve, de scheuring, zoo als wij haar nader hebben leeren kennen, heilig en heerlijk noemen boven alles, wat de negentiende eeuw heeft opgeleverd, dan zeker zouden wij in gevoelen van hem moeten verschillen, en van zijn billijk, ernstig oordeel durven vorderen, dat hij voor het minst de zendelingszaak en het werk der bijbelverspreiding tot den naoogst der vorige eeuw gelieve te rekenen. En wanneer hij voor de nieuwe gemeenten den geldelijken onderstand zijner landgenooten blijft inroepen, vinden wij ons verpligt in het waarachtig belang der Duitsch-katholieke kerk daartegen in te brengen: „gunt haar althans voor eene korte poos den zegen des kruises! Laat haar, is het niet met den bloeddoop, voor het minst door strijd en ontbering tot eene echte christenkerk geheiligd worden. Wil zij van de waarheid getuigen, laat haar ook den smaad en

de smart der waarheid dragen. Het wordt tijd, hoog tijd, dat zij den feestkelk ter zijde zette, en op den berg alleen ga om te bidden." — En tot onze katholieke landgenooten zeggen wij: „ziet toe, dat de schijn u niet verblinde! Hunkert niet eerst en meest naar uitwendige vrijheid, maar laat den Zoon van God u verlossen van zonde en dwaling; te zijner tijd zal Hij u ook van Rome vrijmaken. Geeft den priester wat des priesters, den bisschop wat des bisschops is; niet die zich afscheurt van Rome, maar die zich aansluit aan Christus, wordt zalig. Hervormt uwe kerk; scheurt haar niet. Laat uw licht schijnen; neemt het niet weg van den kandelaar, waarop de Heer het heeft geplaatst. Bovenal, hervormt eerst en verlicht eerst u zelve; wordt gereformeerd in den geest uws gemoeds." En echter, — wij willen onze vrees niet verbloemen, — blijft de roomsche kerk hare katholieke gemeenten in Nederland met leugenbrood voeden; blijft zij de geestelijken, die hart toonen voor het volk, verdringen door seminaristen, die niet met onze jongelingen zijn opgegroeid, noch eerbied hebben voor den vrijheidszin en den werkdadig vromen geest onzer natie; blijft zij hare gehoorzame kinderen met valsche mirakelen misleiden, en spenen van de zuivere, onvervalschte melk der waarheid, — dan is over kort of lang ook hier het oordeel Gods en de scheuring der kerk te duchten. De hervormden in Nederland wachten met ernst en waardigheid de toekomst des Heeren af. De tijd is Zijn, en Zijn is het beleid!

N°. VI. De ongenoemde schrijver van *Een ernstig woord aan Protestanten en Protestantsche Leeraars in Nederland* is met de Duitsch-katholieken zoo hoog ingenomen, dat hij ons hunne vrijzinnigheid ten voorbeelde stelt, en ons opwekt, om, als zij, met verwerping van alle vroegere geloofsbelijdenissen, elken braven, eerlijken mensch als broeder te erkennen, zoodra hij verklaart den bijbel aan te nemen, al vindt hij er, naar zijne overtuiging, niet meer in dan onderwijs omtrent God, deugd en onsterfelijkheid. Daarbij worden aangehaald de *Gedachten ten aanzien eener toekomstige meer algemeene godsdienstige geloofsleer, overeenkomstig de Christelijke, gegrond op Natuur en Rede, door een geloovige*, mede bij Gebr. Diederichs uitgegeven. Het is misschien

niet ongepast op te merken, dat beide geschriften met sprekenden familietrek van den eigen vader tuigen; en, mogen wij eene physiognomische gissing wagen, dan verraden de *Gedachten* vrij duidelijk eene Joodsche herkomst, welke bij het *Ernstig woord* minder in het oog loopt, maar toch herkenbaar is. Hoe dit zij, het is den schrijver blijkbaar daarom te doen, dat eene zoogenaamde natuurlijke of redelijke godsdienstleer ons christelijk geloof vervange. Hij heeft zeer juist gezien, dat geen aanhang in de christenkerk tegenwoordig op dezen weg meer gevorderd is dan die der Duitsch-katholieken; — misschien alleen de protestantsche lichtvrienden uitgezonderd; maar deze tot voorbeeld te kiezen, zou even onhandig zijn geweest, als de greep, die de schrijver nu deed, goed gevat mag heeten. De Duitsch-katholieken zijn hem nog wel niet regt naar den zin, want inderdaad is hunne geloofsbelijdenis, gelijk wij boven zagen, nog zeer bepaald en stellig christelijk. Hij zegt ook alleen, dat zij ons, protestanten, vooruit zijn; d. i. in zijnen geest: zij zouden eerder dan wij er toe komen, om hunne geloofsleer te zuiveren van al wat bepaald christelijk is, en in hunne kerkgemeenschap allen op te nemen, die aan de belijdenis van Gods bestaan en van de onsterfelijkheid der ziel een eerlijken wandel paren. Nog eens, dat heeft de schrijver wél gezien! Het christelijk leven en het christelijk bewustzijn is bij het grootere deel der Duitsch-katholieken óf weinig ontwikkeld, óf door vreemde indrukken merkbaar verzwakt en verflaauwd; zeer vele hunner schijnen niet regt te weten, wat zij aan Christus hebben, en stellen er daarom ook den vollen prijs niet op; behielden deze den boventoon, het ware ligt mogelijk, dat des schrijvers droombeeld voor eene poos door hen vervuld, en de nieuwe kerkgemeenschap een punt van vereeniging wierde voor protestantsche, katholieke en joodsche rationalisten. Wij hopen het zeker anders; wij wenschen en bidden, dat het christelijke levensbeginsel, hetwelk zich bij niet weinigen als oppositie tegen de meerderheid openbaart, met de kracht des zuurdeegs allengs het nieuwe kerkgenootschap doordringe en behoude. En wij achten het onnoodig onze protestantsche landgenooten te waarschuwen, dat zij van hunne Duitsch-katholieke broeders niet juist dien geest van oppervlakkigheid over-

nemen, welke ons van al het bedenkelijke der zaak meest bedenkelijk voorkomt. Wat den schrijver, onzen hedendaagschen Nathan, betreft, wij gelooven, dat hij waarlijk bij zich zelven meent Gode en ons een dienst te doen. Maar hij kent ons christelijk geloove niet, en weet niet, wat hij van ons vordert. Hij wil *eene godsdienstleer, overeenkomstig de Christelijke, gegrond op Natuur en Rede.* Deze woorden zijn dubbelzinnig. Zij kunnen beteekenen, óf: eene godsdienstleer, gegrond op natuur en rede, juist, even zoo, als de christelijke er op gegrond is. Is dit, niets anders, de bedoeling, dan vragen wij: waarom de schrijver nog verlangt en wenscht hetgeen hij in de christelijke godsdienstleer reeds heeft of hebben kan? Maar de woorden kunnen ook, en zullen wel moeten beteekenen: eene godsdienstleer, die wel eenige overeenkomst heeft met de christelijke, maar meer dan de christelijke op natuur en rede gegrond is. Zoo is dan, volgens den schrijver, in het christendom nog iets onredelijks en onnatuurlijks, dat verwonnen en verworpen moet worden. Maar wij houden het juist daarvoor, dat eerst in het christendom, en alleen in het christendom, rede en natuur ten volle gekend en in al hare regten erkend worden, en dat eene geloofsleer onredelijk en onnatuurlijk is, zoo lang en in die mate, als haar nog iets onchristelijks aankleeft. Wij kennen geen anderen God dan den Vader van onzen Heer Jezus Christus; geene andere zuivere, onbevlekte deugd dan het geloof in Christus, door de liefde werkzaam; geene andere onsterfelijkheid dan het eeuwige leven in en met Christus. En dit ons geloof is niet alleen onze leer, maar ons leven. Wij *zijn* christenen; wij staan waarlijk en werkelijk in die gemeenschap met ons verheerlijkt Hoofd; zoo wij in Hem niet blijven, wij kunnen geene vrucht dragen, maar zullen dorren en sterven als de afgesneden rank. Ziedaar ons hoog ernstig antwoord op het ernstig woord des schrijvers. Hij zal wel inzien, dat in zijn voorslag door ons niet kan getreden worden; wij ruilen ons christelijk geloofsleven niet voor eene geloofsleer, die eenige overeenkomst met de christelijke heeft, zoomin als wij de zon willen missen voor een gaslicht, dat van verre naar haar zweemt. Wat zijne vraag betreft, of wij den eerlijken, opregten man, die in den

Bijbel niets meer vindt dan de leer aangaande God, deugd en onsterfelijkheid, voor broeder willen erkennen, — wij begrijpen niet, wat hij daarmede eigenlijk bedoelt. Zulk een eerlijk, opregt man zal immers niet in ernst verlangen eene christelijke belijdenis af te leggen? Mogt hij het verlangen, dan durven wij verzekeren, dat het hem door de protestantsche kerk in Nederland in ernst ontraden en geweigerd zou worden. Men zou het veelmeer pligt rekenen dien onkundigen en oppervlakkigen bijbellezer beter te onderrigten; en als hij b. v. uit den eersten brief van Joannes alle plaatsen bijeenzoekt, waar van de broederlijke liefde sprake is, zou men niet verzuimen hem het onderwijs des Apostels nader te verklaren; beginnende van de liefde, met welke God ons eerst heeft liefgehad, en zijn eengeboren Zoon gezonden heeft in de wereld, opdat wij zouden leven door Hem (1 Joann. IV: 9); en opmerkende, dat wie den Zoon loochent, ook den Vader niet heeft (1 Joann. II: 23); en met waarschuwing aandringende, dat, zoo er iemand is, die dwaalt, hij het is, die loochent, dat Jezus is de Christus (ibid. 22). Dezen geest, wij twijfelen er niet aan, zou de schrijver bij de protestanten in Nederland ontmoeten. Voor het overige, waarom zouden wij niet allen voor broeders erkennen, die God als kinderen aanneemt en liefheeft? Ja, onze vurigste gebeden en smeekingen zijn voor de volheid der Heidenen, dat zij inga, voor Israël, dat het zalig worde! In alle menschen zien wij onze broeders in Christus, die het nu reeds zijn of het eenmaal zullen worden. Wij dienen een Vredevorst, die verovert om te zegenen, en bezit neemt van de wereld, om haar met God te verzoenen. Onder alle schuddingen en beroeringen, terwijl het oordeel aanvangt van het huis Gods, en de jammerlijk verdeelde kerk op nieuw gescheurd, en de gemeente gezift wordt als de tarwe, sluiten wij ons vast aan Hem, steunende op zijn woord, dat Hij met ons is al de dagen, en wachtende op zijn heil, dat Hij kome en vrede brenge!

(DE GIDS. 1845. *Boekbeoordeelingen.*
bl. 842 en verv.)

Encyclopaedia Theologi Christiani. In scholarum suarum usum breviter delineata, a P. Hofstede de Groot *et* L. G. Pareau, *Theologiae Professoribus in Academia Groningana. Editio altera, aucta et emendata. Groningae, apud C. M. van Bolhuis Hoitsema.* 1844. 186 pagg.

Compendium Dogmatices et Apologetices Christianae. In scholarum suarum usum scripserunt L. G. Pareau *et* P. Hofstede de Groot. *Editio altera, aucta et emendata. Groningae, apud C. M. van Bolhuis Hoitsema.* 1845. XII et 188 pagg.

De *Compendia:* welke ref. heeft aan te kondigen, zijn geene boeken als andere boeken. Verwacht eer zij beloofd, gebruikt en beproefd eer zij uitgegeven, beoordeeld en veroordeeld eer zij gelezen werden, behooren zij in zekeren zin reeds tot de geschiedenis der Nederlandsche christenkerk, en vertegenwoordigen eene rigting, welke men volgen of tegenwerken, aanprijzen of verketteren, wetenschappelijk verdedigen of wederleggen, maar zonder ijdele aanmatiging niet wel *recenseren* kan. Reeds het woord *recensie*, zoo als het onder ons gangbaar is, heeft in dit geval iets stuitends en onvoegelijks. De naam van Groningen had in de laatste jaren binnen- en ook buiten'slands godsdienstige en theologische beteekenis; men hoorde dien in aller mond, bij de meesten als partijnaam en strijdleuze. De gemeente werd opgeruid, om de twistzaak mede te twisten; hetgeen in de scholen verkondigd werd, klonk met daverenden weêrgalm door de kerk. De kruistogt, tegen Groningen gepredikt, zal, bij den Dordrechtschen oorlog en den krijg tusschen Voetius en Coccejus, eene bladzijde toevoegen aan de geschiedenis onzer kerkgeschillen. De inhoud der aangekondigde boeken is — schoon in min volkomen vorm — duizenden in ons vaderland sinds lang tot stichting, duizenden tot ergernis geweest. En thans, nu de lang verwachte, lang gewenschte schriften verschijnen, zal men van deze *phaenomena*, van deze godsdienstig-wetenschappelijke geloofsbelijdenis, eene recensie gaan schrijven? Dat ware, om niets meer of niets anders te zeggen, toch over- en overphlegmatisch!

Het is waar, daar is ook nog hooger recenseren denkbaar dan het uitbrengen van een goed- of afkeurend oordeel, meer of min gemotiveerd, met eenige aanhalingen gestaafd, met wat eigene geleerdheid versierd, met eene lijst van drukfouten gekroond, en besloten met de krachtige verzekering: „dat men, naar het oordeel van Rec., welgemeld boek niet zonder nut of stichting zal ter zijde leggen." Daar is een *census* in beteren, in klassieken zin denkbaar, waarbij van de hoogte der wetenschap aan ieder werk naar zijne innerlijke waarde plaats en rang wordt aangewezen; een *κρίσις* in hoogen, christelijken zin, waarbij in den geest der wijsheid en der kracht scheiding wordt gemaakt tusschen waarheid en dwaling. En elke beoordeeling van ieder geschrift behoort naar zulk een *census* te zweemen, en moet van zulk een *κρίσις* uitgaan. Maar juist daarom is het recenseren van schriften, die schrijver en recensent zullen overleven, zoo zwaar en hagchelijk eene taak, alleen den vergevorderden te betrouwen, zulken, die de gave van onderscheiding der geesten hebben; liever den nakomeling over te laten, dan door den tijdgenoot *mit beliebter Kürze und Eile* te verrigten. En waar het boeken geldt als deze, op welke de wetenschap wacht, de kerk met belangstelling het oog houdt, en de geschiedenis bij voorraad aanspraak maakt, daar trede voor de beoordeeling der tijdschriften het oordeel van den tijd in de plaats, — van den Heer der tijden, die, meer dan wij erkennen of bedenken, zich zelven al het oordeel voorbehoudt.

Ik meen genoeg gezegd te hebben, om mij bij de lezers van *de Gids* te verontschuldigen, wanneer ik althans mij zelven geroepen acht noch geregtigd, om de Groningsche Compendia te *recenseren*. Bij de redactie heb ik die verontschuldiging niet noodig. Zij verlangde geene recensie; zij zelve gaf mij den wenk, dien ik dankbaar en gaarne volg, dat eene beschouwing, een overzigt van hetgeen men de Groningsche rigting pleegt te noemen, meer dan eene bloote boekbeoordeeling voor haar tijdschrift voegde en voor hare lezers belangrijk kon wezen. Zal ik er bijvoegen, dat ook zulk een overzigt zijne bezwaren heeft; dat men daartoe niet *in mediis rebus*, maar op een afstand geplaatst moet zijn; en dat het regt verstand van zulk eene geeste-

dienstigwetenschappelijke rigting, in haren zamenhang met oorzaken, omstandigheden en gevolgen, voor een later geslacht, voor den geschiedvorscher bewaard blijft? Men verwachte van mij niets anders, niets meer dan enkele opmerkingen, hier en daar met eene enkele bedenking doorweven. Een doorgaand verslag van den inhoud dezer Compendia ware geheel overtollig; ik mag dien als bekend onderstellen, en mij vergenoegen met er voorbeelden en proeven uit aan te halen. Zoo wensch ik dan vooral van de Groningsche *rigting* te spreken; ik hoop het te doen, niet met de vooringenomenheid van een partijganger, maar op den bescheiden toon van een leerling, die aanvangt te schiften en te scheiden en te beproeven wat hij gehoord en geleerd heeft, en die zich verstout nu en dan eene aanmerking te maken op hoop van nader onderrigt.

Wij spreken van eene *Groningsche* rigting, van de *Groningsche* school, en erkennen daarmede school en rigting voor echt vaderlandsch. Ongewoon en heugelijk verschijnsel! Wel heeft het ons nooit aan godgeleerden ontbroken, die de verschillende vakken hunner wetenschap met vrij en zelfstandig onderzoek bewerkten en verrijkten; maar zij droegen veelal steenen aan voor der buren bouw, en vraagden tot loon daarvan eene woonplaats onder buurmans dak. Sinds wij verleerd hadden den toon te geven, gewenden wij ons na te spreken. En ontkend kan het niet worden, dat achtervolgens de stelsels der Duitsche godgeleerden in ons vaderland werden overgenomen en nagebouwd, zij het ook dat wij er veel van het onze aan toevoegden, meer nog van het vreemde afkeurden en verwierpen. Met de opkomst der Groningsche school begint in dit opzigt een nieuw tijdperk voor de vaderlandsche godgeleerdheid. Want deze school heeft noch hare wijsbegeerte, noch hare beginselen van opleiding, noch hare terminologie, noch haar plan en aanleg van vreemden geborgd; het is alles oorspronkelijk-Nederlandsch; niet in dien verkeerden zin, als had zij versmaad van de naburen te leeren, als bleef zij gesloten voor hetgeen er goeds en groots is in den algemeenen geest des tijds; maar in den waren echten zin van oorspronkelijkheid en nationaliteit heeft zij hare grondslagen gelegd in de geschiedenis van ons volk, en haren bouw

ingerigt naar het karakter van ons volk, en overeenkomstig de behoeften van ons volk verkondigt zij de wetenschap van het geloof. Daarom heeft zij bij een groot deel des volks zoo ruimen, vollen ingang gevonden, en heerscht haar invloed niet slechts over Stad en Ommelanden, maar meer of minder over al onze vaderlandsche gewesten. Daarom verdiende zij ook van hare gemoedelijke tegenstanders meer belangstelling en deelneming en inschikkelijkheid. Ik spreek van de hoogregtzinnigen onzer dagen, en ik wenschte bij hen een gunstig oor te vinden voor hetgeen mijne jeugd zou zwijgen, wanneer de Evangeliebediening mij niet eenig regt, en de ongeveinsde, broederlijke liefde mij niet sterken aandrang gaf om het uit te spreken. Het strekt der oude Gereformeerde kerk in Nederland — ook de dissenter, de uitgestootene, gunt haar gaarne den eerenaam van *landskerk* — het strekt haar waarlijk *niet* tot eer, dat zij de melkspijs voor hare kinderen, het vaster voedsel voor hare volwassen leden, bij vreemden, bij Schotten en Engelschen, bij Franschen en Zwitsers, gaat zoeken. Ook in het Godsrijk op aarde wordt de nationaliteit niet ongestraft verloochend; en schoon er geen onderscheid is voor God tusschen Jood en Griek, nogtans blijve een ieder gelijk hij geroepen is, en die Nederlander geroepen is, blijve Nederlander. In de taal onzer moeder bidden we toch zeker altijd best en meest ongeveinsd. Vreemde boeken en tractaten geven vreemde kreuken aan onze vroomheid. En wat aan uiterlijke regtheid des geloofs daarbij gewonnen mogt worden, gaat ligt dubbel aan innige zuiverheid verloren. Wel wordt de waarheid geene dwaling, wanneer wij haar van de vreemden, en de dwaling geene waarheid, wanneer wij haar van onze landgenooten hooren; maar hebt gij dan ook naauwkeurig onderzocht, of al de waarheid bij genen, en bij dezen al de dwaling is? Eer gij voor uwe zonen en dochteren al die uitlandsche boeken hebt besteld, hebt gij ook voor u zelven gelezen en beproefd hetgeen Muurling en Amshoff en Hofstede de Groot en de mede-arbeiders van *Waarheid in Liefde* tot bevordering van christelijk leven en christelijke kennis onder ons deden uitgaan? Toen Paulus zijn volk in de Hebreeuwsche moedertaal aansprak, hield de schare zich te meer stil, en de vorige verbitte-

ring week voor toegenegene aandacht. Onder ons — maar aan de toepassing waag ik mij niet!

Wij spreken van eene Groningsche *rigting* en eene Groningsche *school*, en wekken daardoor beklag en tegenspraak bij de Groningsche hoogleeraren zelve. Ref. heeft nog niet regt leeren inzien waarom? Men gewaagt met achting van de Alexandrijnsche en Antiocheensche scholen, met ingenomenheid van de Socratische school; waarom zal dit woord, van Groningen gebezigd, een naam tot oneere zijn? Eene school is geene partij, geene factie; wij denken daarbij veeleer aan onderwijs en onderzoek, aan een *συζητεῖν* van leeraars en kweekelingen, en — waar dat onderzoek christelijke waarheid geldt — aan Israëls profetenscholen, een schaduwbeeld der oude bedeeling, dat in de christenkerk nog zijne vervulling wacht! Het is waar: *verba valent usu*, en het gemeen spraakgebruik verbindt met den naam van *school* het denkbeeld van *éénzijdigheid*. Maar is dan alle éénzijdigheid verwerpelijk? Wie niet zeggen kan, gelijk de Eenige onder de menschenkinderen van zich zelf getuigde: „*Ik ben* de weg en de waarheid," voor dien blijft wel niets anders over, dan dat hij in de eene of andere bepaalde rigting naar waarheid zoeke. In zooverre de éénzijdigheid *an und für sich* een gebrek is, schijnt zij van de menschelijke natuur onafscheidelijk, en een *vitium inhaerens* van al het eindige te wezen. Maar juist dat we dit weten en erkennen, kan haar onschadelijk maken, kan haar tot groot voordeel doen strekken. Men zou drie soorten van eenzijdigheid kunnen onderscheiden. De eerste en uitnemendste is die, waarbij men eenzijdig wil zijn en weet, dat men het is; deze is de eenzijdigheid der wetenschap, de moeder van het dialectisch onderzoek, hetwelk ééne zijde der waarheid volgt, zoo lang en zoo trouw, dat de uitkomst van zelf tot eene andere, en zoo vervolgens tot al de verschillende zijden der ééne waarheid leidt; een onderzoek, hetwelk dan alleen met waan van wijsheid begoochelt en bedriegt, wanneer men meent de waarheid doorgrond te hebben, omdat men haar van alle *kanten* kent. De tweede soort van eenzijdigheid noem ik eenzijdigheid des levens, de niet bewuste en niet gewilde, die als actie en reactie werkt in al wat leeft, ook in den mensch, ook in den christen,

ook in de christenkerk; voor haar is het alleen te wenschen, dat actie en reactie niet te heftig tegen elkander inwerken, opdat niet de mensch, de christen, de kerk, bij het botsen schade lijden, maar door beider welgepaarde kracht gedragen worden en verder komen. De derde en laatste soort, de wel gewilde, maar niet bewuste eenzijdigheid (want de vierde soort, die mogelijk zou zijn, waarbij men weten zou, dat men éénzijdig sprak of schreef, zonder het te willen, is alleen denkbaar als scherts, als eenzijdigheid der *ironie)*, deze *derde* eenzijdigheid, die met blind geweld haar gevoelen tracht door te drijven, is eigenlijk alleen verwerpelijk, is hetgeen de Duitschers *slechte* eenzijdigheid zouden noemen, de eenzijdigheid der partijzucht, die driftig volhoudt en bezweert, dat haar bijpad de eenige ware weg, en het stuksken der zake, hetwelk zij ziet, hoofdzaak en één en alles is. Deze laatste, deze slechte soort van eenzijdigheid is dan ook alleen schadelijk, omdat zij alleen eenzijdig *blijft*. In de beide eerste gevallen daarentegen ontwikkelt zij zich tot veelzijdig onderzoek en tot het regte, volle leven. Wanneer wij nu de Groningsche school, den geest, die in haar heerscht, en de geschriften, die van haar zijn uitgegaan, aan dezen regel toetsen, dan zal door vriend en vijand erkend moeten worden, dat ze zich van dien laatsten boozen zuurdeesem volkomen rein heeft bewaard; — ik spreek van de Groningsche school in haar geheel, en ik spreek er van menschelijkerwijze, niet lettende op een enkel woord, 't welk dezen of genen kan zijn ontglipt. Van den anderen kant is het niet te loochenen, dat de Groningsche school eene bepaalde rigting heeft; wat van haar uitgaat, is ook voor den mingeoefende, is ook bij alle verscheidenheid en verschil kenbaar aan een eigen tint en grondtoon. Het geldt van hare compendia, van haar tijdschrift, van hare dissertaties: *facies non omnibus una, nec diversa tamen*, — *qualis* decet *esse sororum*, voegen wij er bij, en kunnen wederom niet inzien, waarom men die gelijkenis zou willen ontveinzen. Voorzeker is zij opmerkelijk; wij noemen het een hoogst zeldzaam verschijnsel, dat een *series compendiorum* door eene theologische faculteit wordt uitgegeven; allerzeldzaamst, dat een *dogmatiek* door de broederlijke zamenwerking van

twee godgeleerden tot stand komt. Het moet een groot, een veelomvattend en een *waarachtig* beginsel wezen, hetwelk niet alleen de harten, maar de hoofden doet zamenstemmen; wij worden zeer begeerig meer daarvan te hooren. En de Groningsche school heeft van hare beginselen geen geheim gemaakt. Christus, de levende, de historische Christus, is de grondslag, waarop zij staat en voortbouwt. Met die belijdenis heeft zij, naar onze meening, veel, in zekeren zin alles, en toch voor velen niet genoeg, naar het oordeel van sommigen bitter weinig gezegd. Vreemd en zonderling toch, en verkeerd en onevangelisch tevens! Had zij zich naar een menschennaam, naar Calvijn of naar Zwingli, naar Hengstenberg of naar Tholuck genoemd, men ware gerust gesteld; want in gemeenschap met deze jongeren van Christus houdt men grove dwaling voor onmogelijk. Maar die Christus zelf belijdt, heeft nog niets beleden, en kan een aartsketter wezen, van wien niets goeds te hopen valt. *Νηπίοι* die we zijn! — Maar zullen wij ons dan door den *naam* van Christus alleen laten gerust stellen? — Voorzeker neen! maar wij behoorden toch voor het minst evenveel eerbied en goed vertrouwen te hebben op het hooren van des Meesters naam, als waar men bij den naam van een discipel zweert. — Zijn er dan geen valsche profeten opgestaan, met dien naam des Meesters op de lippen? — Voorzeker ja! Daar zijn *leugenaars* en *bedriegers* geweest, die de zwakken misleid hebben; ze zijn er nog; maar in onze dagen is van zulk *opzettelijk* bedrog weinig gevaar; want tegenwoordig, God dank! plegen zij, die niet uit ons zijn, ook van ons uit te gaan. En wat menschelijke *dwaling* betreft, — kan men in ernst volhouden, dat het volgen en aankleven van eenigen mensch daartegen beter waarborg geeft dan het geloof in den Zone Gods? Ik voorzie, wat men mij zal tegenwerpen. Die zich aan leeraars uit de menschen en aan kerkelijke formulieren of systemen houden, stellen daarmede de menschelijke opvatting van Gods Woord niet boven dat Woord zelf, maar alleen boven hunne eigene, bijzondere opvatting, die toch ook menschelijk is. In deze tegenwerping is veel waarheid. Men geeft daarmede de eer aan den H. Geest, aan den Geest van Christus, die in Zijne gemeente leeft

en werkt en haar in al de waarheid leidt. En — wij willen het hier terstond opmerken — het is niet de geringste verdienste der Groningsche school, dat zij dit historisch beginsel even krachtig en veel zuiverder voorstaat, dan in onzen tijd pleegt te geschieden. Want, is het ernst met dat beweren, wil men in de daad en in waarheid zich laten leiden door den Geest, die in de gemeente woont, men stelle dan voor de gemeente geen bijzonderen aanhang, niet een enkel lid voor het ligchaam, geene kerkpartij voor de kerk in plaats. Dáárin bestaat, volgens het spraakgebruik en naar den geest der apostelen, — dáárin juist, niet in eene enkele verkeerde meening, bestaat alle ketterij, alle *haeresis*, ketterij en haeresis, waaraan zich dikwijls niet het minst schuldig maken *οἱ δοκοῦντες ὀρθόδοξοι εἶναι.* Maar hoe dan? Zal men bij het groote verschil van meening zich tot de oppervlakkige behandeling der meest algemeene waarheden bepalen, of de toevlugt nemen tot een weifelend en bemantelend syncretisme? Geenszins! De Christen en ook de christelijke godgeleerde heeft eene betere toevlugt. Verrijkt met de christelijke ervaring en gnosis van alle eeuwen, keere hij weder tot Hem, die het Hoofd en die ook zelf de Geest is. Paulus en Joannes, Augustinus en Luther, Calvijn en Zwingli, heeft hij gehoord; thans, als door hen gedragen en geleid, verheffe hij zich tot den Eenige, van wien de Vader gesproken heeft: „Hoort Hem!" Thans zoeke hij bij aller eenigen Meester hoogere éénheid, dieper inzigt; en schenke ons eene dogmatiek, eene wetenschappelijke uiteenzetting des geloofs, ontdaan van het stof — niet van de geleerdheid — der scholen, van de doornen — niet van de fijne onderscheidingen — der oude systemen, eene dogmatiek, naar het gulden woord van da Costa:

In haar wezen vrucht der tijden, in haar vorm van dezen tijd!

Inderdaad vinden wij in de Groningsche compendia dit historisch en kerkelijk beginsel duidelijk uitgesproken en trouw volgehouden. En wanneer ref. het waagt, gelijk hij boven deed, van *eenzijdigheid* en van *eene bepaalde rigting* te spreken, dan is het waarlijk niet in den zin van partij-

digheid of ketterschen sectengeest. Dit alleen meen ik opgemerkt en wil ik met alle bescheidenheid gezegd hebben, dat de hooggeleerde schrijvers bij voorkeur de buitenzijde der christelijke waarheid in het licht schijnen te stellen, en zich met opzet onthouden van het onderzoek dier diepten, waarvan nog geen eindige geest den bodem heeft gepeild. Ik wil trachten mij hieromtrent breeder en duidelijker te verklaren.

De Groningsche school kent geen anderen grondslag, dan die eenmaal gelegd is, Christus. Gaarne spreekt zij van den levenden, historischen Christus; al wat tot de menschelijke verschijning van den Zoon van God, tot zijn aardsch en tot zijn voortgezet hemelsch leven, behoort, neemt zij met liefde en trouw in hare gnosis op. Hare Encyclopaedie, en daarmede hare geheele Theologie, gaat uit van de *apparitio Jesu Christi*, en van het *vita Jesu Christi in Ecclesiae sociis*. Zoo wekt zij zelve ons verlangen, om eerst en vooral te onderzoeken, welk antwoord zij geeft op de vraag: „Wat dunkt u van den Christus?" — Wij vinden dat antwoord in de Christologie, die het eerste deel en tevens de grondslag is van hare dogmatiek. Hier wordt Christus ons voorgesteld eerst als *waarachtig mensch, met de overige menschen verbonden (Dogmat.* § 27 sq.), daarna als *van de overige menschen onderscheiden* door *uitstekende gaven*, en door de *anamartesie;* („divinitus generatus, — quasi novus surculus erat stirpi humanae insertus"); *volmaakt heilig en steeds grootere volkomenheid openbarende, welk volmaakt leven Hij nog altijd voortleeft* (§ 30 sq.). Eindelijk (§ 32) wordt diezelfde Jezus ook erkend als *Gods Zoon*, „prae hominibus, qui et Dei filii appellandi sunt, ille unico plane modo est Dei Filius. Haec dictio significat, eum *et* vitam eamque spiritualem habere auctore Deo, *et*" etc. — Wij breken hier af, om betrekkelijk dit *vita auctore Deo* terstond de volgende zinsnede te laten volgen, die karakteristiek is voor de geheele Groningsche rigting: „Jesus autem a Deo auctore habebat non modo vitam a matre Maria terrenam, sed etiam vitam, quam jamdiu ante gesserat, et habet pariter acceptam vitam, quam perpetuo agit, coelestem." Hier wordt dus, even als in de voorgaande §, het voorbestaan van Christus uitdrukkelijk geleerd, maar

in eene gelijkstelling met het aardsch en voortgezet hemelsch leven, en met eene bepaling van duur *(jamdiu)*, die ons reeds hier doen vermoeden, wat in de volgende § duidelijk blijkt, dat het voorbestaan in de dogmatiek der Groningsche school weinig meer is dan eene voorbereiding tot het aardsche leven: „vita ante acta cum vita, quam Jesus Christus his in terris degit, sic est conjuncta, ut illa sit fons ejus excellentiae, nominatim ejus sanctitatis perfectae, quae in hac apparuit (Joan. X: 36; conf. III: 11—13; V: 19); — haec illius continuatio et ad majorem excellentiam explicatio." — Ik noem deze beschouwingswijze van het voorbestaan karakteristiek voor de geheele rigting der Groningsche school. Godsdienstig-wijsgeerige ontwikkeling van *het geopenbaarde*, veelzijdig onderzoek van *de verschijning* (hier van het *vita Christi)*, daarmede houdt zij zich eerst en liefst en tot hiertoe bijna uitsluitend bezig; daarin ligt hare kracht, hare hooge en eigene verdienste; daaraan besteedt zij gaven en talenten, welke wij niet wederom willen prijzen, maar van welke wij dankbaar erkennen, hoeveel waarde zij hebben voor *dezen* tijd, die door overspannen en afgetrokken denken den tact van waarnemen verliest en den zin voor de werkelijke verschijningen des levens. Van den anderen kant moeten wij opmerken, hoe de Groningsche school het peilen der diepten, het onderzoek naar het verborgen wezen, hetwelk zich in de verschijningen openbaart, tot hiertoe buiten den kring harer bemoeijing heeft gehouden. Of waar zij zich tot dit onderzoek begeeft, acht zij zich toch altijd streng aan de verschijning gebonden. In de Christologie, gelijk wij zagen, is het *vita*, de *apparitio Christi* haar de hoofdzaak; en spreekt zij toch ook van *het voorbestaan*, van *den Logos*, dan is het voorbestaan haar niets meer dan een *vita Jesu quam jamdiu ante gesserat*, de Logos een goddelijk wezen, hetwelk wij ons hebben voor te stellen naar de gelijkenis van den mensche Jezus. Over het geheel is de leer van den Logos in de Groningsche dogmatiek zeer weinig ontwikkeld. Van de schepping heet het (§ 49): „Apostoli mundum quoque per hunc Dei Filium creatum — interdum proposuerunt." In § 35 sq. waar gesproken wordt *de modo quo J. C. egrit agatque in genus humanum, deque ejus actionis effectu in genere*

humano, begint de ontwikkeling met *Ipsius adventus in terram*, zonder dat hier of elders (b. v. § 38, *conjunctio apparitionis et operis Christi cum historia generis humani antecedente)* de betrekking ter sprake komt, waarin de Logos vóór de verschijning in het vleesch tot de wereld en de menschen stond. Met één woord, hoewel de Groningsche school verre af is van Ebionisme, hoewel zij de goddelijke natuur van Christus en het voorbestaan erkent, toch bepaalt zich haar onderzoek tot de menschelijke verschijning des Heeren, en hare dogmatiek gaat uit, niet zoo zeer van *het vleesch geworden Woord*, *van den mensch geworden Zoon van God*, als van *den mensch Jezus Christus.* Onder de godgeleerden van lateren tijd, die hun systeem op de Christologie bouwen, meenen wij ook Nitzsch te mogen noemen, daar hij alleen wat den vorm betreft van dit plan is afgeweken. En toch stelt hij zich van den beginne af op een ander, en — ik waag het met bescheidenheid mijne meening te zeggen — op een hooger, vaster standpunt dan de Groningsche dogmatiek heeft gekozen. „Die Lehre von der Person des Erlösers ist aber Lehre von Gott und vom Menschen, und zwar zunächst von Gottes Wesen, Eigenschaften und Werken; *denn der Logos Gottes* ist an allem Göttlichen betheiligt, und über die Engel erhaben" *(System*, 5te Aufl., § 57, S. 129). En terstond daarop (§ 60) vangt hij zijne ontwikkeling der Theologie in engeren zin van de Openbaring Gods *in en door den Logos* aan. „Für das menschliche Bewusstsein *ist* Gott nicht allein an sich, sondern auch in der Natur und Geschichte *da.* „Im Anfang war das Wort, und war bei Gott." Der nicht allein Seiner selbst bewusste, sondern auch sich offenbarende, sprechende Gott, sprach sich schaffend aus und schuf redend. So wirkte er das endliche Dasein und im endlichen Dasein das endliche Bewusstsein. „Im Logos war das Leben und das Leben war das *Licht* der Menschen,"" u. s. w., tot de openbaring Gods in het vleesch geworden Woord. Vergelijken wij hiermede § 41 der Groningsche dogmatiek: *Deus undenam nobis sit cognoscendus.* „Deus universe cognosci potest ex tota rerum natura, specialiter humana" (bij Nitzsch: „Gott ist für das menschliche Bewusstsein auch in der Natur und in der Geschichte da"); „sed in Theologia Christiana omnia

e Christo petenda sunt. Itaque nobis nunc 1. Deus unice ex Christo ipsiusque opere cognoscendus est, ex quo perfectissime cognoscitur. 2. In adjumentum vero adhibenda sunt relique omnia Dei opera, creatio, providentia, natura humana, quum illa perfectissima in Christo data patefactio non sit data sola, sed in complementum reliquarum." Ligt het aan mij, wanneer ik hier in den vorm iets onzekers, bijna zou ik zeggen eene contradictie, vind? *Unice ex Christo* en *in adjumentum vero adhibenda? Omnia e Christo petenda* en *illa in Christo patefactio non data sola, sed in complementum reliquarum?* Later wordt wel het *verband* tusschen deze verschillende openbaringen Gods aangewezen (§ 49), en het is dan ook bij die gelegenheid, dat de zinsnede voorkomt, welke ik reeds vroeger aanhaalde: „Quare Apostoli mundum quoque per hunc Dei Filium creatum, et reliquam Providentiam Divinam per eundem Dei Filium olim agentem, interdum proposuerunt." Maar gelijk deze voorstelling der Apostelen hier bijna als tusschenzin voorkomt (in de Christologie wordt van haar niet gerept), zoo heeft zij ook op de geheele ontwikkeling der dogmatiek weinig invloed; en de *éénheid* der openbaring Gods in en door den Logos *van den beginne tot de menschwording des Zoons* wordt nergens gehandhaafd. Maar hoe kan dit ook geschieden, waar de menschelijke verschijning, het aardsche leven van den Zoon van God, wordt overgebragt op den Logos, die van den beginne bij God was; zoodat b. v. in éénen adem geleerd wordt (§ 34): „Nempe a Deo institutus informatusque est [Jesus ille, cujus personam contemplati sumus,] cum in vita antecedenti, Joann. X: 36, tum his in terris in pueritia atque juventute sua, Luc. II: 52." Ik voor mij vind deze voorstelling noch in Joann. X: 36, noch in Joann. V: 19 [vergel. Joann. VIII: 38], welke laatste plaats in § 33 wordt aangehaald. In allen gevalle is het mij onbegrijpelijk, hoe Joannes van zulk een persoon „qui in vita antecedenti a Deo institutus informatusque est," den proloog van zijn Evangelie zou hebben geschreven.

Het is onnoodig met vele woorden of voorbeelden te doen opmerken, hoe de behandeling der Christologie invloed heeft op al de hoofd- en onderdeelen der Groningsche dogmatiek. Overal vinden wij dezelfde naauwkeurige en

rijke ontwikkeling van de openbaring in Christus; daarentegen missen wij het diepere onderzoek der verborgenheden, b. v. van het wezen en den raad Gods, van de natuur des menschen, van de noodzakelijkheid der verlossing, enz. Wel ontbreekt het niet aan beschrijvingen van deze *loci classici.* Hoe Gods liefde zich openbaart in Christus; hoe de menschelijke natuur zich in Hem, de zonde der menschen zich aan Hem vertoont; hoe de behoefte aan verlossing zich doet gevoelen; hoe die verlossing zelve tot stand komt; dat alles wordt *beschreven*, met breede en toch zoo fijne, juiste trekken beschreven, maar *verklaard*, in aard en wezen doorgrond en blootgelegd, wordt het niet. Het antwoord op de vragen: wie en wat *is* God? wat hebben wij te denken van den aard der menschelijke vrijheid en der menschelijke zonde? waarom was de verlossing noodzakelijk? hoe is zij mogelijk? waarom *moest* de Chr. deze dingen lijden? — het antwoord op al die vragen blijft achterwege. Nog een enkel voorbeeld moge duidelijk maken, wat wij, met dankbare erkentenis van het zeer vele dat gegeven wordt, nog meer zouden wenschen. Van *de almagt Gods* wordt eigenlijk niet gesproken, en naar den geheelen aanleg der dogmatiek kon men ook geene § met dit opschrift verwachten. Wel wordt aangetoond (§ 47, 2) *actionem amoris Divini esse omnipotentem;* of juister: wij vinden daar ter plaatse eene beschrijving, hoe in Jezus leven en werk, in zijne geschiedenis en in de geschiedenis der kerk, blijkt, dat God alles vermag wat Hij wil, maar ook, dat Hij die magt gebruikt om de menschen te leiden, niet om hen te dwingen. Maar hiermede staan wij toch nog niet op vasten, onwrikbaren bodem. Zoo lang het denkbeeld van Gods magt niet in verband is gebragt met Zijn oneindig Wezen; zoo lang niet is aangetoond, dat de God, die zich in Christus openbaart, almagtig wezen moet, omdat Hij anders geen God, *die God en Vader* niet zijn kan, — zoo lang blijven alle openbaringen van Gods magt in de geschiedenis van Jezus slechts proeven en voorbeelden, waartegen de eerlijke twijfelaar uit diezelfde geschiedenis proeven en voorbeelden zou kunnen overstellen. — Daar is nog één punt, hetwelk ik niet mag voorbijgaan, al maken mijne losse opmerkingen ook van verre geene

aanspraak op volledigheid; een punt, dat de groote levensvraag geworden is tusschen de Groningsche school en hare oud-regtzinnige bestrijders. Groningen heeft van den beginne in den naam van het rein en onvervalscht Evangelie de voldoeningsleer van Anselmus verworpen. Zoo volkomen ik mij met dit oordeel kan vereenigen, zoo weinig gevoel ik mij bevredigd door hetgeen de Groningsche dogmatiek daarvoor in plaats heeft gesteld. Ook hier blijft zij staan bij de uiterlijke verschijning, en vergenoegt zich met de beschrijving en ontwikkeling van hetgeen gebeurd is. „De menschen," zegt zij, „hebben Christus den dood aangedaan; Christus heeft dien geleden; God heeft het toegelaten, en door Zijn voorzienig bestuur geleid" (§ 64, C. 1). Deze voorstelling heeft haar goed regt; het is eene eigene verdienste der Groningsche school, dat zij dit regt heeft doen gelden. Maar toch meenen wij ook verder te mogen gaan, en blijven vragen: waarom *moest* de Christus deze dingen lijden? Zoo men ons wilde antwoorden: dit *moeten* is geen noodzakelijk moeten geweest; de kruisdood van Gods Zoon behoort tot die gebeurtenissen, welke *ook niet* hadden kunnen gebeuren, — dan gelooven wij, dat het Christelijk bewustzijn der gemeente, al ging bij velen het regt verstand der zake verloren, zich ten stelligste zou verklaren tegen zulk eene mogelijkheidstheorie, die het ten slotte, om consequent te zijn, van Pilatus moet laten afhangen, of het bloed van Christus vergoten zal worden tot vergeving van zonden *). Of hoe kan de overgave des Zoons een onderpand zijn van de liefde des Vaders, indien zij niet om onzentwil volstrekt noodzakelijk was? Dien mensch vertrouw ik niet, die, om mij zijne liefde te toonen, buiten noodzaak, als uit willekeur, eene opoffering doet, welke hem dan ook zeker weinig moet kosten. — De Groningsche dogmatiek erkent wel de noodzakelijkheid van 's Heeren kruisdood: „Vita vero sua plenam in multis regenerationem efficere Dei Filius non potuit, nisi accederet etiam ipsius

*) Men pleegt zich ten gunste dezer *mogelijkheid* te beroepen op Luc. XX: 13. Maar ἴσως staat niet gelijk met ons *misschien*, in den zin van: *het kan wel zijn (het mag geschiën)*; ἴσως drukt eene *stellige* of *zeer waarschijnlijke* verwachting uit, even als ons *immers*. De plaats zou dus veel te veel bewijzen.

mors" etc. (l. cit.); maar op dit *non potuit* wordt toch niet sterk gedrukt, en de verdere ontwikkeling daarvan, in § 63, coll. 35, 36, bepaalt zich weder tot de beschrijving van hetgeen de kruisdood des Heeren op de menschen heeft uitgewerkt. Het antwoord op onze vraag: waarom moest de Christus lijden? wordt dus ten deele alleen met verwijzing op de uitkomst, ten deele negatief beantwoord: „hoc [τήν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν a Deo per Christum, et imprimis per Christi mortem, nobis concedi] non ita intelligendum, quasi mors Christi sit causa, quae apud Deum meruerit vel effecerit amorem condonantem sive peccatorum veniam. Haec ab ipso Jesu jam data est ante ipsius mortem, v. c. Matth. IX: 2—8, imo jam sub V. F. eam concedebat Deus, etiam sime sacrificiis, conf. Ps. XXXII." Wat dit laatste betreft, in Ps. XXXII wordt *niet* gezegd, dat de vergeving zonder offer is geschonken; eer zou men dit uit Ps. LI kunnen opmaken; schoon ook daar tegen het uiterlijke, zinnebeeldige offer, de waarachtige, geestelijke offerande wordt overgesteld, die ook bij het zinnebeeldige offer altijd hoofdzaak was, die ook van den Christen gevorderd wordt, zal hij zich het offer van Christus mogen toeëigenen. Ook moet hierbij in het oog gehouden worden, dat de dood van Christus, in verband met de vergeving der zonden, te voren in den raad van God bepaald was; en het zou eene zeer bekrompene opvatting wezen, geheel strijdig met de Apostolische voorstelling, wanneer men dit verband niet wilde laten gelden vóór den dag en de ure, waarop Christus aan het kruis den geest gaf. De Logos — het is ook bij deze vraag van toepassing — de Logos, die in de volheid der tijden vleesch zou worden, was van den beginne met de menschheid in onafscheidelijke betrekking. Wat Matth. IX: 2—8, en dergelijke plaatsen betreft, hier geldt evenzeer de opmerking, dat Christus, even als God zelf, ook vóór Zijn dood de zonden kon vergeven, zonder dat *daaruit* zelfs tegen de theorie van Anselmus eenig bewijs kan worden afgeleid; eer nog tegen de theorie der Groningsche dogmatiek: „per Christum mortemque ejus nos acquirimus et plenam persuasionem et omnem fructum veniae peccatorum" (l. laud.); immers deze subjective *persuasio* kon eerst door de aanschouwing, kon eerst *na* den dood

plaats vinden, en de geraakte in Matth. IX zou dus *niet* ten volle overtuigd zijn geweest. Over het geheel komt het mij voor, dat men bij dergelijke plaatsen den *zamenhang* van Gods raad tot ons behoud, en den persoon van den Heiland zelf, Hem die spreekt en handelt, te dikwijls uit het oog verliest. In de gelijkenis van den verloren zoon wordt in het geheel van geene tusschenkomst gesproken; wil men daaruit bewijzen, dat de dood van Christus niet de *conditio sine qua non* der vergeving wezen kan, men erkenne dan, dat de Heer met diezelfde gelijkenis ook zijn eigen woord weêrlegt: „Niemand komt tot den Vader dan door mij." En deze gewisheid — ik kom voor mijne innige overtuiging uit — dat *het lijden en sterven des Heeren het noodzakelijk vereischte* (de conditio sine qua non) *der vergeving van zonden en onzer zaligheid* is, moet het christelijk geloof te meer vasthouden, hoe minder de christelijke wetenschap tot hiertoe in dit *mysterium tremendum* is ingedrongen.

Ref. is niet de eerste, die opmerkt, dat de Groningsche school meer aanstoot heeft gegeven en geleden door hetgeen zij terughield, dan door hetgeen zij gaf, meer door haar zwijgen, dan door haar spreken. Men is zeer onbillijk geweest, door dit stilzwijgen in elk geval voor ontkennen te nemen; men heeft niet *willen* hooren noch letten op hare herhaalde betuiging: „veel van hetgeen gij vraagt en vordert behoort, naar ons inzien, niet tot het Evangelie, en kan dáárom in onze theologie niet worden opgenomen." Zij zegt het in hare Dogmatiek onder anderen ook van den locus de origine peccati, „qui de industria tractari in Dogmatica *Christiana* non potest, cum — — Evangelium — — de peccati origine neque historice disquirat neque philosophetur." Het zij mij geoorloofd te vragen, of er dan toch in het Evangelie geene uitspraken, geene aanwijzingen voorkomen, waaruit de christelijke dogmatiek hare gevolgtrekkingen zou kunnen maken? Immers, juist omdat het Evangelie *niet* philosopheert, moet de Dogmatiek philosopheren (§ 16)? — Wel worden wij verwezen naar de *Theologia Naturalis*, en inderdaad, veel van hetgeen wij vroeger opnoemden en in de Dogmatiek te vergeefs zochten: dieper onderzoek van Gods Wezen en eigenschappen, van de menschelijke vrij-

heid, enz., wordt in de *Instit. Theol. Nat.* gegeven. En toch had ik voor mij zelven dat alles hier gaarne teruggevonden, in het volle licht der Evangeliewaarheid, waarvan de *Theol. Nat.* slechts een weêrschijn is. In den Cyclus der theologische wetenschappen (*Encyclop.* § 27) wordt de *Theol. Nat.* niet eens medegeteld; zij wordt daar gebragt tot de *praevia Dogmatices institutio;* juist daarom wenschte ik in de Dogmatiek de *perfecta institutio* omtrent al wat de Naturaal slechts voorloopig behandelt. Meer nog stelt de *Eschatologie* (§ 67, pag. 134—139) den leergragen lezer te leur, die, waar hij op weinige bladzijden zoo veel voortreffelijks vindt, te minder vrede kan hebben met de vlugtige behandeling van dezen locus, die ten slotte bijna voor een appendix wordt verklaard. Wel is het volkomen waar, wat daar aan het slot gezegd wordt: „Evangelium non id spectat ut de rebus in altera vita futuris exponat, sed patefactionem continet praesenti vitae et inservientem et adaptatam." Maar van die *patefactio praesenti vitae inserviens* is de Eschatologie zelve een allerbelangrijkst deel, Al luidt het vreemd, de toekomst heeft even grooten, misschien grooteren invloed op het tegenwoordige dan het verledene. Ons leven is nog wel met Christus verborgen, maar *ons* leven is het toch, en in zekeren zin meer waarachtig ons *leven*, dan dit aardsch bestaan, dat zeer haast voorbijgaat. Wij miskennen geenszins, hoe zeer het voor onzen tijd behoefte is, de waarde ook van het aardsche leven, van het *Diesseits*, te erkennen. Maar zal de Christen zich op aarde te huis gevoelen, dan moet hij — mag ik zoo spreken — den hemel op aarde, het *Jenseits im Diesseits* hebben; zal hij niet ongeduldig haasten naar de toekomst en openbaring des Heeren, dan moet hem die met al hare beelden en vormen zoo na mogelijk gebragt, dan mag zij hem vooral niet als in een nevel onttrokken worden.

En hier zal ik een einde maken van mijn vragen en opmerken en bedenkingen opperen, van mijne beschouwing der Groningsche school en rigting, zoo deze bladzijden dien naam verdienen. Zoo veel ik weet, ben ik een van de eersten, die, noch kweekeling noch tegenstander dier school, openlijk zijne gedachten over haar in het midden

brengt. Ik deed het met schroom; ik deed het alleen, omdat anderen zwegen. En daarom vraag ik, in de eerste plaats van de Groninger Hoogleeraren zelve, eene verschoonende beoordeeling van mijn opstel. Zal ik ten slotte nog eens met korte woorden den indruk weêrgeven, dien de *series compendiorum*, bepaaldelijk de *dogmatiek*, op mij maakte? Van den éénen kant komt dit godgeleerd zamenstel mij zoo *omnibus numeris absolutum*, zoo wel afgerond en in zich zelf sluitend voor, als eenig ander der nieuwere wetenschap. En toch blijf ik de keerzijde, de wederhelft missen. Toch komt het mij voor, als had de Groningsche school haren arbeid nog maar ter helft voltooid, als ontbrak aan haar standpunt van vrije ontwikkeling het steunpunt van inwendige noodzakelijkheid, aan hare *διηγησις τῶν ἀνθρωπίνων* de *ἐξερεύνησις τῶν θείων*, aan hare juiste en rijke beschouwing der christelijke openbaring, het dieper onderzoek der christelijke waarheid. Ik erken niet te kunnen berusten in hare voorstelling der *religio Christiana* als *religio una verissima*, die eene vergelijking van *meer* en *minder* toelaat, waar ik het onderscheid van *ten deele* en *ten volle* wensch vast te houden; noch in hare bepaling der dogmatiek als *aestimatio rei Christianae ex vero*, die altijd aan een *verum* buiten of boven de Christelijke waarheid doet denken. Voor mij zelven acht ik niet dat ik het gegrepen heb, eer de christelijke godsdienst voor mijne gnosis werd, wat zij is voor mijn innigst geloof: de *religio absoluta*, het *verum*, waaraan alle waarheid getoetst moet worden, maar dat zelf slechts behoeft gekend te worden, om bewezen te zijn. Of ik — of de kerk van Nederland ook dit nog van de Groningsche school mag hopen en verwachten? Of zij ons zal willen leiden én voorgaan ook op dezen weg? — De mogelijkheid daartoe heeft zij zich voorbehouden; hare eenzijdigheid is geene eenzijdigheid van uitsluiting; wat zij tot hiertoe niet gaf, ten deele niet geven *wilde*, ten deele in het verband *dezer* dogmatiek niet geven *kon*, dat voegt zij misschien later in eene *Philosophia religionis Christianae* aan haar stelsel toe; of — acht zij daarvoor onzen tijd niet rijp — welligt verrijkt zij haren bouw met monographiën, die zulk een doel en strekking hebben. De grootste verwachting zou ik voor mij zelven

dáárvan opvatten, wanneer zij besluiten kon hare Christusleer in naauwer, inniger verband te brengen met de Logosleer, en die beide met elkander te verzoenen, maar niet — gelijk zij naar mijne meening tot hiertoe deed — door de diepe verborgenheid der laatste op te offeren aan de klare ontwikkeling der eerste. Doch ik gevoel, hoe weinig het mij past aanwijzingen te geven, waar ik die zelf behoef. Ook zal Groningen op meer dan ééne wijze kunnen voortgaan met stralen van licht over Nederland uit te zenden. Nog heugt mij de indruk, dien bij de eerste lezing Dr. Thoden van Velzen's geschrift op mij maakte: *het Evangelie aan de dooden verkondigd;* hoe helderen dag het mij deed opgaan over vele duistere punten; hoe het mij boeide door zijn bondig betoog, opwekte en verkwikte door zijn evangelischen gloed. Niet alleen de keuze, maar vooral ook de behandeling van het onderwerp, eene behandeling in alle opzigten zoo *echt-theologisch*, deed mij veel voor de toekomst hopen, wanneer ook langs zulk een weg van onderzoek steeds dieper werd ingedrongen in den raad Gods tot behoud der menschen. De voortreffelijke monographie, welke in Duitschland alléén voldoende zou zijn geweest om den schrijver eene eereplaats onder de godgeleerden te verzekeren, heeft onder ons niet die opmerking gevonden, welke zij verdiende. Het ligt althans niet aan hare recensenten, wanneer zij niet verdronken is in den vloed van middelmatige geschriften; buiten de aankondiging in de *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, viel haar niet ééne billijke beoordeeling te beurt. Mogt de schrijver zich daardoor niet laten afschrikken! De ure komt — ik ging er bij dit opstel van uit, ik keer er toe weder, beseffende hoe zwak mijn eigen arbeid is — de ure komt, dat de beoordeeling der tijdschriften ophoudt waarde voor ons te hebben, de ure, dat eene hoogere kritiek over onze werken gaan zal. Reeds nu oordeelt de dag den dag, en in het verborgen gaat de κρίσις door tot allen, louterend of verterend, levenwekkend of doodend. Voor de christelijk-godgeleerde school van Groningen zij die κρίσις eene κρίσις ζωῆς καὶ δόξης!

(DE GIDS. 1846. *Boekbeoordeelingen.*
bl. 689 en verv.)

De vereering van Maria, de Moeder onzes Heeren. Geschiedkundig nagespoord en beoordeeld door J. A. M. Mensinga, *Predikant te Sybecarspel. Eerste en tweede stuk. Haarlem, Erven F. Bohn.* 1846. xxx en 198, xx en 282 bladz. in 8°.

De schrijver geeft ons in deze twee boekdeelen, en in een derde, dat staat te volgen, „de vrucht der studie van zijne jongste twee jaren.” Naar de meening van ref. zou men niet veel korter tijd van studie en voorbereiding noodig hebben, om eene grondige en volledige beoordeeling van dezen letterarbeid te leveren. Ds. Mensinga laat ons eene reis doen door vijftien, zestien eeuwen der kerkgeschiedenis; wel verre van daarbij den grooten, algemeen bekenden heirweg te volgen, noodigt hij ons langs velerlei slingerpaden tot zeer aangename en interessante uitstapjes; hij zelf is overal te huis, heg en steg kundig, een gids, die ons nergens verlegen laat; hier teekent hij ons tempels en monumenten uit; wat verder verklaart hij ons schilder- en beeldwerk, verhaalt ons van elke plaats de legenden, die er bij behooren, en reciteert ons verzen, die er bij passen; nu en dan staat hij stil op den weg, en houdt voor het reisgezelschap eene bergrede of hagepreek. Ik ontveins niet, dat de togt mij soms vermoeid heeft; niet overal heeft de schrijver, die zelf van geene vermoeijenis weet, den weg gebaand en geëffend; het gaat over hoogten en diepten, struiken en steenen, door woud en wildernis. En wie den gids bij al zijn verhalen en opmerken en aanduiden wil controleren, moet op de reis eene gansche bibliotheek van kerkvaders, van kronijkschrijvers, van wonderboekjes, van wat niet al, medenemen.

Maar de lezer heeft regt van te vorderen, dat ik den inhoud dezer twee stukken voor het minst nader aankondig, al moet ik in het belang der wetenschap hopen, dat Ds. Mensinga, na het verschijnen van zijn derde deel, een recensent mag vinden, meer bekwaam, dan ik het ben, om zijn geheelen arbeid met archaeologischen blik te overzien en te schatten. Het eerste hoofdstuk bevat eene inleiding tot regt verstand van de Maria-dienst; zij wordt ons daarbij voorgesteld als van Oostersche afkomst, geen

Paganisme, in oorsprong en aard wel te onderscheiden van de vereering der Heiligen, in strekking en gevolgen hoogst nadeelig voor godsdienst en zedelijkheid. Reeds deze *praeludia* bevatten zoo veel en zoo velerlei, dat men over elke § eene eigene verhandeling zou kunnen schrijven. B. v. het denkbeeld van den schrijver, om de vereering der moeder Gods, der *θεοτόκος*, af te leiden van den eerbied, dien de Oosterlingen aan de koninginne-moeder plagten te betoonen. Het komt mij voor, dat de schrijver zelf al aanstonds tegen die verklaring geene kleine zwarigheid in het midden brengt, en haar in den loop van zijn onderzoek allengs geheel opgeeft. „Men zoude kunnen vragen, waarom dan aan Maria, als moeder van den Messias, van den koning der kerk, niet reeds veel vroeger zoodanige eer is bewezen? Ik antwoord: eensdeels en voornamelijk, omdat de Apostelen zelve de betrekking van Jezus tot zijne moeder naar den vleesche geheel en al in de schaduw geplaatst hebben. Anderdeels, dewijl de leer aangaande Jezus koninklijke heerschappij altijd in geestelijken zin is begrepen geworden, ja zelfs de oud-testamentische vorm van dit leerstuk: „Koningrijk der Hemelen," al vroeg verloren is geraakt," enz. Maar hoe dan? Wanneer die leer zoo geestelijk opgevat, en die vorm zoo vroeg verloren is geraakt, *te* vroeg om *in de eerste eeuwen* aanleiding te geven tot Maria-dienst, hoe kan men er dan *voor lateren tijd*, toen leer en vorm dus al lang veranderd en verloren waren, zoo veel uit willen afleiden en verklaren? Zou in dat geval ook de eernaam *χριστοτόκος* niet veel meer natuurlijk en eigenaardig zijn geweest, dan die van *θεοτόκος*? — Maar de schrijver wil zijne gissing slechts als bijdrage en proeve ter verklaring aangemerkt hebben, en geeft haar, gelijk ik meende te bespeuren, in den loop van zijn onderzoek weêr prijs (zie vooral St. II, bl. 126—128).

Het tweede hoofdstuk handelt over Maria *in de vier eerste eeuwen der kerk*, het derde over de *Vereering van de Heilige Maagd, Moeder Gods, in de eerste helft der middeleeuwen*. En nadat de schrijver ons zoo, aan den leiddraad der geschiedenis, tot het punt heeft gebragt, waar de Maria-dienst hare middaghoogte bereikt, geeft hij in het vierde hoofddeel, hetwelk alleen den inhoud uitmaakt van het tweede

stuk, onder het opschrift: *de Koningin der Hemelen*, een overzigt van al hetgeen kerkgebruik en liturgie, en bouwtrant, en beeldhouw- en schilderkunst, en reliquiën en legenden, mirakelen en visioenen, allegoriën en vertelsels, hebben bijgedragen tot de vergoding van de nederige „dienstmaagd des Heeren."

Het werk van Ds. Mensinga heeft overigens eene dubbele polemische strekking, en het is daarover inzonderheid, dat ref. met bescheidenheid zijn gevoelen in het midden wenscht te brengen *). Eerst en vooral heeft de schrijver zijne pen gescherpt tegen de Maria-dienst, welke hij beurtelings met de pijlen van zijn vernuft en met het slagzwaard eener edele verontwaardiging aanvalt. Hij kon daarin niet ligt te ver gaan. Waar de leugen zóó schaamteloos wordt gepredikt, waar men den Heiligen Geest zoo hardnekkig wederstaat en bedroeft, waar de ketterij het geheele godsdienstig en zedelijk leven zoo jammerlijk verpest en moordt, als in het Marianisme geschiedt, daar kan het gezond, christelijk, echt-katholijk bewustzijn zich niet te luid noch te krachtig doen hooren, daar kan men het zout der Evangelische waarheid niet te sterk noch te diep inwrijven in de vuile, stinkende wonde. Daar durven wij — stouter in dit opzigt dan de schrijver (II, bl. 276) — ook den roomschen christen oproepen, om Gode en dêr waarheid eere te geven tegen deze anti-christelijke afgodsdienst; — noem het toch, tot dit uiterste gedreven, geen *katholisch dogma* meer (II, bl. 275)! — Daar is eene vereering van Maria, die in den goeden, echten zin des woords *katholijk* mag heeten, omdat zij ook geheel *Evangelisch* is. De schrijver heeft haar niet over het hoofd gezien, al bragt zijn onderwerp mede, dat hij zeer matig moest aanprijzen, waar zoo veel en zoo ernstig viel te waarschuwen. Ik kan mij niet weêrhouden hier eenige regelen in te lasschen uit *A Letter to Dr. A. Neander*, *etc. by Edward H. Dewar*, *chaplain to*

*) Een paar kleinigheden hebben wij bij de lezing onder de rubriek van druk- en schrijffouten opgeteekend: Chrysosthomus voor Chrysostomus, eene kakographie der *Catholieke Stemmen*, waarbij men zich niet moet kunnen beroepen op het voorbeeld van den geleerden schrijver; *alleen* voor *maar* (I, bl. 146 en 147); *begeesterde* priesteres (II, bl. 145), enz.

the British residents at Hamburg ten vorigen jare in het licht gegeven. „You, again, zegt de zoon der Engelsche kerk, „shrink from expressions of *excessive* love and reverence towards the Blessed Virgin, and would probably think and speak of her as of any other pious and virtuous woman. I on the other hand, am thankful that, as a minister of the Church of England, I can adopt the following language: „Our Church, in her Liturgy, her Homilies, her Articles, in the works too of the best and most approved among her divines and teachers, ever speaks of St. Mary, the blessed Virgin, in the language of reverence, affection and gratitude. She was a holy Virgin, and a holy mother. She was highly favoured, blessed among women. The Lord was with her, and she was the mother of our only Saviour. She was herself blessed, and blessed was the Fruit of her womb. We delight in the language of our ancestors, in which they were used to call her „Mary, the Blissful Maid." Should any one of those, who profess and call themselves Christians and Catholics, entertain a wish to interrupt the testimony of every succeeding age, and to interpose a check to the fulfilment of her own recorded prophecy, „all generations shall call me blessed," certainly the Anglican Catholic Church will never acknowledge that wish to be the genuine desire of one of her own sons. The Lord hath blessed her; yea, and she shall be blessed." I rejoice, among the beautiful compositions of the sweet minstrel of our Church, to read these glowing strains:

„Ave Maria! blessed Maid!
Lily of Eden's fragrant shade,
  Who can express the love
That nurtur'd thee so pure and sweet,
Making thy heart a shelter meet
  For Jesus' holy Dove?

„Ave Maria! Mother blest,
To whom, caressing and caress'd,
  Clings the Eternal Child;
Favour'd beyond Archangel's dream,
When first on thee, with tenderest gleam,
  Thy new-born Saviour smil'd: —

„Ave Maria! Thou wose name
All but adoring love may claim,
Yet may we reach thy shrine;
For He, thy Son and Saviour, vows
To crown all lowly lofty brows
With love and joy like thine.

„Bless'd is the womb that bare Him — bless'd
The bosom where His lips were press'd;
But rather bless'd are they
Who hear His word and keep it well,
The living homes where Christ shall dwell
And never pass away."

Zóó ver mijne aanhaling. Bedrieg ik mij, of kan Ds. Mensinga zich vereenigen, al is het niet met ieder woord, toch met den geest en de strekking dezer regelen? Zulk eene vereering van Maria zal hij in geen geval *afgodisch* noemen. Ja, zelfs waar die vereering *meer roomsch*, en in diezelfde mate *minder katholiek* wordt, waar zij overslaat tot verzoek en bede om voorspraak, zelfs daar laat ze zich voor het christelijk gevoel *verschoonen;* zelfs daar is het nog altijd Christus, die vereerd wordt, ook door de vereering Zijner moeder. Eerst waar die grens overschreden, waar Christus voor Maria ter zijde gesteld, waar de Moeder niet meer *om* den Zoon wordt vereerd, daār begint de eigenlijke *haeresis*, de verderfelijke ketterij, de gruwel der afgodsaanbidding. Daar eerst, maar daar ook zonder schroom of terughouding, behoorde de christenheid haar *anathema!* uit te spreken. Waarlijk, wanneer wij de scheuringen in de christenkerk betreuren, het is niet het minst omdat hare kracht en de volmagt haar van den Heer verleend, om op aarde te binden en los te maken, daarmede verbroken en verbrokkeld is, omdat zij tegen zulke leugengeesten en valsche profeten, als weder in onze dagen zijn opgestaan, hare tucht niet kan doen gelden. o Ware zij, als zij wezen moest, één in Christus, hoe zou zij met de magt en majesteit die haar toekomt, dezulken uitstooten en overgeven den Satan, opdat ze leeren niet meer te lasteren! Maar nu mist haar ban, althans voor het uiterlijk, klem en nadruk, en voor het beslissende: „het heeft den Heiligen Geest en ons goedgedacht," laat zich hier en

daar eene enkele stem hooren, door weinigen vernomen en en door de meesten nog gewantrouwd, omdat ze uit vijands leger komt. Intusschen, dank zij elken ijverigen geschiedvorscher en getrouwen getuige der waarheid, die zulk eene stem doet uitgaan; dank den schrijver voor zijn onderzoek, hetwelk hem, behalve moeite en inspanning, ook dikwijls veel zelfverloochening gekost moet hebben. Ik zeg *zelfverloochening!* Het is geene aangename taak in zulk een mesthoop te wroeten, gelijk hij zelf het meer dan eens genoemd heeft; of, wil men een beeld, hetgeen mij voorkomt niet minder sprekend en meer juist te zijn, aan zulk een kanker ter uitsnijding en genezing de hand te slaan, vooral wanneer het niet in wilde drift, maar met naauwgezetheid, met welberadene vastheid geschiedt. De schrijver heeft de kwaal *bestudeerd*, en geeft ons ook de *historia morbi.* Hij toont aan, hoe de vereering van Maria niet op heidenschen, maar op christelijken bodem ontstond; hoe zij zamenhangt met de vereering van Christus, en hoe ze eerst laat in de middeleeuwen, met velerlei andere dwaalleeringen verbonden, — ook de zonde en zinnelijkheid daarbij komende, — tot die afgoderij is verkeerd, welke, tot schande der negentiende eeuw, nog in onze dagen hare leugenprofeten vindt. Tot zulk eene studie der kerkgeschiedenis, ook in hare minst vruchtbare, in hare afzigtelijke partijen, behoort moed en zelfverloochening, behoort liefde tot de kerk, liefde, die mede lijdt met ieder lijdend lid van het ligchaam des Heeren. Zonderling, dat Ds. Mensinga, naar het mij voorkomt, juist in dit opzigt zich zelf miskent, en in theorie bestrijdt, wat hij met de daad heeft betoond en gestaafd!

Te weten: zijn boek voert, gelijk wij zeiden, eene dubbele polemiek; behalve die tegen het Marianisme, nog eene andere tegen — liefst gebruik ik des schrijvers eigene woorden — „die rigting, welke Hase (in zijne kerkgeschiedenis) gerekend mag worden te vertegenwoordigen, en die in ons vaderland veel navolging begint te vinden" (II, bl. VII). — „Die rigting" — het is altijd Ds. Mensinga, die spreekt — „die rigting, ik geloof ze niet beter te kunnen kenschetsen, dan met de woorden, waarmede Hase zijne kerkgeschiedenis aanvangt: „Der von Jesu ausgehende

Geist hat die Kirche gegründet als die Gemeinschaft des von Christo empfangenen oder ihm angeschlossenen religiösen Lebens. Alle Kirchen und Secten innerhalb dieser geistigen Gemeinschaft sind die verschiedene Erscheinungen desselben Geistes. Die Kirche steht im Gegensatze zur Welt als der Gesammtheit des natürlichen d. h. nicht religiösen Lebens. — Die Kirche ist ein stetes Werden, d. h. ein Streben darnach, der in der Menschheit fortlebende Christus zu seyn, oder sein Leben immer vollkommner und im weitern Kreise darzustellen, theils im Kampfe, theils im Bunde mit der Welt. Die Kirchengeschichte ist die Darstellung der Kirche in diesem ihrem Werden, durch die Thatsachen desselben"" *). — „Waar moet het heen," vraagt de schrijver wat verder in diezelfde voorrede van het tweede Stuk, welke ik niet geheel voor mijne lezers kan uitschrijven, schoon ik zal trachten de redenering van Ds. Mensinga in al hare kracht weder te geven: „waar moet het heen, wanneer men, om de stelling vast te houden: *alle secten zijn slechts verschillende verschijningen van denzelfden, van Jezus uitgaanden geest*, vergeet, dat de kerk een vischnet is, waarin zoowel als de goede, ook de kwade visschen gevangen worden, en gevangen niet alleen, maar ook eenmaal uitgezocht en verworpen; dat Simeon Stylita zoowel als Catharina van Siëna krankzinnigen geweest zijn, monomanen; — — kortom, wanneer men de chronique scandaleuse der middeleeuwen vereerlijkt, en ze, God beter 't, tot eene *Erscheinung des Geistes Christi* maakt. Waar moet het heen, als de philosophie van het inwendig Christendom wordt veraanschouwelijkt in eenen Böhme, die, vroom en gemoedelijk Christen als hij was, zich zelven nooit begrepen heeft, — een schoenmaker, wien zijn zittend leven en zijne obstructies het hoofd in de war bragten, en over wien allen, vóór Hase, de schouders hebben opgehaald?" — Een woordeken hier tusschen beide. Hetgeen Ds. Mensinga van Böhm zegt, zou den min kundigen lezer

*) De schrijver geeft niet op, welke uitgave van Hase's werk hij gebruikt. In de derde luiden de aangehaalde woorden eenigzins anders; maar ik acht te minder noodig dit verschil aan te geven, daar ik juist niet elk *woord* van Hase zou willen verdedigen.

aan een Frans Baltesz. doen denken. De schriften van Böhm mogen niet overal even verstaanbaar zijn; het mag zelfs wezen, dat hij hier en daar „zich zelven niet begreep;" men vergete niet, dat bevoegde regters, lang vóór Hase, hem voor den meester van het Duitsche proza hebben verklaard, dat de naam van Philosophus Teutonicus hem van geleerden en ongeleerden, aanzienlijken en geringen werd toegekend, en dat Hagenbach in zijne *Vorles. üb. Wesen u. Gesch. der Reform.*, III, S. 370, na de mededeeling van eene bloemlezing uit zijne schriften, dus voortgaat: „So wenig ich die Böhmische Theosophie unbedingt empfehlen möchte, eben so wenig und noch weniger kann ich mich dem Urtheil derer anschliessen, welche über den Schuster von Görlitz hochmüthig ihre Achseln zucken und ihn mit seinem ganzen Anhang ins Tolhaus verweisen. Wer wird diess auch nach dem bisher Mitgetheilten noch thun wollen, ohne sich einer offenbaren Sünde schuldig zu machen? Sein Christenthum war ein lebendiges, sein Wandel ein reiner, und schon desshalb nimmt er eine nicht geringe Stellung in der Geschichte des religiösen Denkens und Lebens ein." — Maar genoeg! Mijn citaat moest alleen toonen, dat Ds. Mensinga nog tegen anderen, dan tegen Hase en tegen de school van Hegel alleen, zijn beweren omtrent Böhm zal hebben goed te maken. Thans willen wij hem zelven weder hooren. „Waar," vraagt hij verder, „waar blijft het antwoord op die groote vraag, wier beantwoording toch wel mede het doel van de kerkgeschiedenis zijn mag: *wat is waarheid?* Wat wordt de dogmengeschiedenis, wanneer men het vergeet, dat de geheele kerkgeschiedenis, indien zij ook, *in enkele individuën*, nog den *niet onafgebroken voortlevenden*, maar *somtijds* aan *sommigen* geschonkenen geest van Christus vertoont, toch nog veel meer bestaat uit eene reeks van afwijkingen en verlies van van dien Geest?" enz. enz. Al die dwalingen en verkeerdheden in de behandeling der kerkgeschiedenis, meent de schrijver, zijn het gevolg van misverstand van het groote denkbeeld, waar alles op aan komt: Kerk. „Wat is de kerk?" — De vraag is zeker ligter gedaan dan beantwoord, vooral bij zulke strenge eischen, als Ds. Mensinga meent te moeten vasthouden. „Leg toch," zoo vaart hij zijne

tegenpartij in het schild, op bl. XVI van deze zelfde voorrede, „leg geene stellingen ten grondslag als: „de kerk is het ligchaam van Christus, waar zijn Geest in leeft en werkt." Dat weet gij beter, dat dat geene wetenschappelijke, historische definitie is. Ze is niet eens dogmatisch. Toon toch, dat gij niet te vergeefs Logica en Mathesis gestudeerd hebt, en heb meer eerbied voor uwe wetenschap." — Ref. weet niet, dat deze stelling: „de kerk is het ligchaam van Christus, waar zijn Geest in leeft en werkt," ooit ten grondslag is gelegd bij eene wetenschappelijke behandeling der kerkgeschiedenis; Hase voor het minst geeft, blijkens de boven aangehaalde woorden, eene andere definitie van de kerk. Maar *wanneer* iemand deze stelling ten grondslag *wilde* leggen, kan ik niet zien, dat de redenen, waarmede Ds. Mensinga zijn *veto* motiveert, hem behoeven af te schrikken. De lezer oordeele! — „Die geheele grondstelling: „de kerk is het ligchaam van Christus, waar zijn Geest in leeft en werkt," is, op de historie toegepast, eene dwaling, eene onwaarheid." — „Op de historie toegepast," zegt Ds. Mensinga, en zal zich achter die woorden terugtrekken, wanneer men zich tegen hem op het gezag en voorbeeld van den grooten, wijsgeerigen Apostel Paulus beroept, die dit beeld bijkans met uitsluiting van alle andere vasthoudt en zeer *en détail* ontwikkelt. „Op de historie toegepast," zegt Ds. Mensinga; en niettegenstaande die bijvoeging vreezen wij voor de eer des Apostels, die ongelukkig genoeg was een beeld te kiezen, dat bij toepassing op de geschiedenis *eene dwaling*, *eene onwaarheid* wordt. Dit is nog meer dan: *omnis comparatio claudicat.* En waarom dan eene dwaling en onwaarheid? Toch niet omdat dit beeld in de toepassing zou strijden met de gelijkenis van het vischnet, waarin goede en kwade visschen gevangen worden? Ook bij het beeld des ligchaams spreken wij van verdorde en doode leden, die afvallen en afgesneden worden, van smetten en rimpels, die de gemeente des Heeren moet afleggen. Ook kan het den schrijver geen ernst wezen met zijn beweren, dat de Geest van Christus niet onafgebroken in de kerk voortleeft, maar *somtijds* aan *sommigen* wordt geschonken. In verband met de leer van Paulus, welke ook de uitspraak is van het christelijk

bewustzijn: „zoo iemand den geest van Christus niet heeft, die komt Hem niet toe;" — in verband met die leer en uitspraak zou er uit volgen, dat er eigenlijk geene kerk, geene gemeente van Christus bestaat, maar dat er *somtijds sommige* Christenen worden gevonden. „Maar die grondstelling is een beeld," gaat Ds. Mensinga voort; „en is zij een beeld, gebruik haar dan vrij in poëzij, in uwe leerredenen, in uwe ascetiek zelfs, maar laat het buiten uwe dogmatiek, vooral buiten uwe geschiedenis." Altijd beeldenstormer! Voor het minst in theorie; in de practijk blijft Ds. Mensinga zich zelven *niet* altijd gelijk. B. v. bl. 10 van ditzelfde tweede stuk lezen wij reeds van „den Koning der Kerk, die door Zijnen Geest gemeenschap oefent met ieder harer leden, — die in de harten leeft door Zijn Geest," enz. Hoever zijn wij nog van het beeld des ligchaams verwijderd? „*Διὸ ἀναπολόγητος εἶ, ὦ ἄνθρωπε*" *κ. τ. λ.* zou ik hier mijn hooggeschatten vriend en broeder willen toeroepen, wanneer ik niet nog zwaarder bedenking tegen hem had. Allervreemdst zien wij op, wanneer nu aan het slot van die voorrede, na zulke strenge eischen, op de vraag, waarvan alles gezegd wordt af te hangen, de vraag: „wat is de Kerk?" wanneer wij op die vraag ten slotte het antwoord van den schrijver zelven vernemen: „De Kerk — wat zij dan is? — wel, gij en ik, en al wie den naam van Christus met den mond belijdt." — Waarlijk, zulk een goedkoop antwoord was mij niet ingevallen! Is dat in ernst gemeend, en mogen wij daarop voortredeneren: „dus is dan de kerkgeschiedenis de geschiedenis van u en van mij en van al wie den naam van Christus met den mond belijdt?" En zal dit de wetenschappelijke historische definitie wezen, waarin wij onze kennis van Logica en Mathesis en onzen eerbied voor kerk en kerkgeschiedenis aan den dag leggen? — Neen, zóó heeft Ds. Mensinga het niet gemeend; hij heeft het in het geheel niet gemeend; het was hem te doen, om zijne tegenpartij een weinig te plagen en in het naauw te brengen. Wanneer hij na deze schermutseling een wapenstilstand wilde sluiten, zou ik het wagen aan des schrijvers ernstig oordeel eenige voorslagen van bemiddeling en vrede te onderwerpen.

Wij willen om des vredes wil het beeld des ligchaams

van Christus, en alle beelden vooreerst ter zijde stellen. Ja, daar Ds. Mensinga verlangt: „men moet de kerkgeschiedenis zóó bestuderen, dat ze in verband kan blijven met de algemeene geschiedenis der menschheid en der volken" — een zeer billijk verlangen! — willen wij voor een oogenblik het middelpunt der kerkgeschiedenis verlaten, en de kerk van het standpunt der algemeene geschiedenis, als van buiten beschouwen. En dan is toch wel onze *eerste* en *eenvoudigste* waarneming deze: Daar bestaat sinds achttien eeuwen eene gemeenschap of gemeente van menschen, die zich, naar Christus, Christenen noemen; die, onderling zeer verscheiden in aanleg, vermogens en ontwikkeling, zeer verdeeld in gevoelens, meeningen en practijk, toch iets gemeen hebben, dat hen zeer kennelijk onderscheidt van andere menschen, die geene Christenen zijn. Ik zeg: *zeer kennelijk*; en ik geloof, dat juist de beoefenaar der algemeene geschiedenis dit kenmerkend onderscheid, en deze éénheid der Christenen tegenover hen die buiten zijn, spoediger en klaarder zal bespeuren, dan hij, die zich zijn standpunt in de kerk en in hare geschiedenis kiest. Waar men midden onder de strijders medestrijdt en partij neemt, let men alleen op het punt van verschil, en pleegt de overeenstemming uit het oog te verliezen. Zoo komt men er dan toe, om, als Ds. Mensinga, in de hitte van het gevecht een deel der tegenstanders naar de krankzinnigengestichten te verwijzen; om van de roomsche kerk te vragen: „houdt gij het daarvoor, dat uwe voorvaderen en voorgangers zich te regt hebben afgescheiden van de verbasterde Christengemeente, van de onechte kerk? welnu, dan hebt gij met hare geschiedenis niets meer te maken, en alleen de redenen der afscheiding te kennen. Al het overige behoort enkel der wetenschap." enz. (St. II, Voorr. bl. xv); en om die wetenschap zelve dienstbaar te maken aan de „handhaving van die Evangelische geloofsbelijdenis, die onze voorouders, stouter dan wij, maar toch niet zóó geheel ten onregte, als de *justemilieu*-mannen van onzen tijd beweren, „de ware Christelijke religie" noemden." Zulk eene polemische beschouwing en behandeling der kerkgeschiedenis heeft ook wel in zeker opzigt haar regt. De waarheid is niet overal gelijkelijk verdeeld, of evenzeer met

leugen en dwaling vermengd; en waar die leugen en dwaling een beslist overwigt hebben, daar mag men eene uitzondering maken op den gulden regel van Spinoza: *humanas actiones neque ridere, neque lugere, neque detestari, sed intelligere.* Maar op dit *intelligere* komt het ten slotte toch aan; en daarvoor is het inderdaad niet genoeg Catharina van Siëna in een dolhuis te plaatsen, en van Böhm te zeggen, dat zijn zittend schoenmakersleven en zijne obstructies hem het hoofd in de war bragten. Of is dan iedere maanzieke eene Catharina van Siëna, en elk hardlijvig schoenmaker een Jacob Böhm? Waar moet het heen, vragen wij op onze beurt, waar moet het met de wetenschap der kerkgeschiedenis heen, wanneer men op deze wijze zich door eene oppervlakkige sympathie of antipathie laat medevoeren; wanneer men alle verschijnselen in het rijk Gods wil meten, *con la veduta corta d'una spanna*, met de menschelijke ellemate van deze of gene geloofsbelijdenis, ware het ook, dat zij boven alle andere den naam van *Evangelische* verdiende? Voorzeker moet de kerkgeschiedenis tegelijk kritiek zijn, en hooggerigt houden over de dwalingen en dwaasheden der menschen, en met den vinger aanwijzen, waar in de kerk van Christus de geest der wereld en van den overste der duisternis zich openbaart. Zij late zich daarbij door geen valsch aesthetisch gevoel misleiden, door geen *juste-milieu*-stelsel, door geen karakterloos beginsel van geven en nemen. Haar pad zij louter licht en enkel waarheid; hare *κρίσις* scherp als een tweesnijdend zwaard. Maar toch vergete zij nooit, van welken geest zij is; zij wandelde haren weg door de verloopene eeuwen naar het voorbeeld van Hem, die ook het geknakte riet verschoonde en de rookende vlaswiek niet doofde. Hoe is het mogelijk, dat Ds. Mensinga, die zelf op zoo vele plaatsen het voorbeeld geeft van zulk een christelijken zin voor al wat christelijk is, die zelfs in het tellen der gebeden van den rozenkrans nog iets goeds wist op te speuren (St. II, bl. 45); hoe is het mogelijk, dat hij elders (St. II, bl. XIV en XV der Voorr.) het geheele middeltijdvak der kerkgeschiedenis beschouwd wil hebben als eene kronijk van dwaasheden, die men kennen moet, omdat ze nu eenmaal gebeurd zijn, maar waar de Christen als Christen niets meê te maken

heeft? Op bl. 189 van zijn 2de St. noemt de schrijver het een roomsch denkbeeld: dat het Evangelie en de geschiedenis der kerk één doorloopend phenomeen, ééne openbaring Gods in Christus zou zijn. De oudste schrijver, bij wien ik dit denkbeeld vind, is de Evangelist Lucas, in de voorafspraak voor zijn tweede boek. En het komt mij voor, dat de roomsche kerk juist daarin, en daarin misschien meest en zwaarst gezondigd heeft, dat zij deze waarheid miskent, dat zij de geschiedenis ignoreert, en de voortdurende openbaring Gods in Christus schaamteloos loochent. Daardoor heeft zij opgehouden katholiek te zijn, en is eene secte geworden; en eene secte wordt iedere kerkgemeenschap, die zich aan het groot geheel, en aan de geschiedenis, d. i. aan de leiding van den Heer der kerk, onttrekt. Daarmede is natuurlijk niet gemeend, dat er in de geschiedenis der christenkerk niet veel onchristelijks, ja antichristelijks zou wezen; en gaarne geven wij toe, dat de Evangeliegeschiedenis altijd norm en keursteen blijft, waaraan wij de verdere openbaringen Gods in Christus moeten toetsen en onderscheiden. Maar dit is er mede gemeend, dat, waar geschiedenis is, ook ontwikkeling wezen moet; dat, zoo waarlijk wij in God gelooven, die niet varen laat de werken Zijner handen, en in Christus, die met ons zijn wil al de dagen, zoo waarlijk die ontwikkeling voor de christenkerk niet anders dan vooruitgang wezen kan, een opwassen, niet slechts van sommigen, maar van allen te zamen, tot de volkomene mate en mannelijke grootte. *Tijdperken* van stilstand zijn daarbij mogelijk, van achteruitgang en bederf; geschiedvorscher en prediker kunnen niet te ernstig waarschuwen, dat men toch zijn eeuwig heil niet wachte van de uiterlijke gemeenschap met de kerk, niet te dringend vermanen: „strijd gij, elk voor u zelven, strijd om in te gaan!" Maar de Christen, die ooit met een: „sauve qui peut!" de kerk verloren kon geven, wij zouden niet weten, waarin hij zwakker was te achten, in liefde tot de broederen, in geloof aan den Heer, of in de hope des heils. Die hoop moet voor elk onzer het leven van zijn leven zijn, het wezen van zijn wezen. En wacht Rome van Maria de uitroeijing aller ketterijen, wij hebben veel hooger, heerlijker moed en uitzigt in de toekomst, want meer dan

Maria, Christus de Heer is met ons. Op de vraag: *wat is de kerk?* blijft het antwoord moeijelijk, en daaromtrent zullen de meeningen steeds wijd uitéén loopen, naarmate men haar beschouwt, of zoo als ze in wezen en aanleg, of gelijk zij in de werkelijkheid is. Wat nog eerst *wordt*, kan bezwaarlijk met volkomene juistheid *omschreven* en *gedefiniëerd* worden. Maar wat zij worden moet en eenmaal wezen zal, daaromtrent hebben wij het prophetisch woord, het vaste en gewisse, waarop wij staren als op een baak in de duisternis. Kunnen wij er alleen in beelden van spreken, omdat de Geest zelf er alleen in beelden van spreekt, wij troosten ons met de zekerheid, dat de vervulling niet bij de voorspelling zal achterstaan. En moet de kerkgeschiedenis maar al te dikwijls eene *historia errorum humani generis* zijn, zij blijve zich tevens bewust, dat zij de openbaring is der veelvuldige wijsheid Gods, en dat ze zal uitloopen op het eeuwig raadsbesluit, hetwelk God bij zich zelven heeft voorgenomen: „om tegen de huishouding van de volheid der tijden wederom alles bijeen te vergaderen, in Christus als Heer en Hoofd, beide dat in de hemelen en dat op de aarde is."

Mogt het mij gebeuren de toestemming van Ds. Mensinga tot deze of dergelijke vredesartikelen te verkrijgen, ik zou mij grootelijks verheugen, en daarin voor mij zelven geruststelling en verschooning vinden, bij het besef, dat ik mij leende tot eene taak, die beter aan bekwamer handen ware toevertrouwd.

(DE GIDS. 1846. *Boekbeoordeelingen.* bl. 737 en verv.)

Tafereelen uit de Openbaring van Johannes. De drie eerste hoofdstukken. Door U. W. Thoden van Velzen. *Te Groningen, bij W. van Boekeren.* 1846. XIV en 312 bladz.

Men pleegt van onzen leeftijd, en bijzonder van onze vaderlandsche gemeenten, te roemen, dat zij zich boven vele andere tijden en volken kenmerken door opgewekten godsdienstzin en levendige belangstelling in het Evangelie

onzer belijdenis. Zonder van dien lof te willen afdingen, kunnen wij toch niet nalaten te klagen, dat het dien ijver tot hiertoe veelal aan kennis en verstand, ja ook aan lust tot onderzoek ontbroken heeft. Te oordeelen naar de houding, die vele gemeenten aannemen, zou men meenen, dat zij uit louter godgeleerden bestonden, of dat althans het grooter deel harer leden roemen mogt:

„Ik overtref mijn leeraars in beleid."

Maar bij onderzoek blijkt, dat, waar het op godsdienst*leer* en geloofs*begrippen* aankomt, de meesten niet of naauwelijks verstaan, waarover eigenlijk gehandeld en gestreden wordt; dat de regtzinnigen onbekend zijn met de formulieren, voor welke zij heeten te ijveren, en zich in hoogst onregtzinnige dwalingen verloopen; dat de vrijzinnigen wegwerpen, wat hun boven alles dierbaar zou zijn, indien ze 't regt verstonden, en zich gevangen geven onder het ondragelijk juk der rationalistische traditie; met één woord, dat zeer velen hun protestantsch regt van medespreken laten gelden, doch zeer weinigen prijs stellen op hun evangelisch voorregt van medeweten. Vreemd is dit verschijnsel wel niet. Den schijn van kennis boven haar waarachtig bezit te verkiezen, en zich zelven te bedriegen met waan van wetenschap, is eene zeer gewone zwakheid onzer natuur — of *Unnatur*. Maar op het gebied der godsdienst, in het geval, waarvan wij spreken, laat zich ook nog iets anders en beters ter verklaring en verschooning bijbrengen. Het christelijk geloof gaat vóór de christelijke gnosis; wie het christelijk leven, zij het nog onvolkomen en min ontwikkeld, in waarheid heeft in zich blijvende, die *weet* — een Apostel getuigt het — die weet alle dingen; d. i.: in zijn geloofsleven zelf, in den Heiligen Geest, die hem geschonken is, heeft hij voor zich zelven de gewisheid van alles, wat hem ter zaligheid noodig is; hij kan zelfs, als door een geestelijken tastzin, onderscheiden, wat met die zaligmakende waarheid strijdt of daarvan afwijkt *). Het geloof

*) Zonder een bekenden strijd te willen hernieuwen, *aut tantas velle componere lites*, geef ik hier eenvoudig mijn gevoelen op, in-

heeft reeds gegrepen, terwijl de gnosis nog altijd blijft zoeken en jagen; en waar het alleen op die gewisheid aankomt, van welke wij spraken, daar zal de christelijke wetenschap volmondig erkennen:

„Das Wissen all weiss nichts, und nur der Glaube weiss" *).

Maar vast en zeker als dit weten des geloovigen is, mag het toch naauwelijks weten genaamd worden; het is eene gewisheid, die van den éénen kant wel niet noodig heeft iets *meer*, iets *nieuws* een anderen weg des heils te leeren, die ook getuigenis kan afleggen tegen anti-christelijke leugenen, doch overigens ten eenemale ongeschikt is, om anderen teregt te wijzen, en eerst zelve tot klaarheid, tot inzigt, tot kennis moet komen. Deze kennis, het kenmerk en sieraad der volwassenen in Christus, het onmisbaar vereischte voor allen, die leeraars en vaders in Hem zullen wezen, deze kennis klaagden wij, dat den meesten ontbreekt. Van deze christelijke beschaving en verstandsontwikkeling betreuren wij, dat zij noch met de verbeterde opvoeding der jeugd, noch met het hooger onderwijs gelijken tred pleegt te houden; zoodat, met weinige uitzonderingen, de meer beschaafde en ontwikkelde leden der gemeente, on-

zonderheid naar aanleiding van 1 Joann. II: 20, 21, 26, 27. — Wanneer men zulk een *tastzin*, of *tact*, in het godsdienstige volstrekt niet wil erkennen, zal men dien ook in het zedelijke moeten verwerpen, en allen *pudor* of *horror naturalis* voor inbeelding moeten verklaren; ja, ook van het oorspronkelijk schoonheidsgevoel zal men dan niet meer kunnen spreken.

*) In dien zin zegt Erdmann, *Vorles. üb. Glauben u. Wissen*, S. 30, zeer waar en treffend: „der Glaube ist keineswegs ein niederer Grad der Gewissheit, und der Gläubige ist als solcher keines Dinges gewisser, als seines Glaubensobjectes. — Dem wirklich Gläubigen muss daher der Ausdruck, das kann ich *nur* glauben, befremdlich erscheinen, er könnte vielleicht eher sagen, das glaube ich nicht, ich weiss es *nur*." — Overigens verzoek ik verschooning voor het gebruik van 't woord *gnosis;* het laat zich wel door *kennis* wedergeven, maar het heeft door het gebruik eene zeer bepaalde beteekenis verkregen, die zelfs door de benaming *christelijke kennis* niet juist wordt uitgedrukt, de beteekenis van: *kennis der Evangeliewaarheid*, doorzigt en begrip *dier* waarheid, welke men zich eerst door het geloof heeft toegeëigend.

gelijk beter te huis zijn in de geschiedenis der wereld, dan in die van het Godsrijk, op het gebied van handel en staatkunde, dan in het heiligdom der Evangelieleer, in de letterkunde der nieuwere tijden, ja ook in die van Griekenland en Rome, dan in de letterkunde des Bijbels.

Het zal na deze voorafspraak naauwelijks noodig zijn, dat ref. zijne ingenomenheid betuigt met het doel van den schrijver der *Tafereelen uit de Openbaring van Johannes.* Indien er eenig boek is onder de schriften des N. T., waarvan de vraag geldt: „verstaat gij ook hetgeen gij leest?" en het antwoord: „hoe zou ik toch kunnen, indien mij niet iemand onderrigt!" — het is dit Boek der Gezigten, het *κειμήλιον* bij uitnemendheid der christelijke kerk, hetwelk van eeuw tot eeuw voor haar in waarde toeneemt. Het strekt der gemeente inderdaad tot groote schade, dat de *Openbaring* voor zoo velen een gesloten boek blijft, prijs gegeven aan de minachting van sommigen, aan de dweepzieke willekeur van anderen. Tot het gezond en krachtig geloofsleven van den Christen behoort ook — hoe zullen wij het noemen? — *etwas Apokalyptisches*, een orgaan voor de dingen, die komen zullen, voor het goddelijk raadsbesluit en de Christusregering in den Hemel, die zich allengs op aarde ontvouwen en openbaren. Het besef moet in ons levendig zijn, dat de geschiedenis der kerk de voortdurende ontzegeling is van de rolle des Boeks, die is gegeven in de hand van onzen verhoogden Heer; de gemeenten moeten weten, dat de trouwe en waarachtige Getuige in haar midden wandelt; de Bruid mag niet moede worden van te roepen: „kom!" en in iederen geloovige moet de stem des Geestes antwoorden: „Amen! ja kom, Heere Jezus!"

De heer Thoden van Velzen bepaalt zich in het aangekondigd boekdeel tot de drie eerste Hoofdstukken der *Openbaring*, d. i. tot de inleiding des Boeks, en de zeven Zendbrieven. Mogt hem kracht en opgewektheid geschonken worden tot voortzetting van een arbeid, die zich, naar onze bescheiden meening, in vele opzigten hoogst gunstig onderscheidt! Wetenschappelijk en stichtelijk tevens van inhoud, en echter noch geleerd, noch preekachtig van vorm, kan zijn werk als lees- en huisboek met volle ruimte worden

aanbevolen. Wel zou ref. wenschen, dat een tweede druk den schrijver gelegenheid gaf, om het boek, dat thans in een ergerlijk *negligé* van grove drukfouten rondwandelt, in netter gewaad te kleeden. Ook zou de stijl, naar ik mij verbeeld, bij eene omwerking grootelijks kunnen winnen. Hier en daar, als de schrijver *sich zusammennimmt*, is zijne taal gespierd en gekuischt; maar elders niet vrij van breedsprakige herhaling, op enkele plaatsen mat en slordig. Echter voegt bij de klagt over deze ongelijkheid van stijl de betuiging, dat ik haar niet ter neder schrijf zonder ernstig zelfverwijt, of zonder de erkentenis, hoe bezwaarlijk het valt een arbeid van eenigen omvang als *aus einem Gusse* te leveren. De *Voorlezingen* van Prof. Hofstede de Groot over *de opvoeding des menschdoms* kunnen in dit opzigt, als in vele andere, ons, jongeren schrijvers, ten voorbeelde strekken.

Wij gaan over tot het kort verslag van den belangrijken inhoud dezer *Tafereelen.* De *Inleiding* (bl. 1—46) handelt van den *inhoud en* den *vorm der Openbaring van Johannes;* het *eerste tafereel* bevat onder het opschrift: *last van Johannes aan de gemeente van Christus*, eene verklaring van Openb. I: 9—11; het *tweede tafereel: de zegenwensch over de gemeente*, keert terug tot Openb. I: 4, 5 en 6. De schrijver zal voor deze verdeeling en omzetting zijne redenen hebben gehad; misschien was het hem te doen, om van het meer prozaïsche berigt in vers 9—11 op te klimmen tot den hoog dichterlijken zegengroet, die in vers 4—6 voorafgaat. Toch blijft het in ons oog een misstand, dat langs dezen weg van behandeling de orde waarin Joannes zelf geschreven heeft, en die wel de meest natuurlijke wezen zal, verbroken is, enkele verzen geheel met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, en de algemeene beschouwingen over boek en schrijver onder twee rubrieken (de inleiding en het eerste tafereel) verdeeld worden. Kort en bondig is de bewijsvoering, waarmede (bl. 49—54) de echtheid der Openbaring, als geschrift van den Apostel Joannes, wordt verdedigd. Bij het erkend gezag der *testimonia externa* kon de schrijver volstaan met het aanduiden der inwendige bewijzen. Hij maakt daarbij vooral opmerkzaam op „de groote overeenkomst van gedachten en gevoelens," ook „van stijl en uit-

drukking," bij den schrijver der Apocalypse en dien van het vierde Evangelie; eene overeenkomst — voegen wij er bij — voor welke in onze dagen ook der ongeloovige kritiek de oogen zijn opengegaan, sinds het haar heeft goedgedacht het laatstgenoemd geschrift voor een werk des bedrogs te verklaren *). Het gevoelen, dat de *Openbaring* door Joannes in jeugdigen leeftijd geschreven is, hetwelk zamenhangt met de traditie, dat zijne verbanning naar Patmos onder de regering van Claudius zou hebben plaats gehad; dit gevoelen komt aan ref. minder aannemelijk voor, dan aan den heer van Velzen, die het vooral aanbeveelt door te wijzen op toon en stijl en kunstvorm van het profetisch geschrift. Hoe onzeker dergelijke bewijzen gaan, blijkt in dit geval uit het voorbeeld van Lange, die op toon en stijl en vorm der *Apocalypse* geen minderen klem legt, en haar karakteriseert als het werk van „dem grauen Patriarchen aller Gottesgemeinen auf Erden, dem hehren Aeltesten unter allen Gläubigen." Tot verklaring van den vorm en den stijl der Openbaring zouden wij niet zoo zeer op den leeftijd van Joannes wijzen, als op het onderscheid,

*) Zie o. a. Schwegler, *nachapost. Zeitalter*, 2ter Bd., S. 373: „Trotz der principiellen Differenz finden sich zwischen beiden doch nicht ganz wenige Berührungspunkte in Sprache, Darstellung und Inhalt" u. s. w. — Overigens zij het mij vergund hier een woord in te brengen ter gunste der uitdrukking *ongeloovige kritiek*, van welke Dr. Doedes, in zijne recensie van *het leven van Jezus*, door Dr. van Oosterzee (*Gids*, Jaarg. 1846, Boekb. bl. 523), klaagt: „wij zagen die woorden" — *geloovige* en *ongeloovige* kritiek — „liever nooit meer gebruikt. De kritiek moet vrij zijn; geloovige kritiek is eigenlijk even zoowel een onding, als ongeloovige kritiek. Bovendien staan deze epitheta voor misvatting bloot, omdat zij altijd onbestemd blijven." — En toch hebben zij, naar mijne meening, een zeer verstaanbaren en bepaalden zin. *Geloovig* is de kritiek, wanneer zij uitgaat van het geloof in Jezus Christus, als den Zone Gods; *ongeloovig* is zij, wanneer zij loochent, dat Jezus is de Christus. Ik kan niet toegeven, dat het der kritiek zou vrijstaan, of ook maar mogelijk wezen zich buiten dit dilemma te houden. De kritiek des Bijbels, inzonderheid die des N. V., is, even als de Exegese, eene *christelijke* wetenschap, welke door „hen, die buiten zijn," niet dan zeer gebrekkig beoefend kan worden. Wil men overigens de school van Tübingen niet voor *ongeloovig* of *onchristelijk* verklaren, men spreke dan, met hetzelfde regt waarmede men van *haeretische gnosis* gewaagt, van hare *haeretische* kritiek.

door Lange aangeduid, dat dit profetisch boek ἐν τῷ πνεύματι, het Evangelie met de Brieven daarentegen ἐν τῷ νοΐ geschreven is *). Meer stellig meent ref. den heer van Velzen te moeten tegenspreken, waar hij de Openbaring „tusschen het 44ste en 47ste jaar onzer christelijke jaartelling, dus ongeveer 12 jaren na den dood des Heeren, en 24 jaren voor den ondergang van den joodschen staat," wil vervaardigd hebben (bl. 54). Immers, hoe weinig chronologische data wij hebben voor die eerste halve eeuw der kerkgeschiedenis, en hoe wijde ruimte voor allerlei gissing en berekening hier opensta, bezwaarlijk zal men de stichting der zeven klein-Aziatische gemeenten tot zoo vroeg een tijdperk kunnen doen opklimmen. Het uiterste, wat men zou mogen toegeven, is, dat twaalf jaren na den dood des Heeren welligt reeds in elk dier zeven steden enkele Joden met het Evangelie bekend en daarvan niet afkeerig zijn geweest; maar het bestaan van *gemeenten*, — zij het ook, gelijk Grotius (ad Apoc. II, 18) wil, van enkel Joden-Christenen — van gemeenten, welke dien naam mogten dragen, en die reeds eene geschiedenis hadden, blijft meer dan onwaarschijnlijk. De meening, dat de Openbaring van dien allervroegsten tijd zou dagteekenen, heeft natuurlijk invloed op de verklaring van haren inhoud, en staat, mijns inziens, bijzonder in den weg aan het regt verstand der zeven Zendbrieven. Zoo ziet van Velzen in „hen, die zeggen Apostelen te zijn" (Openb. II: 2), en in de Nicolaïten en Bileämiten *ongeloovige* Joden en Heidenen („afgevaardigden van den joodschen raad" en „afgodendienaars, Heidenprofeten, wigchelaars"); terwijl de waarschuwingen tegen deze verleiders toch eerst klem en nadruk — wij zouden bijna zeggen, eerst zin en beteekenis — krijgen, wanneer wij hen erkennen voor valsche broeders, die niet *gebleven zijn* in de leer van Christus (2 Joann. 9), voor de schandvlekken, van welke Petrus in zijn tweeden brief profeteert, als die komen zullen, en Judas in den zijnen spreekt als die gekomen zijn, beide schrijvers, tot in het gebruik maken van den naam van

*) Lange, *Beiträge zu der Lehre von den letzten Dingen (Vermischte Schriften*, 2ter Band), S. 183, 187 fg.

Bileäm toe, met de Apocalypse in volkomene overeenstemming.

Het *derde tafereel* stelt ons, naar Openb. I: 12—18, *Christus* voor *in Zijne heerlijkheid*. Vooral dit gedeelte des boeks kunnen wij aanbevelen als eene proeve van juiste, naauwkeurige, duidelijke en weltoegepaste schriftverklaring. De schrijver heeft beseft en getoond, hoeveel reeds tot verstand van den tekst gewonnen is, wanneer men *trouw* vertaalt. Slechts in een enkel voorbeeld wensch ik te dezer gelegenheid aan te wijzen, hoe wij ons door de gewone overzetting laten misleiden, niet zonder merkelijke schade voor de juistheid onzer Exegese, en de klaarheid onzer dogmatische begrippen. De éénе uitdrukking *in eeuwigheid* moet in onze bijbelvertaling en in ons spraakgebruik strekken, om drie of vier spreekwijzen van den Griekschen tekst weêr te geven, wier nuances toch inderdaad eenige opmerking verdienen. Reeds op het eerste hooren gevoelt men het onderscheid tusschen het zeer concrete *εἰς τὸν αἰῶνα* en het zeer abstracte *in eeuwigheid*. En toch is het dit laatste begrip, hetwelk wij als bijbelsch en evangelisch in onze kanselredenen laten gelden en in onze dogmatiek ontwikkelen. Daar is meer. Terwijl Joannes in zijn Evangelie en in de Brieven, zoo veel ik weet, alleen dezen enkelvoudigen vorm gebruikt, vinden wij bij de overige schrijvers des N. V. enkel- en meervoud bij afwisseling, doch niet, naar het mij voorkomt, zonder eenig verschil van beteekenis gebezigd. Vergelijk b. v. Matth. VI: 13 met XXI: 19 en Marc. XI: 14; en het zal u welligt niet onverschillig meer zijn, dat Marc. III: 29 het *enkelvoud* voorkomt. Luc. I: 33 wordt het meervoud, ibid. 55 het enkelvoud gebezigd; omgekeerd gebruik ware zeker min voegzaam geweest. In den brief aan de Hebreën vinden wij overal den enkelvoudigen, alleen XIII: 8 den meervoudigen vorm. In den brief van Judas komt vs. 13 het enkelvoud voor (even als 2 Petr. II: 17), maar vs. 25 een sterk geprononceerd meervoud. De Openbaring eindelijk — opdat ik tot haar wederkeere, en daarbij tevens verschooning vrage voor mijn uitstap — heeft ook in dezen een eigen spraakgebruik. Zij kent slechts éénе formule: *εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων* (tenzij welligt Openb. I: 6

de Genit. *τῶν αἰώνων* met sommige HSS. en Vertt. moet worden weggelaten); en waar deze in hare twee en twintig hoofdstukken voor het minst tien- of twaalfmalen voorkomt, daar kan ik het niet voor toeval houden, dat op ééne enkele plaats (Hoofdst. XIV: 11) het dubbel lidwoord gemist wordt, noch er in berusten, dat dit onderscheid in de gewone overzetting verloren gaat. De heer van Velzen heeft de bovengenoemde spreekwijze vertolkt *van eeuw tot eeuw*, en daarmede voor het minst een goeden stap nader gedaan tot haar regt verstand. Het zij mij intusschen veroorloofd dit punt nog verder in zijne aandacht te bevelen.

In de zeven volgende tafereelen teekent ons de schrijver, naar elk der zeven zendbrieven, het levensbeeld der gemeente, aan wier Engel de last des Heeren gerigt is. Wij geven den inhoud met zijne eigene woorden weêr: *de gemeente van Efesus* (achteruitgang); *de gemeente van Smyrna* (geestelijke rijkdom); *de gemeente van Pergamus* (rust bij gevaar); *de gemeente van Thyatire* (strijd zonder zegepraal); *de gemeente van Sardes* (geestelijke doodslaap); *de gemeente van Filadelfia* (getrouwe liefde); *de gemeente van Laodicea* (farizeeuwsche hoogmoed). Het was voorzeker een gelukkig denkbeeld, om op deze wijs bij de schildering van elke gemeente één hoofdtrek te doen uitkomen, en daardoor in ieder beeld teekening en karakter en individualiteit te brengen. De gelukkige *uitvoering* hangt daarbij natuurlijk geheel af van den juisten blik en van de virtuositeit des schilders; de beoordeeling zou hier vervloeijen in een roemen of laken van meer of min, waartoe ik weinig roeping gevoel. De schrijver heeft te veel talent, om niet onvoldaan te wezen met zijn eigen arbeid; en de toepassing van deze karakterschetsen op den lateren, ook op den tegenwoordigen toestand der christenkerk, is te belangrijk en te vruchtbaar, dan dat zij zelve niet zou opwekken tot steeds dieper studie en keuriger behandeling. Bij enkele dezer tafereelen zou ref. zich een ander oogpunt, soms ook maar éénе schrede links of regts van den schrijver, gekozen hebben; alleen van het laatste gelooft hij, dat het in *valsch* licht is geplaatst. De heer van Velzen ziet in de gemeente van *Laodicea* het beeld niet van *laauwheid*, maar van *fari-*

zeeuwschen hoogmoed. Waarschijnlijk werd hij tot deze opvatting gebragt door zijn gevoelen omtrent den tijd, waarin de Openbaring geschreven is, hetwelk hem dringt overal polemiek tegen het Jodendom en den joodschen zuurdeesem te vinden. Hier en daar schijnt hij zelf gevoeld te hebben, dat die polemiek althans in sommige Zendbrieven *gezocht* moet worden. Meest brengt de brief aan de gemeenten van *Thyatire* hem daarbij in verlegenheid (zie bl. 213, in de noot); en, inderdaad, de sterk sprekende uitdrukking *οἵτινες οὐκ ἔγνωσαν τὰ βαθέα τοῦ σατανᾶ, ὡς λέγουσιν*, die zoo duidelijk op gnostische secten wijst, en vooral de hoogstmerkwaardige overeenkomst van dezen brief met het apostolisch zendschrijven aan de broederen uit de Heidenen, Hand. XV (vergel. Openb. II: 20: *πορνεῦσαι καὶ εἰδωλόθυτα φαγεῖν*, met Hand. XV: 29: *ἀπέχεσθαι εἰδωλοθύτων — καὶ πορνείας*, en Openb. II: 24: *οὐ βαλῶ ἐφ᾽ ὑμᾶς ἄλλο βάρος*, met Hand. XV: 28: *μηδὲν πλέον ἐπιτίθεσθαι ὑμῖν βάρος πλὴν κ. τ. λ.*), eene overeenkomst, waarop reeds Grotius opmerkzaam maakt, terwijl wij ons naauwelijks begrijpen kunnen, hoe lateren haar desniettemin over het hoofd zagen, — een en ander had den schrijver wel aan de juistheid zijner verklaring mogen doen twijfelen. Die joodsche verkeerdheid nu, welke de Heer in al de zeven gemeenten berispt zou hebben, heeft, volgens den schrijver, in de gemeente van Laodicea haar toppunt bereikt, en heerscht daar als farizeeuwsche hoogmoed. Wij ontkennen geenszins, dat ook deze karaktertrek in het beeld der gemeente uitkomt; maar leert de ervaring niet, dat die inbeelding juist bij de laauwen t'huis behoort? En is het niet geheel in den geest des Evangelies, in den geest van den Heer zoowel als van den discipel dien Hij lief had, dat de onverschilligheid, het „noch koud zijn, noch heet," als het diepst en ongeneeslijkst bederf der gemeente wordt voorgesteld? Die *laauwheid* zal intusschen, volgens den heer van Velzen, de uitdrukking zijn niet van den aard der Laodiceesche gemeente, maar enkel van de walging, die haar farizeïsme bij den Heer verwekt. Zijne bewijsvoering, hoe vernuftig ook, heeft mij geenszins overtuigd. Op den aanhef: *Ik weet uwe werken*, volgt in al de zeven brieven, en *kan* niet anders volgen dan de aan-

duiding van den waren toestand en van het eigenaardig karakter der gemeente. De verklaring, tot welke wij hier onze toevlugt zouden moeten nemen: „Ik weet *uwe* werken, namelijk, dat gij *Mij walgt*, gelijk een laauwe drank," geeft geen gezonden zin. Ook hetgeen in vs. 15 en 16 volgt zou dan de flaauwe beteekenis hebben: „Och, of gij Mij niet walgdet! Maar omdat gij Mij nu toch walgt, zal Ik u uitspuwen." En dáárop eerst zou de Heer aan de gemeente haar eigenlijk bederf onder 't oog brengen!

Het *elfde* of laatste *tafereel* behelst, onder het opschrift *de zeven Godspraken*, een kort overzigt van het voorgaande, van de geheele zevenvoudige Openbaring. De hoofdsom der dingen, van welke gesproken is, wordt daarbij zaamgevat in de drieledige beschouwing, van den (onvolmaakten) toestand der gemeente in betrekking tot haren Heer, van hetgeen Christus voor haar is en wezen wil, van hetgeen zij voor Hem moet worden. Vooral hier, aan het slot des boeks, openbaart zich de geest, die het geheele werk van den heer van Velzen dooradremt en bezielt, de geest der echte profetie, die spreken doet, omdat wij gelooven en omdat de liefde van Christus ons dringt. Met dien laatsten, hoogsten lof — beter, met die betuiging van innige en dankbare overeenstemming, nemen wij afscheid van den schrijver. Op het voetspoor van zijnen ouderen broeder ga hij voort met diepe, grondige studie der Evangeliewaarheid en van alles wat daarop betrekking heeft, om, als waarachtig schriftgeleerde, der gemeente uit zijn schat oud en nieuw te kunnen mededeelen, en haar te onderrigten aangaande de dingen des koningrijks. Wij herhalen het, zulk onderwijs in de waarheid is haar boven alles noodig, meer dan zij zelve misschien beseft. Dat toch deze Evangelieverkondiging nooit overschreeuwd worde door eene rustelooze polemiek, die te meer twistinge voortbrengt! „Een dienstknecht des Heeren moet niet twisten," en de Sancta Theologia heeft hooger roeping, dan op elken uitval des ongeloofs te antwoorden, of iedere dwaling in het breede te weêrleggen. Veel te spoedig plegen wij elkander te ontrusten door den noodkreet, dat Hannibal voor de poorten staat. En schoon het zoo ver gekomen ware, schoon een deel der christenwereld afviel

van den Heer, en alle wijsheid der negentiende eeuw tegen zijn Evangelie opstond, ons zou geen minder moed betamen dan die Rome heeft behouden. Ook nog in dat gevaar zou de kerk niet moeten ophouden hare keurbenden af te zenden tot verovering der heidenwereld; en de christelijke wetenschap zou, midden in den strijd met leugen en ongeloof, tijd en plaats en vrede moeten overig hebben, om de waarheid zoo kalm en rustig voor te dragen, alsof niemand aan haar twijfelde. Die prediking der waarheid was de Apologetiek van Christus en de Apostelen; zij blijft de eenige, die op den duur der gemeente voegt; de *Apologetica semper victrix*, die ook onder alle miskenning zich mag troosten met het woord des Heeren: „een iegelijk, die uit de waarheid is, hoort Mijne stem."

(DE GIDS. 1847. *Boekbeoordeelingen.*
bl. 539 en verv.

P O Ë Z IJ.

DE NACHT.

FRAGMENT.

't Matte ligchaam strekt zich neder
Op het varen bed,
Of in dons en zwanenveder;
Want met zachten tred
Naakt de teêrste der Godessen,
Troostende al wat leeft,
Om wier ravenzwarte tressen
't Heir der droomen zweeft.

Venus leid' haar blonde koren
Langs Cythere's kruin,
Zweve omdarteld van de Horen
Door haar myrtentuin; —
Zoete teugen moog' ze ons schenken,
En met Godenwijn
Haar verblinde slaven drenken, —
Beeft voor haar venijn!

Onrust brengt zij, kwelling, smarte,
Moeiten en verdriet;
Wonden kan zij 't argloos harte, —
Heelen kan zij 't niet.
Wreed is de Godes der Minne
Schoon ze minzaam lacht; —
Gij zijt goed en teêr, Godinne!
Welkom, stille Nacht!

Schoon van d'Erebus gesproten,
Zijt ge zacht en schoon;
Droomen zijn uw speelgenooten,
En de Slaap uw zoon.
Door uw stil en heilig duister,
Dat de booswicht vreest,
Ruischt den braven 't zacht gefluister
Van den wereldgeest.

Gij herroept het ver verleden,
Dat ons tegenlacht,
En bedekt de smart van heden
Met uw donzen schacht.
Zijn uw beelden minder kleurig,
Dan de dag zich roemt, —
o De droom is bang en treurig,
Dien men waken noemt!

1839.

DE MAAN.

Hoe kalm glijdt langs de azuren baan
De lieve Maan!
Schoon haar de wolken vaak omhuiven,
Den luister doovend van haar licht, —
Zoodra zij uit elkander stuiven,
Hoe helder is haar aangezigt!

Niet traag, al is de wind der kust
In slaap gesust,
Niet voortgezweept, schoon van de vloeden
De storm zich tot het zwerk verheft,
Blijft ze even statig voorwaarts spoeden,
En draagt gelaten wat haar treft.

En schamen wij 't geveinsd verdriet
Bij haar ons niet?

Wij, die uit luim het hoofd doen hangen,
  Schoon 't zoet des levens tot ons stroomt;
Wij, huichlaars, op wier fletse wangen
  Het gansche jaar geen lachjen koomt?

  Zoo ooit die zonde van 't gemoed
          Mij struiklen doet,
Geduldige, aan den trans verheven!
  Dan snelle u mijn verbeelding na,
En leer' van u blijmoedig zweven,
  En vinde voor 't vergrijp genâ!

Vrij gevolgd naar WORDSWORTH.

EUTHANASIA.

Aan het einde van mijn dagen,
In mijn jongsten nacht,
Als de rust na bui en vlagen
In het graf mij wacht;
Als de Slaap zijn jongren broeder
Naar mijn leger leidt,
En de Tijd mij aan zijn moeder
Reikt, aan de Eeuwigheid:

Schijn' der starren eeuwge luister
Dan langs 't luchtruim heen;
Lonk' de maan door 't nachtlijk duister
Vriendlijk naar beneên!
Zweev' de Zefir dan de blaren
Met een nachtkus rond;
En een goede Geest moog' waren
Om mijn veege spond!

Zij me een vaste staf gegeven
Op dat donker pad,
De oude Bijbel, 't woord van 't leven,
't Half versleten blad,
Dat mijn vrome Moeder nette
Met den stillen traan,
Waar ze een kruis als teeken zette
Op den rand der blaân.

't Moog dan troostend voor mij rijzen,
's Heeren heilig kruis,
En het éénigst pad mij wijzen
Naar het Vaderhuis!
't Ligchaam, voor mijn schuld gegeven,
Zij mijn laatste maal;
En de wijn, het vocht van 't leven,
Druppele in mijn schaal.

't Dierbaar bloed, voor mij vergoten,
Spreke van genâ:
Zij die drank nog eens genoten,
Eer ik slapen ga.
Dat de dood dan nader snelle,
'k Wacht hem rustig af:
Waar uw prikkel, Vorst der helle,
Waar uw zege, o Graf?

Ja, hij komt als bô van vrede
Die mijn voorhoofd kust,
En bereikt mijn legerstede
Tot de lange rust.
Dat de slaap dan vriendlijk dale,
En een droom verschijn'
Die het heerlijk lot mij male,
Dat mijn deel zal zijn!

En mijn blik wordt ruim en ruimer,
Losser elke band,
Daar ik zachtkens oversluimer
In het vaderland.
Moge een trouwe vriend dan snikken,
Aan de kist geleend,
En zijn hand ter ruste schikken
't Koud en dor gebeent'!

Onder Gods azuren hemel
Zij mijn koets gespreid, —
Steden, ver van uw gewemel,
Uw brooddronkenheid!
Legt den Bijbel mij ter zijde,
En mijn herderstaf,
Die des Heeren schapen weidde,
Op mijn needrig graf!

Strooit een enkle bloem er nevens,
Weent een enklen traan!
Denkt aan 't eind des aardschen levens,
Vrienden, denkt er aan!
Keert naar huis van 's Heeren akker:
Spoedig zien we ons weêr;
Al wie slaapt wordt eenmaal wakker:
Amen! kom, o Heer!

18 Junij 1839.

DE BEDOUINE.

Snel zijt gij als de hinde,
Jong maagdelijn!
Gij schoone, speelsgezinde,
Kind der woestijn!
Gij springt bij 't dartel plagen
Mij wild voorbij,
Als van den wind gedragen
Den struis op zij.

De lokken, die u sieren,
Zie ik bij 't gaan,
Als zwarte falie zwieren
U achteraan.
Zij strekken u bij 't poozen
Een tentgordijn:
Daaronder scheemren rozen,
Kind der woestijn!

Geen liefde geeft u smarte,
Geen teêr gevoel;
Als bronnat is uw harte
Zoo rein en koel.
Langs onbezochte wegen,
Ver van ons heen,
Komt u geen herder tegen, —
De Goul *) alleen.

Daar weidt gij uw kameelen;
Gij moogt verblijd
Er met uw geiten spelen
In dartlen strijd.
Maar vlugger dan uw voeten
Is toch de Min:
Hij zal u eens ontmoeten,
Of haalt u in.

Een Sjeich †) der Bedouinen
Zal door zijn moed
Uw weêrmin eens verdienen:
Wees dan hem goed!

*) Een der wezens, die naar het volksgeloof der Arabieren de woestijn bewonen.

†) Stamhoofd.

De zon is ingeslapen;
Rust, hinde, zacht!
U schut der broedren wapen
In hollen nacht.

Gezongen heeft de zanger
Zijn avondlied.
Gij luistert ook niet langer:
'k Weêrhou u niet.
Maar zoo ik eerst u kuste,
Zou 't misdaad zijn?....
Zoo leg u thans ter ruste,
Kind der woestijn!

September 1840.

DE MOEDER TE MIDDERNACHT.

'k Heb haar bespied, toen zij den feestdisch was ontweken,
Toen zij alleen, in 't uur van middernacht,
Haar zoon zijne armpjens naar haar uit zag steken,
En 't schreijend mondjen aan haar boezem bragt:
Toen sliep het kind weêr zoet en zacht;
Voorzigtig heeft ze 't gaas ter helfte neêrgestreken
En hield een poos de wacht.

't Was een tooneel te hemelsch om te malen,
Zoo als het zoekend oog op aard geen tweede vindt;
En, was ze schoon in haar versierde zalen,
Waar is de Moeder schoon als bij haar kind? —
Ook deed de nacht zijn sluijer daarop dalen;
En niemand zag haar, dan de zuivre stralen,
Die Phébé door haar slaapsalet liet dwalen,
En — door het venster — de avondwind.

Wèl was ze schoon! — Bij 't feest stond de angst te lezen
Op 't moederlijk gelaat, hoe minzaam 't was geplooid!
Maar nu,..... wat zou een Moeder vreezen
Wanneer haar zuigling slaapt met vriendlijk lagchend wezen,
Zoo bloeijend als de roos op 't wiegekleed gestrooid?
Zie! fluistrende is haar beê voor 't sluimrend wicht gerezen....
God! weigert Gij die beden ooit?

o Neem haar huis en schat en feesten en gespelen!
Maar wat ze heeft en houdt op aard,
Dat moge altoos het telgje met haar deelen,
Waarop ze thans met hemelvreugde staart!
Heer! Is een Engel, om uw troon geschaard,
Onze aarde moe en al haar schandtooneelen:
Gun dat een oogenblik hem 't schouwspel moge streelen
Zijn heilige oogen waard!

3 Sept 1840.

SIMON PETRUS TE ROME.

Κύριε, σὺ πάντα οἶδας· σὺ γινώσκεις ὅτι φιλῶ σε.
Joann. XXI. 17.

I.

De Marmertijnsche kerkerpoort
Knarst over de uitgeploegde steenen
En om de stroeve hengsels henen;
De wachter heeft een roep gehoord
Die toegang vraagt. Hij gaat, sluit open.....
„Wat slaaf, zijns Meesters huis ontloopen,
„Wekt met zijn onbeschaamd geklop
„Mij in den laten avond op?" —
„„Stil!"" bidt de jongman: „„laat mij hopen
„„Dat ge uw beloften eerlijk houdt,
„„Die ik zoo duur u af moest koopen; —
„„En — hier is meer, hier hebt ge goud!"" —
„Treed binnen! 'k heb uw stem herkend.
„Volg mij waar ik u heen zal leiden."

Hij spreekt; en zwijgend treden beiden
  Den langen, hollen gang ten end;
Zij dalen weder, wenden, dolen
En kruisen door de sombre holen,
  Waar zooveel lijden in vernacht.
  „Hier ligt de Christen" — mompelt zacht
De gids: — de jongling buigt zich neder
  Ter deure in, die zich opensluit;
De broedren zien elkander weder —
  En: „Petrus!" — „Marcus!" — roepen ze uit.

II.

  Nog bleef het woord des Meesters waar:
„De wereld zal mijn jongren haten." —
  Hem had een blinde en wufte schaar
Ter straf gesleurd door Salems straten;
  Het bloed van d'eersten martelaar
Kleefde aan de hand der onverlaten,
Die op den stoel van Mozes zaten;
  Herodes gaf aan 't vuig gemeen,
Dat zaamdrong in zijn koningshallen,
  Den scepter en het zwaard ter leen: —
Den twaalven was er één ontvallen.

Maar 't was vergeefs dien strijd gestreden
En tegen God de hand geligt;
Hij hield in gunst het oor gerigt
Tot der Gemeente vrome beden,
Die stegen voor Zijn aangezigt.
Vergeefs de blaadren afgereten,
Vergeefs de takken afgekapt:
Zoolang de wortel niet verslapt,
De stengel niet ligt neêrgesmeten,
Kiemt knop en loover ongestoord! —
Het vruchtbaar zaad werd door de vlagen
Den wijden akker rondgedragen;
Verwinnend drong de kruismaar voort;
En waar ook bleef dat ander woord:
„Ziet, Ik ben met u, al de dagen!" —

Reeds zag de trotsche heuvelstad,
Die 's werelds grenzen tot haar palen
En koningen tot knechten had,
Die heilzon aan den hemel pralen;
Reeds scheen ze er met haar gulden stralen
Den glans der Grieksche wijsheid mat.
En schoon zij d'armen en den kleenen
Bij voorkeur licht en warmte schonk,
Toch drong ze reeds door 't purper henen
Dat in het huis des keizers blonk, —

Dat zooveel smetten, zooveel vlekken,
Dat bloedschuld, moedermoord moest dekken
En een gemoed zoo zwart en snood.
Nu lagen al die gruwlen bloot;
Nu wisten vrouwen, kindren, slaven,
En dachten — vrees en straf ten spijt —
Al bleef het in hun hart begraven:
De keizerszetel is ontwijd;
En hij, die zich een God durft wanen,
Verdient de deernis, niet den nijd,
Van zijn rampzalige onderdanen.

Dat leed de trots van Nero niet;
Het zou den dweepren zwaar berouwen!
Streng zou zijn hand gerigte houên!
Naauw werd de kudde alom bespied.
En toen de sluwheid van zijn raden
Geen enkele aanklagt vinden kon,
Toen rijpte 't plan waarop hij zon:
Hij zou zijn eigen gruweldaden
Den Christnen op de schouders laden.
„Wel," riep hij uit, „hun val zij groot!
„In 't Oosten is die zon gerezen;
„De Tiber zal haar westkim wezen,
„En Romes brand haar avondrood!"

III.

De dagvorst brengt zijn eersten groet
Den wijdvermaarden Tibervloed
En aan de zeven heuveltoppen;
Hij ziet verbaasd het schouwspel aan;
Reeds zijn de poorten opgedaan
En Janus berg is zwart van koppen.

Nog rookt en dampt van allerwegen
Hun de uitgebrande vuurkolk tegen,
Die, hoog en schriklijk opgestegen,
De halve stad had kaal geweid; —
De vlam, door Nero aangestoken,
Die, door den slaafschen wind verspreid,
Carthage op Rome had gewroken.
Nog jammren ouders, kindren, magen,
Die zelf gekwetst, verzengd, verschroeid,
Het half verloren leven wagen,
Om uit het puin, dat smeult en gloeit,
De dierbre lijken weg te dragen
Van vader, zoon en echtgenoot; —
Om hen, die 's keizers wreede lusten
Betaalden met zoo wreed een dood,

In zachter slaapsteê te doen rusten,
  Te bedden in een koeler schoot.
 o Driewerf wee d'ontaarden slaven,
Die op der vaadren vrije graven
  Den dwingland hulde en schatting biên!
Die pronken met hun ijzren kluister,
En, knielend voor geleenden luister,
  Geduldig hem naar de oogen zien!
Waartoe die euvlen te gedoogen?
  Romeinen, kent uw eigen kracht!....
Dan neen! zij zijn misleid, bedrogen! —
  Toen Nero in dien schrikbren nacht
Verzadigd was naar oor en oogen
  Van vuurgloed en van jammerklagt, —
Toen was de mare in 't rond gevlogen,
  Door 's keizers dienaars aangebragt:
  „De hand van dat gevloekt geslacht,
  „Dat de eeuwge Roma zelv' veracht,
„Heeft huis en tempels aangestoken.
  „Op, Romers! straft dat leed, dien hoon!
„Streng zij de misdaad — streng gewroken!
  „Hun bloed zij den vergramden Goôn
  „Ten offer en ten zoen geboôn!
„Op! gindsche woning ingebroken,
  „Waar 't laag geboefte zamenspant
„En op verboden tooverwijzen

„Een onbekenden God durft prijzen,
„Omdat de groote stad verbrandt!”

Die taal vond weêrklank in hun ooren:
„Ter wrake!” was de dolle kreet.
Deed zich een enkle twijfling hooren,
Zij ging in ’t nachtrumoer verloren; —
Misschien ook was het zwaard gereed
Om haar in eigen bloed te smoren.

Toen werd de schaapskooi aangetast;
De kudde werd aan bloed gereten
Door wreede wolven, uitgevast
En alle deernis lang vergeten.
Stond Rome in asch en puin en gloed,
’t Werd overstroomd van Christenbloed.
Bij honderd- en bij duizendtallen
Zag elke dag, zag iedre nacht
Hen naar de strafplaats weggebragt.
Maar heden zou het hoofd van allen,
Hun pijler en hun rotssteen vallen, —
De menigte en de kruispaal wacht.

IV.

Hij had dien nacht geen oog geloken,
De martlaar in zijn vochte cel,
Maar met den vriend en medgezel,
En — dikwijls ook tot God gesproken.
't Was langer Simon Jona niet,
Die in Gethsémané kon slapen
En, vlugtend voor der priestren knapen,
Zijn Meester trouweloos verliet; —
Die voor een schare van getuigen,
De woorden der verloochning sprak; —
Neen, was ook nu het vleesch nog zwak,
't Had voor den geest zich moeten buigen.
Nu had hij, naar des Heeren woord,
Geleerd te bidden en te waken;
Hoe dreigend nu de strijd mogt naken,
Zijn zielerust bleef onverstoord, —
Hij zou verloochnen noch verzaken:
In allen nood en dood en pijn
Zou Jona'szoon een rotsman zijn!
o, Vurig had hij ze afgebeden
Die uiterste ure, lang verwacht,
Waarin zijn arbeid zou volbragt,

Zijn bange strijd zijn uitgestreden;
Want hij had schriklijk veel geleden,
  Zoo dikwijls de herinnering
Die oude wond had opgereten,
  De heugnis der verloochening.
't Was of zijn rusteloos geweten
  Eerst nu den regten troost ontving,
  En 't handschrift der vernietiging
Dat alles, alles was vergeten,
  Eerst aan zijn eigen kruispaal hing.
't Werd hem herinnerd alle dagen,
  Wanneer de haan zijn stem verhief
En hij herdacht dat drietal vragen:
  „Hebt gij mij lief? — mij waarlijk lief?
„Hebt gij mij lief?" — „Gij weet het, Heere!"
Was zijn verzuchting telken keere.
  Tot tweemaal was zijn trouw beproefd
En werd de kelk hem volgeschonken;
  Hij had den Heer niet weêr bedroefd,
Maar d'aangeboden teug gedronken; —
  Hij had zijn woord gestand gedaan;
En tweemaal deden 's Heeren boden
  De kerkerdeuren opengaan.
  Te Rome ving het bloedbad aan
En Petrus was der stad ontvloden.
  Hij was wel garen blijven staan,

Om ook de derde proef te wagen;
Maar wat hem Jezus af kon vragen
  Mogt hij niet offren naar zijn wil.
  Toch bad hij soms, demoedig, stil:
Och, Heere! laat het waarheid worden,
  Wat gij beloofd hebt aan uw knecht:
„Een ander, Simon! zal u gorden!" —
  Die bede werd hem niet ontzegd.
De Heer had in den droom gesproken:
  „Keer weder, want de tijd is daar:
„Nu wordt uw ligchaam ook verbroken,
  „Zeg, Simon Jona! is het waar —
„Hebt gij mij lief?.... zie, ik herhale
„Die vraag u thans ten derdemale; —
  „Bepeins en overweeg gij haar!"

V.

  Zoo reide en schakelde ieder beeld
Zich aan elkaâr in zijn gedachten.
Had hij zijn lijden en zijn klagten
  Weleer aan Marcus meêgedeeld,
  Ook nu had hij hem niets verheeld.
Nog smeeken zij de hulp van boven

En nog weêrgalmt de zegezang,
Waarmeê ze Gods genade loven.....
Daar wordt de grendel afgeschoven;
Daar dringt zich door den engen gang
Een schare van gedoopten henen,
Die ook den toegang heeft gekocht,
Opdat zij aan zijn voeten weenen, —
Zijn laatste woord vernemen mogt.
't Zijn mannen, vrouwen, grooten, kleenen,
In 't kleed van droefheid en van rouw,
Die snikken en den mantel scheuren
En nu den Herder reeds betreuren,
Die heden hun ontvallen zou.
Een hunner treedt in 't eind naar voren,
Nog jong van leest en blond van baard,
Maar, om zijn kunde en deugd vermaard,
Tot Romes Bisschop uitverkoren
En wèl dien hoogen eerrang waard.
't Was Linus, die zich dus deed hooren:
„Mijn Vader! zie uw kindren aan!
„Wat heeft uw kudde dan misdreven,
„Dat ge in zoo wreed een dood wilt gaan?
„o Spaar om ons uw kostbaar leven! —
„Wij vergen u geen snood bestaan, —
„Niet dat ge voor een mensch zoudt beven
„En valschen Goden de eere geven; —

„o Ver van ons zoo vuig verraad!
„Maar God, bewogen met ons smeeken,
„Heeft onze zwakheid niet versmaad;
„Hij wil door ons uw kluisters breken!...
„Wat fronst en rimpelt ge uw gelaat?
„Gij hoort Gods Engel door mij spreken,
„Die weêr verlossend voor u staat.
„De nood vereischt een stoute daad:
„God blindde zelf des wachters oogen;
Één woord, en ons vereend geweld
„Heeft op zijn post hem neêrgeveld;
„Één woord, — gij zijt den dood onttogen;
„En, van uw beulen voortgesneld
„En door een trouwen stoet verzeld,
„Zult ge in Gods hoede schuilen mogen!
„Neen, weiger niet! — Gij wendt het hoofd, —
„Gij keert het oor niet naar ons bidden;...
„Dat hebt ge aan Linus niet beloofd,
„Toen gij zoo plegtig in ons midden
„De handen oplegde aan uw zoon,
„Wien 't heilig ambt werd aangeboôn.
„Gij zoudt hem sterken en hem leiden;
„Niet ik, niet ik alleen, wij beiden —
„Wij zouden dragen aan dien last;
„Nu wilt gij trouwloos van mij scheiden,
„En 't wigt, dat aan den rotsman past,

„Wordt nu mijn schouder opgetast!
„Zoo zal mijn arm zich ook onttrekken!
„Geen onzer neemt den herderstaf,
„Dien Jezus in uw handen gaf; —
„De kudde dool' door stad en vlekken!..."
„„Hou op, — niet meer!"" viel Petrus in:
„„Niet ik beloofde uw kracht te sterken,
„„Maar van dien Heer was uw begin,
„„Wiens magt in zwakken 't eerst wil werken.
„„Hij heeft tot hiertoe u geleid, —
„„Hij is dezelfde — gistren — heden, —
„„Dezelfde tot in eeuwigheid.
„„Mijn broedren! rigt tot Hem uw beden!
„„En, waartoe dus om mij geschreid?
„„Ook Hij — ook Christus heeft geleden;
„„En driewerf zalig is mijn lot
„„Zoo ik gesmaad word Hem ter eere;
„„Die lijden voor de zaak van God,
„„En in gemeenschap met den Heere, —
„„Wat wacht hen een gewenschte kroon!
„„De Meester roept mij om te sterven;
„„Ik zou die gunst mij aangeboon,....""
— „o, Niet om u, maar om uw zoon,
„En om de kindren, die u derven!
„*Zij* zijn uw kroon, de olijvenblaân,
„Die groenen om uw grijze lokken!

„Die hand zoo streng niet weggetrokken!
„Mijn vader! — zie uw kindren aan!" —
En allen knielden neêr in 't ronde
En drongen zamen om zijn sponde;
Men hoorde alleen een zacht gesnik....
Het was een bange en wreede stonde!
En Petrus zweeg een oogenblik,
Het vochtig oog omhoog geslagen:
Heer! dacht hij, op de martelplagen, —
Niet op die tranen rekende ik!
Één oogwenk slechts, — hij hief de hand,
Hij zag in 't rond — ving aan te spreken; —
Onwrikbaar hield de Petra stand,
Hoe 't hart hem bonzen mogt en breken.
„Gij ziet het, Heer!" zoo bad hij stil;
„Neem, neem mijn offer in erbarmen,
„En mij geschiede naar uw wil!" —
Toen strekte hij zijn zeegnende armen
Der schare plegtig boven 't hoofd:
„o Wèl u die in God gelooft,
„En die niet treurt als hopeloozen!
„Gij hebt het goede deel gekozen.
„En nu, al is de wonde diep,
„De Heer, de Vader der genade,
„Die u in Christus Jezus riep,
„Vertrooste uw harten vroeg en spade!

„Wat wigt Hij op uw schouders lade,
„Hij meet de krachten naar het kruis;
„Hij weet uw werken en uw namen;
„Haast brengt Hij in het Vaderhuis
„Den Herder en de kudde zamen, —
„Dat zij zoo! Heer, spreek gij het Amen!" —

Nog lag de schaar geknield,
Terwijl de Petra der gemeente
De handen op haar hield, —
Toen, klettrende op het ruw gesteente,
De stap der krijgsliên klonk,
Bevelend zich gereed te maken.
Men zegt dat op die bruine kaken
Een traan van deernis blonk.
't Was vreemd en 't was ontroerend tevens: —
Die mannen, in de kracht huns levens
En voor geen dood vervaard,
Die 't oog niet zuiver kunnen houên,
Nu 't op dien jammer staart,
En 't neêrslaan voor het vast vertrouwen,
Dat Petrus zelf bewaart.
„Wij zoeken Simon," zegt in 't ende
De hoofdman van de onthutste bende; —
„„Ik ben het!"" is zijn woord.
Met vonklend oog en vaste schreden

Zijn cel en kerker uitgetreden,
Gaat hij gemoedigd voort.
Zijn broedren volgen — en de smarte,
Die ook de vrees verdooft,
Perst hun een vloek van 't bloedend harte, —
Een vloek op 's keizers hoofd.
Maar Petrus dringt zich in hun midden
En spreekt met vaste stem:
„Ik zegge u zegen af te bidden
„Voor Nero — ook voor hem!" —
Sinds Jezus in de olijvengaarde
Des dienstknechts wond genas,
Wist hij, die slaan woû met den zwaarde,
Van welken geest hij was.

VI.

Een dof geluid — als van de baren,
Die, bij het naadren van d'orkaan,
Ten onderlingen strijd zich scharen
En hijgende op en neder gaan —
Golft door de digte rijen heen,
Die om den kruispaal zich vergaadren,
Het uur is daar — zij komen, naadren; —

Eerbiedig wijkt de schare uiteen.
't Is Nero aan de regterzijde
Die Janus heuvelkruin betreedt,
En wien de menigt' welkom heet;
't Was of de berg zich nedervlijde
Uit eerbied voor het purpren kleed.
't Is Jezus Jonger, de uitverkoren,
't Is Simon aan den linkerkant.
„Wraak!" doet een woeste kreet zich hooren,
„Wraak, weêrwraak over Romes brand!"
De martlaar treedt bedaard naar voren,
Terwijl hij spier en pezen spant
Om d'opgelegden balk te schoren;
Hij wenkt met de opgeheven hand
En vraagt gehoor voor 's keizers ooren; —
Voor Neroos zetel houdt hij stand.
De kruisling heeft een gunst te vragen;
En heel de menigte, oor en oog,
Houdt strak den blik op hem geslagen.
Wat — zoo de vrees den Jood bewoog
Om eindlijk wierook aan te dragen?...
Dat wenschen zelfs die Romers niet!
Want, hoe verbasterd en verdorven,
De heugnis is niet uitgestorven,
Die hun het grijs verleden liet.
Nog eeren zij dien moed in 't lijden,

Dien hoogen zin, dien vasten geest,
Die Curtius in blijder tijden
Den afgrond spoorslags in deed rijden,
En die, in 't worstlen en in 't strijden,
De kracht van Rome was geweest.
Stil!... Simon spreekt: „de Heer der Kerke,
„De groote Koning van 't Heelal,
„Mijn Meester, in wiens naam ik werke,
„En voor wiens naam ik sterven zal,
„Heeft eens hetzelfde hout gedragen,
„Dat heden op mijn schouders drukt;
„Ik kon geen grooter gunst Hem vragen,
„Dan, onder 't eigen wigt gebukt
„En aan denzelfden paal geslagen,
„Te lijden als Zijn trouwe knecht;
„Hij roept; — zie mij gereed en vaardig!
„Maar — worde ik niet aan 't kruis gehecht,
„Zoo als het Hem werd opgeregt:
„Zoo hoog eene eer ben ik niet waardig! —
„Sta, Caesar! toe, wat ik begeer,
„Mijn eenig en mijn laatst verlangen:
„Dat hij, die mij aan 't hout zal hangen
„Mij met het hoofd ter aarde keer': —
„De knecht is minder dan zijn Heer!"

Een glimlach zweeft des dwinglands mond,

Een schampre lach zijn lippen rond;
Maar die de gramschap in zijn trekken,
Zijn spijt en wrevel moest bedekken.
Hij wenkt, en spottend geeft hij toe. —
„Vergeve u God, als ik u doe!”
Is Simons woord; hij rigt de leden,
Van 't wigt bevrijd, met fierheid op:
Daar staat hij — op den heuveltop,
In aller midden voorgetreden;
Een glans kaatst van zijn aanschijn weêr,
Als die der zaalge hemelingen;
Zij allen, die zijn kruis omringen,
Slaan de oogen voor dien luister neêr; —
En Petrus spreekt den laatsten keer:
„Zie, Heere! gij weet alle dingen, —
„Dat ik U lief heb weet gij, Heer!”

VII.

De zon duikt neêr. De westkim gloeit
En schiet het licht in langer stralen,
Terwijl de graauwe schaduw groeit,
En damp en nevel in de dalen
Met telkens breeder golving vloeit.

Maar helder blinkt, van goud omtogen,
De ruwe kruispaal ons in de oogen,
  Waaraan het lijk des martlaars hangt;
't Is of een glorie uit den hoogen
  Zijn trekken en zijn leest omvangt.
Verstomd en roerloos staan de scharen
  En twijflen met verdeelden geest,
  Wie toch die Jezus zij geweest
En welke zijn beloften waren.
Die kruisling stierf zoo blij, zoo garen,
  En had de schande niet gevreesd,
Die hem zijn lijden moest verzwaren.
  Verdwenen is hun wufte waan,
Hun blind vooroordeel is geweken;
Zij wenken, fluistren, momplen, spreken:
  „Die Christen stak den brand niet aan!"

  Neen, 't zaad op heden uitgestrooid,
Dat kostlijk zaad is niet verloren;
Reeds kiemt en bot het in de voren —
  Geen hand zoo magtig die het rooit!
Geen stormvlaag zal den wasdom storen!
  Met frisch en jeugdig groen getooid
Zal 't eens tot in de wolken boren; —
  Het wortelt in des martlaars graf.

Zie! — 't kruis, waar hij den geest aan gaf,
Werpt, door den laatsten straal beschenen,
Ver over stad en tempels henen,
Een lange en breede schaduw af.
Ja, èerlang zullen Romes zonen
Eendragtig in die schaduw wonen;
Dat kruis zal op die tinnen staan!
Ja, heerschen zal het, triomferen,
En in de wolken wederkeeren
Als Constantinus zegevaan!
Vol wordt het in des Vaders woning,
Vol om den zetel van den Koning,
Wiens heerschappij geen einde neemt!
Hem wordt, in telkens nieuwe tongen,
Het heilig loflied toegezongen,
Dat naar der Englen hallels zweemt!
Steeds luider zal het opwaarts klimmen,
Tot dat de jongste morgenstond
Zal hevelen aan de oosterkimmen,
Die Jezus wederkomst verkondt;
Tot dat het Godsgebouw, voltogen,
Zijn pijlers opheft en zijn bogen,
o Rotsman, in uw bloed gegrond!

Voltooid 15 Junij 1841.

MOEDERS JAARDAG.

7 AUGUSTUS 1841.

Voortgesneld en weggegleden,
 Als een pijl van 't boogkoord snort,
Zijn we weêr in 't rond gereden;
 o, Wat was die jaarkring kort!
Moeder! bij het vlugtig poozen
Telt gij uw ontloken rozen,
 Om den stengel heengeschaard;
Moeder! bij uw negen loten
Is een tiende knop ontsproten:
 Stam en scheuten zijn gespaard.

Neen! ons feest, ons dankbetoonen
 Is geen ijdel kinderspel:

Aan uw dochters en uw zonen,
  Moeder! past het juichen wel.
Van de weêr vereende koren
Ging geen enkle stem verloren,
  Hoort gij niet één toon te min;
Bij het rustloos voorwaarts spoeden
Bleef Gods hand uw hoofd behoeden
  En geheel uw huisgezin.

Zal nog eens met de eigen zangen
  Moeders dag verheerlijkt zijn?
Zal geen rouwklagt die vervangen
  En die vreugd geen zielepijn?
Zal, als weêr uw feest zal dagen,
Door de stormen en de vlagen
  Stam noch takje zijn geknikt?
Zal, bij 't nogmaals overtellen,
Dan geen traan ons oog ontzwellen,
  Die den jubelkreet verstikt?.....

Want de dood ligt naast het leven,
  En de sikkel bij het graan!
'k Zag hem door de rijen zweven,
  'k Zag hem dien in 't koren slaan.
Onvermoeid is hij ten strijde;
Duizenden ter regterzijde,

Duizenden ter linkerhand
Velt hij in de vaag der jaren!....
Zal hij ons nog langer sparen,
Dat er geen wordt aangerand?

o Wie weet het? — Ja, op heden
Juublen hart en ziel en stem;
God sprak *ja* op onze beden, —
Maar de toekomst is bij Hem.
Onvermogend is ons zorgen;
Heden is geen pand voor morgen,
Morgen is voor God alleen.
Aardsch geluk is broos en teeder;
't Bloesemt in het voorjaarsweder,
En één herfstvlaag blaast het heen.

Daarom laat ons vaster sluiten,
Naauwer slingren in elkaâr!
Zomert het of stormt het buiten,
Hier zij 't lente heel het jaar!
Daarom, spoedig, eer ze welken,
Plukken wij de ontplooide kelken,
Reiken die elkander aan;
En wij plundren gaard en dreven
Om den vollen krans te weven,
Die op Moeders hoofd zal staan.

Heden moet die kroon u sieren,
  Heden rijst ons jubellied.
Schooner dag is niet te vieren,
  Beter moeder is er niet!
En, als de oogstmaand weêr zal komen,
Als aan 's hemels oosterzoomen
  Weêr haar zevende ochtend licht,
Zij voor Moeder en voor Vader,
Bloedverwant en kind te gader
  Weêr de feestdisch aangerigt!

GELOOF DES HARTEN.

᾿Εντὸς ἡμῶν ἔστιν.

Neen, reik mij 't levensvocht niet toe in aarden vormen;
Sla 't met geen wonderstaf mij uit de stelslenrots,
Waarlangs uw driest verstand ten hemel op wil stormen,
Den Hoogverhevene ten trots!
't Welt uit mijn binnenste op, door eigen kracht gedreven,
De wolken te gemoet, die in den aether zweven,
Van de eigen hemeldropplen zwaar;
Weldadig deed haar nat de harde krijtlaag weeken,
Totdat de heilfontein den bodem uit mogt breken
En persen uit de zwellende aâr.

Geen schemerende lamp aan vreemde toorts ontstoken!
Geen flikkring van 't genie en geen geleende gloed!

Is eens de bliksemstraal het aardhol ingebroken, —
De naphta vlamt haar te gemoet.
De rukwind wekt de vonk, die sluimert in de kolen.
Zij geen onheilig vuur, aan 't vreemd altaar ontstolen,
Tot 's Heeren outer toegevoerd!
Geen echo is 't geloof; 't spreekt geen geleerde woorden
Het antwoordt op de vraag; 't weêrklinkt met volle akkoorden,
Wanneer de geest de harpsnaar roert.

Neen, knechten zijn we niet noch aangenomen zonen;
Geen kunstmes heeft den stam met vreemde loot geënt;
Al moesten we ook zóó lang als ballingen hier wonen,
Dat geen van ons zijne afkomst kent:
Al heeft de onreine lucht de bloesems doen versterven,
Al moeten we onzen rang, ons wettig erfregt derven,
En tasten in de duisternis:
Zie, onze Broeder komt! Hij daalt van 's hemels bogen!
En luid getuigt ons hart, aan 't broederhart gevlogen,
Dat wat Hij spreekt de waarheid is.

Ja, *in* ons ligt de kiem, het wezen van ons wezen,
Van 't eerste wordingsuur de grond van ons bestaan.
Het onuitspreeklijk woord staat in ons hart te lezen,
En Christus gaf er klanken aan;
Het woord, dat de echoos van alle eeuwen ons vermelden,
't Geheimvol letterschrift, dat al de wijzen spelden,

Dat Abrams kroost niet noemen mogt,
Maar dat door *Hem* genoemd en tot ons voortgedragen
De blijde ontknooping is der raadselen en vragen,
Van 's werelds aanbegin gezocht.

Dàt was het, wat uw stem ons lang had toegefluisterd,
Volschoone schepping Gods, die van den Schepper tuigt!
Dàt is 't geheim, Natuur! dat gij in 't oor ons luistert,
Wanneer ons hoofd zich peinzend buigt;
Dàt wat de nacht den nacht, de dag den dag doet hooren!
Wij waren traag van geest, wij waren hard van ooren,
Uw beeldspraak had voor ons geen zin:
„Zoek God niet boven zon en maan en morgensterre,
„Noch vraag uw priestren uit! De Vader is niet verre:
„Keer, mensch! keer tot u-zelven in!

„Want in u is zijn beeld!" — Welzalig wij, die 't vonden,
In wie de heugenis van onze maagschap leeft,
Wie de Eerstgeboren Gods, zijn broedren toegezonden,
Het Vaderhuis herinnerd heeft!
Wèl hem, die *Abba!* zegt bij 't spreken tot den Heere,
Die aan zich-zelf gelooft, niet aan een vreemde leere,
Naar stelsels noch bewijzen vraagt;
Wien, van zijn heil bewust en van zijn eeuwig leven,
Geen vreemde magtspreuk rust, geen twijfling vrees kan geven,—
Die al het zijne met zich draagt!

Hem sleept de stroom des tijds niet in zijn wieling mede;
Hij wordt niet omgevoerd, der winden spel en roof;
Hij ziet de worstling aan, in ongestoorden vrede,
Van ongeloof en bijgeloof.
En schoon de twijflingsvloed zijn dammen door mogt spoelen,
En 's aardrijks fundament het onderst boven woelen,
En smoren al wat aâmt en leeft:
De hulk van zijn geloof zou veilig zijn voor 't woeden,
Een arke Gods gelijk, die oprijst met de vloeden
En over 't graf der wereld zweeft!

9 Dec. 1841.

NAZANG OP DEN FAUST VAN GOETHE.

Domine, quia fecisti nos ad te, inquietum
est cor nostrum, donec requiescat in te.
AUGUSTINUS.

Neen, niet alzoo! — Hem heeft geen aardsche min
Verlost van 't vloekverbond, in bloed beschreven.
Geen boetlingsschaar, geen hemelkoningin
Droeg hem, der hel ontrukt, ten hemel in,
Noch heeft zijn ziel gekocht voor 't eeuwig leven.

Neen! waar' hij 't pad dat in den afgrond daalt, —
Zacht glooijend eerst, straks loodregt naar beneden, —
Ten einde toe ligtzinnig afgedwaald,
Geen reuzenhand had hem teruggehaald,
Geen tooverkracht van koorzang en gebeden.

Neen, *kiezen*, kan de mensch zijn eeuwig lot!
't Staat regts en links voor ieders oog te lezen:
Kies: — Hel of Hemel, Satanas of God!
Geen noodlot is er dat die keus bespot,
En — zoo ge 't wilt, gij moogt rampzalig wezen.

Gij moogt, — gij zult! Want ook Gods wet staat vast;
Geen deernis hindert Hem om regt te spreken.
Wel noodt Hij u: „leg af dien zwaren last,
„Te roekeloos uw schoudren opgetast!"
Wel zal Hij ook 't geknakte riet niet breken.

Ja meer! — Hij bidt u om den dood te ontvliên;
Hij dringt en trekt en toogt met liefdesnoeren;
Zijn Ééngeboren heeft Hij niet ontzien! —
Maar, weigren kunt gij wat Hij aan wil biên, —
Hij wil geen slaven in Zijn Hemel voeren.

Zoo was Hij ook met u, verheven geest! —
Verdoolde! — Laat zijt gij te huis gekomen,
Maar niet te laat! — Zijn Englen vierden feest;
Uw laatste zucht was een gebed geweest,
En — Uw verzoende ziel werd aangenomen!

Want niet bij u, gelijk bij ons het plagt,
Kon op 't berouw een nieuwe dwaling volgen:
Het snoodste hadt ge en 't gruwzaamste volbragt;
Gedompeld hadt ge u in den zwartsten nacht
En alle kwaad als water ingezwolgen.

Neen — dieper vallen... Faust, gij kondt het niet!
En — van wat hoogte! — Wat al geestesgaven,
Wat gouden ooft, geraapt in 't rijk gebied
Dat u alleen den slagboom open liet,
Is met u in dien schrikbren val begraven!

Ja, al 't geschapen had uw blik omvaâmd,
In alle diepten mogt uw geest zich baden,
Geen uitkomst had uw gissing ooit beschaamd;
Toch kon de schat met zooveel vlijt verzaamd
Uw zieledorst slechts prikklen, niet verzaden.

Één stap nog verder — en de sluijer viel!
Één stoute greep — 't gordijn waar weggeschoven;
Gij zaagt de drijfveer van het rustloos wiel,
Het hoogst en 't wigtigst rad, — de wereldziel; —
Één stap tot kennis, of tot vroom gelooven.

o, Eer gij 't waagt, ga met u-zelf te raad!
Één stap regts, 't is de Hemel! — links, de Helle!
Erken den Geest die aan uw zijde staat:
„Gij zult als God zijn kennend goed en kwaad"…..
Hij is 't! Wees doof, wat wijsheid hij u spelle!

Hoor, hoor het lied den Christus Gods ter eer:
De Heer is opgestaan! Hij is verrezen! —
't Klonk in uw jeugd ook van uw lippen weêr:
De Heer is waarlijk opgestaan! — Kniel neêr!
De hoogste wijsheid is — geloovig wezen.

Neen, dorre kennis laaft uw boezem nooit.
Geniet, geniet! dat is uw deel op aarde!
Kom, eer de grijsheid u het voorhoofd plooit,
Uw weg met mirt en rozenblaân bestrooid!
Alleen 't genot geeft aan het weten waarde.

Maar, — pluk uw bloemen van des Heilands graf
En deel ze met zijn zustren en zijn broeders.
Niet uwer is wat u Gods liefde gaf;
Zijn goede geest daalt op de wijzen af,
En zalft hen — boden Gods, der menschheid hoeders.

„Gij zult als God zijn!” Nogmaals lokt de stem:
„Gij zult als God het goede en kwade kennen.”
Gij hoort, gij wankt, gij volgt, gij gaat met hem....
Een Engel Gods viel in des Duivels klem,
En zal met wreevle hand zichzelven schennen.

Ik sluit mijn oog voor ’t huivringwekkend spel;
Het schroomt zóó diep een afgrond in te boren.
Nu is de stap gedaan, — de Geest had wèl:
Gij draagt ze in ’t hart en kent ze nu, — de Hel,
En kent den Hemel dien gij hebt verloren!

En rustloos zwerft ge in ’t rijk der boosheid om,
En aarzelt tusschen zwelgen en begeeren,
Soms voor het aangezigt des drijvers stom,
Somtijds hem spuwend in den vloekbren mom,
En hijgend — maar vergeefs — om weêr te keeren.

Neen, verder nu met hem wien ge u verkocht!
Dit is zijn uur, de magt der duisternisse.
Zoek nu ’t geluk en vind het waar ge ’t zocht,
Vrijmagtig sterveling, die kiezen mogt
En — hebt gekozen naar uw vrij gewisse!

En toch — 't is goed, dat soms de band u knelt,
Dat soms de zorgen u het voorhoofd ploegen,
Dat soms een traan u onder 't ooglied zwelt,
Dat nu nog heeter dorst u brandt en kwelt,
En gij uw borst nog pijnlijker voelt zwoegen!

Want alles had de Booze u toegezegd,
Hij gaf slechts veel; — hij gaf wat hij kon geven!
Het eelst juweel, alléén van allen echt,
Het kleinood, in uw harte weggelegd,
Stond op zijn breede rol niet aangeschreven.

Reeds loopt het uurwerk af, reeds naakt de dood! —
Zie — op den heuvel waar die armen weenen,
Omdat uw mond hun ondergang gebood, —
Op Naboths wijnberg van den vuurgloed rood, —
Dáár, Faust! is uw Elia u verschenen.

Daar staat ge en ziet den Dood in 't aangezigt;
Regts staat de Boetprofeet en links de Booze;
Nog hangt de schaal in 't vreeslijk evenwigt,
Nog staat u 't kruis verzoenend opgerigt, —
En .... aan de stamme weent een troostelooze.

Zij is het, die uw schenddaad heeft vermoord,
De schuldige, door onschuld-zelf gevallen!
Gij hebt dat hart, dat trouwe hart doorboord,
Gij hebt het kind in 't moederbloed gesmoord; —
Zij is 't, de wreedst mishandelde van allen!

Elia wijst op haar. — Tot in 't gebeent
Voelt Faust den blik van haar die hij verraadde;
Hij snikt, hij weent — Godlof, de boetling weent!
En met het voorhoofd aan het kruis geleend,
Bidt de gevallene: „ik geloof!.... Genade!" —

Toen rees de schaal, de volle schaal der schuld,
Terwijl de Dood de zeissen neêr liet zinken.
De lange tijd der dwaling was vervuld;
In 't rein gewaad der kindren Gods gehuld
Zal voortaan de verloste Seraf blinken.

Neen, tweemaal vallen — Faust, gij kunt het niet!
Want wat gij zocht, gij mogt in God het vinden!
Hier straalt het licht, hier ruischt de levensvliet:
't Verlangen, dat u dreef in 't Helsch gebied,
Is magtig aan den Hemel u te binden.

Zoo zijt gij 't beeld der menschheid, die als gij
Ter Hel gedaald is om haar heil te zoeken!
Zij droomde als gij zich onbeteugeld vrij;
Door 't lokaas van verstand en heerschappij
Liet ze in haar waan zich vangen en verkloeken.

Maar eens, als gij, tot God teruggebragt,
Kan zij ten tweedemaal Hem niet verlaten.
Zij zal het licht niet ruilen voor den nacht,
Der kindren vrijheid niet voor Duivlen magt; —
Zij kan haar God, — zij kan zich-zelf niet haten!

De lof, de dank zij toegezongen
Aan Hem, die 't afgedwaalde kroost
Aan 's Boozen klaauwen heeft ontwrongen,
En 't in Zijn vaderarmen troost!
Wij loven met vereende monden
Hem, die 't verloorne heeft hervonden,
In wien de Vader tot ons kwam:
Den goeden Geest die ons wil laven,
Ons kroonende met Hemelgaven,
Die Hij, o Heer! van 't uwe nam.

Te weinig voor haar fiere zonen,
  In wie een hooger aandrang leeft,
Te weinig de aard, waarop we wonen,
  En alles wat zij biedt en geeft!
Wij bedelden bij booze Magten; — —
In 't eind, na al ons vruchtloos trachten,
  In 't einde, Vader, staan we hier,
Wij, door ervaring wijs geworden,
Gereed ons tot uw dienst te gorden,
  Trouw zwerende der kruisbanier!

Ja, Gij zijt ons de bron van 't leven,
  Gij onze kennis, Gij ons heil!
In Christus zult Gij alles geven
  En zeegnen boven maat en peil!
Ja, tot uw beeld, te vroeg verloren,
Zijn wij in 't einde weêrgeboren;
  Dàt is het *Amen!* op den wensch,
Dàt wat wij zochten, wat wij misten:
De mensch — hij wordt alleen als Christen,
  En met zijn God hereend, ten mensch.

Voltooid 21 Dec. 1841.

DE MAASSTROOM.

De dagvorst wijkt, en 't purper en het blaauw
Vervloeit allengs in 't vaal en effen graauw
Der avondlucht; 't wordt koeler op de stroomen.
Rust, schipper, rust! de riemen ingenomen!
De blonde golf, die kabbelt om ons boord,
En 't laauwe koeltjen drijve ons bootjen voort;
En 't avondlied, dat ze ons tweestemmig zingen,
Wekke in de borst die zoete mijmeringen,
Die beelden van de toekomst en 't verleên,
Naar gril en luim gemengeld ondereen,
Wanneer de ziel de roerpen der gedachten
Een korte poos laat sturen door de krachten
Der phantasie, die van geen sluimren weet — tot dat
De ontwaakte geest zijn heerschappij hervat,
Zich warrende uit het weefsel van zijn droomen. —
Rust, schipper, rust! de riemen ingenomen!

Wat zijt gij kalm, wat draagt gij ons gedwee,
Ontembre Maasrivier! die ginds de zee

In onbeslisten kamp durft tegenstreven,
Nu voortgedrongen, dan teruggedreven;
Die 't laatst van al de winterboeijen draagt
En 't eerst dien ijzren band doormidden knaagt,
Wanneer de voorjaarszon uw slaap komt storen.
o, Meld den jongling, aan uw zoom geboren,
't Geheim dier kracht, en waar gij zijt geteeld,
En waar uw vrije jeugd eens heeft gespeeld;
Langs welk een weg gij herwaarts zijt gekomen
En wat ge aanschouwd hebt aan uw oeverzoomen.
Duik, stroomgodesse, dochter der Natuur,
Duik uit uw kolken op in 't schemeruur!
Breng met u, op de vleugels der gedachten,
De schimmen weêr der grijze voorgeslachten,
En toon mij 't vergezigt der toekomst aan: —
Uw zoon, godes, zal toezien en verstaan.

De zwellende aadren uitgedrongen,
  Waarin Natuur haar 't aanzijn gaf,
Hupt zij met twee gewisse sprongen,
  Vogesus! van uw knieën af.
Een witten sluijer om de leden
  Zwenkt zij de dalen dartel in,
Of komt met fierheid aangetreden,
  Een bergnimf en een stroomgodin!

Of, maagdlijk schuchter en verlegen,
  Verbergt ze zich in lisch en riet,
En sluipt langs onderaardsche wegen,
  Waar haar geen sterflijk oog bespiedt.
Straks, 't hoofdje minzaam opgeheven,
  Schalk lagchende om haar eigen vrees,
Doorwandelt zij de schoone dreven
  En 't woud, waar ze uit den grond herrees.

Zij vlecht zich gouden korenairen
  En eikenloof en sparrengroen
En wingerdblaadren door de hairen,
  In 't snel en rustloos voorwaarts spoên;
Zij drenkt het hert, het ademlooze,
  En ijlt weêr verder, hem ten spot:
Zij wordt niet moede, dat ze pooze;
  Haar boezem hijgt, — maar van genot!

Hier, waar de strijdbare Lingonen
  Zich laafden aan haar helder nat,
Biedt ze, eeuwen later, aan hun zonen
  Haar onuitputlijk watervat;
Zij mint hun spelen en hun zangen;
  Zij kromt en plooit haar oeverzand,
En rekt, zoo lang ze mag, haar gangen
  Door 't vrij en vrolijk Frankenland.

Zij rekt ze, tot ze op eens aan 't rennen
  Zijn Noordergrenzen overschrijdt,
En met het stroomnat der Ardennen
  Haar kruiken vult, haar bed verwijdt.
Wees welkom, dochter van de vreemden!
  We ontvangen u met liefde en lust;
Wees welkom, Maas, in Neêrlands beemden,
  Die gij met zachte lippen kust.

Dan hoe? Ik hoor u heftig ruischen;
  Mijn stem verdooft bij 't stroomgeluid!
Wat doet uw vocht zoo driftig bruisen
  En jaagt uw schuim ter beddinge uit?
Wat trekt ge uw wenkbraauw wreevlig zamen
  En fronst het voorhoofd van verdriet? — —
't Is dat gij op 't kasteel van Namen
  De vlag van Braband wappren ziet.

't Is dat gij met onwillige ooren,
  Aan 't oud Wilhelmus lang gewoon,
De schandlijke oproerleus moest hooren
  Den koning en zijn huis ten hoon;
't Is dat gij — hoe de dwazen schreeuwen,
  De kinderen van éénen dag —
Gij heugnis hebt van vroeger eeuwen,
  Toen zwarte nacht op Braband lag.

Gij kunt het voor Europ' getuigen,
  Wie bij 't gedwongen huwlijk won;
Hoe diep oud-Holland zich moest buigen,
  Eer 't Belgiën verheffen kon;
Wie ginds de volksvlijt deed herleven,
  Waaraan ge uw stroomend water leent;
Wie heeft ontvangen, wie gegeven,
  Wiens regt verminkt werd en verkleend!

Dat is 't wat toornig u doet zwellen,
  Dat wat, bij 't woelen onderéén,
Uw golven aan elkaâr vertellen
  En kond doen aan de Mogendheên;
Dat zult gij 't nageslacht doen weten,
  Wanneer 't ontrouw geschiedblad liegt,
Dat ons — ons, die zoo ras vergeten,
  Die men zoo ligt in sluimer wiegt!

Neen, wie het schendstuk moog' verbloemen,
  Gij stelt dien laffen toon niet in!
Gij zult geen ondank wijsheid noemen
  En vuig verraad geen vrijheidszin!
't Verraad in kloosters en in sloten
  En d'eedbreuk van onze oorlogsliên
En de ontrouw onzer bondgenooten,
  Dat, Maasrivier, hebt *gij* gezien.

Is 't wonder dat uw golven koken,
  Die 't oproer vruchtloos kluistren wou? —
De Schelde heeft den eed gebroken;
  Gij zijt aan 't oude stamhuis trouw.
Onwillig schuurt ge uw oeverranden,
  En zwenkt aan Namens wal uw vloed
Van de afgevallen Nederlanden
  Weêr Nassau's scepter te gemoet.

Bruis, eedle schutsvrouw, tusschen beiden!
  En wat God-zelf gescheiden heeft,
Dat houde uw breede baan gescheiden,
  Zoolang uw bronwel water geeft.
En gluurt en loert, in later jaren,
  De nabuur aan uw linkerzij,
Zweep dan uw golven op tot baren:
  Ons bolwerk, trouwe Maas, zijt gij!

En wèl u, dat ge 't zijt, dat ge *ons* behoort!
Dáár smeult nog lang de vonk der tweedragt voort,
Die eens welligt in vlammen uit zal breken,
In Kerk en Staat op nieuw den brand zal steken
En 't kiemend graan zal scheren van den grond.
Hier — hier gaat nog de Vredesengel rond;
Hier troont nog de Eendragt, die weleer de vaadren
Den pijlenbundel leerde zamengaadren

En zamensnoeren met Oranjeband;
Dat is de kleur, die ge aan uw oeverstrand
Altoos het liefst begroet hebt en gehuldigd!
Uw vrijheid, Maasstroom, waart ge aan haar verschuldigd,
Toen Fredrik Hendrik voor 't geplaagd Maastricht
Zijn standaardbanen hield omhoog gerigt,
En 't moedig wrong uit Spanjes wreede klaauwen.
Drie legers zaagt ge d'eedlen held benaauwen;
Drie legers zagen, in twee maanden tijd,
Hem zegevieren en de Maas bevrijd!

Met breeden zwaai en bogtig zwieren
Verlengt ge uw glorierijke baan,
Om langs het erf der Batavieren
Uw zilvren gordel heen te slaan.
Den fieren Rhijn op zij gekomen,
Slaat gij denzelfden heirweg in;
Hij, Grootvorst van Europa's stroomen,
Gij, onzer vloeden Grootvorstin.

Gij kunt met hem van Bato's dagen,
Van wapenschild, framee en lans —
Gij van Civilis lof gewagen
En van der knapen oorlogsdans;
Gij mede, o Maasstroom, kunt het weten,
Hoe ze allen aan hun vrijen Rhijn

Des Keizers vrienden wilden heeten,
  Maar niet des Landvoogds slaven zijn.

En waar ge, in 't kronklend Noordwaarts wenden,
  Ten tweedemaal de Waal ontmoet, —
Daar plofte Ruyter Alva's benden
  Geleêbraakt in uw killen vloed;
In damp en wolken opgestegen,
  Droeg de onverwonnen heldenschaar
De Geuzenvlag den Hemel tegen —
  En Hollands goede zaak met haar.

De Hemel hoorde en streed van boven
  Voor Neêrland meê met wind en tij,
En vocht, ten spijt der koningshoven,
  De zeven landen vrank en vrij;
Na 't wee van zooveel bange jaren
  Zaagt ge onzen grond van vreemden rein,
Een breede koopvloot op uw baren,
  En — Huig de Groot op Loevestein!

Is 't waar? — o vlek, niet af te wasschen
  Van 't voorhoofd van 't Gemeenebest,
Niet door de dubble waterplassen,
  Die stroomen langs de aloude vest! —
Men smeedt, de harde les vergeten

Die 't land op zooveel tranen staat,
Met eigen hand een nieuwe keten,
Een Hollandsche Inquisitie-raad!

Het Delftsch orakel, 's werelds wonder,
Europa's luistervolle zon
Gaat in den vochten kerker onder,
Dien Ruyter voor de vrijheid won!
Wie zal dat licht ons wedergeven? —
Gij, teedre, gij, manhafte vrouw!
Wat Hollands ondank had misdreven
Verzoent Maria's huwlijkstrouw.

Draag, Maasrivier, met stille hulde
De kist des burgtvoogds handen uit,
Die nimmer zooveel wijsheid vulde
Als ze in den éénen Huig omsluit.
Wat tracht uw golfslag hem te wreken
En knaagt aan d'ingevreten zoom? —
Het burgslot sta, een eeuwig teeken,
Verdubbeld in uw heldren stroom! —

Het sta, ten les der late nageslachten,
Zoo ooit de bond der onderaardsche magten,
Geloofsdwang, tweedragt en verkettring, 't hoofd
Door 't zwaard van 's Heeren woord van één gekloofd

Met Hydra-groeikracht weêr verheffen mogten;
't Leer' toezien dat de mom der vloekgedrochten,
De leugendos van ijver en geloof,
Ons niet verrasse, dat wij hoorend doof,
En ziende blind, hen juichend binnenleiden,
En andermaal hun outer toebereiden.
Daal, Hemelkoninginne! Liefde! daal,
Zacht koestrende, als de voorjaarszonnestraal
Die 't ijs ontdooit en 't groen lokt aan de twijgen,
Maar niet verschroeit noch doet naar d'adem hijgen;
Daal neêr in 't goede land waar Willems Zoon
Elk altaar veiligt en 't gezag der kroon
Aan kleur noch factie leent! — En gij, Verlichting!
Daal met haar neder! — Neêrland is uw stichting:
Het was van ouds de fakkel van Euroop',
Het licht der kerk, der waarheid troost en hoop;
't Deed regts en links zijn rijken zegen stroomen:
Het heeft à Kempis voor de kerk van Romen,
Voor Luthers kerk van Zutphen opgeleid —
En schonk Erasmus aan de Christenheid.

Erasmus! — Vier de losse toomen
  Aan 't span, dat driftig voorwaarts schiet,
Tot daar ge aan uw benijde zoomen
  Zijn vaderstad verrijzen ziet.

De Rhijn bewaakt zijn kil gebeente,
Maar onverouderd zweeft zijn faam
Hoog boven 't grijze lijkgesteente,
En huwt zijn lof aan uwen naam.

Wat kerk met dobbrend regt moog' roemen
Dat hij haar weêrpartij bestreed;
Gij moogt altoos hem d'uwe noemen,
Hem, dien Euroop den hare heet.
En wie zijn naroem aan moog' bassen
Die met den loop der eeuwen groeit, —
Te schooner zal de lauwer wassen,
Hoe meer de bitse nijd dien snoeit.

En stort, den tijd ten prooi gegeven,
Zijn standbeeld vroeg of laat in één, —
Het blad papier, door hem beschreven,
Is hechter dan metaal en steen.
Het licht, dat zijn geleerde veder
Voor 't halve wereldrond ontstak,
Kaatst van uw blonde lokken weder
En huppelt langs uw watervlak.

Met moedertrots en moedervreugde
Begroet gij de eerzuil van uw zoon;
Wat tooisel elders u verheugde,

Hier draagt ge, o Maas, uw rijkste kroon!
Een dubblen hairband zie ik glansen,
Wanneer gij 't hoofd geheven houdt;
Geleerdheid, 't zijn uw stralenkransen!
En, Handel, 't is uw wrong van goud!

Waar zijn wij? Schipper! leg de riemen uit!
Koud wordt de wind die door het rietbosch fluit;
Hoog staat de maan en schittert op de vloeden. —
't Is of mijn oog, bij 't sneller voorwaarts spoeden,
De schaduw van een reuzig berggevaart'
En hooge dennen op den stroom ontwaart,
Die telkens zich verbreeden en vergrooten; — —
Zij zijn het, Maasrivier, uw handelsvloten!
Zij is 't, de stad die oprijst aan uw boord,
Met kerk en toren, kaai en brug en poort!
'k Herken dat Hoofd, dat we in de verte naadren! —
Gegroet, stad van mijn jeugd, stad van mijn vaadren,
Mijn woonplaats lang niet meer, — mijn liefde altijd!
Vergeef het, dat de toonen, U gewijd,
Zoo wild zich kruisen en elkaâr verdringen:
Wat meest gevoeld wordt laat zich minst bezingen. —
Daar ligt ze, en breidt langs de oeverzoomen heen
Met moederzorg hare armen wijd uit één,
Gereed ter blijde welkomst van haar schepen,

Die 's werelds schatten aan haar voeten slepen,
En die den schoot haar vullen met den buit
Van Oost- en Westerland, van Noord en Zuid,
Dien ze omdeelt onder landgenoot en vreemden.
Zij zendt in ruil naar Java's vruchtbre beemden,
Naar Borneö en naar Celebes boord,
Het eêlst kleinood, den parel van Gods woord,
En leent aan 't kruis de vleugels van haar zeilen.
o Toekomst, voor geen menschlijk oog te peilen,
Wanneer dat zaad in halmen op zal gaan!
Dien kruistogt schrijft de Alvader hooger aan,
Dan dat de vloot, den Maasstroom afgezonden,
Der Nijlrivier den boei brak van de monden,
En Damiate won voor 't Christenheir. —
Draag, Maas! haar bodems veilig heen en weêr,
En zend, — zoo roofzucht ooit haar bloei benijdde,
Hun, als van ouds, uw oorlogsvloot ter zijde.

Ginds, waar Delftshavens kerk en toren
  Zich heffen boven dijk en dam,
Werd de onverschrokken held geboren,
  Die Spanjes zilvren schepen nam.
't Had reeds uw zonen leeren kennen,
  Toen 't aan uw mond des Prinsen vlag,
Na 't kort beraad en 't stout berennen,
  Van Brielles toren waaijen zag.

Zoo vingen ze aan, de Watergeuzen!
Zoo ving hij aan, de wondertijd!
Sinds sloegen dwergen tegen reuzen
En bleven meesters in den strijd.
Sinds zaagt gij hen op kloeker booten, —
De With, Almonde en Tromp vooraan, —
Door kapers en door koningsvloten
Met de eigen stoutheid henen slaan.

Sinds vroeg de Sond, de keel benepen,
U d'arm van Kortenaer ter leen,
En zweepte eerlang voor 's vijands schepen
Zijn wrakken langs de kusten heen;
Sinds, hoe Europa's lot mogt slingren,
In vrede en hachlijk krijgsgevaar,
Hield Neêrlands maagd met vaste vingren
Den kentelenden evenaar.

Waar zijn ze heen, die schoone dagen?
Waar schuilt het kroost dier oorlogsliên? —
Helaas! wat onze vaadren zagen,
Zal ooit het nageslacht het zien? —
Zal Neêrland weêr zijn helden hebben,
Zijn zeegebied en drietandstaf?
Een springvloed na dat schrikklijk ebben?
Of liep de zee voor altoos af? —

Ginds wachten u de onpeilbre kolken,
Volschoone! in d'ongemeten schoot:
Zoo snellen menschen, snellen volken,
Den afgrond tegen van hun dood! —
Dan wèl hem die bij 't rustloos spoeijen
Zich rein hield, Maasrivier, als gij,
En weldaân uit zijn urn deed vloeijen
Ter regter- en ter linkerzij!

Hoe zal het zijn? — eens — vroeger, later, zijn?
Zal eens het bed van Maas en Waal en Rhijn
Verdroogen en van zomerhitte scheuren?
Zal eens welligt een sombre bouwval treuren,
Waar nu de Maasstad tiert? — een nieuw geslacht
Eens zoeken naar de teekenen dier magt
En grootheid, waarvan de overleveringen
Nog spreken en nog de oude liedren zingen? —
De tijdstroom antwoordt op die vragen niet;
Maar 't zacht gesnik, waarmeê hij voorwaarts schiet,
Is als een klaagzang; en bij 't sterker bruisen
Doet hij de wekstem aan onze ooren ruischen:
„De vloed is snel; haast zijn we 't eind genaakt,
„De zee der eeuwigheid. — Waakt, kindren, waakt!" —

Febr. 1842.

MANNENTROUW.

Ich bekenne es freymüthig, ich glaube an die Wirklichkeit einer uneigennützigen Liebe. Ich bin verloren, wenn sie nicht ist; ich gebe die Gottheit auf, die Unsterblichkeit und die Tugend. Ich habe keinen Beweis für diese Hoffnungen mehr übrig, wenn ich aufhöre, an die Liebe zu glauben.

SCHILLER. *Theosophie des Julius.*

Daar is een band die zielen bindt,
Een wondre kracht die toogt en trekt,
Een liefde door één blik gewekt,
Die voor altoos bemint;
Die, schoon geen hoop haar uitzigt kroont,
Geen wedermin haar trouw beloont,
In 't minnend hart is ingeweven,
En leeft zoolang wij leven.

Gelouterd door den tegenspoed
Kleeft haar geen menschlijk zwak meer aan;
Al 't vreemde vuur is weggedaan,
Wat bleef is hemelgloed.
Geen hunkren naar verboden vrucht,
Geen afgunst meer, geen ijverzucht;
Haar smart versmelt in zielevrede:
Ze is ééne zegenbede.

Geen zelfverloochning haar te groot,
Geen foltring die ze ducht of vliedt;
Zij telt, zij voelt haar wonden niet, —
Ze is sterker dan de dood!
Al wanhoopt ze aan de zegepraal
Te vaster klemt ze 't snijdend staal,
En — moet ze 't eerst zichzelf doorboren,
Zij zal geen klagt doen hooren.

Daar lag hij in zijn kerkerhok
Op vunzig stroo ter neêr gestrekt,
De leden pijnlijk uitgerekt
In 't onmeêdoogend blok;
Daar dacht hij al zijn lijden na,
En sloeg zijn zware ketens ga;
Daar wierp hij van zijn veege sponde
Een bangen blik in 't ronde.

En wat hij eenmaal was geweest
En nog voor weinig uren was,
't Herrees als in een tooverglas
Voor zijn geschokten geest:
Zijn roem, betaald met stroomen bloed,
Zijn blijde hoop, zoo lang gevoed,
En 't beeld der aangebeden vrouwe,
Wel waard zijn liefde en trouwe.

Hij had haar jaren lang bemind,
Haar, boven alle schoonen schoon,
Van Igels Heer de roem en kroon,
Zijn lief en eenig kind.
„Geen maagd in 't Duitsche keizerrijk,"
Zoo sprak de vader, — „haar gelijk!
„Haar moet een vorstlijk minnaar vragen:
„Ze is waard een kroon te dragen."

Maar Herman dacht aan stand noch rang;
Hij kreeg haar lief den eersten dag
Dat hij de schoone jonkvrouw zag,
En 't was voor levenslang.
Zij was zijn lust, zijn hoop, zijn schroom;
Zijn mijmring 's daags en 's nachts zijn droom;
Zij was zijn leven, — zijn verleden,
Zijn toekomst en zijn heden.

En had reeds vroeg de trek naar eer
Getinteld door des jonglings bloed,
Nu blaakte 't vuur met dubblen gloed
En liet geen rust hem meer.
Zijn lans was aan haar roem gewijd,
Om haar bestond hij elken strijd;
Kon hij haar eens geen bruidschat plengen,
Hij zou haar lauwren brengen.

Hij had altoos den voorsten tred;
In 't digtst van 's vijands oorlogsliên
Werd Kunegondes kleur gezien
Op Hermans helmtoppet;
Haar naam klonk Saraceen en Moor
Als voorboô des verderfs in 't oor;
Den Tempelberg en Kedrons dalen
Deed hij die leus herhalen.

Met zegepalmen komt hij t'huis;
Zijn roem is hem vooruitgesneld;
Geen kloeker ridder kwam in 't veld,
Geen vromer volgde 't kruis!
Al heeft hij niets dan lans en paard,
Hij is een vorstendochter waard;
De hand der schoonste van de schoonen
Moet d'allerbraafste loonen.

Ook Igels Heer, hoe trotsch en fier,
Schat Hermans deugd en lauwren hoog;
Want eenmaal vlamde ook hem het oog
Van 't eigen oorlogsvier. —
Maar Otto lei den gravenhoed
Der schoone Kunegond te voet, —
En Herman stond voor 't eerst verlegen:
Wat woog zijn roem daartegen? —

Voor 't eerst bespeurt hij zijn gemis;
Vergeefs de troost, van maag en vriend,
Dat hij de schoone heeft verdiend,
Zoo één haar waardig is.
De liefde is schuchter en bedeesd
En de allervurigste is het meest;
Moed heeft ze om 't uiterste te wagen,
Maar schroomt het loon te vragen.

En Kunegond — hij zag het wel —
Hoe goed en minzaam jegens hem,
Op 't hooren van graaf Otto's stem
Joeg haar het hart zoo snel;
Dan hoogde zich haar purpren blos,
Dan liet haar hand de naalde los,
Terwijl haar vrolijk lagchende oogen
Hem te gemoete vlogen.

Nog aarzelt hij en toeft en draalt;
In 't eind, de foltring viel te zwaar!
Hij wil het hooren, hij van haar,
Hoe zij zijn lot bepaalt —
Daar stort een knecht de bogen door
En vraagt bij Igels Heer gehoor:
„Op, Meester! op! Roep al uw knapen
„En ridderen te wapen!

„Op, Heer! de Ardennerwolf brak uit!
„Reeds kraait in 't dorp de roode haan;
„Des roovers fakkel stak het aan
„Ter dekking van den buit.
„Hij sleept uw schoven en uw vee,
„Uw dienaars en uw maagden meê;
„De priester ligt in 't bloed te smoren,
„De hostie is verloren!" —

En Igels Heer, ter dood ontsteld,
Riep haastig al zijn knapen zaam;
Want wijd geducht was Wolferts naam,
De schrik van stad en veld.
De dienaars zijn ten rid gereed;
En — hoor! daar stijgt een tweede kreet:
„De jonkvrouw!" — dreunt de roep in 't ronde —
„Waar, waar is Kunegonde?" —

„Ze is weg! De roover voert haar heen!" —
Den vader wordt het koud om 't hart;
Hij gilt het uit van schrik en smart,
En krimpt van wee in één.
Hij werpt zich voor de ridders neêr:
„o Geeft mijn kind, mijn kind mij weêr!
„Redt, redt het leven van mijn leven:
„Ik wil u 't mijne geven!

„Spoed! Otto! Herman! spoed! te paard!
„En die haar weêrbrengt krijgt haar hand;
„Gij hebt mijn woord, mijn eer te pand;
„Haar redder is haar waard!
„Hem geef ik haar en al het mijn', —
„'t Zal morgen, morgen bruiloft zijn!" — — —
En magtloos zinkt hij op de steenen;
De ridders zijn verdwenen.

De zegepraal had bloed gekost;
Graaf Otto viel in 's vijands magt;
Maar Herman had met reuzenkracht
De schoone maagd verlost.
Zwart grijnzend hing des roovers kop
Te kleppren aan zijn zadelknop;
Zijn arm hield Kunegonde omvangen
Met doodsverw op de wangen.

Bewustloos lag zij aan zijn hart;
Hij hield haar digt er aan geklemd:
't Had zonder schild of maliehemd
Voor haar den dood getart:
't Zou nu altoos haar rustplaats zijn!
Neen, 't was geen droombeeld meer, geen schijn: —
Al wat hij de aard had af te vragen
Mogt hij in de armen dragen.

Behoedzaam ment hij 't snuivend paard,
Verdeeld in zorg en blijde hoop;
Nu spoort de vreugd tot sneller loop,
Dan toomt de vrees zijn vaart.
Hij ziet, hij naakt, hij wint de poort;
Naauw heeft hij 't vreugdgejuich gehoord
Dat davert en weêrklinkt in 't ronde, —
Hij ziet slechts Kunegonde.

Hij tilt haar zachtkens uit den zaâl,
En vlijt haar op het rustbed neêr,
En roept en wekt haar, keer op keer,
En kust haar honderdmaal;
In 't eind — zij ademt zwaar en bang,
En langzaam kleurt haar bleeke wang,
Zij opent de oogen halverwegen,
En — „Otto!" klinkt hem tegen.

Een siddring voer zijn aders door!
Als waar' die toon van droef geklag
Een ratelende donderslag,
Zoo dreunde 't hem in 't oor!
Verpletterd, roerloos blijft hij staan;
De jonkvrouw ziet hem schichtig aan;
Daar grijpt hij haar op eens de handen
Die in de zijne branden.

„En hebt gij Otto dan zoo lief?
„Ik was 't die u ter hulpe schoot;
„Ik sloeg den valschen roover dood
„Die in zijn zaâl u hief!
„Ik ben het — ik alleen geweest,
„En morgen is mijn bruiloftsfeest!
„'k Sta u niet af in dood of leven;
„Gij zijt aan mij gegeven!"

Met fierheid hief de jonkvrouw 't hoofd:
„'t Kan wezen, ridder! dat mijn hand
„U door mijn vader is verpand, —
„Mijn hart was reeds verloofd.
„Neem zoo ge 't wilt mij tot uw vrouw;
„Aan Otto zwoer ik liefde en trouw;
„Hoe ver uw moedwil ons moog' scheiden —
„Wij blijven één, wij beiden.

„En was uw ros zoo snel en vlug,
„En sloeg uw zwaard zoo schoon een slag,
„En bragt gij op deez' onheilsdag
„Me in vaders huis terug, —
„'t Was uw geluk! — Niet minder braaf
„En trouw en ijvrig is de graaf;
„Wat gij voor mij zoudt doen of dragen,
„Hij zal het dubbel wagen!"

„Bij God niet! Neen!" — viel Herman in —
„Zoo lief als ik heeft hij u niet!
„God weet het, die in 't hart mij ziet,
„Hoe vurig ik u min!
„Zoo lief heeft u geen tweede, neen,
„Voor twee waar' de aarde zelf te kleen!
„Neen, 't offer dat mijn hand zal plengen
„Kon Otto u niet brengen.

„*Ik heb u lief!* — o, ik verdien
„Geen straffen blik om 't koene woord;
„Gij hebt het heden 't eerst gehoord,
„Gij zult nog heden 't zien!
„Wees vrolijk, bruid! vergeet uw pijn!
„'t Zal morgen, morgen bruiloft zijn!
„Kom, sprei het bed, versier de zalen, —
„Ik ga den bruigom halen.

„Hij hebbe u lief — als ik u doe!
„'k Vraag hem geen ander loon dan dit;
„En — wat de priester morgen bidt
„Daar zeg ik Amen toe."
Hij sprak en strekte de armen uit:
„God zegene u, graaf Otto's bruid! — —
Meer kon hij niet, hij wischte de oogen,
En was haar blik ontvlogen.

De najaarsnacht was guur en koud;
Woest gierde de ademtocht van 't Noord
Langs heuvlenreeks en Moezelboord
En door 't Ardennerwoud.
Geen stervling, uren ver in 't rond,
Die niet een schuilplaats zocht en vond;
De roofzucht zelf was ingeslapen
Of koos den kroes voor 't wapen.

Slechts ridder Herman, hij alleen,
In ligten wapendos te paard,
Joeg nog, met onverpoosde vaart,
Door nacht en vlagen heen.
Al brak geen maan de wolken door,
Dwars over greb en heg en spoor
En struik en neêrgestormde boomen
Sprong hij met losse toomen.

Hij kende 't oord; — de landstreek hem!
Hier had nog heden 't roofgebroed,
De geesel van den Moezelvloed,
Gesidderd voor zijn stem,
Voor 't fronsen van zijn wenkbraauwboog,
Voor 't flikkren van dat valkenoog,
Dat reeds vooraf de slagen spelde,
Waar straks hen 't zwaard meê velde.

Daar staat hun somber rotskasteel!
De ridder naakt den grijzen wal,
En eensklaps wekt zijn horenschal
Den wachter op 't rondeel.
„Doe op, doe op, voor Igels Heer!
„Hij eischt door mij graaf Otto weêr;
„Straks sluit het zwaard zijn kerker open;
„'k Wil nog met goud hem koopen."

„Hij kome!" — klinkt het koen bescheid;
„Hij storme 't oude wolvennest;
„Wij hebben pijl en steen ten best:
„Hij koom'! wij zijn bereid!
„Nooit, tot geen prijs staan we Otto af;
„De schim des hoofdmans eischt zijn straf;
„Zijn bloed moet hem ter eere rooken:
„Zoo wordt de wolf gewroken!"

„Op mij die wraak! Laat neêr de brug!"
Roept Herman uit — „de poorten op!
„Ik nam den ruigen wolvenkop
„En breng mijn hoofd terug.
„De poorten op, laat Otto vrij!
„Koelt, roovers, koelt uw wraak aan mij;
„Mijn bloed zijt gij den hoofdman schuldig;
„Hij wacht het ongeduldig!"

„Wij ruilen!" schreeuwt de woeste troep:
„Gij hebt der roovren eerewoord!"
En huilend opent zich de poort
Bij roep en wederroep.
Maar weifelend staan ze een oogwenk stil;
Geen die het eerst hem nadren wil:
Zijn geestkracht gaat hun moed te boven;
Geen waagt het te gelooven.

De ridder werpt zijn zwaard ter zij,
En breekt zijn trouwe lans in twee.
„De tijd vervliegt; verhoort mijn beê,
„En laat graaf Otto vrij!"
En eensklaps dringt de drom zich op,
En snoert hem vast in strik en strop,
En knelt hem 't lijf met touw en peeze,
Nu dubbel wreed uit vreeze.

Maar Herman laat hen willig toe;
Hij voelt en kent slechts ééne smart,
Één wonde brandt hem diep in 't hart, —
Hij veinst zich wel te moê.
„Laat Otto vrij! Het is geschied!
„Maar spreek hem van de ruiling niet;
„Uw werk, uw weldaad moet het heeten:
„Hij mag van mij niet weten."

En Otto ging en Herman bleef.
De bende zag hem vragend aan,
Als wilden ze uit zijn blik verstaan,
Wat wondre drang hem dreef.
Hij zwijgt; men sleurt hem naar beneên,
Naar d'allerdiepsten kerker heen,
Nog duchtend, dat de leeuw ontwake
En elken kluister slake.

Daar lag hij, dien de morgenzon
Nog wonderen van moed zag doen;
Hij, de onverschrokken kampioen,
Die kwam en zag en won;
Die morgen bruiloft vieren zou,
En, als het loon van jaren trouw,
De hand der schoonste maagd verwerven, —
Neen! voor haar bruigom sterven!

De schemer dunt, de maan treedt af;
Een nieuwe dag licht vrolijk aan,
En Otto zal naar 't outer gaan
En Herman naar zijn graf.
Één enkle traan dreef in zijn oog;
Één enkle bede rees omhoog
Voor Kunegond en Otto zamen, —
Zijn doodsnik was het Amen.

Men giste lang; — men raadde in 't end
De sombre raadslen van dien nacht;
Maar wat dien moed hem gaf, die kracht,
Is Gode alleen bekend.
De liefde voelt zich Hem verwant;
En als zij met haar eigen hand
Den scheidbrief voor deze aarde teekent —
Dan heeft ze op *Hem* gerekend.

Voltooid 6 Junij 1842.

AAN DE LARES VAN MIJN STUDEERKAMER.

Ontvangt mij, kleine geniussen,
o Goôn, die onder, op of tusschen
  Mijn zware folianten schuilt,
Of soms die stoffige spelonken
  Voor 't zonnig vensterbankje ruilt,
En langs de wanden, vreugdedronken,
      Fantastisch danst en juilt!

Hier ben ik, hier voor 't minste veilig;
Uw asylum, o Goôn, is heilig;
  En wie mijn boekcel in wil treên,

Klopt driemaal luide met den vinger,
  Ofschoon ik nooit een moedig: *neen!*
Den onbescheiden kaaklaar slinger
    Voor d'opgeheven scheen.

Kwelt *gij* hem, kwelt hem, d'onbeschaamde,
En werpt omver al 't uitgekraamde
  Dat hij voor versche wijsheid vent,
En 't geen hem-zelf door letterjoden,
  Somtijds voor derdehalve cent,
Als nieuwste snuf werd aangeboden,
    Waard een Atheensch talent!

Hier hoef ik mij niet aan te kleeden;
Hier zal geen vrouwvolk binnentreden, —
  Zoo lief, als 't waarlijk lief wil zijn,
Maar meestal lastig en verdrietig;
  Zoo poppig, keurig, teêr en fijn,
En toch van geest zoo arm en nietig,
    Hoe hoog beschaafd het schijn'.

Wilt gij volstrekt eens dames nooden,
Vraagt Henriëtte, schalke Goden!
  't Lief kind van nog geen zestien jaar!
Zij snuffele in mijn wijze boeken,
  Zij strooij' mijn blaadjens ginds en daar;

Zij mag mijn deftigheid verkloeken, —
De deuren op voor haar!

Lokt, lokt mijn twee- of driepaar vrinden!
Kon ik nog nooit er meerder vinden,
Ik vond niet ligt er beetren ook;
Ontvangt hen, die gewenschte gasten,
En wiegt u in de kronkels rook,
Die aan de zoldring zamentasten; —
U offren wij dien smook.

Want anders vraagt gij geen altaren
En geen gesneden beeld, mijn Laren!
Gij *schenkt* uw gunst, gij *veilt* ze niet.
U lokten 't eerst mijn melodijen;
Gij blijft zoolang mijn kunstloos lied,
Als de adem uit de borst des vrijen,
Mij van de lippen vliet.

O 't zal voor deugd en grootheid rijzen;
't Zal nooit het hoog gepeupel prijzen,
Op perkamenten adel trotsch;
Het strengelt loovren voor den braven,
In elke wisseling des lots;
't Strooit bloemen op vergeten graven,
Op iedre naakte rots.

Laat mij, wat storm daar buiten woede,
Wat vijand ooit in arren moede
  Vergifte pijlen op mij schiet,
Hier beider onbescheid vergeten,
  Verschanst in eigen rijksgebied,
En moedig door een kalm geweten,
    Dat elk in de oogen ziet.

Leert mij, o Goôn, met luchte schreden
Bij voorkeur op de rozen treden,
  En als de wind me er een ontdroeg,
Niet hooploos naar 't verloorne smachten;
  't Gaat toch verloren spade of vroeg!
Het leven is te kort voor klagten,
    Voor vreugd is 't lang genoeg!

8 Aug. 1842.

AAN MIJN BROEDER

JAN DES AMORIE VAN DER HOEVEN,

OP ZIJN JAARDAG,

1 NOVEMBER 1842. *)

Dat steeds uw naam uw leuze zij:
Gij kunt geen schooner dragen!
Want boven alles zalig *hij*
Die Gode mag behagen.
Ik heb geen mindre bede veil
Op 's broeders feest, voor 's broeders heil;
Aanvaard dien hoogsten aller wenschen!
Tracht naar den zachten stillen geest,
Die in uw Moeder is geweest:
Want die behaagt het meest den menschen, —
Aan God behaagt die 't meest!

*) Met zinspeling op de beteekenis van zijn voornaam: *bij God bemind*, *Godelief*.

AAN MIJN VRIEND

D. BURGER Jr.,

BIJ ZIJNE BEVORDERING TOT DOCTOR IN DE LETTEREN,

1 MEI 1843.

Den doctor heil! den doctor heil!
Minervaas palmtwijg kroont uw slapen,
  Het loon voor stalen ijver veil;
U was, waar 't gold die kroon te rapen,
  Geen pad te lang, geen top te steil.
Gij kwaamt van Maas- en Rottezoomen
  Uw ouders armen uitgesneld;
Als kweekling werdt gij opgenomen
Waar, naast den vorst der Alpen-stroomen,
  Het bronnat van den Pindus welt;
  Gij hebt de moeiten niet geteld
Die andren aarzlen doen en schromen,
  En wat ons de aanvang heeft voorspeld
Is schoon en heerlijk uitgekomen;
  Nu keert ge, jeugdig letterheld,
  Met doctorhoed en eerdiplomen.

Met handgeklap en eerbetoon
Ontvangt de Maas dien kloeken zoon,
Dien Burger, die haar roem zal wezen;
Erasmus groet zijn stadgenoot,
Door Pallas-zelv' hem aangeprezen,
Als waardig kweekling van haar schoot.
Gij keert, en draagt uit al de schatten
Waar Nederlands Athene op boogt,
Al wat ge kostlijkst vondt te vatten
In 't jeugdig brein opééngehoogd.
Gij zult met milde hand aan velen
Uit uw trezoren mededeelen,
En 't licht doen spranklen om u heen;
En velen, velen zult ge leiden
Langs 't roemrijk pad door u betreên,
Waar de eigen kroonen hen verbeiden; —
Gij zocht ze niet voor u alleen!

Ga voort! geen toekomst doe u vreezen:
't Verleden blijft u borg er voor.
De wijsheid heeft u 't spoor gewezen,
De godsvrucht licht uw schreden voor.
Geen hoogmoed sloop uw boezem binnen;
Steeds waart ge in eigen oogen klein;
Het hoofd werd wijzer, 't hart bleef rein, —
Zie, dat heet veel, dat dubbel winnen!

Ga voort, ik juich in al uw eer!
Ik schat uw kroonen voor de mijne;
Hoe heller luister u omschijne,
Hij straalt op mij te schooner weêr,
Op mij, die sinds zoovele jaren
U heb gekend en hooggeschat,
En roemde dat we vrienden waren!
Al mogt gij hier uw lauwren garen,
Hier in Minervaas eigen stad,
Waar ze eeuwen lang haar hoogaltaren
En meest geliefden tempel had,
Dien ik van ver slechts aan mogt staren,
Wiens drempel ik zoo schaars betrad;
Toch streefden wij op 't zelfde pad,
Dáár langs de goudrijke Amstelbaren,
Hier waar de Rhijn den boord bespat.
Gij, trouwe vriend, gij zijt aan 't ende;
Haast volg ik, ga mijn schreden voor!
Waarheen de verdre weg zich wende,
Wijs mij als vroeger 't regte spoor.
Och of, wat wijsheid ge u vergaardet,
Wat lauwren en wat eerbewijs,
Ge in 't hart een ruime plaats bewaardet,
Waar 't outer onzer vriendschap rijz'!

OP HET SLAGVELD BIJ LEIPZIG.

NA DE BEZIGTIGING DAARVAN VERVAARDIGD. *)

Gegroet, gegroet, gewijde grond,
  Vermaard door zooveel weeën!
Uw lof weêrklinke 't aardrijk rond
  En tot aan 't eind der zeeën!
Hier, waar het licht is opgegaan,
Bidde elk der lichten Vader aan,
  Den God van orde en vrede;
Hier, waar Europa dankend knielt,
Danke ik van diep ontzag bezield,
  Ook voor mijn Neêrland mede.

*) Zie *Academiereis*, zevende brief: Leipzig.

Men noeme uw naam: *gerigtsplaats Gods*,
  Des Heeren oordeelsvlakte;
Waar Hij des dwinglands ijzren trots
  In 't stof ter neder smakte;
Waar Hij gewogen en geteld,
Verdeeld heeft en ter neêr geveld,
  En regt gedaan aan de aarde;
En hem, die met het zwaard haar sloeg
En jammren tot haar einden droeg,
  Vergaan deed door den zwaarde.

God had den staf hem toevertrouwd,
  Den volkeren ten roede;
Nu heeft Hij 't lang genoeg aanschouwd,
  Hoe wreed en fel hij woedde;
Geboet, verzoend is onze schuld;
Nu is *zijn* tijd en maat vervuld,
  Nu is *zijn* dag gekomen;
God doet een volkren-oceaan,
Waarin zijn heirmagt zal vergaan,
  Naar Leipzigs velden stroomen.

Nu bleekt de trotsche morgenster,
  Die naar Gods troon wou steigren;

Nu valt de tweede Lucifer,
  Die Gode de eer dorst weigren.
God-zelf komt in den kruiddamp neêr;
Der legerscharen Vorst en Heer
  Berijdt Zijn oorlogswagen,
En heeft, van Leipzigs vlakte voort
Tot aan des Rhijnstrooms oeverboord,
  Hem met één slag geslagen.

Zingt, zingt den Heer een nieuwen zang,
  Op nooit gestemde wijzen!
Dat land en zee elkaâr vervang'
  Om 's Hoogsten naam te prijzen!
Klapt, volkren! vrolijk in de hand!
Juicht, bosch en beemd, en berg en strand,
  En stroomen in uw bedding!
De Heer is groot! De Heer is groot!
Nooit gaf Hij uit zoo hoogen nood
  Zoo wonderbare redding!

Rigt steenen op ten hoogaltaar!
  Schikt kooglen en kartouwen
En kling en vaandel op elkaâr,
  Om Hem een zuil te bouwen,

Die reike tot der wolken boog,
Die tuige voor der volken oog,
  Geslachten aan geslachten,
Dat 's Heeren arm niet is verkort,
En dat beschaamd noch schaamrood wordt
  Wie op Zijn hulp blijft wachten!

Gegroet, gegroet, Gods akkerveld,
  Geploegd met diepe voren!
Hier wordt geen halm te min geteld,
  Geen graan ging hier verloren;
Ziet, louter lijken zijn gezaaid,
En louter vrede wordt gemaaid:
  't Is oogstfeest allen volken;
Nooit werd een grond zoo mild gevoed;
Nooit gaf de zon een warmer gloed,
  Noch vetter dauw de wolken.

En toch — te midden van het graan
  Is onkruid opgeschoten;
Dat heeft des Boozen hand gedaan!
  Ja, *zijne* zijn die loten!
Had God nog niet genoeg gerooid?
Verdelgt het vuur de wortlen nooit,

De kiemen en de zaden?
Wordt nooit op aarde een volle schoof,
Dan groenende van giftig loof,
Den oogstkar opgeladen?

o Dat mijn mond van koper waar',
Mijn keel met staal beklonken!
'k Riep al de volken bij elkaâr
Wien vrede werd geschonken:
Van Donau-, Rhijn- en Elbeboord
Nog eens naar Leipzigs vlakte voort,
Gij natiën én vorsten!
Nog eens u in 't gelid gesteld!
't Zijn de eigen heuvlen, 't eigen veld,
Die toen uw heirtros torschten.

„o Wijnberg, duur genoeg gekocht,
„En mild genoeg beregend,
„Door hagelbui noch storm bezocht,
„Met zon en dauw gezegend!
„'t Zijn dertig jaren," spreekt de Heer,
„Nu kom ik tot mijn wijnberg weêr,
„Met vruchten zal hij danken." — — —
Ja — vruchten vol van asch en gal,

En dorre blaadren overal,
  En wilde waterranken!

Voor eendragt twist, voor liefde haat!
  Voor danken morrend klagen,
En krijg van vorst en onderzaat,
  En lust tot weêrzijdsch plagen;
Verloochning van Uw eigen Zoon,
Een dol bestormen van Zijn troon,
  Een moordkreet: „slaat Hem neder!"
Ten opstand tegen U, o God!
Een deel der landliên zaamgerot —
  Zóó vindt Ge Uw wijnberg weder!

En 't monster, dat Uw wijnpers trad,
  Van 't roode bloedsap dronken,
Hij, die den kelk vol zwijmelnat
  Den volkren had geschonken,
Hij, dien Uw hand geslagen heeft, —
Hoor hoe zijn naam in eere leeft,
  Waar de Uwe wordt vergeten;
Zie hoe zijn jaardag wordt gevierd,
Zie hoe zijn beeld de wanden siert,
  Waar Christus wordt versmeten!

Wèl! Geef hun held en god hun weêr;
  Hij moge U wraak verschaffen!
Verhoor hun zinloos wenschen, Heer!
  Om zwaarder hen te straffen!
Zij dan nog eens zijn rust gestoord;
Beziel zijn beendren door Uw woord,
  En laat nog eens hem spoken;
Laat, voor zoo dol een overmoed,
Nog eens op Leipzigs veld het bloed, —
  Maar nu het Duitsche rooken!

Neen! — wend Uwe oogen af, o Heer!
  Wie waagt het aan te klagen?
Neen, smeeken wij geen bliksems neêr,
  Maar vrede en welbehagen!
Veel duizend hebt Gij U bewaard,
Een heilig volk, het zout der aard,
  Uw dochteren en zonen;
Om hen verlengt Gij ons den tijd;
Wij weten, Heer! hoe goed Gij zijt,
  Hoe lang Gij wilt verschoonen.

Laat, Heer, ons ook nog dit jaar staan! —
  En gij, o Zoon des Vaders,

Die zegent wie U vloekend slaan,
  Uw beulen en verraders,
Ontferm U onzer! Neem ons aan,
Met onze schuld, ons wee begaan,
  Ons, al te droef verblinden!
En, wie naar aardsche vrijheid smacht
En van een dwingland haar verwacht,
  Leer hem *Uw* vrijheid vinden!

Kom, overwinnend Vorst en Held,
  Wiens vaan nooit wordt gestreken!
Verzamel op dit heilig veld
  Ons om Uw zegeteeken!
Zweer, Duitschland! Neêrland! zweer den eed:
Wie Hem verloochene of vergeet',
  Gij volgt Hem als voordezen.
De strijd is schoon, de zege wis;
Van Hem, op wien ons hopen is,
  Zal onze hulpe wezen!

Leipzig, 7 September 1843.

WENSCH NAAR LIEFDE.

Ach, dat ik liefde heel mijn leven,
Ik ware een ander mensch!
Veel liefde heeft mij God gegeven,
Maar minder dan ik wensch.

Ach, dat ik liefde heel mijn leven,
Ik bleef van lijden vrij!
Een hart vol liefde is mij gegeven,
Maar niet genoeg voor mij.

Ach, dat ik liefde heel mijn leven,
Ik werd van zonden rein!
Een schat van liefde is mij gegeven,
Maar toch voor mij te klein.

Ach, waar' de liefde zelf mijn leven,
Dan waar' de wereld mijn!
Mogt wat in mij niet lief heeft sneven,
Ik louter liefde zijn!

S. A. E. *)

Dresden, 15 September 1843.

*) De meeste zijner losse stukjes, waarvan hier slechts enkelen zijn medegedeeld, was de jeugdige dichter gewoon, met zinspeling op zijn naam *des Amorie van der Hoeven*, te teekenen met de hier geplaatste *initialen* van de latijnsche woorden: *Semper Amoris Egens* d. i. *die altijd liefde hoeft.* Soms onderteekende hij die ook met gelijke naamsduiding: *Semper Erasmus*, waarvan straks een proeve zal voorkomen.

LIEVEN EN LEVEN.

Leven is lieven en lieven is leven;
Zoóveel werd ieder van 't leven gegeven,
  Zooveel als liefde zijn aadren doorstroomt.
Hij wordt geboren, die aanvangt te minnen;
Lievend ontwaken de sluimrende zinnen;
  Hij, die niet lieft, is gestorven of droomt.

Leven is lieven en lieven is leven;
Liefdeloos worden is krank zijn en sneven;
  Liefdeloos zijn is de dood, is het graf;
Weder te leven is weder te minnen;
Dringt weêr de liefde in de grafspelonk binnen,
  Straks rolt de zerk van de groeve weêr af.

Liefde dooraâmt ons, en liefde bezielt ons;
Liefde formeerde ons, en liefde behield ons;
  Liefde verzoende ons met liefde, met God.
Liefde geeft adem, bewustzijn en krachten,
Kracht ook tot lijden, tot dorsten en smachten:
  Smachten is liefde en door liefde genot.

God! geef mij vreugde: genieten is lieven!
God! geef mij lijden: hoe zwaarder de grieven,
  Hoe er de liefde meer lieven in ziet!
God! is het mooglijk een leven te leven,
Dat met geen draadje van liefde is doorweven:
  Doem mij ter dood — tot die hel doem mij niet!

S. A. E.

Dresden, 15 September 1843.

AAN SCHELLING

DEN WIJSGEER. *)

Weet gij het woord en wilt het niet verkondigen,
Gij, wijsgeer bij uitnemendheid!
Weet gij het woord van licht en heil en zaligheid,
Heeft God het waarlijk in uw mond geleid?
Zoo weet dan, wijsgeer, ook dat toeven zondigen,
Dat dralen misdaad is en u Gods wraak bereidt!

De wijsheid spreke, opdat zij van haar kinderen
In 't einde geregtvaardigd zij!
't Is tijd! 't Is tijd! 't Is nood! in 's levens woestenij
Versmachten, dorsten, hongren, sterven wij;
Zijt gij de godsman, wie kan u verhinderen?
Geef water ons, profeet! en hemelbrood er bij!

*) Zie 's Dichters *Academiereis*, vooral den negenden brief over Berlijn.

Of zijt ge als die begoochelende wateren,
Die glinstren in het Morgenland?.....
De pelgrim, door de zon en d'oostewind verbrand,
IJlt toe met uitgestoken hand —
Maar waar hij meent, dat frissche golven klateren,
Vindt hij een zee van gloeijend zand!

SEMPER ERASMUS.

Berlijn, 31 October 1843.

BIJ DE BEGRAFENIS VAN WILLEM I,

KONING DER NEDERLANDEN.

Toen 't vorstenlijk met vorstenpracht
Ter groeve werd gebragt,
De geest bij die der vaadren kwam
Uit d'ouden vorstenstam,
Toen hief de Zwijger 't hoofd eens op:
„Wees welkom, koning, vroom en vroed!"
En Maurits bragt den welkomstgroet:
„Wees welkom, koning, stout van moed!"
En Fredrik Hendrik sprak daarop:
„Wees welkom, koning, mild en goed!"

De tweede Willem: „Evenmin
„Boogt gij den fieren zin
„Voor 't wuft gemor van d'onderdaan,
„Als ik het heb gedaan!"
De derde Willem: „Zoo als ik,
„Waart gij de schutsheer van Europ,
„Toen de oproerslang in 't ronde sloop
„En schuiflend aan uw voetbank kroop,
„Der onregtstookren vrees en schrik,
„Der vorsten en der volken hoop!"

De vierde sprak: „Een vorst van vreê
„Was ik, gij waart het meê!"
De vijfde: „Muiterij en hoon
„Was beider dank, mijn zoon!"
Toen stonden ze op hem te gemoet,
En wezen zelf de plaats hem aan
Waar in hun rij zijn troon zou staan:
„Gij zijt uw weg met roem gegaan,
„Gij, koning uit Oranjebloed!
„Uw maagschap is met u voldaan."

2 Januarij 1844.

PLOTSELING STERVEN.

't Is wreed wanneer de dood, traag kruipend aangeslopen,
Den lijder en zijn huis met vreezen kwelt en hopen,
En tienmaal dreigt den éénen slag;
't Is vreeslijk lid voor lid zijn ligchaam af te sterven,
En maanden, jaren lang deze aard te moeten derven,
Eer men deze aard verlaten mag.

Maar vreesselijker nog en meerder nog te schromen
Is ons de vorst des doods, als hij zijn naderkomen
Verborgen houdt voor ons gezigt,
En, met een tijgersprong ons aan de keel gevlogen,
Eer wij zijn vuurblik zien, zijn trekken kennen mogen,
Verwinnaar op zijn offer ligt.

Want, schoon we weten dat we in 't einde moeten zwichten,
't Is grootsch, en 't past den man, nog eens zich op te rigten,
Den vijand onder 't oog te zien,
Met ongeschokten moed het afgevergde leven
In d'uiterst' ademtogt vrijwillig op te geven,
En wat hij rooft hem aan te biên.

En, daar zijn banden die we langzaam willen slaken;
Wij bouwden tenten om ons woninge in te maken,
Wier pinnen vastgeworteld staan;
En gruwzaam is de pijn, wanneer zijn dorre handen
Met onvoorzienen ruk ons scheuren uit die banden,
Ons dak ons op het hoofd doen slaan.

En daar zijn zonden, die we langer willen boeten,
En schuldenaars, wien wij de schuld vergeven moeten,
En één, die ons in 't schuldboek heeft,
Wien wij reeds jaren lang vergeving wilden vragen; —
Wij stelden 't altoos uit en spraken alle dagen:
„Wij leven immers, en Hij leeft!"

En wat is leven, dan gereed staan om te sterven,
Te wacht staan op een post waar duizend kogels zwerven,
Te stromplen met onwissen voet

Op 't pad, dat achter ons wegbrokkelt tred voor trede,
En in den afgrond stort met elke nieuwe schrede
Die straks ook ons verzwelgen moet!

o Strengelt niet te vast uw handen zaam en harten,
Gij, die gij sterven gaat, dat de onvoorziene smarten
U niet ondraaglijk mogen zijn!
En sla uw tent niet op, als waar' ze een vaste woning!
Wacht hem aan d'ingang af, den onverbeden koning,
En spreek: „neem mij en al het mijn'!"

Geen schuld blijve onverzoend en onbeweend geen zonde;
Vertrouw u aan den slaap op de onbezorgde sponde
Niet zonder avondbede toe,
Dat, zoo te middernacht hij tot u in dorst dringen,
Een heilige englenwacht uw slaapsteê moge omringen,
En minder wreed hem worgen doe!

Bemin wat blijven zal; alleen wat blijft heeft waarde:
Het godlijke in den mensch, het hemelsche op deze aarde
't Onsterflijke in den sterveling;
Denk, wil en werk wat blijft, wat eens de dood aan 't leven,
Gelouterd en beproefd, met winst terug zal geven,
Als goud dat door den smeltkroes ging.

Sterf, eer ge sterven moet, vrijwillig alle dagen;
Voorkom uw weêrpartij, wiens komst ge niet vertragen,
Wiens arm ge niet ontwijken kunt;
Verwacht hem ieder uur die ieder uur kan komen,
En zij elk oogenblik als uitstel aangenomen,
Als winst die u zijn traagheid gunt.

Misschien — wanneer ge lang en rustloos hebt gezworven,
Misschien — wanneer uw hart, der wereld afgestorven,
Reeds met uw schat daarboven is,
Uw geest, deze aard te groot, zich pijnlijk voelt beknellen,
Misschien — dat ongeduld u elken dag doet tellen
Als kwellend toeven en gemis.

Want enklen zag ik van wie plotsling zijn bezweken,
Wier bleekbestorven wang en mond wel scheen te spreken:
„Hoe vreeslijk snel en ongedacht!"
Maar bij wie 't kalm gelaat, de glimlach op de kaken,
't Zacht toegeloken oog en 't rustig voorhoofd spraken:
„Wees welkom! 'k heb u lang gewacht!"

6 Maart 1844.

AAN MIJNE ZUSTER MARIA

BIJ HARE BELIJDENIS.

Maria, gij hebt het goede deel uitgekozen,
't welk van u niet zal weggenomen worden.
Luc. X. 42.

Maria, zuster in den Heere,
  Als kind Hem door den doop verpand,
  Nu door 't geloof Hem ingeplant, —
't Geloof niet meer aan vaders leere,
  Maar in des Meesters eigen woord,
Dat ieder, wien Zijn Geest verlichtte,
Van aangezigt tot aangezigte,
  Als van Zijn eigen lippen hoort; —
Vergun dat ook mijn mond u zegen',
  Nu Christus u Zijn vrede geeft,

Nu vader u gezegend heeft,
De vijfde doopling van zijn negen,
Die *Amen* op zijn doopsel zegt,
Die, voor een schare van getuigen,
De knie in Christus naam mogt buigen
En d'eed van trouw heeft afgelegd.

Gewis, nooit zal de keus u rouwen,
De goede keus van 't goede deel!
Voor allen heeft de Meester veel,
Maar 't meest voor de uitverkoren vrouwen,
Die in haar woning, in haar hart
Den Heer een opperkamer bouwen,
Met wie Hij Avondmaal wil houên,
Wier huisvriend en wier gast Hij werd;
Die, aan Zijn voeten neêrgezeten,
Gelijk uw vrome naamgenoot,
Voor Hem en voor Zijn hemelsch brood
De vele dingen ligt vergeten,
Die bij de menschen wigtig heeten,
En bij de wereld schoon en groot;
Die éénig naar Zijn welbehagen,
Niet naar bekrompen eigenbaat,
Noch naar der andren dunk en smaad,
Noch naar den prijs der zalve vragen;

Die, schoon de wereld haar vergat,
De Hemel zelf eens zal benijden,
Wanneer Zijn mond haar zal belijden:
„Haar ook, haar heb ik lief gehad."

Vriendin des Heeren! Mogt gij 't wezen
Wat verder u Gods raad bestemm'!
Wat hebt gij met den Heer te vreezen,
Of wat te hopen zonder Hem? —
Vriendin des Heeren! — Mogt ge 't blijven!
Mogt Christus met dat eerewoord
Uw naam in 't wit register schrijven
Der schare die Hem toebehoort!
De wereld moge u zalig roemen
Of u beklagen in haar waan,
Naomi u of Mara noemen, —
Gij neemt haar lof noch deernis aan.
Gij, wat zich de andren uitverkoren,
Gij, hebt uw eigen dierbaar deel;
Maria! geef het nooit verloren, —
Geen Engel heeft zoo naamloos veel!

8 Maart 1845.

AAN MIJNE MOEDER.

(MET EEN DAMES-AGENDA VOOR 1846.)

Wel gaarne schreef mijn eigen hand,
Die u de blanke blaân mag schenken,
Ze zwart tot aan den gulden rand
Met wat ons menschlijk onverstand
Weet schoonst en lieflijkst uit te denken!

't Is beter zóó! — Bij elken dag
Staat met onleesbaar schrift beschreven,
Wat hooger liefde lang voorzag,
Meer, beter dan *ik* gissen mag; —
Hij die het wilde, en 't weet, zal 't geven!

S. A. E.

6 December 1845.

WÊERZIEN.

Lief kind, lief kind, wat werdt ge groot!
  Wat bleeft gij schoon bij 't groeijen!
Te groot haast, dunkt me, voor mijn schoot,
  Te schoon wel voor mijn stoeijen.
Ik kuste een dartel kind goêndag, —
Of 't ook nog bij ons weêrzien mag?
Ik ben dezelfde nog van toen —
Kom, schoone jonkvrouw, geef me een zoen!

Wat werdt ge schoon! wat werdt ge groot!
  Wat zal 't van vrijers krielen!
Wien zit ge, biecht eens, op den schoot,
  Of laat ge aan d'uwen knielen?

Zeg wien ge 't liefst u kussen liet? — —
Nu, zet zoo donkre braauwen niet:
Ik ben dezelfde nog van toen —
Kom, preutsche juffer, geef me een zoen!

Of — — (kind! wat werdt ge schoon en groot!)....
  Of, zal ik beter vragen?
Zet u dan eerst weêr op mijn schoot,
  Als in verleden dagen.
Hoor, als ge nog geen ander vondt,
En mij, als vroeger, lijden kondt:
Ik ben dezelfde nog van toen —
Kom, Adelheide, geef me een zoen!

S. A. E.

16 December 1845.

TER BRUILOFTE

VAN MIJNE OUDSTE ZUSTER THEODORA MAGDALENA

MET

Dr. J. PIJNAPPEL Gz.

Wenscht ge liedren, eischt gij zangen,
  Bruid en Bruîgom, op uw feest,
Billijk mogt ge die verlangen
  Van den broeder eerst en meest;
Al mijn liedren, al den loover,
  Al de bloemen van mijn gaard,
Heb ik voor uw bruidsdag over,
  'k Vrees maar — 't is de pluk niet waard!

Zie, me waardsten, zie naar buiten,
  Hoe aan heester, haag en hout
Zich de bloesems opensluiten,
  Dat het kleurt en geurt in 't woud;

't Geurt en kleurt maar weinig weken,
  Tot de vrucht zich zet in 't groen, —
Daarbij word *ik* best geleken,
  Uitgebloeid heeft *mijn* plantsoen.

Daarom, wie er meê ten rei gaan,
  Wie u kroonen met hun lied,
Daarom moest ge mij voorbijgaan,
  Tweemaal bloeit de vruchttak niet.
Bruîgom — acht er op genomen! —
  Gij vooral bedenk het, Bruid!
Als de vrucht komt aan de boomen
  Heeft de schoone bloeitijd uit.

Lacht ge met mijn voorbeduiden,
  Met die kentling van 't saizoen?
't Is de droom van alle bruiden:
  Voor- en najaar even groen!
Lacht ge er mede, waardste zuster,
  Droomt gij ook dien eigen droom?
Wat toch maakt uw hart geruster
  Bij uw broeders wijzer schroom?

Enkle boomen — ja, ik weet het! —
  Boven andren mild en rijk,
Dragen — zuster, ik vergeet het, —

't Gansche jaar hun groen te prijk;
Elders, ja, in laauwer luchten,
Waar ze een milder hemel stooft,
Zwellen bloesems naast de vruchten,
Knoppen tusschen 't rijpend ooft.

Wel! — zoo moge uw huwlijksleven,
Immer groen als bij 't begin,
Ons dat lieflijk schouwspel geven:
Vruchten tusschen bloemen in;
Rijpe vruchten, frissche bloemen,
Die geen herfst noch winter deer';
En, wat andren najaar noemen,
Zij u lentes wederkeer!

Zóó, gelukkigste aller bruiden,
Bruîgom zulk een echtheil waard,
Ademe, als de wind van 't zuiden,
Liefde door uw huwlijksgaard!
Zwelt er, knoppen! loten, schiet er!
Vruchten, kleurt er aan 't geboomt'!
En, gelukkig paar, geniet er
Meer dan broeder dicht of droomt!

7 Mei 1846.

AAN LAMARTINE.

FRAGMENT. *)

Gaan wij op moeders grafterp weenen!
Van daar den blik ten hemel henen:
De laatste twijfling schudden we af!
Wèl hem, wien God in 't vlugtig leven
Een vrome moeder heeft gegeven, —
Want wie kan twijflen op haar graf?

1836.

DE OUDERLIJKE HAARD.

Onmanlijk is 't, en klein, en zwak,
Dat ik, aan eigen haard gezeten,
Niet kan ontwennen vaders dak,
Noch d'ouderlijken haard vergeten;
Onmanlijk is 't, en klein, en zwak —
o Zalig wie nog kind mag heeten!

1845.

*) Om de poëtische voortbrengselen van den vereeuwigden Zanger, voor zoo verre die aan de drukpers waren overgegeven, bij elkander te hebben, wordt hier aan dit en de twee volgende stukjes, die door de hand des Vaders in de *Levens- en Karakterschets van den Ontslapene* waren opgenomen, eene plaats gegeven. Men zie omtrent de aanleiding dier stukjes evengemelde *Schets*, geplaatst vóór de *Nagel. Leerredenen* van ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR.

De Uitgever.

HET VERLANGEN

OM ONTBONDEN TE WORDEN EN MET CHRISTUS TE ZIJN.

Met Christus is mijn leven
  Verborgen bij mijn God.
o IJdel wereldsch streven!
  o Nietig aardsch genot!
'k Houd oog en hart geheven,
Waarheen mijn zuchten zweven,
Naar Christus, naar mijn leven
  Verborgen bij mijn God.

Mijn lieven en mijn leven,
  Mijn wenschen en genot,
Mijn strijden en mijn streven,
  Mijn lijden en mijn lot —
'k Heb alles Hem gegeven!
Nu word ik voortgedreven,
Verlangend naar mijn leven
  In Christus, bij mijn God!

3 2400 00781 1312

Hoeren